ISSN 1829-4383

Արցախի պետական համալսարան

Арцахский государственный университет

Artsakh State University

Արցախի պետական համալսարանի ԳԻՏԱԿԱՆ ՏԵՂԵԿԱԳԻՐ

УЧЕНЫЕ ЗАПИСКИ
Арцахского государственного университета

Artsakh State University
PROCEEDINGS

ՊՐԱԿ 2 **ТОМ** 2 VOLUME 2
2021
Ստեփանակերտ

ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

СОЦИАЛЬНЫЕ НАУКИ SOCIAL SCIENCES

Հրատարակվում է 1998թ-*ից.*
Պարբերականությունը՝ տարեկան երկու անգամ
Издается с 1998г. *Периодичность – дважды в год*
Issued since 1998. Frequency – twice a year
Տպագրվում է Արցախի պետական համալսարանի գիտական խորհրդի որոշմամբ:
Публикуется по решению ученого совета Арцахского государственного университета.
Published by the Decree of the Academic Council of the Artsakh State University.
Խմբագրական խորհրդի նախագահ՝ *բ.գ.թ. Սարգսյան Ա.Յու.*
Председатель редакционного совета: *к.ф.н. СаргсянА.Ю.*
Chairman of the Editorial Board: Ph. D. in Philology Sargsyan A.Yu.
Գլխավոր խմբագիր՝ պ.գ.դ. Ավանեսյան Վ.Մ.
Главный редактор: *д.и.н. Аванесян В.М.*
Editor-in-chief: Doctor of History Avanesyan V.M.

Խմբագրական կոլեգիա
Редакционная коллегия
Editorial board
Հասարակական գիտություններ
1. Սուվարյան Յու.Մ., տ.գ.դ., ՀՀ ԳԱԱ ակադեմիկոս –Суварян Ю. М., д.э.н., академик НАН РА - Suvaryan Yu.M., Doctor of Economics, Academician of NAS RA
2. Ղազինյան Գ.Ս., ի.գ.դ., ՀՀ ԳԱԱ ակադեմիկոս – Газинян Г.С., д.ю.н., академик НАН РА - Ghazinyan G.S. . Doctor of Law, Academician of NAS RA
3. Մանասերյան Թ.Ն., տ.գ.դ., պրոֆեսոր – Манасерян Т.Н., д.э.н., профессор – Manaseryan T.N., Doctor of Economics, Professor
4. Մանգասարյան Ռ.Յա, տ.գ.թ. – Мангасярян Р.Я., к.э.н. –Mangasaryan R.Ya., Ph.D. in Economics
5.Բալայան Վ.Ռ., պ.գ.դ.- Балаян В. Р., д.и.н. – Balayan V.R., Doctor of History
6. Ղազարյան Հ.Ս., բ.գ.թ. – Газарян А.С., к.ф.н. –Ghazaryan H.S., Ph.D. of Philology
7. Ենգոյան Ա.Փ., ք.գ.դ.- Енгоян А.П., д.п.н. – Engoyan A.P., Doctor of Political science
8. Հարությունյան Վ.Ն., բ.գ.դ., Арутюнян В.Н., д.ф.н. – Harutyunyan V.N., Doctor of Philology
9. Խանյան Ս.Ա., բ.գ.դ.- Ханян С.А., д.ф.н. – Khanyan S.A., Doctor of Philology
10. Տեր-Մաթոսյան Պ., բ.գ.դ. (ԱՄՆ) –Тер-Матосян П. д.ф.н. (США) -Ter-Matosyan P., Doctor of Science (USA)
11. Տեր-Մկրտչյան Բ., բ.գ.դ. (ԱՄՆ) – Тер-Мкртчян Б. д.ф.н. (США) - Ter-Mkrtchyan B., Doctor of Science (USA)
12. Տանշինա Ն.Պ., պ.գ.դ. (ՌԴ) – Таньшина Н.П. д.и.н. (РФ) – Tanshina N.P., Doctor of History (RF)
13. Կարապետյան Ի.Կ., մ.գ.դ.- Карапетян И.К., д.п.н. - Karapetyan I.K., Doctor of Pedagogics
14. Կարապետյան Վ.Ս., հ.գ.դ., պրոֆեսոր –Карапетян В.С., д.п.н., профессор - Karapetyan V.S., Doctor of Psychology , Professor
15. Հովհաննիսյան Լ.Ծ., բ.գ.դ., ՀՀ ԳԱԱ թղթակից անդամ – Ованнисян Л.Ш., д.ф.н., член-корреспондент НАН Армении – Hovhannisyan L.Sh., Doctor of Philology, Corresponding Member of the Armenian National Academy of Sciences.
16. Մանասյան Ա.Ս., փ.գ.դ., ՀՀ ԳԱԱ թղթակից անդամ – Манасян А. С., д.ф.н., член-корреспондент НАН Армении – Manasyan A.S., Doctor of Philosophy, Corresponding Member of the Armenian Natioanl Academy of Sciences

17. Մարգարյան Լ.Գ., բ.գ.թ.– Маргарян Л. Г., к.ф.н.– Margaryan L.G., Ph. D. in Philology, Scientific Secretary of ASU
18. Մխիթարյան Ա.Մ., հ.գ.թ. – Мхитарян А.М., к.п.н. – Mkhitaryan A.M., Ph. D. in Psycology
19. Յարամիշյան Վ.Բ., հ.գ.թ. – Ярамишян В.Б. –к.п.н. - Yaramishyan V.B., Ph. D. in Psycology
20. Մուրադյան Դ.Է., ՀՀ արվեստի վաստակավոր գործիչ, Мурадян Д.Э. – заслуженный деятель искусств Армении – Muradyan D.E., Honored Artist of Armenia
21. Հակոբյան Ե.Ս., մ.գ.դ. – Акопян Е.С., д.п.н. – Hakobyan E.S., Doctor of Pedagogics
22. Թադևոսյան Ա.Վ., մ.գ.թ. – Тадевосян А.В., к.п.н. – Tadevosyan A.V., Ph.D. in Pedagogics.

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ՀԱՅՈՑ ԼԵԶՈՒ ԵՎ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Հ. ՂԱԶԱՐՅԱՆ, Շ. ՄԻՆԱՍՅԱՆ
ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԱՒՑ ՀԱՅԵՐԵՆԻ ՇԱՐԱՀՅՈՒՍԱԿԱՆ ԱՆԿԱՆՈՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ՊԱՐԶ ՆԱԽԱԴԱՍՈՒԹՅԱՆ ՍԱՀՄԱՆՆԵՐՈՒՄ..... 9

Կ. ԱՄԻՐԽԱՆՅԱՆ
ՆԵՐԳՈՐԾԱԿԱՆ ՍԵՌԻ ԵՐԿԱՐԺՈՒՅԹ ԲԱՅԵՐԻ ԿԱՊԱԿՑԱԿԱՆ ՀՆԱՐԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԱՆՁՆԱՆԻՇ ԳՈՅԱԿԱՆ ՈՒՂԻՂ ԽՆԴԻՐՆԵՐԻ ՀԵՏ..... 18

Մ.ԲԱԼԱՅԱՆ
ԱԴՐԲԵՋԱՆԻ ՏԵՂԵԿԱՏՎԱԿԱՆ ԱԳՐԵՍԻԱՆ ՍՈՑԻԱԼԱԿԱՆ ՄԵԴԻԱՅՈՒՄ 2020Թ. ՍԵՊՏԵՄԲԵՐԻ 27-ԻՆ ԱՐՑԱԽԻ ԴԵՄ ՍԱՆՁԱՁԵՐԾՎԱԾ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻՑ ՀԵՏՈ..... 25

Ն.ԴԱՎԹՅԱՆ
Կ. ԶԱՐՅԱՆԻ ԿԵՆՍԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ԵՎ «ՆԱՎԸ ԼԵՌԱՆ ՎՐԱ» ՎԵՊԻ ՈՒՍՈՒՑՈՒՄԸ ՀԱՆՐԱԿՐԹԱԿԱՆ ԱՎԱԳ ԴՊՐՈՑՈՒՄ..... 31

Ա.ԴՈԼՈՒԽԱՆՅԱՆ, Մ. ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ
ԼԵՌՆԱՅԻՆ ՂԱՐԱԲԱՂԻ ՀԱԿԱՄԱՐՏՈՒԹՅԱՆ ԼՈՒՍԱԲԱՆՄԱՆ ՏԻՊԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ «REGNUM» ԼՐԱՏՎԱԿԱՆ ԳՈՐԾԱԿԱԼՈՒԹՅՈՒՆՈՒՄ (ղարաբաղյան 44-օրյա պատերազմի օրինակով)..... 41

Ա.ԴՈԼՈՒԽԱՆՅԱՆ, Մ.ԱԴԱՄՅԱՆ
ԱՐՑԱԽԻ ՄԱՐԴՈՒ ԻՐԱՎՈՒՆՔՆԵՐԻ ՊԱՇՏՊԱՆԻ ՀԱՆՐԱՅԻՆ ՀԱՂՈՐԴԱԿՑՄԱՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳԸ..... 46

Ա. ԴՈԼՈՒԽԱՆՅԱՆ
ՏԵՂԵԿԱՏՎԱԿԱՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՆԱԽԱԴՐՅԱԼՆԵՐԸ ԱՐՑԱԽԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆՈՒՄ.... 53

Ն. ՄԱՐՈՅԱՆ
ԲԱՌԱՅԻՆ ԿՐԿՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱՌԱՆՁՆԱՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ՉԱՐԵՆՑԻ ՈՒԹՆՅԱԿՆԵՐՈՒՄ ԵՎ ՏՐԻՈԼԵՏՆԵՐՈՒՄ..... 63

Ն.ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ
ՄՇԱԿՈՒՅԹՆԵՐԻ ԲԱԽՄԱՆ ԵՎ ԻՆՔՆՈՒԹՅԱՆ ԿՈՐՈՒՍՏԻ ՀԻՄՆԱԽՆԴԻՐՆԵՐԸ Շ. ՇԱՀՆՈՒՐԻ «ՆԱՀԱՆՋԸ ԱՌԱՆՑ ԵՐԳԻ » ՎԵՊՈՒՄ..... *72*
Ա.ՄԻՐԶՈՅԱՆ
ՊՈՍՏՄՈԴԵՌՆԻԶՄԸ ՀԱՅ ՊՈԵԶԻԱՅԻ ՄԵՋ..... *89*
ՕՏԱՐ Լ.ԵԶՈՒ
Հ. ՂԱԶՈՅԱՆ
ՏԵԽՆԻԿԱԿԱՆ ԵԶՐՈՒՅԹՆԵՐԻ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՄԱՆ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԵՎ ՍՏՈՒԳԱԲԱՆԱԿԱՆ ԱԿՆԱՐԿ..... *100*
Ի.ՀԱԿՈԲՅԱՆ
ԵՐԻՏԱՍԱՐԴՆԵՐԻ ՍԼԵՆԳՈՒՄ ՓՈԽԱՌՅԱԼ ՄԻԱՎՈՐՆԵՐԻ ԱԿՏԻՎ ԲԱՌԱԿԱԶՄԱԿԱՆ ՀԱՐՄԱՐԵՑՄԱՆ ՄԱՍԻՆ..... 108
ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ
Վ.ԱՎԱՆԵՍՅԱՆ
ՖՐԱՆԿՈ-ՌՈՒՍԱԿԱՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԵՎ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՓԱԽՍՏԱԿԱՆՆԵՐԻ ՀԱՐՑԸ..... 115
Ա. ԽԱՉԱՏՐՅԱՆ
ԱՐՑԱԽՅԱՆ ՀԻՄՆԱՀԱՐՑԸ ԹՈՒՐՔ-ԱԴՐԲԵՋԱՆԱԿԱՆ ԶԱՎԹՈՂԱԿԱՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀԱՄԱՏԵՔՍՏՈՒՄ/1918-1920թթ/: ԱԴՐԲԵՋԱՆԱԿԱՆ ՊԱՏՄԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԽԵՂԱԹՅՈՒՄՆԵՐԸ..... *127*
Վ.ԲԱԼԱՅԱՆ
ՊԱՆԹՅՈՒՐՔԻԶՄԸ ԵՎ ԱՐՑԱԽԱՀԱՅ ՊԵՏԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՃԱԿԱՏԱԳԻՐԸ (1991-2021թթ.)..... *144*
Ի. ԱՎԱՆԵՍՅԱՆ
ԿԻՆ ԲՈՒԺԱՇԽԱՏՈՂՆԵՐԸ ԱՐՑԱԽՅԱՆ ԱՌԱՋԻՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄՈՒՄ..... 156
Ռ. ԳԱԼՉՅԱՆ
ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ԵՎ ԱՐՑԱԽԸ ՕՏԱՐՆԵՐԻ ՔԱՐՏԵԶՆԵՐՈՒՄ ԵՎ 1918-2021 թթ. ՍԱՀՄԱՆԱՅԻՆ ԽՆԴԻՐՆԵՐԸ..... 168
Հ.ՄԱՐՈՒԹՅԱՆ
ՍԱՀՄԱՆԱԴՐՈՒԹՅԱՆ ԹԵՄԱՆ ՂԱՐԱԲԱՂՅԱՆ ՇԱՐԺՄԱՆ ՊԱՏԿԵՐԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ..... *186*

Մ. ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ
ՆՈՐ ՄԵՐՆԴԻ ՊԱՏԵՐԱԶՄՆԵՐԻ ՎԱՐՄԱՆ ՄԻ ՔԱՆԻ ԱՌԱՆՁՆԱՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ (2020 Թ. ԱՇՆԱՆԱՅԻՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ԼՈՒՅՍԻ ՆԵՐՔՈ)..... 213
Հ.ՓԱՇԱՅԱՆ, Լ.ԲԱԼԱՅԱՆ
ՂԱՐԱԲԱՂՅԱՆ ՀԱԿԱՄԱՐՏՈՒԹՅՈՒՆ. ՊՐԱՀՅԱՆ ԳՈՐԾԸՆԹԱՑԸ (2005-2006ԹԹ.) ԵՎ ՌԱՄԲՈՒՅԵՈՒՄ ՉԲԱՅՎԱԾ ՇԱՄՊԱՅՆԸ..... 225

ՄԱՆԿԱՎԱՐԺՈՒԹՅՈՒՆ

Մ.ՂԱԼԱՅԱՆՑ
ԻՆՏԵԳՐՎԱԾ ՈՒՍՈՒՑՈՒՄԸ ՈՐՊԵՍ ԳԵՂԱՐՎԵՍՏԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅԱՆ ՄԱՆԿԱՎԱՐԺԱԿԱՆ ՊԱՅՄԱՆ..... 238

ՀՈԳԵԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Հ.ԳԵՎՈՐԳՅԱՆ
ԶԻՆՎՈՐԱԿԱՆ ԾԱՌԱՅՈՒԹՅԱՆ ԱՆՎՏԱՆԳՈՒԹՅԱՆ ԱՊԱՀՈՎՄԱՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳԸ ԶԻՆՎՈՐԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅԱՆ ԱՐԴՅՈՒՆԱՎԵՏՈՒԹՅԱՆ ՀԱՄԱՏԵՔՍՏՈՒՄ..... 249
Վ. ՄԱՆՈՒԿՅԱՆ
ԶԻՆԾԱՌԱՅՈՂՆԵՐԻ ՀՈԳԵԲԱՆԱԿԱՆ ՊԱՏՐԱՍՏՈՒԹՅՈՒՆԸ ՈՐՊԵՍ ԾԱՌԱՅՈՂԱԿԱՆ ՊԱՐՏԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԿԱՏԱՐՄԱՆ ԱՐԴՅՈՒՆԱՎԵՏ ՆԱԽԱՊԱՅՄԱՆ..... 263
Ռ. ԺԱՄԿՈՅՅԱՆ
ՀՈԳԵԲԱՆԱԿԱՆ ՊԱՇՏՊԱՆԱԿԱՆ ՄԵԽԱՆԻԶՄՆԵՐԻ ԵՎ ԱՆՁՆԱՅԻՆ ԿԱՌՈՒՑՑՆԵՐԻ ՓՈԽՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԵՐԻՏԱՍԱՐԴՆԵՐԻ ՄՈՏ..... 270
Մ. ՓԻԼՈՍՅԱՆ, Ռ. ԺԱՄԿՈՅՅԱՆ
ԴԵՌԱՀԱՍՆԵՐԻ ՀՈԳԵԲԱՆԱԿԱՆ ՊԱՇՏՊԱՆԱԿԱՆ ՄԵԽԱՆԻԶՄՆԵՐԻ ԵՎ ԱՆՁՆԱՅԻՆ ԲՆՈՒԹԱԳՐԵՐԻ ՀԱՄԱՀԱՐԱԲԵՐԱԿՑՈՒԹՅԱՆ ԱՌԱՆՁՆԱՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ..... 278
Զ.ՔԷՇԻՇԵԱՆ
ՀԱՅ ՄԱՆԿԱՊԱՏԱՆԵԿԱՆ ԽՄԲԵՐԳԱՅԻՆ ԵՐԱԺՇՏՈՒԹԵԱՆ ՀԻՄՆԱԴՐՈՒԹԵԱՆ ՀՈԼՈՒՈՅԹԸ՝ ՄԻՆՉԵԻ ԿՈՄԻՏԱՍ..... 286

Ն.ՇԱԼՈՒՆՑ
ՀՈՄԵՈՍՏԱՋԻ ՊԱՀՊԱՆՄԱՆ ՄԵԽԱՆԻԶՄԵՐԸ ԵՎ ԴՐԱՆՑ ՇԵՂՈՒՄԵՐԸ ՀՈԳԵԲԱՆԱԿԱՆ ՏԵՍԱՆԿՅՈՒՆԻՑ..... *293*
Ա. ԱՎԱԳՅԱՆ
ԶԱՐԳԱՑՄԱՆ ՀՈԳԵԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆ ԱՌԱՐԿԱՅԻ ՇՐՋԱՆԱԿՆԵՐՈՒՄ <<ՀԵՐՈՆՏՈՀՈԳԵԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆ>> ԹԵՄԱՅՈՎ ՏԵՍԱԳՈՐԾՆԱԿԱՆ ՊԱՐԱՊՄՈՒՆՔՆԵՐԻ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՄԱՆ ՄԵԹՈԴԱԿԱՆ ՄՈՏԵՑՈՒՄ..... 301
Վ. ՅԱՐԱՄԻՇՅԱՆ
ՎԱԽԻ ԲԱՑԱՍԱԿԱՆ ԱԶԴԵՑՈՒԹՅԱՆ ՀԱՂԹԱՀԱՐՄԱՆ ՈՒՂՂՈՒԹՅԱՄԲ ՏԱՐՎՈՂ ՀՈԳԵԲԱՆԱԿԱՆ ԱՇԽԱՏԱՆՔԸ... 309
Լ. ԲԱՂԴԱՍԱՐՅԱՆ, (METRIS BV)
ԱՈՒՏԻԶՄԻ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՄԱՆ ԱՆԸՆԴՀԱՏ ՌԵԺԻՄՈՒՄ ԿՐԾՈՂՆԵՐԻ ՎԱՐՔԻ ՏՎՅԱԼՆԵՐԻ ՀԱՎԱՔԱԳՐՈՒՄԸ ԵՎ ԱՌԱՆՑ ՍԹՐԵՍԻ ԳԵՐԶԱՅՆԱՅԻՆ ՎՈԿԱԼԻԶԱՑՄԱՆ ՎԵՐԼՈՒԾՈՒԹՅՈՒՆԸ, ԱՈՒՏԻԶՄԻ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՄԱՆ ՆԱԽԱԿԼԻՆԻԿԱԿԱՆ ՀԵՏԱԶՈՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՈՒՄ ԲԱԶՄԱՉԱՓ ԵՎ ԲԱԶՄԱՖՈՒՆԿՑԻՈՆԱԼ ՉԱՓՈՒՄՆԵՐԻ ԱՆՀՐԱԺԵՇՏՈՒԹՅՈՒՆԸ..... 317
ԻՐԱՎԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ
Գ. ԱՐԶՈՒՄԱՆՅԱՆ
ԴԱՏԱԿԱՆ ՔՆՆՈՒԹՅԱՆ ՀՐԱՊԱՐԱԿԱՅՆՈՒԹՅՈՒՆԸ..... *335*
Տ. ԳԵՎՈՐԳԱՆ
ՀԱՆՑԱԳՈՐԾՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԲԱԶՄԱԿԻՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏԸ՝ ԸՍՏ ԱՀ ՔՐԵԱԿԱՆ ՕՐԵՆՍԳՐՔԻ ԵՎ ՀՀ ՆՈՐ ՔՐԵԱԿԱՆ ՕՐԵՆՍԳՐՔԻ ՆԱԽԱԳԾԻ..... *345*
Մ.ԶԱՔԱՐՅԱՆ
ՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՉԱՆԱՀՎԱԾՈՒԹՅԱՆ ՀԱՆԳԱՄԱՆՔԸ ՈՐՊԵՍ ՄԱՐԴՈՒ ԻՐԱՎՈՒՆՔՆԵՐԻ ԶԱՆԳՎԱԾԱՅԻՆ ԽԱԽՏՄԱՆ ԼՐԱՑՈՒՑԻՉ ԳՈՐԾՈՆ..... 351
Լ.ՍՈՒԼԵՅՄԱՆՅԱՆ
ԷԼԵԿՏՐՈՆԱՅԻՆ ՔՐԵԱԿԱՆ ԳՈՐԾ..... 360
ՏՆՏԵՍԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ
Գ. ՎԱՐԴԱՆՅԱՆ, Մ. ՎԱՐԴԱՆՅԱՆ
ԷՄՊԻՐԻԿ ՆԵՐԴՐՈՒՄԱՅԻՆ ԿԱՆՈՆԻ ՎԵՐԱՁԵՎԱԿԵՐՊՈՒՄՆ ԱՌԱՋԱԴԵՄ ՎԵՐԼՈՒԾԱԿԱՆ 376

ԳՈՐԾԻՔՆԵՐԻ ԱՌՈՒՄՈՎ ԵՎ ԴՐԱ ՄՈԴԵԼԻ ԸՆՏՐՈՒԹՅՈՒՆԸ.....

Ա. ԱԼԵՔՍԱՆՅԱՆ, Ա.ՍՏԵՓԱՆՅԱՆ

ՀՀ ԲՅՈՒՋԵՏԱՅԻՆ ԵԿԱՄՈՒՏՆԵՐԻ ԵՎ ՄԱԿՐՈՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԱՅԼ ՑՈՒՑԱՆԻՇՆԵՐԻ ՄԻՋԵՎ ՓՈԽԿԱՊՎԱԾՈՒԹՅԱՆ ՎԵՐԼՈՒԾՈՒԹՅՈՒՆԸ..... *386*

Ա. ՂԱՋԱՐՅԱՆ

ՎԱՐԿԱՅԻՆ ՍՔՈՐԻՆԳԻ ԵՎ ԱՆՁԻ ՆՈՒՅՆԱԿԱՆԱՑՄԱՆ ՀԱՎԵԼՎԱԾՆԵՐԻ ՆԱԽԱԳԾՈՒՄԸ ՄԵՔԵՆԱՅԱԿԱՆ ՈՒՍՈՒՑՄԱՄԲ..... *398*

Ռ. ՄԱՆԳԱՍԱՐՅԱՆ, Մ.ՄԱՆՈՒՉԱՐՅԱՆ

ՄԱՐԴԿԱՅԻՆ ԿԱՊԻՏԱԼԻ ԶԱՐԳԱՑՄԱՆ ԱՐԴԻ ՄԻՏՈՒՄՆԵՐԸ..... *404*

Մ. ՄԻՆԱՍՅԱՆ

ԿԵՆՍԱՆՎԱԶԱԳՈՒՅՆ ՇԵՄԻ ԱՊԱՀՈՎՄԱՆ ՀԻՄՆԱԽՆԴԻՐԸ ԱՀ-ՈՒՄ *419*

Հ. ՍԱՅԱԴՅԱՆ

ՀՀ - ՈՒՄ ԲՈՒԺԱՎԵՐԱԿԱՆԳՆՈՂԱԿԱՆ ԶԲՈՍԱՇՐՋՈՒԹՅԱՆ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՄԱՆ ԱՌԱՆՁՆԱՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ..... *436*

ԳՐԱԽՈՍՈՒԹՅՈՒՆ

Մ. ԽԱՆՅԱՆ

ՀԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ ԲԱՐՁՐԱՐԺԵՔ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ՝ ԾՐԱՐՎԱԾ ԳԱԼԻՔԻՆ.... *445*

Զ.ՍԱՌԱՋՅԱՆ

«ՀՆՉՈՂ ՁԱՅՆԵՐ» ԳՐՔԻ ԳԵՂԱՐՎԵՍՏԱԿԱՆ ՊՈԼԻՖՈՆԻԱՆ..... *452*

Ն. ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ

ՍԱՍՈՒՆՈՒՄ ԵՎ ՍԱՍՈՒՆԻՑ ԱՆԴԻՆ. ՌՈԼԱՆԴ ՇԱՌՈՅԱՆԻ «ԷՐԳՐԻ ԱՍՏՎԱԾՆԵՐԸ» ԳԻՐՔԸ *460*

ՀՏԴ 809.198.1

Հայոց լեզու

Հասմիկ ՂԱԶԱՐՅԱՆ
ակ. Ս. Աբրահամյանի անվան հայոց լեզվի ամբիոնի դոցենտ, բ.գ.թ.
E-mail: ghazarian.hasmik @gmail.com

Շողեր ՄԻՆԱՍՅԱՆ
ակ. Ս. Աբրահամյանի անվան հայոց լեզվի ամբիոնի դոցենտ, բ.գ.թ.
E-mail: Shoger. minasjan@mail.ru

ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԱՒՑ ՀԱՅԵՐԵՆԻ ՇԱՐԱՀՅՈՒՍԱԿԱՆ ԱՆԿԱՆՈՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ՊԱՐԶ ՆԱԽԱԴԱՍՈՒԹՅԱՆ ՍԱՀՄԱՆՆԵՐՈՒՄ

Հոդվածում ներկայացվում են ժամանակակից հայերենի շարահյուսական համակարգում առկա այն անկանոնություններն ու շեղումները, որոնք կապված են նախադասության անդամների կապակցման եղանակների՝ առդրության, համաձայնության, խնդրառության հետ, պայմանավորված են շարադասությամբ, նախադասության անդամների դրսևորման առանձնահատկություններով:

Բանալի բառեր՝ անկանոնություն, բացառություն, շեղում, նորմ, համաձայնություն, խնդրառություն, առդրություն, շարադասություն, նախադասության անդամ, նախադասություն, հնչերանգ, կապակցման եղանակներ

А. Газарян Ш. Минасян

НАРУШЕНИЯ СИНТАКСИЧЕСКИХ НОРМ В ПРОСТОМ ПРЕДЛОЖЕНИИ СОВРЕМЕННОГО АРМЯНСКОГО ЯЗЫКА

В статье представлены неправильные виды синтаксической связи – согласования, управления и примыкания, в современном армянском, которые обусловлены синтаксисом и отличительными особенностями членов предложения.

Ключевые слова: неправильные, исключения, отклонение, норма, соглсование, управление, примыкание, предложение, член, предложение, интонация, виды связи

H.Ghazaryan Sh. Minasjan

SYNTACTIC IRREGULARITIES IN SIMPLE SENTENCE OF MODERN ARMENIAN

This article outlines the irregularities and deviations in sentence member binding, namely collocation, verb government and agreement in Modern Armenian. This is accounted for by syntactic and functional features of sentence members.

Key words:irregularity, exception, deviation, norm, agreement, verbal government, collocation, syntax, sentence member, sentence, intonation, binding

Յուրաքանչյուր գրական լեզու, այն կրող ժողովրդի լեզվամտածողությամբ պայմանավորված, ունի իր որոշակի կանոններն ու օրինաչափությունները, որոնցով էլ ուրվագծվում են լեզվական նորմի սահմանները: Լեզվական նորմը լեզվի զարգացման տվյալ փուլում սահմանված, հասարակայնորեն ընդունված և գործող լեզվական միջոցների համակարգն է, որը պարտադիր է հասարակության բոլոր անդամների համար: Այն պատմական է, ավանդական, հարաբերականորեն կայուն և անփոփոխ՝ ամրապնդված տրամաբանական գործոններով, ավանդությամբ, ճշտությամբ և բարեհնչությամբ:

Լեզվական նորմը, ի տարբերություն համակարգի, իր մեջ կարող է ընդգրկել անկանոնություններ ու բացառություններ: Համակարգային կանոնական ձևերի կողքին գրական լեզվի նորմով կարող են հաստատվել այնպիսի ձևեր, որոնք հակասում են լեզվական համակարգին, այսինքն՝ հակահամակարգային են:

Հայ լեզվաբանության մեջ առաջիններից մեկը Է. Աղայանն էր, որ լեզվի՝ որպես համակարգի բնութագրման մեջ պատշաճ տեղ հատկացրեց հակահամակարգերին: Նա լեզուն համարում է համակարգերի և հակահամակարգերի մի ամբողջություն և նշում. <<Գործածելով հակահամակարգային տերմինը լեզվի նկատմամբ՝ մենք դրանով հասկանում ենք այն բոլոր ենթահամակարգերը, մասնահամակարգերը և առանձնակի իրողությունները, որոնք <<հակասում >> կամ հակադրվում են լեզվի տվյալ փուլի համար կենսունակ, առավել ընդհանուր և միասնական բնույթ ունեցող համակարգերին, ենթահամակարգերին ու մասնահամակարգերին>>:[1] Լեզվական հակահամակարգային իրողությունների պատճառները տարբեր են լինում՝ լեզվի նախորդ շրջաններից պատմականորեն փոխանցումն ու պահպանումը, բարբառներից ու այլ լեզուներից՝ երկարատև շփման ու ազդեցությունների հետևանքով մուտք գործելը, լեզվի տվյալ փուլում առաջացող, բայց դեռևս կանոնական մակարդակի չհասած և համընդհանուր չդարձած իրողությունների առկայությունը, քերականական համաբանությունը և այլն:

---

[1] ***Աղայան Է.***, *Լեզվաբանական հետազոտություններ, Եր., 2003, էջ192:*

Լեզվական նորմից դուրս գտնվող լեզվաձևը, եթե անգամ համակարգային է, չի կարող ընդունելի լինել, և ընդհակառակը, նույնիսկ լեզվի համակարգին հակասող լեզվաձևը ի վերջո ընդունելի կարող է դառնալ, եթե լեզվում նրա գոյությունն արդեն իսկ անժխտելի փաստ է դարձել համատարած կիրառության պատճառով: Լեզվական անկանոնություններն ու բացառությունները վերաբերում են լեզվի բոլոր մակարդակներին՝ հնչյունական, բառային, քերականական:

Սույն ուսումնասիրության սահմաններում մեզ հետաքրքրում են ժամանակակից հայերենի շարահյուսական համակարգում առկա օրինաչափ ձևերից շեղվող, բայց լեզվական նորմով ընդունված անկանոնությունները, որոնք կապված են նախադասության անդամների կապակցման եղանակների՝ առդրության, համաձայնության, խնդրառության հետ, պայմանավորված են շարադասությամբ, նախադասության անդամների դրսևորման առանձնահատկություններով: Ստորև կփորձենք դրանց քննությունը կատարել առանձին-առանձին:

1.<<**Առդրությունը նախադասության անդամների կապակցման եղանակներից մեկն է, որի դեպքում կապակցվող անդամներից որևէ մեկը չի պայմանավորում մյուսի քերականական ձևը>>:**[1] Այդպես են կապակցվում որոշիչն ու որոշյալը, մակբայական պարագան ու ստորոգյալը, համադասական հարաբերությամբ միացած բազմակի անդամները: Բայց կա առդրության մի տարատեսակ, որի դեպքում լրացումն իր լրացյալին պարտադրում է որոշակի թիվ: Դա կոչվում է **թվային կախում**: Այսպես՝ հոգնակի որոշյալներ են պահանջվում՝

ա) երբ ածականով կամ գոյականով արտահայտված որոշիչները կրկնվում են՝ **մեծ-մեծ խոստումներ** , **մանր-մունր հարցեր** , **սուտ ու մուտ բաներ** , **լայն-լայն փողոցներ**, **շարան-շարան մարգարիտներ**, **թել-թել նյարդեր** և այլն:

բ) երբ որոշիչները բազմազանություն են ցույց տալիս՝ **անթիվ մարդիկ**, **բազմաթիվ երեխաներ**, **անհամար առաջադրանքներ**, **այլազան հարցեր**, **բազում ծաղիկներ** և այլն:

գ) երբ բազմակի որոշիչները վերաբերում են տարբեր որոշյալների՝ **կարմիր ու սպիտակ մեխակներ**, **լայն ու ընդարձակ սենյակներ**, **խելոք ու բանիմաց ուսանողներ**, **կարճ ու երկար խողովակներ** և այլն:

Ցանկացած ածականը և մի շարք դերանուններ էլ՝ **յուրաքանչյուր**, **ամբողջ**, **որևէ**, **որևիցե**, **ամեն**, **ամեն մի**, **մի,** պահանջում են եզակի թվով որոշյալ՝ **ցանկացած գործ**, **յուրաքանչյուր մասնակից**, **ամբողջ աշխարհը**, **որևէ մեկը**, **մի մարդ** և այլն:

2.<<**Համաձայնությունը կապակցման եղանակ է, որի դեպքում կապակցվող անդամները փոխադարձաբար պայմանավորում են միմյանց քերականական**

[1] *Հ. Զաքարյան, Յու. Ավետիսյան, Շարահյուսություն, Երևան, 2009, էջ 11:*

ձևը>>[1]: Այդպես են կապակցվում նախադասության անդամներից ենթական և ստորոգյալը, բացահայտիչը և բացահայտյալը:

Ենթական և **ստորոգյալը** համաձայնում են թվով և դեմքով: Համաձայն օրինաչափության՝ եզակի ենթական պահանջում է եզակի ստորոգյալ, հոգնակի կամ բազմակի ենթական՝ հոգնակի ստորոգյալ, օր.՝ **Ծառը ծաղկեց: Ծառերը ծաղկեցին: Ծառ ու ծաղիկ ծաղկեցին:** Դիմանիշ դերանուններով արտահայտված ենթակաների դեպքում համաձայնում են նաև դեմքով, օր.՝ Մի հավք **զարկի ես** մի օր: Մի հավք **զարկեցիր դու** մի օր: Մի հավք **զարկեց նա** մի օր:

Օրինաչափությունից կան շեղումներ՝

ա)եթե եզակի թվով ենթական ունի մեկից մեծ թվականով կամ թվականական դերանունով արտահայտված որոշիչ, ապա ստորոգյալը կարող է լինել և հոգնակի թվով (Փողոցով **սլանում էին երկու մեքենա**: Գետնին **ընկած էին** մի քանի գերան), և եզակի (Ընդամենը **հինգ զորամաս է մասնակցում** զորավարժություններին: Քո աշխատանքում **հայտնաբերվել է մի երկու թերություն**):

բ)եթե բազմակի ենթականերն իմաստով հարաբերակից են և միասին արտահայտում են մեկ հասկացություն, ստորոգյալը դրվում է եզակի թվով, օր.՝ Գարնանային **վար ու ցանքը եռուզեռի մեջ է:**

գ)եթե բազմակի ենթականերն ունեն **յուրաքանչյուր**, **ամեն**, **ամեն մի**, **ոչ մի** դերանուններով արտահայտված ընդհանուր որոշիչ, ստորոգյալը դրվում է եզակի թվով, օր.՝ **Յուրաքանչյուր փողոց ու նրբանցք պետք է բարեկարգվի ու մաքրվի**:

դ)եթե նույն դեմքով բազմակի ենթականները կապված են **կամ**, **կա՛մ...կա՛մ** շաղկապով, ստորոգյալը դրվում է եզակի թվով: Օրինակ՝**Կասմունքի Անուշը կամ Արմինեն:**

ե)եթե բազմակի ենթականերից մեկը նախորդում, մյուսը հաջորդում է ստորոգյալին, այն դրվում է եզակի թվով, օրինակ՝Այդ ամենից ջինջ **հիշողություն է մնացել** և մի- մի **կսկիծ:**

զ) եթե եզակի թվով ենթական ունի մեկից մեծ թվականով կամ թվականական դերանունով արտահայտված որոշիչ, ապա ստորոգյալը կարող է լինել նաև հոգնակի թվով (Փողոցով **սլանում էին երկու մեքենա**: Գետնին **ընկած էին մի քանի գերան):**

Հոգնակի կամ բազմակի ենթակայի հետ գոյականով արտահայտված ստորոգելին սովորաբար լինում է հոգնակի թվով, օր.՝ **Արամն ու Անուշը** մեր դասարանի **առաջավորներն են**: Բայց կարող է լինել նաև եզակի թվով, եթե՝

ա) ենթական հարգական հոգնակի նշանակող անձնական դերանուն է, օր.՝ **Դուք** մեր առաջին **ուսուցիչն եք եղել**:

---

[1] *Հ. Զաքարյան, Յու. Ավետիսյան, Շարահյուսություն, Եր., 2009, էջ 11:*

բ)ստորոգելին գնահատող իմաստ ունի և անհոգնական կամ անհաշվելի է, օր.՝ **Երեխաները** մեր երկրի **ապագան են**:

գ)ստորոգելին շեշտում է իր արտահայտած առարկայի ոչ թե քանակը, այլ տեսակը՝ դրվելով անորոշ առումով, օր.՝ **Սրանք** դեռ **երեխա են**:

Յուրաքանչյուրը, ամեն մեկը, ոչ մեկը դերանուններով արտահայտված ենթակայի հետ ստորոգյալը լինում է եզակի երրորդ դեմքով, օր.՝ **Յուրաքանչյուրն** իր գործն **է անում**: Զարդաքանդակներից **ոչ մեկը** մյուսին **չի կրկնում**: Դիմային անհամաձայնությամբ՝ **յուրաքանչյուրս, ամեն մեկս, ոչ մեկս, յուրաքանչյուրդ, ամեն մեկդ, ոչ մեկդ** դերանուններով արտահայտված ենթակայի հետ ստորոգյալը դրվում է երրորդ դեմքով, օր.՝ **Ոչ մեկս** դա չպետք **է մոռանա**: **Ամեն մեկդ** մի բան **է ասում**: Նշված դերանունների դեպքում ստորոգյալը կարող է դրվել առաջին կամ երկրորդ դեմքով, եթե հոգնակի թվով է, օր.՝ **Յուրաքանչյուրս** մի առանձին գործ **ենք անում**: **Ամեն մեկդ** ձեր անելիքն **իմացեք**:

Համաձայնությամբ կապակցվում են նաև բացահայտիչն ու բացահայտյալը: Համաձայնությունը սովորաբար լինում է դեմքով, թվով, հոլովով և առումով: Անձնական դերանուններով արտահայտված բացահայտյալի դեպքում համաձայնությունը կատարվում է դիմորոշ հոդերով, օրինակ՝ **Ձեզ՝ այլախոհներիդ**, շատերը հանդուրժել չեն կարող: **Ես՝** երկրի **զինվորս,** պատրաստ եմ պայքարել հանուն Արցախի անվտանգության:

Բացահայտիչն ու բացահայտյալը երբեմն կարող են չհամաձայնել՝

ա)թվով, օրինակ՝ Ամենայն հոգատարությամբ պետք է վերաբերվենք **երեխաներին**՝ մեր երկրի **ապագային**: Զրկվեցինք մեր ամենամեծ **արժեքից**՝ մեր նախնիների ժառանգած **տարածքներից**: Ահա մեր **գերազանցիկները՝ Աննան** ու **Արամը**:

բ)հոլովով, օրինակ՝ Հյուրասենյակները կահավորված են թանկարժեք **կահկարասիով՝ բազմոցներ, սեղաններ, սպասքապահարան, գրապահարան:** Մեր ընտանիքը բաղկացած է **չորս հոգուց՝ ես, մայրս, հայրս ու եղբայրս**, և ապրում է երկսենյականոց բնակարանում: Առաջարկեցի երեք **թատերախաղերից՝ «Վենետիկի վաճառականը», «Տիմոն Աթենացի» և «Օթելլո»,** որևէ մեկն ընտրել:

գ)դեմքով, օրինակ՝ **Ես՝** իմ ընտանիքի **գլխավորը**, չէի կարող անտարբեր մնալ՝ տեսնելով այդ ամենը: **Գերազանցիկներդ՝** մեր **հույս ու ապավենը**, հանկարծ մեզ խայտառակ չանեք:

դ)առումով, օրինակ՝ Ադամ, ահա քեզ **ընկեր՝** գեղեցիկ **Լիլիթը:** Դաշտ էր գնացել ամբողջ **գյուղը՝ տղամարդ ու կին, ծեր ու ջահել, աշխատող ու թոշակառու**: Այցելեցինք Սյունիքի **քաղաքները՝ Գորիս, Կապան, Քաջարան, Մեղրի, Սիսիան:**

4. <<Շարադասությունը բառերի, նախադասության անդամների, բառակապակցության անդամների, բարդ նախադասության բաղադրիչների շարակարգային՝ գծային որոշակի հաջորդականություն է, որը հնարավորություն է տալիս ձևավորելու խոսքը, նրա միավորների դիրքը և հաջորդականությունը>>:[1] Նախադասության անդամների շարադասությունը կարող է լինել սովորական և շրջուն:

Ա)Սովորական շարադասության դեպքում ենթական սովորաբար նախորդում է ստորոգյալին, օր.՝ **Արևը մայր է մտել: Դու հետաքրքիր մտքեր ունես:** Կան կառույցներ սակայն, որոնցում ուղիղ շարադասությամբ ենթական հաջորդում է ստորոգյալին: Դա բնորոշ է հատկապես անորոշ առումով ենթակա պարունակող նախադասությանը, օր.՝ Սրտիս վրա **իջնում է անդորր**:

Այսպիսի դեպքերում ենթակայի նախադաս դիրքն է շրջուն, օր.՝ **Անդորր է իջնում** սրտիս վրա:

Բ) Տարաբնույթ (տարադաս) բազմակի որոշիչների սովորական շարադասության նախընտրելի կարգը հետևյալն է՝ գոյական որոշիչ - դերբայ որոշիչ- ածականական դերանուն որոշիչ-հարաբերական ածական որոշիչ - թվական(կամ թվականական դերանուն կամ թվանիշ ածական) որոշիչ - որակական ածական որոշիչ-որոշյալ: Սովորական շարադասության դեպքում այս որոշիչները չեն տրոհվում: Օր.՝ **Սուրճի ջարդված այս բյուրեղապակե երկու գեղեցիկ բաժակները** գցեցի աղբարկղ:

Շարադասության նշված կարգը կարող է խախտվել՝

ա/ հետադաս բազմակի որոշիչի դեպքում: Օրինակ՝ Դա **մի փոքրամարմին կին էր՝ տարօրինակ, ծեր, առողջությունից զրկված, անհրապույր տեսքով և շատախոս:** Այսպիսի հետադաս որոշիչները միմյանցից տրոհվում են ստորակետով կամ միանում են շաղկապով:

բ/ այն դեպքում, երբ առկա է որոշիչ-որոշյալի կայուն կապակցություն՝ տերմինի արժեքով՝ **ելից մատյան, մարած փոխաբերություն, խոսքի մաս, սեղանի թենիս** և այլն, որին ընդունված կարգով նախորդում են մյուս բոլոր ազատ որոշիչները, օրինակ՝ Վերլուծենք **մի քանի հետաքրքիր մարած փոխաբերություն: Այս բոլոր սպասարկու խոսքի մասերն** արդեն ուսումնասիրել ենք:

գ/ այն դեպքում, երբ բազմակի որոշյալներից ամեն մեկն ունի իր որոշիչը, իսկ բոլորը միասին ունեն ևս մի ընդհանուր որոշիչ, որը, անկախ իր արտահայտությունից, նախորդում է մյուս բոլորին: Օրինակ՝ Գրքում տեղ են գտել **բազմաթիվ դաշնամուրային մանրանվագներ, մանկական երգեր, ժողովրդական խմբերգեր:**

---

[1] *Հ. Զ. Պետրոսյան, Հայերենագիտական բառարան, Եր., 1987, էջ 491:*

5.Ներգործական սեռի բայերի՝ ուղիղ խնդիր պահանջելը ընդհանուր կանոն է: Ուղիղ խնդիրը ժամանակակից հայերենում արտահայտվում է ուղղական հոլովով՝ իրի դեպքում, տրական հոլովով՝ անձի դեպքում: Ընդհանուր օրինաչափությունից շեղվում են **հաղթել, խաբել** և **ունեմ, ունենալ** բայերը: **Հաղթել** և **խաբել** բայերի մոտ ուղիղ խնդիրը թե՛ անձի, թե՛ իրի դեպքում դրվում է միայն տրական հոլովով՝ **հաղթել թշնամուն** և **հաղթել ցավին**, **խաբել ընկերոջը** և **խաբել կազմակերպությանը**: **Ունեմ** և **ունենալ** բայերը անձ ցույց տվող գոյականների դեպքում պահանջում են ուղղականաձև ուղիղ խնդիր, ինչպես՝ **Ես ունեմ հայր, մայր, եղբայր:** Սրանց կողքին անձնանիշ դերանուններով արտահայտված ուղիղ խնդիրը լինում է տրականաձև, ինչպես՝ **Ես քեզ** իմ սրտում **ունեմ: Մայրս ինձ ունեցել է** քսան տարեկանում:

6. Հանգման խնդիրը սովորաբար լրացնում է չեզոք սեռի բայերին, մի շարք բաղադրյալ ստորոգյալների: Երբեմն, որպես անկանոնություն, լրացնում է զգացական ձայնարկություններին (**ամոթ**, **վայ**, **թու** և այլն), որոշ վերաբերականների (**երանի**, **ափսոս**, **ավաղ**). **Ամոթ** քեզ նման գոված **իգիթին**: **Երանի** հոգով **աղքատներին**:

Անկանոնություն պետք է համարել նաև հանգման խնդրի՝ բացառական հոլովով արտահայտվելը **կառչել, կպչել, դիպչել** բայերի դեպքում, օրինակ՝ Նա **կառչեց** այդ **մտքին/մտքից**:

7.Ներգործող խնդիր ունեցող նախադասության ստորոգյալը արտահայտվում է կրավորական սեռի բայով: Սակավ դեպքերում սակայն, ինչպես նշում է Ս. Աբրահամյանը, այն, որպես անկանոնություն, կարող է արտահայտվել չեզոք սեռի բայով: Այդպիսի բայերից են՝ **ամաչել, գոհանալ, վախենալ, նեղանալ, սարսափել, սոսկալ** և այլն: Օրինակ՝ Նա **վախեցավ օձից**: Նա **սարսափեց թշնամուց**: Ըստ Ս. Աբրահամյանի՝ կրավորական և չեզոք սեռերի բայերի ներգործող խնդիրների հարաբերակցության և ընդհանրության մասին է խոսում այն իրողությունը, որ հաճախ միևնույն ներգործող խնդիրը կարող է գործածվել թե՛ կրավորական, թե՛ չեզոք բայերի հետ՝ պահպանելով միևնույն քերականական իմաստը: Հմմտ. Զեկուցողի **ելույթը** միահամուռ հավանության արժանացավ նիստի բոլոր **մասնակիցների կողմից**: Զեկուցողի ելույթը հավանությամբ ընդունվեց նիստի բոլոր **մասնակիցների կողմից**: [1]

8. Բազմակի տարադաս որոշիչները նախադաս դիրքում չեն կապվում **և**, **ու**, **կամ**, **թե** շաղկապներով և ստորակետով չեն տրոհվում: Այս օրինաչափությանը չեն ենթարկվում բազմակի հետադաս որոշիչները, որոնք, անկախ իրենց արտահայտության ձևից, միմյանցից տրոհվում են ստորակետով կամ միանում են շաղկապով, օրինակ՝ Հեծյալները՝ **կիսամերկ**, **կմախքացած**, **դեմքի մշուշոտ արտահայտությամբ և լուռումունջ**, օրորվում էին թամբերի վրա:

---

[1] *Տե՛ս **Ս. Աբրահամյան**, Հայոց լեզու, Շարահյուսություն, Եր., 2004, էջ 44:*

9. Անվանական է այն անդեմ նախադասությունը, որի գերադաս անդամը, որպես կանոն, արտահայտված է գոյականով կամ գոյականական դերանունով, երբեմն՝ ածականով, թվականով, մակբայով:[1]

Լինում են նաև անդեմ նախադասություններ, որոնց գերադաս անդամը արտահայտված է վերաբերականով կամ ձայնարկությամբ, օրինակ՝ **Վայ** մեզ՝ մոլորյալներիս: **Ո՛չ** ինքնակոչ նախագահին: **Երանի** հոգով աղքատներին: **Ա՛յ** քեզ բան... **Ահա** և ես: **Ահավասիկ** իմ ներդրումը: **Ափսո՜ս**, **հազա՜ր ափսոս** մեր Թլոլ Դավթին:

10. Վերաբերմունքային իմաստ արտահայտող խոսքի մասերի համակարգում որպես յուրահատկություն կարելի նշել **երանի, երնեկ**, **ափսոս** վերաբերականների՝ գլխավոր նախադասության դերով հանդես գալը: Օրինակ՝ **Երանի** նրան, ում հոգին խաղաղ է ընդմիշտ: **Ափսոս,** որ մենք երբևէ լավ իշխանություն չենք ունեցել:

11.Նախադասության անդամների կապակցման տեսանկյունից անկանոնություն պետք է համարել բուն բացահայտիչ-բացահայտյալի կապակցումը **այսինքն, այն է** շաղկապներով: Օրինակ՝ Նա որոշեց շարունակել հոր մասնագիտությունը, **այն է՝** դարբնություն: Այստեղ **դարբնություն** բառով բացահայտվում է, թե որն է մասնագիտությունը: Նույնպիսի յուրահատկությամբ բնորոշվում են նաև զուգադրական կազմությամբ ստորադասական մի շարք շաղկապներ, ինչպես՝**չնայած...բայց, թեկուզ ...սակայն, թեպետ... այնուամենայնիվ** և այլն: Կապակցելով նախադասության անդամներ՝ նրանք արտահայտում են այնպիսի հարաբերություն, որն ավելի մոտ է համադասությանը, քան ստորադասությանը: Օրինակ՝ **Թեպետ ընդունակ, բայց ծույլ** այդ մարդուց ոչինչ չէր ակնկալում:

12.Հնչերանգով պայմանավորված՝ որոշ կառույցներում դրական խոնարհման ստորոգյալը արտահայտում է ժխտական իմաստ, իսկ ժխտականը՝ դրական իմաստ: Այսպես՝

-Տղադ ի՞նչ արեց, աշխատանք ճարե՞ց:

-Բա ի՞նչ արեց, ճարեց (այսինքն՝ չճարեց):

Ու՞ր է այստեղ ծաղիկ, որ հավաքենք (այսինքն՝ ծաղիկ չկա):

Ո՞վ է դաս սովորել, որ ես սովորեմ (Ոչ ոք չի սովորել, ես էլ չեմ սովորել):

Բա ես քո մայրը չե՞մ (այսինքն՝ մայրն եմ):

13. Բայական ստորոգյալներին տրվում են հետևյալ հարցերը՝ **ի՞նչ է անում, ի՞նչ է լինում, ի՞նչ է անելու (լինելու), ի՞նչ է արել (եղել), ի՞նչ արեց(ինչ եղավ), ի՞նչ պիտի անի (լինի)** և այլն: Անվանաբայական ստորոգյալներին տրվող հարցը վերաբերում է ստորոգելիին՝ **ո՞վ է, ի՞նչ է, ովքե՞ր են, ինչե՞ր են, ովքե՞ր կլինեն, ի՞նչ դարձավ, ի՞նչ եղավ, որտե՞ղ է, ե՞րբ էր, ո՞րերորդն է, որքա՞ն է, ինչպիսի՞ն է** և այլն:

---

[1] *Հ. Զաքարյան, Յու. Ավետիսյան, Շարահյուսություն, Ե., 2009, էջ 111:*

Կամ, գիտեմ, ունեմ պակասավոր բայերով արտահայտված ստորոգյալները ոչ մի հարց չեն ընդունում, օրինակ՝ Այդ գործում ես **չկամ**, պարոն: Այն կինն էլ **ուներ** խշխշան մորեր...քորոցը նարնջագույն գլուխ ուներ: Մայրս **ուներ** ձեռքեր բարակ: Անտառը ծանոթ եր նրան, **գիտեր,** թե որտեղ է սիրում բույն դնել միրհավը:

Այսպիսով՝ ժամանակակից գրական հայերենի շարահյուսական համակարգում՝ պարզ նախադասության սահմաններում, առկա լեզվական նորմով սահմանված օրենքներից շեղվող կազմությունները, անկանոնություններն ու բացառությունները, որոնք կենդանի լեզվի փոփոխականության, զարգացման ու կատարելագործման գործընթացի արդյունք են, համակարգային կանոնական ձևերի կողքին գործում են որպես հակահամակարգային ձևեր:

Գրականություն

1. **Աբրահամյան Ս**. և այլք, Ժամանակակից հայոց լեզու, հ. 2, Եր., 1974:

2. **Աբրահամյան Ս**. և այլք, Ժամանակակից հայոց լեզու, հ. 3, Եր., 1976:

6.**Աբրահամյան Ս. Գ.** Ժամանակակից հայերենի քերականություն, Եր., 1975

7.**Աղայան Է.Բ.,** Լեզվաբանության հիմունքներ, Եր., 1987:

8. **Աղաջանյան Զ.**, Ձևաբանական նորմ և խոսքի մշակույթի հարցեր, Եր., 2007:

9.**Առաքելյան Վ.**, Հայերենի շարահյուսություն, հատոր բ, Եր., 1964:

10.**Ասատրյան Մ. Ե.**, Ժամանակակից հայոց լեզու, Եր., 1989:

12.**Ավետիսյան Յու., Զաքարյան Հ.**, Հայոց լեզու. Շարահյուսություն, Եր., 2009:

13.**Խաչատրյան Լ.Մ.**, Լեզվաբանության ներածություն, Եր.,2008:

14.**Պապոյան Ա., Բաղիկյան Խ.**, Ժամանակակից հայոց լեզվի շարահյուսություն, Եր., 2003:

Հոդվածը տպագրության է երաշխավորել խմբագրական խորհրդի անդամ, բ.գ.դ., Ս.Ա.Խանյանը:

ՀՏԴ 81՝36

Հայոց լեզու

Կարինե ԱՄԻՐԽԱՆՅԱՆ
Լոռու մարզ, Թեղուտի հիմնական դպրոցի
հայոց լեզվի և գրականության ուսուցիչ
Էլ. փոստ՝ karine.amirkhanyan.63@mail.ru

ՆԵՐԳՈՐԾԱԿԱՆ ՍԵՌԻ ԵՐԿԱՐԺՈՒՅԹ ԲԱՅԵՐԻ ԿԱՊԱԿՑԱԿԱՆ ՀՆԱՐԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԱՆՁՆԱՆԻՇ ԳՈՅԱԿԱՆ ՈՒՂԻՂ ԽՆԴԻՐՆԵՐԻ ՀԵՏ

Հոդվածում քննվել են «բայ-գոյական» կապակցության մասնակի դրսևորումներից մեկի՝ «անձնանիշ գոյական ուղիղ խնդիր + ներգործական սեռի երկարժույթ բայ» կաղապարի որոշ յուրահատկություններ: Մասնավորապես, խոսքային միջավայրում որոշ դեպքերում առաջանում են կապակցման սահմանափակումներ՝ պայմանավորված բայի կազմությամբ, գոյականի ցույց տված անձի սեռով, տարիքային խմբով և այլն:

Բանալի բառեր՝ *անձնանիշ գոյական, երկարժույթ բայ, կապակցություն, ուղիղ խնդիր*

К. Амирханян

ВОЗМОЖНОСТИ СВЯЗИ ДВУВАЛЕНТНЫХ ГЛАГОЛОВ ДЕЙСТВИТЕЛЬНОГО ЗАЛОГА С СУЩЕСТВИТЕЛЬНЫМИ ОБОЗНАЧАЮЩИМИ «ПЕРСОНА» В РОЛИ ПРЯМОГО ДОПОЛНЕНИЯ

В статье рассматривается частичное явление синтаксической связи между глаголом и существительном в моделе «существительный в прямом дополнении обозначающий «персона» + двувалентный глагол действительного залога». В речевой деятельности в некоторых случаях происходят ограничения, которые связяны с структурой глагола, с семантическими особенностями существительного, в частности- это слова, обозначающие пол, возрастная группа человека .

Ключевые слова: *двувалентный глагол, действительный залог, прямое дополнение, существительное обозначающий «персона»*

K. Amirkhanyan

POSSIBILITIES OF RELATIONSHIP OF BIVALENT VERBS OF ACTUAL VERB WITH NOUNS DESIGNATING «PERSON» IN THE ROLE OF DIRECT OBJECT

The article deals with the partial phenomenon of the syntactic connection between a verb and a noun in the model «a noun in a direct object denoting «person» + a bivalent verb of the active voice». In speech activity, in some cases, restrictions occur that are associated with the structure of the verb, with the semantic features of the noun, in particular, these are words denoting gender, age group of a person.

Key words: bivalent verb, active voice, direct object, noun meaning "person"

Հայերենում խոսքի մասերն աչքի են ընկնում կապակցելիական հնարավորությունների տարբեր աստիճաններով: Բայը, լինելով խոսքակազմիչ գլխավոր միավոր, աչքի է ընկնում կապակցական հնարավորությունների բազմազան դրսևորումներով, ընդ որում՝ դրանում կարևորվում է կապակցվող միավորների ներքին իմաստային հնարավորությունների դաշտը, այն է՝ դասային պատկանելությունը:

Նախադասությունը ճիշտ կառուցելու տեսանկյունից էապես կարևորվում է բայերի և գոյականների կապակցական հնարավորությունների ուսումնասիրումը. ի վերջո, դրանք պայմանավորված են տվյալ ժողովրդի լեզվամտածողության առանձնահատկություններով: Հովի. Բարսեղյանը «Արդի հայերենի բայի և խոնարհման տեսություն» գրքում նշում է, թե առարկայի ամեն մի գործողություն, շարժում տեղի է ունենում այլ առարկաների հետ նրա ունեցած փոխադարձ կապի ու ներգործության պայմաններում և արտացոլվում է մարդկանց լեզվամտածողության մեջ համապատասխան լեզվական ձևերով[1]:

Բայերի և գոյականների կապակցելիության հարցին առաջին անգամ անդրադարձ կատարել է Գ. Ջահուկյանը «Ժամանակակից հայերենի տեսության հիմունքները» աշխատության մեջ՝ «Բայերի կապակցելիական դասակարգումը» գլխում, որտեղ նշում է, որ *բայերի կապակցելիական դասակարգում* ասելով պետք է հասկանալ վերջիններիս դասակարգումը՝ ըստ նախադասությունը կազմող բառերի ու բառախմբերի հետ նրանց ունեցած կապակցելիության, որն ի վերջո հանգում է բայերի իմաստային դասակարգմանը՝ ըստ նրանց բաշխման տիպերի: Գիտնականն առանձնացնում է բայերի կապակցելիական դասակարգման երեք տիպ՝ դասանշային, արժութային և ընտրութային: Դասանշային դասակարգումը բայերի խմբավորումն է՝ ըստ ենթակայի դասային տարբեր խմբերի հետ կապակցվելու կամ չկապակցվելու, արժութային դասակարգումը դրանց

[1]*Տե՛ս **Բարսեղյան Հ.**, Արդի հայերենի բայի և խոնարհման տեսություն, Երևան, 1953, էջ 119:*

խմբավորումն է՝ ըստ առարկայանիշ բառերի ու բառակապակցությունների (գոյականների ու գոյականական բառակապակցությունների, այսինքն՝ ենթակայի, գոյականական ստորոգելիի, խնդիրների և գոյականական պարագաների) հետ նրանց ունեցած կապակցելիության, իսկ ընտրութայինը խմբավորումն է՝ ըստ մակբայների հետ ունեցած կապակցելիության: Շեշտվում է, որ դասանշային, արժութային և ընտրութային դասակարգումները փոխկապակցված են, պայմանավորված մեկը մյուսով[1]: Հեղինակը նշում է. «....Բայական յուրաքանչյուր կարգի (տիպի) համար բերենք համապատասխան օրինակներ՝ ապագային թողնելով բայերի դասանշային հանգամանալից դասակարգումը»[2]: Մեզ հետաքրքրող հարցի մշակվածության տեսանկյունից հատկանշական է նաև Լ. Մաքսուդյանի դիտարկումը, ըստ որի՝ գործողության անուն բայանունների մեջ առկա բայիմաստը կամ որոշակի կապը այդ բայիմաստի հետ պայմանավորում է դրանց յուրահատուկ խնդրառությունը[3]:

Հաշվի առնելով բայերի կապակցական հնարավորությունների բազմազանությունը և հարցի ոչ լիարժեք մշակվածությունը՝ մենք որոշեցինք անդրադառնալ ներգործական սեռի բայերի կապակցական հնարավորություններին՝ մի նոր, չուսումնասիրված դիտակետից, այն է՝ քննել վերջիններիս կապակցելիությունը անձնանիշ գոյական ուղիղ խնդիրների հետ:

Անձնանիշ գոյական ուղիղ խնդիրների հետ կապակցվող բայերն աչքի են ընկնում կապակցելիության էական առանձնահատկություններով, ինչը պայմանավորված է և՛ բայասեռով (ներգործական սեռ), և՛ կազմությամբ, և՛ բայիմաստով:

Ընդհանուր առմամբ՝ նկատել ենք, որ բայերի՝ գոյական ուղիղ խնդիրների հետ կապակցելիության պայմաններում երբեմն պահանջվում է գործողությունը կրող օբյեկտների՝ մեկից ավելի քանակ (առնվազն երկու), օրինակ՝ *ամուսնալուծել* բայը: Անձնանիշ գոյականուղիղ խնդիրներին կապակցվող բայերի մեծ մասը կարող է կապակցվել ցանկացած անձնանիշ ուղիղ խնդրի հետ, սակայն դրանք իրենց ներքին համակարգում երբեմն կապակցելիության սահմանափակություններ են դրսևորում, որոնք կարող են պայմանավորված լինել տվյալ անձի սեռային պատկանելությամբ, տարիքային որոշակի խմբի պատկանելու հանգամանքով և այլն:

Բնականաբար, վերոհիշյալ բայերին լրացնող ուղիղ խնդիրները պատասխանում են միայն *ո՞ւմ* հարցին և սովորաբար ձևավորվում են տրական հոլովով (հատկապես՝ որոշյալ առման դեպքում), թեև երբեմն (անորոշ առմամբ գործածվելիս) ուղիղ խնդիրը կարող է հանդիպել ուղղական հոլովով, օրինակ՝

---

[1] *Տե՛ս* ***Ջահուկյան Գ.****, Ժամանակակից հայոց լեզվի տեսության հիմունքներ, Երևան, 1974, էջ 461-487:*

[2] *Նույն տեղում:*

[3] *Տե՛ս* ***Մաքսուդյան Լ.****, Բայանուն գոյականը ժամանակակից հայերենում, Երևան, 1983, էջ 63:*

Եթե աղջիկ էին ամուսնացնում, նորահարսին վարդ թաշկինակ ընծայելն անհրաժեշտ էր (ԱԲ):

Միայն անձնանիշ գոյականուղիղ խնդիրներին կապակցվող բայերը փորձել ենք իմաստային խմբավորումների ենթարկել, որոնցից կարելի է առանձնացնել.

1. Ամուսնական հարաբերություններին առնչակից հատկանիշներն արտացոլող բայեր, ինչպես՝ *ամուսնացնել, ամուսնալուծել, ապահարզանել,այրիացնել,զուգավորել* (*ամուսնացնել*)և այլն, օրինակ՝ *Բարեգործությունը նրա համար կենսաձև դարձավ տասներկու տարի առաջ, երբ Նահանգներում ամուսնացնում էր միջնեկ որդուն* (Մամուլ), *Արգելես այն կոտորածը, որ կանայք ու հարսունք պիտի այրիացնե* (Մ): Նշված բայերից առաջին երեքի և նման այլ բայերի ցույց տված գործողության կրողները սովորաբար երկուսն են, թեև դրանցից մեկը կարող է պասիվ կրողի դերում լինել: Այս հանգամանքը կարող է պայմանավորված լինել բայի կազմությամբ. օրինակ՝ *ամուսնացնել, ամուսնալուծել* բայերի *ամուսին* բաղադրիչը՝ *ամուսնություն* իմաստով, երկուստեք կրող օբյեկտի գաղափար է արտահայտում, որոնցից մեկը կարող է անուղղակի խնդրի դերով հանդես գալ, իսկ *ապահարզանել*-ը պայմանավորված է *հարսն* արմատի՝ հնչյունափոխության ենթարկված *հարզան* բաղադրիչով:

Սրանցից *զուգավորել* բայը՝ *սեռական հարաբերություններ կատարել* իմաստով, առավելապես կենդանանիշ գոյական ուղիղ խնդիր է պահանջում, օրինակ՝ *Սերունդ ստանալու համար զուգավորում են տարբեր ցեղերի կենդանիների* (ՀՍՀ), ուստի կապակցելիությունը քննելիս կարևորվում է այն համատեքստը, որտեղ հանդես է գալիս տվյալ բայը:

Բառարանում *դավաճանել* բայը՝ *ամուսնական հավատարմությունը խախտել* իմաստով, դիտվել է իբրև չեզոք բայ, մինչդեռ մենք գտնում ենք, որ վերոհիշյալ իմաստով գործածվելիս այն պիտի դիտել ներգործական սեռի բայերի շարքում, օրինակ՝ *Նա դեռ հավատարիմ էր իր մարդուն, մի ամուսնու, որ ամեն քայլում դավաճանում էր նրան* (Ծ):

Հիշյալ բայերից *այրիացնել*-ը կապակցելության սահմանափակություն է դրսևորում, ընդ որում՝ թե՛ սեռով պայմանավորված, թե՛ տարիքով, քանի որ սույն բային լրացնող ուղիղ խնդրի դերում պարտադիր ենթադրվում է իգական սեռի ներկայացուցիչ, սովորաբար՝ հասուն տարիքի անձ:

2. Անձի ապրումի, զգացումի, հոգեվիճակի կամ հուզազգայական դաշտի փոփոխություն ցույց տվող բայեր, ինչպես՝ *ամաչեցնել, անասնացնել, ապուշացնել, անգթացնել, բարոյականացնել, անբարոյականացնել, անզգամացնել, զզվեցնել, արիացնել, գոտեպնդել, բարկացնել, զազանեցնել,ապշեցնել, զարմացնել, լացացնել, ծիծաղեցնել, խնդացնել* և այլն, օրինակ՝ *Դա Խանդութին օգնող ու յուրայիններին ամաչեցնող...գեղջկուհին էր* (ԴԴ), *Ինքներդ եք ձեզ անասնացնում ու ծաղրելի դարձնում* (Ա), *Գիշերային մի*

ճանճ բզզալով իջնում էր մասրենու տերևներին, հետո ցատկում Մանուշի մազերի վրա ու իր տզզոցով բարկացնում նրան (ՍԽ), *Այս այն դևն է, որ...մտնում է մարդու արյունը, վառում, բորբոքում, գազանեցնում է նրան* (Ն):

3. Անձի կամ անձանց միացում, միավորում ցույց տվող բայեր, ինչպես՝ *ախպերացնել*(բրբ.), *եղբայրացնել, անդամագրել, անդամակցել («անդամակից դարձնել»,բարեկամացնել* և այլն, օրինակ՝ *Չնայելով, որ նրանք երկու միմյանց հակառակ ազգությունների էին պատկանում, բայց գիտության գաղափարը եղբայրացրել էր նրանց* (Ր), *Միքայելն ու Եղիշեն սովորելու մեկնելուց առաջ բարեկամացրին իրենց կանանց* (ՎԽ):

4. Անձի նկատմամբ բարոյական կամ ֆիզիկական ճնշում, հալածանք, հարված ցույց տվող բայեր, ինչպես՝ *աղախնացնել, անիրավել* (*անիրավությամբ զրկել*), *առևանգել, բռնաբարել, բռնավարել, արտաքսել, աքսորել, գաղթեցնել, անդամալուծել, անդամախեղել, գնդակել, գնդակահարել, ապտակել* և այլն, օրինակ՝ «*Անիրավեցինք շինականին, կեղեքեցինք*»(ԴԴ), «[*Գրիբոյեդովը նրանց*]*փրկել էր պարսկական գերությունից՝ Պարսկաստանից գաղթեցնելով Արարատյան դաշտավայրը*»(ՀՔ), *Մեզանից ոչ ոք չէր տեսել քեռի Եգորին, որին տարիներ առաջ աքսորել էին*»(ԱԲ),«*Հարվածը սաստիկ էր, և կարող էր միանգամից անդամալուծել ողորմելի ծերունուն* (Ր), *Թույլ չտալով հակառակորդին սթափվելու, բոլոր ուժով ապտակեց նրան* (Շ):

5. Ռազմական ոլորտին վերաբերող բայեր, ինչպես՝ *ապազինել* (*զինաթափ անել*), *ասպազինել* (*ասպազեն հագցնել*), *ասպարավորել, զինաթափել, զինակոչել, զորակոչել, զրահավորել* (*մեկին զրահ հագցնել*)և այլն, օրինակ՝ *1914թ., երբ Հովհաննեսին զորակոչեցին, Տիգրանը նորածին էր* (ՀՔ):

6. Պաշտոն, կոչում, աստիճան ստանալուն կամ դրանից զրկվելուն վերաբերող բայեր, ինչպես՝ *եպիսկոպոսացնել, քահանայացնել, գահազրկել, թագադրել, թագազերծել, թագազրկել, թագաժառանգել, թագակապել, իշխանազրկել, իշխանացնել, աստիճանավորել* (*աստիճան շնորհել*), *աստիճանազրկել* և այլն, օրինակ՝ *Պարթևաց Խոսրով Առաջին թագավորը 113-ին Ա-ին գահազրկում է և փոխարենը նշանակում նրա եղբայր Պարթամասիրին* (ՀՍՀ):

Այս բայերի մեծ մասը, հատկապես՝ *զրկել* բաղադրիչով կազմավորված բայերը, կապակցելիության ակնհայտ սահմանափակությամբ են օժտված, քանի որ պահանջում են որոշակի պաշտոնի, աստիճանի առկայություն տվյալ անձի մոտ, ընդ որում՝ վերոհիշյալ օրինակներից առաջին երկուսը, բացի այն, որ բնութագրվում են սեռային սահմանափակությամբ(ակնհայտ է, որ եպիսկոպոսի կամ քահանայի աստիճան ստանալուն կարող են հավակնել միայն արական սեռի ներկայացուցիչները), պահանջում են նաև, որ ուղիղ խնդիրը *որոշակի աստիճանի, կոչման հասած անձ նշանակող բառ լինի*, քանի որ արական սեռի ոչ բոլոր ներկայացուցիչները կարող են հավակնել քահանայության կամ եպիսկոպոսության:

7. Անձի ազգային էության փոփոխություն ցույց տվող բայեր, ինչպես՝ *թյուրքացնել, թուրքացնել* (*մահմեդական կրոնը ընդունել տալով՝ այլազգի անձի թուրք դարձնել*), *ռուսացնել, լատինացնել* (1. *ուրիշ ցեղեր ձուլել՝ լատին դարձնել*, 2. *կաթոլիկ դարձնել*), օրինակ՝ *Աղջիկներիդ կտանեմ կթուրքացնեմ* (Ր):

Վերը բերված բայերն այլ իմաստներով գործածվելիս կարող են կապակցվել մյուս դասերի ուղիղ խնդիրների հետ, օրինակ՝ *լատինացնել* բայը՝ *գրերը լատինականգրերով փոխել* իմաստով, կապակցվում է իրանիշ թանձրացական ուղիղ խնդրի հետ, օրինակ՝ *Թուրքերն իրենց արաբական այբուբենը լատինացրին*, մինչդեռ *լատիներենի ու լատինական մշակույթի ազդեցությանը ենթարկել* իմաստով գործածվելիս վերոհիշյալ բայը կարող է կապակցվել նաև իրանիշ վերացական ուղիղ խնդրի հետ, օրինակ՝ *Եվրոպայի այդ մասում ժողովուրդների մի մասը լատինացրել էր իր սովորույթները* (Մամուլ):

8. Մանկահասակ անձանց վերաբերող գործողություն ցույց տվող բայեր, ինչպես՝ *բարուրել, խանձարուրել, դիել* (*կուրծք տալ*), *կերակրել* (*կուրծք տալ*), *դաստիարակել* (*երեխաներին կիրթ դարձնել*), *զռացնել, զռզռացնել* (*երեխային շատ լացացնել*), օրինակ՝ *Մինչև այդ օրը Սահրատի եղբոր կինն էր Սուսամբարին յուր զավակի հետ երբեմնապես դիել, պահպանել* (ՊՊ), *Այդ ժամանակ դիրեկտորն զգաց, որ սխալվել է, որ սպառնալիքը երբեք մարդ չի դաստիարակել, ու հիշեց, որ մանկատանը վարիչ եղած ժամանակ այդ մեթոդով չէր դաստիարակում անկարգ տղաներին* (ՍԶ):Թվարկված բայերի մեջ *բարուրել*-ը, *խանձարուրել*-ը,*դիել*-ը և *կերակրել*-ը իրենց հերթին կապակցելիական որոշակի սահմանափակություն են ապահովում՝ պայմանավորված բայիմաստով, քանի որ ենթադրում են նորածին անձ մատնանշող ուղիղ խնդրի հետ կապակցելիություն:

Վերոհիշյալ բայերն այլ իմաստներով գործածվելիս կապակցելիության սահմաններն ընդլայնում են՝ կապակցվելով այլ դասերի ուղիղ խնդիրների հետ. օրինակ՝ *զռզռացնել* բայը՝ *էշին շատ անգամ զռացնել* իմաստով, կապակցվում է կենդանանիշ ուղիղ խնդիրներին, նույն կերպ՝ *զռացնել*-ը՝ «*այնպես անել, որ էշը զռա*»իմաստով: *Դաստիարակել*-ը՝ *մշտական ներգործման միջոցով ազդել անհատի մտքի, կամքի, զգացումների, գեղարվեստական ճաշակի վրա* իմաստով, կարող է կապակցվել իրանիշ վերացական ուղիղ խնդրի հետ, օրինակ՝ *Ասպատակություններ, որ պատանու մեջ միայն համարձակություն ու արագաձեռնություն են դաստիարակում* (ՍԹ):*Կերակրել* բայը՝ «1. *կերակուր՝ կեր տալ*, 2. *խնամել*, 3. *սնունդ հայթայթել*» իմաստներով կարող է կապակցվել տարբեր դասերի գոյական-ուղիղ խնդիրների հետ, օրինակ՝ *Ինչո՞ւ պատճառ դառնալ ընտանիքների դժբախտության, զրկել նրանց կերակրող ձեռքերից* (Մ):

Իհարկե, այսօրինակ բայերը անձի առմամբ գործածված այլ դասերի գոյական ուղիղ խնդիրների հետ ևս կարող են կապակցվել, օրինակ՝ *ավանսավորել*

(*ավանս տալ*) *ժողովրդին*, սակայն դա մեր խնդրո առարկայից դուրս է և չի նպաստում մեր քննության խնդիրների բացահայտմանը:

Անձնանիշ ուղիղ խնդիրների հետ կապակցական հնարավորություններով օժտված բայերը հայերենում ամենից տարածվածն են: Դրանց մեջ գերակշռում են պատճառական ածանց ունեցող բայերը, ինչը, թերևս, պայմանավորված է դրանցով արտահայտված գործողության՝ միջնորդավորված լինելու հանգամանքով:

Անձնանիշ սեռի խնդրառու բայերը մի դեպքում կապակցվում են անձնանիշ բոլոր ուղիղ խնդիրներին, իսկ մյուս դեպքում կապակցելիության սահմանափակություններ են դրսևորում, որոնք պայմանավորված են անձի սեռով, տարիքային խմբով և այլն: Երբեմն էլ կապակցական հնարավորությունների սահմանափակությունը կարող է պայմանավորված լինել բայի կազմությամբ կամ իմաստով, ինչպես նաև խոսքային միջավայրով:

Կարևորվում է այն համատեքստը, որում հանդես է գալիս տվյալ բայը. եթե մի իմաստով գործածվելիս կապակցվում է միայն անձնանիշ գոյականուղիղ խնդրի հետ, ապա մեկ այլ իմաստ արտահայտելիս կարող է կապակցվել նաև այլ դասերի գոյական ուղիղ խնդիրների հետ:

Հոդվածը տպագրության է երաշխավորել խմբագրական խորհրդի անդամ, բ.գ.թ. Հ.Ս.Ղազարյանը:

ՀՏԴ 82-9

Լրագրություն

Սամվել ԲԱԼԱՅԱՆ
ԱրՊՀ գրականության և լրագրության ամբիոնի ասիստենտ
Էլ.փոստ՝ samvel.artv@gmail.com

ԱԴՐԲԵՋԱՆԻ ՏԵՂԵԿԱՏՎԱԿԱՆ ԱԳՐԵՍԻԱՆ ՍՈՑԻԱԼԱԿԱՆ ՄԵԴԻԱՅՈՒՄ 2020Թ. ՍԵՊՏԵՄԲԵՐԻ 27-ԻՆ ԱՐՑԱԽԻ ԴԵՄ ՍԱՆՁԱԶԵՐԾՎԱԾ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻՑ ՀԵՏՈ

Հոդվածում կարևորվում է 2020 թվականի սեպտեմբերի 27-ին Ադրբեջանի կողմից Արցախի Հանրապետության դեմ սանձազերծված պատերազմից հետո տեղեկատվական անվտանգության ոլորտին պատշաճ ուշադրություն դարձնելը: Հատկապես նշվում է հակահայկական հրապարակումներով առանձնացող ադրբեջանական տեղեկատվական աղբյուրների ուսումնասիրության կարևորությունը՝ որպես ԱՀ տեղեկատվական անվտանգության սպառնալիքների բացահայտման, անհրաժեշտ պաշտպանական միջոցների ներդրման, Արցախում ապրող հայ հասարակության տեղեկատվության ընկալման հմտությունների զարգացման, ադրբեջանական տեղեկատվական ահաբեկչությանը դիմակայելու անհրաժեշտ միջոց:

Այս նպատակով դիտարկվում է Ադրբեջանի հակահայկական տեղեկատվական քաղաքականությունը 2020 թվականի արցախյան պատերազմից հետո՝ Արցախում լայն տարածում գտնող սոցիալական մեդիայի որոշ ռեսուրսների միջոցով: Հոդվածում ներկայացվում են տեսական ու գործնական մակարդակները՝ բացահայտելով հակահայկական տեղեկատվական քաղաքականության օրինակներն ու զարգացումները:

Բանալի բառեր՝ տեղեկատվական, պատերազմ, ագրեսիա, սոցիալական, մեդիա, մանիպուլյացիա, քարոզչություն, ատելություն, ինֆոգեն, անվտանգություն:

С. Балаян

ИНФОРМАЦИОННАЯ АГРЕССИЯ АЗЕРБАЙДЖАНА В СОЦИАЛЬНЫХ МЕДИА ПОСЛЕ ВОЙНЫ, РАЗВЯЗАННОЙ

ИМ ПРОТИВ РЕСПУБЛИКИ АРЦАХ 27 СЕНТЯБРЯ 2020 ГОДА

В данной статье подчеркивается важность уделения должного внимания сфере информационной безопасности после войны, развязанного Азербайджаном против Республики Арцах 27 сентября 2020 года.

В особенности, отмечается важность изучения азербайджанских информационных источников, которые отличаются своими антиармянскими публикациями, как необходимое средство обнаружения угроз информационной безопасности Республики Арцах, внедрения необходимых защитных мер, развития навыков восприятия информации армянским обществом, противодействия азербайджанскому информационному терроризму.

С этой целью рассматривается антиармянская информационная политика Азербайджана после арцахской войны 2020 года, посредством некоторых ресурсов социальной медии, широко распространяющийся в Арцахе. В статье представлены теоретические и практические уровни, раскрывая примеры и развития антиармянской информационной политики.

Ключевые слова: информационный, война, агрессия, социальный, медиа, манипуляция, пропаганда, ненависть, инфоген, безопасность.

S. Balayan

THE INFORMATION AGGRESSION OF AZERBAIJAN IN SOCIAL MEDIA AFTER THE WAR UNLEASHED AGAINST THE REPUBLIC OF ARTSAKH ON 27 SEPTEMBER 2020

This article emphasizes the importance of paying due attention to the sphere of information security after the war unleashed by Azerbaijan against the Republic of Artsakh on 27 September 2020.

In particular, mention is made of the importance of studying Azerbaijani information sources, which are distinguished by their anti-Armenian publications, as a necessary means of detecting threats to the information security of the Artsakh Republic, and of introducing the necessary protective measures, developing the skills of Armenian society in perceiving information and countering Azerbaijani information terrorism.

To this end, the anti-Armenian information policy of Azerbaijan after the Artsakh war of 2020, through some resources of social media, which is widely disseminated in Artsakh, is being considered. The article presents theoretical and practical levels, revealing examples and development of anti-Armenian information policy.

Key words: information, war, aggression, social, media, manipulation, propaganda, hatred, infogen, security.

Արցախի ժողովրդի դեմ Ադրբեջանի կողմից շարունակվող տեղեկատվական, քարոզչական հարձակումները, հատկապես 2020թ. արցախյան վերջին

պատերազմից հետո նոր, աննախադեպ ծավալների է հասնում՝ մեծ ընդգրկվածություն ապահովելով սոցիալական ու ավանդական մեդիատիրույթներում: Մարդկային ռեսուրսներ ու տեխնիկական նոր ու արդիական միջոցներ կիրառելով՝ Ադրբեջանը հետևողականորեն տեղեկատվական ահաբեկչությամբ հոգեբանական ճնշման տարբեր գործողությունների համախումբ է փորձարկում Արցախում ապրող մարդկանց վրա՝ տեղեկատվական պատերազմում հետապնդելով Արցախի հայաթափման նպատակը: Արցախի բնակչության շրջանում տագնապի ու խուճապի մթնոլորտ ստեղծելու փորձերը պետական մակարդակով արտոնեց այդ երկրի նախագահը պատերազմից հետո իր ուղերձներից մեկում, իսկ 2021թ հոկտեմբերի 18-ին «Ազերթաջ» պետական լրատվական գործակալության փոխանցմամբ, հանդիպումներից մեկում ընդգծեց, որ Ադրբեջանը հաղթել է Հայաստանին նաև տեղեկատվական ճակատում[1]:

Համաձայն Ա. Վ. Մանոյլոյի տեսության՝ յուրաքանչյուր տեղեկատվական-հոգեբանական գործողություն հասարակության ինքնակամ հպատակության նպատակ ունի, որն ապահովվում է հասարակության գիտակցության վրա հոգեբանական ազդեցության տեխնոլոգիաների կիրառմամբ[2]: Տեղեկատվական ագրեսիան իրենից ներկայացնում է մարդկանց գիտակցության մանիպուլյացիայի և հասարակության բարոյալքմանն ուղղված ժամանակակից ձևը:

Պետք է փաստել և խորությամբ ընկալել այն իրողությունը, որ Ադրբեջանի տեղեկատվական քաղաքականությունը ծառայում է այդ երկրում նոր ձևավորվող հանրության յուրովի ինքնահաստատման գործին և սերմանում է ազգային բնույթի ագրեսիվ՝ հայատյաց գաղափարախոսություն, ինչը համաշխարհային տեղեկատվական հարթակում լուրջ մարտահրավեր է հայկական զույգ պետությունների և, ընդհանրապես, հայության համար: Առհասարակ, Ադրբեջանի տեղեկատվական քաղաքականության մեջ զանգվածային լրատվամիջոցների՝ հասարակական կարծիք ձևավորելու հնարավորությունը օգտագործվում է բավականին ճկուն: Ընդգծեմ միայն սոցիալական և քաղաքական հզոր նշանակությունը՝ սոցիալական ինտեգրման և ազգային գիտակցության ձևավորման տեսանկյունից: Ադրբեջանն իր անկախության 30-ամյա գոյության ընթացքում թշնամու կերպարը ձևավորեց մեդիառեսուրսների լայն կիրառության ու դրա բովանդակության մանրազնին

---

[1] *Տե՛ս https://azertag.az/ru/xeber/Prezident_Ilham_Aliev_i_pervaya_ledi_Mehriban_Alieva_vstretilis_s_predstavitelyami_obshchestvennosti_Fizulinskogo_raiona_zalozhili_fundament_Memorialnogo_kompleksa_i_vosstanovleniya_goroda_VIDEO-1902410:*

[2] *Տե՛ս* ***Манойло А.В.*** *«Информационно-психологическая война: факторы, определяющие формат современного вооруженного конфликта». Киев: psyfactor.org (2005), Материалы V Международной научно-практической конференции «Информационные технологии и безопасность», вып. №8, 2005 г., с. 73-80.. Дата обращения: 29 мая 2020.*

կառուցումով, ինչպես նաև արտադրանքի վերահսկումով՝ ապահովելով տոտալ գրաքննությունը երկրում:

Ադրբեջանական պետական գերատեսչությունների կողմից ստեղծվում են հակահայկական քարոզչություն իրականացնող տեղեկատվական տարբեր հարթակներ՝ զուգահեռ կատարելագործելով գոյություն ունեցող նմանատիպ բովանդակությամբ այլ հարթակներ ևս: Արցախյան վերջին՝ 2020թ. պատերազմից հետո հայկական լսարանին ուղղված քարոզչական ու հոգեբանական ազդեցության միջոցները տեղեկատվական դաշտում նորովի դրսևորվեցին: Մասնավորապես, 2021թ. ամռանը Ադրբեջանի առաջին փոխնախագահ ու առաջին տիկին Մեհրիբան Ալիևայի նախաձեռնությամբ ստեղծվեց Karabakh.Center ադբեջաներեն, անգլերեն ու ռուսերեն լեզուներով կայքէջը[1]: Այն ստեղծվել է աշխարհին Ղարաբաղի պատկանելության հարցի հանրայնացման և «հայերի վայրագությունների» մասին շինծու բովանդակությամբ նյութեր տարածելու համար: «Ուրբիցիդ» բաժնում տեղադրված են արցախյան գոյամարտի տարիներին պատերազմական գործողությունների հետևանքները, որոնք բնութագրվում են որպես «հայկական ագրեսիայի հետևանք»՝ կցելով ավերածությունների ու այդ տարածքների նախկին տեսքը բնութագրող 10.000 լուսանկարներ ու տեսանյութեր: «Հակամարտություն» և «Հանցագործություն» բաժիններում ներկայացվում են «պատմական փաստաթղթեր ու վերլուծական նյութեր»: Հակահայ բովանդակությամբ նյութեր տարածելու և թշնամություն քարոզելու համար ստեղծված այս հարթակը ակտիվ է նաև սոցիական մեդիայում, հատկապես Ֆեյսբուք, Թվիթեր, Ինստագրամ սոցիալական ցանցերում:

Պատերազմից հետո ադրբեջանական կողմը սոցիալական ցանցերում՝ հատկապես վերոշյալ հարթակներում տարբեր էջեր է ստեղծում, ինչը նպատակաուղղված է հայ հասարակության վրա որոշակի հոգեբանական ազդեցություն գործել, ինչպես նաև ներքին լսարանի համար ցանկալի տեղեկություններ տարածել: 2021թ. հունվարին ստեղծվել են «Khankendi.city» թվիթերյան և ֆեյսբուքյան էջերը, որոնք ադրբեջանական քարոզչական հայտնի թեզերը տարածում են ադրբեջաներեն, անգլերեն, ռուսերեն և հայերեն գրառումներով[2]: Ուշադրության է արժանի տվյալ ֆեյսբուքյան էջի երաժշտական միջոցառման մասին ծանուցումը (հրավերը), որն, իբր, նախատեսվում է 2026 թվականին, երբ, ըստ տվյալ էջի քարոզչության թեզի, նախատեսվում է քաղաքի անվտագության ապահովումն իրականացնել «բացառապես ադրբեջանի զինված ուժերի» միջոցով:[3]

Տվյալ տիրույթում կարելի է հանդիպել նաև տեսանյութերի, որոնք ստեղծվում են քաղաքում ապրող ադրբեջանցիների հիշողությունների հիման

[1] https://story.karabakh.center/ru/o-proekte:
[2] https://www.facebook.com/Khankendi.city:
[3] https://www.facebook.com/events/150038446370723?ref=newsfeed:

վրա, և վերջիններս, ներկայանալով որպես փախստականներ, հնչեցնում են հակահայկական արտահայտություններ և ամրապնդում ադրբեջանական քարոզչության՝ թշնամի հայի կերպարը ներքին լսարանում:[1]

Հայ հասարակությանը հոգեբանական ճնշումների ենթարկելու փորձերը արտահայտված են նաև ադրբեջանական սոցիալական մեդիայի այլ տիրույթներում ևս: 2021-ի տարեսկզբին են ստեղծվել թվիթերյան «Kelbecer/Kalbacar», «Shusha», «Azerbaijanis of Armenia», «Azerbaijani Refugees of Armenia» էջերը: Հակայկական տեղեկատվական թիրախներով առանձնանում է նաև «Talish_vestnik» թելեգրամյան ալիքը:[2] 24 000 հետևորդ ունեցող այս տիրույթն, օրինակ, մեծապես տարածում է ազգային փոքրամասնությունների «միասնությունը մեկ միասնական Ադրբեջանում»՝ պարբերաբար ցուցադրելով պատերազմում «աչքի ընկած» թալիշներին ու լեզգիներին[3]: Առավել ակտիվ է «Девичья башня» թելեգրամյան ալիքը, որը, ունենալով ավելի քան 28 000 հետևորդ, այդ թվում հայեր, գեներացնում է արցախյան լրահոսի սեփական դիտարկումներն ու վերլուծությունները՝ մշտապես թիրախավորելով ռուս խաղաղապահ առաքելությանը:[4]

Հակահայկական բովանդակությամբ մեկ այլ հարթակ էլ Ադրբեջանում գործարկել են YouTube-ում, որը կոչվում է VMedia: Հեղինակները նշում են, որ ծրագրի հիմնական նպատակն է «Հայաստանում ստեղծված ֆեյքերի, հատկապես պատմական ֆեյքերի բացահայտումը, և ձգտումն է ցույց տալ, թե ինչով են դրանք վտանգավոր առանձին պետության զարգացման ու անվտանգության, նաև ամբողջ տարածաշրջանի համար»: Ալիքը հետևորդների մեծ թիվ չունի, առանձնանում է մի քանի տեսանյութով, սակայն չի բացառվում, որ այն ապագայում կարող է ակտիվանալ: Սոցիալական ցանցերում ակտիվ է հատկապես կեղծ օգտատերերի մի մեծ խումբ, որը հայ հանրությանը մոլորեցնելու և ահաբեկելու նպատակով, հատկապես արցախյան լրահոսի շուրջ մեկնաբանություններ ու 2020թ. սեպտեմբերի 27-ին Ադրբեջանի կողմից Արցախի դեմ սանձազերծված պատերազմում ադրբեջանցիների վայրագությունները հավաստող տեսանյութեր է տարածում:

Ուսումնասիրելով համացանցում օրեցօր ավելացող ու տեղեկատվական պատերազմի ավանդական ու նոր մարտավարությունները կիրառող Ադրբեջանի տեղեկատվական ահաբեկչության օրինակների մի մասը միայն՝ պետք է ընդգծել, որ մեծ հաշվով սոցիալական մեդիան Ադրբեջանն օգտագործում է ոչ միայն ներքին լսարանում այդ երկրի նախագահի «հաղթական կերպարն» ամրապնդելու, ներքին տարաձայնություններից

---

[1] https://www.facebook.com/Khankendi.city/videos/291341969069397:
[2] https://t.me/Talish_vestnik?fbclid=IwAR1R_RzX-WefWkz1aLPXN7YG5Dz3Pt93gD8zgSc9FXHmgIApKRSV7YcoUJc:
[3] https://t.me/Talish_vestnik/18333:
[4] https://t.me/MaidenTower/15089:

քաղաքացիներին շեղելու, այլև Արցախում բնակվող հայ հասարակության շրջանում ճնշվածության, ընկճվածության, պարտության զգացումի արմատավորումը, ինչպես նաև անորոշության ու հուսալքության խորացումը:

Նմանօրինակ գրոհ-գրառումները հայկական, և հատկապես արցախյան տեղեկատվական անվտանգության համար մասնագիտական տերմինաբանությամբ ինֆոգեն սպառնալիքներ են, որոնք արտահայտվում են մի շարք գործոններով՝ հասարակության շարքերում անվստահության, կասկածամտության սերմանում, հասարակական գիտակցության մանիպուլյացիա[1]:

Այս մարտահրավերներին դիմակայելու համար խիստ անհրաժեշտ է հատկապես Արցախում լուրջ ուշադրություն դարձնել տեղեկատվական անվտանգության ապահովման հիմնախնդիրներին՝ պաշտպանված տեղեկատվական ենթակառուցվածքներով ու արհեստավարժ մասնագետների ներգրավմամբ: Հատկապես կարևոր է մեդիագրագիտության, տեղեկատվական պատերազմների, դրա վարման ձևերի մասին իրազեկման մեծածավալ աշխատանքների իրականացումը՝ ակտիվ ներգրավելով հասարակական լայն շրջանակների: Այս ու մի շարք կարևոր այլ խնդիրների հնարավոր կլինի համակարգային լուծումներ տալ, եթե վերջապես փաստաթղթավորվի ու արդի զարգացումների համապատասխան գործի Արցախի Հանրապետության տեղեկատվական անվտանգության ապահովման և տեղեկատվական քաղաքականության ռազմավարությունը:

Հոդվածը տպագրության է երաշխավորել խմբագրական խորհրդի անդամ, բ.գ.դ. Ս.Ա.Խանյանը:

[1] *Տե՛ս **Նազարյան Հ. Զ.**, Տեղեկատվական պատերազմներ և դիվանագիտություն. Ուսումնամեթոդական ձեռնարկ, Եր., ԵՊՀ հրատ., 2017, 146 էջ:*

ՀՏԴ 37.01:821.19

Գրականության դասավանդման մեթոդիկա

Նոնա ԴԱՎԹՅԱՆ
ԱրՊՀ գրականության և ժուռնալիստիկայի ամբիոնի ավագ դասախոս, բ. գ. թ.

Կ. ԶԱՐՅԱՆԻ ԿԵՆՍԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ԵՎ «ՆԱՎԸ ԼԵՌԱՆ ՎՐԱ» ՎԵՊԻ ՈՒՍՈՒՑՈՒՄԸ ՀԱՆՐԱԿՐԹԱԿԱՆ ԱՎԱԳ ԴՊՐՈՑՈՒՄ

Ուսումնամեթոդական սույն հոդվածում անդրադառնում ենք հանրակրթական ավագ դպրոցում հայ գրականության դասավանդման առանձնահատկություններին, ներկայացնում 12-րդ դասարանի դասագրքում տեղ գտած թեմաներից Կ. Զարյանի կյանքի և ստեղծագործությունների ուսուցման մեր նմուշօրինակը:

Բանալի բառեր՝ կրթական ծրագիր, առարկայական չափորոշիչ, դասագիրք, ավագ դպրոց, գրականության դասաժամ, մեթոդներ, կարճ դասախոսություն, կենսագրական «քարտեզ»:

Н.Давтян

ПРЕПОДАВАНИЕ БИОГРАФИИ К. ЗАРЯНА И РОМАНА "КОРАБЛЬ НА ГОРЕ" В СТАРШЕЙ ОБЩЕОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ ШКОЛЕ

В данной учебно-методической статье мы обращаемся к особенностям преподавания армянской литературы в старшей школе, приводим образец изучения биографии и творчества К. Заряна – темы, представленной в учебнике 12-го класса.

Ключевые слова: образовательная программа, предметный стандарт, учебник, старшая школа, урок литературы, методы, краткая лекция, биографическая «карта».

N.Davtyan

TEACHING THE BIOGRAPHY OF K.ZARYAN AND THE NOVEL "SHIP ON THE MOUNTAIN" IN THE COMPREHENSIVE HIGH SCHOOL

In this educational and methodological article, we turn to the peculiarities of teaching Armenian literature in high school; we give a sample of studying the biography and creativity of K. Zaryan - a topic presented in the textbook of the 12th grade.

Key words: educational program, subject standard, textbook, high school, literature lesson, methods, short lecture, biographical "map".

Ավագ դպրոցում հայ գրականության առարկայի դասավանդման նպատակը ծրագրային երկերի խորքային ուսումնասիրությունն է: Ուսուցիչը

համակարգված գիտելիքներ է հաղորդում հայ գրողների կյանքի և ստեղծագործական ընթացքների վերաբերյալ, իսկ աշակերտը պետք է կարողանա գրական երկերը ընկալել, վերլուծել, թափանցել իմաստի խորքը, կարողանա հասկանալ հոգեբանական այն անցումները, որոնք պարտադրում են գրական հերոսի արարքների ընթացքը (կարևոր է գրողին տեսնել իր ապրած ժամանակաշրջանի տարածության մեջ):

Յուրաքանչյուր ուսուցիչ ձեռքի տակ պետք է ունենա՝ կրթական ծրագիրը և առարկայական չափորոշիչը, ուսուցչի ձեռնարկը, դասագիրքը, բնագրեր և վերլուծականներ:

Հանրակրթական ավագ դպրոցի հումանիտար հոսքի ծրագրով Կոստան Զարյան գրողի կյանքն ու գրական ընթացքները, ստեղծագործությունները ուսումնասիրվում են 12-րդ դասարանի առաջին կիսամյակում, թեմային տրվում է 8 դասաժամ: Ըստ կրթակարգի ուսուցման նպատակը սփյուռքահայ գրողի գրականությունը կարդալու և հասկանալու կարողության ձևավորումը և գրականության լեզվառճական առանձնահատկությունների իմացությունն է:

Առաջին դասաժամը, սովորաբար, հատկացնում ենք գրողի կենսագրության ուսուցմանը: Երկրորդ դասաժամին անդրադառնում ենք գրողի ստեղծագործություններին, առանձնացնում գրողին որպես բանաստեղծի և ուսումնասիրում «Երեք երգը…», «Օրերի պսակը» բանաստեղծական շարքերը: Երրորդ դասաժամը հատկացնում ենք «Տատրագոմի հարսը» պոեմի ուսուցմանը, նախապես հանձնարարում կարդալ բնագիրը կամ այն հատվածները, որոնք ըստ ուսուցչի գաղափարագեղագիտական շեշտադրումներով առանձնացվող հատվածներ են: Չորրորդ դասաժամին անդրադարձ է կատարվում արձակ ստեղծագործությունների ընդհանուր բնութագրին, հինգերորդ դասաժամին՝ «Նավը լեռան վրա» վեպի բովանդակային ուսուցմանին: Վեցերորդ և յոթերորդ դասաժամերը հատկացնում ենք վեպի գաղափարական հարցադրումների և կերպարների ուսուցմանը, ութերորդ դասաժամը կատարում ենք թեմայի ամփոփում:

Յուրաքանչյուր գրական ստեղծագործություն ամբողջությամբ ընկալելու համար նախ և առաջ պետք է ուսումնասիրել գրողի կյանքն ու պատմական այն ժամանակաշրջանը, որում նա ապրել է: Գրողը երբեք օտարված չէ իր ստեղծագործությունից, ուստի նկատելի թե աննկատ կերպով ներկա է իր ստեղծագործությունների մեջ: Դա նրա և՛ իրական, և՛ երևակայական կյանքն է:

Գրողի կենսագրության ուսուցումը համատեղում է մի քանի կողմեր՝

ա) կենսագրական փաստեր,

բ) գրական-հասարակական գործունեություն,

գ) գրողը որպես իր ժողովրդի հոգեբանության կրող:

Գրողի մասին մեր պատկերացումները սկսվում են նրա անձը ճանաչելուց: Հաճախ է լինում, երբ գրողի կենսագրության շուրջ արտադասագրքային զրույցները գրողին ու նրա ստեղծագործությունները ճանաչելու հետաքրքրություն են առաջացնում աշակերտի մոտ: Ուսուցչից պահանջվում է

նուրբ և հետևողական մոտեցում գրողի կենսագրական այս կամ այն փաստի մատուցման ժամանակ, ասել է թե՝ երբեք գրողին չիջեցնել իր պատվանդանից, պահել նրան բարձրության վրա:

Երբ ուսուցիչը գրողի կենսագրությունը ներկայացնում է բանավոր, հաճախ աշակերտները չեն ներգրավվում դասի ընթացքին: Այս տեսակետից ուսուցչի առջև մեծ խնդիր է դրվում՝ թեմայի նկատմամբ առաջացնել հետաքրքրություն և դրդել լսելու և սովորելու այն: Սրան մեծապես օգնում է գրողի մասին հետաքրքիր դրվագներ պատմելը. խորագիտակ ուսուցիչն իր թղթապանակում կամ էլեկտրոնային պահոցում, անշուշտ, կունենա անհրաժեշտ բոլոր նյութերը՝ համացանցից գրողի կյանքն արժևորող հաղորդումների տեսադարաններ, էկրանավորված ֆիլմեր, խոսող գրքեր, գրողի նամականին և այլն: «Կ. Զարյանի կենսագրությունը» թեման ուսումնասիրելու ժամանակ ուսուցիչը կարող է իր խոսքին զուգահեռ աշակերտներին ցուցադրել գրողի մասին «Հայկ» կինոստուդիայի կողմից նկարահանված «Հայ գրականության մենակը...» ֆիլմը (սցենարի հեղինակ՝ Նաիրա Եղիազարյան, ռեժիսոր՝ Հայկ Կբեյան) կամ «Մեր մեծերը» հեռուստաշարի կարճամետրաժ ֆիլմը՝ նվիրված դարձյալ գրողի կյանքին և ապրած ժամանակաշրջանին: Տեղեկատվական տեխնոլոգիաների դարաշրջանում ապրող աշակերտին հետաքրքրում են ցուցադրական դասերը: Եվ նորարար ուսուցիչը, շահագրգռող մոտիվացիա առաջացնելու նպատակով, պետք է ձեռքի տակ ունենա համապատասխան ցուցադրական նյութեր, ստեղծի նաև ինքը՝ հետևելով իմաստախոսությանը «Ասա՛, պատմի՛ր, և նա (աշակերտը) կհիշի հիսուն տոկոսով, ցույց տո՛ւր, և նա կհիշի յոթանասուն տոկոսով, իսկ երբ աշակերտն է ստեղծում գիտելիքը, հիշում և մտապահում է իր ամբողջ կյանքում»: Պետք է միշտ կարևորել նաև այն միտքը, որ այսօրվա կիրառած տեխնոլոգիան վաղը հնացած և անհետաքրքիր է լինելու աշակերտի համար, ուստի պրպտող, ստեղծագործաբար իր աշխատանքին մոտեցող ուսուցիչը միշտ կունենա թեմայի մատուցման ինքնօրինակություն:

Ուսուցչի առաջին նվաճումը դասի ճիշտ սկիզբը կամ ներածությունն է, որի ժամանակ ուսուցիչը պետք է՝

ա/ գրավի աշակերտի ուշադրությունը, հետաքրքրությունը և ապահովի մասնակցությունը,

բ/ կապի հաղորդվելիք ուսումնական նյութը սովորողների ունեցած փորձի հետ,

գ/ սահմանի դասի վերջնարդյունքը,

դ/ հնարավորինս բարձրացնի սովորողի շահագրգռվածությունը:

Պետք է հիշել, որ ճիշտ կազմված ներածությունը կոտրում է «սառույցը»՝ դասի սկզբում նկատելի դժկամությունը, դյուրին է դարձնում սովորելու գործընթացը, բարձրացնում է սովորողների սովորելու դրդապատճառը:

Արդյունավետ, նպատակային դասի համար յուրաքանչյուր ուսուցիչ նախապես պետք է պլանավորի իր դասը, ունենա դասի ընթացքի

նկարագրության պլան-սեղմագիրը: Ուսուցչի մասնագիտական ամենակարևոր որակներից մեկը, կարելի է ասել, դասը ճիշտ պլանավորելն է: Հստակ գիտակցելով դասի խնդիրներն ու նպատակները և ճիշտ պլանավորելով՝ ուսուցիչը կարող է մեծապես նպաստել ուսուցման արդյունավետության բարձրացմանը: Դասն արդյունավետ կլինի, եթե պլանավորելուց առաջ հստակ տրվեն «Ի՞նչ սովորեցնել», «Ինչո՞ւ սովորեցնել», «Ինչպե՞ս սովորեցնել» հարցերի պատասխանները: Կարևոր է նաև հստակ հասկանալ, թե ինչ չափով են դասի նպատակները բխում կրթական չափորոշչից :

Ստորև տանք Կ. Զարյանի կենսագրության ուսուցման պլան-սեղմագրի նմուշ-օրինակ.

Դասի պլան

ԽԻԿ համակարգ
Ուսուցիչ-
Ամսաթիվ-
Դասարան-12-րդ
Դասի թեման- Կ. Զարյանի կենսագրությունը
Դասատիպը- նոր նյութի հաղորդման դաս

Դասի կահավորումը- գրողի դիմանկարը, ցուցապաստառ՝ գրողի մասին ժամանակակիցների գնահատականները, շնորհանդես՝ «Կ. Զարյանի՝ հայի ոգու որոնման բանաձևը» խորագրով, պրոյեկտոր՝ ցուցադրելու «Հայկ» կինոստուդիայի «Հայ գրականության մենակը» ֆիլմը:

Դասի նպատակները.

1) Ներկայացնել գրողի ապրած ժամանակաշրջանը, կենսագրությունը, ստեղծագործական նախափորձերը, գրական ժառանգության ընդհանուր պատկերը:
2) Գրական ստեղծագործությունը գնահատելու, կերպարները վերլուծելու, երկի կառուցվածքը, գաղափարական ու գեղարվեստական արժանիքները բացահայտելու կարողությունների մշակում և ամրապնդում:
3) Շարադրանքներ, ռեֆերատներ, փոխադրություններ գրելու, քննարկումներ կազմակերպելու և դրանք անցկացնելու կարողությունների մշակում, ինքնուրույն ստեղծագործական աշխատանք կատարելու կարողության կատարելագործում[1]:

Դասի ընթացքը.

Խթանման փուլ

«Մտագրոհ» մեթոդական հնարով պարզել, թե ինչ գիտեն աշակերտները «Սփյուռքահայ գրականություն» ասելով, երբ ընդհատվեց արևմտահայ

---

[1] *Դասի նպատակի ձևակերպումն, անշուշտ, պետք է համահունչ լինի հանրակրթական չափորոշչի պահանջներին:*

գրականության ընթացքը, որ թվականը կարելի է համարել սփյուռքահայ գրականության ձևավորման տարեթիվը, թվարկել անցյալ դարում Սփյուռքում ապրող գրողների անուններ, պարզել, թե ինչ գիտեն Կ. Զարյանի մասին և այլն:

«Կարճ դասախոսություն» խոսքային մեթոդով ներկայացնել լսարանին, թե ինչու այսօր գրաքննադատությունը հեղինակի անունը Սփյուռքահայ գրողների շարքում է տեսնում, այն դեպքում, երբ Զարյանը ծնունդով ներկայիս Ադրբեջանի Շամախի գավառական քաղաքից էր[1], ծնվել է ցարական բանակի գեներալ Քրիստափոր Եղիազարյանի ընտանիքում: Ներկայացնել նաև գրողի ապրած ժամանակաշրջանը, որը լի է ողբերգություններով, կորուստներով ու գտնումներով:

Իմաստի ընկալման փուլ

Ներկայացնել գրողի կենսագրությունը՝ մանկության օրերից մինչև հասունացման տարիներ, եղբոր ջանքերով Ֆրանսիա տեղափոխվելու պատճառները, Անիերի գիշերօթիկում սովորելու տարիները, առաջին գրչափորձերը ֆրանսերեն լեզվով, որոնք արժանանում են Է. Վերհարնի ուշադրությանը ու գնահատանքին: Օտարագիր Զարյանին դեպի ազգային ավազան շրջելու մեջ թերևս մեծ է Վերհարնի դերը. հետագայում այդ մասին պատմում է Կ. Զարյանը: Խոսում էին գրողի, ճշմարիտ բանաստեղծության մասին: Վերհարնը հարց է տալիս.

«-Չգիտեմ, դուք հավատացյա՞լ եք, թե՞ ոչ,- ասաց նա,- բայց եթե լինեիք, ի՞նչ լեզվով պիտի աղոթեիք:

-Մանուկ հասակիս մայրս ինձ սովորեցրել էր «Հայր մերը» գրաբար:

-Հայերե՞ն:

-Հին հայերեն, այո:

-Ուրեմն ի՞նչ է բանաստեղծությունը, եթե ոչ մշտատև աղոթք»:

Եվ օտարագիր Զարյանը հասկանում է, որ «Հայ ոգին» կարելի է արտահայտել միայն հայերենով, մեկնում է Վենետիկ՝ Մխիթարյան այրերի մոտ սովորելու մայրենի լեզուն[2]:

Ուսուցչի խոսքին զուգահեռ պետք է ցուցադրել նաև «Հայկ» կինոստուդիայի նկարահանած «Հայ գրականության մենակը» ֆիլմից հատվածներ:

Ակնարկային տարբերակով ներկայացնել գրողի ստեղծագործական ճանապարհը՝ առանձին ստեղծագործությունների խորքային ուսուցումը թողնելով հաջորդ դասաժամերին:

---

[1] Անշուշտ աշակերտը գիտի, որ Շամախի գավառական քաղաքում է ծնվել նաև Ալ. Շիրվանզադեն, որպես լրացուցիչ տեղեկություն նշել, որ Շիրվանզադեի, Կ. Զարյանի և հայտնի դերասան Հովհ. Աբելյանի մայրական տատերը քույրեր էին:

*[2] Տե՛ս **Զարյան Կ.**, Նավատոմար, «Մարգիս Խաչենց» հրատ., Եր. 1999, էջ 587 :*

Կշռադատման փուլ

Կշռադատման փուլում անդրադառնալ «Ժամանակակիցները Կ. Զարյանի մասին» ցուցապաստառին և «Կ. Զարյանի՝ հայի ոգու որոնման բանաձևը» շնորհանդեսին (սլայդ): Հանձնարարել հնչած առանձին մտքեր գրել գրականության տետրում:

Օրինակ՝

- *«Լեզուն արյուն է՝ խառնված հոգիով պեղված հողերին: Լեզուն արյուն է, արդ՝ արյունը չի կարելի փոխել: Լեզուն ոգի է, այդ ոգին չի կարելի աղավաղել: Դրանք տարրական ճշմարտություններ են: Կարելի՞ է ռոկոկո ոճով եկեղեցի շինել: Կարելի չէ, և հայը չի մտնի, այնտեղ չի աղոթի: Իսկ նրանք, ովքեր ուզում են օտարանալ, բարի ճանապարհ, թող օտարանան: Արդեն հայությունը քանակ չէ, այլ որակ է»:*
- *«Այն բոլոր ազգերը միայն պիտի կարողանան ապրել, գալիք սարսափելի դեպքերի միջոցին, որոնք ինքնուրույն և ուժեղ մշակույթ ունեն, որոնք մարդկության համար անհրաժեշտ տարր են կազմում, որոնք կարող են իշխել իրենց մտքի և հոգու զորությամբ»:*

Քննարկման համար ընտրել «Հայության կոչումը» էսսեից հետևյալ հատվածը. *«Արդ՝ հարց է ծագում. մենք՝ հայերս, կանգնած երկու այդ հսկա աշխարհների՝ մշակութային Արևելքի և քաղաքակրթական Արևմուտքի միջև՝ ի՞նչ կերպով պիտի կարողանանք իրագործել մեր պատմական ճակատագիրը:*

*Պիտի կառչե՞նք մեռնող եվրոպական քաղաքակրթության, թե առաջին պլանի վրա կանգնած՝ արևելյան մտքի նոր ճառագայթումի և նոր ստեղծագործական թափին հետ, պիտի հանդիսանանք ներուժ մշակութային կենդրոն: Պիտի կրկնե՞նք մեր նախնիքների սխալը, թե գիտակցորեն, հերոսաբար, պիտի կարողանանք՝ հակառակ մեզ շրջապատող անողոք պայմաններին՝ դրսևորել մեր ազգային **էսը,** ընդունել պատմությունից մեզ վիճակված խորհրդավոր, հակատրամաբանական ճակատագրական դերը:*

Քաջություն ունենանք խորհելու և նաև քաջություն ունենանք համարձակելու»[1]*:*

Ընտրված հատվածը բանավիճային քննարկումների պատճառ կդառնա (բանավեճը խոսքային մեթոդներից է. այն աշակերտի մոտ ձևավորում է քննական և քննադատական հայացք): Կարելի է քննարկել նաև «Նավատոմար»-ի էսսեներում հեղինակի խոհերը հայի լինելության, ինքնության որոնման, «Արարատյան մարդու» խորհրդի շուրջ, կատարել վերլուծություններ, հետևություններ:

Որպես տնային առաջադրանք հանձնարարել վերնագիր ընտրելով գրողի տողը՝ «Լեզուն արյուն է», «Հայության դժբախտությունը», «Հայության կոչումը», գրել ստեղծագործական շարադրություն:

---

[1] ***Զարյան Կ.,*** *Նավատոմար, «Սարգիս Խաչենց» հրատ., Եր. 1999, էջ 224:*

Դասի վերջին րոպեներին հարցերի միջոցով ստուգել, թե որքանով է յուրացվել դասը, ամփոփել, հանձնարարել սովորել և գրականության տետրում կազմել գրողի կենսագրական տվյալների «քարտեզ»:

«Նավը լեռան վրա» վեպի ուսուցման ժամանակ աշակերտներին անշուշտ հետաքրքիր կլինի պատմել «Ասպարեզ» օրաթերթում գրաքննադատ Վարդան Մաթևոսյանի «Առաջին Հանրապետութեան նաւերը և Կոստան Զարեանի «Նաւը լերան վրայ» վէպը» հոդվածը[1]: Կհետաքրքրի նաև այն փաստը, որ «Այաս» ծովային հետազոտությունների ակումբի ջրասուզակների խումբը Սևանա լճի հատակին նավի կմախք է հայտնաբերել, որն ուներ մոտ 27-30 մետր երկարություն, 6 մետր լայնություն և նույնքան էլ բարձրություն: Նավի իրանը տարիների ընթացքում քայքայվել ու կոտրվել էր, բայց ջրասուզակները, որ հրաշալի գիտեին Սևանում եղած նավերի պատմությունը, անմիջապես կռահում են, թե որ նավն է ավազախրվել հաստ շերտի մեջ: Լճի հատակին անշարժացել էր հանրահայտ «Գեղանուշը»: Նավը ռազմական նպատակներով էր բերվել Հայաստան:

Առաջին հանրապետության վարչապետ Սիմոն Վրացյանն իր հուշերում գրում է, որ նավը երկար ժամանակ մնացել էր Շահթախթ կայարանում: Նավի մասին վերհիշում են միայն 1920 թվականին: Հենց նույն թվականի սեպտեմբերին, ինչպես վկայում են ժամանակակիցները, վերջապես իրականացվում է նավի տեղափոխումը Շարուրից Երևան, իսկ այնտեղից էլ Ելենովկա (Սևան): Վավերագրերում պահպանվել են այդ առաքելությունն իրականացնողների անունները՝ սպա Թումանյան, Հայաստանի խորհրդարանի անդամ Տիգրան Ծամուր (հենց նա էլ նավը վերանվանում է «Գեղանուշ»), ծովակալության սպաներ Գարագաշյան, Հերյան: Վերջիններիս մեծապես աջակցել էր տրապիզոնցի Երվանդ Գասպարյանը՝ հայ մեծահարուստ Ալեքսանդր Մանթաշյանի «Բորժոմ» նավթատար նավի նախկին նավապետը, ով հետո եկել էր Հայաստան և դարձել Սևանա լճում աշխատող «Աշոտ Երկաթ» անունով փոքր ռազմանավի նավապետը: Եվ այս իմաստով Զարյանի վեպը որոշ առումով ձեռք է բերում փաստագրական բնույթ[2]:

Գրականության ուսուցումը պետք է նպաստի ոչ միայն դաստիարակչական, ճանաչողական նշանակության գիտակցմանը, այլև հայ գրականությունը որպես հայ ժողովրդի պատմական ճակատագրի և հայ մարդու կերպարի մարմնավորման ընկալմանն ու ավանդույթների շարունակականությանը, նաև

---

[1] *Տե՛ս՝ «Ասպարէզ» օրաթերթ, 26 մայիս, 2018, էջ 23: Նաև՝ https://asbarez.am/316024/%D4%B1%D5%BC%D5%A1%D5%BB%D5%AB%D5%B6-*

[2] *Վեպի 2015թ. վերահրատարակության «Ծանոթագրություններ»-ում տրվում է վեպի դիպաշարի իրական նախապատմությունը (Տե՛ս **Զարյան Կ.,** Նաւը լերան վրայ, «Սարգիս Խաչենց» հրատ., Եր. 2015, էջ 718):*

ազգային գեղարվեստական մտածողության յուրահատկությունների բացահայտմանը[1]:

Հայ դպրոցի աշակերտը ապագայում ազգային արժեքների կրողն է լինելու: Ապագա քաղաքացու արժեհամակարգի ձևավորման գործում կարևոր է թերևս քարի, հողի, ջրի, Արարատ լեռան, մայր Արաքսի, սրբազան Արածանիի, հայոց խաչքարերի, մամռակալած վանքերի ու եկեղեցիների հանդեպ ակնածանքի, հիացումի, հպարտության զգացումների սերմանումը: Այս նպատակին պետք է ծառայեցնել հայ մեծանուն գրողների երկերի ուսուցումը, այդ թվում նաև Կ. Զարյանի ստեղծագործությունների ուսուցումը: Քարի, հողի, ջրի, լեռան և այլ խորհրդանիշներ ընկած են Կ. Զարյանի «Նավը լեռան վրա» վեպի հիմքում. վեպի հերոսը՝ Արա Հերյանը և մյուս կերպարները հետաքրքիր մտորումներ ունեն քարի, լեռան մասին. «Եթե մեզ հարց տան՝ ինչ է Հայաստանը, կպատասխանենք՝ քար: Ճշմարտությունը դա է. Հայաստանը քար է: Որտեղ ոտք դնես, քար է զրնգում: Լեռներ, ժայռեր, լեռներ, ժայռեր...: Եվ եթե մարդ համառություն չունի և չունի այն, որ անվանում ենք հայրենիքի սեր, այստեղ չի կարող ապրել... այս քարերը մենք սիրում ենք, դարեր կապվել ենք նրանց և չենք ուզում բաժանվել...»[2]:

Եվ եթե ուսուցիչը նշված տողերը կարևորում, առանձնացնում և կարդում է աշակերտներին, ապա, անշուշտ, նրանց մոտ ձևավորվում է հայրենիքի հանդեպ սերը, նրանք կսիրեն և կապված կմնան հայրենի լեռ ու քարին, կլինեն աշխատասեր, կլինեն համառ ու կամային: Վեպի հատվածների ընթերցման ժամանակ աշակերտները պետք է գրառումներ կատարեն, իրենք վեր հանեն երևույթը, բառի իմաստը, դաստիարակչական արժեքը: Կ. Զարյանի ամբողջ ստեղծագործությունը հայ ոգու փառաբանումն է, հայ մարդու և նրա հայրենիքի միասնության գաղափարի հաստատումը: Վեպից կարելի է առանձնացնել նաև «Հայերը՝ վայրի թռչունների նման կառչում են ժայռերին», «Երբ հայը լքում է լեռները՝ նսեմանում է, փոքրանում, բարոյալքվում... Դառնում է ուրիշ, դատարկվում է ինչ-որ գաղտնիքից, մի ինչ-որ խորհրդից...», «Ժողովրդի մեծությունը իր հողերի մեծությունից խոմ կախված չի, փոքրիկ հայրենիքները կարող են մեծ հրաշքներ կատարել», «Մշակույթը ոգի է և մեծ մշակույթը հատուկ է մանավանդ փոքրիկ ժողովուրդներին», «Ազգը դադարում է լինելուց և նրա տեղը բռնում է մի ինչ որ ազգանմանություն: Լեզուն վերածվում է լեզուների. Ոճը կորչում է և բառերը բռնում են իմաստների տեղը», պետք է «…վերագտնել ցեղի հոգեկան կենտրոնում վառված անմար ճրագը» և «Եթե չենք անհետացել, այդ որովհետև վտանգի ժամերին մենք վերագտել ենք մեր իսկությունը, մեր միությունը, մեր հոգեկան դեմքը»[3]: Նշված տողերում մեծ խորհուրդ կա,

---

[1] Նշենք, որ նոր մշակված և բուռն քննարկումների և տարակարծությունների տեղիք տված «Հանրակրթական դպրոցում գրականության ուսումնառության Հայեցակարգ»-ում վերոնշված նպատակները տեղ չեն գտել:

*[2] **Զարյան Կ.,** Նաւը լերան վրայ, «Սարգիս Խաչենց» հրատ., Եր. 2015, էջ 90:*

[3] Նույն տեղում, էջ 131, 190, 242, 244, 250, :

հավերժության խորհուրդը: Ուսուցիչն, անշուշտ, պետք է նշի, որ քարի համառության կրողը վեպի գլխավոր հերոս Արա Հերյանն է՝ հեռավոր ծովերի նավապետը, ով երկրի վերաշինումի, վերահառնումի գաղափար-մարմնացումն է. Արան նավը պետք է Սևան հասցնի, նավը խորհրդանիշն է հավատքի՝ Հայաստանի վաղվա հանդեպ հավատքի և հույսի խորհրդանիշը, իսկ Արան մարմնավորում է մեռնող և հառնող աստվածությունը:

Հաջորդ խորհրդանիշն Արևն է (Արևը որպես խորհրդանիշ մինչ այդ դիտարկել ենք Ավ. Իսահակյանի «Աբու-Լալա Մահարի» և Ե. Չարենցի «Ամբոխները խելագարված» պոեմների ուսուցման ժամանակ): Կ. Զարյանի նշված վեպում կարդում ենք. «Մեր ժողովուրդը,- մտորում է վեպի հերոսներից Սուլթանյանը,- արևային այդ սկզբունքներից երբեք չի հեռացել… երբ մեզ պարտադրել են քրիստոնեությունը, մենք այդ կրոնը կերպարանափոխել ենք արայականի… Մեր ժողովրդի համար Հիսուսը Արև է: Հիսուսը հարություն առած Արան է: Լույս, կրակ... Մարդը պարտ է դառնալ լույս, ճառագայթ... աստվածանալ...»[1]:

Վեպի ուսուցման ընթացքում պատմական ժամանակաշրջանի վերհանման շուրջ ուսումնառողներն անշուշտ կունենան հարցեր, որոնց պատասխանները պետք է ուսուցիչն ունենա, ավելին միջառարկայական կապի պահպանման համար կարելի է հրավիրել նաև պատմության ուսուցչին: Կծավալվի հետաքրքիր քննարկում, կինչեն տարբեր տեսակետներ, ոչ մի հարց չպետք է վրիպի ուսուցչի տեսադաշտից, որովհետև հարցերը հաճախ օգնում են վերահսկելու աշակերտի մտքի ընթացքը: Կարևոր է նաև ուսուցչի կողմից հարցերի ճիշտ ձևակերպումը և հերթականությունը: Բովանդակային առումով հարցերը պետք է համապատասխանեն սովորողների տարիքային մակարդակին: Ավագ դպրոցում կարճ պատասխան ակնկալող հարցերը չեն խթանում սովորողների ակտիվ իմացական գործունեությունը: Պետք չէ տալ նաև պատրաստի պատասխաններ ենթադրող՝ հուշող հարցեր: Նախընտրելին մեկնաբանման՝ բացատրական հարցերն են, որոնք սովորաբար սկսվում են «ինչո՞ւ» բառով, որոնք արդյունավետ են պատճառահետևանքային շղթաները բացահայտելու առումով: Հարցը ճիշտ և տեղին կլինի, եթե հարցնողը ակնկալում է մտքի որոշակի անկախություն:

Կերպարների ուսուցման ժամանակ պետք է զուգադրել Արա Հերյանի և Միքայել Թումանյանի, Մարկ Պետրոսի և Սուլթանյանի կերպարները:

«Նավը լեռան վրա» վեպի ուսուցման ժամանակ պետք է կողք կողքի դնել երկու հրատարակությունները՝ բոստոնյան 1943 թվականի հրատարակությունը և երևանյան՝ 1963 թվականի հրատարակությունը՝ խորհրդային գաղափարապաշտության պարտադրած մկրատումները ցույց տալու նպատակով: Վեպի անցանկալի փոփոխությունները կատարվել են գրքի խմբագիր Հրաչյա Գրիգորյանի և Օննիկ Թոփուզյանի կողմից, իհարկե առանց հեղինակի կամքը հարցնելու և առանց հեղինակի կարծիքը հաշվի առնելու: Վեպի առաջին տարբերակում հեղինակը երկրում ստեղծված անկայունության,

[1] *Նույն տեղում, էջ 252:*

սխալների համար անողոքաբար քննադատում է դաշնակներին, ավելի սուր սլաքներով նաև ռուսներին ու բոլշևիկներին: Դաշնակներին քննադատում է ուժերը ոչ ճիշտ ժամանակին համախմբելու, կենտրոնաձիգ պետականություն ստեղծելու անզոր ձիգերի, անհեռատես գործիչների պատճառով[1], իսկ բոլշևիկներին՝ բռնությունների, սպանությունների ու աքսորի: Զարյանը քննադատում է նաև եվրոպական տերություններին, որոնք մարդասիրական կեղծ օրակարգերով մեկ մեկի դեմ էին և են լարում ժողովուրդներին: «… Տաճիկներին ու թրքերին մեր դեմ զինողները հենց դրանք են»,- վեպի հերոսների աչքով նկատում է Զարյանը: Պետք է կարևորել նաև, որ մահից առաջ արձակագիրը խնդրել էր վերատպել միայն բնօրինակը՝ բոստոնյան տարբերակը:

Գրականություն

1. **Զարյան Կ.,** Նաւը լերան վրայ, «Սարգիս Խաչենց» հրատ., Եր. 2015:
2. **Զարյան Կ.**, Նավատոմար, «Սարգիս Խաչենց» հրատ., Եր. 1999:
3. **Գասպարյան Դ., Քալանթարյան Ժ.,** Հայ գրականություն 12 (հումանիտար հոսք), Եր.2011:
4. **Եղիազարյան Ա.,** Հայ գրականություն 12 (Դասագիրք ավագ դպրոցի ընդհանուր և բնագիտական հոսքերի 12-րդ դասարանի համար), Եր. 2011:
5. **ՀՀ ԿԳՆ Կրթական ծրագրերի կենտրոն, Հայոց լեզու և գրականություն** (Հանրակրթական ավագ դպրոցի առարկայական չափորոշիչներ և ծրագրեր), Եր.2009:
6. «**Ասպարէզ**» օրաթերթ, 26 մայիս, 2018, էջ 23:

Հոդվածը տպագրության է երաշխավորել խմբագրական խորհրդի անդամ, բ.գ.դ. Ս.Ա.Խանյանը:

[1] *Թերևս նշվածները պատճառ հանդիսացան Սիմոն Վրացյանի արձագանքի. Զարյանին ուղղված նամակում իր հիացմունքի հետ վերջինս արտահայտել է նաև իր դժգոհությունները վեպում առանձին երևույթների հանդեպ գրողի ունեցած վերաբերմունքի կապակցությամբ:*

ՀՏԴ 82-9

Լրագրություն

Անուշ ԴՈԼՈՒԽԱՆՅԱՆ
ԱրՊՀ գրականության և լրագրության ամբիոնի ասիստենտ
E-mail: anush.dolukhanyan.91@gmail.com

Մարտա ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ
ԱրՊՀ բանասիրական ֆակուլտետի «Լրագրություն» մասնագիտության IV կուրսի ուսանողուհի
E-mail:harutyunyanmarta-2@asu.am

ԼԵՌՆԱՅԻՆ ՂԱՐԱԲԱՂԻ ՀԱԿԱՄԱՐՏՈՒԹՅԱՆ ԼՈՒՍԱԲԱՆՄԱՆ ՏԻՊԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ «REGNUM» ԼՐԱՏՎԱԿԱՆ ԳՈՐԾԱԿԱԼՈՒԹՅՈՒՆՈՒՄ
(Ղարաբաղյան 44-օրյա պատերազմի օրինակով)

Լեռնային Ղարաբաղի հակամարտությունը մշտապես գտնվել է տեղական և միջազգային ՁԼՄ-ների ուշադրության կենտրոնում, որոնք, ըստ իրենց տեղեկատվական քաղաքականության նպատակների և խնդիրների, յուրովի են մեկնաբանել այն: Այս տեսանկյունից առանձնանում է «Regnum» ռուսական լրատվական գործակալությունը, որում տեղ գտած թեմատիկ հրապարակումների վերլուծությամբ ընդգծվում է Լեռնային Ղարաբաղի 44-օրյա պատերազմի հակամարտության լուսաբանման տիպաբանությունը:

Բանալի բառեր՝ Regnum» լրատվական գործակալություն, տեղեկատվական քաղաքականություն, ՁԼՄ, Լեռնային Ղարաբաղի հակամարտություն, Ռուսաստանի Դաշնություն, խաղաղապահ զորակազմ:

А.Долуханян, М.Арутюнян

ТИПОЛОГИЯ ОСВЕЩЕНИЯ НАГОРНО-КАРАБАХСКОГО КОНФЛИКТА В ИНФОРМАЦИОННОМ АГЕНСТВЕ «REGNUM»
(на примере 44-дневной карабахской войны)

Нагорно-карабахский конфликт всегда находился в центре внимания местных и международных СМИ, которые в соответствии с целями своей информационной политики интерпретировали его по-разному. С этой точки зрения

выделяется российское информационное агентство «Регнум», которое анализирует публикации и подчеркивает типологию освещения 44-дневной войны в Карабахе.

Ключевые слова: Информационное агентство «Regnum», информационная политика, СМИ, Нагорно-карабахский конфликт, Российская Федерация, миротворческие силы.

A.Dolukhanyan, M.Haroutunyan

THE TYPOLOGY OF KARABAKH CONFLICT COVERAGE IN REGNUM NEWS AGENCY

(Following of the Examle of the 44-day Karabakh War)

The Nagorno-Karabakh conflict has always been in the spotlight of local and international media,which,in accordance with their information policy goals interpreted it in different ways.From this point of view, the Russian news agency «Regnum»stands out, which, by analyzing the publications, emphasizes the typology of courage of the 44-day Karabakh war.

Key words: *«Regnum» news agency, Information policy, Mass media, Nagorno-Karabakh conflict, Russian federation, peace keeping troops.*

Զանգվածային լրատվության միջոցներն առավել քան երբևէ հանրային կարծիք ձևավորելու, այն խմբագրելու կամ նենգափոխելու գործիք են դարձել, ասել է թե՝ բացի իրենց ավանդական գործառույթից, իրենց տեղեկատվական քաղաքականության նպատակներով և խնդիրներով պայմանավորված, հանդես են գալիս որպես հանրային գիտակցության ներազդման գործիք:

Լեռնային Ղարաբաղի հակամարտության հարցը ծագել է Ռուսական կայսրության փլուզման և Հարավային Կովկասում ազգային պետությունների ձևավորման հետևանքով: Նրա հիմքում ընկած էր ֆիզիկական բնաջնջման և մշտական վտանգից ազատվելու նպատակով ինքնորոշվելու և միասնական հայկական պետության մեջ վերամիավորվելու ձգտումը[1]: Հակամարտության արդի փուլը սկսվել է 1988թ., երբ ի պատասխան Լեռնային Ղարաբաղի բնակչության ինքնորոշման պահանջի, ադրբեջանական իշխանությունները կազմակերպեցին հայ բնակչության կոտորածներ ու էթնիկ զտումներ Ադրբեջանի ողջ տարածքում: Ադրբեջանը պարբերաբար խախտում էր խաղաղ բանակցային գործընթացի սկզբունքներն ու հրադադարի ռեժիմը՝ հրահրելով լարվածություն, իսկ 2020թ. սեպտեմբերի 27-ին սանձազերծեց ռազմական ագրեսիա: Քառասունչորս օր հետո՝ 2020թ. նոյեմբերի 10-ին, ՌԴ-ի միջնորդությամբ

[1]Տե՛ս ԱՀ ԱԳՆ պաշտոնական կայք էջ http://www.nkr.am/hy/azerbaijan-karabakh-conflict-history

հրապարակվեց հրադադարի և բոլոր ռազմական գործողությունների դադարեցման մասին եռակողմ հայտարարություն[1]:

Հաշվի առնելով Հարավային Կովկասի տարածաշրջանում Ռուսաստանի Դաշնության ունեցած ռազմական-քաղաքական, սոցիալ-տնտեսական և այլ բնույթի հետաքրքրությունները՝ 2020թ. սեպտեմբերի 27-ին ադրբեջանա-թուրքական տանդեմի կողմից սանձազերծված ռազմական ագրեսիան առավելագույնս արտացոլվել է ռուսական ԶԼՄ-ներում, մասնավորապես՝ «Regnum» լրատվական գործակալության կայքէջում, որը պատերազմական գործողության առաջին օրից ակտիվ լուսաբանման աշխատանքներ է իրականացրել:

ԶԼՄ համակարգում լրատվական գործակալությունները ոչ միանշանակ, սակայն հաստատուն տեղ և դեր զբաղեցրին 2000-ականների սկզբի լրագրագիտության մեջ: «Regnum» ռուսական լրատվական գործակալությունը հիմնադրվել է 2002թ.: Գործակալության ամսական կտրվածքով լսարանը, LiveInternet-ի տվյալներով, կազմում է ավելի քան 4,3 մլն մարդ: TNS Gallup Media ընկերության կողմից ռուսական լրատվական կայքերի մոսկովյան լսարանի ուսումնասիրության արդյունքում՝ գործակալության ընթերցողների շրջանում գերակշռում են ղեկավարներն ու մասնագետները ՝ 72%: 2020 թվականի հուլիս ամսում միջինում կայքի օրական այցելությունների թիվը հասնում էր ≈900 հազարի, դիտումները՝ ≈1,5 միլիոնի: Նույն տարվա դեկտեմբերին՝ այցելությունների թիվը՝ ≈1,1 միլիոն, դիտումները՝≈1,5 միլիոն, ընդ որում՝ հիմնական մասը՝ 70,1%, Ռուսաստանից[2] են:

Շատ հաճախ որոշ երկրների անվտանգության ծառայություններ ինչպես նաև որոշ լրագրողներ գործակալությանը մեղադրում են քաղաքականացման մեջ: Օրինակ՝ Էստոնիայի անվտանգության ծառայությունը կարծում է, որ «Regnum»-ը սովորական լրատվական գործակալություն չէ, այն վերահսկվում է Ռուսաստանի բարձրագույն պաշտոնյաների և հատուկ ծառայությունների կողմից և օգտագործվում պետությունների իրավիճակի վրա ազդելու համար: Լատվիացի լրագրող Ի. Մուրնիեցեն պնդում է, որ «Regnum»-ը ակտիվորեն պաշտպանում էր Կրեմլի քաղաքական շահերը, օրինակ՝ ռուս-վրացական պատերազմի ընթացքում մի շարք երկրների համար տվել է միակողմանի տեղեկատվություն[3]:

44-օրյա պատերազմի առաջին օրվանից գործակալության կայքէջի թեժ գոտում ակտիվ կոճակով օրացուցային տրամաբանությամբ վավերագրական քրոնիկոն էր վարվում՝ արտացոլելով առավել հրատապ իրադարձային տեղեկատվություն՝ բնականաբար ռուսական գործոնի և միջնորդության

---

[1]*Հայաստանի Հանրապետության վարչապետի, Ադրբեջանի Հանրապետության նախագահի և Ռուսաստանի Դաշնության նախագահի հայտարարությունը (10.11.2020),URLL:https://www.primeminister.am/hy/press-release/item/2020/11/10/Announcement/*

[2]*Տե՛ս* ***ИА Риа Новости, URL****: https://ria.ru/20120810/720801943.html:*

[3]*Տե՛ս* ***ИАTadviser. URL****: https://www.tadviser.ru/a/148387:*

շեշտադիր դիրքավորմամբ: Մասնավորապես, գլխավոր էջում՝ ընդգծված գույնով, տառաչափով կամ տարբերանշանով, այսպես կոչված՝ ֆլեշ կամվառվող կոճակով (flash button) առանձնացված բաժնում, պարբերական թարմացմամբ օպերատիվ տեղեկատվություն էր հաղորդվում Լեռնային Ղարաբաղում և նրա շուրջ ստեղծված իրավիճակի վերաբերյալ, ինչն, ըստ էության, ամբողջական պատկեր էր ստեղծում: Մի քանի նախադասությամբ տրվող տեղեկատվությունը զուգահեռվում էր նաև վերլուծական հոդվածներով, կանխատեսումներով, մեկնաբանություններով և ակնարկներով:

Հատկանշելի են գործակալության արևելյան խմբագրության գլխավոր խմբագիր և ԼՂ հարցերով ակտիվ հոդվածագիր Ստանիսլավ Տարասովի վերլուծականները, որոնք անուղղակի ակնարկներ և «կսմիթներ» են առ ԼՂ հակամարտության ուղղակի և անուղղակի կողմեր, որոնց «չհաջողված», «չհաշվարկված», «անհեռատես» քաղաքական գործողությունները, ըստ նրա, շտկելի են բացառապես ռուսական ազդեցությամբ: Այսպես՝ երբ 2020թ. սեպտեմբերի 30-ին ՄԱԿ-ը, Լեռնային Ղարաբաղում ստեղծված իրավիճակը քննարկելու համար արտահերթ նիստի արդյունքներով կողմերին կոչ է արել «անհապաղ դադարեցնել կրակը և վերադառնալ առարկայական բանակցությունների», Ս. Տարասովը գրեց. «Լեռնային Ղարաբաղ. ամեն բան որոշվում է մարտի դաշտում, ոչ թե ՄԱԿ-ում: Ռուսաստանն իր խոսքը դեռևս չի ասել»[1]: Ամենօրյա պարբերականությամբ այս տրամաբանությամբ կառուցելով իր խոսքը՝ հեղինակը զուգահեռաբար նրբորեն ակնարկում էր ԵԱՀԿ Մինսկի խմբի սահմանափակ հնարավորությունները. «Համաշխարհային դիվանագիտությունը գեթ մեկ մոտեցում չունի Լեռնային Ղարաբաղի հարցի լուծման կապակցությամբ: Այդպիսին չունի անգամ ԵԱՀԿ ՄԽ-ը: Քանի որ այդպես է, պատերազմը շարունակվելու է, և դա ամենատխուրն է: Ղարաբաղյան ճակատում առաջիկայում ճգնաժամը հաղթահարելու պահ կլինի»[2]:

Հետագա հրապարակումներում հող էր նախապատրաստվում Լեռնային Ղարաբաղի հակամարտության կարգավորման հարցում երկրորդելու ՄԽ համանախագահ երկրների անփառունակ փորձերը և ընդգծելու Ռուսաստանի «հրշեջ-փրկարար» առաքելությունը՝ նրա միջնորդական ջանքերով շարունակվող և մասնավորապես թուրքական գործոնի լայն ազդեցությամբ շարունակվող արյունահեղությունը դադարեցնելու համար: Այսպես, կրակի և ռազմական գործողությունների դադարեցման մի քանի փորձերը վերլուծելիս հեղինակը նկատում է, որ «հենց Պուտինը, ոչ թե Ֆրանսիայի նախագահ Է.Մակրոնը կամ ԱՄՆ նախագահ Դ.Թրամփը, կարողացավ գտնել ղարաբաղյան պատերազմի դիվանագիտական ելքը՝ որոշ առումներով խաղասեղանին դնելով

---

[1] *Нагорный Карабах: всё решается на поле брани, а не в ООН, URL: https://regnum.ru/news/polit/3076584.html*

[2] *Нагорный Карабах: война публичных заявлений и сложных дипломатий, URL: https://regnum.ru/news/3082766.html:*

սեփական քաղաքական հեղինակությունը»[1]՝ այդպիսով «սանձելով Ալիևին և Էրդողանին»[2]: Նոյեմբերի 9-ի հայտարարությունից օրեր առաջ հեղինակը զգուշացնում է, որ «միջնորդի դերն անցնում է Ռուսաստանին, իսկ Թուրքիան մնում է ակտիվ դերակատար Ադրբեջանի կողմից և դժվար թե կարող է հավակնել մեծ աշխարհաքաղաքական շահաբաժնի»[3], ապա հայտարարում, թե Ռուսաստանը վերադառնում է Լեռնային Ղարաբաղ[4]:

Ուշադրության է արժանի նաև այն, որ պատերազմի օրերին պատմական-իրավական փաստերի վկայակոչմամբ հանդես էր գալիս արցախցի քաղաքագետ, փիլիսոփայության դոկտոր Ալեքսանդր Մանասյանը: Վերջինս ապացուցում էր Ադրբեջանի քարոզչական թեզերի սին լինելը՝ այն փաստարկելով պատմական, քաղաքական և իրավական հիմնավորումներով[5,6,7] ՝ «Բաքուն ինքն է խոստովանել՝ Ղարաբաղը Ադրբեջան չէ»: Իրավունքի այս համատեքստում շեշտադրվում էր հատկապես ազգերի ինքնորոշման իրացված փաստը:

Ուսումնասիրվող ժամանակահատվածում գործակալության հրապարակումների վերլուծությունը հանգեցնում է եզրակացության՝ այն պաշտոնական Մոսկվայի ոչ պաշտոնական քաղաքական խոսափողն էր, որի միջոցով ոչ միայն ամենօրյա նպատակային հրապարակումներով ձևավորվում էր Ռուսաստանի՝ լեռնային ղարաբաղյան հակամարտության՝ այլընտրանք չունեցող միջնորդի և Լեռնային Ղարաբաղի ապագա անվտանգության երաշխավորի կերպարը: Ուստի բնական է, որ «Regnum»-ը՝ որպես լրատվական գործունեություն իրականացնող լրատվամիջոց, մշտապես իր ուշադրության կենտրոնում է պահել Լեռնային Ղարաբաղի հակամարտությունը, որն էապես ընդգծվել է 44-օրյա պատերազմի օրերին:

Հոդվածը տպագրության է երաշխավորել խմբագրական խորհրդի անդամ, բ.գ.դ. Ս.Ա.Խանյանը :

---

[1] *Нагорный Карабах: Путин бросил на стол свою политическую репутацию: URL: https://regnum.ru/news/polit/3086576.html*

[2] *Нагорный Карабах: кто и как укротит Алиева и Эрдогана: URL: https://regnum.ru/news/polit/3092645.html*

[3] *Нагорный Карабах: Алиев и Эрдоган остаются без Европы: URL: https://regnum.ru/news/polit/3108589.html*

[4] *Нагорный Карабах: русские военные возвращаются в Степанакерт: URL: https://regnum.ru/news/polit/3109920.html*

[5] *Баку сам признал: Нагорный Карабах – это не Азербайджан: URL:https://regnum.ru/news/polit/3104048.html*

[6] *Историю нельзя вытеснить из урегулирования карабахского конфликта: URL:https://regnum.ru/news/polit/3098262.html*

[7] *Где бьется территориальный нерв войны в Нагорном Карабахе: URL:https://regnum.ru/news/polit/3088513.html*

ՀՏԴ 82-9

Լրագրություն

Անուշ ԴՈԼՈՒԽԱՆՅԱՆ
ԱրՊՀ գրականության և լրագրության ամբիոնի ասպիրանտ
E-mail: anush.dolukhanyan.91@gmail.com

Սիրանուշ ԱԴԱՄՅԱՆ
ԱրՊՀ բանասիրական ֆակուլտետի «Լրագրություն» մասնագիտության IV կուրսի ուսանողուհի
E-mail: sirushadamyan21@gmail.com

ԱՐՑԱԽԻ ՄԱՐԴՈՒ ԻՐԱՎՈՒՆՔՆԵՐԻ ՊԱՇՏՊԱՆԻ ՀԱՆՐԱՅԻՆ ՀԱՂՈՐԴԱԿՑՄԱՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳԸ

Հանրության իրազեկման և իրավական մշակույթի բարձրացման, մարդու իրավունքների վերաբերյալ հանրային իրազեկման գործառույթը կարևոր դերակատարություն ունի յուրաքանչյուր ազգային հաստատության օրակարգում: Արցախի պարագայում այս գործառույթի կարևորությունն առավել ընդգծվում է՝ պայմանավորված միջազգային իրավապաշտպան հանրության պասիվությամբ, քաղաքացիական հասարակության կառույցների կարողությունների սղությամբ: Այս պայմաններում հանրության իրավական մշակույթի բարձրացումը, հանրային իրազեկումը Մարդու իրավունքների պաշտպանի հաստատության համար ձեռք է բերում ռազմավարական նշանակություն, որի հանրային հաղորդակցման համակարգի ուսումնասիրությունն էլ դրվել է սույն հոդվածի հիմքում:

Բանալի բառեր՝ հանրային կապեր գործիքակազմ, հաղորդակցություն, հանրային իրազեկման գործառույթ, ԶԼՄ, սոցիական մեդիա, մարդու իրավունքների պաշտպան:

A.Dolukhanyan, S.Adamyan

THE ARTSAKH HUMAN RIGHTS DEFENDER PUBLIC COMMUNICATION SYSTEM

The function of raising public awareness, legal culture, public awareness of human rights plays an important role in the agenda of each national institution. In the case of Artsakh, the importance of this

function is further emphasized due to the passivity of the international human rights community and the lack of capacity of civil society organizations. In these conditions, raising the legal culture of the society, public awareness acquires strategic importance for the institution of the Human Rights Defender, the study of the public communication system of which is the basis of this article.
Key words: Public relations toolkit, communication, public awareness function, mass media, social media, human rights defender.

А.Долуханян, С.Адамян

СИСТЕМА ОБЩЕСТВЕННОЙ КОММУНИКАЦИИ ЗАЩИТНИКА ПРАВ ЧЕЛОВЕКА АРЦАХА

Функция повышения осведомленности общественности, повышения правовой культуры и повышения осведомленности о правах человека играет важную роль в повестке дня каждого национального учреждения. В случае Арцаха важность этой функции еще больше подчеркивается из-за пассивности международного правозащитного сообщества и недостаточного потенциала организаций гражданского общества. В этих условиях, повышая правовую культуру общества, общественное сознание приобретает стратегическое значение для института Защитника прав человека, изучение системы общественных коммуникаций которого является основой данной статьи.
Ключевые слова: PR-инструменты, коммуникация, функция общественной осведомленности, СМИ, сициальная медия, защитник прав человека.

Արդի ժամանակներում մեծ թափով ընթանում են գլոբալ տեղեկատվական հասարակության կառուցակարգերի վերաձևակերպումներ, որոնք բնութագրող առանձնահատկություններն աստիճանաբար ձեռք է բերում նաև Արցախի Հանրապետությունը՝ որպես ժողովրդավար երկիր, որտեղ, իբրև հարաբերությունների կառավարման գործընթաց, առանձին դերակատարություն է վերապահվում հաղորդակցությանը՝

Հաղորդակցությունն ընկալվում է որպես տեղեկատվության փոխանակում[1]՝ հանրության հետ հետադարձ կապի ձեռքբերման նպատակով[2]:

Փարիզյան սկզբունքների հիման վրա հանրության իրավական մշակույթի բարձրացման, մարդու իրավունքների վերաբերյալ հանրային իրազեկման գործառույթը պետք է կարևոր դեր ունենա Մարդու իրավունքների ցանկացած

---

[1]*Տե՛ս **Ավետիսյան Ա.**, Հանրային կապերը զանգվածային հաղորդակցության համակարգում, ԵՊՀ հրատ., Երևան, 2014, էջ 17:*

[2]*Տե՛ս **Curran J.**, The Public Relations Handbook, USA and Canada, 2004. p.174. URL: https://7b7c5dbd-9d88-4b74-b38a-e479d21093a1.filesusr.com/ugd/46f88f 0976d60ea2ff4c1b8ddfe5fe93dfla14.pdf?index=true*

ազգային հաստատության օրակարգում[1]: Արցախի պարագայում այս գործառույթի կարևորությունն առավել ընդգծվում է՝ պայմանավորված միջազգային իրավապաշտպան հանրության պասիվությամբ, քաղաքացիական հասարակության կառույցների կարողությունների սղությամբ: Այս պայմաններում հանրության իրավական մշակույթի բարձրացումը, հանրային իրազեկումը մարդու իրավունքների պաշտպանի հաստատության համար ձեռք է բերում ռազմավարական նշանակություն:

«Մարդու իրավունքների պաշտպանի մասին» ԱՀ օրենքը[2], ըստ որի՝ պաշտպանն իր գործունեությունն իրականացնելիս ղեկավարվում է նաև հրապարակայնության, թափանցիկության սկզբունքներով, ԱՀ ՄԻՊ հանրային հաղորդակցության մշակման ու իրացման օրենսդրական հիմքն է: Նույն օրենքի մեկ այլ հոդված[3] սահմանում է, որ պաշտպանն իր զեկույցներն ու հաղորդումները հրապարակում է նաև ԶԼՄ-ներով:

Ըստ ԱՀ ՄԻՊ զեկույցների, պաշտպանի հաստատությունն իր հաղորդակցական քաղաքականությունն իրականացնում է վերը նշված օրենքներին և ՄԻՊ գրասենյակում շրջանառության մեջ դրված Արցախի Հանրապետությունում պետական, տարածքային կառավարման և տեղական ինքնակառավարման մարմինների՝ մամուլի ու հասարակայնության հետ աշխատանքները կանոնակարգող ուղեցույցին[4] համապատասխան, որի նպատակն է ապահովել միասնական մոտեցում մամուլի ու հասարակայնության հետ աշխատանքի համար պատասխանատու ստորաբաժանումների, անձանց՝ անկախ զբաղեցրած պաշտոնից, աշխատանքի կազմակերպման գործընթացում:

ԱՀ ՄԻՊ հանրային հաղորդակցության իրականացման հիմնական գործիքներից է պաշտոնական կայքէջը (artsakhombuds.am), որը գործարկվել է 2010 թ., վերագործարկվել՝ 2019թ.: Կայքի բովանդակությունը հասանելի է 3 լեզուներով՝ հայերեն, անգլերեն և ռուսերեն: Կայքում առկա դասական տեղեկատվությունից (հաստատության պատմություն, Պաշտպանների կենսագրություն, աշխատակազմի վերաբերյալ տվյալներ, Պաշտպանի տարեկան հաղորդումներ, զեկույցներ, իրավական վերլուծություններ, օրենսդրական առաջարկներ, հաղորդագրություններ, հարցազրույցներ ու ելույթներ, հայտարարություններ ու մեկնաբանություններ, տեսադարան, օրենսդրական փաստաթղթեր, ինչպես նաև հետադարձ կապի միջոցներ, Պաշտպանին դիմելու, դիմումի ընթացքին հետևելու, հաճախ տրվող հարցերի

---

[1] *Տե՛ս ԱՀ ՄԻՊ տարեկան զեկույց, 2016թ. գործունեության մասին, Շուշի, 2017, էջ 14:*

[2] *Մարդու իրավունքների պաշտպանի մասին ԱՀ օրենքը, հոդված 3, URL: http://www.nankr.am/hy/2634*

[3] *Տե՛ս՝ նույն տեղում, հոդված 30:*

[4] *Շրջաբերական-նամակ Արցախի Հանրապետության գործադիր մարմիններին, ԼՂՀ ԱԺ, 20.04.2015, ՀՈ-31-Ն, URL: http://arlexis.am/DocumentView.aspx?DocID=7029.*

բաժիններ, կայքի քարտեզ) բացի, բացառիկ լուծումներ են տրված կայքի մատչելիությանը. այն համապատասխանեցված է «Համացանցի բովանդակության մատչելիության ուղեցույցների» կողմից հրապարակված մատչելիության միջազգային չափորոշիչներին: Կայքում պատրաստվել է մատչելիությանը նվիրված առանձին էջ, որտեղ ներկայացվում են մատչելիության հիմնական լուծումները, կանոններն ու կոճակները, ներառյալ՝ դյուրանցման ու նավարկման ստեղները, ընթերցող ռեժիմի, գունային հակադրության ռեժիմի և տառաչափերի փոփոխության կոճակները: ԱՀ ՄԻՊ-ը 2018թ. գործարկել է նաև անվճար թեժ գիծ՝ քաղաքացիների հարցերին օպերատիվ արձագանքելու նպատակով:

ԱՀ ՄԻՊ պաշտոնական կայքում հրապարակված է Պաշտպանի երկու հարցազրույց, սակայն ԶԼՄ-ներում մեր կատարած ուսումնասիրությունները փաստում են, որ Պաշտպանն ակտիվորեն համագործակցում է տեղական և հայաստանյան, մասամբ նաև՝ արտասահմանյան մեդիայի հետ, սակայն չի տեղայնացնում իր պաշտոնական կայքէջում:

ԱՀ ՄԻՊ-ը հիմնականում հանդես է գալիս տարեկան երկու մամուլի ասուլիսով, որը կրում է հաշվետու բնույթ. 1-ինը սովորաբար համընկնում է առաջին կիսամյակին, որի ընթացքում ներկայացվում է նախորդ տարվա գործունեության վերաբերյալ տարեկան հաղորդումը, նախանշվում կատարվելիք աշխատանքները, երկրորդը՝ տարվա երկրորդ կիսամյակում, որն ամփոփում է տվյալ տարում կատարված աշխատանքները մարդու իրավունքների պաշտպանության ոլորտում: Պաշտպանը հազվադեպ կազմակերպում է արտահերթ ասուլիսներ, մասնավորապես, 2019թ. Երևանում կայացած ասուլիսում ԱՀ ՄԻՊ-ը ներկայացրել է իր Ստրասբուրգյան այցի արդյունքները[1], 2017թ-ին ԱՀ ՄԻՊ-ը 1-ին անգամ Եվրախորհրդարանում հանդես եկավ մամուլի ասուլիսով՝ ԵԽ պատգամավոր Ֆրանկ Էնգելի հետ, որում անդրադարձավ 2016թ-ի Ապրիլյան պատերազմի ընթացքում Ադրբեջանի կողմից մարդու իրավունքների խախտումներին[2]:

Հասարակական հնչեղություն ունեցող առանձին հարցերի կամ մարդու իրավունքների կոպիտ խախտումների դեպքերում հանդես է գալիս նաև արտահերթ հրապարակային զեկույցներով, որոնք Պաշտպանը հրապարակում է նաև ՄԻՊ կայքէջում. առ այսօր հրապրակվել է 15 տարեկան հաղորդում, 15 արտահերթ զեկույց:

Արցախյան 44-օրյա պատերազմով պայմանավորված՝ Պաշտպանը հրապարակել է 9 արտահերթ զեկույց (այդ թվում՝ անգլերեն), որտեղ

---

[1] *Ժամանակն է, որ Արցախում ավելի ամրանա քաղաքացիական հանրությունը. Արտակ Բեգլարյան, URL: https://www.youtube.com/watch?v=irAZ9YT0wY4&t=1400s:*

[2] *Պատմական օր Արցախի համար. ԼՂՀ ՄԻՊ-ն ասուլիս է տվել Եվրախորհրդարանում, URL: https://www.youtube.com/watch?v=5AbAAjiwOv0:*

արտացոլված են Ադրբեջանի ռազմական հանցագործությունները Արցախի բնակչության, պատերազմը լուսաբանող լրագրողների նկատմամբ, Ադրբեջանի կողմից Արցախի բռնազավթված տարածքներում վանդալիզմի դրսևորումների, հայատյաց վարքի, զանգվածային ոչնչացման զենքի օգտագործման և այլ հանցագործությունների մասին զեկույցներ:

ԱՀ ՄԻՊ-ը ճեպազրույցներով հանդես է եկել միայն 2020թ. Արցախյան 2-րդ պատերազմի ընթացքում. կազմակերպվել է 7 ճեպազրույց, որի ընթացքում ներկայացվել է ՄԻՊ աշխատակազմի փաստահավաք առաքելության շրջանակներում իրականացվող աշատանքի արդյունքները:

ԱՀ ՄԻՊ պաշտոնական կայքէջում 2016-21թթ. ընթացքում հրապարակված հաղորդագրությունները, հայտարարություններն ու մեկնաբանությունները, հարցազրույցներն ու ելույթներն ըստ տարիների հետևյալ թվային պատկերն ունեն (Աղյուսակ 1): ԱՀ ՄԻՊ-ը ներկայացված է ամենամեծ օգտահաշիվներ ունեցող Facebook (2013թ.), Twitter (2016թ.), YouTube (2018թ.), Ինսթագրամ (2018թ.) սոցիալական մեդիահարթակներում: Ֆեյսբուքյան ու թվիթերյան էջերը պաշտոնական վավերացում են ստացել 2019թ. ՝ համանուն սոցիալական ցանցերի կենտրոնների կողմից[1]:

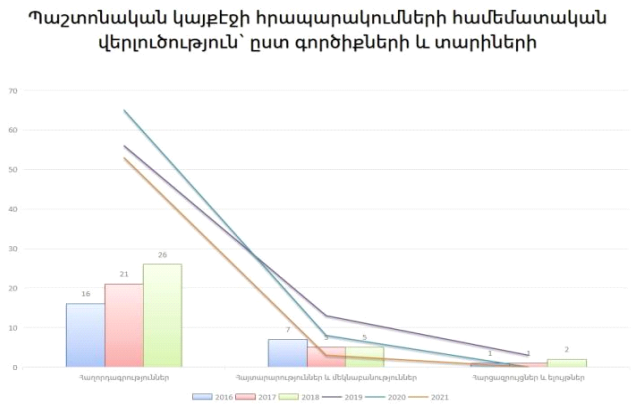

ԱՀ ՄԻՊ-ի YouTube-յան էջն ունի ընդամենը 208 հետևորդ: Էջը հիմնականում պասիվ է լինում. առ այսօր հրապարակվել է 57 տեսանյութ, որից միայն 12-ն են վերաբերում Պաշտպանի գործունեությանը՝ մամուլի ասուլիսներ, կոչեր՝ ուղղված միջազգային կառույցներին, իսկ մյուսները Պաշտպանի կոմից կազմակերպված մրցույթների վերաբերյալ ու հասարակության իրավա-գիտակցության մակարդակը բարձրացնող տեսանյութեր են: Դիտումների քանակը հիմնականում լինում է 150-ի սահմանում, իսկ պատերազմի ժամանակ հրապարակված 3 տեսանյութինը՝ 1700-ի սահմանում:

Ֆեյսբուքյան էջն ունի ավելի քան 30 հազար հետևորդ: Էջում հրապարակվում են Պաշտպանի գործունեության մասին տեղեկություններ՝ հանդիպումներ, կոչեր, ուղերձներ, մեկնաբանություններ և այլն: 2020թ. արցախյան պատերազմի

[1] *ԱՀ ՄԻՊ տարեկան զեկույց, 2019թ. գործունեության մասին, 2020, էջ 174:*

ընթացքում, իրազեկման միջոցառումների շրջանակում, Պաշտպանն իր պաշտոնական ֆեյսբուքյան էջում մեկնարկել է «Don't be blind» (Կույր մի՛ եղիր) արշավը[1], որում տեսաուղերձների միջոցով նա պարբերաբար ներկայացնում էր ադրբեջանական զինված ուժերի կողմից քաղաքացիական օբյեկտներին նպատակային թիրախավորման վայրերն ու դրա հետևանքները: Տեսանյութերը հրապարակվել են նաև թվիթերյան, յութուբյան էջերով: ԱՀ ՄԻՊ-ը Ֆեյսբուք սոցիալական ցանցում ունի նաև խումբ (Արցախի մարդու իրավունքների պաշտպանության խումբ, 2020թ.), որը ստեղծվել է Պաշտպանի հաստատության և քաղհասարակության միջև կանոնավոր կապն արդյունավետ դարձնելու համար[2]. այն ունի 133 անդամ: Խմբում արված հրապարակումներին հիմնականում արձագանքներ չեն լինում:

ԱՀ ՄԻՊ-ի Twitter-յան էջն ունի մոտ 20 հազար հետևորդ: Այն մշտապես ակտիվ է լինում, ինչն առանձնահատուկ կարևորություն ունի, քանի որ այս հարթակը ծառայում է որպես միջազգային հանրությանը Ադրբեջանի կողմից Արցախի բնակչության իրավունքների ոտնահարման, Արցախի գրավյալ տարածքներում վանդալիզմի դրսևորումների մասին իրազեկելու գործիք: 2019թ. սեպտեմբեր-2020թ. սեպտեմբեր ընկած ժամանակահատվածում հրապարակումների թիվը կազմել է 28, իսկ 2020թ. սեպտեմբեր-2021թ. սեպտեմբեր հատվածում՝ 197, որից 132-ը՝ պատերազմի ընթացքում, 65-ը՝ պատերազմին հաջորդող ամիսներին, ինչը փաստում է, որ պատերազմն ու դրա հետևանքները էապես փոխել են Պաշտպանի հաղորդակցական քաղաքականությունը սոցիալական ցանցերում. Ֆեյսբուքում ակտիվության նվազմանը զուգահեռ՝ մեծացել է ակտիվությունը Թվիթերում:

ԱՀ ՄԻՊ-ը հանրային հաղորդակցություն է իրականացնում նաև իր թվիթերյան ու ֆեյսբուքյան անձնական էջերի միջոցով, որտեղ կիսվում է իր գործունեության մասին հրապարակումներով, ինչպես նաև կոչեր է հղում միջազգային հանրությանը:

ԱՀ ՄԻՊ-ը հանրային հաղորդակցության շրջանակներում հանդես է գալիս նաև նախաձեռնություններով, մասնավորապես, 2019թ. Պաշտպանը, Արցախի հանրային հեռուստաընկերության հետ մեկտեղ, նախաձեռնել է «Իրավատերը» հեռուստահաղորդումը, որը եթեր է հեռարձակվում յուրաքանչյուր ամիս: Այն նպատակ ունի բարձրացնել մարդու իրավունքների վերաբերյալ հանրային իրազեկվածության մակարդակը, ձևավորել ու ամրապնդել համընդհանուր հարգանքի մշակույթ մարդու իրավունքների նկատմամբ և առավել մատչելի ու

---

[1] *«Artak Beglaryan's call on the Azerbaijani war crimes», URL: https://www.facebook.com/189042481262922/videos/424282641868106:*

[2] *ԱՀ ՄԻՊ Ֆեյսբուքյան խումբ, բաժին՝ տեղեկատվություն, URL: https://www.facebook.com/groups/HumanRightsInArtsakh/?ref=share*

թափանցիկ դարձնել Պաշտպանի հաստատության գործունեությունը, իսկ 2018թ. Պաշտպանը հայտարարել է լուսանկարների ու տեսանյութերի մրցույթ՝ «Մարդու իրավունքներն իմ աչքերով» խորագրով՝ նվիրված ԱՀ Սահմանադրության 12-րդ և Մարդու իրավունքների համընդհանուր հռչակագրի 70-րդ տարեդարձներին[1]:

ԱՀ Մարդու իրավունքների պաշտպանը, ըստ էության, կառուցել է հաջող հանրային հաղորդակցության համակարգ: Չնայած իր գործունեության ողջ ընթացում Պաշտպանը փաստացի առաջնորդվել է հաշվետվողականության, թափանցիկության, հանրային իրազեկման մակարդակի բարձրացման սկզբունքով, այնուամենայնիվ այն որակական և քանակական նոր որակ է ստացել 2020թ. սեպտեմբերի 27-ի Ադրբեջանա-թուրքական տանդեմի կողմից սանձազերծված 44-օրյա ռազմական ագրեսիայի ընթացքում և դրանից հետո:

Հոդվածը տպագրության է երաշխավորել խմբագրական խորհրդի անդամ, բ.գ.դ. Ս.Ա.Խանյանը:

[1] *«Երեխաների իրավունքներն իմ աչքերով» խորագրով լուսանկարների և տեսանյութերի մրցույթ՝ ԱՀ Մարդու իրավունքների պաշտպանի կողմից, URL: https://artsakhombuds.am/hy/news/310:*

ՀՏԴ 82-9

Լրագրություն

Անուշ ԴՈԼՈՒԽԱՆՅԱՆ
ԱրՊՀ գրականության և լրագրության ամբիոնի ասպիրանտ
G-mail: anush.dolukhanyan.91@gmail.com

ՏԵՂԵԿԱՏՎԱԿԱՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՆԱԽԱԴՐՅԱԼՆԵՐԸ ԱՐՑԱԽԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆՈՒՄ

Տեղեկատվական-հաղորդակցական տեխնոլոգիաների աննախադեպ զարգացումը հանգեցրեց հասարակության տեղեկատվայնացմանը, որտեղ գերիշխող են թվային արտադրանքի ստեղծումն ու իրացումը: Այսպիսի հարաբերությունների պայմաններում աշխարհն առաջնորդվում է ազգային շահերն արտացոլող, դրանց իրականացման հիմնական ուղղություններն ու մեխանիզմները սահմանող տեղեկատվական քաղաքականությամբ:

Անկախ գոյության առաջին տարիներից Արցախի Հանրապետությունը քայլեր է ձեռնարկել այս ուղղությամբ՝ տեղեկատվական տեխնոլոգիաների զարգացում, տեղեկատվական հասարակության ստեղծում, մեդիադաշտի օրենսդրական կարգավորում, գերատեսչական կառույցների ստեղծում և այլն: Այսինքն՝ ստեղծվել են տեղեկատվական քաղաքականության ներդրման և իրականացման հիմքեր, բայց ոչ փաստացի տեղեկատվական ռազմավարություն: Հատկապես քաղաքական ներկայիս օրակարգը պահանջում է ներքին և արտաքին տեղեկատվական հոսքերի կառավարման մեխանիզմներ, որոնք ամրագրված պիտի լինեն ուղենշային փաստաթղթերով:

Համաշխարհային և տարածաշրջանային ներկայիս մարտահրավերների համատեքստում Արցախի համար տեղեկատվական համակարգային քաղաքականության մշակումն ու ներդրումը ոչ միայն արդիական են, այլև խիստ անհրաժեշտ, առավել ևս, երբ առկա են մի շարք հնարավոր նախադրյալներ:

Բանալի բառեր՝ *Արցախի Հանրապետություն, ԼՂՀ, տեղեկատվական քաղաքականություն, թվային*

հասարակություն, մեդիադաշտ, տեղեկատվական հոսք, մեդիակարգավորում:

A. Dolukhanyan

PRECONDITIONS FOR INFORMATION POLICY IN ARTSAKH REPUBLIC (NKR)

Unprecedented rise of information and communication technologies resulted in informed society, dominated by creation and implementation of digital products. As a result of these relations the world is led by information policy on national needs, as well as main fields and mechanisms of their implementation.

From the start of independent existence Artsakh Republic has taken steps towards technological development, formation of informed society, legal regulation of media, creation of government sections, etc.. Thus, foundations for introducing an implementing information policy were laid, but the actual information policy was not created. Current political agenda puts forward vital demand for basing mechanisms regulating internal and external information flows on guiding documents.

Global and regional challenges point to urgency and pressing necessity of creation and implementation of informational systematic policy given the availability of potential preconditions.

Key words: Artsakh Republic, NKR, information policy, digital society, mediafield, information flow, media regulation

А.Долуханян

ПРЕДПОСЫЛКИ ИНФОРМАЦИОННОЙ ПОЛИТИКИ В РЕСПУБЛИКЕ АРЦАХ (НКР)

Беспрецедентный рост информационных и коммуникационных технологий привел к информированному обществу, в котором доминируют создание и внедрение цифровых продуктов. В результате таких отношений мир руководствуется информационной политикой о национальных потребностях, а также об основных областях и механизмах их реализации.

С самого начала независимого существования Республика Арцах предприняла шаги в направлении технологического развития, формирования информированного общества, правового регулирования СМИ, создания правительственных секций и т.д. Таким образом, были заложены основы для введения в действие информационной политики, но информационной политики, как таковой, фактическая не была создана. Текущая политическая повестка дня требует механизмов для управления внутренними и внешними информационными потоками, которые должны быть изложены в руководящих документах.

Глобальные и региональные проблемы указывают на срочность и насущную необходимость создания и реализации информационной систематической политики с учетом наличия потенциальных предварительных условий.

Ключевые слова: Республика Арцах, НКР, информационная политика, цифровое общество, медиаполе, информационный поток, медиарегулирование.

20-րդ դարի համաշխարհային հանրության գերիշխող միտումներից մեկը անցումն է սոցիալական նոր՝ ժողովրդավարական կամ բաց հասարակության մոդելին: Տեղեկատվական-հաղորդակցական տեխնոլոգիաների սրընթաց վերափոխումները, իրենց տիրապետության տակ առնելով հասարակության կենսագործունեության բոլոր ոլորտները, այս իրողությանն արձագանքելու գործառույթներ պարտադրեցին կառավարություններին: Այս միտմամբ ի հայտ եկան տարաձևաչափ կառույցներ՝ ապահովելու, միաժամանակ վերահսկելու բաց հասարակության գաղափարը:

Հասարակության զարգացման այսպիսի առանձնահատկությունը օբյեկտիվորեն թելադրում է հանրային կառավարման այնպիսի համակարգի առկայություն, որը «կպաստասխանի» ոչ թե հասարակության որոշակի շերտերի (մեծամասնության կամ փոքրամասնության), այլ հանրությանն ամբողջությամբ: «Բոլորի» ազատության հասարակության փոխակերպման գործընթացներն էլ հող նախապատրաստեցին տեղեկատվական հեղափոխության համար՝ անհատի ազատությունը դնելով հասարակության լայն շերտերի բառապաշարում կայուն տեղ զբաղեցրած տեղեկատվական կամ թվային հասարակության գաղափարի հիմքում:

Տեղեկատվական հասարակության վերաբերյալ բազմաթիվ մոտեցումներից համապարփակ մի սահմանում առավելագույնս արտացոլում է երևույթի էությունը. «Տեղեկատվական հասարակությունը հասարակական և, ամենից առաջ, արտադրական հարաբերությունների զարգացման վիճակ է, երբ համախառն արտադրանքի հիմնական մասը ստեղծվում է ոչ թե նյութական արտադրության շնորհիվ, այլ բարձր տեխնոլոգիաների և տեղեկատվական արտադրանքի ստեղծման ու վաճառքի, այսինքն՝ քաղաքացիների ինտելեկտուալ աշխատանքի արդյունքի հիման վրա»[1]: «Տեղեկատվական այսօրինակ հեղափոխությունը թույլ է տալիս ասելու, որ առաջիկա տարիներին տեղեկատվական հասարակությունը որոշ երկրների համար լինելու է իրականություն, մյուսների համար՝ զարգացման ուղենիշ»[2],- նկատում է Յու. Նիսնևիչը:

Համաշխարհային այսպիսի միտումները նոր մարտահրավերներ առաջադրեցին՝ առաջնահերթություն վերապահելով նշյալ իրողությունները պետական մակարդակով իրական ժամանակում գնահատող և հաշվարկող,

---

[1] ***WITSA statement on the wold summit on the information society,*** *draft declaration of principals and action plan. URL: https://witsa.org/(վերջին այցելությունը՝27.07.2019):*

[2]***Нисневич Ю.,*** *Информационная политика России: проблемы и перспективы, Москва., 1998, стр. 20.*

դրանց լուծման ուղիները նախանշող ռազմավարական պլանավորմանը: Պետական քաղաքականության տեսանկյունից ասվածը նորություն չէ: Նոր կարող են լինել տեղեկատվական քաղաքականության համալիր մոտեցումները, որոնցով համակարգային մոտեցում պիտի ցուցաբերվի տեղեկության ստեղծման, տարածման, պահպանման և օգտագործման գործընթացներին:

Պետության տեղեկատվական քաղաքականության տեսության, բովանդակության, գործիքակազմի և այլնի վերաբերյալ տեսաբանները առաջ են քաշում կարծիքներ, որոնցից յուրաքանչյուրը երևույթը մեկնաբանում է յուրովի: «Պետության տեղեկատվական քաղաքականությունը քաղաքական, իրավական, տնտեսական, սոցիալ-մշակութային և կազմակերպական միջոցառումների համալիր է՝ ուղղված քաղաքացիների՝ տեղեկատվություն ստանալու սահմանադրական իրավունքի իրացմանը: Տեղեկատվական քաղաքականությունը մարդկանց գործունեության հատուկ ոլորտ է, որ կապված է տեղեկատվության վերարտադրողականության և տարածման, պետության և քաղաքացիական հասարակության հետաքրքրությունների բավարարման հետ՝ նրանց և նրանց ներկայացուցիչներին ուղղված ստեղծագործական, կառուցողական երկխոսությանը»[1],- գրում է Վ. Պոպովը: Ա. Մանոյլոն տեղեկատվական քաղաքականությունը համարում է «մարդկանց (քաղաքագետներ, գիտնականներ, վերլուծաբաններ, լրագրողներ, ունկնդիրներ և ընթերցողներ) կենսագործունեության ոլորտ՝ կապված տեղեկատվության վերարտադրման և տարածման, սոցիալական խմբերի և հասարակական կառույցների հետաքրքրությունների բավարարման հետ»[2]:

Պարզ ձևակերպմամբ, տեղեկատվական քաղաքականությունը քաղաքացիական հասարակության և պետական իշխանության տեղեկատվական փոխազդեցությունն է, որով պայմանավորվում է պետության բնականոն զարգացման ընթացքը:

Տեսաբաններն առանձնացնում են տեղեկատվական քաղաքականության այնպիսի խնդիրներ, ինչպիսիք են տեղեկատվական ոլորտի (որպես պետական կառավարման օբյեկտի) ֆունկցիոնալ վերլուծությունը և հայեցակարգային ձևակերպումը, ազգային տեղեկատվական օրենսդրական բազայի ձևավորումը և զարգացումը, իրավական ակտերով ամրագրված տեղեկատվական ոլորտի համակարգման կազմակերպական-տեխնոլոգիական ապահովումը[3]: Այսպիսի փոխազդեցությունը բնական է և հաճախ տեղի է ունենում ինքնաբերաբար: Այլ բան է, երբ պետություն-հասարակություն երկխոսությունը համակարգային բնույթ է կրում: Ասվածը թույլ է տալիս փաստելու, որ առանց նպատակային

---

[1] ***Попов В.Д.,*** *Информациология и информационная политика. Москва, 2001, стр. 68:*

[2] ***Манойло А.В.*** *Государственная информационная политика в особых условиях: Москва, 2003, стр. 20.*

[3] *Տես՝* ***Нисневич Ю.,*** *Информационная политика России: проблемы и перспективы, Москва, 1998, стр. 11.*

տեղեկատվական քաղաքականության պետությունը չի կարող հավակնել առաջատարի դիրքերի նաև համաշխարհային հանրույթում: Այս հիմքով իրականացված ուսումնասիրությունները փաստում են, որ աշխարհի առաջատար երկրների արտաքին քաղաքական և տնտեսական առաջանցիկ տեմպերը մասամբ պայմանավորված են տեղեկատվական քաղաքականության ռազմավարությամբ, որի նպատակները, խնդիրներն ու սկզբունքները ամրագրված են տարաձևաչափ փաստաթղթերում:

Վերոնշյալն օրախնդիր է քաղաքական նոր կազմավորում և չճանաչված երկրի կարգավիճակ ունեցող Արցախի Հանրապետության համար: Դառնալով հարցի պատմությանը՝ նկատենք, որ վերոնշյալ գործընթացները տեղայնացնելու միտումներ ի հայտ եկան Հանրապետության հռչակումից շատ չանցած: 1991-1992 թվականներին նորանկախ երկրի լրատվությունը համակարգելու փորձեր ձեռնարկեցին ԼՂՀ Գերագույն խորհրդի լրատվական ծառայությունը և ԼՂՀ Պաշտպանության պետական կոմիտեի տեղեկատվության և մամուլի դեպարտամենտը: Այս կառույցների գործունեությունը, սակայն, բավարար չէր մեդիահոսքերն ըստ էության վերահսկելու համար. «ԶԼՄ-ների քանակական և որակական թերացումները ակնհայտորեն պայմանավորված էին տնտեսության վերականգնմամբ, այսինքն՝ ետպատերազմյան շրջանի առաջնահերթությունները բխեցվում էին հանրային օրախնդիր հարցերի՝ հատկապես տնտեսական ենթակառուցվածքների վերականգնման շրջանակներից»[1]:

Պատերազմի հետևանքները հաղթահարել շարունակող երկիրը մեդիան վերջնականապես առաջաներթություն սահմանեց 2000-ականներից, երբ ձևավորեց նախ ԼՂՀ տեղեկատվության և մամուլի վարչությունը[2], ապա՝ ԼՂՀ Կառավարությանն առընթեր տեղեկատվության վարչությունը[3]՝ դաշտի կարգավորման մեխանիզմների մշակման և ներդրման գործառութային պարտականություններով: Կառույցների կանոնադրությունների ուսումնասիրությունը թույլ է տալիս ասելու, որ վերջիններս ունեին գործառութային նույն ուղղություններն ու ընդգրկումը, այն է՝ Լեռնային

---

[1] ***Ալեքսանյան Հ.,*** *Չճանաչված երկրի լրատվությունը. ԼՂՀ տեղեկատվական դաշտի համապատկերը և հիմնախնդիրները, Ստեփանակերտ, 2011 թ., էջ 138:*

[2] *Տես՝* ***ԼՂՀ տեղեկատվության և մամուլի վարչության կանոնադրությունը և կառուցվածքը հաստատելու մասին N 9 որոշումը*** *(«27» հունվարի 1998թ.): URL: http://arlexis.am/DocumentView.aspx?DocID=4627 (վերջին այցելությունը՝27.07.2019):*

[3] *Տես՝* ***ԼՂՀ կառավարությանն առընթեր տեղեկատվության վարչության կանոնադրությունը և կառուցվածքը հաստատելու մասին N 223 որոշումը*** *(«21» հոկտեմբերի 2000թ.): URL: http://arlexis.am/DocumentView.aspx?DocID=5893 (վերջին այցելությունը՝27.07.2019):*

Ղարաբաղի Հանրապետության տեղեկատվական քաղաքականության մշակումն ու իրականացումը:

Տևական ժամանակ անց՝ 2007 թվականին, օրենսդիրը քայլեր ձեռնարկեց նաև տեղեկատվական դաշտի օրենսդրական կարգավորման, ասել է թե՝ ազատականացման ուղղությամբ: ԼՂՀ Քաղաքացիական օրենսգրքի ընդունումից հետո անհրաժեշտություն առաջացավ վերանայել գործող օրենքները, քանի որ դրանցում ամրագրված մի շարք հոդվածներ հակասում էին օրենսգրքին: Ասվածը վերաբերում էր հանրապետության կենսագործունեության բոլոր ոլորտներին, այդ թվում՝ տեղեկատվական դաշտին առնչվող օրենքներին: Գործող օրենքների նկատմամբ ելակետ ընդունելով օրենսգրքի գերակայությունը՝ Ազգային ժողովը ընդունեց «Զանգվածային լրատվության մասին» (ոչ թե «Զանգվածային լրատվության միջոցների», որն այդ շրջանում ԶԼՄ-ներին առնչվող միակ օրենքն էր) և «Տեղեկատվության ազատության մասին» օրենքները:

Դառնալով սույն օրենսդրական մեդիակարգավորումներին՝ նախաձեռնության հեղինակ, ԱԺ արտաքին հարաբերությունների, միջխորհրդարանական կապերի և լրատվության հանձնաժողովի նախագահ Վահրամ Աթանեսյանը հարցազրույցներից մեկում նկատում է, որ օրենքների համար հիմք են հանդիսացել մարդու իրավունքներից և հիմնարար ազատություններից բխող դրույթները, ըստ որոնց՝ յուրաքանչյուր ոք ունի տեղեկություններ փնտրելու, ստանալու և տարածելու իրավունք և, միաժամանակ, այն, որ ԱԺ-ն 2001 թվականից գործունեություն է ծավալում Եվրոպայի խորհրդի առջև Հայաստանի Հանրապետության ստանձնած պարտավորությունների շրջանակներում[1]: Այս առնչությամբ գործող օրենսդրության համապատասխանեցումը համաեվրոպական չափանիշներին, փաստորեն, նաև անհրաժեշտություն էր: Այսինքն՝ վերոնշյալ երկու օրենքների ընդունմամբ պետական մարմինները ոլորտում փաստացի ձեռնարկեցին փոփոխություններ. երևույթ, որ խոսում է երկրում տեղեկատվական մթնոլորտի վերափոխման ցանկության մասին:

Այս կապակցությամբ եղան շահագրգիռ քննարկումներ, որոնց արձագանքներն առավելապես արտացոլված են «Դեմո» հանրային երկշաբաթաթերթում: Մեկնաբանելով տեղեկատվական դաշտի փոփոխությունները՝ ԼՂՀ նախագահի աշխատակազմի տեղեկատվական վարչության պետ Դավիթ Բաբայանը նշել էր, որ փոփոխություններ լինելու են և՛ արտաքին, և՛ ներքին տեղեկատվական քաղաքականության մեջ: Ըստ պաշտոնական կարծիքի, ներքին տեղեկատվական քաղաքականության համար առաջնահերթ է լինելու իշխանության տարբեր ճյուղերի գործունեության,

---

[1] *Տե՛ս* ***«Դեմո» արցախյան հանրային երկշաբաթաթերթ,*** *№ 12/15 սեպտեմբեր, URL: https://demonewspaper.press/2004-2/demo-n12-september-2004/ (վերջին այցելությունը՝ 27.07.2019):*

կառավարման բոլոր մարմինների աշխատանքի լիարժեք լուսաբանումը, ինչպես նաև առկա գործընթացների մասին հանրության տեղեկացվածության մակարդակի բարձրացումը: Մյուս կողմից՝ զանազան տեղեկատվական խողովակներով միջազգային հանրությունը տեղեկացված է լինելու ներհանրապետական անցուդարձին[1]:

«Որ տեղեկատվական դաշտը թարմացման կարիք ունի՝ կարելի էր հասկանալ վաղուց, և շատերը կարող էին հասկանալ, քանի որ մեր տեղեկատվական դաշտը ոչ միայն ժամանակից հետ էր մնում, այլ նաև, կարելի է ասել, կարծես թե ժամանակից դուրս էր: Որ արդյունքում տեղեկատվական դաշտը համեմատաբար ավելի լավն ու ավելի հետաքրքիր է լինելու՝ միանշանակ է: Արցախյան հանրապետական-պետական լրատվամիջոցները փոքր-ինչ ավելի մոտ են լինելու հանրությանը, թեև դա չի լինելու իշխանություններից նույնչափ հեռանալու հաշվին»,- տեղեկատվական քաղաքականության վերաբերյալ այսպիսի կարծիք ունի Ստեփանակերտի մամուլի ակումբի նախագահ Գեղամ Բաղդասարյանը: Բայց և չի բացառում, որ ցանկության, սկզբունքայնության ու հաստատակամության պարագայում տեղեկատվական դաշտի բարելավման ճանապարհին անլուծելի խնդիրներ չեն լինի:

Նույն ժամանակահատվածում «Ազատ Արցախ» հանրապետական թերթը ևս անդրադարձավ տեղեկատվական քաղաքականությանը՝ խմբագրականի տեսքով: Հանրապետության մայր թերթը, սակայն, խուսափեց մեկնաբանել, առավել ևս գնահատականներ տալ հասարակական-քաղաքական շրջանակներում ամենաշատ քննարկված հարցին՝ փոխարենը վերացական խորհուրդներ տալով ԶԼՄ-ներին քաղաքական իրադարձություններ լուսաբանելիս փնտել «մեր շահը այդ մրցապայքարում»[2]: Թերթի նորանշանակ խմբագիր Մուրադ Պետրոսյանը NoNuMe ProjectT Karabakhlive.com-ին տված հարցազրույցում, որը տպագրվել էր նաև «Ազատ Արցախ» թերթի նոյեմբերի 9-ի համարում, մանրամասն խոսել է թերթի տեղեկատվական քաղաքականության վերափոխման մասին: Վերջինս «Что делать?» հեղինակային թերթի հիմնադիրն էր և թերթն օգտագործում էր ղարաբաղյան խնդրի կարգավորման շուրջ իր տեսակետը լայն հանրությանը հասցնելու համար: Ընդդիմադրի հռչակ ունեցող Մ. Պետրոսյանին հանրապետական թերթի գլխավոր խմբագրի պաշտոնում նշանակելը խոսում էր իշխանությունների՝ տեղեկատվական քաղաքականության վերանայման մասին: Այս մասին են փաստում նաև նշյալ հարցազրույցում տեղ գտած մի քանի մտքեր:

---

[1] *Տե՛ս **«Դեմո» արցախյան հանրային երկշաբաթաթերթ**, № 19/15 նոյեմբեր, URL: https://demonewspaper.press/2007-3/demo-n-19-2007/ (վերջին այցելությունը՝ 27.07.2019):*

[2] ***«Ազատ Արցախ» հանրապետական թերթ**, # 130 (2100), 13 նոյեմբեր, 2007թ., էջ 1:*

Այսպես, թերթի պատասխանատուն «Что делать?»-ի հրատարակումը անիմաստ է գտնում, քանի որ «Արցախի գլխավոր թերթն իր էջերում պետք է արտացոլի հասարակության մեջ տեղ գտած էական դիրքորոշումները… նրա հիմնական ուրվագիծը, զարկերակը, նյարդերը»: Մ. Պետրոսյանը հիշեցնում է նաև Բակո Սահակյանի իշխանության գալու նպատակների մասին, այն է՝ որակական փոփոխություններ կատարել Արցախի և արցախցիների կյանքում, պայմաններ ստեղծել պետական մեխանիզմը արդյունավետ գործողության մեջ դնելու համար: «Նույն գերբարդ գործընթաց իրականացվում է պետական և հասարակական ինստիտուտների, կազմակերպությունների միջոցով: … Այդ ինստիտուտներից մեկն էլ հանդիսանում է մամուլը, տվյալ դեպքում՝ «Ազատ Արցախ»-ը: Նրա, ինչպես նաև բազմաթիվ նախարարությունների գերատեսչությունների և կազմակերպությունների գործունեությունը պետք է արմատապես փոխվի»[1],- ասում է նա՝ հղում անելով ամերիկյան քաղաքական ասացվածքին, թե «տեղեկատվական քաղաքականության (քարոզչության) գործում ներդրված մեկ դոլարը հավասար է պաշտպանության գործում ներդրված երկու դոլարին»:

Այն, որ իշխանությունները գիտակցում էին տեղեկատվության արժեքն ու այն ուղղորդելու կարևորությունը, անհերքելի է: Այս շրջանում տեղեկատվական դաշտում ուղենիշներ սահմանելուն ուղղված քայլերից էր նաև նախագահի հանդիպումը Հանրապետությունում գործող ԶԼՄ-ների ներկայացուցիչների հետ: Հանդիպման ընթացքում նախագահը տեղեկատվական դաշտը համեմատել է «ֆիդայական ժամանակաշրջանի» հետ՝ բացահայտ ակնարկելով, որ ռազմավարական խնդիրների վերաբերյալ լրատվադաշտում չկան հստակ մոտեցումներ: «Հանրապետության առջև ծառացած մարտահրավերները մեզ թույլ չեն տալիս այսուհետև մնալ ԶԼՄ-ների գործունեության ներկա աննպատակ և աննպատակահարմար մակարդակի վրա»,- ԶԼՄ-ների գործունեությունն այսպես է որակել նախագահը՝ ընդգծելով իր շահագրգռվածությունը «լրատվամիջոցներում քննադատության առկայությամբ, քանի որ առանց նման վերահսկողության հնարավոր չէ արդյունավետ կերպով կարգավորել երկրի ներքին կյանքը»[2]: Հպանցիկ նկատենք, որ իշխանությունների և հատկապես նախագահի անմիջական շփումները ԶԼՄ ներկայացուցիչների հետ բացառիկ երևույթ էր, քանի որ նման փորձ Հանրապեությունում նախքան այդ չէր դիտարկվել:

ՌԴ համապատասխան հայեցակարգը տեղեկատվական քաղաքականությունը սահմանում է իբրև «ազգային շահերն արտացոլող նպատակների, դրանց իրականացման ռազմավարական ուղղությունների և միջոցառումների համակարգի ամբողջություն, որը դիտարկվում է իբրև

---

[1] ***«Ազատ Արցախ» հանրապետական թերթ,*** *# 129 (2099), 9 նոյեմբեր, 2007թ., էջ 3:*

[2] ***«Ազատ Արցախ» հանրապետական թերթ,*** *# 137 (2107), 7 դեկտեմբեր, 2007թ., էջ 1-2:*

պետության ներքին և արտաքին քաղաքականության կարևոր բաղկացուցիչ»[1], որի համար հիմք պիտի հանդիսանա միասնական տեղեկատվական դաշտը: Այս մասին աշխարհը վաղուց է խոսում, համահայկական տեղեկատվական դաշտի մասին էլ խոսակցությունները վաղուց են սկսել: Չեն դադարում նաև ազգային/պետական միասնական դաշտի վերաբերյալ խոսակցությունները: Սա նշանակում է՝ ստեղծել հավասարապես հասանելի միջավայր, որտեղ հաղորդակցումն իրականացվում է պետության և հասարակության հետաքրքրությունների տիրույթում:

Հոդվածի սկզբում նկատել ենք, որ տեղեկատվական միասնական դաշտի ստեղծումը, տեղեկատվական քաղաքականության ներդրումը կարող են իրականություն դառնալ գիտելիքի և տեղեկության վրա հիմնված հասարակության դեպքում. հանգամանք, որի գիտակցմամբ 2009 թվականին Արցախում շոշափելի դարձան տեղեկատվական հասարակության ձևավորման հիմքերը: Կառավարության՝ «տնտեսության մեջ արտադրողականության բարձրացման և ավելի բարձր արժեքի ստեղծման» նպատակներից բխեցվեցին տնտեսական զարգացման նախարարության ռազմավարության առանձին ուղղություններ: Տեղեկատվական տեխնոլոգիաների ոլորտի ձևավորումն ու տեղեկատվական հասարակության կայացումը կարևորվում էր երկրի տնտեսության արտադրողականության աճի, մրցունակության բարձրացման, գիտելիքահենք տնտեսության կայացման նախադրյալների և պետական քաղաքականության մշակմանը հասարակության ներգրավվածության ապահովման, *պետություն- մասնավոր հատված-հասարակություն* ինստիտուցիոնալ համագործակցության և հետադարձ կապի ստեղծման, կոռուպցիոն ռիսկերի նվազեցման տեսանկյունից[2]: Այսինքն՝ նախատեսվում էր ներդնել անհատի տեղեկատվական իրավունքների իրացման և պահանջների բավարարման զանգվածային համակարգ:

Վերոնշյալը հիմք է տալիս ասելու, որ անկախ հանրապետության գոյության մոտ երեք տասնյակ տարիներին Արցախում ստեղծվել են տեղեկատվական քաղաքականության ներդրման և իրականացման հիմքեր, բայց ոչ տեղեկատվական փաստացի ռազմավարություն: Մյուս կողմից՝ մեդիատիրույթի որոշ իրողություններ փաստում են, որ ներքին և արտաքին տեղեկատվական հոսքերի ուղղորդման որոշակի քայլեր ձեռնարկվում են: Սակայն այլ բան է ազգային շահերն արտացոլող, դրանց իրականացման հիմնական ուղղություններն ու մեխանիզմները սահմանող, սոցիալ-

---

[1] ***ՌԴ տեղեկատվական քաղաքականության հայեցակարգ,*** *URL: http://komitet5.km.duma.gov.ru/ (վերջին այցելությունը՝27.07.2019):*

[2] *Տե՛ս* ***ԼՂՀ տնտեսական զարգացման նախարարության առաջիկա ռազմավարությունը հաստատելու մասին N 161-Ն որոշումը*** *(«24» մարտի, 2009թ.): URL:http://arlexis.am/DocumentView.aspx?DocID=4694 (վերջին այցելությունը՝27.07.2019):*

տնտեսական, քաղաքական և մշակութային զարգացման վրա տեղեկատվական քաղաքականության ներգործության արդյունքներն ամփոփող փաստաթղթի առկայությունը: Ասվածը իրականություն կարող է և պիտի դառնա հասարակական և քաղաքական կամքի դրսևորման պայմաններում: Հատկապես քաղաքական օրակարգը թելադրում է տեղեկատվության կառավարման հստակ մեխանիզմներ: Համաշխարհային և տարածաշրջանային ներկայիս մարտահրավերների համատեքստում Արցախի համար տեղեկատվական համակարգային քաղաքականության մշակումն ու ներդրումը ոչ միայն արդիական է, այլև խիստ անհրաժեշտ:

Գրականություն

1. **Ալեքսանյան Հ.,** Չճանաչված երկրի լրատվությունը. ԼՂՀ տեղեկատվական դաշտի համապատկերը և հիմնախնդիրները, Ստեփանակերտ, 2011 թ.:
2. **Манойло А.В.** Государственная информационная политика в особых условиях: Москва, 2003:
3. **Нисневич Ю.,** Информационная политика России: проблемы и перспективы, Москва, 1998:
4. **Попов В.Д.,** Информациология и информационная политика. Москва, 2001, стр. 68:
5. **«Ազատ Արցախ» հանրապետական թերթ,** #130 (2100), #129 (2099), #137 (2107):
6. **«Դեմո» արցախյան հանրային երկշաբաթերթ,** № 12/15, № 19/15:
7. **ԼՂՀ կառավարությանն առընթեր տեղեկատվության վարչության կանոնադրությունը և կառուցվածքը հաստատելու մասին որոշումը:**
8. **ԼՂՀ տեղեկատվության և մամուլի վարչության կանոնադրությունը և կառուցվածքը հաստատելու մասին որոշումը:**
9. **ԼՂՀ Տնտեսական զարգացման նախարարության եռամյա ռազմավարությունը հաստատելու մասին որոշումը:**
10. **ՌԴ տեղեկատվական քաղաքականության հայեցակարգ:**
11. **WITSA statement on the wold summit on the information society,** draft declaration of principals and action plan.

Հոդվածը տպագրության է երաշխավորել խմբագրական խորհրդի անդամ, բ.գ.դ. Ս.Ա.Խանյանը:

ՀՏԴ 82.09

Գրականագիտություն

Նռանե ՍԱՐՈՅԱՆ
ԵՊՀ հայ բանասիրության ֆակուլտետ,
գրականության տեսության և գրաքննադատության ամբիոնի
ասպիրանտ
E-mail euronur11@gmail.com

ԲԱՌԱՅԻՆ ԿՐԿՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱՌԱՆՁՆԱՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ՉԱՐԵՆՑԻ ՈՒԹՆՅԱԿՆԵՐՈՒՄ ԵՎ ՏՐԻՈԼԵՏՆԵՐՈՒՄ

Շատ հայ գրականագետներ գրել են բանաստեղծություններում կրկնվող հնչյունների մասին (ասոնանս, կոնսոնանս, ալիտերացիա)։ Սակայն բառային կրկնությունները այդքան էլ չեն հետաքրքրել նրանց։ Այս հոդվածում ուսումնասիրվում են Չարենցի տրիոլետներում բառային կրկնությունների տարբեր տեսակները և դրանց առանձնահատկությունները։ Բառային կրկնությունների շատ տեսակներ կան, և Չարենցը օգտագործել է դրանցից մի քանիսը (անաֆորա, էպանալեպսիս, էպիստրոֆ, անադիպլոսիս, դիակոպ և այլն)։ Հոդվածում նաև ասվում է՝ ինչպես են այդ բառերը օգնում հասկանալ բանաստեղծության իմաստը։

Բանալի բառեր՝ Չարենց, բանաստեղծական կայուն ձև, տրիոլետ, անաֆորա, էպանալեպսիս, էպիստրոֆ, դիակոպ, սինդետոն, ասինդետոն, պոլիսինդետոն

Н. Сароян

ОСОБЕННОСТИ ПОВТОРЯЮЩИЙСЯ СЛОВ В ОКТАВАХ И ТРИОЛЕТАХ ЧАРЕНЦА

Многие армянские литературоведы написали о букв, которые повторяются в стихотворениях (ассонанс, консонанс, аллитерация). Но повторения слов не особо интересовали их. В этой статье рассматриваются разные виды повторений и их особенности в триолетах Чаренца. Есть много видов повторений, и Чаренц использовал некоторые из них (анафора, эпаналепсис, эпистроф, анадиплосис, диакоп и т.д.). В статье также говорится как эти слова помогают понимать смысл стихотворений.

Ключевые слова: Чаренц, твердые формы стихотворений, триолет, анафора, эпаналепсис, эпистрофа, диакоп, синдетон, асиндетон, полисиндетон.

N. Saroyan

UNIQUE FEATURES OF REPEATED WORDS IN CHARENTS'S OCTAVES AND TRIOLETS

Many Armenian literary scholars wrote about letters, which are repeated in poems (assonance, consonance, alliteration). But the repetition of words didn't interest them. The article discusses different kinds of repetitions and their characteristics in Charents's triolets. There are many kinds of repetitions, and Charents used some of them (anaphora, epanalepsis, epistrophe, anadiplosis, diacope etc.). It is also discussed how those words help understand the meaning of poems.

Key words: Charents, fixed verse, triolet, anaphora, epanalepsis, epistrophe, diacope, syndeton, asyndeton, polysyndeton.

Խոսքի մեջ (գրավոր և բանավոր) կրկնությունը[1] ուշադրություն գրավելու ամենահեշտ միջոցն է: Կրկնվել կարող են և՛ հնչյուններ (ալիտերացիա, ասոնանս, կոնսոնանս)[2], և՛ բառեր, արտահայտություններ և՛ նույնիսկ նախադասություններ (անաֆորա, էպանալեպսիս, էպիստրոֆ, սինդետոն, պոլիսինդետոն, ասինդետոն, դիակոպ և այլն)[3]: Շրջապատված լինելով տարբեր արտահայտություններով՝ կրկնվող բառերը նորովի են բացահայտում ասելիքը: Հայ գրականությունը ուսումնասիրողների ուշադրությունից չեն վրիպել կրկնվող հնչյունները: Իսկ կրկնվող բառերի (արտահայտությունների, նախադասությունների) մասին ուսումնասիրություններ մեծ հաշվով չկան: Կրկնության այս տեսակը ևս ուշադրության է արժանի, քանի որ այն բանաստեղծությանը ոչ միայն մեղեդայնություն է հաղորդում, այլ նաև հաճախ հուշում, թե որտեղ է բանաստեղծության հիմնական իմաստը գտնելու բանալին[4]: Բառային կրկնությունների շատ տեսակներ կան (anaphora՝ բառի կամ արտահայտության կրկնությունը ամեն հաջորդ նախադասության կամ տողի սկզբում, epistrophe՝ բառի կամ արտահայտության կրկնությունը նախադասության վերջում, diacope՝ բառի կամ արտահայտության կրկնությունը

---

[1] *Կրկնությունների մասին ավելի հանգամանալից տե՛ս* ***Ю. М. Лотман****, О поэтах и поэзии, Санкт-Петербург "Искусство-ПСБ", 1996, стр.50-54, 71-77.*

[2] *Կոնսոնանսի և ալիտերացիայի տարբերությունը այն է, որ կոնսոնանսը բառի վերջում հանդիպող տառի (հնչյունի) կրկնությունն է: Իսկ ալիտերացիայի դեպքում կրկնվում են այն տառերը (հնչյունները), որոնք գտնվում են բառի սկզբում կամ շեշտվող վանկում: Քանի որ հայերենում բառի վերջին վանկն է շեշտվում, այդ պատճառով ալիտերացիան և կոնսոնանսը կարող են համընկնել:*

[3] *Կրկնությունների ամբողջական ցանկին ծանոթանալու համար տե՛ս The Princeton Encyclopedia Of Poetry & Poetics, Fourth Edition, New Jersey, Princeton University Press, 2012.https://en.wikipedia.org/wiki/Repetition_(rhetorical_device)*

[4] *Տե՛ս* ***Ю. М. Лотман****, О поэтах и поэзии, Санкт-Петербург "Искусство-ПСБ", 1996, стр.73.*

նրանց միջև մեկ կամ մի քանի բառի առկայության դեպքում, epanalepsis՝ բառի կրկնությունը մի տողի սկզբում և մյուսի վերջում, homeoptoton՝ բառերի վերջավորությունների կրկնություն, syndeton՝ երկու բառի «և» կամ «ու» շաղկապների միջոցով միացում, polysyndeton՝ երկուսից ավել բառերի «և» կամ «ու» շաղկապների միջոցով միացում, asyndeton՝ շաղկապների բացակայություն, antimetabole՝ նույն նախադասության կրկնությունը բառերի հակառակ դասավորությամբ և այլն...): Կրկնություններ հանդիպում են հատկապես բանաստեղծական կայուն ձևերում: Մասնավորապես ֆրանսիական բանաստեղծական կայուն ձևերը (ռոնդո, տրիոլետ, վիլլանել և այլն) կառուցվում են կրկնությունների հիման վրա: Բանաստեղծական կայուն ձևերից զերծ չէ նաև հայկական պոեզիան: Տրիոլետների, ռոնդոների և այլ կայուն ձևերի բազմաթիվ օրինակների կարելի է հանդիպել և՛ արևմտահայ, և՛ արևելահայ բանաստեղծների մոտ: Չարենցը, սակայն, եզակի է, քանի որ նրա գրական հետաքրքրությունների շրջանակը չի սահմանափակվում բանաստեղծական մի քանի կայուն ձևերով. «...Չարենցը ավելի շատ տաղաչափական ձևեր է կիրառել, քան մնացած հայ բանաստեղծները միասին վերցրած: Եվ դա՝ սկսած տաղաչափական զանազան համակարգերից, ռիթմական գործոնների՝ չափերի, հանգերի, տների բազմատեսակ կիրառությունից մինչև արևելյան և արևմտյան բանաստեղծության ձևերը (գազել, մուխամազ, բեյթ, ռուբայի, դիստիքոս, տրիոլետ, սոնետ, ռոնդո), հնագույն ռիթմական եղանակներից մինչև նորագույն հնարանքները, ամենադասական կառուցվածքներից մինչև ամենանորը, անգամ արտառոցը: Չարենցին կարելի է անվանել ոչ այլ ինչ, քան նորագույն պոեզիայի «մայրաքաղաք», բանարվեստի օրենսդիր ու նոր դարագլխի հիմնադիր»[1]:

Չնայած որ «Ութնյակներ արևին» շարքի ութնյակները բանաստեղծական կայուն ձևերին չեն պատկանում, այնուամենայնիվ հետաքրքիր է դրանք ներկայացնել ութ տողից բաղկացած տրիոլետների հետ համեմատության համատեքստում: Այս համեմատությունը հնարավորություն է տալիս նաև բացահայտել տրիոլետների կառուցվածքային հետաքրքիր կողմերը:

Ութնյակներում հաճախակի է հանդիպում անաֆորան.

Ու նորից ելած խանդավառ,
Օրերի կապույտ բանտում,
Ցրում է լո՛ւյս ու գոհար,
Ծփում է ու վառ խնդում:
Ով որ կա խեղճ ու անտուն,
Ով որ կա մերկ ու վհատ –
Թող այսօր խնդա խնդուն,

[1] ***Դ.Գասպարյան****, Սովետահայ պոեզիայի տաղաչափությունը, Երևան, 1979, էջ 225:*

Թող լինի լուրթ ու զվարթ…

Անաֆորա հանդիպում է ութնյակի երկրորդ քառատողում: Քառատողի առաջին երկու տողերը մեկ ամբողջություն են կազմում երկրորդ երկու տողերի հետ: Առանց անաֆորայի՝ նախադասությունը կունենար հետևյալ տեսքը՝ «Ով որ կա խեղճ ու անտուն, մերկ ու զվարթ, / Թող այսօր խնդա խնդուն, լինի լուրթ ու զվարթ»: Այս նախադասությունը զուրկ չէ երաժշտականությունից, քանի որ «ով որ կա» և «թող լինի» արտահայտությունները ունեն հավասար վանկեր, և դրանք բանաստեղծությունից հանելով՝ տողերի արտասանության ժամանակը դարձյալ մնում է նույնը: Եվ երկրորդ՝ «անտուն» և «խնդուն» բառերը միասին կազմում են ներքին հանգ, իսկ «վհատ» և «զվարթ» բառերը հանգավորվում են միմյանց հետ: Հետևաբար՝ տվյալ ութնյակում անաֆորան որոշ չափով երկարացնում է նախադասությունը և այն արտասանելու ժամանակը: Քառատողի առաջին երկտողում «ով որ կա» արտահայտությունը չի բաժանում դրանից հետո եկող բառերը. այսինքն՝ մարդկանց մի մասը ոչ թե «խեղճ ու անտուն» են, մյուս մասը՝ «մերկ ու վհատ», այլ միևնույն մարդիկ և՛ «խեղճ ու անտուն» են, և՛ «մերկ ու վհատ»: Նույնկերպ՝ հաջորդ տողերում. ոչ թե «խեղճ ու անտուն» մարդիկ «խնդան խնդուն», իսկ «մերկ ու վհատ» մարդիկ «լինեն լուրթ ու զվարթ», այլ այդ բոլոր մարդիկ և՛ «խնդան խնդուն», և՛ «լինեն լուրթ ու զվարթ»:

Անաֆորան կապված է կոնկրետ տողերի հետ: «Բորբ մի աղջիկ զարկեց ձեռքով իր բոց կոնքին...» ութնյակում անաֆորա հանդիպում է առաջին քառատողի վերջին երկու տողերում.

Հազար վարդեր կրակվեցին շուրջը, կողքին,
Հազա՛ր խաշխաշ, ու գարնան օր, ու ծիածան:

«Հազար» բառը ցույց է տալիս ենթակայի (վարդերի, խաշխաշների, գարնան օրերի, ծիածանների) քանակը, իսկ քանի որ ենթակաները ութնյակի տվյալ հատվածում շատ են, բանաստեղծը ճիշտ է համարել դրանք երկու տողի մեջ տեղավորել՝ չխախտելու համար տողերում վանկերի քանակը և երաժշտականությունը:

Անաֆորաներ կան նաև այլ ութնյակներում՝ «Ինչ որ լավ է՝ վառվում է ու վառում…»՝ ինչ որ լավ է, «Բայց ինչու՞ միայն կիրք ու կին…»՝ նույն, «Ու նորից ելած խանդավառ…»՝ ով որ կա, թող, «Հոսում է տաք, ինչպես հեշտանք, կամ ձույլ ոսկի…»՝ հոսում է:

«Փայլում են ոսկի սվիններ» ութնյակում ամբողջական տողեր են կրկնվում, որոնք կարելի է նաև համարել ոչ միայն անաֆորա, այլ նաև էպիստրոֆ.

Փայլում են ոսկի սվիններ,
Պսպղում է ոսկի մի վահան,

Ոսկեդեմ արևի վրա
Փայլում են ոսկի սվիններ։
Ախ, ինչ լա՛վ է զինվել ու զինել
Արևով, արյունով, - ահա
Ոսկեդեմ արևի վրա
Փայլում են ոսկի՛ սվիններ...

Առաջին տողը նույնությամբ կրկվում է չորրորդ և ութերորդ տողերում, իսկ երրորդը՝ յոթերորդ։ Այն տողերի կրկնությամբ տրիոլետ է հիշեցնում, բայց տրիոլետների շարքին դասելը տվյալ դեպքում ճիշտ չէ, քանի որ տողերի կրկնությունը չի հետևում դասական տրիոլետի տողերի կրկնության ձևին։ Ութնյակը ունի A-b-B-A/a-b-B-A հանգավորում, իսկ տրիոլետները՝ A-B-a-A/a-b-A-B կամ A-B-b-A/b-a-A-B[1]։ Հավանաբար, Չարենցը ինքն էլ հաշվի է առել այս հանգամանքը և բանաստեղծությունը զետեղել ոչ թե տրիոլետների, այլ ութնյակների շարքում։ Եթե տրոլետներում նախադասությունը տարբեր տողերի միջև կիսելու դեպքում A-ն նախադասության սկիզբ կարող է լինել, իսկ B-ն շարունակություն կամ ավարտ, ապա վերոնշյալ ութնյակում նախադասության սկիզբը B-ն է։ Չնայած որ բանաստեղծությունը սկսվում է «Փայլում են ոսկի սվիններ» նախադասությամբ, այնուամենայնիվ երրորդ և յոթերորդ տողերը տվյալ նախադասության սկիզբ են ծառայում, և դրանք որպես առանձին միավոր հանդես չեն գալիս։

Անաֆորայի օրինակներ կարելի է գտնել բոլոր տրիոլետներում, քանի որ տրիոլետների հիմնական առանձնահատկությունը տողերի կրկնությունն է։ Սակայն սա նաև, ինչպես արդեն ասացինք, էպիստրոֆ է, որովհետև որոշ տողեր վերջանում են նույն բառով, արտահայտությամբ կամ նույնիսկ նախադասությամբ.

Գիտե՞ք, որ գարուն է արդեն,
Բոլորը թափվել են փողոց.
Լսու՞մ եք անուշ մի զնգոց –
Գիտե՞ք, որ գարուն է արդեն։
Դյութում են շրթերը վարդե,
Սրտերը կրակ են ու բոց –
Գիտե՞ք, որ գարուն է արդեն,
Բոլորը թափվել են փողոց։

Ի տարբերություն անաֆորայի (եթե այն ոչ թե ամբողջական տողին, այլ տողասկզբին է վերաբերում)՝ էպիստրոֆը հանգավորմանը մասնակցող

[1] *Տե՛ս* **James Noble Holm**, *Poetry And Its Forms, New York, G.P. Putman's Sons, 1938, p. 375-377.*

կրկնություն կարող է լինել: Տվյալ տրիոլետում կրկնվող տողերը առանձին նախադասություններ են: Երկու առանձին նախադասություններ որպես կրկնվող տողեր կան նաև այլ տրիոլետներում («Իմ երգը միշտ Ձեզ է երգում՝ / Դուք երգ ու հմայք եք, տիկի՛ն...», «Երգում է ծովը, դաշտը, հովը, / Ամե՛ն ինչ երգ է ու շշուկ...», «Հիմա ամեն ինչ անիմաստ է, / Իզուր այդպես դու շիկներցիր...» և այլն): Քիչ չեն նաև այն տրիոլետները, որտեղ կրկնվող տողերը միասին կազմում են ամբողջական նախադասություն («Երեկ Ձեր պրոֆիլը այնքան, / Այնքան հմայիչ էր, գիտե՞ք...», «Ձեր դեմքի էմալը երեկ / Հստակ է, որպես ապակի...», «Այսօր Ձեր մատները, տիկի՛ն, / Նման են հեռու մի հուշի...», «Շրշում են իմ շուրջը, շրշում / Շորեր ու շորեր կանացի...» և այլն):

Քանի որ տրիոլետների հիմնական առանձնահատկությունը տողերի կրկնությունն է, ապա այստեղ էպիստրոֆը իր ողջ հնարավորություններով հանդես գալ չի կարող: Այլ բանաստեղծություններում էպիստրոֆի միջոցով կարելի է և՛ թեման ընդարձակել, և՛ նույն բառը տարբեր իմաստ ու բովանդակություն ունեցող նախադասություններում օգտագործել: Տրիոլետները այս տեսանկյունից սահմանափակ հնարավորությունն են տալիս, քանի որ իրար հաջորդող տողերի կրկնությունը չի թույլատրում բառեր ավելացնել և պակասեցնել:

Առանձնակի հետաքրքրություն է ներկայացնում հոմեոպտոտոնը, որը ենթադրում է տարբեր բառերի միևնույն վերջավորությունը ունենալը.

Նետե՛լ է երկաթե մի ձեռք
Դեպի վեր ոսկի մի ծնծղա.
Բռնկվել է ոսկի ծնծղան,
Դարձել է արնաձոր մի վերք:
Վառվել է երկնքում հակինթ
Ու ծորում է արյունը յուր կեզ,-
Զոհվե՛լ է երկնքում վճիտ.-
Ինչքան լա՛վ է հատնումը հրկեզ...

Հոմեոպտոտոնը հանդիպում է համարյա բոլոր հանգավորվող բանաստեղծություններում, եթե գործ ունենք ճշգրիտ հանգավորման[1] հետ: Հանգավորվող բառերից հոմեոպտոտոնի օրինակ են **կեզ**-հր**կեզ** բառերը: Բանաստեղծը հոմեոպտոտոնի «փունջ» է ստեղծում տողի ներսում: **Նետել է, բռնկվել է, դարձել է, վառվել է, զոհվել է** բառերը դրա լավագույն օրինակն են: Այս բառերի միջոցով տողերի սկզբում ներքին հանգ է գոյացել:

---

[1] *Տե՛ս* ***Էդ.Զրբաշյան, Հ.Մախչանյան****, Գրականագիտական բառարան, Երևան, «Լույս» հրատարակչություն, 1980, էջ 175:*

«Այն արև՛ն է՝ կարմի՛ր ու հասուն...» ութնյակում միայն «է» օժանդակ բայի միջոցով է հոմեոպտոտոն ստեղծվում, քանի որ դրանից առաջ ընկած բառերը պատկանում են տարբեր խոսքի մասերի՝ արևն է, կախվել է, բորբոքում է, լավ է: «Աղջկա կոնքերի նման...» ութնյակում հոմեոպտոտոնների քանակը շատանում է. «-ում» և «է»՝ վառվում է, խնդում է, «են»՝ վրնջում են, նժույգներ են, խոսք են: Հոմեոպտոտոնը հետաքրքիր է նաև **երազուն, կիզուն, հասուն, անհուն** բառերի դեպքում: Բոլորը միասին ունեն «-ուն» հոմեոպտոտոն, իսկ **երազուն և կիզուն** բառերի դեպքում՝ «-զուն»:

Հոմեոպտոտոններ հանդիպում են այլ ութնյակներում ևս. «Ինչ որ լավ է՝ վառվում է ու վառում...»՝ վառ<u>ում</u>, աշխարհ<u>ում</u>, հր<u>ում</u>, մոխրացի<u>ր</u>, վառվի<u>ր</u>, «Տեսնում եմ՝ արևի վրա...»՝ վրնջ<u>ում *են*</u>, ծծ<u>ում *են*</u>, վախեն<u>ում *են*</u>, բորբոքվ**ել *են***, մերկաց**ել *են***, «Արնակեզ, սուր մի նիզակ...»՝ նիզ<u>ակ</u>, պս<u>ակ</u>, ն<u>շան</u>, շու<u>շան</u>, նի<u>շ</u>, ուրի<u>շ</u> և այլն:

Հոմեոպտոտոն կա նաև տրիոլետներում՝ «Երեկ Ձեր պրոֆիլը այնքան...»՝ հմայի<u>չ էր</u>, դյութի<u>չ էր</u>, պրոֆիլ<u>ը</u>, սանրվածք<u>ը</u>, ժպիտ<u>ը</u>, մանկ<u>ան</u>, այնք<u>ան</u>, «Ձեր դեմքի էմալը երեկ...»՝ հստակ <u>էր</u>, կարոտ <u>էր</u>, «Այսօր Ձեր մատները, տիկի՛ն...»՝ մաղում <u>են</u>, նման <u>են</u>, հուշի, փոշի, ուրիշի, «Շրշում են իմ շուրջը, շրշում...»՝ կան**<u>ացի</u>**, գն**<u>ացի</u>**, փողո**<u>ցի</u>**, լս<u>ում եմ</u>, անցն<u>ում եմ</u>, «Երգում եմ ծովը, դաշտը, հովը...»՝ ծով<u>ը</u>, դաշտ<u>ը</u>, հով<u>ը</u>, սիրտ<u>ը</u>, «Հիմա ամեն ինչ անիմաստ է...»՝ կյանք<u>ը</u>, իմաստ<u>ը</u>, ծով<u>ը</u>, ղեկ<u>ը</u>, լաստ<u>ը</u>, նավ<u>ը</u> և այլն:

«Իմ երգը միշտ Ձեզ է երգում...» տրիոլետում կարելի է հանդիպել հետաքրքիր հոմեոպտոտոնի: Սա կապված է նաև հայերենի առանձնահատկության հետ: «Հմայք եք» հնչաբառը կարող է հոմեոպտոտոն կազմել «լսեք» բառի հետ: «Գիտե՞ք, որ գարուն է արդեն...» տրիոլետում «գիտեք» բառը հոմեոպտոտոն է կազմում է «լսում եք» հնչաբառի հետ:

Սակավ հանդիպում է անտիմետաբոլը.

Երեկ Ձեր պրոֆիլը այնքան,
<u>Այնքան հմայիչ էր</u>, գիտե՞ք,
Եվ Ձեր սանրվածքը թեք
Երեկ <u>հմայիչ էր այնքան</u>:
Դյութի՛չ էր Ձեր ժպիտը մանկան,
Ձեր քաղցր ժպիտը՝ սրտաբեկ,-
Երեկ Ձեր պրոֆիլը այնքան,
<u>Այնքա՛ն հմայիչ էր</u>, գիտե՞ք...

Տրիոլետում դասական ձևից փոքր-ինչ շեղում կա: Առաջին տողը նույնությամբ չորրորդում կրկնելու փոխարեն բանաստեղծը առաջին երկու տողերը միաձուլել է միմյանց:

Քիչ չեն սինդետոնները ութնյակներում. «Ես գիտեմ՝ արևի վրա...»՝ վերք ու ժանգ, կուրծք ու ծիծ, վերք ու քրքիջ, «Արնակեզ, սուր մի նիզակ...»՝ փառք ու պսակ, լույս ու շուշան, «Կարծես ես ճամփա եմ ընկել...»՝ զվարթ ու անփույթ, հրաշք է ու տենդ, «Բայց ինչու՞ միայն կիրք ու կին...»՝ կիրք ու կին, շոգ ու հեշտանք, տխրություն ու մուժ, կարմիր ու լուսե, «Փայլում են ոսկի սվիններ»՝ զինվել ու զինել, «Ու նորից ելած խնդավառ...»՝ լույս ու գոհար, խեղճ ու անտուն, մերկ ու վհատ, լուրթ ու զվարթ, «Միայն խմիր արեգակի բույրը ջինջ...»՝ բուրմունք ու սեր, երգ ու գույն, ոսկի ու ծափ, կանչ ու ճիչ: Հետաքրքրական է, որ հանդիպում է ոչ թե «և», այլ «ու» շաղկապը: Նույնն է նաև պոլիսինդետոնի պարագայում. «Բորբ մի աղջիկ զարկեց ձեռքով իր բոց կոնքին...»՝ հազար խաշխաշ, ու զարնան օր, ու ծիածան, «Հոսում է տաք, ինչպես հեշտանք, կամ ձույլ ոսկի...»՝ հոսում է ծանր, ու հորդահոս, ու արնավառ, բարձր ճիչեր, ու հրդեհներ, ու ծիածան: Ութնյակներում հանդիպում է նաև ասինդետոն՝ «Ինչպես շոգ, ճնշող ոսկի...»՝ բրոնզեձույլ, հասուն, հոսուն: Ասինդետոն կա նաև տրիոլետներում՝ «Երգում է ծովը, դաշտը, հովը...»՝ ծովը, դաշտը, հովը:

Չարենցի հեղինակած շարքերում իշխում է իմաստի ամբողջական ընկալումը, ամեն բանաստեղծության մեջ դրա յուրովի մեկնաբանումը. ««Ութնյակներ արևին» շարքում՝ որպես մի կուռ համակարգ, հնչում է չարենցյան վստահ, պոռթկուն և իմաստուն ձայնը: Բոլոր բանաստեղծությունները գրված են ներկա ժամանակով, ամեն ինչ կատարվում է հենց հիմա, և ընթերցողին էլ է թվում, որ ինքն էլ է բանաստեղծության մեջ, ինքն էլ է մասնակից կյանքի ու կենսասիրության այդ հրավառությանը»[1]: Սա նաև ութնյակներում տեղ գտած կրկնությունների շնորհիվ է տեղի ունենում:

Չարենցի՝ տաղաչափական և բանաստեղծական ձևերի նկատմամբ ցուցաբերած հետաքրքրությունը չի մնացել միայն ցանկության շրջանակներում: Նա ոչ միայն փորձել է ուսումնասիրել դրանք, այլ նաև լայնորեն կիրառել է: Իզուր չէ, որ բանաստեղծը գրել է և՛ տարբեր կառուցվածքներ ունեցող բանաստեղծություններ, և՛ օգտագործել է հանգի տարաբնույթ ձևեր (իգական, արական, ճշգրիտ, մոտավոր հանգեր): Իսկ բառային կրկնությունները ևս մեկ հորիզոն են բացում Չարենցի բանաստեղծությունները վերլուծելու տեսանկյունից:

[1] ***Աստղիկ Բեքմեզյանի*** *նշվ.աշխ., էջ 229:*

Գրականություն

1. **Բեքմեզյան Ա.**, Տողամիջյան ընթերցումներ, Երևան, «Վան Արյան», 2016թ., 336 էջ:
2. **Գասպարյան Դ.**, Սովետահայ պոեզիայի տաղաչափությունը, Երևան, 1979, 388 էջ:
3. **Զրբաշյան Էդ., Մախչանյան Հ.**, Գրականագիտական բառարան, Երևան, «Լույս» հրատարակչություն, 1980, 352 էջ:
4. **Лотман Ю. М.**, О поэтах и поэзии, Санкт-Петербург “Искусство-ПСБ”, 1996, 848 стр.
5. The Princeton Encyclopedia Of Poetry & Poetics, Fourth Edition, New Jersey, Princeton University Press, 2012. 1680 p.
6. **James Noble Holm**, Poetry And Its Forms, New York, G.P. Putman’s Sons, 1938, p. 500.
7. https://en.wikipedia.org/wiki/Repetition_(rhetorical_device)

Հոդվածը տպագրության է երաշխավորել խմբագրական խորհրդի անդամ, բ.գ.դ. Ս.Ա.Խանյանը:

ՀՏԴ 82-9

Գրականագիտություն

Նարինե ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ
ԱրՊՀ գրականության և լրագրության ամբիոնի դոցենտ, բ. գ. թ.
էլ. հասցե՝ nare-luys@mail.ru

ՄՇԱԿՈՒՅԹՆԵՐԻ ԲԱԽՄԱՆ ԵՎ ԻՆՔՆՈՒԹՅԱՆ ԿՈՐՈՒՍՏԻ ՀԻՄՆԱԽՆԴԻՐՆԵՐԸ Շ. ՇԱՀՆՈՒՐԻ «ՆԱՀԱՆՋԸ ԱՌԱՆՑ ԵՐԳԻ» ՎԵՊՈՒՄ

Ինքնորոշումի տենդագին լարումների, ինքնաժխտումի ներքին բարդույթների, միջավայրի պարտադրած նոր չափանիշների, ուծացման ու ձուլման դեմ հոգևոր անդադրում մաքառումների ու նահանջի մասին է Շահնուրի վեպը, որ դարձավ գրական-գեղարվեստական մի ամբողջ շարժման դասական մեկնակետ: Ինքնության կերպափոխությունը Շահնուրը ներկայացնում է իբրև հետևանք մշակութային բախման այն շարժընթացի, որի հուժկու հորձանուտների մեջ անխուսափելի են դառնում այլասերումն ու ապամշակութայնացումը, ուծացումն ու ձուլումը: Ոգու տեսության իր դատողություններում Շահնուրը կողք կողքի է դնում ազգային և մարդկային բարոյաբանական անկումները: Ինքնատեսությամբ վեր հանելով ազգային ոգու տկարությունները՝ Շահնուրը միմիայն միտված է բուժելու դրանք, որովհետև պատմական պահը, նրա համոզմամբ, ավելի ճակատագրական է, ավելի աններող, անդիմադրելի: Շահնուրը վեպում առաջադրում է հայության ինքնության ոչ միայն երկատված, այլև եռատված հիմնախնդիրը. հայը դառնում է պոլսահայ, այնուհետև՝ ֆրանսահայ: Ահա այս երկատված ու եռատված ինքության հարցադրումներով Շահնուրը քննադատական հայացք է ուղղում անցյալին, նախնիների ոչնչատեսիլ քաղաքականությանը, թագավորների անիմաստասեր վարքին: Ազգային գոյության ճանապարհին միասնական գաղափարաբանության և ապագայատեսիլ ռազմավարության բացակայության խնդիրը Շահնուրի վեպում դառնում է բոլոր ողբերգությունների պատմաքաղաքական հիմքը:

Բանալի բառեր՝ գաղթ, հայրենիք, ծննդավայր, ինքնություն, երկփեղկում, եռատվածություն, նահանջ, ընտանիք, կրոն, լեզու, հիշողություն, օտարացում, ձուլում:

Н. Ованисян

ПРОБЛЕМЫ КУЛЬТУРНОГО КОНФЛИКТА И ПОТЕРЯ ИДЕНТИЧНОСТИ В РОМАНЕ ШАХНУРА «ОТСТУПЛЕНИЕ БЕЗ ПЕСНИ»

Роман Шахнура, ставший классической отправной точкой целого литературно-художественного движения, рассказывает о лихорадочном напряжении самоопределения, внутренних комплексах самоотречения, новых стандартах, навязанных окружающей средой, борьбе против ассимиляции.

Шахнур представляет трансформацию идентичности как след движения культурного конфликта, в сильных вихрях которого неизбежны извращение, декультуризация и ассимиляция. В своих суждениях о теории духа Шахноур ставит рядом национально-человеческие моральные упадки. Выявляя с оптимизмом слабости национального духа, Шахнур стремится только их вылечить, потому что, по его мнению, исторический момент более фатален, непростительнее, неотразим.В романе Шахнур поднимает не только дихотомическую, но и тройную проблему армянской идентичности . Армянин становится стамбульским армянином, затем армянином французского происхождения. Задавая вопросы о двойной и тройной идентичности, Шахнур критически смотрит на прошлое, на невидимую политику своих предков, бессмысленное поведение королей. Проблема отсутствия единой идеологии и будущей стратегии на пути к национальному существованию становится исторической и политической основой всех трагедий в романе Шахнура.

Ключевые слова: миграция, родина, место рождения, идентичность, дихотомия, троица, отступление, семья, религия, язык, память, отчуждение, ассимиляция.

N. Hovhannisyan

PROBLEMS OF CULTURAL CONFLICT AND LOSS OF IDENTITY IN THE NOVEL OF SHAKHNUR «RETREAT WITHOUT SONG»

Shakhnur's novel, which has become the classic starting point of an entire literary and artistic movement, is about the feverish tension of self-determination, internal complexes of self-denial, new standards imposed by the environment and the struggle against assimilation.

Shakhnur presents the transformation of identity as a trace of the movement of cultural conflict in the strong vortices of which perversion, deculturalization and assimilation are inevitable. In his judgments about the theory of the spirit, Shahnour puts national and human moral declines side by side. Revealing the weaknesses of the national spiritwith optimism, Shakhnuronly tries to cure them, because, in his opinion, the historical moment is more fatal, unforgivableand

irresistible. In the novel, Shakhnur raises not only the dichotomous, but also the triple problem of Armenian identity. The Armenian becomes an Istanbul Armenian, then the Armenian of French origin. With these questions of dual and triple identity, Shakhnur takes a critical look at the past, the invisible policies of his ancestors, the senseless behavior of kings. The problem of the lack of a unified ideology and future strategy on the path to national existence becomes the historical and political basis of all the tragedies in Shahnur's novel.

Key words: migration, homeland, birthplace, identity, dichotomy, trinity, retreat, family, religion, language, memory, alienation, assimilation.

Շահան Շահնուրի «Նահանջը առանց երգի» վեպը ինքնորոշումի տենդագին լարումների, ինքնաժխտումի ներքին բարդույթների, օտար միջավայրի պարտադրած չափանիշների, ուծացման ու ձուլման դեմ հոգևոր անդադրում մաքառումների ու պարտության բացառիկ մատյան է, որ դարձավ գրական-գեղարվեստական մի ամբողջ շարժման՝ նահանջի գրական ուղղության դասական մեկնակետ: Արդեն իսկ վեպի բնաբանային-ավետարանական պատկերներով Շահնուրը գաղափարանշում էր մահվան և հարության ճանապարհի քրիստոնեական խորհուրդը՝ Քրիստոսի նախօրինակով իմաստավորելով հայության վերազարթնման իր տեսությունը: Բնաբանից նախանշվող հարության գաղափարը վեպում որոշակիանում է մի ամբողջ սերնդի հոգևոր ճանապարհով: Քրիստոնեական հարությունը չի ենթադրում հոգևոր կերպափոխություն, Քրիստոսը նույնն էր, ինչ որ հարությունից առաջ, մինչդեռ վերածնված սփյուռքահայը այլևս նախկին արևմտահայը չէ: Այս էր խնդիրը, և Շահնուրի վեպը նպատակաուղղված էր այդ խնդրի լուծմանը՝ ցույց տալու հայության ոգեղեն կերպարի դարձակետերը, ազգային ոգու վերակենդանացման իրապաշտական ուղիները:

Ինքնության կերպափոխությունը Շահնուրը ներկայացնում է իբրև հետևանք մշակութային բախման այն շարժընթացի, որի հուժկու հորձանուտների մեջ անխուսափելի են դառնում այլասերումն ու ապամշակութայնացումը, ուծացումն ու ձուլումը: «Ընդունող մշակույթը,-նկատում է Կ. Դալլաքյանը,- պարզապես նվաստացնում էր եկվորին, որի աչքին սեփականը երևում էր չնչին, անզոր ու անպաշտպան: Ծայր էր առնում ապամշակութացման շարժընթացը, որի պայմաններում, աստիճանաբար զրկվելով սեփական ենթահողից, հայության նոր սերնդի զգալի շերտեր ընդունում էին տիրող մշակույթը և կենցաղավարությունը ոչ այնքան դրանց բարձրագույն և ազնվացող դրսևորումների ձևով, որքան երևույթի մակերեսին սփռված հոռի բարքերի ու

հարաբերությունների տեսքով: Սկսվում էր ուծացումը, որը և Շահնուրը կոչեց «նահանջ»»[1]:

Վեպում Պոլսից Փարիզում հայտնված հայ «տղաքը» դառնում են ֆրանսիացի՝ կենցաղավարությամբ ու բնույթով, աղավաղվում է ազգային տիպարը, խորթանում են հայրենի հիշատակներն ու տոհմիկ հիշողությունները, մոռացվում՝ լեզուն ու ավանդույթները: Նոր միջավայրում օտարը աստիճանաբար դառնում է յուրային, յուրայինը՝ օտար: Ահա Պետրոսի՝ հետզհետե Պիերի վերածվելու հոգեբանական մի պատկեր. «Նախապես բոզանոցի մը նմանցուցած էր իրենց խանութը, գայթակղած ու զարհուրած՝ կիներու այդ արտասովոր համարձակութենեն, լպրշութենեն, ներկեն, հագուստներեն: Իրեն խորթ թվեցավ փարիզուհիներու մոտ ամոթխածության այդ պակասը, բայց հետո սկսավ կամաց-կամաց վարժվիլ, և առաջին օրերու այն հետաքրքրությունը, որով կհետևեր հագուստներու և ներքնաշապիկներու անկումին, նվազեցավ... Փարիզը անոր վրա ալ դրավ իր արտաքին վայելչության դրոշմը, ու տարիները անցան, այդ կիներուն պես մերկ, անսեր»[2]: Ինչքան էլ իմացական մակարդակում Պիերը վերապրում է նահանջի ողբերգությունը, կամքով չի կարողանում դիմագրավել հոսանքին, չի զատվում միջավայրից: Ներքին բանավեճերը մնում են չլուծված, ներքին ինքնաքննությունները՝ անիրագործված. «Աքսորի հիմնական տուեալը պառակտումն է,- նկատում է Գ. Շահինյանը: -Աքսորականը կը տարուբերի իր նախնական եւ փոխառեալ ինքնութիւններուն միջեւ, իր անցեալին եւ ներկային, ձգտումին ու համակերպումին, զգացումներուն եւ տրամաբանութեան միջեւ»[3] :

Պիերի և նրա պոլսահայ ընկերների նահանջը վեպում առաջադրում է նաև մի ուրիշ՝ մարդկային խնդիր. հայ երիտասարդները դառնում են ֆրանսիացի ոչ թե բարոյական բարձր դրսևորումներով, այլ հոռի բարքերով: Նենե՞թ, թե՞ Լիզ ընտրության խնդիրը Պիերի ճանապարհին նաև բարոյականության ու անբարոյականության ընտրություն էր, և Պիերն առանց երկմտանքի ընտրում է Նենեթին՝ միակցելով ազգային ու մարդկային բարոյաբանական անկումները:Հայկականի ու ֆրանսիականի, բարոյականի ու անբարոյականի բախման հանգուցակետերում նկատելի է դառնում Պիերի և նրա ընկերների երկփեղկվածության խնդիրը, մտահայեցողության ու կենցաղավարության դիմադարձությունը. «Երկփեղկումը,- շարունակում է Գ. Շահինյանը,- կը կատարուի վերէն վար. գէշ ուղղութիւն շահնուրեան պատկերաշխարհին մէջ,

---

[1] ***Գ. Դալլաքյան***, *««Նահանջի գրականություն» հասկացության հարցի շուրջ», «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», թիվ 2, Ե., 2000, էջ 12:*

[2] ***Շ. Շահնուր***, *Նահանջը առանց երգի, Ե., 2013, էջ 40-41:Այսուհետ այս գրքից մեջբերումները կհղվեն տեքստում՝ նշելով էջահամարը:*

[3] ***Գ. Շահինյան***, *Շահան Շահնուր: Աքսոր եւ արուեստ, Անթիլիաս, 1985, Կաթողիկոսարան Հայոց Մեծի Տանն Կիլիկիոյ տպ., էջ 39:*

ուր կը համապատասխանէ ան ընկճուած հոգեվիճակի»[1]: Կրքերի ալեկոծ ծովում խորտակվող հոգիներ են Շահնուրի հերոսները, որոնք ինչքան էլ մտքով պայքարում են այլասերումի հորձանքի դեմ, կամքով տեղի են տալիս: «Ամբողջ տնաքանդ ժողովուրդ մը թափված էր Փարիզի մայթերուն վրա հանկարծ,-գրում է Ե.Ազատյանը,- և այդ լույս քաղաքի շռայլներուն տակ կը ճանչնար իր խոշտանգված էությունը և իր մերկությամբ կը հակադրվեր հզոր մշակույթի մը. . . Մշակութային մակարդակներու բախումե ավելի մշակույթների որակի, բնութագրի բուռն բախում մըն էր, որ հանկարծ կը պարտադրվեր հայուն»[2]:

Շահնուրի նահանջող հերոսների դեպքում երկու ազգային ինքնության մշակութային որակների բախումը հանգուցալուծվում է հայկականի պարտությամբ: Ազգային բնութագրից նահանջն ու ձուլումը օտար ինքնությանը դառնում են նաև սոցիալական լինելության նախահանգամանք պոլսահայ երիտասարդների համար. «Ժամանակը զանոնք բաժնեց իրարմե: Աղետին առաջին ամիսները անսահման սերով ու գորովով իրարու սեղմված, իրարու կապված էին Փարիզի մայթերը նետված երիտասարդները, մեծ մասամբ տակավին մանուկ: Ծննդավայրե, ընտանիքե, ապագայե խլված հայ տղաքը այդ օրերուն մեկզմեկու կառչեցան ուղեկորույս, մինչ որ ատեն անցավ. . . Դժվարին կենսաշահությունը, կյանքի պահանջքները, մանավանդ սա եռուզեռ կյանքը փչեցին այդ տկար խումբին վրա, ու ցրվեցին. փետուրներ թռան: Մարիանն իր անդիմադրելի հմայքով մոտեցավ անոնցմե յուրաքանչյուրին և քաշելով տարավ հոն, տարավ հոս: Հոն թե հոս, հաղթանակը միշտ նույնը մնաց. միշտ նույն Նենեթը. Մանոններու, Նինոններու, Նանաներու թոռնուհին: Ոմանք ամուսնացան, շատերը ապրեցան բարեկամուհիներով, պարպվեցավ հայոց եկեղեցին, մեկնող նամակներուն թիվը նվազեցավ, և, անշուշտ, հեռուն մայրեր լացին» (130):

Սոցիալական խնդիրներով հանդերձ՝ սիրո զգացմունքն է Շահնուրի վեպում դառնում ինքնության նահանջի գլխավոր գործոն: Պիեր-Նենեթ խորապես մարդկային սիրո ողբերգականության մեջ Շահնուրը դնում է նախևառաջ ազգային խնդիր. Պետրոսը Պիեր է դառնում Նենեթի հետ ունեցած հարաբերությունների արդյունքում: Այդ սերը, ազգային ինքնության ուրացումից բացի, Պիերին պատճառում է տառապանքի և, նվաստացման բազմաթիվ պահեր, և, այնուամենայնիվ, հաղթում է: Պիերը ներում է Նենեթի անբարո անցյալի բոլոր դրսևորումները, ներում է արևելցու սիրով և քրիստոնյա հոգեբանությամբ: Շահնուրը Պետրոս-Պիերի ինքնամաքառումների հոգեբանական պատկերներում հասնում է բացառիկ նրբության, բացահայտում սիրո հոգևոր տրամադրությունների ներքին հակասականությունը, սիրո

---

[1] *Նույն տեղում, էջ 40:*

[2] ***Ե. Ազատյան**, Գրական գեղարուեստական սեւեռումներ, Լա Վեռն, 1988, էջ 108:*

հաղթանակից ու ազգային ինքնության պարտությունից ծնված հոգեբանական դրաման։

Պետրոսի շարունակական հոգևոր ինքնամաքառումները դարձնում են նրան հոգեբանորեն երկփեղկված կերպար, որի մեջ պայքարում են իմացական անհատն ու ֆիզիկական անձը, որն ինչքան էլ հոգով ուզում է բարձրանալ միջավայրի հոսանքից, մարմնով գամված է այդ միջավայրին։ Ինքնակեղեքման պահերը երբեմն հասնում են ինքնաժխտումի. Պիերն ատում է իրեն, որ չի կարողանում ազատագրվել Նենեթից, որ Նենեթի տեսքով այլասերումը սպառնում է իրեն, որ մարմինների ձուլումը տանում է հոգիների ձուլման։ Նենեթի հանդեպ ունեցած անդիմադրելի զգացմունքն աննկատ է դարձնում ֆրանսուհի փոքրիկ Լիզի հայտնությունը, որի բարոյական կերպարն ու անձնուրաց սերը Պետրոսին թերևս կարող էին ետ պահել անկումների ճանապարհից, բայց նա ճակատագրականորեն սիրում է միայն Նենեթին, չնայած հոգեկան ընդվզման պահերին սթափության ներքին ճիգեր է գործադրում, փորձում Նենեթի կերպարի ճանաչողությամբ հասնել հոգեկան խզման ու անտարբերության։ Նենեթի անբարո արարքների, որ նա իր մերկ լուսանկարներով մասնակցել է Լեսքյուռի բիզնեսին և նրա սիրուհին է, որ պատահական կապեր է ունեցել ու լքել երեխային, որ շարունակում է կապված մնալ Լեսքյուռի հետ և այլն, գիտակցական բարձր մակարդակի հոգեբանական պահերը ևս անհետևանք են մնում ետդարձի առումով։ Պետրոսի իմացականությունը նրան չի դարձնում գաղափարի հերոս, նրան պակասում է կամքի ուժը։

Նահանջի ճանապարհն ուղեկցվում է հոգեբանական մի շարք անկումներով։ Նախ՝ Պիերը կորցնում է ծնողների հետ հոգեկան կապը, մոր ուղարկած նամակը բացում է ուշացած, երբ պատահաբար նշմարում է սեղանի վրա։ Նահանջի գիտակցական մակարդակն ու ընկճումի հոգեբանական վայրկյանը Շահնուրը չի դարձնում ինքնության փրկության ելք։ «Եվ հակառակ անոր, որ հեկեկանքը առաջին բառերեն իսկ կուրծքը ուռեցուց. . .» (119), Պիերը անգամ մինչև վերջ չի ընթերցում նամակը։ Հայրենի տան հիշատակների վերարթնացումի կանչն անարձագանք է մնում։ Հայրենական հիշողությունները այլևս խորթ են հերոսի համար, քաղցր հուզումներ չի պարգևում նրան նաև ծննդավայրից ուղարկված «չեվիրմեի անուշը», իսկ մոր կարած բաղնիքի քիսայում, որով Պիերը պիտի ինքնամաքրվեր հոգևոր ապականությունից ու այլասիրությունից, ամփոփվում է Նենեթի խարտյաշ մազերի մի փունջ։ Այդպես իմաստազրկվում են հայրենի մասունքները՝ դառնալով առօրեական իրեր։ Խորհրդանշական այս պատկերը անդրադարձնում է Պետրոսի ինքնության կորստի անշրջանցելի իրողությունը, որից հետո հնչում է նահանջի ահազանգը։ «Եսի այս երկու մասերը,- նկատում է Գ. Շահինյանը,- մատնանշուած են բացայայտօրէն. մէկ կէսը արիւնի կողմն է, այսինքն՝ նախնական ինքնութեանը,

միւսը՝ փոխառեալ ինքնութեանը: Երկուքն ալ թաղուած են խաւարին մէջ… Նախնական ինքնութեան խաւարը թանձր է. անո՛ր համար, թերեւս, որ մութ ճակատագիր մը կը յատկանշէ եւ կը կապուի խորութեան եւ հնութեան գաղափարի մը: Երկրորդ ինքնութեան խաւարը թեթեւ է, աւելի նօսր, որովհետեւ, հաւանօրէն, զերծ է դժբախտութեան բեռէն» [1]:

Թվում է՝ Նենեթի հանդեպ ունեցած Պիերի զգացմունքի մեջ իշխում են մարմնական կիրքը, ֆիզիկական կապվածությունը, արտաքին հմայքը, բայց ոչ միայն. Շահնուրը Պիեր-Նենեթ հարաբերությունների մեջ ընդգծում է և՛ մարմինը, և՛ հոգին: Պիերի զգացմունքը չի վերափոխվում, երբ Նենեթը հաշմանդամ է, չունի նախկին արտաքին վայելչությունը: Ավտովթարի հետևանքով Նենեթի թևը կտրել են,այտի վրա «լայն ու խորունկ պատռվածք մը կար, որ կիջներ մինչև վիզին» (177), այլևս նախկին հմայքն ու ազդեցությունը չունի, «բարեկամները» մերժել են նրան, և Պիերի սերը Շահնուրը դարձնում է խորտակվող հոգու հոգեբանական հենարան:

Վեպում Շահնուրը հոգեբանորեն նախապատրաստում է Պիերի քրիստոնյա ներման ու Նենեթին վերստին ընդունելու հոգեբանական պահը: Նենեթի հեռանալուց հետո Պիերը որոնում է ինքնավերագտնման ուղիներ, փորձում գտնել գործունեության դաշտ, առօրյա «պզտիկություններեն» վեր ուղի՝ մոռանալու հոգու ցավն ու ինքնությունը կեղեքող սիրո հիշողությունը: Բայց ինքավերագտնումի բոլոր ճանապարհները մտովի վերափակվում են նրա դեմ: Պետրոսը հրաժարվում է ազգային գործին նվիրվելու ճանապարհից՝ անխուսափելի համարելով ձուլումը, գտնելով, որ «դարման չկա ատոր» (167), իրեն չի վերագտնում նաև կուսակցական գործունեության մեջ, և այս հանգամանքը Շահնուրը հիմնավորում է օբյեկտիվ պատճառներով՝ նկատելով, որ «Իր վիճակը ունեցող երիտասարդ մը շատ ավելի սիրով ու կամեցողությամբ կնետվի անծանոթին մեջ, քան ծանոթ ուղին: Շատ ավելի հրճվանքով կերթա նույնիսկ երբեմն իր խառնվածքին, իր արյունին հակոտնյա գործունեության մը, որ նոր է, քան թե ճանապարհի մը, որուն կրցեր է ծանոթանալ գիտակցության գալեն ի վեր, որուն վրա շատ անգամ քայլ առ քայլ հետևեր է ուրիշներու հառաջխաղացումին, և ուր կխորհի, թե ավելի տիղմ կա, քան ուրիշ բան» (168):

Ազգային ճանապարհի խարիսխ չեն դառնում նաև կրոնն ու գրականությունը, որովհետև Պիերը նախընտրում է կյանքը, քան կյանքի հանդեպ հայտնված բոլոր մտքերը: Պիերի ինքնավերագտնումի դեգերումները չեն հասցնում նրան ինքնափրկության ափ, իսկ մտային պատճառաբանությունները բացահայտում են ընդամենը իդեալին նվիրվելու անվճռականությունը. «Վերասլաց շարժումով մըն է որ պէտք է ստեղծուի եսի միութիւնը՝ հարկադրաբար վերէն վար բաժնող շարժումին,- գտնում է Գ. Շահինյանը:- Միութիւնը մարդու վերին վայրերուն մէջ կրնայ իրագործիլ եւ

[1] ***Գ. Շահինյան****, Շահան Շահնուր: Աքսոր եւ արուեստ, էջ 41:*

յարատեւ ճիգ կը պահանջէ: Ճիգ, որուն արդիւնքը կասկածելի է, քանի բանաստեղծը կ՝ ըսէ թէ ուր եւ ինչպէս պէտք է տեղի ունենայ գործողութիւնը, բայց չի յայտնէր անոր ելքը: Միւս կողմէ, շեշտը կը դնէ կրկնակի կործանումին վրայ, փոխանակ՝ միացեալ ու նոր եսի մը կառուցումին» [1]: Կենտրոնական հերոսի այս վարքագիծը Շահնուրին վերագրելով՝ նահանջականների ընդդիմախոսները քննադատում էին նրան իդեալ չունենալու համար, իսկ Վ. Շուշանյանը որակեց Շահնուրին «Մարդ մը, որ Արարատ չունի իր հոգւոյն խորը»:

Այսպես՝ Պիերի դատողությունների միջոցով Շահնուրը թերագնահատում է կուսակցությունների, կրոնի ու ազգային գրականության դերը նահանջի հիմնախնդրում: Ազգային արժեքներրի վերագնահատության այս միտումը ավելի է ընդգծվում վեպի գաղափարական հերոսի՝ Սուրենի դատողությունների միջոցով:

Փարիզյան միջավայրից հեռացումը՝ որպես հորձանքից մեկուսանալու եղանակ, վերստին ինքնափրկություն չի դառնում և՛ ազգային, և՛ մարդկային առումով, բայց Շահնուրի շեշտադրումներն այստեղ ավելի շատ մարդկային համատեքստում են: Փարիզից հեռու էլ Նենեթի անցյալը պիտի հետապնդի Պիերին, շրջապատի կողմից իր անբարո անցյալին ուղղված ակնարկները պիտի խոցեն նաև վերափոխված Նենեթին, թեև Նենեթի հոգեկան անկումային վիճակը Շահնուրը առավելապես հիմնավորում է ինքնավստահության կորուստով և փոխադարձ սիրո կասկածամտությամբ: Ինչ-որ չափով թերևս հարցական է դառնում Պիերի պահվածքը, երբ հոգեբանորեն չի հակազդում Նենեթի հոգեվիճակին՝ թողնելով, որ նա ինքնուրույն վերագտնի նախկին դյուրակեցությունը: Նենեթին սիրելով հանդերձ, Պիերն ընթացք է տալիս ֆրանսուհի Գաբիի գայթակղության փորձերին, չի փորձում տարհամոզել Նենեթին: Պիեր-Գաբի հարաբերությունների միջոցով Շահնուրը մի կողմից վերստուգում է Պիերի զգացմունքը Նենեթի հանդեպ, մյուս կողմից՝ հաստատում Պիերի հոգևոր շրջադարձը փարիզյան նախկին միջավայրից: Գաբին հրաժեշտից առաջ Պիերին խնդրում է լուսանկարել իրեն. Գաբին ընդունել է ճիշտ այն դիրքը՝ ամբողջությամբ մերկ, ինչպես Նենեթը առաջին անգամ, ու Պիերը մերժում է ցանկահարույց ակնարկը. « -Կաղաչեմ, օրիո՛րդ, հագվեցեք, և անմիջապես: Ասիկա իմ մասնագիտությունս չէ բնավ»(197): Իսկ ֆիզիկապես ու հոգեպես վիրավոր Նենեթն այդ վիճակում անգամ շարունակում է կտրել Պիերի հիշողության թելերն իր անցյալի հետ, պատռում է նրան հասցեագրված նամակը, որովհետև «Ամեն անգամուն արտաքին պատճառներ կուգան կոր մեր հանգիստը խռովել» (192), և որովհետև Պիերն էր նաև այդպես կամեցել. «Իմ հոգսերը ինծի կբավեն» (191):

---

[1] *Նույն տեղում, էջ 41:*

Պիեր-Նենեթ սիրո պատմության ավարտը Նենեթի ինքնասպանությունն է և Պետրոսի նահանջի վերջին սահմանագիծը, որից այն կողմ ինքնության կորուստն է:

Նենեթի հոգեկան անկումներն ավելի են խորանում Պիերի՝ Փարիզ արձակուրդ մեկնելու հետ կապված: Հիվանդագին լարված հոգեվիճակների մեջ Պիերի սիրուն անվերջ կասկածող Նենեթը որոշում է հեռանալ՝ նրա երջանկությունը չխորտակելու համար: Նենեթի հրաժեշտի նամակը՝ սիրո և ինքնազոհության դրամատիկ խոստովանությամբ, հոգեբանական ինքնակեղեքման ու ինքնաքննության է դատապարտում Պիերին: Շահնուրը վերստին սիրո վարդապետության մեջ Պիերին հասցնում է քրիստոնեական ինքնամոռացման: Պիերի հոգևոր դարձի աստվածը Նենեթն է, որին ուղղված աղոթքը «Նարեկի»՝ ի խորոց սրտի սրբագրված խոսքն է. «Ընկա՛լ քաղցրությամբ, Նենեթդ իմ հզոր, զդառնացողիս զաղաչանս. մատի՛ր գթությամբ առ պատկառյալս դիմոք. փարատյա՛ ամենապարգև զամոթական տխրությանս: Տյառնագրյա՛ քո անվամբը զլուսանցուց երդ հարկիս, պարփակյա՛ քո ձեռամբը զառաստաղ տաճարիս. զծագրյաքո արյամբդ զմուտ սեմոց սենեկիս...» (216):

Վերադարձին Պիերը Նենեթին գտնում է մահամերձ: Սիրո մեջ դժբախտ զգացող կինը հույս ուներ, որ որդին՝ Բիբին, կներեր իրեն, դեռ մտածում էր, որ կարելի էր որդուն նվիրվելով խաղաղություն գտնել, բայց Բիբիի հոր վերաբերմունքը խորտակում է նրա կյանքի վերջին հենարանը, վերջնականապես կործանում հոգեբանորեն: Նենեթը ինքնասպանություն է գործում նախկին սիրեցյալի բարոյական հարվածից: Հանգամանքների անկախատեսելի բացահայտումից ցնցված՝ հոգեկան շփոթի մեջ Պիերը լսում է Նենեթի վերջին, կցկտուր թախանձանքը. «Պիերո՛, ազատե զիս, ազատե զիս... այս անգամ, հավատա...հիմա բժիշկը ըսավ, հավատա, ես...իրապես հղի...» (220):

Նենեթի մահը ևս Պիերի համար դարձակետ չի դառնում, կործանվում է ինքնության վերագտնման վերջին հույսը: Պիերը ջանում է հիշողության խորքից արտաբերել «Հայր մեր»-ի հայերենը, բայց չի կարողանում. «-Չեմ հիշեր կոր, Կոստան, մեղքցիր ինձի, ես իմ «Հայր մերս» չեմ հիշեր կոր...»: Կոստանը հուշում է ֆրանսերենը, և նա կրկնում է:

Այսպես, Շահնուրը ցույց է տալիս, որ Պետրոսի երկփեղկվածության և ինքնության նահանջի խնդիրը Նենեթի հետ ունեցած պատճառական կապն է, և ճշգրիտ է գրաքննադատ Գ. Շահինյանի այն դիտարկումը, որ «Պետրոսը ներքին հարցերով տարուող անձն է, մինչ Փիէռը՝ Ժաննի եւ ուրիշ օտար կիներու սիրականը... Յատկանշական է որ Շահնուր ալ Փիէռ կը կոչէ իր հերոսը, ամէն անգամ որ կը խօսի Ժաննի հետ անոր կապի մասին կամ կը նկարագրէ երկուքի սիրաբանութիւնը: Հերոսի մենութեան մասին խօսելու ատէն միայն, կամ հայրենակիցներու հետ ունեցած անոր յարաբերութեան, կը վերադառնայ

հայկական անունին» [1]: Ինքնության կորստի ազգային դրամային համընթաց Շահնուրը ներկայացնում է նաև սիրո կորստի համամարդկային դրաման՝ Նենեթի ինքնասպանության պահը հասունացնելով հոգեբանական տրամադրությունների հետևողական զարգացմամբ:

Պիերի և Սուրենի դատողությունների միջոցով Շահնուրը վեպում մեկնաբանում է ազգային հիմնախնդիրների պատմահոգեբանական նախադրյալները: Փաստորեն, կարելի է ասել, Պիերն ու Սուրենը Շահնուրի ներքին ես-երն են, իմացական ու գաղափարական կերպավորումները, ներքին վերաքննության դրսևորումները, ներքին բանավեճերը ազգային պատմաքաղաքական ճանապարհի հետ: Այս առումով Շահնուրի խորհրդածությունները մերթ առնչակցվում են Չարենցի «անանցյալ անցյալ» պատմափիլիսոփայության, մերթ՝ Մահարու ողբերգաերգիծական պատմահայեցողության հետ:

Մահարու «Այրվող այգեստաններ» վեպի նման Շահնուրի «Նահանջը առանց երգի» վեպը ևս արտասովոր գաղափարների տեսանկյունից դարձավ բուռն քննադատության թիրախ՝ հոգեբանական անհաշտություն առաջ բերելով երիտասարդ գրողի և գրական հանրության միջև, որի արդյունքում Շահնուրը հեռացավ հայ գրականությունից՝ այդուհետ հանդես գալով ֆրանսագիր գրականությամբ. «Որքան ալ տարօրինակ թվի ազգի մը տկարության պատճառները բացատրելու այս եղանակս,- գրում է Շահնուրը,- պետք չէ ուրանալ հոն ծածկված ճշմարտությունը: Նարեկացին սկզբնապատճառ նկատվի թե ոչ, իրողություն է, որ շատ մը բաներ կուգան լիովին կարդարացնեն իմ հախուռն մտածումս, որ իր ազգասերի տառապանքին մեջ կուզե անպայման մեկը նետել ամբաստանյալի աթոռին վրա» (155):

Շահնուրի ծայրահեղական դատողությունները Նարեկացու վերաբերյալ քրիստոնեության անդիմադիր ոգու ժխտումին միտված, ազգային կրավորական հոգեբանությունը բեկելուն ուղղված հիմնագաղափարներ են, որոնք դառնում են նահանջի գրական շարժման սկզբունքային ուղղվածություններից: Շահնուրի ծայրահեղական մտայնությունները հոգեբանորեն պայմանավորված են ազգային ողբերգության ուժեղ վերապրումներով և ազգային կորուստների խոր գիտակցումով. «Հայերը գիրք մը ունին, անոնց ամենագեշ, զզվելի,ամենասխալ, վատառողջ և ամենեն ավելի անբարոյական գիրքն է ան Նարեկը: Կամբաստանեմ զայն իբրև ամենամեծ թշնամին հայության, կամբաստանեմ այն թշվառականը, որ անոր տողերը թքավ... Հայերը զայն ընդունեցին, յուրացուցին, ընդգրկեցին: Ոչ մեկ սերունդ չխորհեցավ զայն ջնջել, որովհետև անոր լեզվական և բանաստեղծական ինչ-ինչ հատկություններեն խաբվելով ծածկված թույնը չնշմարեց: Ընդհակառակը, փոխանցեցին որդիե որդի, արյունե արյուն, ու ան եկավ մինչև մեզ... Ահա թե ինչու պարտվածներ ենք:

[1] *Նույն տեղում, էջ 96-97:*

Պարտվածներ ենք, որովհետև այն վանականին հաշմանդամ հոգիին պես արհամարհեցինք և անգիտացանք գոյությունը մեր եսին, մեր ուժին, կամքին, անհատականության. - չկռվեցանք, չխածինք, չմաքառեցանք: Քրիստոնեական վարդապետության անոր սխալ ու թերի մեկնությունը ընդունելով եղանք անմտորեն կրավորական, համակերպվող, աղերսարկու, անգիտակից. . .» (154-155):

Ազգային գոյության անկումների ճանապարհին Շահնուրը ընդգծում է հավաքական նպատակի և գործնական ռազմավարության բացակայության հիմնախնդիրը: Ճշմարտության բացահայտումը, որքան էլ այն դժվարընդունելի լինի, դառնում է Շահնուրի վեպի սկզբունքներից առանցքայինը: Շահնուրի ժխտողական հայեցակետերը, սակայն, միանշանակ չեն տարածվում ազգային պատմության ամբողջ ճանապարհի վրա: Ըստ Շահնուրի՝ պատմության ընթացքում մենք ունեցել ենք նաև փոքրաթիվ բացառություններ, բայց նարեկյան ոգին, ընդհանուր առմամբ, տիրական է եղել ազգային կյանքում:

Շահնուրի հոռետեսությունը հավասարապես տարածվում է նաև ներկա սերունդների վրա, որոնք, ըստ նրա, նախնիների նման անզաղափար են, անկիրք,անուժ. «Հավատքը չունի այն. հավատքը՝ կրքին կարմիր մոլեգնությամբը գրված. հավատքը, որ մեծ հոգիներ կկերտե. . . Այս հայը բան մը իր իտեալը չըներ և չի պայքարիր անոր համար. . . Խելացի, ուշիմ և գործունյա ցեղի մը զավակ ըլլալուն հակառակ այդ հատկությունները ի սպաս կդնե միայն իր կաշիին շահերուն: Հավաքականության հանդեպ պահած իր անտարբերությունը թանձր ու անթափանց կեղևի մը պես կուգա իր հոգին կչեզոքացնե, կբթացնե» (156):

«Խելացի, ուշիմ և գործունյա ցեղին» ինքնըստինքյան դիմադարձելով քրիստոնյա ազգի հոգևոր ու մարմնական տկարությունները՝ Շահնուրը հարում է 20-րդ դարասկզբին արևմտահայ գրական կյանքում սկզբնավորված հեթանոսական գրական շարժման գաղափարաբանությանը:Շարունակելով ժամանակակից սերնդի ոգու տեսական քննությունները՝ Շահնուրը գրում է, թե «ամբողջ հայությունը հիմնովին սարսող դեպքերե վերջ երկու գիծով միայն կտարբերի նախորդ սերունդներեն: Ավելի քիչ կը հավատա անկախության և նվազ կատե թուրքը: Նվազ կատե, որովհետև կճանչնա անոր առաջադիմութունը». . .(156):

Շահնուրը քննադատում է ներկա հայ սերնդի և՛ ազգային, և՛ բարոյական ըմբռնումները, և այդ քննադատությունը բխում է ազգային տեսլականի հարցականներից, մարտահրավերներին դիմակայելու ճիշտ ուղեգծերի սահմանման անհրաժեշտությունից: Բոլոր իմաստություններն ու վարդապետությունները յուրացրած այդ սերունդը թյուր ըմբռնում ունի նաև հայրենիքի հանդեպ. «Գիտե, թե հայրենիքը ներկա օրերու միջազգայնական գաղափարներուն առջև գեշ արգելք մըն է, իսկ իր հայրենիքը,- նկատում է Շահնուրը,- գորդյան հանգույց մը անլուծելի» (157):

Ոգու տեսության իր դատողություններում Շահնուրը կողք կողքի է դնում ազգային և մարդկային հոգևոր արժեքները. մեկի անկումը ենթադրում է նաև մյուսի անկում: Ներկա սերնդի աշխարհայեցողության մեջ հարաբերական են բարու և չարի, գեղեցիկի և տգեղի, բարոյականի և անբարոյականի ըմբռնումները: Սերը հոգեբանորեն ընկալվում է փորձանք, կինը՝ դրամ, դրամը՝ ամեն ինչ: Օտարամոլությունը, ազգային արժեքների հանդեպ թերահավատությունը, եսակենտրոնությունը, ըստ Շահնուրի, ժամանակակից սերնդի հոգեբանության տիրական հատկություններն են: Ինքնատեսությամբ վեր հանելով ազգային ոգու տկարությունները՝ Շահնուրը միմիայն միտված է բուժելու դրանք, որովհետև պատմական պահը, նրա համոզմամբ, ավելի ճակատագրական է, ավելի «աններող», «ահեղ», «անդիմադրելի»: Շահնուրի համոզմամբ՝ ինքնության կորուստի աղետը ավելի զորեղ է, քան կռիվը կամ ճակատամարտը, որոնցից «ազգ մը դուրս կուգա պարտված կամ հաղթական, սակայն երկու պարագային ալ դուրս կուգա: Բայց նահանջը հոգիներու, գլխի պտույտ տվող զառիթափին վրա սա նահանջը կջնջե, կձուլե, կանհետացնե ամեն բան. . .

Կնահանջեն ծնողք, որդի, քեռի, փեսա, կնահանջեն բարք, ըմբռնում բարոյական, սեր: Կնահանջե լեզուն, կնահանջե լեզուն, կնահանջե լեզուն: Եվ մենք դեռ կնահանջենք բանիվ և գործով, կամա և ակամա, գիտությամբ և անգիտությամբ» (158):

Շահնուրի ողբերգական տագնապը ոչ միայն հայության ներկայի, այլև առավելապես ապագայի համար է, որովհետև ուրացող, սպիտակ ջարդին զոհ դարձող սերունդն իր հետ սպանում է նաև ապագա հայ սերնդին. «Իսկ մե՛նք, կվճարենք իբրև վերջին փրկագին այն, որ պիտի գա, իբրև վերջին փրկագին մանուկներ, որոնք կրնային մեծնալ, ապագայի սերունդներ, որոնք մեզմե վերջ պիտի գային: Որովհետև այն, որ պիտի գա, պիտի ըլլա օտար, բանիվ և գործով, կամա և ակամա, գիտութամբ և անգիտությամբ, մեղա՛, մեղա՛ Արարատին» (158):

Շահնուրի այս գաղափարները մարմնավորվում են վիպական գործողությունների ընթացքում: Այսպես, Հրաչի որդին կրում է ֆրանսիացի պապի անունը՝ Ռընե, ֆրանսուհի մոր մշակութային դաստիարակությունը: Հրաչը չի գիտակցում ֆրանսուհի Սյուզանի բարոյատիպը. «Հավատա՛, որ այս անգամվանը բոնիշ չէ, ընդհակառակն, անուշիկ, զմայլելի, պատվական պուպրիկ մը. և շատ շնորհքով ընտանիքի աղջիկ: Զավակն ալ ես ուզեցի, որ ունենանք, որպեսզի իր ծնողքը մեր ամուսնությանը հավանի: Հավատա՛, Պետրոս, բնավ ան քու կարծած թեթևսոլիկներեդ չէ, շատ դժվարմատչելի. ամիսներով ետևեն եմ վազել, որպեսզի զինքը համոզեմ: Բայց հիմա ա՛լ երջանի՛կ եմ, երջանի՛կ»(199): Քիչ հետո Պետրոսը պիտի սառը ցնցում ապրի՝ ճանաչելով Սյուզանին՝ «քանատացիին ստերլիններուն» նախկին սիրուհուն, «որ նույնիսկ

անգամ մը իր հրավերն ալ չէր մերժած ու եկած իր սենյակ, թող տալով, որ Պետրոս ուզածին պես. . .» (201)։ Հրաչի խառնվածքին հակոտնյա, հաշվենկատ, սառնարյուն, խորամանկ Սյուզանը սովորական կեցվածքով ու ինքնավստահությամբ պիտի դիմավորի Պետրոսին և ժպտալով կանխի ճշմարտության բացահայտումը. «-Վստահ էի, որ բարեկամդ զիս պիտի ճանչնա. քանի մը անգամներ իր պանդոկին սանդուղներուն վրա հանդիպած ենք իրարու. . .» (200)։ Եվ Հրաչի ու Սյուզանի պսակադրությանը ներկա Պետրոսը, իմացական մակարդակում զգալով ուծացման դրաման, իր սրտահույզ ճառը նվիրում է «դժբախտ անձերու»՝ Հրաչի ծնողներին. «Ես այս գավաթը կխմեմ կենացը անոնց, զորս մոռցեր եք այս պահուս. անոնց, որոնց համար մեծագույն օր մը պիտի ըլլար այս օրը։ Ես կխմեմ յազմաջի Քրիսին, Աղավնի հանըմին կենացը։

Շատերը ցած ձայնով իրարու հարցուցին. «ո՞վ են, ո՞վ են»։

-Հայրիկս. . .մայրիկս. . .-կակազեց Հրաչը մեկեն հեկեկալով, մինչ Սյուզան թաշկինակը կերկարեր անոր արցունքներեն անգամ առնելու համար» (202-203)։

Այսպես՝ Սյուզանի թաշկինակը խնամքով սրբում է ողբերգության հետքերը, ջնջում հիշողության վերականգնման վերջին նշույլները։

Շահնուրը վեպում առաջադրում է հայության ինքնության ոչ միայն երկատված, այլև եռատված հիմնախնդիրը. հայը դառնում է պոլսահայ, այնուհետև՝ ֆրանսահայ։ Շահնուրի վեպի հերոսները՝ պոլսահայ երիտասարդները, հայության եռատված ինքնության կերպարներ են. նրանք երբևէ չէին տեսել իրենց հայրենիքը՝ Հայաստանը։ Փարիզը Հայաստանին չի փոխարինում նրանց կյանքում, այլ՝ ընդամենը Պոլսին, ծննդավայրը նրանց համար սոսկ տարածք է, հայրենիքի հանդեպ հավաքական պատկերացում չունեն, ազգային արժեհամակարգն արդեն խարխլված է նրանց մեջ մինչև ֆրանսիացի դառնալը։ Ինքնությունների ու մշակույթների բախման հանգուցակետերում տեղի են ունենում կորուստներ, աստիճանաբար ուրանալով ինքնությունը, օտար մշակույթի հորձանքի մեջ ներառվելով՝ ֆրանսահայը դառնում ֆրանսիացի, և այսպես ամենուրեք։ Իսլամական երկրներում կրոնի տարբերությունը ներքուստ խթան է դառնում, որ հայությունը զգոն լինի սպիտակ ջարդի հանդեպ, մինչդեռ քրիստոնյա երկրներում գրեթե առանց դիմադրության կուլ է գնում ձուլման հոսանքին։

Ահա այս երկատված ու եռատված ինքության հարցադրումներով Շահնուրը քննադատական հայացք է ուղղում անցյալին, նախնիների ոչնչատեսիլ քաղաքականությանը, թագավորների անիմաստասեր վարքին։ Ազգային գոյության ճանապարհին միասնական գաղափարաբանության և ապագայատեսիլ ռազմավարության բացակայության խնդիրը Շահնուրի վեպում դառնում է բոլոր ողբերգությունների պատմաքաղաքական հիմքը. «Հավաքական ճիգին տեղ դրել ենք հայդուկներ- մեր բոլոր վանքերը ապացույց։

Աղիքներու ճիչին տեղ դրեր ենք արցունքներ-մեր բոլոր բանաստեղծները ապացույց...

Գաղափարականին տեղ դրեր ենք կաղապարներ- մեր բոլոր գրքերը ապացույց։ Պայքարին տեղ դրեր ենք կռվազանություն- մեր բոլոր կուսակցությունները ապացույց»(135)։

Շահնուրի գաղափարակիր հերոսը՝ Սուրենը, մատնացույց է անում ոչ միայն մեր քաղաքական պատմության բացթողումները, այլև հոգևոր կյանքի անկատարությունը։ Սուրենի դատողությունները երբեմն հասնում են ծայրահեղության, հոռետեսական մտահայեցողության, բայց դա ունի իր կենսահոգեբանական նախադրյալները։ Նահանջի ողբերգության հոգեբանական դրսևորումները Շահնուրի մեջ բևեռացված էին ծայրահեղ աստիճանի. «Խոցված առյուծի տառապանքը ապրեցավ այդ գրողը, իր գրիչը թաթախեց մեր ժողովրդին տառապանքին մեջ ու գրեց, գրեց անիծելով, բայց ոչ ուրանալով, ինչպես ոմանք հետևցուցին, գրեց՝ արյունելով իր և ուրիշներուն հոգին, մտածելով, թե այդ է ձևը տառապանքեն թմրած հոգիները արթնացնելու... - նկատում է գրաքննադատ Թ. Թորանյանը,- Շահնուր անդադար կմտածե իր ժողովուրդին մասին, գրողը ուր ալ կգտնվի, ինչ պատմություններու տակ ալ ըլլա, չի խզվիր իր ժողովուրդեն, իր ցավի մեջ ալ չի մոռանար իր ժողովուրդը»[1]։

Ազգային կյանքի հիմնախնդիրները, Շահնուրի համոզմամբ, նախևառաջ անկախ պետականություն չունենալու հետևանք են։ Ազգային գոյության հարցում Շահնուրը պատմականորեն կարևորում է պետականության, լեզվի, ուժեղ կրոնի, ամուր միաբանությամբ ստեղծված ընտանիքի երաշխիքները։ Պետականությունից ու սեփական հողից զուրկ սփյուռքահայությունը կարող է գոյատևել լեզվով, ազգային մշակույթով, «աստվածային կիրքով» միակցված հայեցի ընտանիքով։ Բայց նահանջում է լեզուն, նահանջում են բարքերը, խառնածին ամուսնությունները հարվածում են ազգային ինքնության պահպանման հիմնասյուներին. դրա համար է, որ Շահնուրն այնքան սուր է հնչեցնում տագնապի կոչնակները, հոգեբույժի պես վեր հանում ազգային հոգեբանության չսպիացած վերքերն ու շարունակվող խնդիրները՝ ինքնաճանաչողության հասնելու և իրական վիճակից վեր բարձրանալու ձգտումով.«Կը պատահի որ մերժողական կեցուածք որդեգրէ հայկական իրականութեան հանդէպ, բայց չի կրնար կտրուիլ անկէ» [2],- նկատում է Գ. Շահինյանը :

Հայ ստեղծագործ ու մտավոր ներուժի վերաբերյալ Շահնուրի գաղափարական հերոսի դատողությունները ուղղված են ազգային հավաքական մշակույթի գաղափարին և հեռու են հայկական մշակութային ժառանգության ժխտողական միտվածությունից, ինչպես հակված են քննադատներից ոմանք.

---

[1] *Թ. Թորանյան, Վերստին կարդալով Շահան Շահնուրը, 1971, Հալէպ, էջ 11, 52:*

[2] *Գ. Շահինյան, Շահան Շահնուր: Աքսոր եւ արուեստ, էջ 52:*

«Հայը ունի լավ նկարիչներ, բայց ոչ՛ նկարչություն. հայը ունի լավ դերասաններ, բայց ո՛չ թատերգություն. հոգնիլ չգիտցող ճամփորդներ՝ բնա՛վ նավապետ. հայը ունի զմայլելի բանաստեղծներ, բայց ո՛չ գրականություն. աստվածներ՝ ո՛չ դիցաբանություն. խնկելի հեղափոխականներ, բայց ոչ հեղափոխություն. հայը ունեցած է ազատություններ, երբեք՝ անկախություն» (133)։

Սփյուռքահայության ազգային ինքնության պահպանման անհուսալիությունը Շահնուրի գաղափարական հերոսին ինչ-որ տեղ հասցնում է ինքնաժխտումի չափազանց սուր դատողությունների, որոնք բացահայտում են նրա հոգևոր պատմության տրամադրությունները՝ պայմանավորված նախնառաջ սպիտակ ջարդի սպառնալիքով. «Հայը ամուլ է, անծին, անպտուղ։ Հայը դատարկ է, փուճ, ունայն, սնոտի» (133)։

Շահնուրի հերոսի այս մռայլ դատողությունները տարածվում են ոչ միայն ներկա,այլև անցյալ սերունդների վրա։ Հայության հոգեփոխության խնդիրը, ըստ Շահնուրի,փոխանցվել է սերնդեսերունդ՝ այդ համատեքստում խնդիրը դիտարկելով որպեսազգային ներկա իրավիճակի նախահանգամանք. «Որքան որ մտածումս ետև տանիմ, հայերը կտեսնեմ միշտ այնպես, ինչպես որ են այսօր։ Պզտիկ, գաճաճ, տխեղծ։ Յուրաքանչյուրը անդիմադրելի պաշտմունքը ունի ի՛ր կաշիին, ի՛ր մորթիին։ Եսամոլ, անձնասեր, անմիաբան, նպարավաճառ...» (136)։ Այսպիսի խորհրդածություններով ինքնակեղեքվող հերոսը բնական է, թերահավատ է ազգային ինքնության պահպանման ճանապարհի հանդեպ։ Այս է ողբերգությունը, և այդ ողբերգության կանխագիտակցումն է Շահնուրին մղում հոգեբանական սուր տագնապների, արմատական, անհաշտ մտայնությունների. «Պիտի այլասերինք ամենքս ալ, պիտի կորսվինք բոլորս ալ» (134)։ Ազգային հարցադրումների ու խորհրդածությունների բնույթով «Նահանջը առանց երգի» վեպը, հիրավի, ինչպես Շահնուրն է կոչել, «Պատկերազարդ հայոց պատմություն» է։

Ազգային ինքնության այլասերման շարժընթացում Շահնուրը առանձնացնում է նաև ընտանիքի խնդիրը։ Ավանդական ընտանիքի պատկերացումների սրբագրումից մինչև խառնածին ամուսնությամբ հայ ընտանիքի փլուզում և ապագա հայ սերնդի օտարացում. ահա հիմնական խնդիրները, որոնց առանցքում Շահնուրը տեսնում է նահանջի գլխավոր գործոնը։ Կորուստներից հետո հոգեբանորեն հավատը կորցրած, հայրենազրկված սփյուռքահայության ազգային ինքնության պահպանման գործում հայ ընտանիքը պիտի լինի խարիսխ, միչդեռ կործանման վտանգը սպառնում է նրան՝ հարցականի տակ դնելով ապագայի բոլոր հույսերը. «Ուրիշներու պես մենք ալ մեր կրոնքը ու հավատը թաղեցինք պատերազմի ընթացքին։ Անկախության մը հույսը հալեցավ, կորսվեցավ հանձնված բերդաքաղաքին հետ։ Ու հիմա կհարվածի մեզ վեր բռնող մեծագույն և հիմնական սյունը, ընտանիքը։ Հայ աղջիկը մնաց հեռուն, մնաց լքված, ան, որ

անհրաժեշտ էր մեր արյունին, հակառակ իր տգեղության, իր չոր հպարտության և անմիջապես մայրանալու ու ծերանալու հակամիտության» (134)։

Հայ ընտանիքի փլուզման հարցում Շահնուրը տեսնում է նաև ներքին դրդապատճառներ. «Աստվածային կիրքին տեղ դրեր ենք հարսներ-մեր բոլոր արարիչները ապացույց»(135)։ Սիրո մշակութային և կենցաղավարական հակադրությամբ Շահնուրը հիմնավորում է հայ երիտասարդների հրապուրանքը օտար գեղեցկուհիների հանդեպ. «Այժմ հայուհին իր հիշողությանը կներկայանար միայն երկու հաստ սրունքով ու քիչ մը բեղով» (134)։

Այնուամենայնիվ, գաղափարական հերոս լինելով հանդերձ, Սուրենը ևս համալրում է նահանջողների շարքերը՝ իր առաջին գիրքը հրատարակելով ֆրանսերեն, և իմացական մակարդակում նահանջի ազգային դրաման վերապրող Պիերը հանդիմանում է նրան՝ հիշեցնելով.«- Գրածներդ ոչ մեկ հայու կրնան խոսիլ, որքան ատեն, որ անոնց մեջ «կարոտ» բառը չկա...Այո, մի՛ խնդար, որովհետև միայն այդ չէ, որ թերի է. դուն արդեն գիտես, բայց թող որ հիշեցնեմ, թե ֆրանսերենը գոյություն չունի նաև «մա՛յր» բառին, «հա՛յ» բառին, «աքսոր» բառին...Ֆրանսերենը չկա՛ մե՛ր «զաղթականին», մե՛ր «որբերին»...» (205)։

Շահնուրի վեպում բացառիկ հերոսը, որ չի նահանջում, Լոխումն է։ Լոխումի կերպարի մասին դատելիս Պիերը խոստովանում է, որ «ցավեր կան, որոնց չենք ուզեր անդրադառնալ. կփախչինք անոնցմե, որովհետև իրապես մեծ են»(165)։ Պետրոսը շատ խորն է ընկալում Լոխումի դրաման, Լոխումի պատմությունն ասես Պետրոսի իմացական ես-ի հաղթանակի հեռապատկերն է։ Լոխումը անհույս սիրահարված է ֆրանսուհի մարմնավաճառի, բայց չի նահանջում, հակառակ Պետրոսի, հիվանդագին լարումով պայքարում է ուծացումի և ձուլումի դեմ. «-Ի՞նչ, ի՞նչ,- կգոռար ան,- նորեն ֆրանսերե՞ն թերթ, նորեն ֆրանսիակա՞ն թատրոն. ատոնց հայերենը չկա՞։ Չպիտի՞ ըլլա, որ դուք սանկ մեյ մը ցնցվիք, գիտակցիք մեր վիճակին. չպիտի՞ ըլլա, որ կռվիք, մաքառիք ձուլումին ու այլասերումին դեմ... Մենք ալ հայրենիք մը ունինք. պետք է պատրաստ կենանք հոն երթալու։ Զբաղեցեք անով, պետք է, որ ճահիճները չորցնենք, պետք է, որ ջրանցքները բանանք...» (163)։

Ինչպե՞ս է լուծվում Լոխումի դիմադրության խնդիրը համընդհանուր ապամշակութայնացման մեջ։ Նա չի կորցնում ինքնությունը, բայց հոգեբանորեն զոհ է դառնում մաքառման ճանապարհին։Հայրենիք մեկնելու համար Լոխումը դիմում է ռուսական դեսպանատուն՝ անցագիր ստանալու. մերժում են։ Դիմում է թուրքական դեսպանատուն՝ ծննդավայր վերադառնալու, դարձյալ արգելում են։ Ազգային տագնապներից հյուծված՝ Լոխումը տրվում է թմրամոլության, հայտնվում կյանքի հատակում։ Հոգեբանորեն և ֆիզիկապես կործանվում է անհատը դիմադրության ճանապարհին, բայց չի ձուլվում միջավայրին, չի

խառնվում հոսանքին: Շահնուրը չի արդարացնում նաև Լոխումի կործանումը. «Ի՞նչ կարժենք մենք,- ասում է Պետրոսը,- երբ մեր ցավը մեղմելու համար այսպիսի միջոցներու պիտի դիմենք. ու՞ր կմնա մեր կորովը, մեր կամքը, մեր ուսումն ու դաստիարակությունը, երբ չպիտի կարենանք տառապագին օրերու դեմ դնել: Պետք է մաքառինք և երբեք չարհամարհենք ցավը,որովհետև ան է որ մեզ պիտի կռե, ճկե ու կազմե»(172): Թմրամոլության միջավայրում իրեն ամոքելու եկած Պետրոսը, Լոխումի անկումը տեսնելով, սթափվում է՝ հրաժարվելով այդ միջավայրից: Լոխումն ի վերջո մեռնում է՝ զառանցանքի մեջ կրկնելով՝ «չորցնենք ճահիճները, ջրանցքներ բանանք» (174):

Ի պատասխան վեպի դեմ սկսված քննադատական գրոհի՝ Շահնուրը գրում է, որ «մեծագույն փափագս այն է, որ այդ գիրքը հիննա և կորսնցնե գոյության ամեն իրավունք: Հեղինակի մը համար, որ ընկերային ախտ մը մատնանիշ ըրած է, ոչինչ այնքան բերկրալի է, որքան իր գրքին անհետացումը, իբրև ուղղակի հետևանք ախտին բժշկումին»:

Այս հայեցակետում է ամփոփվում նաև «Նահանջը առանց երգի» վեպի գրապատմական ու գաղափարական հսկայական արժեքն ու նշանակությունը:

Հոդվածը տպագրության է երաշխավորել խմբագրական խորհրդի անդամ, բ.գ.դ. Ս.Ա.Խանյանը:

ՀՏԴ 82.09

Գրականագիտություն

Արթուր ՄԻՐԶՈՅԱՆ
ԵՊՀ հայ բանասիրության ֆակուլտետի մագիստրանտ
էլ. հասցե՝ mirzoianarthur@gmail.com

ՊՈՍՏՄՈԴԵՌՆԻԶՄԸ ՀԱՅ ՊՈԵԶԻԱՅԻ ՄԵՋ

1990-ական թվականների սկզբին՝ ԽՍՀՄ կազմաքանդմանը և Հայաստանի անկախացմանը զուգընթաց, հայ պոեզիայի մեջ ի հայտ են գալիս պոստմոդեռնիզմի արտահայտություններ: Հետագա տարիներին այն վերաճում է հետխորհրդային իրականության գերիշխող մշակութային տրամաբանության՝ արձագանքելով Արևմուտքում ավելի վաղ տեղի ունեցած համանման գործընթացներին: Սույն հոդվածում փորձել ենք ներկայացնել պոստմոդեռնիզմի դրսևորումները հայ պոեզիայի մեջ:

Բանալի բառեր՝ ժամանակակից պոեզիա, պոստմոդեռնիզմ, ուշ մոդեռնիզմ, ուշ կապիտալիզմ, նեոլիբերալիզմ, կոնցեպտուալիզմ, հիստերիկ վեհ, խոստովանական պոեզիա, պոստպոստմոդեռնիզմ, ավանգարդ:

А. Мирзоян

ПОСТМОДЕРНИЗМ В АРМЯНСКОЙ ПОЭЗИИ

В начале 1990-х годов, с распадом СССР и обретением Арменией независимости, в армянской поэзии появились выражения постмодернизма. В последующие годы постмодернизм превратился в доминирующую культурную логику постсоветской реальности, отражая аналогичные процессы, которые имели место ранее на Западе. В этой статье мы попытались представить проявления постмодернизма в армянской поэзии.

Ключевые слова: современная поэзия, постмодернизм, поздний модернизм, поздний капитализм, неолиберализм, концептуализм, истерическое возвышенное, исповедальная поэзия, пост-постмодернизм, авангард.

A. Mirzoyan

POSTMODERNISM IN ARMENIAN POETRY

In the early 1990s, with the collapse of the USSR and the independence of Armenia, expressions of postmodernism appeared in Armenian poetry. In the following years, postmodernism evolved into the dominant cultural logic of post-Soviet reality, reflecting similar processes that had taken place earlier in the West. In this article we have tried to present the manifestations of postmodernism in Armenian poetry.

Key words: contemporary poetry, postmodernism, late modernism, late capitalism, neoliberalism, conceptualism, hysterical sublime, confessional poetry, post-postmodernism, avant-garde.

Ժամանակակից արևմտյան հումանիտար միտքն ընդհանուր առմամբ միակարծիք է, որ 20-րդ դարի երկրորդ կեսերից սկսած մոդեռնիզմը՝ իբրև արևմտյան աշխարհի մշակութային գերիշխող վիճակ, ավարտվել է: Նկարագրելու համար բուն արդիականությանը հաջորդող շրջանը՝ որոշ տեսաբաններ խոսում են ուշ արդիականության (late modernity) մասին՝ շեշտադրելով 20-րդ դարասկզբի արդիականացման գործընթացների և ժամանակակից աշխարհի զարգացումների միջև շարունակականությունը[1]: Այս հեղինակներից շատերը «դասական» արդիականության և ուշ արդիականության մշակութային տրամաբանության տարբերությունը տեսնում են երկրորդի՝ արդիական ավանդույթին հղվելու հատկության մեջ՝ այս երևույթն անվանելով «ռեֆլեքսիվ արդիականություն»[2]: Տեսաբանների մյուս խումբը խոսում է հետարդիականության (postmodernity) մասին՝ ընդգծելով մշակութային խզումը նախորդող արդիական դարաշրջանի հետ[3]: Համապատասխանաբար՝ գրականագետների, արվեստի տեսաբանների և մշակութաբանների առաջ ծառանում է այս դարաշրջանի արվեստը հղացական մակարդակում վերլուծելու խնդիրը: Գրականագետ, փիլիսոփա Ֆ. Ջեյմիսոնը, անդրադառնալով այս խնդրին՝ գրում է. «Օրինակ, հաշվի առնենք այն զորեղ այլընտրանքային դիրքորոշումը, որ պոստմոդեռնիզմն ինքնին մոդեռնիզմի (եթե ոչ, իրոք, նույնիսկ ավելի հին ռոմանտիզմի) ընդամենը մի նոր փուլ է: Իրոք, կարելի է ընդունել, որ պոստմոդեռնիզմի հատկանիշները…. կարելի է ամբողջովին այս կամ այն չափով հայտնաբերել մոդեռնիզմի մեջ (ներառյալ այնպիսի զարմանալի նախորդների, ինչպիսիք են Գերտրուդ Սթայնը, Ռայմոնդ Ռասելը կամ Մարսել Դյուշանը, որոնք կարող են պարզապես համարվել պոստմոդեռնիստներ, avant la lettre): Այնուամենայնիվ, այն, ինչ հաշվի չի առնվել այս տեսակետի մեջ, հին մոդեռնիզմի սոցիալական[4] դիրքն է, կամ ավելի լավ՝ դրա կրքոտ մերժումը հին վիկտորիանական և հետվիկտորիական բուրժուազիայի կողմից, որոնց համար դրա ձևերն ու էթիկան ընդունվում են որպես տգեղ, անհարիր, անհասկանալի, սկանդալային, անբարոյական, ավերիչ և ընդհանրապես «հակահասարակական»: Այստեղ կվիճարկվի, որ մշակույթի ոլորտում տեղի ունեցած մուտացիան հնացած

---

[1] *Տե՛ս* ***Van den Herrewegen, E.****'Safety: Everybody's Concern, Everybody's Duty"? Questioning the Significance of 'Active Citizenship' and 'Social Cohesion' for People's Perception of Safety. Safety, Societal Problems and Citizens' Perceptions: New Empirical Data, Theories and Analyses. Antwerp, Belgium: Maklu. 2010, p. 88*

[2] ***Giddens A.****, Modernity and Self-identity: Self and Society in the Late Modern Age. Stanford, California: Stanford University Press, 1991*

[3] ***Jameson, F.****, Postmodernism, or The Cultural Logic of Late Capitalism, Durham, N.C., Duke University Press, 1991*

[4] *Նույն տեղում:*

է դարձրել նման վերաբերմունքը: Պիկասոն և Ջոյսը ոչ միայն այլևս տգեղ չեն. նրանք այժմ մեզ, ընդհանուր առմամբ, բավականին «ռեալիստական» են թվում, և սա, ընդհանուր առմամբ, մոդեռնիստական շարժման սրբադասման և ակադեմիական հաստատութենականացման արդյունք է, որը կարելի է տեսնել 1950-ականների վերջից»: Այսպիսով, մոդեռնիզմ-պոստմոդեռնիզմ բաժանումը մեծապես հիմնվում է արվեստի, մեր դեպքում՝ պոեզիայի ֆունկցիոնալ նշանակության վրա: Այս բաժանման համար մեկ այլ, ոչ պակաս կարևոր հիմք են հանդիսանում տնտեսական-քաղաքական փոփոխությունները: Մի շարք տնտեսագետներ, փիլիսոփաներ ու կապիտալիզմի պատմաբաններ՝ ներառյալ Կլաուս Օֆֆեն[1], Միշել Այյետան[2], Էռնեստ Մանդելը[3] և Հերբերտ Մարկուզեն[4], մատնանշում են ուշ կապիտալիզմը՝ իբրև 20-րդ դարի երկրորդ կեսից սկսվող՝ կապիտալիզմի նոր դարաշրջան, որը բնորոշվում է գլոբալիզացիայով և շուկայի աննախընթաց ընդլայնմամբ, և որը հաջորդում է արդյունաբերականացման դարաշրջանին:

Նախկին ԽՍՀՄ տարածքում, հետևապես, խորհրդային պլանային տնտեսությունից անցումը դեպի նեոլիբերալ, շուկայական համակարգ կարելի է համարել այն պատմական պահը, երբ խորհրդային մոդեռնիզմը սկսում է կորցնել իր ֆունկցիոնալ նշանակությունն այն իմաստով, որ նկարագրում է Ջեյմիսոնը: 80-ականների երկրորդ կեսերից հայ պոեզիայի մեջ ի հայտ եկած ինչ-ինչ գործընթացներ ի վերջո բերում են անկախության շրջանի ամենամեծ բանաստեղծական երևույթներից մեկի՝ անտիպոեզիայի ծննդին, որի գլխավոր դեմքերն էին Արմեն Շեկոյանն ու Վիոլետ Գրիգորյանը[5]: Հատկապես այս երկու բանաստեղծների ստեղծագործությունն է, կարծում ենք, լիարժեքորեն ցույց տալիս հայ պոեզիայի մեջ պոստմոդեռնիզմի դրսևորման ներքին առանձնահատկությունները դրա հաստատման շրջանում:

Ա. Շեկոյանը սկսած 1990 թ-ի «Թուղթ ու գիր» ժողովածուից մինչև 2003թ-ի «Երևան հյուրանոցը», հայ պոեզիայի մեջ բանաստեղծական կոնցեպտուալիզմի գլխավոր ներկայացուցիչն է: Նրա պոեզիան, անշուշտ, առնչություններ ունի մոսկովյան կոնցեպտուալիստների հետ և, ինչպես վերջիններս, ապրոպրիացիայի, ինտերտեքստային առատ հղումների շնորհիվ հեգնականորեն վերանայում է նախորդող շրջանի թողած բանաստեղծական ավանդները: Ինչպես նշում է գրականագետ Սեյրան Գրիգորյանը. «Եթե այլոց արձակունակ տողերում դժվար չէ որսալ Հովի. Գրիգորյանի ոճի անմիջական հետքերը, ապա Շեկոյանը խոսքի շրջումն իրականացնում է սեփական տեսությամբ և բխեցնում է իր

---

[1] *Տե՛ս* ***Offe, C.,*** *Strukturprobleme ds kapitalistischen Staates. Frankfurt: Suhrkamp, 1972, pp. 7–25.*

[2] *Տե՛ս* ***Aglietta M.,*** *Régulation et crises du capitalisme, Kalmann-Lévy, Paris, 1976*

[3] *Տե՛ս* ***Mandel E.,*** *The Industrial Cycle in Late Capitalism, New Left Review, New Left Review I (90), 1995*

[4] *Տե՛ս* ***Marcue H.,*** *Protosocialism and Late Capitalism: Toward a Theoretical Synthesis Based on Bahro's Analysis. International Journal of Politics, Vol. 10 No. 2/3, 1980, pp. 25–48*

[5] *Տե՛ս* ***Գրիգորյան Ս.****,Բանաստիրություն և բանավեճ, Երևան, «Զանգակ-97» հրատ., 2002:*

ստեղծագործական փորձի նախորդ շրջանից»[1]: Կարևոր է հաշվի առնել, որ Ա. Շեկոյանի պոեզիան առաջին շրջանում լիարժեքորեն տեղավորվում էր 70-80-ականների «ոգեղեն», մետաֆորային բանաստեղծության նորմերի մեջ[2], ուստի պոեզիայի նորմերի խնդրականացման աշխատանքը բանաստեղծի համար նաև ինքնահաղթահարման աշխատանք է դառնում: Եվ հենց այստեղ է առաջանում այս պոեզիայի տեղորոշման խնդիրը: Մի կողմից՝ նախընթաց շրջանների մոդեռնիստական պոեզիան խորհրդային իրականության մեջ ընդմիջվել է սոցիալիստական ռեալիզմով և նրանով, ինչ Ի.Գոլոմշտոկն[3] անվանում է «տոտալիտար արվեստ», և հետագայում էլ, ըստ էության, չի հաստատութենականացվել, ուստի չի կարելի խոսել ուղիղ իմաստով մոդեռնիզմին արձագանքող պոստմոդեռնիզմի մասին, ինչպես, օրինակ, ամերիկյան պոեզիայի դեպքում է: Մյուս կողմից՝ ավանդույթի, ընդունված նորմերի հաղթահարման խնդիրը, որ Ա. Շեկոյանը դնում է իր առաջ, առաջին հայացքից նրա պոեզիան դնում է մոդեռնիստական պարադիգմի մեջ: Սակայն այստեղ կարևոր է պատմության հանդեպ բանաստեղծի դիրքավորման խնդիրը, որը կենտրոնական է *մոդեռնիզմ-պոստմոդեռնիզմ* հարցը քննելիս: Ինչպես նկատում է ռուսաստանցի արվեստաբան Նադյա Պլունգյանը[4]՝ սոց-արտի ներկայացուցիչներն և առհասարակ ռուս կոնցեպտուալիստները սկզբունքային տարբերություն չեն դնում սոցիալիստական ռեալիզմի և դրան հակադրվող մոդեռնիզմի միջև, ավելին՝ այս ներհատուկ տարբերություններն անգիտանալն իսկ նրանց արվեստային քաղաքականության կարևոր մասն է կազմում և, ըստ էության, սահմանում է նրանց իբրև պոստմոդեռնիստներ: Անցյալի արմատական մերժման այս արարքը, անշուշտ, հատուկ է նաև արևմտյան պոստմոդեռնիզմին, սակայն եթե վերջինի մեջ այն տեղի է ունենում մոդեռնիզմի ուղղակի մերժմամբ և, որպես այդպիսին, անթաքույց կերպով դիրքավորվում է ընդդեմ անցյալի մոդեռնիստական ժառանգության, ապա ուշ խորհրդային շրջանում երևան եկող կոնցեպտուալիզմը նման ակնհայտ ներհակություն չի դրսևորում, սակայն, ըստ էության, էլ ավելի արմատական կերպով է մերժում անցյալը. ինչպես նկատում է նշանավոր գրականագետ Միխայիլ Էպշտեյնը. «Արևմուտքում կոնցեպտուալիզմը փոխարինում է «մի բանը մեկ այլ բանով»՝ իրական օբյեկտը դրա խոսքային նկարագրությամբ: Բայց Ռուսաստանում այն օբյեկտը, որ պիտի փոխարինվի, պարզապես բացակայում է»[5]: Նույն կերպ,Շեկոյանի պոեզիայում ապրոպրիացվում

---

[1] *Նույն տեղում, էջ 218*

[2] *Տե՛ս* ***Հակոբյան Հ.****, Ժամանակակից հայ պոեզիան (1990-2014), 2014, էջ 44:*

[3] *Տե՛ս* **Golomstock I.,** *Totalitarian art in the Soviet Union, the Third Reich, Fascist Italy, and the People's Republic of China. London: CollinsHarvill, 1990.*

[4] ***Плунгян Н.,*** *«Неприкосновенный запас. Дебаты о политике и культуре», Gesamtkunstwerk Гройс , 2018, 122 (6), стр. 214-225.*

[5] **Epstein, M.**, *After the Future: The Paradoxes of Postmodernism and Contemporary Russian Culture, Amherst: The University of Massachusetts Press, 1995:*

և հեգնականորեն վերաիմաստավորվում են ոչ միայն 40-50-ականների սերնդի պոեզիան, այլև նախորդող շրջանի մոդեռնիստների և հայ դասականների երկերը, և դրանով իսկ նույնանում. Շեկոյանի հեգնանքի ճնշման տակ դրանց հակասություններն անհետանում են. դիալեկտիկական շղթայի այս արմատական կոտրմամբ էլ Ա. Շեկոյանի պոեզիան միարժեքորեն հաստատում է իրեն իբրև պոստմոդեռնիստական: Շեկոյանի բանաստեղծական գործունեությունն իր մեծ մասով համընկնում է վերափոխումների շրջանի հետ, երբ գրական նախկին՝ խորհրդային դաշտը քանդվել էր, իսկ նորը՝ հիմնված շուկայական հարաբերությունների վրա, դեռ նոր պիտի ձևավորվեր: Սակայն միանշանակ է բանաստեղծի դիրքավորումն ու պոստմոդեռնիստական զգայնությունը:

Այլ է Վ. Գրիգորյանի պարագան: Ի սկզբանե գրական ասպարեզում հայտնվելով իբրև թարմ շունչ բերող նոր սերնդի կարևորագույն ներկայացուցիչ՝ նրա վաղ շրջանի ստեղծագործությունն, իհարկե, առանձնանում է թեմատիկ ու լեզվական համարձակությամբ, բանաստեղծական անսովոր պատկերներով և թաքուն կամ ակնհայտ հեգնանքով[1], սակայն այս բոլոր հատկանիշները՝ ինտերտեքստային առատ հղումների հետ միասին, ինչպես նշել ենք, պոստմոդեռնիզմի մենաշնորհը չեն ու թեև ընդհանրություններ ունեն պոստոդեռնիզմի գեղագիտության առանձին կողմերի հետ, կարծում ենք, դեռևս չեն դրսևորում պոստմոդեռնիստական այն զգայնությունը, որ պիտի հատուկ դառնա նրա 2000-ականների գործերի համար: Վ. Գրիգորյանի «Ճշմարիտ, ճշմարիտ եմ ասում» և «Այս ինչ դժվար ձմեռ է» հատորներում զետեղված բանաստեղծություններն ընդհանուր առմամբ դուրս են մնում պոստմոդեռնիզմի պարադիգմից: Հետաքրքիր է, որ բուն պոստմոդեռնիզմին անցումը Գրիգորյանի մոտ տեղի է ունենում սեփական պոեզիայի ձևերի նույնպիսի հաղթահարում-վերաիմաստավորմամբ, ինչպես Շեկոյանի դեպքում էր: Արդեն 1995 թ-ի «Կեսգիշեր» երկար բանաստեղծության մեջ ընդվզումը հայրիշխանական ավանդույթի դեմ տեղի է ունենում բանահյուսական նյութի կիրառման միջոցով, ուր ավանդական բանահյուսության լեզուն անջատվում է համատեքստից և արմատապես վերաիմաստավորվում: Վ. Գրիգորյանի՝ բանահյուսության և դասական պոեզիայի այս կիրարկումը պետք է չշփոթել մոդեռնիստական պարոդիկ կրկնօրինակումների հետ. այն սկզբունքորեն պաստիշ է՝ զերծ որևէ արժեքային գնահատականից: Եթե պարոդիան ծաղրանմանակում է ինչ-որ երևույթ՝ հաստատելու համար մեկ այլ, ենթադրաբար հակադիր երևույթ, ապա պաստիշը ջնջում է որևէ այլ բան հաստատելու հնարավորությունը: Վ. Գրիգորյանը հետևողականորեն ապակառուցում է սեփական բանաստեղծական լեզուն, սակայն, որ մեզ համար ավելի կարևոր է, ապակառուցվում է հենց այն մոդեռնիստական զգայնությունը, որ բնորոշում է բանաստեղծուհու վաղ շրջանի

[1] *Տե՛ս **Գրիգորյան Ս.**, Բանասիրություն և բանավեճ, Երևան, «Զանգակ-97» հրատ., 2002:*

պոեզիան: 1998 թ-ին լույս տեսած «Քաղաքը» գրքում լեզվի ապակառուցումն ու մոդեռնիստական զգայնության դիմադրությունն են, որ կազմում են ստեղծագործության հիմնական կոնֆլիկտը, և քաղաքի երկդիմի բնույթի նկարագրությունները մեկնաբանելի են իբրև բանաստեղծության մեջ առկա երկվությունների փոխաբերություն: Արդեն այստեղ գործ ունենք պոստմոդեռնիստական պոեզիայի հետ, որը պիտի իր ամենաարմատական տեսքին հասնի արդեն 2000-ականներին՝ «Հարեմի վարդ» պոեմի մեջ:

2003 թ-ին լույս է տեսնում Ա. Շեկոյանի «Երևան հյուրանոց» ժողովածուն, որի մեջ մտնում են «Երևան-հյուրանոց» և «Poker.am» պոեմները: Երկու տարի անց՝ 2005 թ-ին, լույս է տեսնում Վ. Գրիգորյանի «Հարեմի վարդ» պոեմը: Այս երկերը կարելի է համարել հայ պոեզիայի մեջ պոստմոդեռնիզմի վերջնական կայացման օրինակներ: Նշանակալի է, որ այս գործերի լույս տեսնելուց հետո երկու հեղինակներն էլ տևական ժամանակ դադարում են բանաստեղծություններ գրել: Պոստմոդեռնիզմի գեղագիտությունն առհասարակ կարոտ է ընդարձակ ուսումնասիրության, որն, անշուշտ, այստեղ մեր առաջ դրված խնդիրների մեջ չի մտնում, սակայն վերը նշված երկերի բնույթը ստիպում է անդրադառնալ պոստմոդեռնիզմի գեղագիտության համար թերևս ամենաառանցքային երևույթներից մեկին, որն է հիստերիկ վեհը (the hysterical sublime): Գեղեցիկի կատեգորիան, որը կենտրոնական նշանակություն ունի մոդեռնիստական էսթետիկայի մեջ, իհարկե, ամբողջովին զուրկ չէ ուտիլիտար օգուտից, երբ քննարկում ենք պոստմոդեռնիզմի պոեզիան, բայց իր կենտրոնական նշանակությունն այն միանշանակորեն զիջում է վեհին՝ մի կատեգորիայի, որ մենք առավելապես ասոցացնում ենք դասական արվեստի հետ: Վեհի ավանդական ըմբռնումը չի կարող աշխատել ուշ կապիտալիզմի դարաշրջանի արվեստի դեպքում այն պարզ պատճառով, որ այն պայմանավորող իրականությունը վաղուց չկա: Ինչպես գրում է Ֆ. Ջեյմիսոնը. «Բուրկի համար վեհը սարսափի փորձառություն էր, ապշահարության և ակնածանքի սարսափելի հայացք՝ այն ամենի հանդեպ, ինչն այնքան հսկայական էր, որ կարող էր ընդհանրապես ջախջախել մարդկային կյանքը. նկարագրություն, որ հետո ճշգրտեց Կանտը՝ ներառելու ներկայացման հարցը, այնպես որ վեհի առարկան այժմ ոչ միայն ուժի, ինչպես նաև մարդու օրգանիզմի ֆիզիկական անհամեմատելիության խնդիրն է Բնության հետ, այլև պատկերացման սահմանները, և մարդկային մտքի՝ նման հսկայական ուժերը ներկայացնելու անկարողությունը: Այդպիսի ուժեր Բուրկը իր պատմական պահին՝ ժամանակակից բուրժուական պետության արշալույսին, կարողացավ հասկանալ միայն աստվածային իմաստով, մինչդեռ նույնիսկ Հայդեգերը շարունակում է ֆանտազմատիկ հարաբերություն պահպանել որոշ օրգանական նախապիտալիստական գյուղացիական լանդշաֆտի և գյուղական հասարակության հետ, որը մեր ժամանակներում Բնության կերպարի վերջին ձևն է: Սակայն հնարավոր է այս ամենն այլ կերպ պատկերացնել այսօր՝ հենց Բնության արմատական խավարման պահին. նորագաղութատիրությունը և մեգապոլիսը,

որն իր մայրուղիներն անցկացնում է հին դաշտերով ու դատարկ տարածքներով, և Հայդեգերի «գոյի տունը» վերածում է համատիրությունների, եթե ոչ առնետներով լի, չջեռուցվող բնակելի շենքերի: Մեր հասարակության «այլը», այդ իմաստով, այլևս բնությունը չէ, ինչպես նախակապիտալիստական հասարակություններում էր, այլ մեկ ուրիշ բան»[1]: Խոսքն, իհարկե, ժամանակակից տեխնոլոգիաների մասին է, որոնց աննախընթաց զարգացումը վերջին մի քանի տասնամյակների ընթացքում եկել է արմատապես փոխելու մարդկային հասարակության գոյության ամենահիմնարար ձևերը:Ժամանակակից համակարգիչներն ավելի մեծ հեղափոխություն են բերում, քան նախորդ դարասկզբի արդյունաբերական տեխնոլոգիաները, սակայն ի տարբերություն վերջինների՝ արտաքնապես տպավորիչ չեն, քանի որ միջին մարդու համար դրանց տեսքի և գործառույթի միջև ակնհայտ խզում կա: Սա, ինչպես նաև համացանցի բերած տեղեկատվական անկառավարելի հոսքերը ժամանակակից մարդուն կանգնեցնում են դեմ հանդիման մի ուժի, որը նա վերապրում է իբրև տարերային: Այստեղ, սակայն, պետք է է հաշվի առնել, որ տեխնոլոգիաները, հատկապես՝ տեղեկատվական տեխնոլոգիաները՝ իրենց բարդ փոխկապակցվածությամբ, ժամանակակից աշխարհում հանդես են գալիս նաև իբրև ուժային-իշխանական հարաբերությունների մոդելներ, որոնք օգնում են մեզ մտածել ու պատկերացնել այն քաղաքական, տնտեսական ու մշակութային մեծ կառույցներն ու գործընթացները, որ մեծապես սահմանում են մեր կյանքը: Սա կարևոր տարբերակում է, որ թույլ է տալիս ոչ թե պարզապես բացատրել հետարդիական աշխարհում վեհի ընկալումը իբրև տեխնոլոգիական հեղափոխության ուղղակի հետևանք, այլ ընկալել այն առավել բարդ մշակութային գործընթացների մեջ: Ֆ. Ջեյմիսոնն այս նոր՝ հիստերիկ կամ պոստմոդեռն վեհը առաջին հերթին վերագրում է ճարտարապետությանը, որն արվեստներից ամենահանրայինն է և ամենաուղիղ կերպով է ազդում մեր աշխարհընկալման վրա: Այս առումով ուշադրության է արժանի այն փաստը, որ Ա. Շեկոյանի «Երևան հյուրանոցն» ու «Poker.am»-ը, ինչպես և Վ. Գրիգորյանի «Քաղաքը» անդրադառնում են քաղաքային միջավայրին, ընդ որում՝ դա անում են ընդգծված ծրագրային կերպով. եթե նախորդ դարասկզբին Ե. Չարենցը «Պոեզոզուռնայի» էջերին արևելյան քաղաքի հետամնացության տեսարաններին հակադրում էր արևմտյան արդյունաբերական քաղաքների լուսավոր ու լայն փողոցները և ստանձնում «երգերի տեղ երկրներ շինելու» մոդեռնիստական հանձնառությունը, ապա Ա. Շեկոյանի և Վ. Գրիգորյանի մոտ քաղաքը բանաստեղծություն է բերվում խնդրականացվելու նպատակով. քաղաքային իրականությունը ձևակերպվում է գլխավորապես իբրև նշանների բարդ համակարգ, որի առաջ մենք մանր ու անկարևոր ենք: Իր «Աշխարաքաղաքական գեղագիտությունը» գրքում Ֆ. Ջեյմիսոնը խոսում է

[1]***Jameson, F.**, Postmodernism, or The Cultural Logic of Late Capitalism, Durham, N.C., Duke University Press, 1991, pp. 76-77*

ժամանակակից արվեստի մեջ տոտալության ձգտման մասին՝ իբրև տեխնոլոգիական հեղափոխությամբ ստեղծված նոր աշխարհը մտածելի դարձնելու փորձ[1]: Շեկոյանի՝ հայտնի ու անհայտ անունների երկար թվարկումները հենց այսպիսի փորձի ակնհայտ օրինակ են. մի կողմից՝ այս նշանները մեզ օգնում են մտածելի դարձնել սոցիալական հարաբերությունների այն բարդ սարդոստայնը, որ իրենից ներկայացնում է ժամանակակից քաղաքային իրականությունը, մյուս կողմից՝ հենց դրանք են նպաստում մեզ շրջապատող իրականությունն իբրև նման մի սարդոստայն պատկերացնելուն: Վ. Գրիգորյանի «Հարեմի վարդ» պոեմում մաքուր պաստիշային ձևով խաղարկվում են արևելյան բանաստեղծական ձևերն ու բանահյուսական նյութը, բայց նաև, որ ավելի կարևոր է, խաղային է պոեմի բովանդակությունը ևս, որտեղ քնարական հերոսուհին հանդես է գալիս իբրև մի արևելյան բռնակալի բազմաթիվ կանանցից մեկը, որ նախապատրաստվում է սիրելի ամուսնու հետ բաղձալի հանդիպմանը: Պոեմի վերջում դրված հանելուկի պատասխանը, որ պիտի ծառայի հենց այս հիստերիկ վեհի էֆեկտը կոտրելուն, իր հերթին ևս ծաղրականի ու վեհի զարմանալի խառնուրդ է, ուր բանաստեղծուհին հայտարարում է, որ կին է ստեղծում ոչ թե Ադամի կողից, այլ մի լրիվ ուրիշ նյութից՝ կարծես ակնարկելով ավանդական կանացիությունը ապակառուցող իր պոեմի նպատակին: Կարևոր է նկատել, որ «Poker.am»-ի վերնագրում և «Հարեմի վարդի» տեքստի ներսում հղում է արվում այն ժամանակ դեռ բավականին երիտասարդ համացանցին՝ ակնարկելով ցանցային իրականության և պոեմների միջև կառուցվածքային նմանություններին: Հիշատակելի է նաև, որ թե՛ «Երևան հյուրանոցի»-ի, թե՛ «Հարեմի վարդի» մեջ կենտրոնական, տոտալացնող տարրը սերն է. առաջինի մեջ խոսքը համընդհանուր, համայնական սիրո մասին է, որ միավորում է այս բոլոր՝ առաջին հայացքից իրար հետ կապ չունեցող մարդկանց, մի տեսակ ծանրության կենտրոն դառնում այս ստեղծագործության համար, երկրորդի դեպքում խոսքը, իհարկե, ռոմանտիկ ու սեռական սիրո մասին է, որը կարծես հավաքվում է բազմաթիվ կտորներից՝ ընդհուպ մինչև սիրելիի մարմնի մասերն իրար միացնելով նրան «ստեղծելը»: Երկու դեպքում էլ սերն այն տարրն է, որ բերում է ստեղծագործությունը մի տոտալ ամբողջության, և զուգահեռվելով բացարձակ, աստվածային սիրո գաղափարին՝ նպաստում վեհի էֆեկտի ստեղծմանը:Այս կետի վրա կարծես ամփոփելով անտիպոեզիայի ընթացքը՝ երկու բանաստեղծներն էլ հեռանում են պոեզիայից հենց այն շրջանում, երբ արևմտյան պոստմոդեռնիզմը պայմանավորած մի շարք հասարակական երևույթներ սկսում են հաստատվել հայաստանյան իրականության մեջ: Հատկանշական է, որ այս բնույթի որևէ նշանավոր գործ հետագայում ևս չի ստեղծվում:

Պոստմոդեռնիզմի ինչ-ինչ տարրեր կարելի է նկատել նաև 90-ականներին երևան եկած մեկ այլ խումբ բանաստեղծների մոտ Հ. Թամրազյան, Վ. Աթաբեկյան,

---

[1] *Տե՛ս* ***Jameson, F.,*** *The Geopolitical Aesthetics, London, Indiana University Press, 1995*

Ն. Աթաբեկյան, Ա. Եփրեմյան և այլք։ Այստեղ խոսքն առավելապես մետալեզվականության, լեզվի և պոեզիայի ռեֆլեքսիվ բնույթի մասին է[1]։ Այդուամենայնիվ, այս բանաստեղծների ստեղծագործությունը խուսափում է ուշ կապիտալիզմի իրականության հետ հիմնավոր մակարդակում հարաբերվելուց։ Սա կարելի է բացատրել ինչպես նախընթաց պոեզիայի հետ ժառանգորդական կապով, այնպես էլ, թերևս, բանաստեղծության նորոգության մոդեռնիստական հանձնառությամբ՝ առանց, սակայն, ավանգարդիստների հեղափոխական նկրտումների։ Մյուս կողմից՝ ժամանակակից պոեզիայի մեջ առաջին հայացքից այս «բարենորոգչական» գծով շարժվող մի շարք բանաստեղծներ՝ Հուսիկ Արայից մինչև Էդուարդ Հարենց, դուրս են մնում այդ հարացույցից. նախորդող շրջանի բարենորոգչությունն այս հեղինակների համար արդեն մշակութային իրողություն է։ Այս առումով հետաքրքիր է զուգահեռը ժամանակակից բանաստեղծության վրա անտիպոեզիայի թողած ազդեցության, դրա արձագանքների հետ։ Ինչպես ամերիկյան պոեզիայի մեջ Նյու Յորքի դպրոցը՝ ի դեմս Ջոն Էշբերիի, Քեննեթ Կոքի և Ֆրենկ Օ՛Հարայի, այնպես էլ անտիպոեզիայի մի շարք ներկայացուցիչներ հայ պոեզիայի մեջ ներկայացնում են մի միջանկյալ դիրք, երբ ընդունված նորմերին ու սպառողական հասարակության կարգերին դեմ գնալու ավանգարդիստական միտվածությունը համատեղվում է պոստմոդեռնիստական պոեզիա ստեղծելու ակնահայտ ցանկության հետ։ Խոսքը ոչ միայն Ա. Շեկոյանի և Վ. Գրիգորյանի մասին է, այլև ավելի երիտասարդ բանաստեղծների, ինչպիսիք են Ա. Ոսկանյանը և Ա. Հայրապետյանը, որոնց մոտ կնոջ ազատագրման ու բանաստեղծական լեզվի սահմանների ընդլայնման հարցերը դրվում են մոդեռնիստական ավանդույթից սկզբունքորեն անջատված պոեզիայի մեջ։ Անշուշտ, այստեղ էլ, ինչպես Ա. Շեկոյանի դեպքում էր, գործ չունենք մոդեռնիզմի ուղղակի մերժման հետ. պատճառը կրկին խորհրդահայ գրականության մեջ մոդեռնիզմի բարդ ու ոչ միանշանակ պատմությունն է։ Ըստ էության, այս երկակիությունն ավելի ուշ երևում է Գ. Գասպարյանի պոեզիայում ևս, որի պոեզիան բնորոշվում է պաստիշի, գրական թրրնթեյլիզմի և միջտեքստային հղումների առատ կիրառմամբ, «առանձնանում է ավանգարդիստական որակներով, որոնք բնորոշ են նյույորքյան դպրոցին (New York School) կամ լեզվի պոեզիային (Language poetry)»[2]։ Գ. Գասպարյանի և, որոշ չափով, Վ. Դանիելյանի գործերը, կարելի է ասել, հայ իրականության մեջ ներկայացնում են պոստմոդեռնիզմի համաշխարհային գերիշխանության ժամանակներում քաղաքական-քաղաքացիական պոեզիա ստեղծելու ողջ հակասականությունը։

1990-ականների վերջերից ու 2000-ականներից արևմտյան արվեստագիտական-արվեստաբանական շրջանակներում պոստմոդեռնիզմի

---

[1] *Տե՛ս* ***Հակոբյան Հ.****, Ժամանակակից հայ պոեզիան (1990-2014), 2014, էջ 52*

[2] ***Ղարսյան Կ.****, Ի՞նչ կա-չկա «Չկա՝ չկա»-ում, Ինքնագիր 8, 2018, էջ 343։*

ավարտի մասին խոսակցությունները բավական տարածում գտան[1]: Տարիների ընթացքում առաջարկվել են պոստմոդեռնիզմին հաջորդող դրության տարբեր բնորոշումներ՝ մշակութաբան Էրիկ Գանսի պոստմիլենիալիզմը[2], գրականագետ Միխայիլ Էպշտեյնի տրանսպոստմոդեռնիզմը[3], մշակութային քննադատ Ալան Քիրբիի դիջիմոդեռնիզմը[4], փիլիսոփաներ Տիմոթեուս Վերմյուլենի և Ռոբին վան դեն Աքքերի մետամոդեռնիզմը[5] և այլն: Առաջարկված տարբերակները թեև առանձին շրջանակներում որոշակի տարածում գտան, այդուամենայնիվ, չկարողացան դուրս մղել պոստմոդեռնիզմը, իսկ հետագայում այս վեճերը քիչ-քիչ ետին պլան մղվեցին արևմտյան ակադեմիայում: Սրան հակառակ, պետք է ասել, այս հարցերը ավելի քան արդիական են մնում հետխորհրդային համատեքստում, առաջին հերթին, իհարկե, Ռուսաստանում[6]: Պատճառն, ինչպես նշել ենք, այն նյութական իրականությունն է, որից պոստմոդեռնիզմը՝ իբրև մշակութային գերիշխող տրամաբանություն, բխում է: Պոստմոդեռնիզմի ավարտի կամ մահվան մասին վեճերի համար կենտրոնական է պոստմոդեռնիստական զգայնության ակնբախ նահանջը ինչպես արևմտյան, այնպես էլ համաշխարհային արվեստի և գրականության մեջ. պոստմոդեռնիստական հեգնանքին փոխարինելու են գալիս նոր անկեղծությունն ու զգայունությունը, որոնք ընկած են, օրինակ, մետմոդեռնիզմի գեղագիտության հիմքում: Այստեղ, սակայն, կարևոր է նկատել, որ պոստմոդեռնիզմը պայմանավորող ուշ կապիտալիստական, նեոլիբերալ աշխարհակարգը շարունակում է գործել, ուստի պետք է ենթադրել, որ այն գեղագիտության նահանջը, որ ավանդաբար համարվում է պոստմոդեռնիզմից անբաժանելի, անգամ՝ այն լավագույնս նկարագրող, ամենևին չի խոսում պոստմոդեռնիզմի նահանջի մասին ջեյմիսոնյան իմաստով. պատմության դիալեկտիկական խզման, սպառողական մշակույթի հետ հարաբերվելու և այլ առումներով ժամանակակից գրականությունն ու արվեստն առանձնապես չեն տարբերվում 20-րդ դարի երկրորդ կեսի պոստմոդեռնիզմից: Ավելին՝ գեղագիտության փոփոխությունները խոսում են այս գերիշխող տրամաբանության կենսունակության մասին, քանի որ հնարավորություն են տալիս չեզոքացնել դրա մերժման որևէ հնարավոր շարժում: Այս համատեքստում է պետք դիտարկել, օրինակ, Կ. Անտաշյանի՝ մերթ հեգնական, մերթ անկեղծ ու հուզումնառատ

---

[1] *Տե՛ս* ***Potter, Garry and Lopez, Jose*** *(eds.): After Postmodernism: An Introduction to Critical Realism. London: The Athlone Press 2001, p. 4.*

[2] *Տե՛ս* ***Gans, Eric****: Originary Thinking: Elements of Generative Anthropology. Stanford, California: Stanford University Press 1993.*

[3] *Տե՛ս* ***Epstein, M.; Genis, Alexander; Vladiv-Glover, Slobodanka****. Russian Postmodernism. New Perspectives on Post-Soviet Culture. Berghahn Books: New York, 1999, pp. 457–460.*

[4] *Տե՛ս Kirby, A. Digimodernism. New York: Continuum, 2009.*

[5] *Տե՛ս Vermeulen, Timotheus, van den Akker, Robin, Notes on Metamodernism. Journal of Aesthetics and Culture, 2010.*

[6] *Տե՛ս* ***Плунгян Н.,*** *«Неприкосновенный запас. Дебаты о политике и культуре», Gesamtkunstwerk Гройс, 2018, 122 (6), стр. 214-225.*

բանաստեղծությունները: Սրանով է պետք բացատրել նաև խոստովական պոեզիայի ազդեցությունը Հ. Սիմոնյանի, Լ. Եղյանի և այլոց պոեզիայի վրա, որոնց գործերում երևում է ռադիկալ խզում 90-ականների և վաղ 2000-ականների աղմկոտ անտիպոեզիայի հետ: Արմատական անցյալի ջնջումը, որի մասին գրում էր Ֆ. Ջեյմիսոնը[1], ամբողջական է դառնում 2010-ականների պոեզիայում: Ժամանակին, խոսելով ավանգարդի նահանջի մասին, գրականագետ Թ. Իգլթոնը գրել է. «Մեկ անգամ Թեյթի պատկերասրահում աղյուսների կույտ դնելը կարող է հեգնական համարվել, սակայն այդ ժեստն անվերջ կրկնելը բացարձակ անհետաքրքրություն է որևէ հեգնական մտադրության հանդեպ»[2]: Վերը նկարագրված գործընթացները ժամանակակից հայ պոեզիայի մեջ կարծես այս պատմական փորձի հայելային կրկնությունը լինեն:

Պոստմոդեռնիզմը հայ պոեզիայի մեջ բարդ ու բազմակողմանի երևույթ է՝ իր տարբեր փուլերով, գեղագիտական ընկալումներով և սահմանման բարդություններով: Իբրև ուշ կապիտալիզմի դարաշրջանի մշակութային գերիշխող տրամաբանություն՝ պոստմոդեռնիզմը արտացոլում և նախանշում է այն փոխակերպումները, որոնք տեղի են ունենում մեր հասարակության մեջ, և պոստմոդեռնիստական պոեզիայի ուսումնասիրությունը կարևոր է ոչ միայն հայ գրականության, այլև առհասարակ մեր իրականության առավել ամբողջական պատկեր ստանալու համար:

Հոդվածը տպագրության է երաշխավորել խմբագրական խորհրդի անդամ, բ.գ.դ. Ս.Ա.Խանյանը:

[1] *Տե՛ս* ***Jameson, F.****, Postmodernism, or The Cultural Logic of Late Capitalism, Durham, N.C., Duke University Press, 1991.*

[2] *Eagleton, T. Capitalism, Modernism and Postmodernism, Against the Grain, Verso, 1986, p. 132.*

ՀՏԴ 81`33

Օտար լեզու

Հասմիկ ՂԱՋՈՅԱՆ
ՀԱՊՀ օտար լեզուների ամբիոնի հայցորդ
E-mail: hasmikghajoyan@mail.ru

ՏԵԽՆԻԿԱԿԱՆ ԵԶՐՈՒՅԹՆԵՐԻ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՄԱՆ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԵՎ ՍՏՈՒԳԱԲԱՆԱԿԱՆ ԱԿՆԱՐԿ

Սույն հոդվածում քննության է ենթարկվում տեխնիկական եզրույթների ստեղծման և զարգացման ընթացքը: Տեխնիկայի և գիտության զարգացումը նպաստում են հատուկ մասնագիտական և գիտական եզրույթաբանության կայացմանը: Առաջին եզրույթաբանական աշխատությունները գրվել են ոչ միայն լեզվաբանների, այլ նաև հմուտ ճարտարագետների կողմից, ովքեր իրենց գործունեության ընթացքում բախվել են տեխնիկական եզրույթաբանության անկատարության հետ: Գիտության զարգացումը պահանջում էր եզրույթների ստեղծում: Այս պարագայում անհրաժեշտ էր կատարել խորքային ուսումնասիրություն, հասկանալ տեխնիկայի ոլորտում կիրառվող եզրույթների ծագումնաբանությունն ու իմաստափոխությունը:

Եզրույթաբանության ուսումնասիրությունը առավել հրատապ է դառնում համաշխարհային գլոբալ զարգացումների արդի փուլում: Գիտելիքը ձեռք է բերում համաշխարհային բովանդակություն շնորհիվ համացանցի: Ի հայտ են գալիս գիտական նոր հասկացություններ, որոնք էլ ներթափանցում են լեզվի մեջ և նպաստում տվյալ լեզվի բառապաշարի հարստացմանը:

Սույն հոդվածում մեթոդական հիմք են ծառայել մի շարք բառեր, որոնք կիրառվում են տեխնիկայի ոլորտում: Տեխնիկական եզրույթների ստուգաբանական և իմաստաբանական առանձնահատկությունների ուսումնասիրությունը կարող է բարձրացնել տեխնիկական անգլերենի դասավանդման արդյունավետությունը և հիմք հանդիսանալ տեխնիկական եզրույթների բառարան կազմելու համար:

Բանալի բառեր՝ տեխնիկական եզրույթներ, հասկացություն, եզրույթաբանություն, գիտատեխնիկական, տեղեկատվություն, համակարգիչ, իմաստ, ստեղծում, սահմանում, զարգացում:

А. Каджоян

ИСТОРИЧЕСКИЙ И ЭТИМОЛОГИЧЕСКИЙ ОБЗОР ИЗУЧЕНИЯ ТЕХНИЧЕСКИХ ТЕРМИНОВ

В данной статье рассматривается процесс формирование и развития технических терминов. Развитие техники и науки способствует формированию специальной профессиональной и научной терминологии. Первые терминологические работы были написаны не только лингвистами, но и опытными инженерами, которые в ходе своей деятельности столкнулись с несовершенством технической терминологии.

Развитие науки требовало создания терминов. В этом случае необходимо было провести глубинное исследование, понять происхождение и изменение смысла применяемых в сфере техники терминов. Исследование терминологии становится более актуальным на современном этапе глобальных мировых развитий. Знание приобретает мировое содержание благодаря интернету. Появляются новые научные понятия, которые проникают в язык и способствуют обогащению лексики данного языка.

В этой статье методической основой послужил ряд слов, применяемых в сфере техники. Изучение этимологических и семантических особенностей технических терминов может повысить эффективность преподавания технического английского языка и стать основой для составления словаря технических терминов.

Ключевые слова: технические термины, понятие, терминология, научно-техническая, информация, компьютер, смысл, создание, определение, развитие.

H. Ghajoyan

HISTORICAL AND ETYMOLOGICAL OVERVIEW OF THE STUDY OF TECHNICAL TERMS

The following article discusses the process of creating and developing technical terms. The development of technology and science contributes to the formation of special professional and scientific terminology. The first terminological works were written not only by linguists, but also by experienced engineers who encountered imperfections in technical terminology.

The development of science required the creation of terms. It was necessary to conduct an in-depth study, to understand the origin and change in the meaning of terms used in the field of technology. The study of terminology becomes more relevant at the current stage of global development. There are new scientific concepts that penetrate the language and contribute to the enrichment of the vocabulary of the following language.

The methodological basis of this article is a number of words used in the field of technology. Studying the etymological and semantic features of technical terms, we can improve the effectiveness of teaching technical

English, and it may become the basis for compiling a dictionary of technical terms.
Key words: technical terms, concept, terminology, scientific and technical, information, computer, meaning, creation, definition, development.

Մարդիկ դարեր շարունակ ուսումնասիրել են իրենց շրջապատող աշխարհն ու երևույթները: Էլեկտրականության մասին գիտության առաջացման պատմությունը սկիզբ է առել մ.թ.ա. IV դարում, երբ Թալեսը հայտնաբերեց ձգողականության հատկությունը:

Գիտության և տեխնիկայի զարգացման ցածր մակարդակի պատճառով մինչև XVII դարի սկիզբը էլեկտրական երևույթների մասին ուսմունքը գործնականում համապատասխանում էր Թալեսի գիտելիքներին: Էլեկտրականության և մագնիսականության վերաբերյալ առաջին տպագիր ստեղծագործությունը եղել է անգլիացի գիտնական Ու. Գիլբերտի «Մագնիսի, մագնիսական մարմինների և մեծ մագնիս Երկրագնդի մասին» գիրքը, որը հրատարակվել է Լոնդոնում 1600 թվականին: Գիրքը հրատարակվել է լատիներեն լեզվով, քանի որ XVII դարում այդ դասական լեզուն գերիշխում էր գիտության բնագավառում, և գիտական աշխատությունները մեծ մասամբ գրվում էին լատիներեն լեզվով[1]:

Առաջին էլեկտրոսկոպի միջոցով Ու.Գիլբերտը ցույց տվեց, որ թեթև առարկաներ ձգելու ունակությամբ օժտված են մի շարք նյութեր, որոնց նա տվեց ***electrics*** անվանումը, այսինքն՝ «էլեկտրական մարմիններ», իսկ այդպիսի ձգողական հատկությունը նա անվանեց ***electrica***, այսինքն՝ «էլեկտրական ուժ»՝ այսպես ածանցելով իր եզրույթները լատինական ***electricus*** բառից, որը սկիզբ է առնում հունական ***electron*** բառից:

Գիտության և տեխնիկայի զարգացման հետ փոփոխվում և զարգանում են հասկացությունները: Այսպես՝ ***electricity*** եզրույթը, որն առաջացել է -***ic*** և -***ity*** ածանցներից, առաջին անգամ գործածվել է անգլիացի գիտնական Տ. Բրաունի գրքում: Սկզբում ***electricity*** եզրույթը նշանակում էր **որոշակի նյութեր**: Էլեկտրամագնիսական դաշտի տեսության ի հայտ գալով՝ ***electricity*** եզրույթը սկսեց նշանակել **էլեկտրական հոսանք, էլեկտրական լիցք**, կամ **ֆիզիկայի բաժիններից մեկը, որն ուսումնասիրում է էլեկտրականությունը**[2]:

Արդյունաբերության մեջ և կենցաղում էլեկտրական հոսանքի գործնական կիրառման շնորհիվ ***electricity*** եզրույթը ստացավ ևս մեկ սահմանում, այն է՝ լուսավորության նպատակով օգտագործվող էլեկտրական հոսանք: Էլեկտրական հոսանքի լայնորեն կիրառումը կենցաղում ***electricity*** եզրույթը դարձրեց համընդհանուր օգտագործման բառ:

---

[1] *Տե՛ս* ***Амосова Н. Н.****, Этимологические основы словарного состава современного английского языка. М., 1956, с.110*

[2] *Տե՛ս* ***Webster's*** *New World Dictionary of the American Language (Second College Edition). Cleveland – New York, 1970, p. 449*

Electron եզրույթը նույնպես փոփոխել է իր նշանակությունը: 1881թ. Հ. Հելմհոլցը կարծում էր, որ լիցքը էլեկտրականության քանակությունն, որը հատուկ է առանձին ատոմների՝ այն անվանելով **էլեկտրականության հոսանքի լիցք**: 1891թ. այդ լիցքին, այսինքն՝ էլեկտրականության քանակությունը, Դ. Ստոնեյը անվանեց ***electron***: Այդ ժամանակվանից սկսած՝ ***electron*** եզրույթը նշանակում էր **էլեկտրական լիցքի կա՛մ դրական, կա՛մ բացասական քանակության միավոր**: Դ. Թոմսոնի հայտնի փորձարկումներից հետո, որոնք կատարվել են 1897թ., ***electron*** եզրույթն սկսեց արդեն բնորոշել էլեկտրականության բացասական լիցք կրող մասնիկը[1]: 1897թ-ից այն սկսեց նշանակել **ամենափոքր բացասական էլեկտրական լիցքով մասնիկ**[2]:

Տեխնիկայի զարգացմանը զուգընթաց ի հայտ են գալիս նոր գաղափարներ և հասկացություններ: Այսպես՝ 1904թ. Նյուրնբերգի համալսարանի պրոֆեսոր Արթուր Ռուդոլֆ Վենելտն առաջին անգամ ներմուծեց էլեկտրոնիկա (***electronics***) եզրույթը՝ վերջնական եզրահանգման գալով «արագ էլեկտրական տատանումների» վերաբերյալ տարիներ շարունակ կատարվող տեսական և գիտական հետազոտություններից: «Արագ էլեկտրական տատանումները» բացահայտել է անգլիացի ֆիզիկոս և մաթեմատիկոս Ջեյմս Մաքսվելը, իսկ ռուս գիտնական Ալեքսանդր Պոպովն առաջին անգամ սովորել է դրանք կառավարել: «Արագ էլեկտրական տատանումները» ռադիոալիքներ են, որոնք միլիոն անգամ ավելի երկար են, քան լուսայինները, սակայն տարածվում են միևնույն արագությամբ: Ռադիոալիքները առաջանում են կայծակի ժամանակ, իսկ հանգիստ պայմաններում արտադրվում են արևից, որը համարվում է էլեկտրամագնիսական ճառագայթների բնական գեներատոր:

Ժամանակակից իմաստով **էլեկտրոնիկա** (***electronics***) եզրույթը վերաբերվում է մի գիտության, որն առաջացել է օրգանական ռադիոֆիզիկայի, ռադիոտեխնիկայի, էլեկտրամեխանիկայի, միկրոէլեկտրոնիկայի, օպտիկայի, ավտոմատիկայի և տեխնիկական կիբեռնետիկայի միաձուլման արդյունքում: Իսկ ռադիոէլեկտրոնիկան, որի հիմքում ռադիոտեխնիկան է, ուսումնասիրում է էլեկտրամագնիսական տատանումներն ու ալիքները ռադիո միջակայքում:

Ռադիո (***radio***)[3] եզրույթը հոմանիշ է **էլեկտրամագնիսական ճառագայթում** (***electromagnetic radiation***) բառակապակցությանը և առաջին անգամ գործածության մեջ է մտել՝ ապացուցելով ռադիոալիքների առկայությունը: Սկզբում ***radio*** եզրույթը նախածանց էր, որը նշանակում էր ***radiant***, թարգմանաբար՝ ճառագայթային, կամ ***radiation***, այսինքն՝ ճառագայթում, որն էլ առաջացել է լատիներեն ***radius*** բառից, այսինքն՝ ճառագայթ: Որպես ռադիոընդունիչ՝ ***radio*** եզրույթն առաջին անգամ

---

[1] *Տե՛ս* ***Будагов Р. А.****, Введение в науку о языке. М., 1965, с. 263*

[2] *Տե՛ս* ***Петров В. В.****, Семантика научных терминов,Новосибирск, 1982, с. 33*

[3] *Բոլոր բառերը ստուգաբանվում են՝ հիմք ընդունելով անգլերենի ստուգաբանական բառարանը՝ http://www.etymonline.com/ կայքում:*

հաստատվել է 1913թ., իսկ որպես ձայնային ազդանշաններ հեռարձակող միջոց՝ 1913թ-ից: ***Radio*** եզրույթը կրճատվել է ***radio-receiver***, ***radio-phone***, ***radio-telegraphy*** բարդ բառերից: Գիտական երևույթների նկարագրության համար երբեմն օգտագործվում են համագործածական բառեր, որոնք կապված են մարդու, բնության, կենդանական և բուսական աշխարհի հետ: Վերջիններս իմաստային վերաձևավորման արդյունքում դառնում են եզրույթներ:

Կարող ենք փաստել, որ պատմաբառագիտական հետազոտության անբաժանելի մասն է համարվում լեզվի իմաստաբանական համակարգի ուսումնասիրումը ժամանակակից իրավիճակում: Այստեղ ևս կարելի է խոսել մի քանի գիտատեխնիկական եզրույթների առաջացան մասին, ինչպիսիք են ***television***, ***screen***, ***antenna*** բառերը: Հեռուստատեսությունը հզոր միջոց է գիտամշակութային տեղեկատվության տարածման համար:

Հեռուստատեսություն (***television***) եզրույթն առաջին անգամ օգտագործվել է ռուս ճարտարագետ-գիտնական Կ. Դ. Պերսկիի կողմից Փարիզում կայանալիք միջազգային գիտաժողովի ընթացքում: Անգլերենում ***television*** եզրույթը կազմված է ***tele*** (հունարեն բառ է և նշանակում է **հեռու**) և ***vision*** (որը լատիներեն ***videre*** բառից է և նշանակում է **տեսնել**) բառերից: Այն փոխառվել է ֆրանսերեն ***télévision*** բառից: Այս եզրույթը ծառայել է հեռախոսալարի միջոցով շարժվող պատկերներ փոխանցելու համար: ***Telephote*** (1880) և ***televista*** (1904) բառերը նույնպես օգտագործվել են այս իմաստով, իսկ ***television set***, այսինքն՝ **հեռուստացույց** բառը կիրառվել է 1948թ.:

Screen եզրույթը, որն ի սկզբանե համարվել է կրակի ջերմությունից կամ միջանցիկ քամիներից պաշտպանող կահույքի մի տեսակ, առաջացել է 14-րդ դարում հին ֆրանսերեն «***escran***» բառից, որն էլ անգլերենում թարգմանաբար նշանակում էր ***fire-screen***: Հնարավոր է, որ ***screen*** եզրույթը առաջացել է հին գերմաներեն ***skirm*** կամ ***skerm*** բառերից, որոնք թարգմանաբար նշանակում են **պաշտպանություն, ծածկոց**: 1859թ. այն ուներ «դռների և պատուհանների համար նախատեսված մետաղական ցանց» իմաստը:

Ֆրանսիացի ֆիզիկոս Ա. Է. Բլոնդելն առաջին անգամ առաջարկել է Պոպովին օգտագործել ***antenna*** եզրույթը: Սակայն ռադիոտեխնիկայի ոլորտում ***antenna*** եզրույթի հեղինակը համարվում է Գ. Մարկոնին: Բառն առաջացել է լատիներենից, որտեղ ***antenna*** նշանակում էր «***sail yard***», այսինքն՝ առագաստակալ: Ստուգաբանորեն այն փոխ է առնված հունարեն «***keraiai***» բառից, որը նշանակում է միջատի եղջյուր, այսինքն՝ «***horn of an insect***»: Ռադիոտեխնիկայի ոլորտում ***antenna*** եզրույթն օգտագործվել է 1902թ-ից և նշանակում է «***aerial wire***», որը թարգմանվում է որպես ալեհավաք:

Էլեկտրոնային տեխնիկայի զարգացումը նպաստում է գիտատեխնիկական առաջընթացին: 1642թ. Բ. Պասկալը առաջին անգամ կիրառում է հաշվիչ մեքենաների սկզբունքը: Իսկ 1946թ. ստեղծվում է առաջին էլեկտրոնային հաշվիչ

մեքենան: Տեխնոլոգիաների ոլորտում հիմնարար բարեփոխումների պատճառ է հանդիսանում կիսահաղորդիչների լայնածավալ օգտագործումը և անցումը տեղեկատվական հասարակության, որն էլ նպաստում է համակարգչի ստեղծմանը: Այս ամենը կարծես թե հեղափոխություն արեց ամբողջ աշխարհի տեղեկատվության, կապի, հեռահաղորդակցության ոլորտում: Այսպես, 1971 թ. ի հայտ եկավ առաջին միկրոսխեման, իսկ մարդիկ, ովքեր աշխատում էին դրանցով, սովորեցին մեծ քանակությամբ նոր բառեր: 1981թ. IBM ընկերությունը ստեղծեց անհատական համակարգիչը (***personal computer***), որն էլ ավելի նպաստեց համակարգչային գիտության զարգացմանը: Ներկայումս ամբողջ աշխարհում մեծ վերելք է ապրում համակարգչային տեխնոլոգիաների զարգացումը: Սրանով է պայմանավորված այն իրողությունը, որ համակարգչային տեխնոլոգիաների ոլորտում ի հայտ են գալիս նոր բառեր: Ծրագրավորողները օգտագործում են նոր եզրույթներ, որոնք էլ փոխանցվում են բառերի համագործածական շերտից: Անգլերենում ***computer*** եզրույթն այլ իմաստ էր արտահայտում: Վերջինս նշանակում էր **անձ, ով հաշվարկ է անում**, այսինքն՝ «***one who calculates***»: ***Computer*** եզրույթը -***er*** վերջածանցի միջոցով կազմվել է «***compute***» բայից, որը համարվում էր գործողություն կատարող գոյական: Մեր օրերում ***computer*** եզրույթը էլեկտրոնային, թվային սարք է, այսինքն՝ «***digital electronic device***»:

Համակարգչային տեխնոլոգիաների ճնշող մեծամասնությունը ստեղծվել է Ամերիկայի Միացյալ Նահանգներում, որտեղ «Silicon Valley» կոչվող վայրում կենտրոնացված են ոչ միայն Ամերիկայի, այլև ամբողջ աշխարհի հետազոտական կենտրոնները: Այստեղ աշխատում են բազմաթիվ գիտնականներ, որոնք զբաղվում են էլեկտրատեխնիկայի և համակարգիչների ոլորտում նոր տեխնոլոգիաների ստեղծմամբ և վերամշակմամբ: «Silicon Valley» կոչվող վայրը համարվում է աշխարհում միկրոսխեմաների ամենախոշոր արտադրողը:

Ցանկացած նոր տեխնոլոգիայի հայտնագործումը նպաստում է նոր եզրույթների ձևավորմանը: Այդպիսին է կոշտ մագնիսական սկավառակ (***Hard Magnetic Disk Drive***) կամ (***Winchester Disk***) եզրույթը, որտեղ կուտակվում է տեղեկատվությունը: ***Winchester*** անվանումը այս եզրույթն ստացել է IBM ընկերության կողմից, երբ 1973թ. վերջինս թողարկեց 3340 մոդելի կոշտ սկավառակը: Սակայն 1990թ. ***winchester*** անվանումը գործածությունից դուրս մղվեց Եվրոպայում և Ամերիկայում: ***Hard Magnetic Disk Drive*** եզրույթի առաջացումը նոր էջ բացեց համակարգչային գիտության մեջ: Ի տարբերություն ճկուն սկավառակի (***Floppy Disk***)՝ տեղեկատվությունը կուտակվում է կոշտ սկավառակի (***disk*** եզրույթը առաջացել է լատիներեն ***discus*** բառից) մեջ:

Քանի որ մենք իսկապես մուտք ենք գործել տեղեկատվական ժամանակաշրջան, ուստի լայն տարածում ունի **տեղեկատվություն** (***information***) եզրույթը, որի ստեղծումը վերջին գիտական հայտնագործությունները կապակցում են առօրյա կյանքի հետ: Վերջինս ունի իմաստային հստակ բնորոշում, քանի որ

ավելի անկախ է ենթատեքստից, քան համագործածական շերտի բառերը: Ենթատեքստից կախվածությունն ի հայտ է գալիս միայն այն դեպքում, երբ եզրույթը տվյալ բնագավառում ունի մեկից ավելի նշանակություն: Սրանով էլ բնորոշվում է ***information*** եզրույթը: Անգլերենում ***information*** բառն ունի բազմաթիվ իմաստներ, ինչպես օրինակ՝ 1. facts or details that tell you something about a situation, person, event, etc., 2. written on copies of letters and documents that are sent to someone who needs to know about them but does not have to deal with them 3. AmE. the telephone service which provides telephone numbers to people who ask for them; directory enquiries BrE - informational adj.[1]: ***Information*** բառն առաջացել է հին ֆրանսերեն «informacion, enformacion» բառերից: Իսկ հետագայում ի հայտ եկան ***information theory*** (1950թ.), ***information technology*** (1958թ.), ***information revolution*** (1966թ.), ***information overload*** (1967թ.) արտահայտությունները:

Իրավիճակը կտրուկ փոխվեց, երբ 1986թ. Ազգային գիտական ֆոնդը ստեղծեց գիտահամակարգչային ցանց և այն միավորեց Advanced Research Projects Agency ցանցի հետ: Այսօր համացանցը էլեկտրոնային հաղորդագրությունների փոխանցման միջոցից վեր է ածվել հանդիպումների, հաղորդակցման, տեղեկատվության, զվարճանքի միջոցի, որի համար տարածությունը նշանակություն չունի: Համացանցի հայրենիքն է համարվում Ամերիկայի Միացյալ Նահանգները և պատահական չէ, որ **Մայքրոսոֆթ** ընկերության հիմնադիր Բիլ Գեյթսը շարունակում է պնդել, որ համացանցի լեզուն միայն անգլերենն է: ***Internet***, այսինքն՝ **համացանց**, եզրույթը կազմված է երկու մասից. առաջին մասը ***international*** ածականն է, որը թարգմանաբար նշանակում է **միջազգային**, որից էլ վերցված է ***inter-*** նախածանցը, իսկ երկրորդ մասը ***net*** գոյականն է, որը թարգմանաբար նշանակում է **ցանց**: Հին անգլերենում ***net*** գոյականը, որն ունեցել է **ցանց, ուռկան, սարդոստայն** իմաստները, փոխաբերաբար գործածվելիս նշանակում էր նաև **թակարդ, որոգայթ**: ***Net-ը*** միջազգային էլեկտրոնային ցանց է, որի շնորհիվ համակարգիչների օգտատերերը կարող են կապվել միմյանց հետ, տեղեկատվություն փոխանակել տեքստերի, նկարների, պատկերների տեսքով: ***Net*** գոյականը համակարգչային եզրույթաբանության մեջ հոմանիշ է ***web*** գոյականին, որը, սակայն, որպես առանձին բառ չի օգտագործվում, այլ հանդես է գալիս բառակապակցություններում, ինչպես, օրինակ՝ ***web page***, ***web master***, ***web server***, ***web site***, ***web space***, և իհարկե ***World Wide Web*** (այսուհետ WWW), որը թարգմանաբար նշանակում է **համաշխարհային ցանց, աշխարհացանց**: ***WWW*** - ն ի սկզբանե մշակվել և օգտագործվել է ֆիզիկայի բնագավառում համագործակցության համար: Վերջինս անհրաժեշտ էր, որպես ակնթարթային տեղեկատվության փոխանակման միջոց ամբողջ աշխարհի տարբեր համալսարանների ֆիզիկոսների համար: Այժմ ***WWW–ն*** ծառայում է ամբողջ

[1] ***Longman*** *Dictionary of Contemporary English, Third edition with new words supplement, 2001, p. 730.*

աշխարհում մարդկանց, երեխաների և մեծահասակների անձնական, առևտրային և ակադեմիական նպատակների համար:

Միջազգային համակարգչային ցանցի ի հայտ գալուց հետո հնարավոր եղավ նամակներ գրել ոչ թե սովորական փոստով, այլ էլեկտրոնայինով (***electronic mail***), որը կազմված է ***electronic*** ածականից, որի ***e*** առաջին տառը անգլերենում համարվում է նախածանց, ու ***mail*** գոյականից: Իսկ ***post*** բառը բացատրվում է որպես **փոստային նամակներ տեղափոխող համակարգ**: Հեծյալները և ձիերը հերթով տեղավորվում էին երթուղու երկայնքով, որպեսզի արագացնեն փոստի փոխանցումը: Վերջինիս հիմքը լատիներեն ***positus equites positi*** արտահայտությունն է:

Ի մի բերելով վերը շարադրվածը տեխնիկական եզրույթների ստեղծման և զարգացման ընթացքի մասին՝ կարող ենք ասել, որ եզրույթաբանական միավորների առաջացումը լեզվում պատահական երևույթ չէ: Այն պայմանավորված է արտալեզվական գործոններով, տվյալ դեպքում՝ որևէ երևույթի բացահայտմամբ, հասկացության կամ առարկայի առաջացմամբ: Որպես կանոն՝ այդ բացահայտումները կապված են նաև գիտնականների անունների հետ, որոնք ոչ միայն բացահայտել են այդ երևույթները, ներմուծել հասկացությունները, հայտնագործել առարկաները, այլ նաև տվել են դրանց համապատասխան անվանումները: Եզրույթները հիմնականում ստեղծվել են հունարենի և լատիներենի հիման վրա: Ոչ բոլոր եզրույթներն են պահպանել իրենց սկզբնական իմաստային նշանակությունը, քանի որ գիտության զարգացման հետ ճշգրտվել և փոփոխվել են անվանողականության հիմքում ընկած հասկացությունները, և համապատասխանաբար, ճշգրտվել և փոփոխվել են եզրույթների իմաստային սահմանումները:

Հոդվածը տպագրության է երաշխավորել խմբագրական խորհրդի անդամ, մ.գ.դ. Ի.Կ.Կարապետյանը :

ՀՏԴ 81

Языкознание и языки. Лингвистика

Инга АКОПЯН
Доцент кафедры русского языка и литературы АрГУ, к.п.н.
E-mail: ingayan@list.ru

ОБ АКТИВНОЙ СЛОВООБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ АДАПТАЦИИ ЗАИМСТВОВАННЫХ СЛОВ В МОЛОДЕЖНОМ СЛЕНГЕ

Ի.Հակոբյան

ԵՐԻՏԱՍԱՐԴՆԵՐԻ ՍԼԵՆԳՈՒՄ ՓՈԽԱՌՅԱԼ ՄԻԱՎՈՐՆԵՐԻ ԱԿՏԻՎ ԲԱՌԱԿԱԶՄԱԿԱՆ ՀԱՄԱՄԱՐԵՑՄԱՆ ՄԱՍԻՆ

Սույն հետազոտության նպատակն է ուսումնասիրել անգլերենաբանությունները ռուս երիտասարդների հաղորդակցության լեզվում՝ սլենգում, բացահայտելու դրանց բառակազմական հնարավորությունները: Փոխառու լեզվական համակարգում օտար բառամիավորները ենթարկվում են քերականական փոփոխությունների՝ ածանցման և թեքման նոր իրողություններ դրսևորելով և այդպիսով թափանցելով ռուսաց լեզվի բառակազմական համակարգ: Պայմանավորված փոխառու լեզվում օտարաբանության գործածության հաճախականությամբ և ակտիվությամբ՝ դրանց հարմարեցումը այդ լեզվական համակարգում դրսևորվում է երկու ձևով՝ ակտիվ և պասիվ:

Բանալի բառեր՝ անգլերենաբանություն, երիտասարդական սլենգ, փոխառու լեզու, բառակազմական հարմարության սկզբունք, ակտիվ և պասիվ համապատասխանեցում:

Цель настоящего исследования состоит в изучении англицизмов русского молодежного сленга с точки зрения их словообразовательных возможностей. Входя в систему языка-реципиента, иноязычные слова подвергаются грамматическому переоформлению, которое заключается в присоединении соответствующих аффиксов и системы флексий русского языка, тем самым активно включаются в словообразовательную систему русского языка. В зависимости от того, какое место занимает иноязычное слово в словообразовательной системе принимающего языка, его адаптация на этом языковом уровне проявляется в двух формах - активной и пассивной.

Ключевые слова: англицизм, молодежный сленг, язык-реципиент, словообразовательная адаптация, активная адаптация, пассивная адаптация.

I.Hakobyan

ABOUT THE ACTIVE WORD-FORMATION ADAPTATION OF BORROWED WORDS IN YOUTH SLANG

The purpose of this research is to study the English language of Russian youth slang from the point of view of their word-formation capabilities. Entering the system of the recipient language, foreign words undergo grammatical re-formatting, which consists in the addition of the corresponding affixes and the system of inflections of the Russian language, thereby actively included in the word-formation system of the Russian language. Depending on what place a foreign language word occupies in the word-formation system of the receiving language, its adaptation at this language level manifests itself in two forms - active and passive.

Key words:anglicism, youth slang, recipient language, word-formation adaptation, active adaptation, passive adaptation.

Заимствования — неотъемлемая составляющая процесса развития языка и один из основных источников пополнения словарного запаса. Исследование заимствованной лексики имеет богатые традиции, но не теряет своей значимости и актуальности в настоящее время. На современном этапе ключевую роль в пополнении словарного состава русского языка играют англицизмы - заимствования из английской лексики, что обусловлено языковыми контактами в различных сферах жизнедеятельности. Англицизмы стали проникать в русский язык с начала XIX века, но их приток оставался слабым вплоть до 1990-х годов, когда началось «повальное заимствование как слов без соответствующих понятий — в компьютерной терминологии и деловой лексике, так и замещение русских слов английскими для выражения положительности или отрицательности, отсутствующих у исходного слова в принимающем языке[1].

Англицизмы широко представлены в разных сферах жизни и лексики современного общества: повседневной (*тренд, фэшн, клининг, пилинг*), компьютерной (*браузер, онлайн, сайт*), культурной (*релиз, спойлер, трейлер, флешбэк, экшен*), научно-технической (*гаджет,интерфейс, контент*), финансово-экономической (*демпинг, маркетинг, оффшор, риелтор, ритейлер*), общественно-политической (*истеблишмент, тендер, саммит, спикер*) и др.

Англицизмы наполнили все сферы языка, не стал исключением и молодежный сленг, который представляет собой большой пласт лексических единиц.Молодёжный сленг— одна из самых открытых и подвижных систем в современной лингвистике и считается особой формой языка. В нашей статье сленг *(англ. slang*–набор слов или новых значений существующих слов, употребляемых в различных группах*)* рассматривается как речь или элементы речи *(обычно экспрессивно окрашенные)* социально обособленной группы людей. Представляется возможным выделить основные причины употребления сленга.

---

[1] ***Сырескина С. В., Иванько А. В.*** *Англоязычные заимствования в русском языке // Молодой ученый. — 2017. — №41. –с. 89.*

Это, прежде всего, стремление коммуникантов общаться друг с другом, оставаясь непонятыми для посторонних.

Другой немаловажной причиной является тенденция к речевой выразительности, которую трудно достигнуть, используя исключительно литературную лексику. Развитие компьютерных технологий, интернета и социальных сетей оказывает большое влияние на молодёжный сленг.Отдельная сфера, которая влияет на молодежный сленг – интернет-сленг, который сегодня является популярным средством общения для многих людей, особенно для молодежи и мощным источником новых слов.Примеры этих новых слов, заимствованных из английского через употребление интернета*: мем, лайк, селфи,нуб, спам, геймер, фолловинг, хештег*и др.Интернет-сленг «расширяет возможности общения современной молодежи, делая ее более коммуникабельной и открытой, раскрепощенной»[1].

Молодёжный сленг отличается от других видов сленга тем, что он основан на реалиях молодых людей и их слова понятны только им. Он придаёт речи эмоциональную экспрессивность, грубо-фамильярную окрашенность. Полноценное общение в молодежной среде невозможно без владения ее языком.

Функционирование в молодежном сленге большого числа англицизмов ставит перед исследователями такие задачи, как всестороннее изучение влияния новой иноязычной лексики на систему русского языка, выявление закономерностей интеграции заимствований в фонетическую, лексическую, словообразовательную и грамматическую системы языка-реципиента. Цель данной статьи состоит в изучении англоязычных заимствований молодежного сленга с точки зрения их словообразовательных возможностей. Особая значимость избранной темы определяется тем, что словообразовательная интеграция иноязычных единиц в нестандартной лексике современного русского языка, их функциональное разнообразие в современной лингвистике до сих пор остаются ещё недостаточно изученными несмотря на наблюдающуюся в последние два десятилетия особую интенсивность проникновения слов иноязычного происхождения в русскую речевую среду, на изменение в социуме языковых вкусов.

Сфера словообразования так же, как и лексическая сфера, чувствительна ко всем изменениям и процессам, происходящим в языковом сознании народа.Исследователи отмечают, что словообразовательная активность иноязычного лексического элемента, его способность служить базой для создания производных слов с помощью аффиксальных средств является одним из показателей укоренения заимствования в этом языке.

Следует подчеркнуть особую роль словообразовательного потенциала и, соответственно, реализации заимствованного слова именно в словообразовательной сфере языка-реципиента, так как «появление производных у заимствованных слов, образование словообразовательных цепочек или гнёзд на базе заимствований подкрепляет и лексико-семантическую ассимиляцию иноязычной лексики»[2].

---

[1] ***Голованова Д. С., Якименкова И. Н***. *Влияние интернет-сленга на речевую культуру современной молодежи // Юный ученый. — 2019. — №3. — с. 2*

[2] ***Орешкина М. В.*** *Заимствования из языков народов СССР как производящая база русского словообразования. // Актуальные проблемы русского словообразования. — Самарканд, 1991. – с. 163*

Мы считаем, что словообразовательная адаптация заимствуемых слов на современном этапе отмечена двумя яркими особенностями. Во-первых, она имеет ускоренный характер; об этом свидетельствует интенсивное формирование на базе многих иноязычных неологизмов словообразовательных гнёзд. Во-вторых, в зависимости от того, какое место занимает иноязычное слово в словообразовательной системе принимающего языка, его адаптация на этом языковом уровне проявляется в двух формах - активной и пассивной.

Об активной словообразовательной адаптации можно говорить в том случае, когда иноязычный неологизм становится производящим словом для новых лексических единиц или вершинойнового словообразовательного гнезда, т.е. участвует в деривации (*бренд (от англ. brand)– брендовый; имидж (от англ. image) –имиджевый*; *продюсер (от англ. producer) — продюсерский, продюсировать, продюсирование, спродюсировать*; *тест (от англ. test) –тестировать, тестирование, протестировать* и др). Основным показателем активной адаптации заимствованных англицизмов в русском языке является их способность взаимодействовать с исконными (или давно освоенными русским языком иноязычными) словообразовательными средствами и образовывать разветвлённые словообразовательные гнёзда по имеющимся в русском языке типам и моделям словопроизводства.Пассивная словообразовательная адаптация протекает иначе: иноязычный неологизм уже в момент заимствования представляет собой в словообразовательной системе языка-реципиента производное слово, т.е. входит в отношения производности с однокоренным словом, заимствованным ранее, а значит, не участвует в деривационных процессах принимающего языка Примерами пассивной словообразовательной адаптации могут послужить приведенные ниже слова:*секьюрити, профи, промоушен, мессидж*и др.

Таким образом, одним из критериев, характеризующих степень освоенности иноязычного слова в языке-реципиенте, является способность заимствования активно включаться в процессы словообразования в принимающей среде. В деривационном процессе нестандартной лексики на базе заимствований-англицизмов наиболее развито словообразование имен существительных.

Среди словообразовательных процессов в сленге важную роль, несомненно, играет морфологический способ. Наиболее продуктивным способом морфологического словообразования в системе нестандартной лексики является аффиксальный*(суффиксальный, префиксальный, префиксально-суффиксальный способы)* с преобладанием суффиксального словообразования.Рассмотрим несколько моделей образования новых слов в молодежном сленге.

Деривационная модель образования «***заимствованная основа +исконный суффикс***» выявляет следующие продуктивные суффиксы:

а) имен существительных со значением:

***«лицо»:*-щик- / -чик-, -ер-, -ец-, -овец-, -ник-(-ушник) ,- иц, -ниц-, -к-, -ш(а)-, -щиц-, -чиц, -арь, -уг(а), -юг(а), -онок-/-ёнок**и др.: *интернет**овец** (от англ. internet–всемирная информационная компьютерная сеть)- пользователь интернета;гейм**ер**, гейм**ерщик**(от англ. game–игра)– человек, увлекающийся компьютерными играми;фолло**вер**(от англ. following–следование за кем/чем-либо) – подписчик, верный читатель;креатив**ник,** креатив**щик(**от англ.creative–творческий**)** – самостоятельный, предприимчивый;зомб**як,** зомб**ик** (от англ. zombie–мистический*

*персонаж, оживлённый труп) –человек, полностью потерявший контроль над собой или подчиняющийся чьим-то приказам;фрик**ушник,** фрик**арь** (от англ.freak–странный, непохожий на других человек)– ненормальный, чудак; дринч**ужник**, дринч**уга**, (от англ.todrink–пить)– алкоголик, кантр**ушниц**а (от англ. country–*сельская местность*)– сельская девушка;герл**иц**а,герл**ух**а, герл**ушк**а (от англ. girl – девочка) –девушка, а также бэби**к**, бэб**енок**, пипл**енок**, чилдр**енок** (от англ. baby – ребенок; people – люди; children – дети)– ребенок*и др.

Продуктивным при образовании существительных со значением «лицо по сфере деятельности» является обрусевший суффикс- **ист-**: *википедия - википедист, гугл–гуглист,селфи– селфист, коллаж – коллажист,мейкап–мейкапист,твиттер – твиттерист,фейсбук – фейсбукист, боулинг –боулингист, скутер–скутерист, фитнес – фитнесист*и др. Другим продуктивным способом образования существительных со значением «лицо» является суффиксация к основам, представляющим собой слияние компонентов английских фразеологизмов или свободных словосочетаний: *пиарщик, пиаровец (от англ. PR «publicrelations» –связи с общественностью), гринписник, гринписец(от англ.*GreenPeace *— «зелёный мир», международная природоохранная организация),*фрилавник *(от англ. freelove – свободная любовь), макрушник* (*от англ.*macroassembler– программист-системщик), пижамкер (*от англ.*pagemaker – создатель страницы) и др.

В английском языке нет категории рода за исключением слов-маркеров, указывающих на биологический пол: бойфренд, герлфренд, бизнесвумени др. Для восполнения нехватки английской родовой идентификации русский молодежный сленг часто использует богатство своего морфемного состава. Например, лузерша(от англ. lose– проигрывать, уступать) – неудачница;блешка (от англ. black– черный) – афроамериканка,а также айтишница, блоггерша, бодибилдерша, спонсорша, беллидансерша,продюсерша, панка, френдка, френдуха, фейсбукшница, интернетчица и др.

Специфика словообразования в сленге состоит также и в том, что процесс номинации для жаргона не является единственно важным. По справедливому замечанию Е.А. Земской, “словообразование в жаргоне служит не только и не столько для того, чтобы создавать новые номинации, сколько для того, чтобы порождать яркие, образные, несущие заряд выразительности слова, многие из которых являются экспрессивными модификациями нейтрально-литературных, просторечных или разговорных слов” (Ермакова, Земская, Розина 1999, 18).

Жаргонная реноминация общеизвестных понятий, замена стандартных лексических единиц новыми жаргонными словами сводится не только к общему повышению экспрессии жаргонных дериватов, но и часто ведет к изменениям в семантике производного слова. Ослабление номинирующей функции в сленге приводит к тому, что целый ряд жаргонизмов обладает весьма расплывчатой семантикой, уточняемой контекстом, наряду с ярко выраженной устойчивой экспрессией: ср., например: вырубить – 1. ‘избить, сильно ударить’, 2. ‘ввести кого-л. в состояния шока, потери сознания (о физическом или эмоциональном воздействии)’, 3. ‘выключить что-л.’, 4. ‘раздобыть, достать, найти чего-л.’, 5. ‘получить (о баллах, оценке)’.

В сленге, как, впрочем, и в литературном языке, и в других социальных и групповых жаргонах, наиболее развито словообразование имен существительных. Это не является неожиданным, ибо “во всех сферах русского языка словообразование существительных

является наиболее богатым: в нем действует наибольшее число словообразовательных средств и способов словообразования, оно обслуживает все имеющиеся в языке функции словообразования” (Ермакова, Земская, Розина 1999, 18) – наименование лиц, предметов и явлений.

Среди «предмет***» и «абстрактность»:*-ник- (-ушник), - овник, -ниц-,-ниj-(э), -ость, -ств(о),-щин(а), -овщин(а)-, -ёжк(а), -к(а),-ин(а), –атин(а), -ятин(а), -ух(а)**:*крез**ушник,** крез**овник**(от англ. crazy–сумасшедший) – психушка, дурдом;зомбир**ование,** зомб**ежка** (англ.zombie–мистический персонаж, оживлённый труп)–оглупление, оболванивание*, а также *супермен – суперменство; ди-джей–диджейство; геймер – геймерство; байкер – байкерство; хеппиэнд – хеппиэндовщина; юзер–юзание;нуб–нубятня;фейс–фейсина; попса –попсятина, попсуха*и др.

б) глаголов: **-и**(ть), **-а**(ть), **-ну**(ть) / **-ану**(ть), **-ова**(ть)/**-ева**(ть), **-ирова-**(ть), **-ться-** : *бан**и**ть (от англ. ban — запрет) — блокировать, запрещать пользователю отправлять сообщения;джоб**а**ть(от англ.job — работа, труд)– работать, вкалывать;клик**а**ть, клик**н**уть(от англ. toclick– нажимать на клавиши мыши)– щелкнуть мышкой,* а также*брен**дирова**ть(brend–торговый знак); креат**ирова**ть(creative–творческий);пиар**ить**(«publicrelations»–популяризировать); гугл**ить** (google–поисковая система);шопинг**овать,** шопа**ться**(shopping–покупка); пикап**ить** (pickup–знакомство); фолло**вить** (follow–* следовать*); фрик**ануть**(freak–чудак);лайк**а**ть,лайк**нут**ь(like – нравиться);селф**ить**, селфи**ться**(selfie– сам, себя);хайп**и**ть, хайпи**ться**(hype — шумиха);чат**и**ть, чати**ться** (chatter — болтать);мейк**ану**ть (tomake– создавать); лук**а**ть (tolook – смотреть);аск**а**ть (toask – спрашивать);ринг**ану**ть (toring – звонить); кис**ану**ть (tokiss – целоваться);искейп**ну**ть (escape – сбежать);спик**а**ть (tospeak– говорить)* и др.

в) имен прилагательных со значением «имеющий отношение к тому, что названо производящим словом»: **-н-**, **- ск-**, **-ов-** / **-ев-**:*фейк**ов**ый(англ. fake — подделка)–ложный, фальшивый;фул**ов**ый (англ. full– полный) –заполненый;гуд**ов**ый (англ. good– хороший) – хороший;стрит**ов**ый(англ. street–улица) – уличный;геймер**ск**ий (англ.gamer–игрок)–игровой;янг**ов**ый(англ.young – молодой) – молодой, юный;вайт**ов**ый(англ. white – белый)– белый,* а также *интернет–интернет**н**ый,интернет**ск**ий;ди-джей–диджей**ск**ий;диггер–диггер**ск**ий; мейкап–мейкап**н**ый, мейкап**ов**ый; файл – файл**ов**ый;шопинг – шопинг**ов**ы;, спам–спам**ов**ый;крези–крез**ов**ый;андеграунд – андеграунд**н**ый;хеппиэнд –хэппиэнд**ов**ый, хэппиэнд**овск**ий*и др.

В деривационной модели образования ***«исконный префикс + заимствованная основа (+ исконный суффикс)»***выделяются преффиксы**за-, в-, про-, по-, от-, об-, на-**и суффиксы**-и**(ть), **-а**(ть), **- ыва,-ну**(ть) / **-ану**(ть), **-ться-**: *банить – **за**бан**и**ть,пиарить–**про**пиар**и**ть,скайпить–**по**скайп**и**ть, джобать–**в**джоб**ыва**ть, **в**джоб**ну**ть, френдить–**от**френд**и**ть, **за**френд**и**ть, **за**фдренд**иться**, селфи–**за**селфи**ться**, лайкать–**по**лайк**а**ть, **от**лайк**а**ть,**об**лайк**а**ть, спикать–**по**спик**а**ть, **на**спик**аться**, ксерить –**от**ксер**и**ть*и др.

Наш материал показал, что заимствования-сленгизмы обладают большой способностью к образованию однокоренных слов, что обусловлено широким выбором словообразовательных средств в сленге: *пиар, пиарщик, пиаровец,пиаровый,пиарский,пиарить, пропиарить; селфи, селфер, селфист, селфить, селфиться; френд, френдуха, френдить, отфрендить, зафрендить, зафдрендиться; мейкап, мейкапщик, мейкапер, мейкапист, мейкапный, мейкаповый* и др.

Таким образом, обобщая вышеизложенное, можно сказать, что заимствование и словообразование– два основных источника пополнения молодежного сленга.Безусловно, словообразовательный потенциал заимствований оказывает определенное влияние на динамику словообразовательной системы современного русского языка. Заимствование в русском молодежном сленге приобретает словотворческие способности, проявляющиеся в русском языке наравне с исконной лексикой. Что касается словообразования в сленге, то оно служит «не только и не столько для того, чтобы создавать новые номинации, сколько для того, чтобы порождать яркие, образные, несущие заряд выразительности слова»[1]. Кроме того, язык молодежи, обладая яркой эмоционально-экспрессивной окраской, воздействует как на общественные, экономические и культурные стороны жизни, так и на формирование языкового сознания молодежи. В свою очередь, немалое количество социальных факторов определяет специфику языка молодежи.

Литература

1. **Голованова Д. С., Якименкова И. Н.** Влияние интернет-сленга на речевую культуру современной молодежи // Юный ученый. — 2019. — №3.–с. 1-3.
2. **Ермакова О. П., Земская Е. А., Розина Р. И**. Слова, с которыми мы встречались. Толковый словарь русского общего жаргона. М.:Азбуковник, 1999. – 320 с.
3. **Орешкина М. В**. Заимствования из языков народов СССР какпроизводящая база русского словообразования. // Актуальные проблемы русского словообразования. — Самарканд, 1991. – с. 161-167.
4. **Сырескина С. В., Иванько А. В.** Англоязычные заимствования в русском языке // Молодой ученый. — 2017. — №41. –с. 89-91.
5. Шагалова Е. Н. Самый новейший толковый словарь русского языка XXI века. М.: АСТ: Астрель: Полиграфиздат, 2011.– 413с.

Հոդվածը տպագրության է երաշխավորել խմբագրական խորհրդի անդամ, մ.գ.դ. Ի.Կ.Կարապետյանը։

[1] ***Ермакова О. П., Земская Е. А., Розина Р. И***. *Слова, с которыми мы встречались. Толковый словарь русского общего жаргона. М.: Азбуковник, 1999. – с. 18*

ՀՏԴ 327(470:44)

Ընհանուր պատմություն

Валерий АВАНЕСЯН
кафедра истории АрГУ, д.и.н.

ФРАНКО-РУССКИЕ ОТНОШЕНИЯ И ПРОБЛЕМА ПОЛИТИЧЕСКИХ БЕЖЕНЦЕВ

Վ.Ավանեսյան

ՖՐԱՆԿՈ-ՌՈՒՍԱԿԱՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԵՎ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՓԱԽՍՏԱԿԱՆՆԵՐԻ ՀԱՐՑԸ

Հունգարական հեղափոխությունը ճնշելուց հետո այդ իրադարձությունների շատ քաղաքական գործիչներ և մասնակիցներ գաղթեցին Օսմանյան Թուրքիա՝ դառնալով քաղաքական փախստականներ: Ռուսական և Ավստրիական կայսրությունները դիմեցին Թուրքիային՝ դրանց վերադարձնելու պահանջով : Թուրք օսմաններին աջակցելու նպատակով Մեծ Բրիտանիան նավատորմ ուղարկեց Դարդնելի նեղուց: Նախաձեռնությանը միացավ Ֆրանսիան: Արդյունքուն Ռուսաստանի և Ֆրանսիայի հարաբերությունների սրվեցին: Դա է վկայում նաև դիվանագիտական նամակագրության ուսումնասիրությունների արդյունքը:

Ճգնաժամը հաղթահարվեց, երբ Ավստրիան և Ռուսաստանը իրենց պահանջները չափավորեցին: Ֆրանսիական նավատորմը հետ կանչվեց:

Բանալի բառեր՝ Ռուսական կայսրություն, Նիկոլայ I, Ավստրիական կայսրություն, Ֆրանց Ժոզեֆ, Ֆրանսիական Հանրապետություն, Լուի-Նապոլեոն Բոնապարտ, քաղաքական փախստականներ, Դրուեն դե Լյուիս, Նեսելրոդե, Թուրքիա:

После подавления Венгерской революции многие политические деятели и участники этих событий эмигрировали в Османскую Турцию, став политическими беженцами. Российская и Австрийская империи обратились к Турции с требованием выдать их. В защиту турок-османов, как всегда, выступила Великобритания, которая отправила в Дарднеллы свой военный флот, затем к ней присоединилась и Франция. Это привело к обострению отношений между Россией и Францией. Изучение дипломатической переписки – тому свидетельство. Кризис был

преодолен после т ого, как Австрия и Россия умерили свои требования. Французский флот был отозван.
Ключевые слова: Российская империя, Николай I, Австрийская империя, Франц-Иосиф, Французская республика, Луи-Наполеон Бонапарт, политические беженцы, Друэн-де Люис, Несельроде, Турция.

V.AVANESYAN

FRANCO-RUSSIAN RELATIONS AND THE PROBLEM OF POLITICAL REFUGEES

After the suppression of the Hungarian Revolution, many political figures and participants of these events emigrated to Ottoman Turkey, becoming political refugees. The Russian and Austrian Empires appealed to Turkey to extradite them. In defense of the Ottoman Turks, as always, Great Britain acted, which sent its military fleet to the Dardanelles, after France joined it. This led to an aggravation of relations between Russia and France. The study of diplomatic correspondence is evidence of this. The crisis was overcome after Austria and Russia moderated their demands. The French fleet was withdrawn.
Key words: Russian Empire, Nicholas I, Austrian Empire, Franz Joseph, French Republic, Louis Napoleon Bonaparte, political refugees, Drouin de Luys, Neselrode, Turkey.

Цель статьи – изучить с помощью дипломатической переписки кризис, возникший между Францией и Россией по вопросу политических беженцев после подавления Венгерской революции. Автор использовал в качестве методов исследования историзм, сравнительный анализ и междисциплинарный подход.

В многонациональной Австрийской империи в марте 1848г. началась революция. Эти события повлекли за собой активизацию национально-освободительного движения в провинциях империи, в том числе в Венгрии, которая провозгласила свою независимость 14 апреля 1849г.

Это событие угрожало распадом Австрийской монархии. Император Франц-Иосиф обратился за помощью к Николаю I. Последний на правил армию для подавления венгерской революции, предварительно обнародовав манифест по этому поводу.

Как только известие об этом дошло до Франции депутат Флокон обратился к министру иностранных дел с запросом с целью уточнить, какой линии будет придерживаться французское правительство в вопросе вмешательства России в австрийские дела. Друэн де Люис, министр иностранных дел Франции, ответил, что, узнав об этом проекте, он пытался предупредить о нем дипломатическим путем, обратившись с нотой в Петербург, Берлин, Вену, Лондон. Киселев, временный поверенный в делах России, сообщил: "...друзья порядка, включая членов настоящего правительства очень озабочены оборотом событий, которые могут принять дела Венгрии. Они выступают за быстрейшее подавление восстания, так как

победа, даже временная усилит дерзость и буйства демагогической партии[1] в этой стране (Франции - В.А.). Именно эти чувства не скрывали от меня политические деятели"[2]. В частности, Друэн де Люис в беседе с Киселевым подчеркнул, что "он ждет с нетерпением новостей из Венгрии и надеется, что они примут лучший (meilleur) оборот для Австрии"[3]. Озабоченный венгерскими делами Друэн де Люис писал Ферьери, временный поверенный в делах Франции: "Необходимо, чтобы обе державы (Россия и Австрия - В,А.) считали эту интервенцию необходимой, чтобы они не считались совершенно с моральным ослаблением, которое произойдет для Австрии, с крайним возбуждением, с которым воспримет это Германия и теми потрясениями, которые это событие нанесет европейской политике." [4]

Но дебаты возобновились с новой силой, когда в Париже стало известно о содержании манифеста Николая I. Были представлены две резолюции: одна Жоли и Саррана[5], составленная совместно с Бастидом, другая - Кавеньяком. Первая резолюция гласила: "Национальное собрание, принимая во внимание, что принципу национальной независимости и безопасности французской республики угрожает манифест и движение войск иностранных держав обязывает исполнительную власть принять энергичные меры, чтобы заставить уважать честь и интересы республики и в то же время национальную независимость народов"[6]. Министр иностранных дел ответил, что, если Национальное собрание считает, что нужно было действовать иначе, чем дипломатическим путем, то оно должно указать для того меры. Тогда Жоли закричал на это: "Война! ". Положение спас президент Совета Одилон Барро, который подчеркнул, что император Николай I признал Французскую республику. Этого было достаточно, чтобы отбросить резолюцию Бастида - Жоли и принять 436 голосами против 184 предложение Кавеньяка, которое гласило: "Национальное собрание обращает серьезное внимание правительства на события и движения войск, которые происходят в Европе, озабоченное опасностью этой ситуации как для будущей свободы, так и для внутренних и внешних интересов республики оно рекомендует правительству принять необходимые меры, чтобы их защитить"[7]. Поправка, внесенная Бастидом о защите национальной независимости народов, была отклонена 346 голосами против 269[8] . Такой исход не был случайным. К.Маркс, очевидец этих событий, писал, что этому "министерству (Барро - В.А.) нужна победа контрреволюции за границей, чтобы завершить контрреволюцию в самой Франции[9] ". Это молчаливое согласие Франции сыграло свою роль в подавлении венгерской революции. Перед открытием заседания Национального собрания (22 мая) Киселев встретился с Друэн де Люисом и содержании своей беседы сообщил Нессельроде: "Министр мне сказал, что он рассматривает ваш манифест, как документ, не содержащий в себе ничего враждебного против французской республики как

---

[1] *Киселев называет демагогической партией "Гору".*
[2] *АВПР. ф. Канцелярия, д. 124, Киселев - Нессельроде, канцлер России X/I3 мая 1849, д. 227.*
[3] *Там же, 4/16 мая 1849, л. 228.*
[4] *Друэн де Люис - Ферьери 7 мая 1849. Цит. по: Bapst E. L'Empereure Nicolas Ier ...*
[5] *Представители "Горы".*
[6] *АВПР, ф. Канцелярия, д. 124, Киселев - Нессельроде, 12/24 мая 1849, л. 239.*
[7] *Там же.*
[8] *Там же, 11/23 мая 1849, л, 238*
[9] ***Маркс К**. Внешняя политика Французской республики. Соч. ,т.6, с. 425.*

оппозиция пыталась его представить и что декларации, которые он содержал, как и циркуляр Вашего Превосходительства от 27 апреля направлены только против анархистов, с которыми французское правительство само борется" . Таким же образом рассматривали манифест главные представители "партии порядка" Граф Моле сказал Киселеву: "Я не могу передать Вам, насколько я восхищен документами вашего кабинета" Тьер, говоря Моле о манифесте императора, подчеркнул: "… эти документы творят добро среди событий, в которых мы живем, и я не могу читать их равнодушно"[1].

28 мая Национальное собрание уступило свое место Законодательному собранию, где большинство мест получили представители "партии порядка". Токвиль, новый министр иностранных дел, обещал Киселеву от имени французского правительства не вмешиваться в венгерские дела и способствовать улучшению отношений между двумя государствами[2]. Когда представитель "Горы" депутат Мокен выступил с критикой в адрес России, угрожающей своими действиями безопасности Франции, Токвиль ответил следующим образом: "...до настоящего момента в действиях России, в объяснениях, которые она дала, в переписке со своими агентами, в поведении царя не дает мне никаких оснований считать, что эта боязнь является обоснованной ... Опасение коалиции является химерическим ... но если демократическая и социальная республика сможет водрузить в этой стране свое знамя, если меньшинство станет большинством, если правительство перейдет в другие руки, то я уверен, что война стала бы не только вероятной, но и неизбежной (certaine) ... республика нуждается в двух вещах - доказать Франции и Европе, что она может осуществить порядок внутри и мир во вне"[3]. Ответ Токвидя получил признание царского кабинета. Нессельроде писал Киселеву: "...больше всего мы приветствуем храбрость, с которой Токвиль выразил громогласно, языком, полным достоинства консервативные намерения правительства в отношении укрепления внутреннего порядка и поддержания добрых отношений с другими государствами..."[4].

Французское правительство, желая укрепить наметившееся сближение, решило послать в Петербург генерала Ламорисьера в качестве чрезвычайного и полномочного посланника с временной миссией, поскольку он являлся депутатом Законодательного собрания. Об этом решении Токвиль сообщил Киселеву и просил узнать мнение императорского кабинета относительно кандидатуры генерала[5] . Узнав об этом решении французского правительства, Нессельроде писал Киселеву: ...спешу информировать Вас, что император принял с живейшим удовлетворением намерение французского кабинета послать генерала Ламорисьера с миссией чрезвычайного и полномочного посланника ..» военный талант, доблестный характер генерала найдут у императора добрый прием"..[6] Этот выбор не понравился Луи-Наполеону, поскольку, как сообщил хорошо информированный Киселев "генерал

---

[1] *АВПР, ф. Канцелярия, д. 124, Киселев - Нессельроде, 11/23 мая 1849, л. 238.*
[2] *АВПР, ф. Канцелярия, д. 124, Киселев - Нессельроде, 6/18 июня 1849, л. 499.*
[3] *АВПР, ф. Канцелярия, д. 124, из газеты Moniteur., от 27 июня 1849 г., л. 504.*
[4] *АВПР, ф. Российское посольство в Париже, д. 156, Нессельроде-Киселеву, 24 июня/6 июля 1849, л. 99-102.*
[5] *АВПР, ф. Канцелярия, д. 124, Киселев - Нессельроде, 18/30 июня 1849, л. 505.*
[6] *АВПР, ф. Российское посольство в Париже, д. 156, Нессельроде - Киселеву, 24 июня/ 6 июля 1849, л. 99.*

Ламорисьер, тесно связанный с Кавеньяком, не предан президенту и не будет защищать его личные интересы"[1]. Луи-Наполеон, как писал Токвиль в своих "Воспоминаниях", "хотел иметь "своих людей" на постах посланников при правительствах великих держав"[2]. Но противодействуя этой кандидатуре президент должен был бороться против двух течений в самом правительстве. Либеральная часть кабинета, представленная Дюфором, Барро, Токвилем, Пасси и Ланжюине, встречая упорное сопротивление со стороны консервативного большинства собрания намерению поставить во главе Альпийской армия (после смерти маршала Важо) генерала Ламорисьера, предложила последнему временную миссию в Россия. Другая часть в лице Фаллу, Рульера, Траса и Лакросса, решив отдалить генерала от его партии и лишить его таким образом возможности претендовать на активное военное командование, также охотно поддержала предложение послать его в Петербург. В итоге этот выбор получил единогласную поддержку в Совете министров, и президент республики вынужден был согласиться с этим решением[3].

Посылая Ламорисьера в Петербург, Токвиль снабдил его специальной инструкцией по венгерскому вопросу и рекомендовал посланнику не затрагивать его. Отметим, что Ламорисьер не принял во внимание эту рекомендацию. Токвиль писал: "К сожалению наш роль в этом вопросе (венгерском - В.А.) может быть только пассивной. Ни буквальный смысл, ни дух мирных трактатов не дают нам права вмешиваться. Впрочем при теперешнем положении дел во Франции и в Европе мы принуждены вести себя сдержанно уже по той причине, что от нас очень далек театр военных действий. Вследствие невозможности говорить и действовать с пользой, мы уронили бы наше достоинство бесплодной агитацией и ни к чему не ведущим выражением наших добрых намерений. Поэтому мы должны ограничиваться наблюдением за ходом событий и старанием предугадать их вероятные последствия[4] . Словом, Франция придерживалась политики полного невмешательства в венгерские дела.

Используя относительное сближение между двумя кабинетами Луи-Наполеон попытался через Киселева предложить императорскому кабинету идею европейского конгресса с целью пересмотра договоров 1815 года. Во, время очередной встречи с Киселевым[5]. он заявил: "Теперь, когда ваше заявление исключает всякую мысль о возможности коалиция, что меня все еще больше всего занимает, это желание, чтобы два столь сильных сейчас государства - Россия и Австрия, урегулировав венгерские дела, захотели бы также урегулировать на конгрессе общее положение в Европе и пересмотреть в согласии с другими договоры 1815 г., столь подорванные уже происшедшими событиями, а сама давность которых делает их отвратительными для нашей страны ... пока они существуют вместе с

---

[1] *АВПР, ф. Канцелярия, д. 124, Киселев - Нессельроде,26 июня/8 июля 1849, л. 804.*
[2] *Токвиль А. Воспоминания. М., 1893, с. 249.*
[3] *АВПР, ф. Канцелярия, д. 124, Киселев - Нессельроде,26 июня/ 8 июля 1849, л. 804.*
[4] ***Токвиль А**. Указ. соч., с. 292.*
[5] *Киселев должен был ознакомить президента с депешей Нессельроде от 24 июня /6 июля. В ней канцлер поручил Киселеву заверить французское правительство, что "пока Франция будет придерживаться такой политической линии" (речь идет о позиции Франции в венгерском вопросе - В,А.) Россия будет далека от мысли создавать коалицию против Французской республики". АВПР, ф. Российское посольство в Париже, дЛ56, Нессельроде - Киселеву, 24 июня/6 июля 1849, л. 102.*

воспоминаниями об их происхождении и об условиях, в которых они были заключены, для Франции всегда будет существовать источник для раздражения и почва для революций... Именно в целях предупреждения переворотов в нашей стране и в целях установления во всей Европе прочного политического порядка, главные державы должны договориться о пересмотре договоров 1815 г. , устарелых и содержащих в зародыше революцию во Франции"[1]. Киселев, зная об отрицательном отношении своего кабинета к пересмотру договоров 1815 года, подчеркнул, что "именно благодаря влиянию договоров в Европе был сохранен мир посреди самых ужасных общественных и политических потрясений" и поэтому "нужно быть счастливым от того, что их сохраняют"[2].

При вручении верительных грамот Ламорисьер в беседе с Николаем I затронул германский, римский и венгерский вопросы. Ответы русского императора в основном удовлетворили Ламорисъера. Касаясь римского вопроса Николай I отметил: "Мы принадлежим к числу людей, неспособных составить себе какое-нибудь понятие тех светских обязанностях, которые исполняются в Риме лицами духовного звания; но нам нет дела до того, какими способами эти люди в камилавках улаживают там свои дела, - лишь бы только там было сделано что-нибудь прочное и лишь бы вы организовали там такое правительство, которое могло бы держаться"[3].

Германский вопрос был базой сближения для Франции и России. Об этом Николай I говорил так: "Если объединение Германии, которого вы безусловно не хотите также как и я, осуществится, нужно будет, чтобы им руководил человек, способный на то, чего сам Наполеон не смог осуществить; и если этот человек найдется, если эта вооруженная масса станет угрожающей, это будет наше дело - ваше и мое"[4] .

Таким образом, по основным проблемам европейской политики в целом, между Францией и Россией существовали идентичные взгляды. Но последующие события вновь обострили отношения между двумя государствами. Речь идет о политических беженцах.

После подавления венгерского восстания в Турции нашли убежище ряд его руководителей, включая Кошута» а также польские эмигранты - участники восстания - Дембянский, Бем и др. Россия и Австрия потребовали от Турции их выдачи. Политические беженцы обратились к французскому послу и просили у Франции заступничества. Генерал Опик, подстрекаемый Страфордом Каннингом[5], обратился к министру иностранных дел Али-паше, чтобы обязать последнего отклонить требования России и Австрии. Затем французский и английский послы обещали от имени своих правительств, кстати, не имея на это никаких инструкций, помощь в случае необходимости[6]. Турецкое правительство отказалось выдать политических беженцев, но вместе с тем взяло на себя обязательство гарантировать

---

[1] *Киселев дословно передал слова президента Нессельроде. АВПР, ф. Канцелярия, д. 124, Киселев - Нессельроде, 6/18 июля 1849, л. 811.*
[2] *Там же.*
[3] *Ламорисьер - Токвилю, II августа 1849. Цит. по: Токвиль А. Указ. соч., с. 275.*
[4] *Цит. По Bapst E. L'Empereur Nicolas Ier ... p. 72.*
[5] *Английский посол в Турции.*
[6] *См.: Bapst E. L`Empereur Nicolas Ier ... p. 84-98.*

против любой опасности, исходящей от них[1]. Сведения об этих событиях дошли до Парижа в конце сентября. Токвиль обратился с частным письмом к французскому послу (Друэн де Люис) в Лондоне. Министр писал: "Англия более заинтересована в этом деле и менее нас подверглась бы опасностям в случае серьезного столкновения, поэтому от ее образа действий должен во многом зависеть и наш. Надо, чтобы английский кабинет объяснил ясно и категорически, до чего он намерен дойти ... Если хотят действовать заодно с нами, то пусть говорят без обиняков. В таком случае мы, вероятнее всего, будем готовы действовать с большей энергией; в противном случае пусть не рассчитывают на нас. Также важно, чтобы вы убедились, как отнесутся к ожидаемым событиям различные фракции торийской партии ..[2].

В ответном письме Друэн де Люис сообщил, что английское правительство приняло решение послать флот в Дарданеллы, чтобы внушить храбрость султану и в случае надобности охранять Константинополь; то же самое просили сделать и французское правительство. Но Токвиль был против посылки французского флота. В "Воспоминаниях" он излагал свою позицию следующим образом: "… я был уверен, что в данном случае угрозы не содействовали бы достижению наших целей, а помешали бы ему. Если бы Россия захотела поднять вопрос о разделе турецких владений, чему я со своей стороны не верил, то отправка наших флотов не остановила бн этого кризиса; если же, как это казалось правдоподобным, дело шло только об отмщении полякам, то наши угрозы только увеличили бы опасность кризиса, потому, что загородили бы для русского правительства путь к отступлению"[3].

Шангарнье, Тьер, Моле были также против посылки флота. В беседе с Киселевым Шангарнье говорил: "... прежде чем ввязываться в совместные действия с Англией и чтобы не оказаться впоследствии ею брошенным, следовало бы потребовать, чтобы английское правительство высадило 30 тысяч солдат. Вот тогда и Франция смогла бы осуществить серьезную демонстрацию, не опасаясь быть одураченной Пальмерстоном"[4]. Кипучую деятельность развернул в это время Норманби с целью убедить президента присоединиться к шагам Англии. Основная причина такой позиция английского кабинета заключалась в том, чтобы, используя любой инцидент, помешать единству действий Франции с Австрией или Россией[5].

Это вызывало сильное противодействие со стороны представителей "партии порядка", составлявшей парламентское большинство. Во время обеда у президента республики в Елисейском дворце, где присутствовал Норманби, Тьер осудил английскую политику, обратившись к английскому послу: "Милорд, ваше поведение 'совершенно непостижимо. Как вы можете вот уже 15 дней заниматься лишь тем, чтобы раздувать огонь в каждом уголке города, так что ваша линия скорей достойна школьника, чем посла. Неужели вы думаете, что мы столь слепы, что не видим, что

---

[1] *Там же.*

[2] *Токвиль - Друэн де Люису I октября 1849. В кн. : Токвиль А. Указ, соч., с. 296.*

[3] ***Токвиль А.*** *Указ, соч., с, 297-298.*

[4] *АВПР, ф. Канцелярия, д. 125, Киселев - Нессельроде, 21 сен- тября/3 октября 1849, л. 1681.*

[5] *АВПР,ф.Канцелярия,д. 125, Киселев - Нессельроде, 24 сентября/6 октября 1849,л. 1725. Всю эту сцену Киселеву передал Хюбнер. АВПР,ф. Канцелярия, д. 125,Киселев - Нессельроде,29 сентября/II октября 1849, л. 1801.*

истинным двигателем ваших усилий и ваших слов является ревность к России. Но не надейтесь увлечь Францию в подобную ссору. Я первый поднимусь на трибуну, чтобы сказать правду и помешать ввязаться во всеобщий конфликт по такому незначительному поводу[1]. В это время подошел президент республики, и Тьер повторил то же самое, добавив, "что Франция не хочет и не должна присоединяться к простой ревности других, чтобы развязать всеобщую войну, что ей нужно прежде всего установить порядок и спокойствие у себя[2] .

Одновременно Тьер старался через Киселева повлиять и на российский кабинет, чтобы последний смягчил свои требования в отношении Турции. Тьер говорил Киселеву: "Признаюсь, ваша слишком жесткая позиция в Константинополе боюсь ухудшит положение и облегчит Англии задачу увлечь президента на какие-либо необдуманные решения. Это опасение заставляет меня больше всего желать, чтобы обе державы не доводили свои требования до крайности в Турции, я, не слишком раздражая общественное мнение здесь и в Англии, помогли бы нам поддержать мирную позицию Франции я не дать президенту вовлечь себя в ошибочную политику английского кабинета[3] . Сообщая содержание этой беседы Нессельроде, Киселев предупреждал: "Хотя эта беседа не могла носить никакого официального характера, положение и влияние Тьера имеют слишком много веса в политике Франции, чтобы не придавать значения его словам”[4].

Таким образом, лидеры парламентского большинства были против посылки французского флота. Но личная политика Луи-Наполеона одержала верх, он даже заявил, что отстранит правительство, если оно будет этому противодействовать. На заседании Совета Министров 10 октября французское правительство решило присоединиться к действиям Англии. Французский флот получил приказ отплыть в воды архипелага, чтобы встать между Смирной я Дарданеллами[5]. Токвиль выступил против, а согласие Фаллу получили обманным путем[6].

Но желала ли Франция войны и разрешения восточного вопроса в данный момент? Ответ мы находим в депеше Токвиля Ламорисьеру в Петербург и Бомону в Вену. Министр писал: "Старайтесь вести дело самым мягким образом, не раздражайте самолюбия наших противников, избегайте слишком большой и слишком явной интимности с представителями английского правительства... Чтоб достигнуть успеха выражайтесь дружелюбным тоном и не старайтесь внушать страх. Выставляйте наше положение таким, каково оно на самом деле: мы не желаем войны, мы ненавидим ее, мы боимся ее ....[7] Одновременно Киселев сообщал: "Законодательное собрание не хочет войны и не позволят ему (президенту республики - В,А.) ее развязать ... В общем здесь все очень против идеи войны, и ни биржа, ни публика не

---

[1] *Всю эту сцену Киселеву передал Хюбнер. АВПР,ф. Канцелярия, д. 125,Киселев - Нессельроде,29 сентября/II октября 1849, л. 1801.*

[2] *АВПР, ф. Канцелярия, д. 125, Киселев - Нессельроде,29 сентября/11 октября 1849, л. 1801.*

[3] *Там же.*

[4] *Там же.*

[5] *АВПР, ф. Канцелярия, д. 125, Киселев - Несеельроде, 29 сентября /11октября 1849, л. 1801.*

[6] *К больному Фаллу был послан Данжюине и последний, говоря о разных вещах, случайно упомянул о посылке флота, как о безобидной демонстрации и получил его одобрение.АВПР,ф.Канцелярия,д.25, Киселев - Нессельроде, 1/I3 октября 1849,л. 1811*

[7] ***Токвиль А**. Указ. соч., с. 299.*

слишком волнуются относительно мер, принимаемых двумя морскими державами в делах Турции и шума, поднимаемого по этому поводу газетами"[1].

После того как французский флот отплыл в воды Архипелага Токвиль писал Ламорисьеру: "Вам нужно будет объяснить Нессельроде, что принимая это решение, мы руководствовались лишь необходимостью принять для Франции, в области, где обсуждается такой важный и деликатный вопрос, позицию, соответствующую ее достоинству и которая гарантировала бы интересы ее политики. Никакая мысль о враждебности или провокации не входит в наши расчеты"[2].

Но положение дел к этому времени изменилось. Турецкий султан, отказавшись выдать политических беженцев, в то же время написал собственноручно письмо Николаю I и послал его через Фуада-Эффенди. Российский император, зная, что общественное мнение Европы возбуждено против чрезмерных требований по вопросу беженцев и не желая обострять отношений с Францией и Англией, уступил, приняв турецкого посланника.

По новому проекту Россия требовала лишь выдачи шестнадцати поляков вместо 1100 по первоначальному требованию.

Исходя из новых обстоятельств, Нессельроде писал Киселеву: "Посылка флота в Левант, в непосредственной близости от Дарданелл может иметь серьезные последствия для Турции и Европы и в тот момент, когда вопрос о беженцах уже на пути к окончательному разрешению, рискует все поставить под вопрос... Пусть не забывают, в особенности, еще и того, что война поставит весь мир и Францию в первую очередь под угрозу нового всплеска антиобщественных страстей, которые потрясают Европу бот уже 18 месяцев[3]. Ознакомившись с депешей Нессельроде, Токвиль заверил Киселева, что "Франция сделает все, что от нее зависит, чтобы доказать свои миролюбивые намерения и чтобы не усугублять настоящее положение в Константинополе"[4].

В конце октября Луи-Наполеон сменил правительство и назначил новое. Пост военного министра и временно министра иностранных дел получил генерал Опуль. В двух встречах (4 и 8 ноября) с Киселевым он подчеркнул, что "правительство как только получило депешу Ламорисьера, в которой отмечалось, что объяснения между петербургским кабинетом и оттоманской Портой уже почти завершены, сразу же отдало приказ своей эскадре возвращаться в Тулон, и этот приказ уже отправлен"[5]. Вместе с тем министр отметил, что "он первый находит посылку французского флота в Левант столь же неполитичной, сколь и ненужной, что он всегда считал, что сближение с Англией опасно и ошибочно для Франции, что единственный естественный, хороший и выгодный союз может быть у нас с Россией.[6].

Через несколько дней Киселев встретился с президентом республики, который лично захотел ознакомиться с содержанием последних депеш из Петербурга. Луи-

---

[1] *АВПР, ф. Канцелярия, д. 125, Киселев - Нессельроде, 3/15 октября 1849, л. 1824.*
[2] *Токвиль - Ламорисьеру, 12 октября 1849. Цит. по: Bapst в. L'Empereur Nicolas Ier*
[3] *АВПР, ф. Российское посольство в Париже, д, 156, Нессельроде - Киселеву, 12/24 октября 1849, л. 132-133.*
[4] *АВПР, ф. Канцелярия, д. 125, Киселев - Нессельроде, 14/26 октября 1849, л, 1911.*
[5] *Там же, 28 октября/9 ноября 1849, л. 2038.*
[6] *Там же.*

Наполеон опроверг заявление 0пуля по поводу приказа об отзыве эскадры в Тулон, но одновременно подтвердил, что решение об этом принято и что "французское правительство стремится поддерживать наилучше отношения с императорским кабинетом[1]. В пост-скриптуме этой депеши Киселев сообщил: "Я только что от президента, который мне объявил, что генералу Опеку прикажут немедленно возвратить эскадру», « и что этот приказ будет отправлен ему послезавтра (15 ноября - В.А.). Он добавил, что этот приказ должен быть направлен генералу, т»к. эскадра находится в его подчинении"[2] 15 ноября Персиньи[3] сообщил Киселеву, что приказ, адресованный генералу Опеку от имени Опуля в его двойном качестве министра иностранных дел и военного министра, сформулирован Советом в следующих словах: "Судя по новостям, полученным из Петербурга, дело политических беженцев завершено; вследствие этого мы приказываем вам немедленно возвратить флот"[4].

Опуль писал Опеку; "Решения, принятые в Петербурге и Вене полностью удовлетворяют требованиям Порты, от которой добивались выдачи эмигрантов. Два императорских двора не прекращали заявлять о своих мирных намерениях, а военная позиция Россия вполне совпадала с этими заявлениями, поскольку ее войска начали отход после венгерской кампании; правительство республики считало, что нет основания для присутствия эскадры на Востоке. Поэтому оно решило ее отозвать"[5]. Вместе с тем Опуль предупреждал французского посла» что бы не произошло и что бы ему не говорило английское посольство» он должен немедленно отозвать флот[6].

Но все же приказ об отзыве флота был приостановлен по двум причинам. Во-первых, из-за изменившейся ситуации по вопросу об эмигрантах. Проект соглашения, написанный Нессельроде не был принят полностью Турцией, в частности, она сохраняла за Францией и Англией право покровительства лицам, принявшим французское и английское подданство, но включенных российским канцлером в список 16 беженцев, подлежащих выдаче России. О новой обстановке генерал Опек информировал свое правительство. Киселев писал: "Из-за сообщения, полученного от генерала Опека по поводу соглашения, предложенного Вашим Превосходительством Фуаду-эффенди, в котором положение дел в Константинополе представлялось очевидно в искаженном и преувеличенном виде, французское правительство сочло необходимым остановить по телеграфу отправку приказа из Тулона о немедленном возвращении французской эскадры из Леванта"[7]. Во-вторых, из-за позиции Норманби, который пригрозил, что в случае осуществления этой меры без согласия Англии, с которой французский кабинет обязался идти в ногу в восточном вопросе, он потребует свои паспорта. Именно вследствие этой угрозы отъезд Ла Рокетта (представитель МВД) из Тулона был отсрочен[8].

Узнав о решении французского правительства, Киселев отправился к президенту республики. "Президент обещал мне созвать Совет для обсуждения этого вопроса и

---

[1]*АВПР, ф. Канцелярия, д. 125, Киселев - Нессельроде, I/I3 ноября 1849, л. 2057.*
[2]*Там же.*
[3]*Один из сподвижников Луи-Наполеона.*
[4]*АВПР, ф. Канцелярия, д. 125, Киселев - Нессельроде, 3/15 ноября 1849, л, 2CF78.*
[5] *Опуль - Опеку 14 ноября 1849. Цит. по: Bapst B. L)Empereur Nicolas 1er ... p. 117.*
[6] *АВПР, ф. Канцелярия, д« 125, Киселев - Нессельроде, 3/15 ноября 1849» л. 2078.*
[7] *Там же, 11/23 ноября 1849, л,2125.*
[8] *Там же, 21 ноября/3 декабря 1849, л. 2195.*

немедленно сообщить мне через министра иностранных дел решение, которое будет принято в отношении действий эскадры. Вчера вечером (22 ноября - В.А.) генерал Лаитт[1]. действительно подтвердил мне, что отзыв эскадры подтвержден Советом и что приказ, содержащий это решение, сегодня утром (23 ноября - В.А.) будет отправлен в Тулон, откуда отправят с Ла Рокеттом, которому поручена отправка и первого приказа. Министр добавил, что новый приказ содержит то же точное и определенное предписание генералу Опеку немедленно отослать эскадру, не ввязываясь ни в какие действия, что *могло бы сильно осложнить положение и что для французского правительства было бы весьма нежелательно*.. (курсив наш - В.А.) - информировал Киселев[2].

Генерал Опек, получив депешу о возвращении флота, писал Лаитту, что турецкое правительство .”ждет со дня на день ответа из Петербурга на последние предложения Порты, касающиеся политических беженцев”., поэтому "неуверенность в ожидаемом ответе подсказывает ему необходимость возвратить флот только после его получения”[3]. Нессельроде принял вышеуказанную оговорку турецкого правительства, и вопрос о политических беженцах был улажен. После этого Лаитт официальным письмом известил Киселева об отзыве французскою флота и его возвращении в Тулон и восстановлении дипломатических отношений между Россией и Турцией[4].

Генерал Ламорисьер, узнав о смене правительства во Франции, потребовал своей отставки. Тогда французское правительство назначило генерала Кастельбажака чрезвычайным и полномочным послом в России. Киселев сообщил, "что, по мнению Шангарнье, Моле и Гизо[5] невозможно было сделать лучший выбор[6] .

Во время обеда у графа Моле генерал Опуль сказал Киселеву по поводу назначения Кастельбажака, что России дали человека, который придерживался тех же принципов, что и он, и Лаитт, добавил: "мы не любим союза с Англией[7].

Подведем некоторые итоги. Первый президент Французской республики Луи-Наполеон Бонапарт был англофилом. Отправив военный флот в Дарданеллы, он проявил солидарность с политикой Великобритании по отношению к Османской империи. Кроме того, французская дипломатия недавно добилась восстановления дипломатических отношений между Францией и Россией после февральской

---

[1] *Новый министр иностранных дел.*

[2] *АВПР, ф. Канцелярия, д. 125, Киселев - Нессельроде, 11/23 ноября 1849, л, 2125.*

[3] *Краткое содержание депеши Опека Лаитт сообщил Киселеву. АВПР, ф. Канцелярия, д. 90, Киселев - Нессельроде, 26 ноября 1849/7 декабря 1849, л. 19.*

[4] *АВПР, ф. Канцелярия, д. 90, Киселев - Нессельроде, 31 декабря 1849/12 января 1850, л. 45.*

[5] *В одной из своих ноябрьских депеш Киселев обращал внимание Нессельроде на статью в «Journal des Débats. по вопросу о политических беженцах и возвращении Гизо во Францию. Эта газета постоянно враждебно относилась к России, но на этот раз одобряла позицию России в восточном вопросе и порицала политику Англии и следовавшей за ней Франции. Киселев писал: "Причина этого изменения вызвана представлениями Гизо редакции газеты, на которую он сохраняет большое влияние. Гизо искренно и открыто восхищается политикой императора с февраля (1848 - В,А.) и оообенно в венгерском вопросе.АВПР, ф. Канцелярия, д. 125, Киселев - Нессельроде, 14/23 ноября 1849, л. 2156.*

[6] *АВПР, ф. Канцелярия, д. 125, Киселев - Нессельроде,21 ноября/3 декабря 1849, л. 2195.*

[7] *АВПР, ф. Канцелярия, д. 125, Киселев - Нессельроде, 23 ноября/5 декабря 1849, л, 2205.*

революции 1848г. Царская Россия также была заинтересована в этом; несмотря на нарушение Венской системы 1815г. Россия, будучи членом «Священного союза» даже не пыталась создать антифранцузскую коалицию с участием Пруссии и Австрии. В тех исторических реалиях это попахивало авантюрой, тем более сама Европа была охвачена революциями. То есть вопрос политических беженцев не стал фактором для решения пресловутого «восточного вопроса». Поэтому конфликт был улажен мирным путем, чего не произойдет в 1853г.

Հոդվածը տպագրության է երաշխավորել խմբագրական խորհրդի անդամ, պ.գ.դ. Վ.Ռ.Բալայանը։

ՀՏԴ 991(479.243)

Պատմություն

Արմինե ԽԱՉԱՏՐՅԱՆ
ԱրՊՀ պատմության և քաղաքագիտության ամբիոնի դոցենտ, պ.գ.թ.
E-mail: armine.arustamyan@mail.ru

ԱՐՑԱԽՅԱՆ ՀԻՄՆԱՀԱՐՑԸ ԹՈՒՐՔ-ԱԴՐԲԵՋԱՆԱԿԱՆ ԶԱՎԹՈՂԱԿԱՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀԱՄԱՏԵՔՍՏՈՒՄ/1918-1920ԹԹ./: ԱԴՐԲԵՋԱՆԱԿԱՆ ՊԱՏՄԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԽԵՂԱԹՅՈՒՐՈՒՄՆԵՐԸ

Սույն հոդվածում ներկայացված են մի շարք փաստարկներ կապված Լեռնային Ղարաբաղի հիմնախնդրի հետ 1918-1920թթ.: Ադրբեջանական պատմագիտության մեջ միտումնավոր կերպով խեղաթյուրվում են մի շարք մանրամասներ կապված դարաբաղյան հիմնախնդրի հետ: Գաղտնիք չէ, որ Ադրբեջանի զավթողական քաղաքականությունը Ղարաբաղի և մյուս հայկական տարածքների նկատմամբ պայմանավորված էր թուրք-ադրբեջանական դաշինքի և վերջինիս կողմից ընդունած պանթուրքիզմի գաղափարախոսությամբ: Եվ ադրբեջանական պետության ստեղծումը, և՝ նրա կողմից որդեգրված պատմագիտական միտքը հիմնված էիր նույն զավթողական գաղափարախոսության վրա: Հոդվածում ներկայացված են ադրբեջանական պատմագիտության կողմից կատարված խեղաթյուրումներ, որոնք մեր կողմից հակադարձվում են իրական պատմական փաստերով:

Բանալի բառեր՝ Ադրբեջանական, պատմագիտություն, համագումար, խեղաթյուրում, պանթուրքիզմ, արցախահայություն, հիմնախնդիր, ազգային, ինքնորոշում, զավթողական քաղաքականություն

А.ХАЧАТРЯН

АРЦАХСКАЯ ПРОБЛЕМА В КОНТЕКСТЕ ТУРЕЦКО-АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ЗАХВАТИЧЕСКОЙ ПОЛИТИКИ

/1918-1920ГГ./. ИСКАЖЕНИЯ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ИСТОРИЧЕСКОЙ НАУКИ

В этой статье представлены некоторые аргументы по проблеме Нагорного Карабаха относящиеся к 1918-1920гг. В азербайджанской историографии умышленно фальсифицируется ряд деталей, связанных с карабахской проблемой. Не секрет, что агрессивная политика Азербайджана по отношению к Арцаху и другим армянским территориям была обусловлена турецко-азербайджанским союзом, которая руководствовалась идеологией пантюркизма. Создание азербайджанского государства, и его историграфическая мысль основывались на известной захватнической идеологии. В статье представлены фальсификации, которые опровергаются реальными историческими фактами.

Ключевые слова: Азербайджанская, историография, конференция, фальсификация, пантюркизм, армяне Арцаха, проблема, национальное самоопределение, захватническая политика.

A.KHACHATRYAN

ARTSAKH CONFLICT IN CONTEXT OF TURKISH-AZERBAIJAN CONQUER POLOTICS (1918-1920). THE DISTORTION OF AZERBAIJAN HISTORIOGRAPHY.

In this article is presented a group of valid points about Nagorno Karabakh conflict 1918-1920. Azerbaijan histology deliberately pervaded a lot of details about conflict in Karabakh. It is not secret that the conquest politics of Azerbaijan toward the Karabakh and other armenian territories, was conditioned Turkish-Azerbaijan agreement and converted Pan-Turkizm ideology. The creation of Azerbaijan republic and adopted historical idea by them was based on the same conqueror ideology. In this article is presented distortions by Azerbaijan histology, which was inversed with real, historical facts by us.

Key words: Azerbaijan, histology,conferance, falsification, pan-tyurkizm, armenians of Artsakh, problem, national self-determination, conqueror politicy

Պատմագիտության միակ սկզբունքը պետք է հանդիսանա փաստարկված ճշմարտությունը: Անթույլատրելի է պատմագիտությունը ծառայեցնել սեփական երկրի որդեգրած արտաքին քաղաքական ռազմավարությանը: Ադրբեջանական պատմագիտության մեջ ցավոք խեղաթյուրվում են հայոց պատմության բազմաթիվ հարցեր, քողարկվում պատմական ճշգրիտ իրողությունները: Հատկապես նմանօրինակ խեղաթյուրումներ առկա են Լեռնային Ղարաբաղի հիմնահարցի հետ կապված: Սույն հոդվածում կփորձենք անդրադառնալ դրանցից մի քանիսին և հակադարձել դրանց իրական պատմական փաստարկներով: Հայտնի ճշմարտություն է, որ Ադրբեջան

պետության ստեղծումն ու կազմավորումը տեղի է ունեցել 1918թ., երբ նոր քաղաքական իրողություններով պայմանավորված, անհրաժեշտություն ծագեց լուծարել Անդրկովկասյան սեյմը և հիմնել անկախ պետություններ: Այսպես 1918թ. մայիսին հռչակվեց Ադրբեջանի դեմոկրատական հանրապետությունը, որը ստեղծվեց ոչ թե ազգային պատմական ժառանգության հենքով, այլ բացառապես Թուրքիայի նախագծով և հովանավորությամբ: Ռուս հայտնի պատմաբան Բարտոլդը ասել է. <<Ադրբեջան անունն ընտրվեց, քանի որ երբ հռչակվեց Ադրբեջանի հանրապետությունը, ենթադրվում էր, որ պարսկական և այդ Ադրբեջանը կկազմեն մեկ ամբողջություն: Այդ հիմնավորմամբ՝ էլ ընդունվեց Ադրբեջան անվանումը>>:[1] Եթե չլիներ Թուրքիան, Ադրբեջանի ստեղծման հավանականությունը միանգամայն զրոյական էր: Անդրադառնանք ասածը հիմնավորող մի քանի փաստերի. Նախ այն մասին, որ Ադրբեջան պետության ստեղծման հանգամանքներն արհեստածին էին և պատմականորեն ոչ հասունացած: Մեր խորին համոզմամբ ազգային անկախության հռչակումն առաջին հերթին արդյունք է ազգային կենսագործունեության երկարատև ընթացքի, պատմական բովանդակալից ժառանգության և հարուստ փորձի: Պետականակերտման գործընթացներն առանց հիմքի չեն կարող ընթանալ: Նման հիմք ստեղծում է պատմական կենսուղի անցած, արտաքին ու ներքին մարտահրավերների դիմակայած ազգը: Անդրկովկասում մինչև 1918թ. Ադրբեջան անունով որևե պետություն գոյություն չի ունեցել: Տեղին է նշել Ադրբեջանի ազգային խորհրդի նախագահ Ռասուլզադեի միտքը. «Ադրբեջան հասկացողությունը դուրս եկավ աշխարհագրական, ազգագրական և լեզվաբանական նշանակության սահմաններից՝ ձեռք բերելով խոր քաղաքական նշանակություն»[2]: Փաստորեն վերջինս փաստում է, որ մինչ 1918թ. նման անվանումով քաղաքական նշանակության որևէ պետական միավորում չի եղել: Ադրբեջանի՝ որպես քաղաքական միավորման ստեղծման հիմքում պանթուրքիզմի ազգային զավթողական գաղափարախոսությունն էր, դրանով է բացատրվում Ադրբեջանի ստեղծման իսկ պահից նրա վարած ծավալապաշտական, նվաճողական քաղաքականությունը: Ադրբեջանցի պատմաբանների աշխատություններում չի թաքցվում պանթուրքիզմի դերակատարությունը Ադրբեջան պետության ստեղծման գործում: Այսպես, խոսելով ազգային շինարարության գործընթացների մասին՝ նշվում է, որ 20-րդ դարասկզբին թաթարական հասարակության մեջ ազգայինը չէր ստվերել ազգագրականին, տեղին է ասել՝ այն ընդամենը իրենից ներկայացնում էր ոչ այլ

---

[1] ***Понамарев В.***, *Социально-экономические причины возникновения межэтнического конфликта в Нагорном Карабахе и вокруг него в конце 1980-х- начале 1990-х гг., с. 33.*

[2] ***Исмаилов Э.***, *Очерки по истории Азербайджана, Москва, 2010, стр. 225.*

ինչ քան էթնիկական հանրույթ: Միաժամանակ պետք է ասել, որ ընթանում էին սեփական ազգային դիմագիծը ստեղծելու գործընթացներ, որոնց պարագլուխներն էին պանթուրքիստներ Աղաևը, Հուսեյն Զադեն, Ռասուլզադեն որոնք սակայն չնայած առաջ էին քաշում Ադրբեջանի՝ Թուքիայից առանձնացման պահանջը, սակայն առանձնացման քողի ներքո իրականում արտահայտում էին Օսմանյան Թուրքիայի հետադիմական զավթողական գաղափարախոսության՝ պանթուրքիզմի ընդհանուր ռազմավարությունը: Ադրբեջանի Հանրապետության հռչակումը ազգային ինքնագիտակցության հասունացման օրինաչափ արդյունք չէր: Ինչպես ցույց են տալիս ուսումնասիրությունները, դա պանթուրքիզմի տեղային արտահայտություն էր, թուրքիզմ, կամ ադրբեջանիզմ: Այսպես ադրբեջանական հեղինակներից Ա. Բալաևը իր հոդվածներից մեկում խոսելով ադրբեջանցիների կազմավորման մասին, գրել է.<<Մի իրավիճակ, երբ ինքնագիտակցությունը հիմնված էր ոչ թե ազգային-էթնիկական, այլ **կրոնական և տարածքային պատկանելության վրա,** բնորոշ էր առանց բացառության բոլոր ադրբեջանական թուրքերին: Այդ պատճառով իսլամը մնում էր Ադրբեջանի բնակչության ինքնակողմնորոշման հիմքը[1]>>: Ըստ Պանամարյովի.<<19-20դդ. Ադրբեջանի բնակչությունը չուներ արտահայտված ազգային ինքնագիտակցություն>>:[2] Պետք է ասել, որ կովկասյան մուսուլմանական զանգվածների մոտ 20-դդ դարի առաջին տասնամյակում իշխում էր հենց պանիսլամիզմի գաղափարախոսությունը, երբ ազգային շարժում որպես այդպիսին չկար, կար կրոնական մոլեռանդություն, երբ հանրույթը միավորվում և գործում էր իսլամի շուրջ: Այս մասին հստակ նշում է ադրբեջանցի պատմաբան Բալաևը՝ մեջբերելով մուսավաթ կուսակցության առաջնորդ Ռասուլզադեի խոսքերը: Վերջինս գրում է «…ազգ հասկացությունը չուներ հստակ նշանակություն, քանի որ ազգային շարժման առավել ակտիվ առաջնորդները Ախմեդ բեկ Աղաօղլուի գլխավորությամբ այդքան էլ լավ չէին տարբերում իսլամիզմը թուրքիզմից, և պայքարում էին ոչ թե թուրքիզմի, այլ մուսուլմանականության համար»: Այն որ Ադրբեջանի և ադրբեջանցիների ձևավորման հիմքում ոչ թե ազգային գործոնն էր, այլ կրոնական մոլեռանդությունն ու ավելի ուշ արդեն թուրքիզմի և պանթուրքիզմի ծայրահեղ զավթողական, շովինիստական գաղափարախոսությունը, փաստենք նույն հեղինակով. Ներկայացնելով կովկասյան թաթարների մոտ սկիզբ առած ազգային խմորումները՝ նա նշում է. <<Սկզբնական շրջանում որևէ էական տարբերություն թուրքիզմ, պանթուրքիզմ և պանթուրանիզմ տերմինների միջև

[1] *www. 1905.az*

[2] ***Понамарев В.,*** *Социально-экономические причины возникновения межэтнического конфликта в Нагорном Карабахе и вокруг него в конце 1980-х- начале 1990-х гг., с. 33.*

չկար>>[1]: Ըստ Բալաևի՝ 20-րդ դարասկզբին միայն մուսուլմանական հասարակության մեջ աստիճանաբար սկիզբ են առնում կրոնից դեպի ազգային տարրը կողմնորոշման գործընթացներ: Խոսելով կովկասյան պանթուրքիստների մասին նա հիշատակում է Հուսեյն Զադեին, ում համար **<<ազգային իդեալը դա Թուրանի ստեղծումն էր, մի իդեալական երկրի, որը պիտի հանդիսանա թուրքական ժողովուրդների միությունը>>:** Ուշադրություն հրավիրենք հետևյալ փաստի վրա. սա ասում է այն ադրբեջանցի պատմաբանը, ով հայերին մեղադրում է Մեծ Հայքի սահմանների վերականգման ցանկության մեջ, այն հայկական պետության, որի գոյությունը փաստված է բոլոր արժանահավատ հնագույն աղբյուրներում, որի գոյությունը պատմական փաստ է, իսկ Թուրանը, որին երազում է ադրբեջանցին, ենթադրում է ցեղասպան գործողություններով ստեղծվելիք երևակայական հայրենիք: Բալաևը Ադրբեջանի ստեղծման գործում առանձնացնում է Ռասուլզադեին, ում գործունեությունն ուղղված էր պանթուրքիզմի այլընտրանքային՝ ադրբեջանիզմի զարգացման գործընթացին: Ադրբեջանցի պատմաբանի բերած փաստարկներից պարզ երևում է, որ **Ադրբեջանի և ադրբեջանական թուրքերի ձևավորումը տեղի ունեցավ պանիսլամիզմի և պանթուրքիզմի գործադրմամբ, այլ ոչ թե ազգային գործոնի և ազգային պետականակերտման փորձի հիման վրա:** Դրան հակադարձենք նույն ժամանակահատվածում Հայաստանի առաջին հանրապետության ստեղծման նախադրյալները: Դրանք իրավամբ պիտի համարենք հայոց 5000 ամյա քաղաքակրթության, իր բնապատմական միջավայրում անընդհատ ու շարունակական ապրող հայ ժողովրդի պատմական կենսափորձի օրինաչափ արդյունքը: Վեր հանելով Ադրբեջանի՝ որպես պետության ստեղծման հիմքերը՝ հասկանալի է դառնում, թե ինչու նրա արտաքին քաղաքական ռազմավարությունը նպատակաուղղված էր հարևանների պատմական հողերի յուրացմանը, իսկ հեռահար նպատակն էր անմիջական կապ ապահովել իր ստեղծողի՝ Թուրքիայի հետ: Ասվածը կփաստի այն պարզ ճշմարտությունը, որ անհեթեթ են ադրբեջանցի պատմաբանների այն պնդումները, թե Ղարաբաղը պատմականորեն պատկանում է Ադրբեջանին, մոռանալով որ 20-րդ դարից առաջ Արևելյան Անդրկովկասում Ադրբեջան պետություն չի եղել, որն էլ ունենար պատմական տարածք: Ադրբեջանցի պատմաբան Տ. Կոչառլին գրում է. << Երբ 1918թ. մայիսին կազմավորվեցին Վրացական, Ադրբեջանական և Հայկական հանրապետությունները, նրանց սահմանները սահմանազծված չէին>>:[2] Հարց է ծագում՝ ինչպես է պատահել, որ

---

[1] ***Балаев А.***, *Мамед Эмин Расулзаде/1884-1955/, Москва, 2009, с. 14.*

[2] ***Кочарли Т.*** , *К истории карабахского вопроса/ вымыслы и действительность/, Баку, 2009, с. 62.*

չսահմանագծված Ադրբեջանը հավակնել է Ղարաբաղին և մյուս հայկական հողերին: Պատմաբանն այստեղ տալիս է ոչ ճիշտ և խեղաթյուրված պատասխան՝ նշելով, որ հանրապետությունների տարածքները կազմել են այն սահմանները, որոնք գոյություն են ունեցել ցարիզմի օրոք, Անդրկովկասի նահանգային վարչատարածքային բաժանմամբ, ուստի Լեռնային Ղարաբաղը որպես պատմական Ղարաբաղի մի մաս, մնացել է Ադրբեջանի հանրապետության սահմաններում[1]: Ինչ վերաբերում է Լեռնային Ղարաբաղին, ապա այն դեռևս 1917թ-ից ինքնակառավարվող մարմին էր: 1917թ. դրությամբ Լեռնային Ղարաբաղի բնակչության կազմն այսպիսինն էր. հայեր՝ 150.000/70տոկ., մուսուլմաններ՝ 58.000/27 տոկ./[2]:

Ադրբեջանի ստեղծման գործում Թուրքիայի դերակատարությունը վճռորոշ էր, առանց վերջինիս, հազիվ թե իրականություն դառնար Ադրբեջանի գոյությունը: 1918թ. հունիսի 4-ին Բաթումում օսմանյան կառավարության և նորահռչակ Ադրբեջանի Հանրապետության միջև կնքված դաշնագրի 4-րդ կետի համաձայն. «Օսմանյան կառավարությունը պարտավորվում էր զինական աջակցություն ցուցաբերել Ադրբեջանի կառավարությանը, եթե դրա կարիքը լինի կարգ և կայունություն հաստատելու համար>>:[3] 1918թ. հռչակված Ադրբեջանի Հանրապետության մուսավաթական կառավարությունը դեռ երկար ժամանակ հանգրվանել էր Գանձակում: Միայն 1918թ. սեպտեմբերի 15-ին թուրքական զորքերին Նուրի փաշայի գլխավորությամբ հաջողվեց գրավել Բաքուն՝ այն դարձնելով նորաստեղծ Ադրբեջանական պետության մայրաքաղաք: Տեղին է նշել Ա. Ռանսկին. <<1918թ. սեպտեմբերի 15-ին, Գանձակում հռչակված Ադրբեջանի դեմոկրատական հանրապետության կառավարությունը թուրքական սվինների օժանդակությամբ եկավ Բաքու: Մուսավաթը հաղթանակեց: Ադրբեջանական հանրապետությունը, ճիշտ է, **թուրքական հիմքով** ստացավ իր մայրաքաղաքը>>[4]: Ադրբեջանական պատմաբան Աղամալիևան թուրքական զորքի մուտքը Բաքու և նրա գրավումը համարում է փրկարար բանակի մուտք՝ գիտակցելով, որ առանց Թուրքիայի, Ադրբեջանի կայացումը հնարավոր չէր լինի: Այսքանից հետո, պարզապես զավեշտալի են հնչում ադրբեջանցի պատմաբանների այն պնդումները, թե պետականություն հռչակելուց հետո ադրբեջանական կառավարությունը իր կողմից ընդունած առաջին իսկ որոշումներից մեկով Հայաստանի Հանրապետությանը զիջեց Երևան քաղաքը: Ադրբեջանցի պատմաբանը գրում

---

[1] *Նույն տեղում:*

[2] *Տե՛ս **Հարությունյան Հ.**, Լեռնային Ղարաբաղը 1918-1921թթ., Երևան, 1996, էջ 33:*

[3] ***Исмаилов Э.**, Очерки по истории Азербайджана, Москва, 2010, с.226*

[4] ***Раевский А.**, Английская интервенция и мусаватское правительство, Баку, 1927, с. 31*

է.<< Հյուսիսային Ադրբեջանի հռչակման հաջորդ օրը առավոտյան, ադրբեջանական ազգային խորհուրդը կատարել է մի **արքայական նվեր** հայկական ազգային խորհրդին, նկատի ունի իբրև թե Երևանի զիջումը հայկական կողմին՝ ընդգծումը մերն է - **Ա. Խաչատրյան**: Հայերի հետ մենք վերջ տվեցինք բոլոր վեճերին, նրանք կընդունեն վերջնագիրը և կավարտեն պատերազմը. Մենք նրանց զիջեցինք Երևանը[1]>>: Ազգային պատկանելության կողմնորոշման փնտրտուքների մեջ գտնվող, ազգային ինքնագիտակցությունից զուրկ, պատմական հայրենիք չունեցող, 1918թ. թուրքական ազգային ծրագրերով կյանքի կոչված և թուրքական զորքի օգնությամբ մայրաքաղաք ձեռք բերած նորահռչակ պետությունն իր հարևան հանրապետությանը պատմական տարածք է զիջում. զավեշտալի է հնչում: Պանթուրքիզմի գաղափարախոսությունը որդեգրած Ադրբեջանի նվաճողական հավակնությունները տարածվում էին Ղարաբաղի, Զանգեզուրի, Նախիջևանի վրա: Թուրքիային անհրաժեշտ էին տարածքներ, որոնք պիտի միավորեին թուրքերին կովկասյան թաթարների, այսպես կոչված՝ ադրբեջանցիների հետ, ուստի և մուսավաթական կառավարությունը Խան Խոյսկու գլխավորությամբ Ադրբեջանի Հանրապետության կազմում հայտարարեց Բաքվի և Գանձակի նահանգներն ամբողջությամբ: Բաթումի բանակցությունների օրերին թուրքական պատվիրակության գլուխ կանգնած Խալիլ Բեյը հայկական պատվիրակության առաջնորդ Ալեքսանդր Խատիսյանին ասել է. <<Դուք կտեսնեք, որ ճակատագիրը կը քաշե Թուրքիան արևմուտքեն արևելք: Մենք հեռացանք Բալկաններեն, կհեռանանաք նաև Ափրիկեեն, բայց մենք պետք է տարածուինք դեպի արևելք…մեր եղբայրները Բաքու, Դաղստան և Ադրբեջան են…Պահանջելով Վանը՝ դուք կփակեք մեր ճամփան դեպի Պարսկաստան, պահանջելով Նախիջևանն ու Զանգեզուրը՝ դուք արգելք կդառնաք մեզի իջնելու Քուրի հովիտը և երթալու Բաքու: Դուք պետք է մի կողմ քաշվեք և մեզի ճամփա տաք[2]>>: Ասվածից պարզ երևում է, որ ադրբեջանական հավակնությունները հայկական հողերի, մասնավորապես Ղարաբաղի նկատմամբ, թելադրված էին թուրք-ադրբեջանական հեռագնա նպատակներով և համաթուրանականության շահերին համապատասխան: 1918թ. սեպտեմբերի 18-ին Բաքվի գրավումից հետո թուրք-մուսավաթական ուժերն այնտեղ հայ բնակչության կոտորած կազմակերպեցին՝ փաստորեն շարունակելով Արևմտյան Հայաստանի հայ բնակչության ցեղասպանության շարունակությունը: Տեղի ունեցավ Բաքվի հայ

---

[1] ***Муса Марджанлы***, *Нагорно-Карабахская проблема с позиции геополитики. Аналитический ракурс, Санкт-Петербург, 2009, с. 8.*

[2] ***Խատիսյան Ա.,*** *Հայաստանի Հանրապետության ծագումն ու զարգացումը, Երևան, 1968, էջ 86:*

բնակչության եռօրյա սպանդ, որին զոհ գնացին շուրջ 30.000 հայեր[1]: Անհեթեթ են հնչում Նիֆտալիևի, Աղամալիևայի, Բալաևի, Իսմաիլովի և այլոց պնդումները, թե հայերն էին կազմակերպում ջարդեր: Հայերի նկատմամբ իրականացված ահասարսուռ դեպքերի մասին ստիպված էր խոստովանել ադրբեջանցի պատմաբան Աղամալիևան՝ նկարագրելով, թե ինչպես թուրք-թաթարական ուժերը մտան Բաքու <<Ադբեջանցիների վրեժի ծարավը մարտյան դեպքերից հետո, անչափ ուժեղ էր>>: Մեջբերելով Ադրբեջանի մինիստրների կաբինետի ղեկավար Խան Խոյսկու խոսքերը՝ գրում է. <<Ճիշտ է քաղաքը գրավելու ժամանակ տեղի ունեցան որոշ իրադարձություններ, որոնք լոկ ափսոսանք և տխրություն են առաջացնում. Կառավարությունը չի թաքցնում դա և գտնում է, որ նման փաստերի թաքցնումը արժանապատիվ չէ: Քաղաքը գրավվեց շուրջ 3 ամսյա մարտերից հետո, և բնակչության կատաղությունը հասել էր բարձրակետին…>>[2]: Փաստորեն, ադրբեջանցի պատմաբանը նշում է հայերի նկատմամբ տեղի ունեցած սոսկալի դեպքերը՝ միաժամանակ գրելով, որ կառավարությունը ոչինչ չէր կարող անել դրանք՝ հայերի կոտորածները, կանխելու համար: Նուրի փաշայի զորքն այնուհետև մտավ Ղարաբաղ, որտեղ սակայն հանդիպեց ուժեղ դիմադրության և հետ շպրտվեց: Լուրջ ձեռքբերում էր 1918թ. Մամնայի մոտ թուրքական զորքի ջարդը:

Դեռևս 1918թ. հուլիսի 22-ին արցախահայության առաջին համագումարը Արցախը հայտարարեց անկախ վարչաքաղաքական միավոր և ընտրեց ազգային խորհուրդ և ժողովրդական կառավարություն: Հայոց ազգային խորհուրդը, արտահայտելով գավառի բացարձակ մեծամասնությունը կազմող հայ ազգաբնակչության միասնական կամքը, արդարացիորեն պահանջում էր, որ Ղարաբաղը միավորվի մայր Հայաստանի հետ: Փաստորեն սա արցախահայության ազատ ինքնորոշման կարևոր քայլ էր, որը սակայն չընդունվեց զավթիչների կողմից: Արցախահայության դեմ սկիզբ առան նոր բռնություններ: 1918թ. սեպտեմբերի 6-ին՝ Ղարաղշլաղի անկումից 2 օր հետո, հրավիրվեց արցախահայության երկրորդ համագումարը: Աղդամում գտնվող թուրքական կովկասյան բանակի 2-րդ դիվիզիայի հրամանատար Ջեմիլ Ջահիդ բեյի անունից 2 վերջանագիր է ուղարկվում, որին ի պատասխան 2-րդ համագումարը մերժում է Ադրբեջանի կազմի մեջ մտնելու մասին թուրքական հրամանատարության և Ադրբեջանի կառավարության պահանջը: Նույն պատասխանն է հնչում նաև 1918թ. սեպտեմբերի 17-22-ը կայացած

---

[1] *Տե՛ս **Մանասյան Ա.**, «Ինչու ադրբեջանական հանրապետության ցեղասպանական վարքը արտացոլված չէ նրա քաղաքական նկարագրում», «Բանբեր Երևանի համալսարանի, Միջազգային հարաբերություններ, Քաղաքագիտություն», 2018 № 3 (27), էջ 25:*

[2] ***Ахамалиева Н.**, Азербайджанская демократическая республика/1918-1920/, Б., 1998, с. 46.*

արցախահայության երրորդ համագումարում: 1918թ. սեպտեմբերի 22-ին թուրք-թաթարական զինված խմբավորումները մտան Լեռնային Ղարաբաղ, գրավեցին Շուշին: Չնայած դրան, կանգուն էին մյուս շրջանները՝ Ջիվանշիրը, Ջրաբերդը, Դիզակը և Վարանդան, որոնց բնակչությունը պատրաստ էր կյանքի գնով պաշտպանել հայրենի երկրամասը: Ասվածի լավագույն վկայությունը 1918թ. հոկտեմբերի 18-ին Մսմնայի մոտ տեղի ունեցած վճռական ճակատամարտն էր, որտեղ ջախջախվեց թուրքական զորքը: Թուրք-մուսավաթական խրախճանքը Անդրկովկասում երկար չտևեց: Ընդամենը ամիս ու կես անց Թուրքիան պարտվեց Առաջին աշխարհամարտում և ստիպված հետ նահանջեց Անդրկովկասից՝ թողնելով Բաքուն: Անդրկովկասում տիրապետության գերակայություն ձեռք բերեցին բրիտանացիները: Վերջիններս հստակ գիտակցում էին՝ ինչպես է ստեղծվել Ադրբեջանը, ինչ է իրենից ներկայացնում: Տեղին է հիշատակել ադրբեջանցի պատմաբանը. «Երբ Էնզելի ժամանած Ադրբեջանի պատվիրակությունը մինչև Բաքու անգլիացիների գալը, գեներալ Թոմսոնին առաջարկեց ճանաչել Ադրբեջանի անկախությունը, վերջինս կտրականապես մերժեց հիմնավորելով, որ Ադրբեջան անունով հանրապետության անվան տակ մեզ հայտնի է լոկ կառավարություն՝ ստեղծված թուրքական ինտրիգների արդյունքում, որը ոչ մի հիմք ժողովրդական զանգվածների մոտ չունի»[1]: Ադրբեջանի հանրապետությունը չճանաչած և չընդունած անգլիական հրամանատարությունը շուտով փոխեց վերաբերմունքը վերջինիս նկատմամբ: Կեղծարար Հասանլին գրում է. <<Թոմսոնը սկզբնական շրջանում նույնիսկ կարևոր չէր համարում օգտագործել Ադրբեջան տերմինը, հետագայում տեղում իրավիճակին ծանոթանալուց հետո հասկացավ, որ իր ունեցած նախնական ինֆորմացիան սխալ է[2]>>: Ոչ, երիցս ոչ: Անգլիական քաղաքականությունը Ադրբեջանում ձևավորվեց հօգուտ Ադրբեջանի, և պատճառն այնուամենայնիվ Ադրբեջանը մոտիկից ճանաչելը չէր, այլ 1. նավթը, 2. Խորհրդային Ռուսաստանի գործոնը: Ինչպես նշում է Ռաևսկին. <<Կովկասյան նավթը, առավել վաղ, քան պարսկականը գրավել է անգլիական կապիտալի ուշադրությունը: Բրիտանական քաղաքականությունը ձևավորվել է հենց նավթին տիրանալու մղումով>>[3]: Երկրորդ, ընդդեմ բոլշևիկյան Ռուսաստանի, Անդրկովկասում ունենալ հենակ որպիսին կհանդիսանար Ադրբեջանը: Հեղինակը նաև նշում է, որ անգլիական հրամանատարությունն օգնեց Վրաստանին և Ադրբեջանին պետականորեն ձևավորվել և **հատկապես**

---

[1] ***Балаев А.,*** *Азербайджанское национальное движение 1917-1918гг., Баку, 1998, стр. 31.*
[2] ***Гасанлы Дж.****, Русская революция и Азербайджан: Трудний путь к независимости/1917-1920/, Москва, 2011, с. 286.*
[3] ***Раевский А.****, Английская интервенция и мусаватское правительство, с. 18-19.*

Ադրբեջանին (*ընդգծումը մերն է – Ա.Խաչատրյան*): Հատկանշական է, որ անգլիական հրամանատարության հովանավորությունը տարածվում էր միայն Վրաստանի և Ադրբեջանի վրա, Հայաստանն ընդհանրապես մերժված էր, որն իր աշխարհագրական դիրքի պատճառով չէր կարող խաղալ արգելապատնեշի դեր: Հնարավոր է նաև, որ այստեղ դեր է խաղացել նաև դաշնակցականների ռուսական կողմնորոշումը, որն անգլիացիների համար հաճելի չէր[1]>>., նշում է Ռաևսկին: Միով բանիվ, Ղարաբաղի հարցում Անգլիան պաշտպանեց իր կողմից սկզբնական շրջանում չընդունած Ադրբեջանի շահերը, և անգլիացիների լուռ համաձայնությամբ 1919թ. հունվարին Ղարաբաղ-Զանգեզուրում կազմավորվեց գեներալ-նահանգապետություն Խոսրով Բեկ Սուլթանովի գլխավորությամբ: Այսպիսով, Անդրկովկասում անգլիական քաղաքականությունը ձևավորվեց նավթային շահի առաջնահերթության և ռուսական բոլշևիզմի սաղմերը Անդրկովկասում արմատախիլ անելու նկատառումով: Ռաևսկին գրում է. << Ոչ թե ստացած նավթը, այլ դեռևս չստացված նավթը, ընդերքն էր հետաքրքրում անգլիական իմպերիալիզմին[2]>>: Հենց դա էր պատճառը, որ Ղարաբաղի, Զանգեզուրի հարցում անգլիացիների պաշտպանությունը տարածվեց Ադրբեջանի վրա, այն պետության, որին սկզբնական շրջանում իրավամբ համարում էին արհեստածին և ինտրիգների արդյունքում ստեղծված: Ինչ վերաբերում է Ադրբեջանին, ապա վերջինիս դիրքորոշումը պարզ էր. թիկունքում ունենալով անգլիացիներին, ավարտին հասցնել բռնի ուժով Ղարաբաղին տիրանալու գործը: Չնայած հայկական կողմն անընդհատ անգլիական զինվորական առաքելությանը հայտնում էր արցախահայության նկատմամբ ադրբեջանցիների կողմից կիրառած բռնությունների մասին, այդուհանդերձ, որևէ քայլ չէր ձեռնարկվում: Ղարաբաղի ժողովրդական խորհրդի կողմից Բաքվի հայոց ազգային խորհրդին ուղղված զեկուցագրերից մեկում ասված էր.<< Մենք պատրաստել ենք համառոտ զեկուցագիր, թե ինչ հարձակումներ են տեղի ունեցել ադրբեջանական զորքերի, տաճիկների և տեղական մահմեդականների կողմից հայերի վրա, դրա պատճենները ուղարկել գեներալ Թոմսոնին, գեներալ Բիչերախովին և Ձեզ…սակայն մի ամբողջ ամսվա մեջ մեր վիճակը դրանով չի թեթևացել, այլ ավելի է ծանրացել[3]>>: Ի պատասխան Ադրբեջանի կողմից Ղարաբաղ-Զանգեզուրի նկատմամբ կատարած կամայական անօրինական նման քայլի՝ ի դեմս գեներալ-նահանգապետության

---

[1] *Նույն տեղում, էջ 24:*
[2] ***Раевский А.**,…, с. 22.*
[3] ***Ղարիբյան Ա.**, Լեռնային Ղարաբաղի հիմնախնդիրը 1918-1920թթ. և Մեծ Բրիտանիան, Երևան, 2012:*
էջ 85:

ստեղծման, 1919թ. հունվարի 21-ին Հայաստանի Հանրապետության կառավարությունը որոշում ընդունեց Զանգեզուր-Ղարաբաղի կառավարման սկզբունքների մասին: Այն բաղկացած էր 16 կետից, որից առաջինը ազդարարում էր, որ Ղարաբաղը և Զանգեզուրը ՀՀ անբաժանելի մասն են: Ստեղծվեց Ղարաբաղ-Զանգեզուրի շրջանային խորհուրդ: 1919թ. հունվարի վերջերից ադրբեջանական կառավարությունը կանոնավոր զորքեր է ուղարկում Ղարաբաղի դեմ: Ինչպես պարզվում է Ղարաբաղի հայոց ազգային խորհրդից ՀՀ կառավարությանն ուղղված զեկուցագրից՝ <<թնդանոթներով և գնդացիրներով զինված ադրբեջանցիները կենտրոնանում են Խանքենդում, մի քանի հարյուրյակ էլ Ասկերանում: Մեր կողմից ուղարկված բազում զգուշացումներին ի պատասխան, բրտանական միսիան միայն հաղորդում էր, որ այդ տարածքները պատկանում են Ադրբեջանին[1]>>: Ի պատասխան ադրբեջանցիների և նրանց հովանավոր անգլիացիների ջանքերին, 1919թ. փետրվարի 10-ին կայացավ արցախահայության չորրորդ համագումարը, որտեղ կայացվեց ազգային ինքնորոշման տարրին ու ոգուն միանգամայն համահունչ որոշում: Այնտեղ ասվում էր. <<Կանգնած լինելով ազգերի ինքնորոշման սկզբունքի վրա, Ղարաբաղի հայությունը հարգանքով է վերաբերվում հարևան ժողովրդի ինքնորոշման իրավունքին և միաժամանակ կտրուկ բողոքում է Ադրբեջանի կառավարության փորձերի դեմ, որն ուղղված է հայկական Ղարաբաղի ինքնորոշման իրավունքի ձախողմանը, որը երբեք չի ընդունել և չի ընդունի Ադրբեջանի իշխանությունը>>: Համագումարը պնդում է իր որոշումը թե Կովկասում դաշնակիցների ներկայացուցիչների առաջ, թե խաղաղության կայանալիք կոնֆերանսում>>: Այստեղից եզրակացնենք, որ միանգամայն անհիմն են հնչում ադրբեջանցի պատմաբանների այն պնդումները թե Ղարաբաղը ադրբեջանական տարածք է: Ի. Ալիև պատմաբանը գրում է.<< մուսավաթական կառավարության օրոք Ղարաբաղն ամբողջությամբ ընդգրկված էր Ադրբեջանի կազմում: Հենց միայն արցախահայության համագումարների ընդունած որոշումները բավական են փաստելու, որ ոչ թե Ղարաբաղը մտնում էր Ադրբեջանի կազմ, այլ Ադրբեջանն էր բռնությամբ ձգտում գրավել այն, ինչ վերաբերում է արցախահայությանը, ապա նրա ընդունած դիրքորոշումը հետևյալն էր. Ոչ մի պարագայում չընդունել ադրբեջանական իշխանությունը: Ինչպես նշեցինք, Արցախը բռնի ուժով գրավելու փորձերը անգլիացիների քար անտարբերության պայմաններում գնալով ահագնանում էին: Այդուհանդերձ, արցախահայությունը անհողդողդ էր մնում իր որոշման մեջ: 1919թ. ապրիլի 23-29-ը արցախահայության 5-րդ

[1] *Նույն տեղում, էջ 88:*

համագումարում, որտեղ մասնակցում էին նաև անգլիական ներկայացուցիչներ Շատելվորդը և գեներալ նահանգապետ Սուլթանովը, անկախ վերջիններիս կողմից ճնշումներին, համագումարը որոշեց, որ անկախ <<կուլտուր-իրավական, տնտեսական պայմանները չեն կարող հիմք ծառայել Արցախի վզին փաթաթելու Ադրբեջանի իշխանությունը»:[1] Նույն պատմաբանը, բացարձակ կերպով խեղաթյուրելով պատմական իրականությունը, գրում է. << Դարավոր մշակութային և տնտեսական կապը Ղարաբաղի և Ադրբեջանի մյուս շրջանների և Բաքվի հետ, պատճառ հանդիսացան, որպեսզի Ղարաբաղի հայ գյուղացիությունը 1919թ. իր կողմից հրավիրված 7-րդ համագումարում որոշում ընդուներ Ադրբեջանին ամբողջությամբ միավորվելու օգտին[2]>>: Ադրբեջանցի պատմաբանի մոտ առկա է փաստերի իրարամերժություն: Նախ նշում է, թե մուսավաթների օրոք Ղարաբաղը մտնում էր Ադրբեջանի կազմի մեջ, մյուս կողմից էլ նշում, թե արցախահայության համագումարը որոշում է կայացրել Արցախը մտցնել Ադրբեջանի կազմ: Նման իրարամերժությունը ինքնին խոսում է այն մասին, որ պատմաբանը չի առաջնորդվում գիտականությամբ և խեղաթյուրում է պատմական փաստերը: Հեղինակը շրջանցում է այն իրողությունները, որոնք ստեղծվել էին 1919թ. օգոստոսին արցախահայության հերթական յոթերորդ համագումարի օրերին: 1919թ. մայիսից առավել ծանրացավ արցախահայության վիճակը: Օրավուր խորացող ճգնաժամի պայմաններում յոթերորդ համագումարը որոշեց ժամանակավորապես մինչև Փարիզի խաղաղության կոնֆերանսը ճանաչել իրեն Ադրբեջանի կազմում: Ադրբեջանցի պատմաբաններն ընդհանրապես ոգևորությամբ են խոսում արցախահայության յոթերորդ համագումարի մասին՝ շրջանցելով դրան նախորդած իրողություններն ու հանգամանքները: Նույնիսկ 1989թ. Բաքվում լույս տեսած Լեռնային Ղարաբաղի Ինքնավար մարզի պատմությանը նվիրված փաստաթղթերի ու նյութերի ժողովածուում միտումնավոր կերպով չի խոսվում մյուս 8 համագումարների մասին, որոնք բոլորն էլ մերժել են Ադրբեջանի իշխանությունը, և ներկայացվում է միայն յոթերորդը՝ որպես արցախահայության կամքի միասնական արտահայտություն՝ միանալու Ադրբեջանին: Սակայն ներկայացնենք այն պայմանները, որոնց ազդեցության ներքո ընդունվեց համագումարի վերոնշյալ որոշումը: Արցախահայության յոթերորդ համագումարը բացվեց 1919թ. օգոստոսի 12-ին, Վարանդայի Շոշ գյուղում: Սուլթանովը իրեն հատուկ դաժանությամբ փորձում էր լռեցնել հայության բողոքի ձայնը և սկիզբ առած պայքարը խեղդել արյան մեջ:

---

[1] ***Հարությունյան Հ.***, *նշվ. աշխ., էջ 163:*

[2] ***Алиев И.***, *Нагорный Карабах. История, факты, события, Баку, 1996, с. 25*

Օգոստոսի 14-ին հրանոթներ տեղադրվեցին Շոշ գյուղի ու Շուշի քաղաքի հայկական թաղամասի ուղղությամբ, փակվեց Եվլախ-Շուշի ճանապարհը: Նույն օրը նա վերջնագիր ներկայացրեց համագումարին և պահանջեց 48 ժամվա ընթացքում ընդունել Բաքվում մշակված համաձայնագիրը: Սուլթանովը սպառնում էր զենքով, եթե չընդունվի համաձայնագիրը: Արցախի ներքին և արտաքին պայմանները չափազանց անբարենպաստ էին թշնամուն դիմակայելու համար: Բացի դրանից վիճելի տարածքների հարցի լուծումը պետք է տեղի ունենար Փարիզի խաղաղության կոնֆերանսի որոշումից հետո: Ուստի համագումարի պատգամավորները որոշեցին ժամանակավորապես՝ մինչև վեհաժողովի աշխատանքների սկսվելը, ընդունել Բաքվի համաձայնագիրը: Համագումարի կողմից կազմվեց պատվիրակություն, որն էլ օգոստոսի 22-ին Սուլթանովի հետ քննարկեց և ստորագրեց 26 կետից բաղկացած համաձայնագիրը: Համաձայնագրի հիմնական բովանդակությունը կայանում էր նրանում, որ արցախահայությունը Ղարաբաղը ժամանակավորապես ճանաչում էր Ադրբեջանի կազմում մինչև հարցի վերջնական լուծումը Փարիզի խաղարարար կոնֆերանսի կողմից: Ղարաբաղի լեռնային մասը՝ Շուշիի, Ջիվանշիրի, Ջեբրայիլի գավառները (Դիզակ, Վարանդա, Խաչեն, Ջրաբերդ) իրենց ժամանակավորապես համարում են Ադրբեջանի հանրապետության սահմաններում: Այսպիսով՝ յոթերրորդ համագումարի կայացրած որոշումը եղել է ոչ թե արցախահայության միասնական կամքի արտահայտություն, այլ ընդունվել հարկադրաբար՝ արյունահեղությունից խուսափելու նպատակով: Արցախահայությունը արյան նախճիր թույլ չտալու համար իրեն ժամանակավորապես ճանաչեց Ադրբեջանի կազմում, մինչև այն պահը, երբ կրկին կբացվեր որևէ հնարավորություն միանալու մայր հայրենիքին: Օգոստոսյան ժամանակավոր համաձայնագրի ընդունումից հետո էլ Ադրբեջանը շարունակեց արցախահայության նկատմամբ ցեղասպանական քաղաքականությունը, որն իրագործվում էր թուրքական սպաների հետ փոխհամաձայնեցված: 1919թ. փետրվարին զինված խմբերով Շուշի են ժամանում Նուրի և Խալիլ փաշաները, ինչպես նաև գեներալ Նովրուզովը: Պետք է ասել, որ 1918-1919թթ. Ղարաբաղի հարցում Ադրբեջանը գործել է անգլիական գաղութարարների հովանավորությամբ և աջակցությամբ: Մուսավաթական կառավարությունը գործել է անգլիական գաղութարարների գիտությամբ, ծառայել նրան՝ ելնելով սեփական շահերից: Ռանսկին գրում է. <<Բրիտանական իմպերիալիզմի կիսագաղութային շունը/ <u>նկատի ունի մուսավաթական կառավարությանը</u> (ընդգծումը մերն է - Ա. Խաչատրյան) հավատարիմ ծառայեց իր տիրոջը քանի դեռ հերիքում էին ուժերը և քանի դեռ

տերը դա ոգևորում էր[1]>>: Սակայն 1920թ. մարտ, ապրիլ ամիսներից արդեն պարզ էր դառնում, որ խորհրդային իշխանությունը շուտով կտարածվի և ազդեցության տակ կառնի ողջ Անդրկովկասը, բրիտանական զորքը ստիպված պետք է լքի Ադրբեջանը՝ թողնելով նրան բոլշևիկյան հեղափոխության դեմ հանդիման: Ռաևսկին իրավացիորեն գրում է. << Չնայած նրան, որ քաղաքական իրավիճակը հիշեցնում էր գործելու պատրաստ հրաբուխի, մուսավաթական կառավարությունը մարտի վերջերին մտավ մի արկածային պատերազմի մեջ դաշնակցական Հայաստանի դեմ: Ամբողջ երկրում ընթանում են հայերի ջարդեր, զորքը խուժում է հարավ ընդդեմ Արարատյան հանրապետության: Ազգամիջյան պատերազմի անհեթեթությունն այնքան մեծ էր, մանավանդ հյուսիսային վտանգի պայմաններում (նկատի ունի Խորհրդային Ռուսաստանի գործոնը), որ Անտանտի երկրների ներկայացուցիչները ստիպված էին միջամտել» Անգլիայի գերագույն կոմիսար Ուորդրոպի, Ֆրանսիայի գլխավոր կոմիսար Մարտելի և Իտալիայի գլխավոր կոմիսար Գաբբայի կողմից հնչեցված նոտայում ասված էր, որ անհրաժեշտ է խաղաղություն պահպանել Անդրկովկասում: Կատարենք մի ուշագրավ դիտարկում. հաշտության և հանգստության կոչ պարունակող այդ նոտայի տակ դրված է նաև Անգլիայի ներկայացուցիչ Ուորդրոպի ստորագրությունը, որը ներկայացնում էր Անգլիան, այն երկիրը, որի քաղաքականությունը մեծապես նպաստեց Անդրկովկասում տարածքային վեճերի սրմանը: Ինչպես իրավացիորեն նշում է նույն Ռաևսկին. <<Բրիտանական ներկայացուցիչների նախորդ ողջ գործունեությունը մեծ չափով նպաստեց թուրք-հայկական հարաբերությունների սրմանը. վիճելի տարածքների բաժանումը, որտեղ հայ բնակչության մեծամասնություն ունեցող շրջանները միացվում էին Ադրբեջանին, իսկ թուրքական բնակչությամբ շրջանները Հայաստանին, պատճառ դարձան, որ Հայաստանի ու Ադրբեջանի միջև սկսվեր պատերազմ, երբ ընդամենը մեկ ամսից խորհրդային իշխանությունը պետք է հաղթանակեր Ադրբեջանում, իսկ կես տարի անց Հայաստանում>>: Այնուհետև հեղինակն ավելացնում է. << Ազգայնամոլական նախապաշարումներով կուրացած մուսավաթականները շարունակել են պատերազմը՝ մերկացնելով ճակատը կարմիր բանակի դեմ: Այստեղ նշանակալի դեր խաղաց անկասկած նաև այն, որ նրանք հույս ունեին Հայաստանի դեմ պատերազմի հաղթական ելքի դեպքում իրենց կառավարության ընկած վարկանիշը վերականգնել[2]>>: Ասվածը հակադարձում է ադրբեջանցի պատմաբանների այն պնդումները, թե հայերն էին պատերազմ հրահրում Ադրբեջանի դեմ:

---

[1] ***Раевский А.***, *..., с. 188.*
[2] ***Раевский А.,*** *..., с. 189.*

1920թ. գարնանը իրավիճակն ավելի է սրվում. Սուլթանովը որոշել էր արյամբ լուծել ղարաբաղյան հարցը: Ստեղծված պայմաններում 1920թ. փետրվարի 28-ին Վարանդայի Շոշ գյուղում հրավիրվեց արցախահայության 8-րդ համագումարը, որտեղ համակողմանի քննության ենթարկելով օգոստոսյան համաձայնագրի ընդունումից մինչև 8-րդ համագումարն ընկած ժամանակաշրջանի դեպքերը, փաստել, որ Ադրբեջանի իշխանությունը ոչ մի կարգ ու կանոն չի կարողացել հաստատել Ղարաբաղում, այլ ընդհակառակը, պատճառ է դարձել անիշխանության[1]: Համագումարը լիովին արտահայտվեց Հայաստանի Հանրապետության հետ միավորվելու օգտին: Հայոց պատմության արյունալի մի էջը կապվեց 1920թ. մարտ և ապրիլ ամիսներին տեղի ունեցած արյունալի իրադարձությունների հետ, երբ Սուլթանովի գիտությամբ մահմեդական խուժանը չտեսնված և արյունալի սպանդ կազմակերպեց Շուշիում, որին ոչ պաշտոնական տվյալներով զոհ գնաց շուրջ 8000 հոգի: 1920թ. ողբերգական իրադարձություններից քիչ անց խորհրդային իշխանությունը հաղթանակեց Ադրբեջանում: Անգլիան ստիպված էր լքել տարածաշրջանը: Ինչպես նշում է Ռանսկին.<< Բրիտանական առյուծի ցատկը Կասպից ծովի ափ չհաջողվեց>>:

Ի մի բերելով քննված իրողությունները՝ կարող ենք կատարել մի քանի կարևոր եզրահանգումներ.

1. 1918թ. հռչակված Ադրբեջանի հանրապետության ստեղծումը պայմանավորված էր թուրքական պետության հեռագնա գաղափարախոսությամբ և կոչված էր Ադրբեջանի ստեղծմամբ իրականացնել պանթուրքիզմի այլընտրանքային՝ թուրքիզմի կամ ադրբեջանիզմի տեղային արտահայտությունը: Ազգային ինքնագիտակցության գործոնը առկա չէր և չէր հանդիսանում պետության ստեղծման հիմքը: Նշվածը պարզ երևում է նաև ադրբեջանական պատմաբանների աշխատություններում:

2. 1918թ. ստեղծված Ադրբեջանի զավթողական հավակնությունները հայկական տարածքների և հատկապես Լեռնային Ղարաբաղի նկատմամբ պայմանավորված էին այդ պետության ստեղծումն առաջ բերած գործոններով՝ մասնավորապես պանթուրքիզմի գաղափարախոսությամբ և Ադրբեջան-Թուրքիա անմիջական կապի ապահովման անհրաժեշտությամբ: Ադրբեջանի տարածքային հավակնությունները անհիմն են հենց այն պարզ պատճառով, որ պետական սահմաններ չունեցող և Թուրքիայի օգնությամբ ստեղծված պետությունը չի կարող հավակնել այլոց պատմական տարածքներին:

---

[1] *Տե՛ս **Հարությունյան Հ.,** նշվ. աշխ., էջ 207:*

3. Ադրբեջան-Թուրքիա տարածքային հավակնություններին ի պատասխան ուշագրավ գործոն են արցախահայության ազգային ինքնորոշման իրավունքն արտահայտող շուրջ 8 համագումարները, որոնցում, չնայած Արցախում տեղի ունեցող արյունալի դեպքերին ու բռնություններին, վերջիններս դեմ արտահայտվեցին Ադրբեջանի իշխանությունն իրենց վզին փաթաթելու ձեռնարկումներին: Ադրբեջանցի պատմաբանները միտումնավոր լռում են արցախահայության հրավիրած 8 համագումարների մասին՝ միայն ներկայացնելով 7-րդը, որում ընդունվեց համաձայնագիր՝ ժամանակավոր ընդունելու Ադրբեջանի իշխանությունը: Ադրբեջանական պատմագիտությունը միտումնավոր կերպով շրջանցում է համագումարում ձեռք բերված որոշման իրական դրդող պայմանների և նախադրյալների մասին խոսելուց:

4. Բնական է, որ ադրբեջանական պատմագիտական միտքը հենված է հենց նույն պանթուրքիստական գաղափարախոսության վրա: Ադրբեջանական պատմագիտության մեջ բազմաթիվ փաստարկներ կան հենց Ադրբեջանի ստեղծման և որդեգրած քաղաքականության շարժառիթների և նախադրյալների մասին: Դրանց հրապարակումը ևս մեկ անգամ ապացուցում է 1918թ. ստեղծված այդ պետության՝ ընդդեմ հայկական պետության զավթողական քաղաքականության մասին:

Գրականություն

1. **Խատիսյան Ա.**, Հայաստանի հանրապետության ծագումն ու զարգացումը, Երևան, 1968, էջ 86:
2. **Հարությունյան Հ.**, Լեռնային Ղարաբաղը 1918-1921թթ., Երևան, 1996:
3. **Մանասյան Ա.**, «Ինչու ադրբեջանական հանրապետության ցեղասպանական վարքը արտացոլված չէ նրա քաղաքական նկարագրում», «Բանբեր Երևանի համալսարանի, Միջազգային հարաբերություններ, Քաղաքագիտություն», 2018, № 3 (27), էջ 21-25:
4. **Ղարիբյան Ա.**, Լեռնային Ղարաբաղի հիմնախնդիրը 1918-1920թթ. և Մեծ Բրիտանիան, Երևան, 2012:
5. **Алиев И.**, Нагорный Карабах. История, факты, события, Баку, 1996
6. **Балаев А.**, Мамед Эмин Расулзаде/1884-1955/, Москва, 2009

7. Ахамалиева Н., Азербайджанская демократическая республика/1918-1920/, Б., 1998
8. **Гасанлы Дж.,** Русская революция и Азербайджан: Трудный путь к независимости/1917-1920/, Москва, 2011
9. **Исмаилов Э**., Очерки по истории Азербайджана, Москва, 2010
10. **Кочарли Т.** , К истории карабахского вопроса/ вымыслы и действительность/, Баку, 2009
11. **Понамарев В**., Социально-экономические причины возникновения межэтнического конфликта в Нагорном Карабахе и вокруг него в конце 1980-х- начале 1990-х гг
12. **Раевский А**., Английская интервенция и мусаватское правительство, Баку, 1927
13. **Муса Марджанлы**, Нагорно-Карабахская проблема с позиции геополитики. Аналитический ракурс, Санкт-Петербург, 2009 .

Հոդվածը տպագրության է երաշխավորել խմբագրական խորհրդի անդամ, պ.գ.դ. Վ.Մ.Ավանեսյանը:

ՀՏԴ 941(479.243)

Պատմություն

Վահրամ ԲԱԼԱՅԱՆ
ԱրՊՀ պատմության և քաղաքագիտության ամբիոնի պրոֆեսոր, պ.գ.դ.
E-mail: vahrambalayan@mail.ru

ՊԱՆԹՅՈՒՐՔԻԶՄԸ ԵՎ ԱՐՑԱԽԱՀԱՅ ՊԵՏԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՃԱԿԱՏԱԳԻՐԸ (1991-2021թթ.)

Մուստաֆա Քեմալի ժամանակներից սկսած առայսօր Թուրքիայի կառավարող շրջանները պանթյուրքիզմի մեջ են տեսել և տեսնում երբեմնի աշխարհածավալ կայսրության վերածննդի հնարավորությունը: Դրան հասնելու համար նախ անհրաժեշտ էր, որ Թուրքիան էթնիկ սահման ունենար Այսրկովկասի և Իրանի թուրքալեզու ժողովուրդների հետ: Այդ ճանապարհին կանգնած էին ԽՍՀՄ անվտանգության համակարգի մաս հանդիսացած խորհրդային Հայաստանը, այնուհետև Հայաստանի երրորդ Հանրապետությունը և Արցախի Հանրապետությունը:

Ինչպես Ղարաբաղյան առաջին պատերազմի (1991-1994 թթ.), այնպես էլ հետպատերազմյան շրջանում և 2016թ. ապրիլյան մարտական գործողությունների (Ղարաբաղյան երկրորդ պատերազմ) ընթացքում Թուրքիան, դիվանագիտական խողովակներով ու կոշտ ուժի կիրառմամբ, փորձում էր արցախա-ադրբեջանական հակամարտությունը լուծել իր իսկ ստեղծած պետության՝ Ադրբեջանի օգտին:

Էրդողանի կառավարման տարիներին թուրք-ադրբեջանական ռազմական համագործակցությունը ինստիտուցիոնալ բնույթ ստացավ:

Հայաստանի Հանրապետության և Արցախի Հանրապետության շրջափակումը բոլոր առումներով ավելի սաստկացավ: Այդ ամենի բացասական հետևանքները շոշափելի էին Ղարաբաղյան երրորդ պատերազմի (2020թ. սեպտեմբերի 27-նոյեմբերի 10) օրերին:

Ադրբեջանա-թուրքական ալյանսը, միջազգային ահաբեկչական խմբավորումների գործուն մասնակցությամբ, Ղարաբաղյան երրորդ պատերազմի ժամանակ հաղթանակ

արձանագրեց: Արցախի Հանրապետությունը կորցրեց իր տարածքի 75 տոկոսը: Երկիրն ունեցավ մարդկային և նյութական ահռելի կորուստներ:

Բանալի բառեր՝ Արցախ, Հայաստան, Ադրբեջան, Թուրքիա, հանրապետություն, պատերազմ, ժողովուրդ, պայքար, տարածք, վարձկաններ, պանթյուրքիզմ, կայսրություն, ահաբեկիչներ:

В. Балаян

ПАНТЮРКИЗМ И ИСТОРИЧЕСКАЯ СУДЬБА АРМЯНСКОЙ ГОСУДАРСТВЕННОСТИ АРЦАХА (1991-2021)

Со времен Мустафы Кемаля до наших дней правящие круги Турции видели и продолжают видеть возможность возрождения некогда мировой империи в пантюркизме. Для этого в первую очередь необходимо было, чтобы Турция имела этническую границу с тюркоязычными народами Закавказья и Ирана. На этом пути стояла Советская Армения, входившая в систему безопасности СССР, а затем вторая Республика Армения, Республика Арцах.

И в первую карабахскую войну (1991-1994), и в послевоенный период, в том числе во время апрельских боевых действий 2016 г. (вторая карабахская война), Турция, с помощью дипломатии и грубой силы, старался в арцахско-азербайджанском конфликте вопрос решить в пользу Азербайджана.

Во время правления Эрдогана турецко-азербайджанское военно-техническое сотрудничество стало институциональным. Блокада Республики Армения и Республики Арцах усилилась по всем параметрам. Негативные последствия всего этого были ощутимы еще в дни третьей карабахской войны (27 сентября — 10 ноября 2020г.).

Азербайджано-турецкий альянс, при активном участии международных террористических группировок, выиграл третью карабахскую войну. Республика Арцах потеряла 75% своей территории. Страна понесла огромные людские и материальные потери.

Ключевые слова: Арцах, Армения, Азербайджан, Турция, республика, война, народ, борьба, территория, наёмники, Пантюркизм, империя, террористы.

V.Balayan

PAN-TURKISM AND THE HISTORICAL DESTINY OF THE ARMENIAN STATEHOOD OF ARTSAKH (1991-2021)

Since the time of Mustafa Kemal to the present day, the ruling circles of Turkey have seen and continue to see Pan-Turkism as the possibility of reviving the once world empire.

In order to achieve that, first of all, it was necessary for Turkey to have an ethnic border with the Turkic-speaking peoples of Transcaucasia and Iran. Soviet Armenia, which was part of the USSR security system, and then the Second Republic of Armenia, the Artsakh Republic, were standing on that path.

During both the First Nagorno-Karabakh War (1991-1994) and in the post-war period, as well as during the hostilities in April 2016 (the Second Karabakh war), Turkey, by means of diplomacy and brute force, was trying to resolve the Nagorno-Karabakh conflict in favor of Azerbaijan.
During the rule of Erdogan, the military-technical cooperation between Turkey and Azerbaijan became institutional. The blockade of the Republic of Armenia and the Republic of Artsakh intensified in all respects. The negative consequences of all these were tangible during the Third Karabakh war (September 27-November 10, 2020).
The alliance between Turkey and Azerbaijan with the active participation of international terrorist groups won the Third Karabakh war. The Republic of Artsakh lost 75% of its territory. The country suffered enormous human and material losses.
Key words: Artsakh, Armenia, Azerbaijan, Turkey, republic, war, people, struggle, territory, mercenaries, Pan-Turkism, empire, terrorists.

Ճիշտ է, Առաջին համաշխարհային պատերազմից հետո Մուստաֆա Քեմալին հաջողվեց նոր շունչ հաղորդել Թուրքիային, այնուամենայնիվ, պետք է նկատել, որ այդ կայսրությունը զրկվել էր զավթած բավականաչափ ընդարձակ տարածքներից:

Այդ ժամանակներից սկսած առայսօր Թուրքիայի կառավարող շրջանները պանթյուրքիզմի մեջ են տեսել և տեսնում երբեմնի աշխարհածավալ կայսրության վերածննդի հնարավորությունը: Դրան հասնելու համար առաջին հերթին անհրաժեշտ էր, որ Թուրքիան էթնիկ սահման ունենար Այսրկովկասի և Իրանի թյուրքալեզու ժողովուրդների հետ: Այդ ճանապարհին կանգնած էին ԽՍՀՄ անվտանգության համակարգի մաս հանդիսացած խորհրդային Հայաստանը, այնուհետև Հայաստանի երրորդ Հանրապետությունն ու Արցախի Հանրապետությունը:

Լենինի և Տրոցկու քաղաքական ասպարեզից հեռանալուց հետո, Ստալինի բեմելի պայմաններում, իշխանական շրջանակներում էթնիկ տարրի ազդեցության մեծացմանը զուգընթաց, Կրեմլը ոչ միայն փոխեց իր արտաքին քաղաքականության ռազմավարությունը, այլև բուն երկրի ներսում ճնշեց թյուրքալեզու ժողովուրդների հավակնությունները: Անկարող լինելով դիմագրավել ստալինյան բոլշևիկյան մամլիչի անկասելի ճնշմանը՝ պանթյուրքիստական գաղափարախոսությունը հարմարվողական մեթոդներով ԽՍՀՄ-ում շարունակեց գործել ու գոյատևել՝ սպասելով նպաստավոր ժամանակների:

Դեռևս 1933 թ. Մուստաֆա Քեմալը հայտարարել էր, թե խորհրդային կայսրությունը կփլուզվի, և «եղբայրական Ադրբեջանը կդառնա ազատ»:[1]

Գորբաչովյան վերակառուցումից սկսած և մանավանդ ԽՍՀՄ կործանումից հետո պանթուրանական գաղափարախոսությունը նորից ջրի երես դուրս եկավ՝ նպատակ ունենալով ոչ միայն հարվածել հայկական զույգ պետություններին՝ ՀՀ-ին և ԱՀ-ին, այլ նաև ցնցել ռուսական պետության առանց այն էլ անկայուն հիմքերը:

Նախատեսված հարվածի ուժը կործանարար դարձնելու նպատակով պանթուրքիստները որոշեցին կիրարկության մեջ դնել նաև պանիսլամիզմից բխող գաղափարները:

Արցախյան առաջին պատերազմի սկզբնափուլում Ադրբեջանի իշխանությունները լայնորեն օգտագործում էին չեչեն գրոհայիններին: Ադրբեջանական «Obozrevatel…net» շաբաթաթերթին (2005 թ. հունվարի 7-14) տված հարցազրույցում գնդապետ Ա. Ռուստամովը խոստովանել է. «Այդ մարտերում մեզ անգնահատելի օգնություն են ցուցաբերել շուրջ 100 չեչեն կամավորներ Շամիլ Բասաևի և Սալման Ռադուևի գլխավորությամբ: Սակայն նրանք էլ մեծաքանակ զոհերի պատճառով ստիպված էին լքել մարտի դաշտը և հեռանալ»[2]: Բարձր գնահատելով հայ ազատամարտիկներին՝ Շամիլ Բասաևը վիրավոր վիճակում ասել է, թե կցանկանար, որ իր զինվորներն այդպես կռվեին[3]: Մեկ այլ չեչեն գրոհային Ալի Համազատովը խոստովանել է. «1993 թվականին մոտ երկու ամիս չեչեն ուղղահավատների խմբի հետ կռվել ենք «անհավատների» դեմ: Մեր ամիրի հետ պայմանավորվել էինք, որ յուրաքանչյուր սպանված հայի դիմաց պետք է ստանանք 200 դոլար: 1993 թ. հունիսին մեզ՝ մոտ 120 շահիդների ուղարկեցին հայկական Ագդերա (Մարտակերտ) գյուղի շրջան …: Հայերը սկզբունքորեն գերի չէին հանձնվում …: … ֆիդայիները, ինչպես իրենք էին իրենց կոչում, բարոյական բարձր պատրաստակամություն ունեին, հմտորեն քողարկվում էին, սիրում էին գրոհել անսպասելի: Դա սարսափի էր մատնում թյուրք «եղբայրներին», որոնք մի քանի զոհից հետո անկանոն փախչում էին: …Ամիրը ճիշտ խոսք էր ասում. Ամիր Ասլանբեկը վստահ էր, որ նրանք վաղ թե ուշ դուրս են մղելու ազերիներին»[4]:

Ռազմաճակատում բեկում մտցնելու նպատակով Ադրբեջանի նախագահ Հ. Ալիևը որոշել էր ընդլայնել վարձկանների հավաքագրման

---

[1] *Տե՛ս «Посольство Турции, Турция, сближаясь с Арминией, хочеть ускорить развязку карабахского конфликта», Ae.az.http//www.aze.az/news-posolstvo-turciya-27331.html, 6 ноября, 2009.*

[2] ***Арешев А.**, «Карабахская проблема в контексте региональной политики», «Карабахский курьер», но. 1, 2010, стр. 38.*

[3] *Տե՛ս **Բալայան Վ.**, Շուշի. տեղն ու դերը հայոց քաղաքակրթական համակարգում, Երևան, 2017, էջ 483: www.radiogan.com/portfolio/.*

[4] ***Հասրաթյան Ս.**, Հայացք դրսից (օտարները Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության մասին), Երևան, 2016, էջ 331-333: Նույնը՝ gisher.org, 20-ը հունիսի, 2010թ.:*

աշխարհագրությունը: Նույնիսկ Ադրբեջանի խորհրդարանը պաշտոնապես հատուկ որոշմամբ իրավունք էր տվել Հ. Ալիևին՝ այլ երկրներից վարձկաններ հավաքագրելու[1]:

1993թ. օգոստոսին Հ. Ալիևի հանձնարարականով Ադրբեջանի ներքին գործերի նախարար Ա. Ջավադովը Քաբուլում բանակցել է Աֆղանստանի վարչապետ Հեքմաթյարի հետ՝ նրանից խնդրելով 1500-ից 2500 մոջահեդներ[2]:

Ռազմաճակատի հարավային հատվածում հայ մարտիկների ձեռքն ընկան վարձկանների անվանացուցակներ, լուսանկարներ, որոնք կատարվել են Գյանջայում՝ նախկին խորհրդային բանակի 104-րդ օդադեսանտային դիվիզիայի ուսումնական կենտրոնում, կրոնական գրականություն, փուշտու և դարի լեզուներով զինվորական հրահանգներ, թերթեր, որոնք հրատարակվել են Փեշավարում և Կարաչիում, ադրբեջաներենից փուշտու և դարի լեզուներով թարգմանելու համար ձեռագիր բառարաններ, Պակիստանի հասցեով չառաքված նամակներ:[3]

Չնայած դրան, հայկական զորամասերի հանդուգն գործողությունները խուճապ են առաջացնում թշնամու ճամբարում: Թուրքիայի վարչապետ Սուլեյման Դեմիրելը հանդես եկավ հայտարարությամբ՝ նշելով, որ հայերի հետագա գործողությունները լցնում են Թուրքիայի համբերության բաժակը: ՄԱԿ-ի անվտանգության խորհուրդը մերժեց Թուրքիայի ներկայացուցչի առաջարկությունը՝ քելբաջարյան ռազմագործողությունը որակելու որպես ագրեսիա: Շուտով ռուսական կառավարության բռնած կոշտ դիրքն ամեն ինչ դրեց իր տեղը. քաշվեց Թուրքիայի սանձը[4]: Հետպատերազմյան շրջանում Թուրքիան ամեն կերպ ձգտում էր աջակցել իր իսկ կողմից ստեղծած թուրքական երկրորդ պետությանը՝ արցախյան հիմնահարցը լուծելու ի նպաստ Ադրբեջանի:

Թուրքիայի նախագահ Ս. Դեմիրելը 1999 թ. հոկտեմբերին Բաքվում հայտարարել էր. «Ձեր վիշտը մեր վիշտն է: Եթե ձեզ ասեղը ծակի, մեզ համար դա հավասար կլինի բզով ծակվելուն»[5]:

Չնայած թուրանականությունը ժամանակի ընթացքում այլակերպվել է, բայց և այնպես Արցախի և Զանգեզուրի հարցը 20-րդ դարի սկզբներից առայսօր այդ գաղափարաբանության հետնախորշում մշտավառ է պահվում, և ամեն օր տակտիկ միջնաժամկետ ծրագրեր են որոճվում՝ այն յուրօրինակ ձևով լուծելու:

---

[1] ***Арутюнян В.,*** *События в Нагорном Карабахе, Хроника, ч. V (январь-1993 г. - июль, 1995 г.), Ереван, 1997, стр. 251.*

[2] *Gor P.w."Tis some poor fello's skull.post-soviet warfore in the southern Gaucas, Lincoln, 2008, p. 106.*

[3] ***Հասրաթյան Ս.,*** *Ղարաբաղյան պատերազմ, Երևան, 2001, էջ 135:*

[4] ***Բալայան Վ.,*** *Ազատագրության և պետականության համար պայքարի պատմական և գաղափարական դրսևորումներն Արցախում՝ 17-րդ դարի երկրորդ կեսից մինչև 2007 թվականը (պատմաքննական ուսումնասիրություն), ատենախոսություն պ.գ.դ. գիտական աստիճանի հայցման համար, Երևան, 2013, էջ 419:*

[5] ***Բաբայան Դ.,*** *Արցախյան հիմնախնդիրը և պանթյուրքիզմի գաղափարախոսությունը, «21-րդ դար», հմ. 6, Երևան, 2011, էջ 98:*

2009 թ. օգոստոսին Նախիջևանում հրավիրվել էր թյուրքալեզու պետությունների 9-րդ գագաթնաժողովը, որին մասնակցել են Թուրքիայի, Ղազախստանի, Ղրղզստանի, Ադրբեջանի նախագահները, Թուրքմենստանի վարչապետը:

Իլհամ Ալիևն իր ելույթի ժամանակ ասել է. «Ժամանակին Ադրբեջանի պատմական բնիկ տարածքի՝ Զանգեզուրի շրջանի անջատումը նրանից ու դրա միացումը Հայաստանին, աշխարհագրական առումով մասնատեց մեծ թուրանական աշխարհը: Այսպիսով՝ թյուրքական աշխարհի՝ որպես միասնական ընտանիքի գործունեությունը, դադարեցվեց տասնամյակներով»[1]:

Թուրքիայի նախագահ Աբդուլա Գյուլը իր հերթին ասաց. «Մենք մեծապես կարևորում ենք Ադրբեջանի տարածքային ամբողջականությունը և միշտ կլինենք նրա կողքին: Մենք հույսով ենք և հավատում ենք, որ Ադրբեջանի տարածքները շուտով կազատագրվեն»[2]:

Առավել ծրագրային էր Ղազախստանի նախագահ Նորսուլթան Նազարբաևի ելույթը, որն իր մեջ պարունակում էր թուրանականության վաղեմի փառքն ու այն վերականգնելու անհագ փափագը: Նա մասնավորապես նշել է. «Հեյդար Ալիևն ու Մուստաֆա Քեմալ Աթաթուրքը երազում էին թյուրքալեզու ժողովուրդների միասնության մասին: Մեր նախնիները իշխել են ընդարձակ տարածքների վրա՝ Միջերկրական ծովից մինչև Ալթայ, և թողել են մեզ մեծ արժեքներ: Կարծում ենք ժամանակն է, որ դրանք լայնորեն ներկայացվեն համաշխարհային հանրությանը...»[3]:

Էրդողանի կառավարման տարիներին Թուրքիան արդեն ոչ միայն աջակցում էր Ադրբեջանին, այլև իրեն ներկայացնում որպես հակամարտության կողմ:

Սկզբից Թուրքիան փորձում էր փոխել բանակցային ձևաչափը՝ ձգտելով իր տեղն ունենալ Մինսկի համանախագահ երկրների շարքում:

Տարիներ ի վեր Թուրքիան միջազգային կառույցներում սպասարկում է Ադրբեջանի շահերը: Առանց նախապայմանների հրաժարվելով ՀՀ-ի հետ ունենալ դիվանագիտական հարաբերություններ, Թուրքիան շրջափակման ճանապարհով փորձում է հայ ժողովրդի համար ստեղծել անտանելի պայմաններ՝ վերջնարդյունքում նպատակ ունենալով իր կամքը թելադրելու ՀՀ-ին և ԱՀ-ին: Վերջին տարիներին Թուրքիայի սպայակույտը մշտական ներկայություն ունի Ադրբեջանում: Այդ հանրապետության զինված ուժերի սպառազինումը, զորքերի մարտական պատրաստության բարձրացումը իրականացվում է Թուրքիայի և ՆԱՏՕ-ի չափանիշներով:

---

[1] ***Բալայան Վ.,*** *Արցախյան հիմնահարցը բոլշևիկյան և պանթուրքական գաղափարախոսության հոլովույթում, «ԼՂՀ դատական իշխանություն», հմ. 4 (8), Ստեփանակերտ, 2012, էջ 24-25:*

[2] *Նույն տեղում, էջ 25:*

[3] *Նույն տեղում, էջ 25:*

Թուրքիայի և նորանկախ Ադրբեջանի Հանրապետության միջև ռազմական համագործակցության պայմանագիր է կնքվել 1992թ.: Երկու երկրների միջև 1996 և 1999 թվականներին համանման պայմանագրեր ստորագրվեցին, և Թուրքիայի կողմից Ադրբեջանին տրվող ֆինանսական և ռազմատեխնիկական աջակցության չափերն ավելի մեծացան:[1]

2000 թվականից Թուրքիան իր ժամանակակից զենքերն սկսեց արտահանել Ադրբեջան: Այլ երկրներից, մասնավորապես՝ Ռուսաստանից և Իսրայելից նոր զինատեսակների գնման գործընթացը նոր ծավալներ ստացավ: Փորձագիտական շրջանակների գնահատականներով Ադրբեջանը Հայաստանի համեմատ վերջին 20 տարում 35-40 մլդ դոլլար ավելի շատ զենք է ձեռք բերել: Նավթից և գազից ստացված եկամուտները փակում էին այդ ծախսերը:

2010թ. Թուրքիան և Ադրբեջանը ստորագրեցին «Ռազմավարական գործընկերության և փոխադարձ աջակցության» մասին համաձայնագիր: Նոր պայմանագրով Թուրքիան պարտավորվեց ադրբեջանցիների համար առավել խոր մասնագիտական ռազմական կրթություն և վերապատրաստման հնարավորություններ ստեղծել: Համատեղ զորավարժությունների անցկացումը պարտադիր պայման համարվեց:

2018 թ. անցկացվել է համատեղ 7 զորավարժություն, 2019 թ.՝ 13[2]: 2020թ. հուլիս-օգոստոս ամիսներին Նախիջևանի ինքնավար հանրապետությունում անցկացված զորավարժությանը մասնակցեց 11000 թուրք զինվորական:

Ադրբեջանի ռազմական ակադեմիան և գլխավոր շտաբի քոլեջը հիմնադրվել են թուրք զինվորականների կողմից: Ուսումնական այդ հաստատությունների դասախոսները հիմնականում թուրք սպաներ են: Մյուս կողմից էլ հարյուրավոր ադրբեջանցի սպաներ կրթություն են ստանում թուրքական ռազմական ուսումնարաններում, ակադեմիաներում:

Արցախյան երրորդ պատերազմի ժամանակ Թուրքիան ռազմական գործողություններին անմիջական մասնակցություն ունեցավ: Դեռևս 2020 թ. հուլիսին Նախիջևանում ադրբեջանա-թուրքական համատեղ զորավարժության պատրվակով Թուրքիան մեծ քանակությամբ զորք, զինամթերք և ռազմական տեխնիկա տեղափոխեց Ադրբեջան: 44 օրյա պատերազմի ընթացքում այդ զորքերը տեղափոխվել էին արցախա-ադրբեջանական հակամարտության գոտի:

Թուրքական F-16 կործանիչները Էրզրումի շրջակայքից ուղղորդում էին «Բայրաքտար» անօդաչու սարքերի աշխատանքը: Զոհերից խուսափելու և հանրության շրջանում հակակառավարական տրամադրություններ չհրահրելու միտումով Թուրքիան ռազմական գործողությունների մեջ լայնորեն ներգրավեց սիրիացի, լիբանանցի վարձկաններին:

---

[1] *«Ապառաժ» , հմ. 10(494), 17-30 սեպտեմբերի, 2021:*

[2] *Նույն տեղում:*

2020թ. հուլիսի 18-ին սիրիական Sham·fm լրատվամիջոցը իր ֆեյսբուքյան էջում նշել է. «Թուրքական օկուպացիոն ուժերը Աֆրինի շրջանում հաշվառման կենտրոն են բացել՝ նպատակ ունենալով հայկական բանակի դեմ կռվելու համար Ադրբեջան տեղափոխել իրենց նկատմամբ լոյալ տրամադրված ահաբեկիչներին: Նրանց առաջարկվել է 2500 ամերիկյան դոլար ամսական աշխատավարձով 6 ամսվա համար պայմանագիր ստորագրել»[1]: Հալեպի նահանգում, Սիրիայի հյուսիսում գտնվող Խավար Քիլիսի թուրքական ռազմական հենակետում Ադրբեջանի սահմանապահ զորքերի զինվորականների հագուկապով կազմակերպվել են արաբ վարձկանների վարժանքներ: Այնուհետև նրանց Ադանայի թուրքական ռազմական օդանավակայանից տեղափոխում էին Ադրբեջան և մերձկասպյան զինվորական հենակետերից մեկում շարունակում վարժանքները: Վարձկանները հիմնականում պատկանում էին «Սիրիայի ազգային բանակ», «Սուլթան Մուրադ դիվիզիայի», «Ալ-Համազ» և «Աշ-շամ» խմբավորումներին:

Վերոհիշյալ կազմակերպությունների գործողությունները համակարգում էր «Սիրիական հեղափոխության և ընդդիմադիր ուժերի ազգային դաշինք» կազմակերպությունը, որի կենտրոնական շտաբը տեղակայված էր Ստամբուլում:

Ռազմական գործողությունների ժամանակահատվածում և դրան հաջորդած օրերին համացանցում սփռված տեսահոլովակներում հստակ երևում է, թե ինչպես ռազմաճակատի տարբեր հատվածներում սիրիայի վարձկանները կռվում էին հայկական բանակի դեմ:

«Սիրիացիները արդարության և արդարադատության համար» (STJ) կազմակերպության տվյալներով՝ մինչև 2020թ. հոկտեմբերի 13-ը ռազմական գործողություններին մասնակցելու համար 2000 սիրիացի պայմանագիր է ստորագրել:[2] Իսկ «Մարդու իրավունքների պաշտպանության սիրիական մոնիտորինգային կենտրոն»-ի (SOHR) տվյալներով Լեռնային Ղարաբաղում ռազմական գործողությունների ընթացքում զոհվել են 293 վարձկան ահաբեկիչներ:[3]

Կոլումբիայի համալսարանի մարդու իրավունքների և խաղաղության հաստատման ծրագրերի տնօրեն, «Վայրագություններ Արցախում» նախագծի հեղինակ Դևիդ Ֆիլիպսը նշել է, որ 2020թ. սեպտեմբերի 27-ին Ադրբեջանի զինված ուժերը թուրքական զինուժի և սիրիացի վարձկանների աջակցությամբ հարձակվել են Լեռնային Ղարաբաղի վրա: Այնուհետև նա պատմում է, թե ինչպես, հայերին սպանելու դիմաց պարգևատրումներ խոստանալով, Թուրքիան Սիրիայից և Լիբանանից շուրջ 2000 իսլամիստ ջիհադիստներ է

---

[1] *Участие боевиков во второй Арцахской войне. Роль Турции, 16 июля, 2021, Contributor.*

[2] *Նույն տեղում:*

[3] *Նույն տեղում:*

տեղափոխել Ադրբեջան: «Այս ջիհադիստներն ինքնուրույն չեն գործել»,- գրել է Թուրքիայի ազգային հետախուզական ծառայության ղեկավար Հաքան Ֆիդանը. - Իսկ դաշտային գործողություններն իրականացրել են թուրք հրամանատարների միջոցով»[1]:

Շարունակելով այդ թեման՝ Դևիդ Ֆիլիպսը գրել է. «Ականատեսները նկարագրում են, թե ինչպես են ադրբեջանցի զինվորները խոշտանգում դիակները, գլխատում քաղաքացիներին, օգտագործում ֆոսֆորը: Անհրաժեշտ են պատժամիջոցներ մարդկության դեմ հանցանքներ և պատերազմական հանցագործություններ նախապատրաստողներին պատասխանատվության ենթարկելու համար»,- եզրահանգում է ամերիկացի գիտնականը[2]:

«Conflict intelligence Team» անկախ հետաքննող խումբը 2020թ. հոկտեմբերի 24-ին հրատարակել է իր ուսումնասիրության արդյունքները, որտեղ հավաստի փաստերով նկարագրված են Արցախյան երրորդ պատերազմի ժամանակ սիրիացի վարձկանների կատարած հանցագործությունները[3]:

2020թ. սեպտեմբերի 27-ին «Կոմերսանտ»-ին տված հարցազրույցում ՌԴ արտաքին գործերի նախարար Ս. Լավրովը նշել է, որ Ադրբեջանը շուրջ 2000 վարձկան-ահաբեկիչների ներգրավել է ռազմական գործողությունների մեջ, և որ այդ ամենով մտահոգ նախագահ Վ. Պուտինը հեռախոսազրույցներ է ունեցել Հայաստանի, Ադրբեջանի և Թուրքիայի ղեկավարների հետ:[4]

Ղարաբաղյան երրորդ պատերազմին ծայրահեղական խմբավորումների ներկայացուցիչների մասնակցության մասին 2020թ. հոկտեմբերի սկզբներին խոսել է նաև ՌԴ արտաքին հետախուզության ղեկավար Սերգեյ Նարիշկինը:[5]

Փաստին ԵԽ գագաթնաժողովի առաջին նիստի արդյունքների ամփոփիչ հարցազրույցում Ֆրանսիայի նախագահ Էմանուել Մակրոնը մասնավորապես նշել է, որ զինված հակամարտությանը Ադրբեջանի կողմից մասնակցելու համար, որին աջակցում է Թուրքիան, Սիրիայից 300-ից ավելի իսլամիստների թուրքական Ղազիանթեփեով տեղափոխել են Լեռնային Ղարաբաղ: «Դա հաստատված փաստ է,- ընդգծել է ֆրանսիայի նախագահը,- այդ մարդիկ նույնականացվել և հետապնդվում են, նրանք բոլորն էլ «Իսլամական պետություն» ահաբեկչական խմբավորման հետ կապեր ունեն: Ես այդ հարցը քննարկել եմ Ռուսաստանի նախագահ Վլադիմիր Պուտինի հետ: Նա

---

[1] ***Դևիդ Ֆիլիպս***, *Բայդենը պետք է պատժամիջոցներ կիրառի հայերի դեմ պատերազմական հանցանք գործած անձանց դեմ, lurer.com, 13 փետրվարի, 2021:*

[2] *Նույն տեղում:*

[3] *Տե՛ս Кавказский узел, 22 октября, 2020 г.*

[4] *Տե՛ս https://www.vedomosti.ru/politics/news/2020/11/03/845680-mid-rossii-nazval-chislennost-inostrannih-naemnikov-v-karabahe.*

[5] *Նույն տեղում:*

հաստատել է, որ Ռուսաստանը նույնպես տիրապետում է այդ փաստերին»: Մակրոնի խոսքերով՝ Անկարան անցել է «կարմիր գիծը»:[1]

2020 թ. հոկտեմբերի կեսերին «Վաշինգտոն փոստ» թերթը գրել է, որ Ադրբեջանի կողմից կռվող 52 սիրիացի վարձկաններ զոհվել են Լեռնային Ղարաբաղում[2]:

Արդեն հոկտեմբերի երկրորդ կեսին Արցախի պաշտպանության բանակի մարտիկներին հաջողվել էր գերել սիրիացի 2 վարձկանների, որոնց հարցաքննություններից ակնհայտ երևում են Արցախյան երրորդ պատերազմի ժամանակ Թուրքիայի կատարած ռազմական հանցագործությունները:

Հարկ է նկատել, որ Թուրքիայի կառավարող շրջանները չեն թաքցնում ռազմական գործողություններին իրենց մասնակցության հանգամանքը:

Այսպես, Թուրքիայի արտաքին գործերի նախարար Մեվլյուտ Չավուշօղլուն 2020թ. սեպտեմբերի 27-ին ասել է, որ ադրբեջանական կողմին պատրաստ են աջակցել «ինչպես բանակցությունների ժամանակ, այնպես էլ ռազմի դաշտում»[3]:

Տարածաշրջանային որոշ վերլուծաբաններ նշում են. «Քանակապես շատ և ավելի լավ զինված ադրբեջանական բանակը Թուրքիայի աջակցությամբ ճնշեց հայկական ավելի փոքր և հնացած բանակին»:[4] Մեկ այլ տեսակետի համաձայն, Թուրքիան խորհրդականների, փորձառու զինվորականների ուղարկեց ղեկավարելու Բաքվի պատերազմը, և որ թուրքական ու իսրայելական անօդաչու թռչող սարքերի օգտագործումն այնպիսի բեկումնային դերակատարություն ունեցավ, որ կանխորոշվեց Ադրբեջանի հաղթանակը:[5]

Բոլոր պարագաներում Ադրբեջանի և Թուրքիայի համատեղ գործողությունների արդյունքում հաջողվեց Ղարաբաղյան երրորդ պատերազմի ժամանակ հաղթանակ տանել, որի պատճառով ԱՀ տարածքի 75 տոկոսն անցավ թշնամու գերիշխանության տակ, զոհերի թիվը հասավ 5000-ի: Պատերազմի հետևանքով ԱՀ վերահսկողությունից դուրս է մնացել 118 համայնք, 2 համայնք (Թաղավարդ, Ճարտար) էլ՝ մասնակի: Բռնազավթված տարածքում է մնացել 4 խոշոր և 118 փոքր բժշկական հաստատություն, 107 դպրոց, 17 մանկապարտեզ: 1656 ուսուցիչ տեղահանվել է:

Թշնամու վերահսկողության տակ են մնացել 10 պետական և 2 մասնավոր թանգարաններ, որտեղ պահպանվում էին 20345 ցուցանմուշներ, 4 արվեստի դպրոց, մոտ 4000 պատմամշակութային հուշարձան, Շուշիի տեխնոլոգիական համալսարանի, հումանիտար քոլեջի «Գյուրջյան» կիրառական արվեստի ինստիտուտի, «Եզնիկ Մոզյան» ուսումնարանի ողջ ունեցվածքը:

---

[1] *https://www.rbc.ru/rbcfreenews/5f769d7b9a7947d6fb825ad3.*

[2] *https://www.vedomosti.ru/politices/news/2020/11/03/845680-mid-rossii-nazval-chislennost-inostrannih-naemnikov-v-karabahe.*

[3] *https://www.rbc.ru/rbcfreenews/5f769d7b9a7947d6fb825ed3.*

[4] *«Ապառաժ», հմ. 10(494), 17-30 սեպտեմբերի, 2021:*

[5] *Նույն տեղում:*

Հրետակոծությունից և հրթիռակոծությունից ԱՀ տարածքում վնասվել է 7031 շենք-շինություն: Նախապատերազմյան Արցախում գործող 37 հէկ-երից Արցախի վերահսկողության տակ է մնացել 8 հէկ, ինչի հետևանքով էլեկտրաէներգիայի արտադրությունը 2020թ. դեկտեմբերին կազմել է 20,4 մլն կիլովատ՝ 2019 թ. դեկտեմբեր ամսվա շուրջ 100 մլն կիլովատի դիմաց:

Այգիների, մշակվող հողահանդակների 70 տոկոսը զավթվել է թշնամու կողմից: 2455 հա կաթիլային համակարգով ոռոգվող հողերից 1693 հա մնացել է հակառակորդի կողմից բռնազավթված տարածքներում:

Ընդհանուր առմամբ, տնտեսությունը 224 տոկոսով անկում է արձանագրել: Մեկ շնչի հաշվով ՀՆԱ-ն 2020թ. կազմել է 1 մլն 820 հազար դրամ կամ 3722 ամերիկյան դոլար, մինչդեռ 2019թ. 2 մլն 307 հազար դրամ կամ 4803 ամերիկյան դոլար էր:[1]

Գրականություն

1. **Арутюнян В.**, События в Нагорном Карабахе, Хроника, ч. V (январь-1993 г., - июль, 1995 г.), изд. АН Армении, Ереван, 1997.
2. **Բալայան Վ.**, Ազատագրության և պետականության համար պայքարի պատմական և գաղափարական դրսևորումներն Արցախում՝ 17-րդ դարի երկրորդ կեսից մինչև 2007 թվականը (պատմաքննական ուսումնասիրություն), ատենախոսություն պ.գ.դ. գիտական աստիճանի համար, Երևան, 2013:
3. **Բալայան Վ.**, Շուշի. Տեղն ու դերը հայոց քաղաքակրթական համակարգում, Զանգակ հրատ., Երևան, 2017:
4. **Հասրաթյան Ս.**, Ղարաբաղյան պատերազմ, Ամարաս հրատ., Երևան, 2001:
5. **Հասրաթյան Ս.**, Հայացք դրսից (օտարները Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության մասին), Տիգրան Մեծ հրատ., Երևան, 2016:
6. **Gor P.W.** Tis some poor fello's skull.post-soviet warfore in the southern Gaucas, Lincoln, 2008.
7. **Բալայան Վ.**, Արցախյան հիմնահարցը բոլշևիկյան և պանթուրքական գաղափարախոսության հոլովույթում, «ԼՂՀ դատական իշխանություն», հմ. 4 (8), Ստեփանակերտ, 2012:

[1] *Հաղորդում ԱՀ նախագահի 2020թ. գործունեության միջոցառումների ծրագրի ընթացքի և 2021թ. գործունեության միջոցառումների ծրագրի վերաբերյալ, 30 ապրիլի, 2021:*

8. **Բաբայան Դ.**, Արցախյան հիմնախնդիրը և պանթյուրքիզմի գաղափարախոսությունը, «21-րդ դար», հմ. 6, Երևան, 2011:
9. **Арешев А.**, Карабахская проблема в контексте региональной политики, «Карабахский курьер», но. 1, Москва, 2010.
10. «Ապառաժ» հմ. 10 (494), 17-30 սեպտեմբերի, Ստեփանակերտ, 2021:
11. «Посольство Турции, Турция, сближаясь с Арминией, хочеть ускорить развязку карабахского конфликта», Ae.az.http//www.aze.az/news-posolstvo-turciya-27331.html, 6 ноября, 2009.
12. Участие боевиков во второй Арцахской войне. Роль Турции, 16 июля, 2021, Contributor.
13. Դևիդ Ֆիլիպս, Բայդենը պետք է պատժամիջոցներ կիրառի հայերի դեմ պատերազմական հանցանք գործած անձանց դեմ, lurer.com, 13 փետրվարի, 2021:
14. Кавказский узел, 22 октября, 2020 г.
15. https://www.vedomosti.ru/politics/news/2020/11/03/845680-mid-rossii-nazval-chislennost-inostrannih-naemnikov-v-karabahe.
16. https://www.rbc.ru/rbcfreenews/5f769d7b9a7947d6fb825ad3
17. www.radiogan.com/portfolio/.
18. gisher. org, 20-ը հունիսի, 2010թ.:
19. Հաղորդում ԱՀ նախագահի 2020թ. գործունեության միջոցառումների ծրագրի ընթացքի և 2021թ. գործունեության միջոցառումների ծրագրի վերաբերյալ, 30 ապրիլի, 2021 (ներկայացվել է ԱՀ ԱԺ-ում):

Հոդվածը տպագրության է երաշխավորել խմբագրական խորհրդի անդամ, պ.գ.դ. Վ.Մ.Ավանեսյանը:

ՀՏԴ 94(479.243)

Պատմություն

Իսկուհի ԱՎԱՆԵՍՅԱՆ
ԱրՊՀ պատմության և քաղաքագիտության ամբիոնի դոցենտ, պ.գ.թ. ,
E-mail: iskuhi82@mail.ru

ԿԻՆ ԲՈՒԺԱՇԽԱՏՈՂՆԵՐԸ ԱՐՑԱԽՅԱՆ ԱՌԱՋԻՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄՈՒՄ

1991թ. դեկտեմբերից Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության դեմ Ադրբեջանի սանձազերծած ագրեսիան արտահայտվում էր բացահայտ զինված ներխուժումներով՝ տարածքները զավթելու, հայ ազգաբնակչության բռնի տեղահանմանը նպատակադրված գործողություններով: Ազատագրական պայքարի խորացմանը զուգահեռ օրեցօր ավելի ու ավելի էին ծավալվում ռազմական գործողությունները, որոնց ընթացքում էլ ստեղծվեց ինքնապաշտպանության համակարգը:

Ինքնապաշտպանական մարտերին միացան հարյուրավոր կին կամավորականներ, որոնց հիմնական մասը բուժօգնություն էր ցուցաբերում, անհրաժեշտության դեպքում նաև զենք վերցնում: Կին բուժաշխատողներն իրենց արժանի ավանդն ունեցան ազատամարտում: Նրանք ծանր ու դժվարին պայմաններում փրկեցին բազմաթիվ կյանքեր, շարք վերադարձրին հազարավոր ազատամարտիկների:

Բանալի բառեր՝ շարժում, պայքար, կամավորականներ, ջոկատներ, կանայք, ինքնապաշտպանություն, զոհեր, վիրավորներ, օգնություն, բուժաշխատողներ:

И. Аванесян

ЖЕНЩИНЫ- МЕДРАБОТНИКИ В АРЦАХСКОЙ ПЕРВОЙ ВОЙНЕ

Агрессия, развязанная Азербайджаном против Нагорно-Карабахской Республики с декабря 1991 года, проявлялась открытыми вооруженными вторжениями: с действиями, направленными на оккупацию территорий и насильственное перемещение армянского населения. Параллельно с углублением освободительной борьбы, день ото дня развязывалось все больше военных операций, в ходе которых и была создана система самообороны. Сотни женщин-добровольцев присоединились к

самооборонительным битвам, основная часть которых оказывала медицинскую помощь, а при необходимости, брались и за оружие. Женщины-медики внесли свой достойный вклад в освободительную войну.
Они в тяжелых и трудных условиях спасли многочисленные жизни, в ряды были возвращены тысячи бойцов.
Ключевые слова: движение, борьба, добровольцы, отряды, женщины, самооборона, жертвы, раненные, помощь, медработники.

I.Avanesyan

WOMEN MEDICAL WORKERS IN THE ARTSAKH FIRST WAR

Since December 1991 the aggression unleashed by Azerbaijan against the Nagorno-Karabakh Republic was manifested in open armed incursions aimed at occupying the territories and forcibly displacing the Armenian population. Along with the extended liberation struggle, more and more military operations expanded, during which the system of self-defense was created.
Hundreds of women volunteers joined the self-defense battles, most of them were providing medical assistance and, if necessary, taking up arms.
Women medical workers made a worthy contribution to the liberation struggle. They saved many lives in difficult conditions, thousands of liberators were returned to the ranks.
Key words: movement, struggle, volunteers, detachments, women, self- defense, victims, wounded, help, medical workers.

1990 թվականի սկզբից շոշափելի դարձավ Ղարաբաղյան հակամարտության լարվածության ուժեղացման միտումը՝ որպես կողմերի միջև բացահայտ զինված հակամարտություն: Ռազմագործողությունների ծավալումը ԼՂՀ-ին դրեց իր պաշտպանության կազմակերպման և կատարելագործման անհրաժեշտության առջև: Մարտական գործողություններին զուգահեռ սկսեցին կազմավորվել ՀՀ զինված ուժերը և ԼՂՀ ինքնապաշտպանության ուժերը (հետագայում՝ ԼՂՀ պաշտպանության բանակ):

1991թ. վերջերին և 1992թ. սկզբներին ԼՂՀ տարածքում կազմավորվեցին 10-ից ավելի վաշտեր ու դասակներ[1]: Դա հնարավորություն տվեց հակամարտ ուժերի անհավասարության պայմաններում կազմակերպված իրականացնել Արցախի ինքնապաշտպանական մարտերը:

[1] ***Հասրաթյան Ս.***, *Ղարաբաղյան պատերազմ, Երևան, 2001, էջ 27:*

Ազատամարտում իրենց արժանի ավանդը ներդրեցին նաև քաղաքացիական բժշկությունից միանգամից ռազմական բժշկության անցած շատ բժիշկներ, բուժքույրեր, սանիտարներ, ովքեր ծանր ու դժվարին պայմաններում փրկեցին բազմաթիվ կյանքեր, շարք վերադարձրին հազարավոր ազատամարտիկների: Կին բուժաշխատողները, առհասարակ բուժանձնակազմը, Արցախյան առաջին պատերազմի պատմության մեջ ունեցավ իր ուրույն տեղը: Բուժաշխատողներից շատերը կանգնած էին Արցախի ռազմաբժշկության ստեղծման ակունքներում: Եթե սկզբնական շրջանում կամավորական ուժերի շարքերում մասնակցում էին տարբեր ռազմագործողությունների, ապա հաջորդ տարիներին հիմնականում կենտրոնանում էին շարժական հոսպիտալներում՝ փրկելով հազարավոր կյանքեր:

Շուշիի ազատագրմանը մասնակից Զուխրա Հայրապետյանը Ստեփանակերտում ճանաչված էր դեռևս 1988 թվականից: Նա բուժօգնություն էր ցույց տալիս հանրահավաքի մասնակիցներին, իսկ երբ սկսվեց պատերազմը, առանց վարանելու իր տեղը զբաղեցրեց ազատամարտիկների շարքերում: Առաջին մարտական մկրտությունը ստացավ 1991թ. Կրկժանի ինքնապաշտպանական մարտերի ժամանակ: Այնուհետև մասնակցեց Շուշիի, Մալիբեկլուի, ապա Խոջալուի ազատագրման գործողություններին[1]:

1992թ. սկզբին Ստեփանակերտում ստեղծվեց փրկարար ծառայություն, որի պարտականությունների մեջ էին մտնում վիրավորներին առաջին բուժօգնություն ցուցաբերելը և հիվանդանոց հասցնելը, զոհվածներին մարտի դաշտից դուրս հանելը, քաղաքում հրետակոծությունից տուժածներին օգնելը և այլն: Զ. Հայրապետյանն ընդգրկվեց փրկարար վաշտի առաջին դասակի կազմի մեջ: Իսկ արդեն 1993թ. հունվարին, նշանակվելով Կենտրոնական պաշտպանական շրջանի գումարտակի բուժկետի պետ, դրա կազմում մասնակցեց Հադրութի, Աղդամի, Ջաբրայիլի, Ղուբաթլուի, այնուհետև՝ Գյուլուջա և Արծվաշեն գյուղերի ազատագրմանը[2]:

---

[1] *Տե՛ս Ղարաբաղյան ազատագրական պատերազմ. 1988-1994 թթ., հանրագիտարան, Երևան, 2004, էջ279:*

[2] *Տե՛ս* ***Բալայան Ռ.,*** *Կանայք Արցախյան պատերազմի հերոսամարտում, «ԱրՊՀ գիտական տեղեկագիր», թիվ 1, Ստեփանակերտ, 2001, էջ 104: 1967թ. ավարտել է բժշկական ուսումնարանը. և աշխատանքի անցել շտապօգնության կայանում՝ որպես բուժքույր:Պարգևատրվել է ԼՂՀ «Շուշիի ազատագրման համար» և «Մայրական երախտագիտություն Արցախի քաջորդիներին» մեդալներով, «Հայաստանի երկրապահ» հուշամեդալով: Հրադադարից հետո նա վերադարձավ Ստեփանակերտ՝ իր նախկին աշխատանքին:*

Շուշիի ազատագրմանը մասնակցեցին նաև Անուշ Ավագյանը[1], Հասմիկ Բաղդասարյանը[2], Մանուշակ Սարգսյանը[3], Ֆլորա Հակոբջանյանը, Սվետլանա Աբրահամյանը, Տանյա Առստամյանը, Մելսիդա Հարությունյանը, Աղավնի Սահակյանը[4], Համեստ Օհանյանը, Շուշանիկ Աբրահամյանը[5], Գոհար Դունամալյանը[6] և շատ ուրիշներ[7], որոնց մի մասը որպես ազատամարտիկ միացան ինքնապաշտպանական ուժերին, իսկ մի մասը կամավոր համալրեց բժշկական ջոկատը, որն ուներ մի նպատակ՝ վիրավորներին ցուցաբերել առաջին բժշկական օգնություն հենց մարտի դաշտում: Երբ հայկական միացյալ ուժերը պատրաստվում էին Շուշիի ազատագրմանը, այդ ժամանակ բուժքույրերը գտնվում էին երեք հարյուր հոգուց կազմված միավորման մեջ, որն ապրիլի 28-ից տեղավորվել էր Սղնախ գյուղում: Վերջիններս ապրում էին ծղոտից պատրաստված տնակի մեջ, և բոլորը սպասում էին վճռական գրոհին՝ նպատակ ունենալով ազատագրված տեսնել Շուշին:

Հակառակորդի կողմից սկսված լայնածավալ գործողություններին դիմակայելու և հետ շպրտելու համար ԼՂՀ ինքնապաշտպանական ուժերը

---

[1] *Անուշ Ավագյանը դեռևս 1991թ. ձմռանը միացավ Ստեփանակերտում Կարո Բաբայանի հրամանատարությամբ գործող ջոկատին և անմիջապես մասնակցեց Մարտունու շրջանի Ղարադաղլու (Վարանդա) գյուղի ազատագրման համար մղվող մարտերին: Շուշիի ազատագրմանը մասնակցելուց հետո վաշտի հետ փառավոր ուղի անցավ՝ Լաչինի միջանցքի, Բերդաձորի ենթաշրջանի, Մարտակերտի և Ասկերանի շրջանների, Նախիջևանիկ և Փրջամալ գյուղերի ազատագրական մարտեր, որտեղ և ծանր վիրավորվեց: Չնայած դրան, ապաքինվելուց հետո նորից վերադարձավ մարտի դաշտ: 1993թ. նախքան Վաղուհասի վրա գրոհելը հանկարծակի հրետակոծություն սկսվեց հակառակորդի կողմից, որի ժամանակ էլ Անուշ Ավագյանը զոհվեց:*

[2] *Շուշիի ազատագրումից հետո Հասմիկ Բաղդասարյանը շարունակեց մարտական ուղին և մասնակցեց Ասկերանի, Մարտակերտի շրջանների ազատագրական պայքարին: Բազում վտանգներից փրկվելով և ողջ մնալով՝ զոհվեց Ստեփանակերտում, հերթական ռմբակոծության ժամանակ՝ 1992թ. օգոստոսի 22-ին:*

[3] *Մանուշակ Սարգսյանը, Ֆլորա Հակոբջանյանը և Համեստ Օհանյանը, մասնակցելով տարբեր շրջանների ինքնապաշտպանական մարտերին, իրենց ներդրումն ունեցան հայրենի հողի ազատագրման գործում: Միանալով Աշոտ Ղույլանի (Բեկոր) ջոկատին՝ մասնակցեցին Շուշիի ազատագրմանը և առաջիններից էին, ովքեր ոտք դրեցին ազատագրված քաղաք: Այդ ընթացքում Մանուշակ Սարգսյանը վիրավորվեց ողնաշարից, սակայն, ապաքինվելուց հետո վերադարձավ մարտի դաշտ, ավելին՝ 1993թ. Հադրութի շրջանի Տող գյուղի, Աղբուրունի, Սիմեոնբեյլիի ռազմական գործողություններին մասնակցելու համար արժանացավ հրամանատարության շնորհակալությանը (հրամանատար՝ գնդապետ Հ. Հարոյան): Լինելով մարտական գործողությունների (Կրկժան, Խոջալու, Շուշի, Հադրութ, Մարտունի) թեժ կետերում՝ նրանք պայքարը շարունակեցին մինչև հրադադար:*

[4] *Սվետլանա Աբրահամյանի, Մելսիդա Հարությունյանի և Աղավնի Սահակյանի մարտական ուղին անցել էր հիմնականում Արցախի հյուսիսարևելյան շրջանում:*

[5] *Տանյա Առստամյանը և Շուշանիկ Աբրահամյանը միասին հիմնականում մասնակցել են Արցախի հարավարևելյան շրջանների ինքնապաշտպանությանը:*

[6] *Երկրաշարժից հետո նա տեղափոխվում է Արցախ և որպես զինվորական բուժակ Ասկերանի պաշտպանական շրջանի հետ մասնակցում մի շարք ռազմագործողությունների:*

[7] *Տե՛ս «Մարտիկ», 2004, 10 մայիսի, թիվ 12:*

դիմեցին համակարգված ռազմագործողությունների, որին միացավ նաև կանանց վաշտը:

1992թ. ամռանը Ժաննա Գալստյանի առաջարկով և Արկադի Տեր-Թադևոսյանի աջակցությամբ՝ «Սպիտակ» փրկարարների խմբի բժիշկների ուժերով կազմակերպվեցին առաջին բուժօգնության դասընթացներ, որտեղ մասնակիցները յուրացնում էին քաղաքացիական պաշտպանության, առաջին բուժօգնության, ֆիզիկական պատրաստության, կապի և քարտեզագրության հիմունքները:

Դասընթացի ավարտից հետո 24 հոգուց բաղկացած խումբն ուղարկվեց Շուշիի ուսումնական կենտրոն՝ նախնական զինվորական պատրաստություն անցնելու համար, սակայն կանանց գումարտակ չկազմավորվեց : Արդեն 1992թ. դեկտեմբերին կանանց խումբը՝ Մարգարիտա Սարգսյանի[1], Կարինե Դանիելյանի[2], Եվգենյա Առստամյանի[3], Գայանե Առստամյանի[4], Անահիտ Պետրոսյանի[5], Անահիտ Թամրազյանի[6], Վարդուհի Գևորգյանի[7], Մարգարիտա

---

[1] *Երամսյա ռազմական պատրաստականություն անցնելուց հետո առաջին խմբի հետ մասնակցում է Շուշիի շրջանի Շոլան գյուղի մարտական գործողություններին, ապա Սարիաբաբ բարձունքի ռազմագործողություններին: Նա որպես փրկարար ջոկատի անդամ , նաև հրաձիգ, մասնակցում է Լաչինի, Մարտակերտի, Հադրութի, Աղդամի ազատագրական մարտերին: Զոհվել է 1993թ.:*

[2] *Կանանց ջոկատի հետ մասնակցելով մի շարք ռազմագործողությունների՝1993թ, օգոստոսին ծանր վիրավորվում է Կուբաթլուի շրջանում, ռազմագործողությունների ժամանակ և դառնում հաշմանդամ:*

[3] *Կանանց ջոկատին միանալուց հետո Վլադիմիր Ավագյանի (Վադո) գումարտակում մասնակցեց Քարվաճառի, Մարտակերտի, Հադրութի պաշտպանական և ազատագրական մարտերին:1993թ. օգոստոսին Կուբաթլուի շրջանի մարտերում ծանր վիրավորվեց և դարձավ երկրորդ կարգի հաշմանդամ:*

[4] *Դեռևս 1989թ. Գ. Առստամյանը որպես կապավոր միացավ կամավորական ուժերին և մեկնեց Բերդաձոր: Այստեղ մնաց մինչև 1991թ.: 1992թ. միացավ կանանց ջոկատին որպես բուժքույր:Վիրավոր ազատամարտիկներին առաջին բուժօգնությունը ցույց տալուց բացի , մասնակցում էր նրանց հիվանդանոց հասցնելու աշխատանքներին:Անհրաժեշտության դեպքում հանդես էր գալիս որպես կապավոր: Զորացրվեց 1995թ.:*

[5] *1992-1994թթ. տարբեր ջոկատների կազմում մասնակցել է Շուշիի, Մարտակերտի, Աղդամի, Հադրութի շրջանների ինքնապաշտպանական և ազատագրական մարտերին, գրոհից գրոհ դարձել իսկական զինվոր բուժքույր: 1994թ. Վադոյի գումարտակում մասնակցել է Կարմիրավանի ուղղությամբ ընթացող ծանր մարտերին, սպասարկել մի քանի գումարտակների: Զինադադարից հետո ծառայության է անցել Ստեփանակերտի զինվորական հոսպիտալում որպես բուժքույր:Մարտերում ցուցաբերած հերոսության համար արժանացել է մեդալների և պարգևների:*

[6] *1992թ. որպես բուժքույր մասնակցել է Շուշիի, 80-81 բարձունքի գրավմանը: Մինչև զինադադարը մասնակցել է մի շարք ռազմագործողությունների: 1994-1995թթ. եղել է գումարտակի դեղատան վարիչ, իսկ մինչև 1997թ. ծառայել է հատուկ հետախուզական գնդում որպես բուժկետի վարիչ: Հետախուզական գործողություններին մասնակցելու համար ստացել է բանակի լեյտենանտ սպայական կոչում:*

[7] *1989թ. մտավ Կառլեն Առաքելյանի հրամանատարությամբ կազմավորված ջոկատի շարքերը որպես բուժքույր և մասնակցեց մի շարք ռազմագործողությունների: Մարտակերտի գրավումից հետո տեղափոխվեց Ստեփանակերտի հոսպիտալ: Հրամանատարի զոհվելուց հետո ջոկատը ցրվեց:1992թվականից կանանց գնդի հետ մասնակցեց մի շարք մարտերի: Հրադադարից հետո ծառայության անցավ զինվորական բժշկության ծառայությունում որպես բուժքույր:*

Թառանյանի[1] և Արեգա Սարգսյանի[2] մասնակցությամբ, մտավ 8-րդ վաշտի կազմ, որի հրամանատարն էր Մարտիկ Գասպարյանը[3]: Այդ պահից մինչև պատերազմի վերջը նրանք գտնվում էին ռազմաճակատի առաջնային գծում: Ինչպես նրանք են վկայում, արդեն մի քանի մարտերից հետո ռազմի դաշտում հմտացել էին և առաջին օգնությունը ցույց տալուց բացի, զենքը ձեռքներին մասնակցում էին հարձակողական գործողություններին: Նրանք դարձան հմուտ զինվորներ՝ իրենց մեջ դրսևորելով հայուհու առաքինի բնավորությունն ու վեհ գաղափարները:Կանանց վաշտը Շուշիի գնդի կազմում շարունակեց պայքարը և անցավ ողջ պատերազմը: Հետագայում այդ վաշտի հիման վրա ստեղծվեց 5-րդ գումարտակը: Նույնիսկ զինադադարի հաստատումից հետո նրանք մասնակցեցին Կարմիրավանի համար մղվող վերջին մարտերին[4]:

Արցախյան ազատամարտում հաճախակի երևույթ էր կռվող ազատամարտիկների կամ ռազմի դաշտում գտնվող բժիշկների կողքին տեսնել նրանց կողակիցներին, ովքեր, տանը թողնելով անչափահաս երեխաներին, իրենց ամուսինների հետ միասին մեկնում էին ճակատ:

1993թ. ամուսնու հետ Արցախ մեկնեց բժշկուհի Արմինա Նալբանդյանը[5]: Շահումյանը գրավված էր հակառակորդի կողմից: Հայաթափված գյուղերի ջոկատներից կազմված ջոկատները Շ. Մեղրյանի գլխավորությամբ բազմավորված էին Եղակեր տեղանքում: Այն թշնամու թիկունքն էր համարվում, և չափազանց դժվար էր այդտեղից վիրավորներին տեղափոխել Ստեփանակերտ կամ Երևան: Պաշտպանության նախարարության, ՀՕԽ-ի աջակցությամբ Ա. Նալբանդյանը Եղակերի բազայում կազմակերպեց դաշտային հոսպիտալ, որը գործեց մինչև 1993թ. դեկտեմբերի 27-ը: Հակառակորդի մեծ ուժերով հարձակումը ստիպեց «Եղնիկներ» ջոկատին նահանջել[6], և այն տեղափոխվեց **Արտատափ կոչվող** անտառոտ տեղանք: Ա. Նալբանդյանը նորից օգնության դիմեց և այստեղ հիմնեց նոր դաշտային հոսպիտալ, որի ծառայություններից օգտվում էին ոչ միայն «Եղնիկները», այլ նաև շրջակա բնակավայրերի և զորամիավորումների

---

[1] 1992թ. Շուշիի ազատագրումից հետո մի խումբ նվիրյալների հետ այստեղ հիմնեց «Ալեք Մանուկյան» վարժարանը:Մարտական մկրտությունը ստացավ 1992թ. աշնանը՝ որպես Արշավիր Ղարայանի հրամանատարությամբ գործող գումարտակի բուժքույր: Հրադադարը դիմավորեց Կարմիրավանի մատույցներում:Պատերազմից հետո ծառայությունը շարունակեց պաշտպանության բանակի շարքերում:

[2] Շարժման սկզբում միացավ կամավորական ուժերին որպես կապավոր, իսկ կանանց ջոկատին միանալուց հետո մինչև զինադադար մասնակցեց մի շարք ռազմագործողությունների : Զորացրվեց 1995թ.:

[3] Տե՛ս «Ազատ Արցախ», 2009, 9 մայիսի, թիվ 52:

[4] Տե՛ս Ղարաբաղյան ազատագրական պատերազմ. 1988-1994 թթ., հանրագիտարան, էջ 277-290:

*[5] Տե՛ս **Վարդուման Հ.,** Կին ազատամարտիկները, Երևան, 2002, էջ 143:*

[6] Վիրավորների, զենք ու զինամթերքի հետ հնարավոր չէր էվակուացնել հոսպիտալը, հարկավոր էր ոչնչացնել՝ թշնամուն չթողնելու համար: Վիրավորված զինվորներին պատգարակներով տեղափոխում էին բժշկուհու անմիջական հսկողության ներքո: Շնորհիվ վերջինիս բոլոր վիրավորները տեղափոխվեցին Երևան :

կարիքավորները: Ենթարկվելով պատերազմի փորձությանը՝ Ա. Նալբանդյանը փրկեց բազմաթիվ ազատամարտիկների կյանքեր: Մատաղիսի ազատագրումից հետո բացվեց պարտիզանական ջոկատի շուրջ սեղմված շրջապատման օղակը: Բժշկուհին մինչև հրադադար մնաց ռազմի դաշտում, ապա վերադարձավ իր նախկին աշխատանքին:

Ժամանակի թելադրանքով 1992թ. հունվարին ստեղծվեց կամավոր բուժաշ-խատողների խումբ (հիմնադիր՝ Վ. Մարության), այնուհետև ստեղծվեցին ռազմադաշտային շարժական հոսպիտալներ, որոնք հետևում էին ինքնապաշտպանական ուժերին, իրագործում բուժօգնությունը դաշտային պայմաններում: Սկզբում կենտրոնական և շարժական հոսպիտալները համալրեցին Անժելա Հարությունյանը, Լիդա Աղաբեկյանը, Արևիկ Անդրյանը, Արմիդա Ավանեսյանը, Ալվարդ Բաղդասարյանը, Անժելա Գրիգորյանը, Անյուտա Թադևոսյանը, Ջուլիետա Խաչատրյանը, Գայանե Հայրապետյանը, Աիդա Ղույլանը, Սուսաննա Մարգարյանը, Նաիրա Իսրայելյանը[1]: Նրանք պատերազմի տարիներին անհնարինը դարձնում էին հնարավոր՝ փրկելով հարյուրավոր զինվորների կյանք: Պատերազմի թեժ օրերին կենտրոնական և շարժական հոսպիտալների բուժաշխատողների շարքերը ընդլայնվում էին կանանց[2] (Ռոզա Դադայան, Օֆելյա Սարգսյան, Հերմինե Հայրապետյան, Ֆլորա Հակոբջանյան, Ժենյա Առստամյան, Թամարա Դանիելյան, Էմմա Աբրահամյան, Ջուլիետա Հայրիյան, Գայանե Տոնյան, Գյուլչորա Գևորգյան, Ռայա Գրիգորյան, Ռայա Դանիելյան, Վեհանուշ Այվազյան, Գայանե Հայրապետյան, Արևիկ Անդրյան և ուրիշներ) շնորհիվ: Մարտական գործողությունների ամենավճռական ու թեժ պահերին նրանց մասնակցությամբ դաշտային հոսպիտալներում կատարվում էին բարդ վիրահատություններ: Նրանց անմիջական մասնակցությամբ ստեղծվեցին երեք բաժանմունքներ՝ վերակենդանացման, վիրահատման, վիրակապման: Ընդ որում, այդ բաժանմունքները կենտրոնական զինվորական հոսպիտալի կայացման գործում առանցքային նշանակություն ունեցան[3]: Վերակենդանացման բաժանմունքի ավագ քույր Անժելա Հարությունյանը վիրավորվեց 1992թ. օգոստոսին՝ Չլդրան գյուղում տեղակայված ռազմադաշտային հոսպիտալի հրթիռակոծման ժամանակ: Անգամ այս հանգամանքը նրան հետ չպահեց իր ընտրած ուղուց, շարունակեց մնալ շարքերում, սպեղանի դրեց շատ ազատամարտիկների վերքերին և անցնելով պատերազմի հորձանուտով՝ հաղթանակի բերկրանքը վայելեց ռազմադաշտային հոսպիտալում: Վերհիշելով այդ օրերի իրադարձությունները՝ նա վկայում է. «Օրեր էին լինում, որ վիրահատարանում դրված վիրահատական սեղանները չէին հերիքում, առավել ևս՝ խոշոր ռազմագործողությունների

---

[1] *Տե՛ս «Մարտիկ», 2010, 11 մարտի, թիվ 8:*
[2] *Նույն տեղում, 1998, 5-20 սեպտեմբերի, թիվ 10:*
[3] *Նույն տեղում, 2006, 7-15 հունվարի, թիվ 2:*

ժամանակ…Բուժանձնակազմն այնպես էր աշխատում, որ ոչ մի վիրավոր անօգնական չմնա…Տասնյակ հազարավոր մարդիկ՝ տղամարդ թե կին, գալիս էին արյուն տալու հայրենիքի ազատագրության համար արյուն թափած մարտիկներին»[1]: Առկա փաստերը, վկայությունները ևս մեկ անգամ համոզում են այն իրողությունը, որ ազատամարտի ողջ ընթացքում նշանակալի դեր ունեցան կին բուժաշխատողների աշխատանքները, հատկապես ռազմի դաշտում: Առաջին գծում՝ ռազմադաշտային շարժական հոսպիտալներում աշխատող կին բուժաշխատողներն իրականացրին հարյուրավոր վիրավոր ազատամարտիկների առաջին բուժօգնության և վիրահատական գործողություններ, որի շնորհիվ ապաքինված ազատամարտիկները կարողացան վերադառնալ մարտի դաշտ:

Արցախի ազատագրական պայքարի տարիներին իր ավանդը բերեց նաև Ստեփանակերտի մարզային հիվանդանոցի գլխավոր բժիշկ Լյուդմիլա Օվչարենկոն: Նրա նախաձեռնող աշխատանքներից էր բժշկական բրիգադների կազմավորումը, որոնք ուղարկվում էին մարտական գործողությունների վայր: Բժիշկ-համաճարակաբանի շնորհիվ պատերազմի տարիներին և դրանից հետո պաշտպանության բանակը կարողացավ խուսափել մասսայական համաճարակներից: Լ. Օվչարենկոն ծառայության ընթացքում լեյտենանտի աստիճանից հասավ մայորի կոչման և մինչ թոշակի անցնելը զբաղեցնում էր բժշկական ծառայության պետի տեղակալի պաշտոնը[2]:

Չնայած վտանգը մեծ էր, այնուամենայնիվ, կանայք շարունակում էին արձագանքել զինված ուժերի կոչերին և մեկնում առաջին գիծ: Որպես բուժաշխատողներ, նվիրյալների շարքերը համալրեցին նաև Աիդա Սերոբյանը, Թամարա Աբրահամյանը, Սուսաննա Կոստանդյանը, Պոլինա Գրիգորյանը, Նունե Աթայանը, Ալվարդ Աբալյանը, Մարիետա Քալաշյանը, Անժելա Հակոբյանը, Շուշանիկ Թամրազյանը, Ալլա Հարությունյանը, Կարինե Աղեկյանը և շատ ուրիշներ[3]:

Նվիրական գործ կատարեցին նաև թիկունքի կանայք, ովքեր վիրավոր ազատամարտիկներին խնամելուց բացի բազմիցս հանդես էին գալիս որպես դոնորներ: Նրանց թվում էր Անյա Ավանեսյանը[4], ով, կենտրոնական հոսպիտալում աշխատելով որպես տնտեսվար, պատերազմի օրերին խնամում էր վիրավոր ազատամարտիկներին, հարկ եղած դեպքում նրանց կյանքը փրկում՝ արյուն տալով: Նա չհասցրեց վայելել հաղթանակի բերկրանքը, սակայն նրա շնորհիվ բազմաթիվ փրկված ազատամարտիկներ իրենց գործը շարունակեցին մինչև հրադադար:

---

[1] *Նույն տեղում, 2012, 13-20 հոկտեմբերի, թիվ 41:*
[2] *«Ազատ Արցախ », 2004, 17 հունիսի, թիվ 67:*
[3] *Նույն տեղում, 2008, 19 մայիսի:*
[4] *Նույն տեղում, 2000, 12 ապրիլի, թիվ 7:*

1992թ. ստեղծված Պաշտպանության պետական կոմիտեն առաջին իսկ օրվանից սկսեց եռանդուն միջոցներ ձեռնարկել բանակը կազմակերպական տեսանկյունից կուռ համակարգի վերածելու ուղղությամբ: Կոմիտեի նախագահի՝ 1992թ. օգոստոսի 14-ի N2 հրամանագրով ԼՂՀ-ն բաժանվեց վեց պաշտպանական շրջանների[1]:

1992թ. օգոստոսի 14-ի հրամանով՝ սեպտեմբերին ինքնապաշտպանական ուժերի ստորաբաժանումների հիմքի վրա կազմավորվեցին նաև 4-րդ պաշտպանականը կամ Ասկերանի պաշտպանական շրջանը՝ Վ. Բալասանյանի հրամանատարությամբ, 1-ին պաշտպանականը կամ Հադրութի պաշտպանական շրջանը՝ Ա. Աղաբեկյանի հրամանատարությամբ և 2-րդ պաշտպանականը կամ Մարտունու պաշտպանական շրջանը, որի հրամանատարն էր Մ. Մելքոնյանը[2]:

Պաշտպանական շրջանների ստեղծման իսկ առաջին օրվանից անհրաժեշտություն առաջացավ լուծել բուժկետեր ստեղծելու հարցը: 4-րդ պաշտպանական շրջանի բուժծառայություն ստեղծվեց գնդի կազմավորմանը զուգընթաց (1992թ. սեպտեմբեր): Այն տեղակայված էր ռազմաճակատային գծից 5 կմ հեռավորության՝ ստրատեգիական կարևոր նշանակություն ունեցող ուղու վրա, որտեղ ծառայող բուժքույրերը մասնակցում էին գնդի վարած բոլոր ռազմագործողություններին: Նրանց շարքերում էին նաև Սվետլանա Հովսեփյանը, Կարինե Գրիգորյանը, Ռիտա Հարությունյանը, Հասմիկ Հայրապետյանը, Զոյա Միրզոյանը, Գայանե Գաբրիելյանը, Ալլա Արզումանյանը, Սրբուհի Աղաջանյանը և շատ ուրիշներ[3]:

Պատերազմի հենց առաջին օրերին Մարտունու շրջանի բժշկուհի Իրինա Գրիգորյանը հայտնվեց առաջին գծում: Արդեն 1992թ. ապրիլից միանալով Արմեն Մելքումյանի գումարտակի կազմին՝ մասնակցեց մի շարք ռազմական գործողությունների[4]: 1992թ. հունիսի 28-ին թշնամին մեծ թվաքանակով և տեխնիկայով հարձակում կատարեց Ամարասի ձորակի վրա՝ Կարմիր Շուկա, Պուլուր խուտ, Դավալու խուտ, Ուրյան սար, իսկ մի շարք գյուղեր՝ Սոս, Մաճկալաշեն, Ճարտար, Կարմիր Շուկա, տարհանվել էին: Ուժեղ հրետակոծությունից տուժել էին նաև Սոս և Մաճկալաշեն գյուղերի բնակիչները: Այդ ծանր օրերին Ի. Գրիգորյանն օգնություն էր ցուցաբերում ոչ միայն ազատամարտիկներին, այլ նաև խաղաղ բնակիչներին:

Պատերազմի օրերին ինքնապաշտպանական ուժերը համալրած կանայք ստիպված էին ջոկատների հետ ժամանակ առ ժամանակ տեղից տեղ շարժվել, հատկապես այնտեղ, ուր թեժ մարտեր էին ընթանում:

---

[1] *ԼՂՀ պաշտպանության նախարարության արխիվ, գ. 31, թ. 3-5:*
[2] *Նույն տեղում, թ. 9-11:*
[3] *ԱրՊՀ հայագիտական կենտրոնի արխիվ, ֆ. 2, ց. 1, գ. 1, պմ. 1, թ. 1-3:*
[4] *Տե՛ս Հայուհիներ, հանրագիտարան, հատոր 1, Երևան, 2011, էջ 166:*

Հոկտեմբերի 23-ին Մովսես Հակոբյանի հրամանատարությամբ գործող զորախմբի հետ Ի. Գրիգորյանը՝ որպես փորձառու բժշկուհի, ևս մասնակցեց Հորադիզի համար մղվող ծանր մարտերին, որի ժամանակ նույնիսկ փրկեց թուրք գերու կյանքը: Հոկտեմբերի 28-ին միացավ Զանգելանի շրջանի ազատագրմանը, որի ժամանակ ականի վրա պայթել էր հրամանատարական մեքենան: Բժշկուհին, անտեսելով սեփական անվտանգությունը, ականապատված դաշտով օգնության հասավ վիրավորներին և առաջին օգնությունը ցուցաբերեց ու փրկեց բոլորին: 1993թ. ձմռանը միացավ Մարտունու շրջանի Գևորգավանի տեղամասի մարտերին, իսկ արդեն 1994թ. հունվարին նշանակվեց 3-րդ պաշտպանական շրջանի թերապևտ և շարունակեց ծառայել մինչև հրադադար, ավելին՝ մայիսի 9-14-ը մասնակցեց Մարտակերտի շրջանի Կարմիրավան գյուղի համար մղվող մարտերին: Ի.Գրիգորյանն այն բժշկներից էր, ով մասնակցեց ազատամարտին՝ առաջին գծում ստանձնելով և բժշկի, և բուժքրոջ, և զինվորի դժվարին պարտականությունները: Հրադադարից հետո չլքեց հարազատ գունդը և դարձավ նրա բուժծառայության պետը[1]:

Ռազմադաշտ մեկնող կանայք, իհարկե, ունեին իրենց հիմնական և կարևոր պատճառները, որոնք են՝ հայրենասիրական մղում, իրավիճակի թելադրանք և հարազատներին մոտ լինելու պատճառ:

Մոնթե Մելքոնյանի նախաձեռնությամբ Մարտունու շրջանում ստեղծվեց բուժկետ՝ առաջնագծում մարտնչող ջոկատներին օգնություն ցույց տալու նպատակով: Բուժկետի աշխատանքներին ներգրավվեց նաև Էլեոնորա Աղաբեկյանը, ով հենց առաջին օրվանից հերթապահության անցավ պաշտպանական դիրքերում՝ «109», Ղարաչուխ, Ավդալ, Մուղանլու: Նա դեռևս 1990թ. համալրել էր Մարտունու կամավորական ուժերը որպես բուժքույր և ամուսնու ու որդիների հետ մասնակցել մի շարք մարտական գործողությունների[2]: Այդ օրերին, «Գրադ» կայանքների սաստիկ կրակի ու գնդակոծության տակ արհամարհելով վտանգը, բուժքույրը փրկել է տասնյակ վիրավորների: Նման պատասխանատվություն և անձնուրացություն է ցուցաբերել նաև Ամիրանլար, Կուրոպատկինո և Մուղանլու գյուղերի ազատագրման մարտերի ժամանակ:

Հայ կինը ուրույն է իր էությամբ, քանզի հայոց պատմության մեջ հայ կնոջ դերը կենսական է եղել ազգապահպանման գործում: Հավատարիմ մնալով ի վերուստ սահմանված մայր լինելու առաքելությանը՝ միաժամանակ ուժ ու կորով է հաղորդել հայ տղամարդուն, պայքարել նրա հետ միասին՝ նաև պահպանելով ու սերունդներին փոխանցելով ազգային ինքնությունը: Ռոզա Մուսայելյանը, Առլետա Ազիզյանը, Անժելա Արզումանյանը, Ռոմելա Ղուկասյանը, Ռիտա Այդինյանը, Սեդա Բաբայանը, Թամարա Բալայանը, Արեգա Բաբայանը, Արզելա

---

[1] *Նույն տեղում:*

[2] *Տե՛ս «Ամարաս», 2005, 10 մայիսի:*

Բալայանը, Լաուրա Խալափյանը, միանալով Մարտունու հոսպիտալի աշխատողներին, մասնակից դարձան մի շարք ռազմագործողությունների և փրկեցին հարյուրավոր զինվորների կյանք[1]:

Հարկ է նշել, որ հայկական ուժերը, ռազմական գործողություններ ծավալելով ԼՂԻՄ հարակից շրջաններում, նպատակ ունեին ԼՂՀ համար ստեղծել անվտանգության գոտի: Ռազմական նշանակության շրջանների ազատագրմամբ՝ ապահովվում էր խաղաղ բնակչության անվտանգությունը: Այդ ամենը շատ լավ էին գիտակցում պաշտպանությանը միացած կանայք, որոնց մի մասը որպես գթության քույրեր, բուժաշխատողներ, իրենց ավանդն ունեցան հայրենիքի ազատագրման գործում:

Հավելենք, որ Արցախյան երկրորդ պատերազմի ընթացքում (2020թ սեպտեմբերի 27-ից նոյեմբերի 9-ը) կանայք ևս միացան երկրի պաշտպանության համար պայքարին: Այդ ծանր օրերի բուժհամակարգի շատ կանայք չլքեցին իրենց աշխատավայրերը, ավելին, անտեսելով բոլոր վտանգները, շարունակեցին նվիրական գործը, որի շնորհիվ փրկվեցին մարտի դաշտում ծանր վիրավորում ստացած հազարավոր զինվորներ, կամավորներ: 44-օրյա պատերազմում ունեցած հազարավոր զոհերի, հարյուրավոր անհայտ կորածների ու գերիների մեջ կային նաև կանայք՝ ինչպես քաղաքացիական անձեր, նույնպես և զինվորական ծառայության մեջ գտնվող նվիրյալներ:

Արցախյան և՛ առաջին, և՛ երկրորդ պատերազմներում կանայք, դիմակայելով բոլոր մարտահրավերներին, իրենց տեղն ու դերն ունեցան հայրենիքի պաշտպանության գործում:

Գրականություն

Արխիվ

1. ԱրՊՀ հայագիտական կենտրոնի արխիվ, ֆ. 2, ց. 1, գ. 1, պմ. 1, թ. 1-3:
2. ԼՂՀ Պաշտպանության նախարարության արխիվ, գ. 31, թ. 3-5:

Գրքեր

1. Հասրաթյան Ս., Ղարաբաղյան պատերազմ, Երևան, 2001:
2. Հայուհիներ, հանրագիտարան, հատոր 1, Երևան, 2011:
3. Ղարաբաղյան ազատագրական պատերազմ 1988-1994 թթ., հանրագիտարան, Երևան, 2004:
4. Վարդումյան Հ., Կին ազատամարտիկները, Երևան,2002:

[1] *ԱրՊՀ հայագիտական կենտրոնի արխիվ, ֆ. 2, ց. 1, գ. 1, պմ1, թ. 1-3:*

Հոդվածներ

1. Բալայան Ռ., Կանայք Արցախյան պատերազմի հերոսամարտում, «ԱրՊՀ գիտական տեղեկագիր», թիվ 1, Ստեփանակերտ, 2001, էջ 103-108:

Պարբերական մամուլ

1. «Ազատ Արցախ», 2000, 12 ապրիլի, թիվ 7, 2004, 17 հունիսի, թիվ 67, 2008, 19 մայիսի, 2009, 9 մայիսի, թիվ 52:
2. «Ամարաս», 2005, 10 մայիսի:
3. «Մարտիկ», 2004, 10 մայիսի, թիվ 12, 2010, 11 մարտի, թիվ 8, 1998, 5-20 սեպտեմբերի, թիվ 10, 2006, 7-15 հունվարի, թիվ 2, 2012, 13-20 հոկտեմբերի, թիվ 41:

Հոդվածը տպագրության է երաշխավորել խմբագրական խորհրդի անդամ, պ.գ.դ. Վ.Ռ.Բալայանը:

ՀՏԴ 941(479.243:479.25)

Պատմություն

Ռուբեն ԳԱԼՉՅԱՆ
քարտեզագետ, ՀՀ ԳԱԱ պատվավոր դոկտոր
E-mail: rgalichian@yahoo.com

ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ԵՎ ԱՐՑԱԽԸ ՕՏԱՐՆԵՐԻ ՔԱՐՏԵԶՆԵՐՈՒՄ ԵՎ 1918-2021թթ. ՍԱՀՄԱՆԱՅԻՆ ԽՆԴԻՐՆԵՐԸ

Հոդվածում քննվում են օտարերկրյա քարտեզագրողների կողմից ստեղծված քարտեզներում «Արցախ / Ղարաբաղ» անվանումների գործածությունների ժամանակագրությունը և գործոնները:

Հատկանշելի է, որ խորհրդային իշխանության շրջանում Խորհրդային Հայաստանի և Արցախի տարածքի տարբեր հատվածներ՝ սկսած 1921 թվականից և ավելի ուշ, աստիճանաբար փոխանցվեցին Ադրբեջանին: 1926 թվականին, ինչպես հաստատվում է խորհրդային պաշտոնական քարտեզներով, արևելքում Հայաստանն ու Արցախն ունեին ընդհանուր սահմաններ՝ բաժանված միայն Աղավնո գետով, իսկ մի քանի տարի անց Ադրբեջանը յուրացրեց ավելի քան 1500 քառ. կմ հայկական և արցախյան հողեր, ինչը հանգեցրեց նրանց միմյանցից անջատման և հայկական հողերի զավթման:

Հոդվածում նկարագրվում են ադրբեջանցիների պահանջների պատճառները և Մոսկվայի՝ հող հանձնելու համաձայնությունը առանց բազմաթիվ գործոնների պատշաճ հաշվառման:

Р. Галчян

АРМЕНИЯ И АРЦАХ В ИНОСТРАННЫХ КАРТАХ И ВОПРОСЫ ГРАНИЦ В 1918-2021 ГГ

В статье объясняется, как и когда название Арцах (Карабах) появилось на картах, созданных иностранными картографами, и продолжало появляться на протяжении многих веков.

Исследуется также период советской власти, показывая, как и когда различные части территории Советской Армении и Арцаха, начиная с 1921 года и позже, были постепенно переданы Азербайджану. В 1926 году, как подтверждают официальные советские карты, на востоке Армения и Арцах имели общие границы, разделенные только рекой Агавно, а несколько лет спустя Азербайджан присвоил более 1500 кв. км. армянских и арцахских

земель, что привело к их отделению друг от друга и захвату армянских земель.
В статье описываются причины претензий азербайджанцев и согласия Москвы на передачу земель без должного учета многих факторов.

R. Galchian

ARMENIA AND ARTSAKH IN OTHERS' MAPS AND BORDER ISSUES DURING 1918-2021

The paper explains how and when the name of Artsakh (Karabakh) appeared on the maps prepared by foreign cartographers and continued to do so for many centuries.
It continues to the sovietisation of the region, showing how and when various parts of the territory of Soviet Armenia and Artsakh were gradually handed over to Azerbaijan, starting from 1921 and thereafter. In 1926, as confirmed by the official Soviet maps, in the east Armenia and Artsakh had common borders, being separated only by the Aghavno River, while a few years later Azerbaijan appropriated over 1500 sq. km. of Armenian and Artsakh lands, resulting in the separation them from each other and taking over of Armenian lands.
The paper goes on describing the reasons of Azerbaijanis claims and Moscow's approvals, for these land transfers, done without due consideration to many factors.

Սույն հոդվածն առաջին անգամ զեկուցման ձևով ներկայացվել է 2021 թ. սեպտեմբեր 20-ին, Արցախում կայացած գիտաժողովում:

Առաջին անգամ հայ աշխարհագրական գրականության մեջ *Արցախ* անվանումը օգտագործվել է 7-րդ դարի *Աշխարհացույցի* մեջ, ուր ներկայացված են Արցախի և նրան հարակից տարածքների անվանումները:

Տե՛ս պատկեր 01.

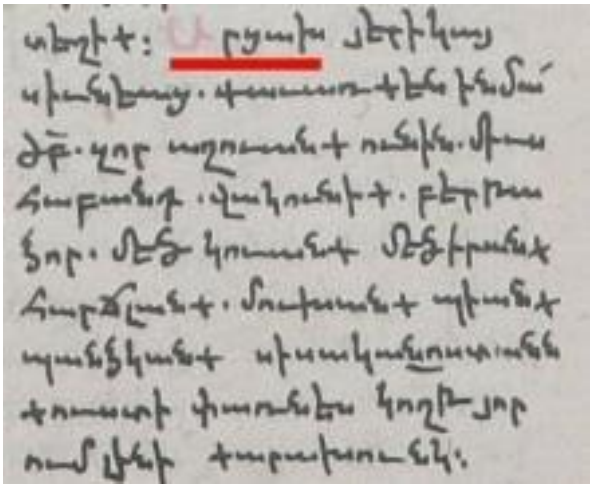

Պատկեր 01. 7-րդ դարի Աշխարհացույցի ձեռագրում նշված Արցախի և շրջակա տարածքների անվանումները:

Ղարաբաղ անվանումն առաջին անգամ եվրոպական քարտեզների մեջ երևացել է 1460 թ. Վենետիկում պատրաստված Ֆռա Մաուրո վանականի *Աշխարհացույց* մեծադիր քարտեզի մեջ, ուր հարավը քարտեզի վերևումն է: Սա քարտեզի Միջին Արևելքի հատվածն է, ուր մի քանի տեղ նշված է *Հայաստան* (*Armenia)* անունը, Հայաստանի, Մեծ Հայքի և հայկական Կիլիկիայի թագավորության տարածքների վրա: Սրանք մեր կողմից ընդգծված են կարմիր գույնով: Նշված են նաև Արարատ լեռն ու նրա վրա իջած Նոյյան Տապանը՝ ընդգծված կապույտ գույնով: Իսկ Արարատից արևելք կանաչով ընդգծվածը նշում է *Ղարաբաղի Լեռներ* անվանումը, տե՛ս պատկեր 02,

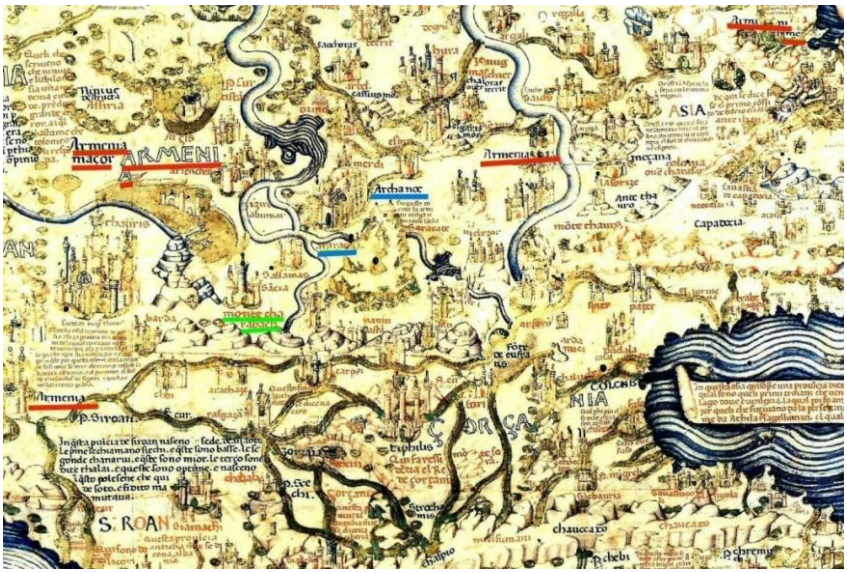

Պատկեր 02. 1460 թ. Հարավային Կովկասի մասը Վենետիկի քարտեզագետ Ֆռա Մաուրոյի Աշխարհացույցից, ուր բացի Հայաստանից, առաջին անգամ արևմտյան քարտեզագրության մեջ նշված է նաև Ղարաբաղի անունը:

Հաջորդը անգլիացի Մոդենի 1680 թ. Հարավային Կովկասի քարտեզն է, որտեղ նշված է Ղարաբաղը՝ տարածված Կուրի և Արաքսի խառնարանից մինչև Սևանա լիճը:

Պատկեր 03. Հարավային Կովկասը Մորդենի 1680 թ. քարտեզում, ուր ներկա է Ղարաբաղը

Գերմանացի քարտեզագետ Կիպերտը տարիներ ով բնակվել է Օսմանյան կայսրության և Պարսկաստանի տարածքում և իր 1844 թ. քարտեզում պատկերել Հայաստանը և Պարսկական Ատրպատական նահանգը: Այս քարտեզում Հայաստանը տարածվում է Խարբերդից մինչև Սևան, իսկ Ղարաբաղը նրա արևելքում է և հասնում է մինչև Կուր գետը: Իրանի Ատրպատական նահանգը, ինչպես նաև Ղարադաղը տեղադրված են Արաքսից հարավ և ընդգծված են կապույտ գույնով: Արաքսից հյուսիս Ադրբեջան անունով տարածք գոյություն չունի (տե՛ս պատկեր 04):

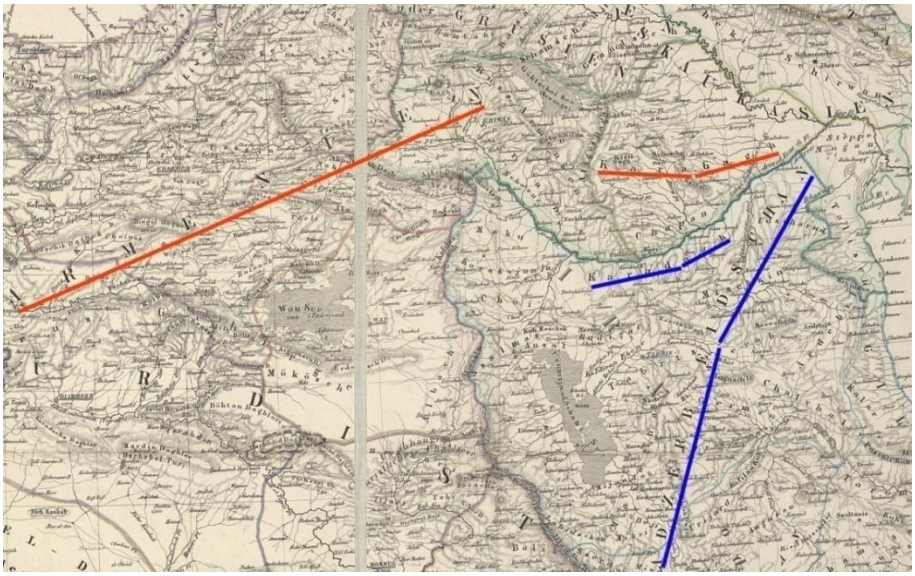

Պատկեր 04 . Գերմանացի քարտեզագետ Կիպերտի 1844-ի քարտեզից. Հայաստանի և Պարսկական Ատրպատական նահանգի քարտեզը:

Միրզա Ջամալ Ջավանշիր Ղարաբաղին տարածաշրջանի հանրահայտ պատմաբաններից էր, ով 1845 թ. շարադրել է Ղարաբաղի պատմությունը՝ վերնագրված *Ղարաբաղ-նամե*: Քանի որ այդ ժամանակ տարածքի իշխող լեզուն՝ թուրքերենը, դեռ գրավոր տարբերակ չուներ, ուստի բոլոր պաշտոնական գրությունները պարսկերեն էին շարադրվում: *Ղարաբաղ-նամեն* էլ բացառություն չէ և գրված է պարսկերեն, որի 4-րդ էջի վերևի հատվածը վերարտադրված է 05 պատկերում:

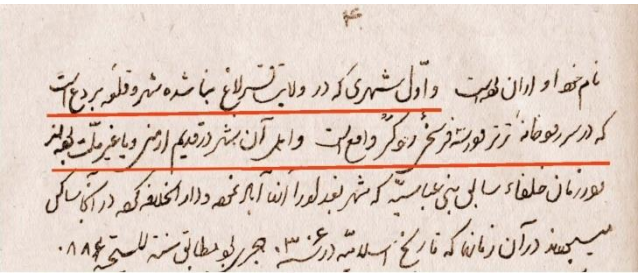

Պատկեր 05. Հատված պատմաբան Միրզա Ջավանշիր Ղարաբաղիի 1845 թ. «Ղարաբաղի պատմությունը» ձեռագրից, որը պահվում է Ադրբեջանի գիտությունների ակադեմիայում:

Ընդգծված տեքստը նշում է հետևյալը.

Ղարաբաղում կառուցված առաջին քաղաքը Պարտավ բերդաքաղաքն էր, որը գտնվում է Թարթառ գետի վրա, Կուրից 3 փարսանգ հեռու: Քաղաքի բնակչությունն անցյալում հայեր էին և մի քանի այլ ազգություններ:

Նույն գիրքն այժմ տառադարձվել է լատինատառ ադրբեջաներենի, որի տեքստից ամբողջովին հանված է վերջին նախադասությունը: Տառադաձված գրքում հանված է ոչ միայն այս նախադասությունը. ամբողջ գրքում հանված են բոլոր *հայ* և *Հայաստան* անունները, որոնք փոխվել են *աղվան-ի* և *Աղվանք-ի*: (տե՛ս պատկեր 05 և Ռ. Գալչյան, *Ադրբեջանական պատմաաշխարհագրական գեղծարարությունները*, «Զանգակ», 2017 թ., էջ 48-53 և 235):

Տառադարձումը Ադրբեջանի «գիտնականների» և իշխանությունների համար շատ կարևոր զենք է, քանի որ ներկա սերունդներն իրենց նախնիների բնագրերն անկարող են կարդալ, իսկ տառադարձման ընթացքում կատարվում են «բարեփոխումներ» և «ուղղումներ»՝ այդպիսով «արդիականացված» տեքստերը վերածելով «իրականության», ինչպես նաև օգտագործելով որպես քարոզչության միջոց:

1901 թ. անգլիացի հետազոտող Լինչը, այցելելով Արևմտահայաստան և Արևելահայաստան, հրատարակեց իր երկու հատոր *Ճամփորդություններ Հայաստանում* գիրքը, որոնց կից էր երկու Հայաստանների ամբողջական

քարտեզը: Պատկեր 06-ի հատվածը վերցված է այդ քարտեզից, ուր առկա են Ղարաբաղը և Դաշտային Ղարաբաղը՝ տարածված Սևանից մինչև Արաքսի և Կուրի խառնարանը, որոնք ներկայացվում են որպես Հայաստանի մասը:

Պատկեր 06. Հարավային Կովկասը Լինչի 1901 թ. քարտեզից, ուր ցուցադրված են նաև Լեռնային և Դաշտային Ղարաբաղները:

Երբ Հայաստանի առաջին Հանրապետությունը 1920 թ. իր հսկողության տակ եղած տարածքները հանձնեց Խորհրդային Ռուսաստանին, Հայաստանը զբաղեցնում էր այն տարածքը, ինչ ցույց է տրված պատկեր 07-ում: Այսօր Ադրբեջանի Հանրապետության իշխանությունները պնդում են, որ իրենք Ադրբեջանի առաջին Հանրապետության սահմաններն են ժառանգել: Եթե այդպես է, ապա Հայաստանին պետք է վերադարձվեն այն տարածքները, որոնք ՌԿ(բ)Կ Կովկասյան բյուրոն 1921 թ. հանձնեց Ադրբեջանին, այսինքն՝ Նախիջևանը, Քաշաթաղն ու Քարվաճառը, ինչպես նաև ներկա Լեռնային Ղարաբաղի տարածքը, որոնք Խորհրդային Ադրբեջանն ստացավ 1921 թ. վերոնշյալ որոշմամբ:

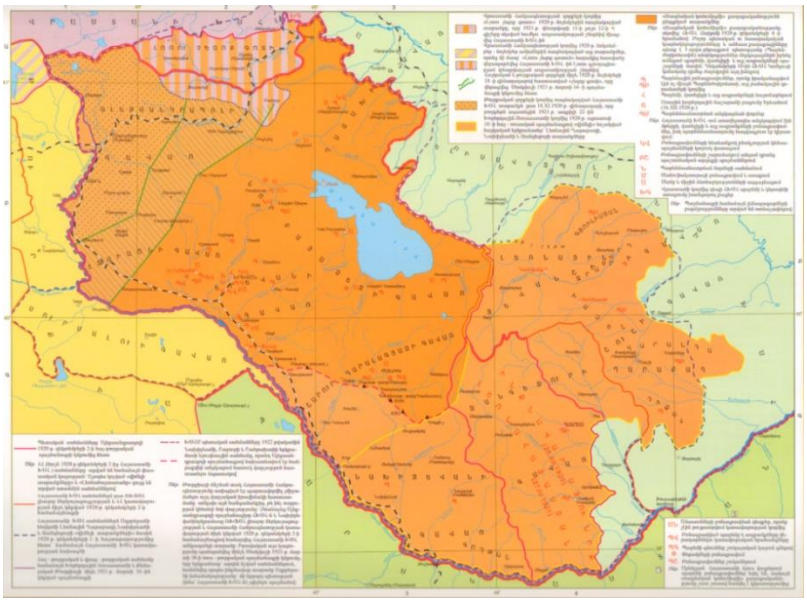

Պատկեր 07. Խորհրդայնացված Հայաստանի տարածքը,1920 թ.:

Պատկեր 08-ի քարտեզում կապույտով շրջանակված են այն տարածքները, որոնք Ստալինի կարգադրությամբ և ՌԿ(բ)Կ Կովկասյան բյուրոյի որոշումով 1921 թ. հուլիսին հանձնվեցին Խորհրդային Ադրբեջանի Հանրապետությանը:

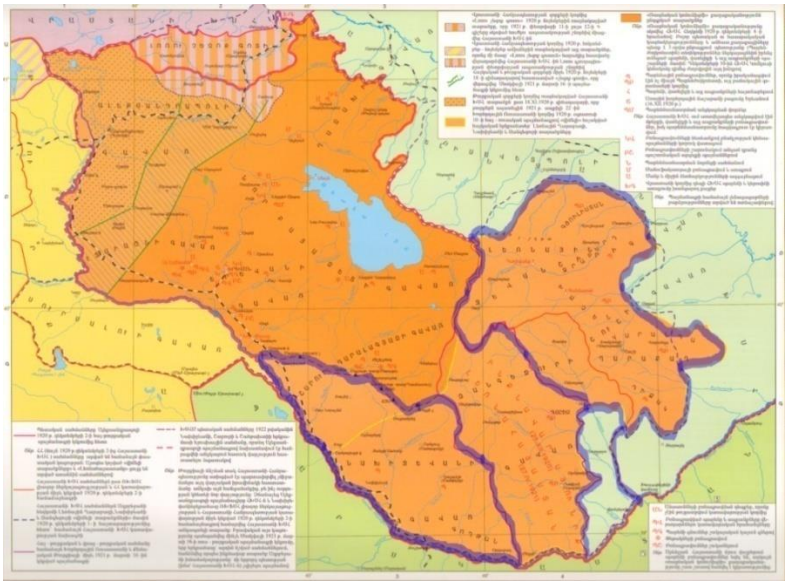

Պատկեր 08 . Կապույտով շրջանակված տարածքները, որոնք գտնվում էին Խորհրդային Հայաստանի վերահսկողության տակ, սակայն Ստալինի որոշումով 1921 թ. հուլիսին հանձնվեցին նորաստեղծ Խորհրդային Ադրբեջանին:

1926-47 թթ. հրատարակվեց *Սովետական Մեծ Հանրագիտարանը* (առաջին հրատարակություն), որի 3-րդ հատորում տեղադրված է *Հայաստանի Խորհրդային Սոցիալիստական Հանրապետության* քարտեզը: Այս փաստաթուղթը, որն առանց պետական վավերացման չէր կարող տպագրվել, ցույց է տալիս, որ Ալ լՃերը, Իշխանասարը, Շուռնուխը և նրա շրջակայքը, Կապանի ներկայիս օդանավակայանի տարածքը և այլն, գտնվում են Հայաստանի սահմաններից ներս: Իսկ Հայաստանում որևէ ադրբեջանական անկլավ գոյություն չունի: Քարտեզում Հայաստանն ու ԼՂԻՄ-ի (Արցախի) տարածքները իրար են կպած, բաժանված լինելով միայն Աղավնո գետով (տե՛ս պատ. 09, դեղին սլաքով նշվածը):

Պատկեր 09. Խորհրդային Հայաստանի քարտեզը 1926 թ. Սովետական մեծ հանրագիտարանում, ուր դեռևս Հայաստանի ու Արցախի տարածքները իրար են կպած:

Նույնը կարելի է տեսնել Հայաստանում 1926-ի մարդահամարից հետո 1927 թ. հրատարակված քարտեզում (պատկեր 10), ուր նաև Արծվաշենը պարանոցով միացած է Հայաստանին և նրա մասնիկն է կազմում: Իսկ Շուռնուխն ամբողջովին Հայաստանի սահմաններից ներս է գտնվում, սահմանից ավելի քան երկու կիլոմետր արևմուտք:

Պատկեր 10. Հայաստանի տարածքը 1927 թ., երբ Արծվաշենը, Ալ լաֆերը, Կապանի ներկայիս օդանավակայանի և Գորիսից Կապան ճանապարհի տարածքը Հայաստանի սահմաններում են:

Պատկեր 11-ում կապույտով նշվածը Խորհրդային Հայաստանի ու ԼՂԻՄ-ի (Արցախի) այն տարածքներն են, որոնք Ադրբեջանը ապօրինի կերպով՝ Կարմիր Քրդստան գավառը հիմնելու կամ այլ պատրվակով, բռնազավթեց, բայց գավառը չեղարկվելուց հետո դրանք յուրացրեց: Իսկ ժամանակի իշխանությունները մնացին պասիվ:

Պատկեր 11. Կապույտով նշված են Խորհրդային Հայաստանից և Արցախից Ադրբեջանի բռնագրաված տարածքները:

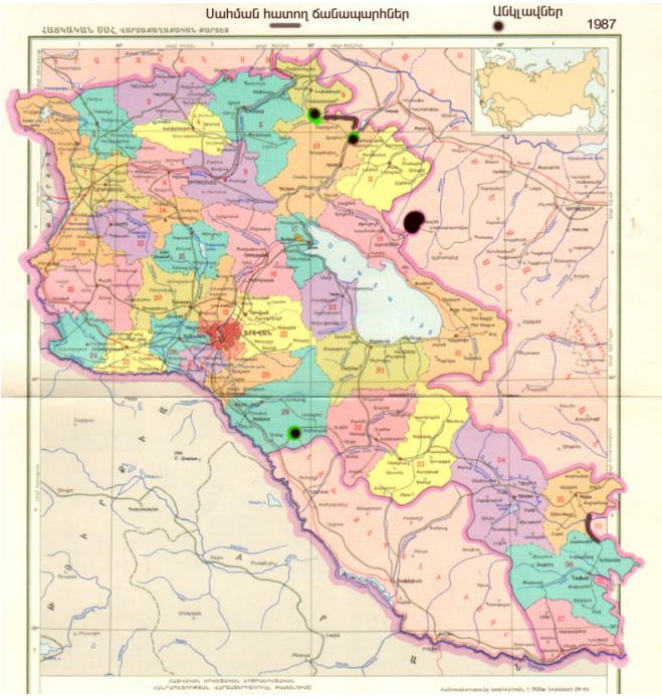

Պատկեր 12 . 1923-1936 թթ. ստեղծվեցին երեք ադրբեջանական անկլավներ Խորհրդային Հայաստանում և մեկ հայկականը՝ Խորհրդային Ադրբեջանում: Ադրբեջանի անկլավները հիմնականում տեղադրված են Հայաստանի մայրուղիների վրա՝ ուղղակի նպատակ ունենալով դրանց հսկողությունը հանձնել Ադրբեջանին: Իսկ Արծվաշեն հայկական անկլավը

գտնվում է Ադրբեջանի մի խուլ անկյունում և չունի որևէ ռազմավարական կարևորություն:

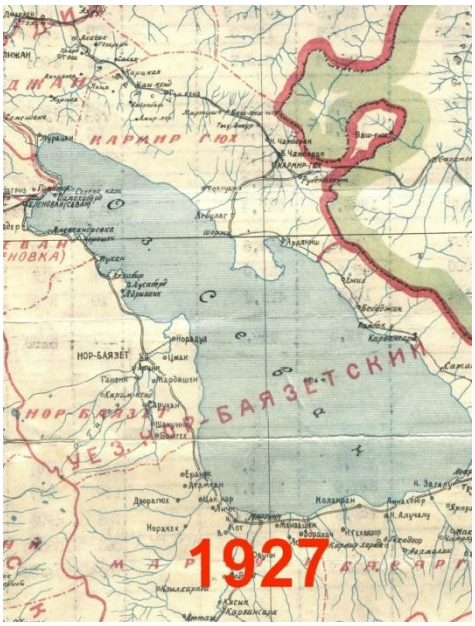

Պատկեր 13ա, 13բ. Արծվաշենը 1927 թվականին և Արծվաշենի անկլավը 1930-ականներից հետո:

Ադրբեջանը, տիրանալով Արծվաշենի պարանոցին, Հայաստանին տվել է մի տարածք, որը ոչ մի ռազմավարական կարևորություն չունի: Սակայն Հայաստանում գտնվող Ադրբեջանի անկլավները, տեղադրված լինելով հայկական մայրուղիների վրա, ունեն հսկայական ռազմավարական կարևորություն:

Պատկեր 14-ը ցույց է տալիս որ *Տիգրանաշեն* (նախկին *Քյարքի*) անկլավը կարող է փակել Երևանից Եղեգնաձոր, Գորիս, Արցախ և Իրան տանող մայրուղին, քանի որ անկլավը շրջանցող գյուղամիջյան ճանապարհը մեծ ավտոբուսների ու բեռնատարների համար անօգտագործելի է:

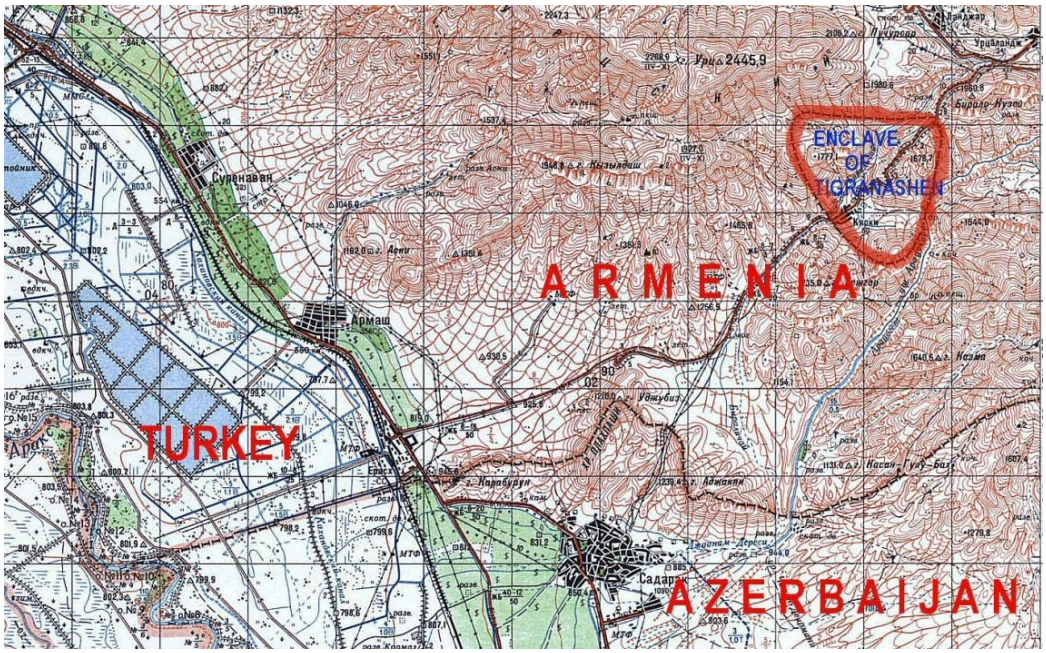

Պատկեր 14 . Տիգրանաշեն (նախկին Քյարքի) անկլավը, որը տեղադրված է Երևան-Գորիս-Արցախ-Իրան ճանապարհի վրա:

Պատկեր 15-ը նշում է Տավուշում տեղադրված երկու ադրբեջանական անկլավները՝ *Բարխուդարլուն* և *Ասկիպարան*՝ ընդգծված կարմիր գույնով: *Բարխուդարլուն* ուղղակի «նստած» է Իջևան-Ղազախ մայրուղու վրա, իսկ *Ասկիպարան* մայրուղին չի հատում, սակայն նրա մոտով անցնող Ադրբեջանին տրված երկու սեպաձև անբնակելի տարածքները այնպես են գծված, որ հայկական Իջևան-Թբիլիսի մայրուղին չորս անգամ սահմանը հատում է՝ անցնելով Ադրբեջանի տարածքով: Այս դրվածքը նման է Գորիս-Կապան մայրուղու վիճակին: Այսինքն՝ ըստ ԽՍՀՄ իշխանությունների որոշման՝ Հայաստանի մայրուղիներն անպայման անցնում են Ադրբեջանի տարածքով՝ դառնալով նրանց կողմից վերահսկելի:

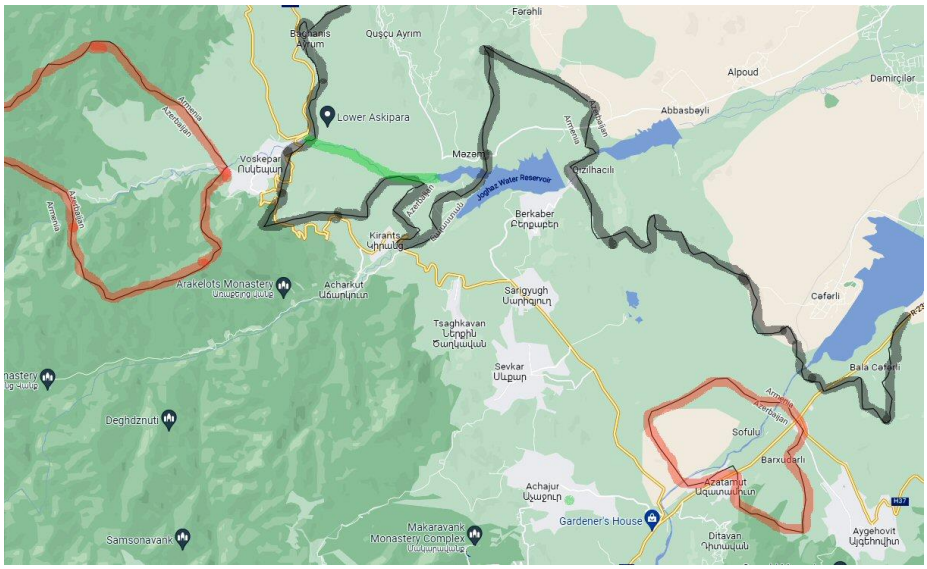

Պատկեր 15. Ադրբեջան-Հայաստան սահման՝ մոխրագույն, անկլավների սահման՝ կարմիր, իսկ տրամաբանական սահմանը գետի ափով անցնող կանաչն է: Դեղինը հայաստանյան մայրուղին է:

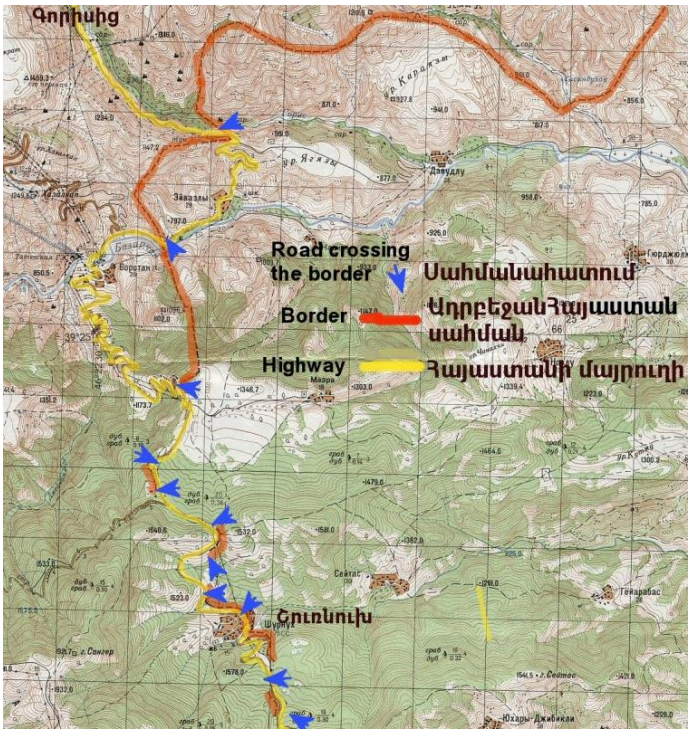

Պատ.16 . Գորիսից Կապան տանող խորհրդային մայրուղին, որն ավելի քան ութ անգամ հատում է Ադրբեջանի սահմանը՝ անցնելով մեկ երկրից մյուսը:

Կապույտ սլաքները նշում են այն կետերը, ուր Հայաստանի մայրուղին հատում է Ադրբեջանի սահմանը:

Այսօր մենք ժառանգել ենք ԽՍՀՄ-ի կենտրոնական իշխանությունների գծած անտրամաբանական սահմանները և ճանապարհները՝ գծած իրենց հայեցողությամբ, առանց նկատի առնելու տեղաբնակ ժողովուրդների բաժանումներն ու ապրուստի պայմանները:

Ահա Խորհրդային Միության քարտեզագրության գլուխ գործոցը, որի հետևանքները տեսնում ենք մեր օրերում:

Խորհրդային իշխանություններն ունեին կարգ, որը մինչ այսօր գործադրվում է. դա այն է, որ տեղագրական մանրակրկիտ քարտեզները գաղտնի են և հասարակության համար անհասանելի: Դա ղեկավարությանը թույլ էր տալիս թաքցնել խնդիր առաջացնող սահմանները և հանրության համար տպագրված քարտեզներից հանել կամ քարտեզում«ուղղել» իրականությունը:

Այսպես, հանրությանը հասանելի բոլոր քարտեզներում Գորիսից Կապան մայրուղին ամբողջովին անցնում է Հայաստանի տարածքով: Մինչդեռ նույն ժամանակ պատրաստված զինվորական շտաբի մանրակրկիտ քարտեզներում կարելի է տեսնել իրականությունը: Պատկեր 16-ը վերցված է զինվորական շտաբի գաղտնի քարտեզից, որը հետաքրքրվողների համար հասանելի է համացանցում, իսկ պատկեր 17-ը նույն ճանապարհի «նորմալացված» տարբերակն է, ուր ճանապարհն ամբողջովին Հայաստանի տարածքումն է:

Այս սահմանափակումը դեռևս գործադրվում է, որի փաստական դրսևորումներից է 2015 թ. անգլերենով հրատարակված *Հայաստանի ազգային ատլասը*:

Պատկեր 17. Գորիսից Կապան ճանապարհի հատվածն ըստ 1961-ին հրատարակված Հայաստանի ատլասի հանրամատչելի խորհրդային քարտեզի, որն իրականությունը չի ներկայացնում:

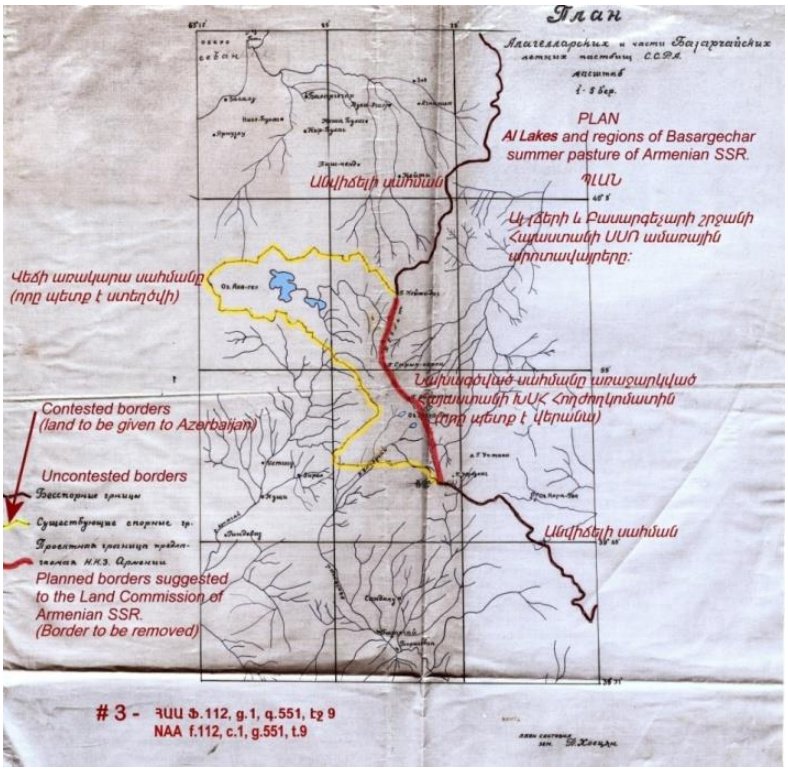

Պատկեր 18 . Ալ լճերի տարածքը, որը 1929 թ. տրվել է Ադրբեջանին, կից քարտեզով և կարգադրությամբ:

Ադրբեջանական սահմանը սևով է գծված, որի կարմիր ներկված մասը Անդրկովկասյան Դաշնությունը հանել է ու փոխարինել դեղինով գծված սահմանով, որի արդյունքում Ադրբեջանին է տրվել 20,000 հեկտար արոտավայր, դաշտեր, լճեր ու անտառ:

Տեղացիների գրավոր բողոքին, որով նրանք հայտնում են, որ իրենց ապրուստի միջոց տարածքները տրվել են Ադրբեջանին առանց իրենց հետ խորհրդակցելու և համաձայնություն ստանալու, Անդրկովկասյան Դաշնությունը պատասխանել է, որ սահմաններն արդեն գծված են, և դրանք վերջնական են:

Ըստ ԽՍՀՄ զինվորական քարտեզների՝ Սև լճի վրա Ադրբեջան-Հայաստանի սահմանն անցնում է լճի հյուսիսային ափին կից, այսպիսով լճի տարածքի ավելի քան 90 տոկոսը տալով Հայաստանին (պատկեր 19ա): Հայաստանի և Ադրբեջանի ներկայացուցիչներն այս սահմանը վավերացրել են և կնքել 1969 թ.:

Ներկայումս Ադրբեջանի զինվորները հայկական կողմին են ներկայացնում կեղծված քարտեզներ, որտեղ սահմանը ընդլայնված է հօգուտ իրենց՝ առանց նկատի ունենալու իրենց իսկ վավերացրած խորհրդային քարտեզները, որոնց,

ըստ 2020 թ., նոյեմբեր 9-ի եռակողմ հայտարարության, պետք է վերադառնային երկու կողմերը: (տե՛ս պատկեր 19բ):

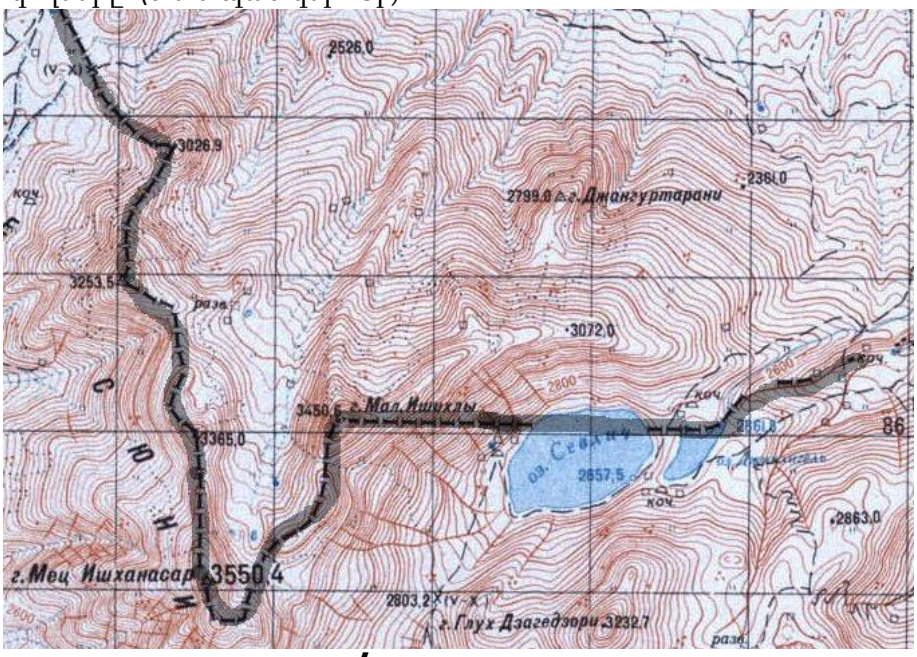

Պատկեր 19ա↑, պատկեր 19բ ↓ Վերի քարտեզի սև գիծը Հայաստան-Ադրբեջան 1969 թ. վավերացված խորհրդային սահմանն է, իսկ ներքևի քարտեզում նշված կարմիր գիծը նորերս կեղծված քարտեզում է:

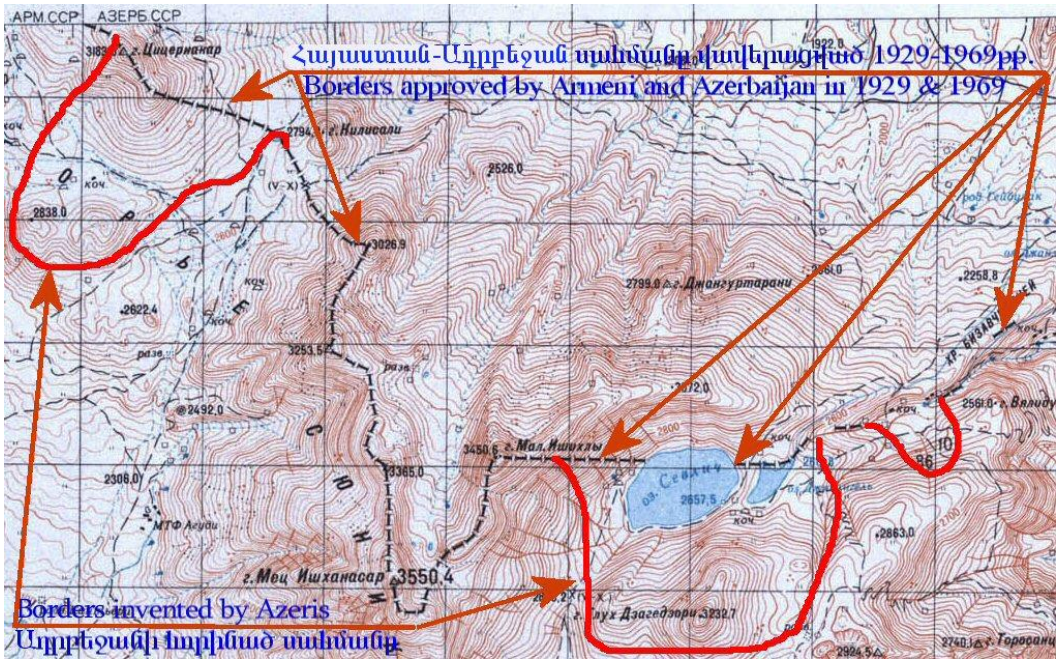

Եթե այսօր պետք է լինի նոր սահմանգծում, ապա ԽՍՀՄ-ի ժամանակներից ժառանգած մեր հայաստանյան սահմանները կարող են ծառայել որպես ժամանակավոր հիմք՝ Ադրբեջանին հանձնված տարածքներով ու այլ խնդիրներով հանդերձ: Սակայն երբ կողմերը համաձայնվում են սահմանագծում անցկացնելու, ապա դա նշանակում է որ առկա սահմանները վիճելի են և ենթակա են լրացուցիչ քննարկման: Քննարկումների ժամանակ, մեր կարծիքով, ճիշտ կլինի, որ հայկական կողմը վերջնական սահմանագծման համար հնարավոր հիմքը վերցնի 1920-ականներին նշված սահմանները, որոնք նման են պատկեր 20-ի քարտեզին, սակայն ունեն պաշտոնական վավերացում: 1923-29 թթ. գծագրված այս զինվորական քարտեզների օրինակներից Հայաստանը չունի, իսկ, ըստ մեզ հասած տեղեկությունների, Մոսկվան և Թբիլիսին, որտեղ դրանք պահպանվում են, մեզ օրինակներ չեն տրամադրում: Իսկ հնարավոր նոր սահմանագծման քննարկումների համար դրանք անհրաժեշտ են:

Ադրբեջանի որոշումը, որ իրենց սահմանները համարում են նախքան իրենց երկրի խորհրդայնացումը, հայկական կողմը պետք է օգտագործի ի շահ իրեն, քանի որ այդ տրամաբանությամբ Հայաստանին պետք է վերադարձվեն Նախիջևանը, Քաշաթաղը, Քարվաճառը որոնք 1921 թ. հանձնվեցին Ադրբեջանին, ինչպես նաև 1923-1936 թթ. միջակայքում ձևավորված բոլոր անկլավները և բռնագրաված տարածքները:

© Ռուբեն Գալչյան

Հոդվածը տպագրության է երաշխավորել խմբագրական խորհրդի անդամ, պ.գ.դ Վ.Մ.Ավանեսյանը:

ՀՏԴ 941(479.243)

Պատմություն

Հարություն ՄԱՐՈՒԹՅԱՆ
Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտ,
ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ, պ.գ.դ.,
E-mail: agmidirector@genocide-museum.am ; hmarutyan@yahoo.com

ՍԱՀՄԱՆԱԴՐՈՒԹՅԱՆ ԹԵՄԱՆ ՂԱՐԱԲԱՂՅԱՆ ՇԱՐԺՄԱՆ ՊԱՏԿԵՐԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ[1]

Հոդվածում քննվում է ԽՍՀՄ սահմանադրության դերն ու նշանակությունը, սահմանադրությամբ ընձեռված հնարավորությունների օգտագործման կերպը, սահմանադրության քննադատության ու որակումների բովանդակային վերլուծությունը և դրա արտացոլումը Ղարաբաղյան շարժման պատկերագրության մեջ: Սահմանադրության թեմային վերաբերող ցուցապաստառային տեքստերը նաև վկայությունն են այն բանի, որ Ղարաբաղյան շարժումն իր առջև դրված խնդիրների որոշ մասով համահունչ էր ժողովրդավարական վերափոխումներին ուղղված ընդհանուր խորհրդային բողոքի դրսևորումների: Դրանք յուրովի ձևով քաղաքականապես կրթում էին Շարժման մասնակիցներին, առաջարկում նոր համոզմունքներ, իրականացնում անբռնազբոս քարոզչություն, ձևավորում աշխարհայացքային նոր տարրեր, հանում մարդկանց միջից խորհրդային տասնամյակների ընթացքում ձևավորված վախը, մղում համարձակ քայլերի:

Բանալի բառեր՝ ԽՍՀՄ սահմանադրություն, Ղարաբաղյան շարժում, ցուցապաստառներ, Գերագույն խորհուրդ, ազգերի ինքնորոշում, ժողովրդավարություն:

---

[1] *Հոդվածը զեկուցման ձևով ներեկայացվել է Արցախի Հանրապետության և Հայաստանի (երրորդ) Հանրապետության հռչակման 30-րդ տարեդարձին նվիրված միջազգային գիտաժողովում (20 սեպտեմբերի 2021 թ.): Հոդվածի ընդարձակ տարբերակը տե՛ս. Հարություն Մարության, «Սահմանադրական պայքարը Հայաստանի անկախացման ճանապարհին. Սահմանադրության մասին պատկերացումները, ընկալումները, գնահատականները Ղարաբաղյան շարժման տարիներին», «Սահմանադրական մշակույթի արժեբանական ակունքները հայ ժողովրդի հազարամյա տարեգրության ծալքերում» (խմբ. Գագիկ Հարությունյան, Արտակ Մովսիսյան, Տեր Արարատ քահանա Պողոսյան), Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածին, 2020, էջ 643-680:*

А. МАРУТЯН

ТЕМА КОНСТИТУЦИИ В ИКОНОГРАФИИ КАРАБАХСКОГО ДВИЖЕНИЯ

В статье рассматривается роль и значение Конституции СССР, способ использования возможностей, предоставленных конституцией, анализ содержания критики и характеристики конституции и его отражение в иконографии Карабахского движения. Транспарантные тексты, относящиеся к теме конституции, являются также свидетельством того, что Карабахское движение по поставленным перед собой задачам в определенной части было созвучно проявлениям общесоветских протестов, направленных на демократические преобразования. Эти транспаранты и плакаты своеобразно воспитывали участников Движения, предлагали новые убеждения, осуществляли непринужденную пропаганду, создавали новые элементы мировоззрения, выдавливали из людей страх, сформированный за десятилетия советский власти, побуждали к смелым действиям.

Ключевые слова: Конституция СССР, Карабахское движение, транспаранты и плакаты, Верховный совет, самоопределение наций, демократия.

H. MARUTYAN

THE THEME OF CONSTITUTION IN THE ICONOGRAPHY OF KARABAGH MOVEMENT

The article examines the role and significance of the Constitution of the USSR; the way to use the opportunities provided by the Constitution; analysis of the content of criticism and characteristics of the Constitution; and its reflection in the iconography of the Karabakh Movement. Posters' and banners' texts related to the subject of the Constitution are also evidence that the Karabakh Movement, in terms of its tasks, was in a certain part consonant with the manifestations of all-Soviet protests aimed at democratic transformations. These banners and posters in a peculiar way brought up the participants of the Movement, offered new convictions, carried out unconstrained propaganda, created new elements of the worldview, squeezed out of people the fear formed over the decades of Soviet power, prompted them to take bold actions.

Key words: USSR Constitution, Karabagh Movement, posters and banners, Supreme Council, self-determination of peoples, democracy.

Ղարաբաղյան շարժումը (1988 թ. փետրվար – 1990 թ. օգոստոս) սկսվեց որպես իրավական խնդրի բարձրաձայնում և հարցը իրավական հարթության մեջ լուծելու պահանջ: Շարժման քննությունը ցույց է տալիս, որ ղարաբաղյան պրոբլեմը, լինելով Շարժման քաղաքական գերխնդիր, հաճախ լոկ հետնախորք էր ծառայում հայաստանյան հասարակությանը հուզող շատ այլ կենսական խնդիրների վերհանման և լուծման ուղիների որոնման հարցում: Դրանցում կարելի է նկատել միմյանց զուգահեռ, իրար մեջ սերտաճած ընթացող երկու հիմնական ուղղություններ՝ ազգային-ազատագրական պայքարի և ժողովրդավարական

վերափոխումների իրականացման: Աստիճանաբար պարզ էր դառնում, որ ազգային-ազատագրական պայքարի, ղարաբաղյան հիմնախնդրի լուծման հաջողությունը կարող է պայմանավորված լինել միայն ժողովրդավարական վերափոխումների ճանապարհին ունենալիք ձեռքբերումներով:

«Ժողովրդավարական վերափոխումներ» ձևակերպումը սովորաբար ընկալվում է որպես երկրի օրենսդիր մարմնի ընդունած օրենքների ու որոշումների հիման վրա պետության գործադիր մարմինների, այլ կերպ ասած՝ «վերևների» կողմից իրականացվող բարեփոխումներ: Սակայն երբ ճնշումը գալիս է ներքևից, և այն իր արմատականությամբ չի համապատասխանում «վերևների» պլաններին, նկարագրված սխեման չի գործում կամ աշխատում է խիստ դանդաղ, իշխանությունների որոշումներն էլ ընկալվում են որպես թերի, անբավարար: Եվ այդ վերափոխումները՝ որպես գործընթաց, տեղ են գտնում մարդկանց մտքերում, տարբեր կերպ ներկայացված պահանջներում և գործողություններում: Ընդ որում, դրանք չեն կորցնում իրենց արմատականությունը, շարունակում են ուղղորդել մարդկանց, դառնում նրանց ակտիվ քաղաքացիական պահվածքի հիմքը: Ժամանակ անց, երբ արմատական փոփոխություններն արդեն տեղ են գտնում երկրի՛ օրենսդիր և գործադիր մարմիններում, նախկին պահանջներն սկսում են աստիճանաբար կենսագործվել արդեն ա՛յդ մարմինների որոշումների արդ-յունքում: Այնպես չէ, որ ի վերջո ստեղծվում է իդեալական վիճակ, սակայն այստեղ կարևորն այն է, որ տեղ է գտնում գործընթաց, որի ժամանակ փոխվում են մարդիկ, փոխվում է երկիրը:

***

Այս գործընթացը շատ լավ է երևում Շարժման պատկերագրության վերլուծության շնորհիվ: Ընդհանրապես, մարդկային գործունեության տարբեր բնագավառներում պատկերների միջոցով տեղեկատվության, հիշողության գրանցման, պահպանման ու փոխանցման միջոցը հայտնի է հնուց անտի, եղել է բավականին արդյունավետ և գործածական է մինչ օրս:

Ղարաբաղյան շարժման ընթացքում ստեղծված պատկերների ու գրավոր բանաձևերի՝ ցուցապաստառների յուրահատկությունն այն է, որ դրանց ճնշող մեծամասնությունը ոչ այնքան առանձին կուսակցությունների կամ քաղաքական հոսանքների ծրագրային դրույթներն էր արտահայտում, որքան հաղորդում էր ժողովրդի մտահոգությունները, տրամադրությունները, ցանկությունները, այս կամ այն իրադարձության գնահատականը և այլն: Եթե խորհրդային տարիների ցուցապաստառները կրում էին իշխող կուսակցության գաղափարախոսական դրոշմը, խիստ կանոնակարգված բնույթի էին, բացառում էին որևէ շեղում, ապա Շարժման ցուցապաստառները ժանրային ամենատարբեր դրսևորումներ ունեին, աչքի էին ընկնում բովանդակային բազմազանությամբ, կառուցված էին ինչպես ազգայնական, նույնպես և խորհրդային մտածողության հենքի վրա, մի խոսքով՝ ժողովրդական պատկերագրական բնույթ կրող ազատ մտածելակերպի չմիջնորդավորված ցուցիչներ էին:

*

Ղարաբաղյան շարժման կարևորագույն ձեռքբերումներից էր Խորհրդային Միության սահմանադրության արժեքի գիտակցումը, սահմանադրությամբ ընձեռված հնարավորությունների մասին գիտելիքի աննախադեպ աճը: Եթե մինչ Շարժումը սահմանադրությունն ընկալվում էր իբրև թղթի մի անպետք կտոր, իսկ Գերագույն խորհուրդը դիտվում էր իբրև մի վայր, որտեղ բոլոր պատգամավորները լոկ ձևական բնույթ ունեցող քննարկումներով ու միաձայն կողմ էին քվեարկում վերևից իջեցվող օրենքների նախագծերին, ապա Շարժման տարիներին մարդիկ աստիճանաբար սովորեցին նաև գնահատել գործող օրենքները, Գերագույն խորհուրդը սկսեց դիտվել իբրև մի վայր, որի որոշումներում պետք է դրսևորվի ժողովրդի կամքը[1], իսկ պատգամավորները պարտավոր են ի պաշտոնե լսելի դարձնել այդ կամքը: Ստեղծվեցին «սահմանադրական» կոչվող հատուկ խմբեր, որոնք համակարգում էին պատգամավորների հետ տարվող աշխատանքները:

Ղարաբաղյան շարժման կարևորագույն առանձնահատկություններից մեկն այն էր, որ այն սկզբից մինչև վերջ իր բնույթով սահմանադրական պայքարի օրինակ էր: Հարցն այն է, թե ի՞նչ առիթներով էին մարդիկ դիմում սահմանադրությանը, ի՞նչ վերաբերմունք կար և ի՞նչ որակումներ էին տալիս այդ հիմնարար փաստաթղթին, ինչպիսի՞ սահմանադրական թեմաներ էին արծարծում, ինչպե՞ս և ինչու՞ էր այն քննադատվում, ի՞նչ կերպ էր դա դրսևորվում Շարժման պատկերագրության մեջ:

ԽՍՀՄ սահմանադրության համաձայն (հոդված 2), «ամբողջ իշխանությունը պատկանում է ժողովրդին», որն էլ «պետական իշխանությունն իրականացնում է ժողովրդական դեպուտատների սովետների միջոցով, որոնք ՍՍՀՄ քաղաքական հիմքն են: Մյուս բոլոր պետական մարմինները ենթակա են ժողովրդական դեպուտատների սովետների վերահսկողությանը և հաշվետու են նրանց»:

ԽՍՀՄ-ը բազմազգ և բազմէթնիկ երկիր էր, միավորում էր բազմաթիվ ժողովուրդների, սակայն երկրի սահմանադրության 174 հոդվածներից միայն մեկում՝ 70-րդում էր, որ օգտագործվում էր «ազգերի ազատ ինքնորոշում» ձևակերպումը: Այդտեղ նշված էր, որ ԽՍՀՄ-ը «միասնական միութենական բազմազգ պետություն է՝ կազմավորված սոցիալիստական ֆեդերալիզմի սկզբունքի հիման վրա՝ ազգերի ազատ ինքնորոշման և իրավահավասար սովետական սոցիալիստական հանրապետությունների կամավոր միավորման հետևանքով» :

---

[1] *Սրա յուրօրինակ դրսևորումներից էր «Գերագույն իշխանությունը ժողովրդի կամքն է» տրանսպարանտը, որն «իշխում էր» Օպերայի հրապարակում 1988 թ. աշնանը (լուս. 1): Տրանսպարանտային տեքստի ձևակերպումը թերևս քաղված է Հայոց համազգային շարժման ծրագրի մաս կազմող Հայոց համազգային շարժման գաղափարական սկզբունքներից (կետ 2), որտեղ նշված է, որ «պետական կազմավորման Գերագույն իշխանությունը ժողովրդի կամքն է՝ արտահայտված համաժողովրդական հանրաքվեներով կամ ազատ ընտրություններով ստեղծված ներկայացուցչական խորհրդարանի վճիռներով»:*

ԼՂԻՄ մարզխորհրդի փետրվարի 20-ի որոշման մեջ, ինչ-ինչ հաշվարկներից ելնելով (թերևս, ենթադրելով, որ ավելի նպատակահարմար է հարցը ներկայացնել լոկ որպես սահմանադրության 78-րդ հոդվածով ենթադրվող տարածքային խնդիր, որպիսիք եղել են ԽՍՀՄ պատմության ընթացքում և լուծվել են կենտրոնական իշխանությունների կամային որոշմամբ), ոչինչ չէր ասվում ազգերի ինքնորոշման իրավունքի մասին[1]: Սակայն աստիճանաբար հայաստանյան իրականության մեջ սկսեց առաջին պլան մղվել հենց ա՛յդ սկզբունքի կարևորությունը, ինչը նաև հնարավորություն էր ընձեռում հենվել երկրի սահմանադրության 70-րդ հոդվածին: Ա՛յս կերպ էր, որ հարցը երկրի ղեկավարության «ուզել-չուզելու» ոլորտից տեղափոխվում էր այլ, սակայն կրկին սահմանադրական դաշտ:

Պետք է նաև նկատել, որ Լեռնային Ղարաբաղի հայության՝ մինչև 1988 թ. փետրվարի 20-ի որոշումը ձեռնարկած քայլերն (տասնյակ հազարավոր ստորագրություններով դիմումները երկրի կենտրոնական իշխանություններին, երեք պատգամավորությունների մեկնումը Մոսկվա, ԼՂԻՄ շրջանային խորհուրդների գործկոմների որոշումները) իրենց բնույթով արդեն իսկ ինքնորոշման իրավունքի կենսագործման դրսևորումներ էին, առանց սակայն այդ հիմնարար ձևակերպմանը հղում տալու:

Փետրվարյան հանրահավաքներից մեզ հայտնի է նման շեշտադրմամբ երկու ցուցապաստառ: Մեկին գրված է «*Требуем самоопределения* [շարունակությունը մեկ բառ է, սակայն չի երևում: Կարելի է ենթադրել, որ «*Карабаха*» բառն է]» (լուս. 2): Երկրորդին գրված է «*Самоопределение – не экстремизм*» (լուս. 3) և վստահաբար մեջտեղ է եկել փետրվարի 24-25-ին: Բանն այն է, որ ԽՄԿԿ ԿԿ-ի Քաղբյուրոյի անդամության թեկնածու, ԽՄԿԿ ԿԿ-ի քարտուղար Վ. Ի. Դոլգիխը և ԽՄԿԿ ԿԿ-ի քարտուղար Ա. Ի. Լուկյանովը փետրվարյան ցույցերի առիթով ժամանել էին Երևան: Վ. Ի. Դոլգիխը փետրվարի 24-ին Հայկական հեռուստատեսությամբ ելույթ ունենալիս Օպերայի հրապարակում հարյուր հազարանոց հանրահավաքների մասնակիցներին բնութագրեց որպես «группа людей»[2], իսկ փետրվարի 24-ին ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի «Իզվեստիա» թերթում, ապա փետրվարի 25-ին ԽՄԿԿ Կենտկոմի օրգան «Պրավդա» թերթում տպագրված հաղորդագրության մեջ խաղաղ ցույցերի մասնակիցները որակվեցին «экстремистски настроенные лица»[3]: Նույն ոգով էին տոգորված նաև Կենտրոնական հեռուստատեսության լրատվական ծրագրի՝

---

[1] *Դրա մասին խոսք չի եղել նաև 1988 թ. մարտի 17-ի «Ադրբեջանի կոմունիստական կուսակցության Լեռնային Ղարաբաղի մարզային կոմիտեի պլենումի» որոշման մեջ, Ադրբեջանի, ԽՍՀՄ և Հայաստանի Գերագույն խորհուրդների նախագահությանը, պատգամավորներին Լեռնային Ղարաբաղի տարբեր մակարդակի 119 պատգամավորների 1988 թ. մայիսի 20-ի և ԽՄԿԿ ԿԿ Քաղբյուրոյին ԼՂ մարզկոմի բյուրոյի և մարզի գործկոմի 1988 թ. մայիսի 27-ի դիմումների մեջ: Եվ միայն հունիսի 21-ին գումարված ԼՂԻՄ-ի մարզային խորհրդի 12-րդ գումարման արտահերթ նստաշրջանի ընդունված որոշման մեջ երկու անգամ շեշտվում է «ազգերի ազատ ինքնորոշման լենինյան սկզբունքի» կարևորությունը: :*

[2] *Տե՛ս «Սովետական Հայաստան» (օրաթերթ), 25 փետրվարի, 1988 թ.:*

[3] *Նույն տեղում:*

«Ժամանակ»-ի հաղորդագրությունները: Նման որակումները հաջորդել էին ԽՄԿԿ ԿԿ-ի փետրվարի 21-ի որոշման մեջ առկա գնահատականին, որտեղ ասվում էր, որ «գոյություն ունեցող ազգային-տարածքային կառուցվածքի փոփոխմանն ուղղված պահանջներն ու գործողությունները հակասում են Ադրբեջանական ՍՍՀ և Հայկական ՍՍՀ աշխատավորության շահերին, վնաս են հասցնում ազգամիջյան հարաբերություններին»:

Այն դեպքում, երբ ցայդ «էքստրեմիստ/ծայրահեղական» որակումը խորհրդային քարոզչությունը գործածում էր ագրեսիվ տրամադրված ամբոխի կամ անկարգություններ հրահրողների ու դրանց մասնակիցների նկատմամբ (այն էլ միայն Արևմուտքի այս կամ այն երկրից հաղորդագրություններ հեռարձակելիս), հանկարծ այդպես բնութագրվեցին խաղաղ, առանց բռնության որևէ նշույլի անցկացվող հանրահավաքները, որոնք ուղղված էին բարեփոխումների կուրսի շրջանակներում իրականացվող, զուտ իրավական բնույթ ունեցող խնդրի լուծմանը: Մարդիկ միանգամայն համոզված էին, որ սխալ է տեղի ունեցել: Բողոքի ցույցերը Օպերայի հրապարակում ավելի մեծ թափ առան, դրանք եղան նաև Մամուլի տան մոտ: Մարդկանց ձեռքերին նաև հետևյալ բովանդակությամբ ցուցապաստառներ էին. «*Весь народ не может быть экстремистами*», «*Армяне не экстремисты! Экстремисты не мы*» (նկ. 4), «*Народ не группа*», «*Мы не группа, мы народ!*» (նկ. 2):

Կարելի է ենթադրել, որ այն գիտակցումը, որ Լեռնային Ղարաբաղի հայությունն ինքնորոշվել է, առկա էր հանրահավաքների մասնակիցներից շատերի մեջ, սակայն այդ գիտակցումը իր հետևից չէր բերում սահմանադրական պայքարի շարունակությունը «ազգերի ազատ ինքնորոշման» իրավունքի սահմանադրական սկզբունքի առաջ քաշման և կենսագործման հետ փոխկապակցելուն:

Հարցն առաջին անգամ նման տեսանկյունից բարձրաձայնվեց «Ղարաբաղ» շարժման կազմկոմիտեի[1] 1988 թ. մարտի 19-ի թռուցիկում՝ վերնագրված «Մեր քաղաքական սկզբունքները» (հեղինակ՝ Վազգեն Մանուկյան): Այս ութ կետանոց փաստաթղթի երկրորդ կետում գրված էր. «Շարժման նպատակն է՝ հիմնվելով ազգերի ինքնորոշման սկզբունքի վրա և առաջնորդվելով ԽՍՀՄ սահմանադրությամբ, հասնել ԼՂԻՄ-ի բնակչության օրինական պահանջի բավարարմանը»[2]:

---

[1] *1988 թ. մայիսի վերջերից այն վերանվանվեց «Ղարաբաղյան շարժման Հայաստանի կոմիտե» կամ կարճ՝ «Ղարաբաղ կոմիտե»:*

[2] *Հետագայում «ազգերի ազատ ինքնորոշման իրավունք» ձևակերպումը տեղ գտավ 1988 թ. հունիսի 7-ի հանրահավաքում Լ. Տեր-Պետրոսյանի ներկայացրած ՀԽՍՀ ԳԽ-ի առաջարկվող որոշումների մասին խոսքում, հունիսի 12-ի հանրահավաքի որոշման մեջ («հարգել ամբողջ հայ ժողովրդի ազգային ինքնորոշման իրավունքը և ԼՂԻՄ-ը վերամիավորել Հայկ. ՍՍՀ կազմի մեջ»), ապա և հունիսի 14-ին հանրապետական մամուլում հրապարակված ՀԽՍՀ ԳԽ ընդունելիք որոշման նախագծի մեջ:*

1988 թ. փետրվարյան հանրահավաքների սկզբում, մասնավորապես՝ ԼՂԻՄ մարզխորհրդի որոշման հրապարակումից անմիջապես հետո, Օպերայի հրապարակում հավաքվածները սկսեցին վանկարկել «պլե-նում, պլե-նում»՝ ակնկալելով Հայաստանի կոմունիստական կուսակցության կենտկոմի պլենումի հրավիրում: Սրա դրսևորումներից էր փետրվարի 20-ի «*Հայաստանի կոմկուսի կենտկոմ վե՛րջ տալ հանցագործ անտարբերությանը Ղարաբաղի հարցում*» ցուցապաստառը (նկ. 5): Սակայն շատ արագ ցուցարարների իսկ կողմից պահանջը հստակեցվեց, ու սկսեցին կանչել «սես-իա, սես-իա»՝ նկատի ունենալով հանրապետության օրենսդիր մարմնի՝ Գերագույն խորհրդի նստաշրջանի գումարումը: Սրա վկայություններից մեկն էլ «*Требуем внеочередную сессию*» ցուցապաստառն է (նկ. 2):

Մայիսի 26-ին սկսված ուսանողների նստացույցում (մետրո «Բաղրամյան» կայարանի վերգետնյա մասում, նաև Օպերայի հրապարակի աստիճաններին, Հովի. Թումանյանի արձանի պատվանդանի շուրջբոլորը) և հունիսի 4-ից սկսված հացադուլում (Օպերայի հրապարակ) ՀԽՍՀ Գերագույն խորհրդի նստաշրջան անցկացնելու սահմանադրական պահանջը առկա էր տարբեր ձևակերպումներով, բայց և որոշակի տրամաբանությամբ: Նախ շեշտվում էր, թե որ մարմնին է պատկանում իշխանությունը երկրում (խորհուրդներ և դրանց ղեկավար մարմինը՝ Գերագույն խորհուրդ) (նկ. 6), առաջ էր քաշվում այդ մարմնի կողմից ընդունված հիմնարար փաստաթղթի (սահմանադրություն) դրույթների ԼՂԻՄ-ի հարցին սերտորեն առնչվողը (ազգերի ազատ ինքնորոշման իրավունք), մեջբերումներ էին արվում երկրի նախկին ու ներկա ղեկավարներից (Լենին – նկ. 7, Գորբաչով – նկ. 8), և միայն դրանից հետո առաջ էր քաշվում Հայաստանի Գերագույն խորհրդի նստաշրջան անցկացնելու անհրաժեշտությունը (նկ. 8):

Օպերայի հրապարակում մայիսի 26-ից անց էր կացվում ուսանողների նստացույց[1], իսկ հունիսի 4-ից՝ հացադուլ: Թե՝ նստացույցը, թե՛ հացադուլը, թե՛ հանրահավաքներն ուղեկցվում էին «սահմանադրություն» բառի գործածմամբ ստեղծված ցուցապաստառներով: Այսպես, «ներկա» էր յուրատեսակ «զաղափարախոսական քողի» դեր կատարող, իր բնույթով «ամենախորհրդային» և սահմանադրական «*Вся власть советам*» կարգախոսը. այն ցուցապաստառում

[1] *ԽՄԿԿ ԿԿ քարտուղարի անդամ, ԽՄԿԿ ԿԿ քարտուղար Եգոր Լիգաչովը Բաքվում, Ադրբեջանի կոմկուսի կենտկոմի մայիսի 21-ին կայացած պլենումի ժամանակ հայտարարել էր, որ Լեռնային Ղարաբաղը Հայկական ԽՍՀ-ին տալու հարցը չի քննարկվել և չի քննարկվելու, և որ ոչ մի տարածքային փոփոխություններ չեն լինելու: Մայիսի 26-ին ԵՊՀ բանասիրության ֆակուլտետի ուսանողները՝ ԼՂԻՄ-ից Ղարաբաղյան շարժման ակտիվ գործիչ, Ադրբեջանական ԽՍՀ վաստակավոր դերասանուհի Ժաննա Գալստյանի հետ հանդիպումից հետո որոշեցին դիմել անժամկետ նստացույցի, մինչև որ ԽՄԿԿ ԿԿ-ից չլինեն համապատասխան բացատրություններ Լիգաչովի հայտարարության կապակցությամբ, ապա և հավաստիացում, որ ԼՂԻՄ-ի հարցը օրակարգից չի հանված: Մայիսի 29-ին այս պահանջին ավելացավ ԼՂԻՄ-ի մարզային խորհրդի որոշմանն արձագանքելու նպատակով ՀԽՍՀ ԳԽ նստաշրջանի հրավիրման պահանջը: Տե՛ս* ***Արտյոնյան Վ. Բ.****, նշվ. աշխ., էջ 90: ИБ [Информационный бюллетень] N 4, էջ 15-16:*

բացականչական նշանով (նկ. 9), նաև փակցված էր Օպերայի հրապարակի արձաններից մեկի պատվանդանի վերնամասում՝ հարցական նշանով էր (նկ. 10)։ Վերջին դեպքում ցուցապաստառից քիչ ներքև ամրացված էր մեկ ուրիշ համառոտ, սակայն բովանդակալից տեքստ, ուր ասես ի մի էին բերված Ղարաբաղի հարցին առնչվող «ամենաուժեղ» գաղափարախոսական փաստարկները՝ մեկական բառով. «*Ղարաբաղ Karabagh Конституция Перестройка Горбачев!*» («Ղարաբաղ Սահմանադրություն Վերափոխում Գորբաչով»)։ Օպերայի շենքի աստիճաններին ուսանողների նստացույցն էր։ Այստեղ, ի թիվս տարբեր ցուցապաստառների, կար մեկը խիստ հստակ ձևակերպումով՝ «*Право наций на самоопределение*» (նկ. 11), իսկ Օպերայի շենքի պատուհաններին ամրացված տեքստերում նշված էր նստացուցավորների հիմնական պահանջը՝ «*Պահանջում ենք ՀՍՍՀ Գերագույն սովետի նստաշրջանում քննարկել ՀՍՍՀի հետ ԼՂԻՄի վերամիավորման հարցը և տալ դրական լուծում*», «Требуем включить *в повестку дня сессии Верх. совета Арм. ССР вопрос о воссоединении* НКАО *с Арм. ССР*», «*Պահանջում ենք ՍՄԿԿ Կենտկոմի քաղբյուրոյից պաշտոնական հավաստիացում, որ Ղարաբաղի հարցը օրակարգում է*» (նկ. 12)։

Ալ. Սպենդիարյանի արձանի պատվանդանի մերձակայքում ընթացող նստացույցը ժամանակ անց վերաճեց հացադուլի։ Հացադուլավորների պահանջներն էին. «*ՀԿԿ Կենտկոմին / ՀՍՍՀ Գերագույն սովետին / Պահանջում ենք որպեսզի ՀՍՍՀ Գերագույն սովետի սեսիան օրակարգում դնի ԼՂԻՄ-ի մարզային սովետի սեսիայի որոշման քննարկումը և իր կողմից դրական որոշում ընդունի / Ի ցույց մեր պահանջի հայտարարում ենք / Հացադուլ*»[1], կից մեկ այլ մեծ թղթի վրա նշված էր, որ «*Հացադուլը սկսված է 11.00 ժ.-ին 4.06.88թ.*» (նկ. 13, 14)։ Պատվանդանի մյուս կողմում նույն պահանջներն էին[2], նաև գրված էին հացադուլավորների տվյալները։ Պատվանդանի մոտ դրված էր հացադուլավորներից Գառնիկ Մանասյանի[3] բաճկոնը՝ ԽՍՀՄ սոցիալիստական աշխատանքի հերոսի և Լենինի երկու շքանշաններով (նկ. 15, 16, 17)։

Մայիս-հունիսին Օպերայի հրապարակում ընթացող հանրահավաքներին գործածվող ցուցապաստառներից մեկի վրա կրկին հանդիպում է հղում

---

[1] *Մեծատառերով գրված տեքստում «և»-ը գրված էր փոքրատառով։*

[2] *Բառերից մեկում տառասխալ կար. գրված էր «սեսիա»։*

[3] *Պրն Մանասյանը (1930-2008) ծնունդով Վերին Անդ գյուղից էր (հետագայում այդտեղ կառուցվեց Քաջարան քաղաքը), վաղ հասակում կորցրել էր ծնողներին, շինարար էր, ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի (1979-1984), ապա և ՀՍՍՀ Գերագույն խորհրդի պատգամավոր, ՀԽՍՀ (1978) և ԽՍՀՄ (1979) պետական մրցանակների դափնեկիր։ Նրա մասին մանրամասն տե՛ս* ***Порсугян А.****, По зову совести. – Промышленность, строительство и архитектура Армении, 1989, № 7, էջ 25-29։ Այստեղ անվանի շինարարը նշում է, որ իր կյանքի ամենաերջանիկ ժամանակը այն 13 օրերն էին, որ նա անց է կացրել Թատերական հրապարակում՝ հացադուլի ժամանակ։*

սահմանադրությանը. «*Решение областного совета и решение пленума*[1] *НКАО – это не эмоции – это Конституция, воля и разум целого народа*» (նկ. 9)։ Պաստառի տեքստը ԼՂԻՄ խորհրդային իշխանության և կոմկուսի ղեկավարության որոշումները ոչ թե պարզապես ֆիքսում է, այլ ներկայացնում է երկրի սահմանադրության համատեքստում, այսինքն, շեշտում է դրանց՝ օրենքի տառին համապատասխան լինելը։ Տեքստի մյուս կեսի բառերը նույնպես հատուկ իմաստ ունեին։ Բանն այն է, որ 1988 թ. մարտի 21-ին «Պրավդայում» լույս տեսավ «Эмоции и разум: О событиях в Нагорном Карабахе и вокруг него» հոդվածը, որտեղ փորձ էր արվում Շարժումը կապել ոչ վերակառուցողական ղեկավարության և կաշառակերության հետ։ Ցուցապաստառի հեղինակները, խաղարկելով «Պրավդայի» հոդվածի վերնագիրը և մեջբերելով ԼՂԻՄ իշխանությունների որոշումը, տրամագծորեն հակառակ եզրակացություն էին առաջարկում։

Վերն արդեն նշվեց, որ 1988 թ. հունիսի 4-ի հանրահավաքում խնդիր դրվեց հավաքել Գերագույն խորհրդի պատգամավորների առնվազն 1/3-ի միջնորդությունները նստաշրջան անցկացնելու մասին, ինչը և իրականացվեց մի քանի օրվա ընթացքում։ Դրան էր ուղղված նաև այդ օրերին ծնված «*Ты встретился со своим депутатом?*» գրությամբ պլակատը (նկ. 18)։ Պլակատի պատկերային մասը նույնությամբ կրկնում է 1920 թ. հունիսին ռուս նկարիչ, խորհրդային քաղաքական պլակատի հիմնադիրներից մեկի՝ Դմիտրի Մորի (Օռլով) ստեղծած հայտնի «*Ты записался добровольцем?*» բոլշևիկյան քարոզչական պլակատի կարմիր բուդյոնովկայով կարմիրբանակայինի պատկերը, որը, ցուցամատն ուղղելով դիտողի վրա, կոչ է անում նրան որպես կամավոր անդամագրվելու Կարմիր բանակի շարքերը[2]։

Այսպիսով, մայիսի վերջին – հունիսի սկզբին սկսված բողոքի զանգվածային դրսևորումներում (նստացույցեր, հացադուլ, հանրահավաքներ) գործ ունենք Ղարաբաղի հարցի վերաբերյալ ոչ թե զգացմունքային ձևակերպումների, այլ հստակ սահմանադրական բնույթ ունեցող պահանջների շուրջ գրագետ շարադրված տեքստերի հետ։ Անկախ այն հանգամանքից, թե ովքեր էին դրանց

---

[1] *1988 թ. մարտի 17-ի «Ադրբեջանի կոմունիստական կուսակցության Լեռնային Ղարաբաղի մարզային կոմիտեի պլենումի» որոշմամբ արդեն մարզի կոմունիստների անունից դիմում էր հղվում ԽՄԿԿ ԿԿ-ին՝ խնդրելով քննարկել ու դրականորեն լուծել ԼՂԻՄ-ը Հայկական ԽՍՀ-ին միացնելու խնդիրը, ներկայացնելով հարցը որպես 20-րդ դարասկզբին տեղ գտած պատմական սխալ։ Մանրամասն տե՛ս* ***Арутюнян В. Б.****, նշվ. աշխ., էջ 60-61։*

[2] *Պլակատի նման լուծումով առաջին տարբերակը ստեղծվել է դեռևս 1914 թ. Մեծ Բրիտանիայում, զինվորական նախարար լորդ Քիթչընրի պատկերով։ Հետագայում այդ մոտիվն օգտագործվել է Առաջին համաշխարհայինում ներգրավված Իտալիայի, Ավստրո-Հունգարիայի, Գերմանիայի, ԱՄՆ-ի համանման պլակատներում։ Տե՛ս* ***Maurice Rickards****, Posters of the First World War, NY, 1968, նկ. 6, 9-14։ Այս մոտիվն աշխարհում, նաև հետխորհրդային Հայաստանում ունեցավ բազմաթիվ զարգացումներ։*

հեղինակները[1], այդ տեքստերն այս կամ այն կերպ արտահայտում էին հարյուրավոր և հազարավոր քաղաքացիների ցանկություններն ու մտայնությունները, որոնք դրանցում արտահայտված գաղափարների կենսագործման համար դիմում էին օրեր ու շաբաթներ տևող անընդմեջ նստացույցերի և հացադուլների:

Հունիսի 15-ից սեպտեմբերի 21-ը ԼՂԻՄ-ում տեղ գտած իրադարձությունների հենքին հայտնվում են մի շարք պլակատներ ու ցուցապաստառներ սահմանադրության թեմայով: Այս անգամ դրանք շատ ավելի քննադատական բնույթ ունեին, քանի որ սահմանադրության կետերը կյանքի կոչելու գործի պատասխանատուները՝ ի դեմս միութենական և հանրապետական իշխանությունների, իրենց գործը չէին անում: Այսպես, «Конституция» բառի խաղարկումով (նկ. 19) շեշտվում էր, որ սահմանադրության կետերի իրագործումն իրականում մեկ մարդու կամքից է կախված, մեկ մարդու խոսքն է անցնում. սեպտեմբերի երկրորդ կեսի և հոկտեմբերի առաջին կեսի մի պլակատում «*Конституция*» բառի տասը տառերը հերթով վերանում են, և վերջում մնում է միայն «*Я*» տառը, որը նաև «Ես» է նշանակում: Բնութագրական է, որ այս պլակատի վրա «ституция» բառի առջևից ինչ-որ մեկը գրիչով ավելացրել էր «про»՝ այդ կերպ առաջարկելով սահմանադրության «*проституция*» որակումը, որը ժամանակ անց ամոթխածորեն ծածկվել էր թղթի կտորով (նկ. 20): Մեկ այլ «քույր» պլակատում պատկերված է բացված գիրք հիշեցնող մի բան, որի վերնագիրն է «*Конституц и Я*», գրքի առաջին իսկ էջին սրիչ է պատկերված, վրան մակագրված «Сделано Made in USSR» (նկ. 21), ասել է թե ԽՍՀՄ սահմանադրությունը ինչ-ինչ հարցեր լուծելու, միացնել-միավորելու փոխարեն սրիչի նման կտրում բաժանում է: Նույն ժամանակների մեկ այլ պլակատում խորհրդային երկու զինվոր զգաստ վիճակում, ուշի-ուշով, խիստ աչալուրջ պահպանում են ԽՍՀՄ սահմանադրությունը, քանի որ նրանից «*օգտվելը խստորեն արգելվում է*» (նկ. 22): Մոտավորապես նույն գաղափարն է ակնարկվում մի պլակատում, որտեղ «*Սահմանադրություն.*

---

[1] *«Ղարաբաղ» կոմիտեի անդամ Լևոն Տեր-Պետրոսյանի դիտարկմամբ, «Շարժման ժամանակ մենք նաև տեսանք ժողովրդական ստեղծագործության ասեմ, թե նախաձեռնության՝ մի հսկայական դպրոց: Ամեն անգամ մենք՝ «Ղարաբաղ» կոմիտեի անդամներս, գալիս էինք Ազատության հրապարակ և զարմանում: Դա մի հսկայական բացօթյա ցուցահանդես էր: Ամբողջ հրապարակի շուրջ ցուցատախտակներ էին, դրանց վրա պատկերներ, և կարելի էր զարմանալ մեր ժողովրդի սրամտության, ճաշակի, էսթետիկայի վրա: Գրվում էին բանաստեղծություններ. ցանկացած մեկը բանաստեղծություն էր գրում, փակցնում այդ ցուցատախտակներին, փակցվում էին նաև լուսանկարների հրաշալի շարքեր: Մենք անգամ չէինք ճանաչում այն մարդկանց, ովքեր դա անում էին: Յուրաքանչյուր մարդ իրեն զգում էր ոչ թե որպես հանդիսատես, որ գալիս է հրապարակ թատրոն դիտելու, այլ այդ պրոցեսի ուղղակի մասնակից: Մեզնից ոչնչով չէին տարբերվում. համարձակության, քաջության տեսակետից նրանք գուցե ավելի խիզախ էին»: Տե՛ս «... Ես ընդամենը ձեր գործիքն եմ...». Երիտասարդությանը ասում է ՀՀ առաջին նախագահը (3 նոյեմբերի 2011 թ.), http://www. levonpresident.am/?catID=20&contID=87: Անձնական զրույցներում նմանատիպ կարծիքներ են հայտնել «Ղարաբաղ» կոմիտեի մի շարք անդամներ նաև:*

հիմնական օրենք» վերնագրով գիրքը կողպեքով փակված է, տակն էլ մակագրված է «*Առանց խոսքի*» (նկ. 23)։ Թերևս այդ պատճառով էլ մեկ ուրիշ պլակատում սահմանադրությունը պատկերված է սարդոստայնով, այսինքն, այն փակի տակ է եղել, վաղուց չեն օգտագործել։ Սակայն հենց փորձում են օգտագործել կամ, այլ կերպ ասած, «մուտք են գործում սահմանադրական տիրույթ», այն մարդուց-քաղաքացուց վերցնում է բառացիորեն ամեն ինչ, նրան ուղղակի մերկ է թողնում (նկ. 24)։ Նշվածը, մեկ այլ պլակատի մեկնաբանությամբ պարզապես նշանակում է, որ «*Սահմանադրությունն*» իրականում փուչիկի նման դատարկ «*Բռնապետության*» համար դիմակ է ծառայում (նկ. 25)։ Աշնանային պլակատներից մեկում սահմանադրությունը համեմատվում է խրտվիլակի հետ, որը պահպանում է փշալարեր ունեցող սահմանը (թերևս ակնարկելով Հայաստանի ու ԼՂԻՄ-ի տարանջատումը) (նկ. 26)։ Սահմանադրության կենսագործումը, ըստ մեկ այլ պլակատի տրամաբանությամբ, հենված է լոկ զինվորական ու ոստիկանական ուժի վրա. «*Սահմանադրություն*» վերնագրով գրքի կազմերեսին պատկերված են տանկ և գուրզի նմանողությամբ մահակ, որպես հրատարակության թիվ նշված է 1988-ը (նկ. 27)։ Պլակատներից մեկի վրա էլ նկարված է կարմիր, «*Սահմանադրություն*» մակագրությամբ լաթով բերանը փակված երիտասարդ, ասել է թե՝ սահմանադրության կետերով են փորձում ազատատենչ մարդու բերանը փակել, կամ էլ թե՝ սահմանադրությունն այնպիսին է, որ թույլ չի տալիս, որ երիտասարդներն ազատորեն արտահայտվեն (նկ. 28)։ Այստեղից էլ արվում է տրամաբանական եզրակացություն. «*Սահմանադրությունն*» այնքան անպետք մի բան է, որ կարելի է զուգարան նետել և ջուրը քաշել (նկ. 29), և որ «*Կորել է ՍՍՀՄ Սահմանադրությունը. համարել անվավեր*» (նկ. 30), այսինքն՝ հույս չկա այն վերագտնելու, ուստի և այն օգտագործման ենթակա չէ։ Մեկ այլ պլակատում, Կրեմլից հեռախոսազանգով եկած կարգադրության համաձայն, հայաստանյան իշխանությունները փորձում են ոտնահարել «*ՀՍՍՀ Սահմանադրությունը (Օրենք)*»-ը (նկ. 31)։ Ավելի ուշ թերևս հանրահավաքների մասնակիցներից մեկը գրիչով մակագրել է «*Неправильно набран номер*», ասել է թե Մոսկվայի կարգադրությունները Հայաստանում չեն գործում։ Պլակատներից մեկն էլ մեջբերում է ԽՍՀՄ սահմանադրության հայոց համար կարևորագույն երկու հոդվածները՝ 70-րդն ու 78-րդը։ Ըստ 70 «կետի», «*ՍՍՀՄ-ը միութենական բազմազգ պետություն է՝ կազմավորված ազգերի ազատ ինքնորոշման և իրավահավասար ՍՍՀ-ների կամավոր միավորման հետևանքով*», ըստ 78 «կետի»՝ «*Միութենական հանրապետությունների միջև սահմանները կարող են փոփոխվել համապատասխան հանրապետությունների փոխադարձ համաձայնությամբ, որը ենթակա է ՍՍՀ Միության հաստատմանը*»։ 70-րդ կետի ներքո պատկերված են խաղաղ ցուցարարներ, 78-ի տակ՝ տանկեր։ Վերևում հավերժ հակասական Գորբաչովն է, որն իր խոսքում հենվում է և՛ 70-րդ, և՛ 78-րդ կետերին (նկ. 32)։ Բայց և այնպես սահմանադրական պայքարը պետք է շարունակել, ինչին էլ նվիրված էր

սեպտեմբեր-հոկտեմբերյան «*Ազգերի ինքնորոշման դրոշի ներքո պայքար մինչև հաղթանակ*» (նկ. 19) ցուցապաստառը:

Նոյեմբերի 7-ի շքերթին պլակատների բույլ էր: Դրանցից մի քանիսը վերստին անդրադառնում էին սահմանադրության 70-րդ հոդվածում ամրագրված ինքնորոշման իրավունքին: Խորհրդային շքերթների ժամանակ օրվա խորհրդին բնորոշ կարգախոսները սովորաբար ամրացնում էին «ԵրԱԶ» (կամ նման դասի) ավտոմեքենայի վրա հավաքված պատվանդանին (նկ. 33): Այս անգամ եռագույն դրոշով պատված նման մի պատվանդանի ճակատին գրված էր «*Արցախ / Միացում / ՀՀՇ / Սահմանադրական խմբերի միություն*»: Սա Հայոց համազգային շարժման այն կազմակերպական միավորն էր, որը, մասնավորապես, զբաղվում էր պատգամավորների հետ տարվող աշխատանքով: Պատվանդանի մի կողին ամրացված էր սահմանադրության տառին և ոգուն համապատասխան ցուցապաստառ՝ «*Ժողովրդի կամքը օրենք է, ազգին՝ ինքնորոշում*»: Սրանից ներքև ամրացված էին երկու այլ կարգախոսներ. «*Ողջո՞ւն, Արցախ*» և «*Կեցցե՞ վերակառուցման անդրանիկ զավակ ազատագրված Արցախը*»՝ այս կերպ դիտողներին հուշելով, որ ինքնորոշման խնդիրը վերաբերում է Արցախի ժողովրդին: Շքերթների ժամանակ, որպես կանոն, փողոցներում կանգնում էին նաև հասարակական կարգը վերահսկող միլիցիոներներ և դրուժիննիկներ (ժողովրդական միլիցիայի անդամներ): Բնութագրական է, որ այս անգամ ևս ճանապարհի եզրին կանգնած երիտասարդը, ժողովրդական դրուժիննիկի նմանողությամբ, նույնպես ձեռքին թևկապ է ամրացրել, սակայն այն եռագույն է, ինչը մեր համոզմամբ՝ Հայաստանում այդ օրերին արդեն միս ու արյուն ստացած երկիշխանության վկայություններից է: Որպես այդ իրողության վկայություն կարելի է գնահատել նաև հետևյալ ցուցապաստառը. «*Հանրապետության սուվերենությունը ապահովեք սահմանադրությամբ*» (նկ. 34):

Մեկ այլ ցուցապաստառ, ուղղակիորեն անդրադառնալով օրվա խորհրդին, այն մեկնաբանում էր որոշակի շեշտադրումով՝ «*Главный смысл Октября это самоопределения*[1] *нации*» (նկ. 35): Մեկ այլ ցուցապաստառում նախորդ միտքը ավելի հստակ էր ներկայացվում. «*Ճանաչել Արցախի ինքնորոշման իրավունքը*» (նկ. 36, 37): Մեկ ուրիշ պաստառ նույնպես Արցախի հարցը հստակ կապում էր սահմանադրության հետ. «*Սահմանադրության շրջանակում հասնել Լեռնային Ղարաբաղի պրոբլեմի արդարացի լուծմանը.*» (նկ. 38): Եվս մեկ ուրիշը ամրագրում էր նույն միտքը քիչ այլ ձևակերպմամբ. «*Ինքնորոշումը Ղարաբաղի սահմանադրական իրավունքն է*» (նկ. 39): Եվս մեկը, հարցն ավելի պարզորոշ ներկայացնելու համար, տեքստը կազմել էր համեմատության եղանակով. «*Ազգերի ազատ ինքնորոշու՞մ, թե բռնի միաձուլումբ*», գրության կողքին էլ ձեռնաշղթաներ

---

[1] *Պետք է լինի «самоопределение наций»:*

[2] *Ենթադրում եմ, որ ցուցապաստառի հեղինակը պետք է գործածեր «միավորում» բառը՝ նկատի ունենալով Ղարաբաղի հայության՝ Ադրբեջանի կազմում բռնի ուժով պահելու իրողությունը:*

էին նկարված՝ այս կերպ ավելի առարկայորեն ցույց տալով արցախահայությանը բռնությամբ Ադրբեջանի կազմում պահելու հանգամանքը (նկ. 40)։ Հաջորդ օրը՝ նոյեմբերի 8-ին, տասնյակ հազարավոր մարդիկ, ցուցապաստառներ պարզած, գնացին «Հրազդան» ստադիոն՝ դիտելու «Արարատ»–«Ղարաբաղ» ֆուտբոլային թիմերի ընկերական հանդիպումը։ Այդ օրը լուսանկարչի խցիկը ֆիքսել է ևս մեկ պաստառ, ուր անդրադարձ կա սահմանադրության դիտարկվող դրույթներին. «*Բավարարել Արցախի ինքնորոշման իրավունքը / սահմանադրական սուվերենություն Հ*[ՍՍՀ-ին] / *Ճանաչել Մ*[ումգայիթի] ցեղասպա[նությունը]» (նկ. 41)։ Նոյեմբերի 7-8-ի ցուցապաստառներից մեկն էլ շատ դիպուկ բնութագրում էր առաջարկում սահմանադրության մեջ նախատեսվող փոփոխությունների փաթեթին. «*Ներկա* ան*սահմանադրություն, թե՞ նոր սահմանա*փ*ակության նախագիծ*» (նկ. 42)։ Մեկ այլ պլակատ՝ ղարաբաղցի երկարակյացների արձանի խորհրդանիշ դարձած պատկերով, ուղղակիորեն առաջարկում էր «Մերժել *Սահմանադրության նախագիծը*» (նկ. 43)։

Վերջապես մի ցուցապաստառ էլ նոյեմբերի 18-ին առաջարկում էր այն պարզագույն սահմանադրական լուծումը, որն ընդունված է ողջ քաղաքակիրթ աշխարհում.[1] «*ՄԱԿ-ի հովանավորությամբ հանրաքվե*» (նկ. 44)։ Բնութագրական է, որ եթե հունիսի 10-ին ֆիքսված ցուցապաստառում (նկ. 7) հանրաքվեի հարցը բարձրացվում էր խորհրդային ամենամեծ հեղինակության՝ Վլադիմիր Լենինի համապատասխան աշխատությանը հղում անելով, ապա ընդամենը հինգ ամիս անց «Հոկտեմբերյան սոցիալիստական մեծ հեղափոխություն» մեծադղորդ անվանումով իրադարձության 71-րդ տոնակատարության նշման ո՛չ օրը, ո՛չ էլ ամսվա ընթացքում այդ հեղափոխության առաջնորդ համարվող անձնավորության անունը ոչ մի ձևով չէր նշվում։ Փոխարենը, որպես անաչառ մարմին, մեջտեղ է գալիս ոչ-խորհրդային, այլ միջազգային ինստիտուտ՝ Միավորված ազգերի կազմակերպությունը։ Սա ևս ժողովրդական տրամադրությունների փոփոխության ցուցիչներից է։

Նկատենք, որ սահմանադրությամբ նախատեսված հանրաքվեին դիմելու անհրաժեշտությունը մատնացույց էր արվում նաև ավելի վաղ։ Եթե 1988 թ. փետրվարյան հարյուրհազարանոց հանրահավաքների ժամանակ Ազգային

«Միաձուլում»-ը թերևս «ասիմիլյացիա»-ին համարժեք հասկացություն է, մի բան, որ ԼՂԻՄ-ի հայությանը չէր սպառնում։

[1] *Նման հնարավորություն էր ընձեռում նաև ԽՍՀՄ սահմանադրությունը հոդված 5-ի միջոցով. «Պետական կյանքի առավել կարևոր հարցերը հանձնվում են համաժողովրդական քննարկման, ինչպես նաև դրվում համաժողովրդական քվեարկության (ռեֆերենդում)»։ Սովետական սոցիալիստական հանրապետությունների միության Սահմանադրություն (հիմնական օրենք), էջ 8։ Չնայած նման հոդվածի առկայությանը, լայնածավալ վերափոխումների քաղաքականություն հռչակած ԽՄԿԿ-ն 1985-1991 թթ. ոչ մի անգամ չօգտվեց հանրաքվեով խրթին հարցերը լուծելու հնարավորությունից։ Փոխարենը մեջտեղ բերվեց «перестройка не перекройка [границ]» («վերափոխումը [սահմանների] վերաձևում չէ») քարոզչական ձևակերպումը՝ այդպիսով փաստորեն փակելով ներպետական սահմանների հնարավոր փոփոխությունների հարցերը։*

ինքնորոշում միավորման անկախության կոչերը[1] միանշանակ մերժվում էին, ապա արդեն հուլիսի երկրորդ կեսին-օգոստոսին (այն է՝ հուլիսի 18-ի ԽՍՀՄ ԳԽ նիստից հետո) անկախության կոչող ցուցապաստառներն իրենց մշտական տեղն ունեին Օպերայի հրապարակում՝ Ալ. Սպենդիարյանի արձանի ձախ թևի կողմից, Օպերայի շինության անկյունային պատին: Եվ կրկին շեշտենք, որ այդ կոչերը հաճախ հղում էին անում երկրի հիմնական օրենքին[2]: Դա ունի իր պատճառաբանությունը. բանն այն է, որ 1976 թ-ից ի վեր Ազգային միացյալ կուսակցության (հետագայում՝ ԱԻՄ) ծրագրի «Նպատակները և առաջնահերթ խնդիրը» բաժնում հստակ գրված էր, որ կազմակերպությունը խնդիր է դնում հասնել Հայաստանի անկախությանը ԽՍՀՄ սահմանադրության 17-րդ հոդվածով նախատեսվող հանրաքվեի միջոցով, որի համաձայն՝ յուրաքանչյուր միութենական հանրապետություն իրավունք ունի ազատորեն դուրս գալ ՍՍՀՄ կազմից[3]: 1988 թ. հուլիս-օգոստոսյան ցուցապաստառներին մասնավորապես գրված էր. «*Անկախություն հանրաքվեի միջոցով*» (նկ. 45, 46), ինչպես նաև ավելի կտրուկ՝ «*Անջատում ԽՍՀՄ-ից*», սակայն որոշակի պարզաբանմամբ՝ «*Արցախը Հայաստանին վերամիավորման ճանապարհը Հայաստանի անկախացումն է*» (նկ. 46): Նոյեմբերի 7-ին այդ նույն տեղում ամրացված ցուցապաստառները գրեթե նույն բանն էին ասում, սակայն քիչ այլ ձևակերպումներով. «*Հայաստանի անկախացում հանրաքվեի միջոցով*», «*Հայաստանի փրկությունը իր շուտափույթ անկախության մեջ է. Պ. Հայրիկյան*», «*Կեցցե ազատ ու անկախ Հայաստանը*» (նկ. 47): Պարույր Հայրիկյանին Հայաստան վերադարձնելու պահանջով 1990 թ. ապրիլյան պաստառների շարքի մի ցուցապաստառի տեքստը կոչ էր անում «*Ազգային պետականության վերականգնում հանրաքվեի միջոցով*» (նկ. 48): Ինչպես տեսնում ենք, անկախության կոչերն արվում էին երկրի սահմանադրությամբ նախատեսված իրավունքների շրջանակներում:

Վերը նշեցինք, որ 1988 թ. նոյեմբերի 24-ին Օպերայի թատրոնի շենքում շարունակվեց նոյեմբերի 23-ին ընդհատված ՀԽՍՀ ԳԽ նստաշրջանը, որը մերժեց ԽՍՀՄ-ում ընտրությունների անցկացման նոր օրինագիծը և ԽՍՀՄ սահմանադրության մեջ փոփոխություններ մտցնելու մասին հրամանագրի ընդունումը: Եվ անմիջապես նույն երեկոյան ծնվեց ԽՍՀՄ խորհրդարանի բնութագրմանը նվիրված մի ուշագրավ պլակատ (լուս. 49): Այն վերնագրված էր «*Совет народных депутатов*». միութենական «Իզվեստիա» թերթի (որը համարվում էր ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի օրգան) վերնագրային հատվածի տառատեսակով կազմված այդ գրությունն ամրացված էր «*Государственный академический*

---

[1] *Հարցի շուրջ տե՛ս նաև **Մարության Հարություն**, Հայ ինքնության պատկերագրությունը, էջ 266-269, 363 (ծանոթագրություն 13):*

[2] *2013 թ. օգոստոսին ԱԻՄ-ը նշեց «Անկախություն հանրաքվեի ճանապարհով» ծրագրի որդեգրման 40-ամյակը:*

[3] *Մանրամասն տե՛ս **Հայրիկեան Պարոյր**, Ազատութեան ճանապարհի բանտերում (իմ բանտային յուշերից), գիրք Բ, 1974-1977, Երեւան, 2017, էջ 417-419:*

центральный театр кукол»-ի («Պետական ակադեմիական կենտրոնական տիկնիկային թատրոն»[1]) ամենահայտնի և սիրված ներկայացման՝ «Необыкновенный концерт»[2] տիկնիկների պատկերներով հայտագրի վրա: Այն երգիծանքի ոճով բեմադրված ներկայացում է (երկրորդ, էապես փոխված ձևաչափով բեմադրվում էր 1968 թվականից, հեռուստատեսությամբ ցուցադրվում էր 1972 թվականից ի վեր), որտեղ տիկնիկները ծաղրանմանակումներ են անում տարբեր ոճերին պատկանող արտիստների կատարումների վրա. այստեղ երգիչ-երգչուհիներ են, պարողներ և երաժիշտներ, կրկեսային վարժեցնողներ և աճպարարներ: Ներկայացումը վարում է տիկնիկ-ելույթավար Էդուարդ Ապլոմբովը[3] (նրա ինքնավստահ կերպարն առանձնանում է պլակատում նույնպես), որն այդ տարիներին խոսում էր սիրված դերասան Զինովի Գերդտի ձայնով: Ելույթավարը, որպես կերպար, սիրում է ծափահարություններ, անկրկնելի է ու հմայիչ սակայն «պետք չէ հավատալ նրա խոսքին»[4]: Տիկնիկներին պատկերների մի մասի վրա ամրացված էին գրություններ «հերոսների» երևակայական, սակայն թերևս ինչ-որ բան հուշելու փորձ անող անուններով՝ «Щерб» («Շչերբ[իցկի]»), «Вася депутат» («Պատգամավոր Վասյա»), «Аман» («Աման»), «Лиг» («Լիգ[աչո՞վ]), «Ра» («Ռա[իսա՞]»[5]), «Шев» («Շեվ[արդնաձե]»): Պլակատի միջոցով փոխանցվող իմաստն թերևս այն էր, որ ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի նիստերն իրականում տիկնիկային, այսինքն՝ կառավարվող թատրոնի նմանությամբ բեմադրություններ են: Հիշեցնենք, որ նույն գիշեր Երևանում մտցվում է հատուկ դրություն և պարետային ժամ, իսկ ժողովրդական դարձած խորհրդարանի որոշումները ԽՍՀՄ կենտրոնական իշխանությունները հայտարարում են հակասահմանադրական ու ապօրինի:

Գորբաչովի ձեռքում կենտրոնացվել էր հսկայական իշխանություն: Մյուս կողմից, վերակառուցման տարիներին խորհրդային քաղաքացիները շատ հաճախ հեռուստացույցով ականատեսն էին լինում երկրի ղեկավարի խոսքուզրույցին՝ նաև այդ կերպ պատկերացում կազմելով նրա աշխատառճի մասին, որը թվացյալ դեմոկրատական պահվածքի ներքո իրականում իր խոսքն առաջ տանելու, իր կամքը թելադրելու, միանձնյա որոշումներ կայացնելու բազմաթիվ օրինակներ էր առաջարկում: Գորբաչովի օգտագործած ձևակերպումները ոչ քիչ դեպքերում «թևավոր» խոսքի կարգավիճակ էին ձեռք բերում, հիմք դառնում անեկդոտների և

---

[1] *1993 թ. կրում է իր հիմնադրի՝ Սերգեյ Օբրազցովի անունը:*

[2] *Այդ բեմադրությունը ներկայացվել է ավելի քան 10.000 անգամ և ներկայումս համարվում է ընդհանրապես 20-րդ դարի ամենահայտնի ներկայացումը, որպես այդպիսին գրանցված է Գինեսի ռեկորդների գրքում:*

[3] *«Ապլոմբ» ֆրանսերեն բառ է, նշանակում է «վարքի և խոսքի մեջ դրսևորվող ավելորդ ինքնավստահություն»ն: Տե՛ս Словарь иностранных слов (18-е издание), М., 1989, էջ 48:*

[4] https://puppet.ru/repertuar/neobyknovennyy_kontsert

[5] *Գուցե պլակատի հեղինակը նկատի ուներ Ռաիսա Մաքսիմովնային՝ Միխայիլ Գորբաչովի կնոջը, որը նույնպես աչքի էր ընկնում ինքնավստահ պահվածքով, և ընտրական նոր օրենսգրքի համաձայն կարող էր ընտրվել ժողովրդական պատգամավոր:*

զվարճախոսությունների: Երկրի ղեկավարի խոսքում, մասնավորապես, հաճախ էր օգտագործվում «Мы тут посоветовались» արտահայտությունը, որը բերվում էր որպես կոլեգիալ որոշման հիմնավորում, համենայն դեպս՝ նման պատրանք էր ստեղծում: Ռուսերենում կա նման դարձվածք «Вот мы тут посоветовались, и Я решил!», որը մեկնաբանվում է որպես հարցի դեմոկրատական քննարկման ցուցադրությամբ քողարկված՝ անձնասիրության, միանձնյա ղեկավարության դրսևորում[1]: Այս ձևակերպումը (փոքր-ինչ այլ տարբերակով՝ «*Я тут посоветовались и*») հիմք էր ծառայել պրոֆեսիոնալ նկարչին ստեղծելու մի պլակատ, որը ցուցադրվեց 1989 թ. նոյեմբերի 4-5-ին ՀՀՇ-ի առաջին համագումարի ժամանակ բացված պլակատների ցուցահանդեսի ժամանակ (նկ. 50): Պլակատում կարմիր գույնով «Я»-ն (այստեղ՝ «Ես», օգտագործվում է որպես դերանուն) գերիշխում է «*партия*», «*сессия*», «*демократия*», «*конституция*» բառ-երևույթներում: Որ դրանք թվարկվածներով չեն սահմանափակվում, երևում է բազմակետերից: Այդ ցուցահանդեսի ժամանակ կար մեկ այլ նման պլակատ (նկ. 51), որում չնայած բացակայում էին սահմանադրության թեման և Գորբաչովի անձը, սակայն ակնարկը խիստ թափանցիկ էր: Պլակատի ստեղծման համար հիմք էր ծառայել Ռոբերտ Ռոժդեստվենսկու «Родина моя» բանաստեղծությունը, որի սկիզբը և կրկներգը պարունակում են «Я, ты, он, она / Вместе – целая страна» տողերը: Բանաստեղծության հիման վրա գրված հայրենասիրական այդ երգը 1970-ականներից ի վեր, հատկապես սիրված երգչուհի Սոֆիա Ռոտարուի կատարմամբ, հաճախ էր հնչում ռադիոյով ու հեռուստատեսությամբ, ու, մասնավորապես, ուղեկցում էր կոմկուսի համագումարների և խորհուրդների նստաշրջանների բազմամարդ հավաքույթները: Պլակատի առանցքը, սակայն, «*Я*» (Ես) դերանունն է, որի շուրջը պտտվում են «դու, նա»-ն, նաև ողջ երկիրը: Նկատենք, որ այդ ցուցահանդեսին ներկայացված էին ևս մի քանի պլակատներ, որոնց գլխավոր հերոսը կրկին երկրի ղեկավարն էր:

Ղարաբաղյան շարժման ժամանակ առաջ քաշված խնդիրների լուծմանն ուղղված սահմանադրական պայքարի տրամաբանական արդյունքը 1990 թ. մայիսի-հունիսի Հայկական ԽՍՀ Գերագույն խորհրդի ընտրություններն էին: Դրանց շնորհիվ ձևավորվեց նոր՝ ժողովրդի մեծամասնության վստահությունը վայելող խորհրդարան, որի առաջին նստաշրջանը օգոստոսի 23-ին ընդունեց «Հռչակագիր Հայաստանի անկախության մասին», ինչով, մեր համոզմամբ, ավարտվեց Ղարաբաղյան համաժողովրդական շարժումը և սկիզբ դրվեց անկախ պետականության հաստատման գործընթացին: Ելնելով՝ Հայաստանի անկախության մասին Հռչակագրի դրույթներից ու նպատակներից՝ 1991 թ. մարտի 1-ին ՀՀ Գերագույն խորհուրդը որոշեց նույն թվականի սեպտեմբերի 21-ին հանրապետությունում անցկացնել ԽՍՀՄ կազմից դուրս գալու վերաբերյալ հանրաքվե: 1991 թ. սեպտեմբերի 23-ին Հայաստանի Հանրապետության Գերագույն

[1] ***Белко В. К.,*** *Жгучий глагол: Словарь народной фразеологии. М., 2000.*

խորհուրդը, հիմնվելով հանրաքվեի արդյունքների վրա (ընտրողների 95%-ի 99.5%-ը քվեարկեց հօգուտ անկախության), ընդունեց Հայաստանը անկախ պետություն հռչակելու մասին որոշում:

Մեր համոզմամբ, վերոբերյալ վերլուծությունից պարզորոշ երևում է, որ Ղարաբաղյան շարժումը սկզբից ևեթ որդեգրել էր պայքարի սահմանադրական եղանակը, ինչն էլ դարձավ հաջողության կարևորագույն գրավականներից մեկը: Ուստի բնավ պատահական չէր, որ սահմանադրության թեմային վերաբերող ցուցապաստառների տեքստերը Շարժման հայելին էին. որոշ դեպքերում դրանք ուղղակիորեն, թերևս մի քիչ յուրովի վերաշարադրում էին հանրահավաքներում հնչող քաղաքական տեքստերը, մի շարք դեպքերում էլ նրանցում երևում է դրանք կերտողների առանձնահատուկ, նաև պատկերային մտածողությունը՝ արվում են հետաքրքիր համեմատություններ, ստեղծվում են նոր բառեր, մեջբերվում են հայտնի բանաձևեր՝ սակայն նոր շեշտադրումներով, առաջարկվում են անսովոր լուծումներ: Սահմանադրության թեմային վերաբերող տեքստերը նաև վկայությունն են այն բանի, որ Ղարաբաղյան շարժումն իր առջև դրված խնդիրների որոշ մասով համահունչ էր ժողովրդավարական վերափոխումներին ուղղված ընդհանուր խորհրդային բողոքի դրսևորումներին: Ժողովրդի միտքը միշտ աշխատում է, պարզապես հաճախ այն յուրովի է մեկնաբանում հայտնի իրողությունները, հումորով նայում լուրջ երևույթներին, դիտողների մեջ ժպիտ կամ ծիծաղ առաջացնելով՝ քաղաքականապես կրթում է նրանց, առաջարկում նոր համոզմունքներ, իրականացնում անբռնազբոս քարոզչություն, ձևավորում աշխարհայացքային նոր տարրեր, հանում է մարդկանց միջից խորհրդային տասնամյակների ընթացքում ձևավորված վախը, մղում համարձակ քայլերի:

Նկ.1

Նկ.2

Նկ.3

Նկ.4

Նկ.5

Նկ.6

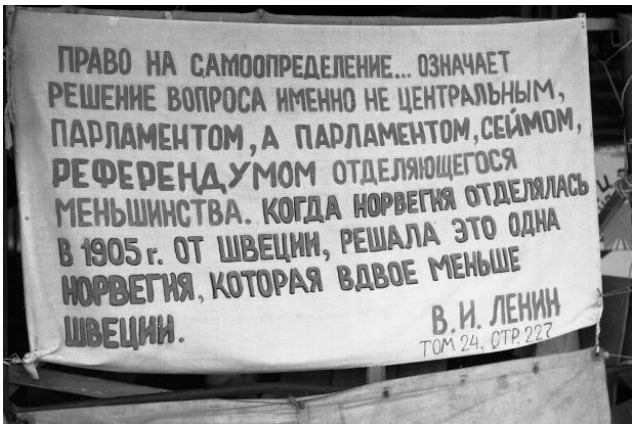

Նկ.7

Նկ.8

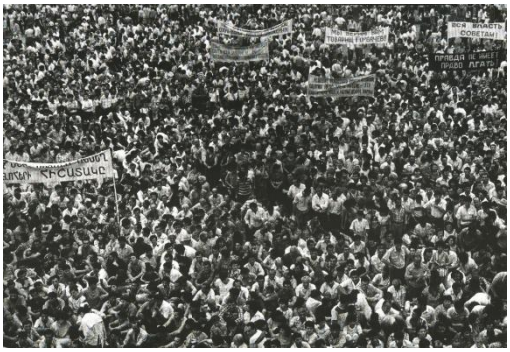

Նկ.9

Նկ.10

Նկ.11

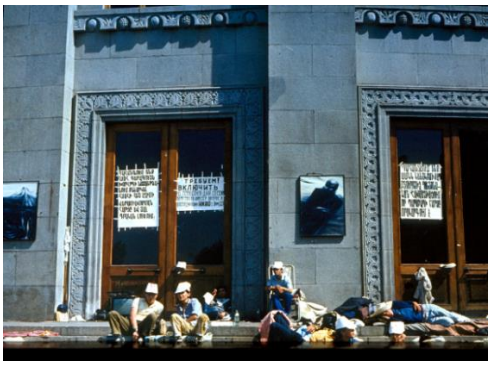

Նկ.12

Նկ.13 Նկ.14

Նկ.15 Նկ.16

Նկ.17

Նկ.18

Նկ.19

Նկ.21

Նկ.22

Նկ.22

Նկ.23

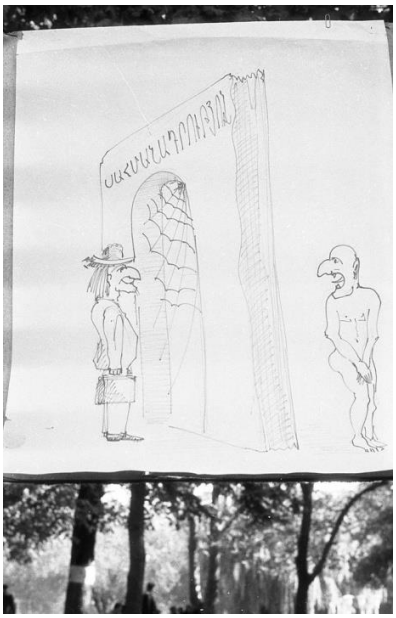

Նկ.24

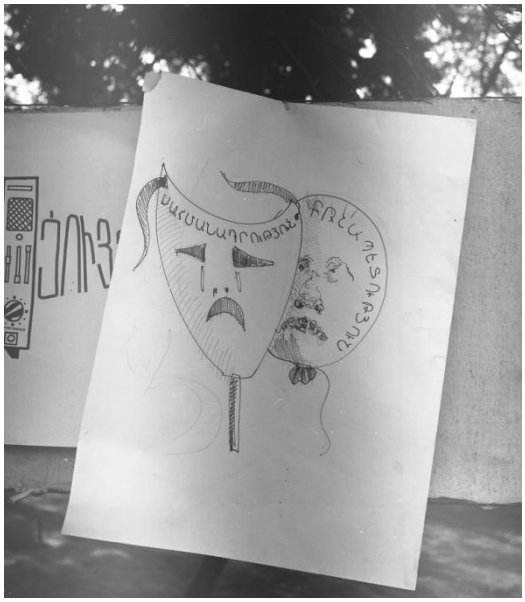

Նկ.25

Նկ.26

Նկ.27

Նկ.28

Նկ.29

Նկ.30

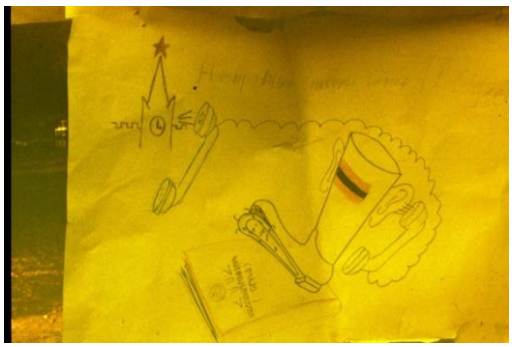

Նկ.31

Նկ.32

Նկ.33

Նկ.34

Նկ.35

Նկ.36

Նկ.37

Նկ.38

Նկ.39

Նկ.40

Նկ.41

Նկ.42

Նկ.43

Նկ.44

Նկ.45

Նկ.46

Նկ.47

Նկ.48

Նկ.49

Նկ.50

Նկ.51

Հոդվածը տպագրության է երաշխավորել խմբագրական խորհրդի անդամ, պ.գ.դ. Վ.Մ.Ավանեսյանը:

ՀՏԴ 94(479.243)

Պատմություն

Մհեր ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ
Շուշիի տեխնոլոգիական համալսարանի
հումանիտար առարկաների ամբիոնի դոցենտ, պ.գ.թ.
E-mail: hamher@yandex.ru

ՆՈՐ ՍԵՐՆԴԻ ՊԱՏԵՐԱԶՄՆԵՐԻ ՎԱՐՄԱՆ ՄԻ ՔԱՆԻ ԱՌԱՆՁՆԱՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ (2020 Թ. ԱՇՆԱՆԱՅԻՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ԼՈՒՅՍԻ ՆԵՐՔՈ)

Մեր տարածաշրջանի վերջին մեկ տարվա ռազմաքաղաքական քրոնիկոնը գալիս է փաստելու, որ 2020 թ. նոյեմբերի 9-ի եռակողմ հայտարարությունը զինադադարի վերաբերյալ որևէ հիմք չի տալիս պատերազմի ավարտի մասին պատրանքներ ունենալու, մանավանդ հայկական կողմերին: Այդուհանդերձ քիչ չեն այն գործիչները, որոնք կամա թե ակամա հայտնվել են թշնամու քրոզչական-դիվանագիտական նոր ծուղակում և մեխանիկորեն կրկնում են պատերազմն ավարտվելու մասին Ադրբեջանի ու Թուրքիայի միակողմանի պնդումները:Հայկական կողմերի համար պատերազմը չի ավարտվել, քանի դեռ մեր պետականությանը նետված մարտահրավերները հաղթահարված չեն, մանավանդ վերականգնված չէ Արցախի Հանրապետության տարածքային ամբողջականությունը, և միջազգայնորեն ճանաչված չէ նրա՝ անկախ պետության կարգավիճակը:

Նման պայմաններում առաջանցիկ են մնում ոչ միայն ՀՀ զինված ուժերի արդիականացումն ու վերազինումը, այլ նաև Արցախի Հանրապետության պաշտպանության բանակի արմատական վերափոխումը: Ինչքան էլ անհաղթահարելի թվան Արցախի Հանրապետությունում ռազմական շինարարության խնդիրները, օր առաջ պետք է ձեռնամուխ լինել դրանց հանգուցալուծմանը, պաշտպանական-անվտանգային համակարգի կենսունակության ու արդյունավետության բարձրացմանը:

Արցախի զինված ուժերի կոնկրետ կազմակերպվածքն ուղիղ համեմատական է լինելու մեր հանրապետության հնարավորություններին և նրան, թե որքան համարժեք են գնահատվելու Արցախի ինքնիշխանությունն ու անվտանգությունը ոչ միայն մեր պետության, այլև Հայաստանի Հանրապետության և Սփյուռքի կողմից: Հետևաբար, ժամանակակից զինված ուժերի շինարարության հիմնախնդիրների լուծումը և անվտանգության հիմնական երաշխավորի՝ Արցախի Հանրապետության ԶՈՒ-ի մշտական կատարելագործումը մեր հանրապետության ինքնիշխան գոյության և զարգացման անհրաժեշտ պայմանն են:

Բանալի բառեր՝ Արցախի Հանրապետություն, հիբրիդային պատերազմ, անվտանգություն, ադրբեջանցի զավթիչներ, պաշտպանության բանակ, նորագույն տեխնոլոգիաներ, Թուրքիա, ահաբեկչություն, էքսպանսիա, ռազմական շինարարություն

М.Арутюнян

О НЕКОТОРЫХ ОСОБЕННОСТЯХ ВЕДЕНИЯ ВОЙН НОВОГО ПОКОЛЕНИЯ (В СВЕТЕ ОСЕННЕЙ ВОЙНЫ 2020 ГОДА)

Военно-политическая хроника прошлого года в нашем регионе доказывает, что Трехстороннее объявление 9 ноября 2020 года о прекращении огня не дает оснований для иллюзий по поводу окончания войны, особенно для армянских сторон.Тем не менее, многие деятели вольно-невольно попадают в новую дипломатическую ловушку врага, автоматически повторяя односторонние утверждения Азербайджана и Турции о завершении войны.Для армянских сторон война не закончится до тех пор, пока не будут преодолены вызовы нашей государственности, особенно не будет восстановлена территориальная целостность Республики Арцах, ее статус как независимого государства не будет признан на международном уровне.

В таких условиях остаются приоритетом не только модернизация и перевооружение Вооруженных Сил РА, но и коренное преобразование Армии обороны Республики Арцах.Какими бы непреодолимыми ни казались проблемы военного строительства в Республике Арцах, мы должны приступить к их решению, повышая жизнеспособность и эффективность системы обороны и безопасности.

Конкретная организация вооруженных сил Арцаха будет прямо пропорциональна возможностям нашей республики, и суверенитет и безопасность Арцаха насколько адекватно будут оценены не только нашим государством, но и Республикой Армения и диаспорой.Поэтому решение задач строительства современных вооруженных сил, постоянное совершенствование главного гаранта безопасности - Вооруженных Сил Республики

Арцах - необходимое условие развития суверенного существования нашей республики.

Ключевые слова: Республика Арцах, гибридная война, безопасность, азербайджанские захватчики, Армия обороны, новейшие технологии, Турция, терроризм, экспансия, военное строительство.

M. Harutyunyan

ABOUT SOME FEATURES OF WAGING NEW GENERATION WARS
(IN THE LIGHT OF THE AUTUMN WAR 2020)

The military-political chronicle of last year in our region proves that the Tripartite declaration of a ceasefire on November 9, 2020 does not give rise to illusions about the end of the war, especially for the Armenian parties.Nevertheless, many figures, willingly or unwittingly, fall into the enemy's new diplomatic trap, automatically repeating the unilateral statements of Azerbaijan and Turkey about the end of the war.For the Armenian sides, the war will not end until the challenges of our statehood are overcome, especially the territorial integrity of the Republic of Artsakh is restored, its status as an independent state is not recognized at the international level.

In such conditions, not only the modernization and rearmament of the RA Armed Forces, but also the radical transformation of the Defense Army of the Republic of Artsakh remain a priority.No matter how insurmountable the problems of military development in the Republic of Artsakh may seem, we must start solving them, increasing the viability and efficiency of the defense and security system.

The specific organization of the armed forces of Artsakh will be directly proportional to the capabilities of our republic, and the sovereignty and security of Artsakh will be adequately assessed not only by our state, but also by the Republic of Armenia and the diaspora.Therefore, solving the problems of building modern armed forces, constantly improving the main guarantor of security - the Armed Forces of the Republic of Artsakh - is a necessary condition for the development of the sovereign existence of our republic.

Key words: Artsakh Republic, hybrid war, security, Azerbaijani invaders, Defense Army, latest technologies, Turkey, terrorism, expansion, military construction.

Հակառակ Արցախի Հանրապետության դեմ ադրբեջանա-թուրքական պատերազմն ավարտված համարելու որոշ քաղաքական ու ռազմական գործիչների գայթակղությանը, հաճախակի են տեղի ունենում կամ այդպես էլ չեն դադարել հիբրիդային պատերազմի դրսևորումները: Մեր տարածաշրջանի վերջին մեկ տարվա ռազմաքաղաքական քրոնիկոնը գալիս է փաստելու, որ 2020 թ. նոյեմբերի 9-ի եռակողմ հայտարարությունը զինադադարի վերաբերյալ որևէ հիմք չի տալիս պատերազմի ավարտի մասին պատրանքներ

ունենալումանավանդ հայկական կողմերին:Այդուհանդերձ, քիչ չեն այն գործիչները, որոնք կամա թե ակամա հայտնվել են թշնամու քրոզչական-դիվանագիտական նոր ծուղակում և մեխանիկորեն կրկնում են պատերազմն ավարտվելու մասին Ադրբեջանի ու Թուրքիայի միակողմանի պնդումները: 2020 թ. ադրբեջանա-թուրքական ագրեսիայի պատճառով բռնազավթվել է Արցախի Հանրապետության ինքնիշխան տարածքի շուրջ 75 տոկոսը: Շարունակվում է հիբրիդային պատերազմը Արցախի Հանրապետության և Հայաստանի Հանրապետության դեմ: Արցախի Հանրապետության անվտանգության երաշխավորի դերը ստանձնած ՀՀ-ն այսօր ի վիճակի չէ նույնիսկ սեփական անվտանգությունն ապահովելու և անզոր է անգամ դուրս շպրտելու ՀՀ-ի սահմանները ներխուժած ադրբեջանցի զավթիչներին: Ադրբեջանն ու Թուրքիան աներևակայելի կերպով շահավետ դիրքերով ու պայմաններով են դուրս եկել իրենց իսկ սանձազերծած նվաճողական պատերազմից, ուստի համարում են պատերազմն ավարտված, այսինքն՝ ամեն կերպ, այդ թվում՝ սահմանազծման ու սահմանազատման, ինչպես նաև մտացածին միջանցք բացելու քաղաքական օրակարգ Հայաստանին պարտադրելու եղանակով ձգտում են ամրագրել, իրավական տեսք տալ զավթողական պատերազմի հետևանքներին: Իսկ հայկական կողմերի համար պատերազմը չի ավարտվել, քանի դեռ նշված և այլ մարտահրավերներ հաղթահարված չեն, մանավանդ վերականգնված չէ Արցախի Հանրապետության տարածքային ամբողջականությունը, և միջազգայնորեն ճանաչված չէ նրա՝ անկախ պետության կարգավիճակը:

Նման պայմաններում առաջանցիկ են մնում ոչ միայն ՀՀ զինված ուժերի արդիականացումն ու վերազինումը, այլ նաև Արցախի Հանրապետության պաշտպանության բանակի արմատական վերափոխումը: Ինչքան էլ անհաղթահարելի թվան Արցախի Հանրապետությունում ռազմական շինարարության խնդիրները, օր առաջ պետք է ձեռնամուխ լինել դրանց հանգուցալուծմանը, պաշտպանական-անվտանգային համակարգի կենսունակության ու արդյունավետության բարձրացմանը: Ուղիների ու եղանակների քննարկումն այլ աշխատանքի կամ ուսումնասիրության թեմա համարելով՝ նպատակահարմար ենք գտնում այդ համատեքստում դիտարկել պաշտպանության բանակի և, ընդհանրապես, ՀՀ զինված ուժերի մարտավարության որոշ հարցեր այլ տարածաշրջանների զինված հակամարտությունների ու հատկապես 2020 թ. աշնանային պատերազմի ռազմագիտական վերլուծությունների լույսի ներքո:

Արցախի Հանրապետության դեմ ադրբեջանա-թուրքական ագրեսիվ, զավթողական և պատերազմական ու խաղաղ բնակչության ցեղասպանության հանցագործություններով ուղեկցվող 2020 թ. աշնանային ռազմարշավի վերաբերյալ բազմաթիվ հրապարակումներ կան մամուլում, թվայնացված լրատվական ու վերլուծական համացանցային հարթակներում և սոցիալական

ցանցերում: Ընթերցողի դատին են հանձնվել նաև առաջին գիտական կամ գիտահանրամատչելի հրատարակությունները[1]:

Այլևս ակնհայտ է, որ ինչպես ՀՀ-ում, այնպես էլ Արցախում ռազմական շինարարության առաջնահերթությունները որոշելիս պետք է հաշվի առնվեին XX դարի 90-ականներին տեղի ունեցած մի շարք զինված հակամարտություններում իրագործված զինված պայքարի սկզբունքորեն նոր ձևերը, որոնք հիմնված էին սպառազինության որակապես նոր միջոցների կիրառման վրա: Դրանք հատկապես ակներև էին Պարսից ծոցի գոտում, Բոսնիայում և Հարավսլավիայում ՆԱՏՕ-ի անդամ երկրների ծավալած ռազմական գործողությունների ժամանակ[2]: Մարտավարության արդիականացման ու նորովի դրսևորման բազում օրինակներ դիտարկվեցին Սիրիայում, Իրաքում, Իսրայելում և այլ երկրներում շարունակվող ռազմական գործողությունների թատերաբեմերում(ՌԳԹ): Դրանց վերլուծության հիման վրա ռազմական մասնագետները հանգել են այն եզրակացությանը, որ նորագույն բարձր տեխնոլոգիաների զարգացումն ավելի ու ավելի մեծ ազդեցություն է գործում մարտական գործողությունների համընդհանուր տեղեկութայնացման և ավտոմատացման ապահովման վրա: Ուշագրավ էր հատկապես այն, որ այդ գործողությունների ժամանակ կիրառվում էին բարձր ճշգրտության զենքեր՝ տնտեսական և ռազմական ենթակառույցները կազմող լայն սպեկտրի նշանակետերի չափավորված և ընտրողական խոցման նպատակով[3]: Տեղորոշման տիեզերական ու ժամանակակից այլ միջոցների, հետախուզության հնարավորությունների մեծացման շնորհիվ գործնականում հնարավոր է հայտնաբերել ցանկացած օբյեկտ և խոցման թիրախ դարձնել: Հետևաբար՝ ժամանակակից պատերազմներում գործնականում խոցելի են դառնում հակառակորդ երկրի ամբողջ տարածքով մեկ սփռված օբյեկտները,

---

[1]*Տե՛ս* ***Հակոբյան Թ. Ա.,*** *Մահվան հովիտ: 44-օրյա աղետ, 27 սեպտեմբեր-10 նոյեմբեր, 2020: Լրագրողի օրագրից, Երևան, Լուսակն, 2021, 359 էջ,* ***Հարությունյան Մ.Ա.,*** *«Արցախում ռազմարվեստի զարգացման արդի փուլի առանձնահատկությունները,» Շուշի-Երևան, «Կաճառ» գիտական կենտրոնի հրատարակչություն, 2021, էջ 33, 64-65, 87, 144, 149, 168, 246-247,* ***Պետրոսյան Մ.Ա.,*** *Պատերազմ իսերունդներ. Պատերազմի զարգացումը արդի փուլում», «Հայկական բանակ» (ՀՀ ՊՆ ՊԱՀՀ ռազմագիտական հանդես), 2021, № 1, էջ 16 և այլն (այսուհետև՝ նն):*

[2]*Տե՛ս* ***Գրիգորյան Մ. Գ.,*** *Տեղային պատերազմների և ռազմական բախումների բնույթն ու բովանդակությունը, «Հայկական բանակ», №1, 1999, էջ 37-47,* ***Նավասարդյան Ա.Գ.,*** *Նոր աշխարհակարգի մարտահրավերները փոքր պետությունների դիվանագիտությանը, http://www.diplomat.am/publ/authors/arman_navasardyan/1/40-1-0-1353,* ***Хаустова Н. А., Глазунов О. Н.,*** *Контуры стратегической нестабильности XXI века. Геополитические игры на мировой шахматной доске: прогнозы до 2030 года, М.: Ленанд, 2014, 176 с.,* ***Багатуров А. Д.,*** *Современный международный порядок. Современные международные отношения и мировая политика. М., Изд. Просвещение, 2005, с. 72 նն:*

[3]*Տե՛ս* ***Карпов И.А.,*** *«Приоритеты развития высокоточного оружия», «Военный парад», 2009, т. 95, № 05, с. 22-24,* ***Гурский Б. Г., Солунин В. Л., Свободин А. М.,*** *«Роль высокоточного оружия при ведении боевых действий в городских условиях», «Военная мысль», № 5, 2011, стр. 45-48:*

հարաբերական են դառնում «մարտական շփման գիծ», «թիկունք» և «ռազմաճակատ» հասկացությունները[1]:

Թուրքիայի բացահայտ ու համակողմանի աջակցությամբ և հաճախ անմիջական մասնակցությամբ, ինչպես նաև միջազգային ահաբեկչական, ծայրահեղ-իսլամիստական կազմակերպությունների զինյալների լայնորեն ներգրավմամբ 2020 թ. աշնանը Ադրբեջանի ծավալած ռազմական գործողությունների նախնական իսկ վերլուծությունը հանգեցնում է այն եզրակացությանը, որ թշնամին ավելի շուտ ու ճիշտ է գնահատել մարտական գործողությունների համընդհանուր տեղեկությայնացման և ավտոմատացման ապահովման վրա մեծ ազդեցություն ունեցող նորագույն բարձր տեխնոլոգիաների վճռորոշ նշանակությունը և 1994, մանավանդ՝ 2010-ական թվականներից նպատակասլաց նախապատրաստություններ է տեսել՝ օդային լիակատար գերակայության հասնելու ու նոր սերնդի պատերազմ վարելու համար: Ակնհայտ է, որ թուրք-ադրբեջանական-ահաբեկչական դաշինքի գործողությունների ժամանակ բարձր ճշգրտության զենքերով հիմնականում չափավորաբար և ընտրողաբար խոցվել են Արցախի Հանրապետության տնտեսական և ռազմական ենթակառույցներն ընդգրկող նշանակետերը: Տեղորոշման տիեզերական ու ժամանակակից այլ միջոցների, հետախուզության հնարավորությունների մեծացման շնորհիվ ոսոխը գործնականում հնարավորություն է ունեցել հայտնաբերելու ցանկացած օբյեկտ և այն դարձնել խոցման թիրախ: Հետևաբար՝ ահաբեկչական մեթոդներով հայ ժողովրդի դեմ Թուրքիայի աջակցությամբ Ադրբեջանի սանձազերծած նոր սերնդի պատերազմում գործնականում խոցելի են դարձել մեր հանրապետության ամբողջ տարածքով մեկ սփռված օբյեկտները, արդեն իսկ հարաբերական են դարձել «մարտական շփման գիծ», «թիկունք» և «ռազմաճակատ» հասկացությունները:

Ռազմական պատմաբան, պահեստազորի գնդապետ Մ. Ռ. Խաչատրյանը նկատել է, որ XX դարավերջին, սպառազինությունների և ռազմական տեխնիկայի նորագույն հեղափոխական տեսակների և տիպերի ստեղծմանը նպաստած գիտական ու տեխնոլոգիական հսկայական նվաճումներով հանդերձ, «գիտական կանխատեսումը Ռուսաստանում անընդունակ գտնվեց հիմնավորելու նոր սերնդի պատերազմների բնույթը»: Իսկ Հայաստանը, որ հեղինակի ձևակերպմամբ՝ «ռազմական, ռազմաքաղաքական, ռազմատեխնիկական և ռազմագիտական տեսակետներից գտնվելով Ռուսաստանի մեծ ազդեցության ներքո, եթե չասենք՝ նրանից բավական մեծ

---

[1]Տես ***Շիրխանյան Վ. Գ.,*** *Հայաստանի Հանրապետությունում ժամանակակից զինված ուժերի շինարարության հիմնահարցերը, «Զինված ուժերի կառուցում, ռազմավարություն, զորքերի կառավարում (ըստ զինատեսակների, զորատեսակների և հատուկ զորքերի)» մասնագիտությամբ ռազմական գիտությունների դոկտորի գիտական աստիճանի հայցման ատենախոսության սեղմագիր, Եր., 2000, էջ 6-18:*

կախվածության մեջ, նույնպես ի վիճակի չի եղել պարզաբանելու ռազմագիտական այդ հարցը»: Դա ռազմական պատմաբանը պայմանավորել է Հայաստանում ռազմական գիտության և ռազմական տեսության, այդ թվում՝ ռազմարվեստի ու ռազմական պատմագիտության թերզարգացվածությամբ, ինչը «դժվարացնում է համաշխարհային ռազմական գիտության, ռազմական տեսության, ռազմարվեստի զարգացման ու ռազմապատմական գիտության նվաճումներին հաղորդակից լինելը, առավել ևս՝ դրանք կիրառելը սեփական ռազմական անվտանգության ապահովման և ռազմական անվտանգության համակարգի կատարելագործման հսկայական կարևորության գործում»[1]: Անկասկած, այս միտքն ընդունելի կարող է լինել որոշ վերապահումներով: Անիմաստ է անտեսել վերջին տարիներին հատկապես ՀՀ ՊՆ ազգային ռազմավարական հետազոտությունների ինստիտուտի (ԱՌՀԻ) (այժմ՝ ՀՀ ՊՆ պաշտպանական ազգային հետազոտական համալսարան՝ ՊԱՀՀ) և «Նորավանք» ԳԿՀ-ի, ինչպես նաև այլ գիտաուսումնական հիմնարկների կողմից վերոհիշյալ ոլորտներում իրականացված հսկայածավալ գիտահետազոտական աշխատանքները ու դրանց արդյունքների հրատարակումը (*տե՛ս մեր աշխատության հավելվածի մատենագիտական ցանկը*[2]):

Առաջատար ռազմագետների կարծիքով՝ գերճշգրիտ և նոր ֆիզիկական սկզբունքների հիման վրա գործող զենքերը մինչև 2020-ական թվականները, իսկ որոշ երկրներում՝ ավելի շուտ, կսկսեն դուրս մղել ներկայիս բազմաթիվ զորային կազմավորումներ և կարժեզրկեն ոչ միայն միջուկային զենքը, այլև ցամաքային զորքերի հիմքի վրա կազմվող սովորական զինված ուժերը[3]: Ըստ որոշ կանխատեսումների՝ նոր պատերազմներն ըստ ամենայնի չեն ունենա տևական բնույթ, և զինված պայքարի ամբողջ գործընթացը կանցնի ուժեղ կողմի պարտադրած օրենքներով ու կանոններով. այն կողմի, որն ավելի լավ պատրաստված կլինի պատերազմի:

Դժբախտաբար, 2020 թ. աշնանը մեր սեփական կաշվի վրա զգացինք առաջատար ռազմագետների կանխատեսումներից շատերի իրականացումը հատկապես գերճշգրիտ զենքերիառավելության, ցամաքային զորքերի հիմքի վրա կազմված սովորական զինված ուժերի արժեզրկման և զինված պայքարն ուժեղ, պատերազմին ավելի լավ պատրաստված կողմի պարտադրած օրենքներով ու կանոններով ընթանալու առումներով:

---

[1] ***Խաչատրյան Մ. Ռ., «****Արցախի 2016 թ. Ապրիլյան քառօրյա պատերազմը և պատերազմների էվոլյուցիան. Մաս III», «Անդին» (գրական-գեղարվեստական, հասարակական-քաղաքական ամսագիր), հմ. 6, հունիս, 2016, էջ 109:*

[2] ***Հարությունյան Մ. Ա., «****Ռազմական շինարարությունը Արցախում 1991-2006 թթ.,» Շուշի, «Կաճառ» գիտական կենտրոնի հրատ., 2017, էջ 370-412:*

[3] ***Дульнев П. А., Ковалев В. Г., Ильин Л. Н., «****Асимметричное противодействие в сетецентрической войне», «Военная мысль», № 10, 2011, стр. 3-8, նույնը տես«Գլոբուս» վերլուծականհանդես, թիվ 8, 2012:*

Մասնագետները սկզբունքորեն կարևորել են այն հանգամանքը, որ նոր տիպի պատերազմ վարող կողմը, իր ռազմավարական նպատակներին հասնելու համար, պարտադրված չէ գրավել և երկար ժամանակ պահել հակառակորդի տարածքները: Տակավին 2016 թ. ապրիլյան նախահարձակումից 16, իսկ 2020 թ. աշնանային էքսպանսիայից 20 տարիներ առաջ ահազանգ է հնչեցվել, որ նոր սերնդի պատերազմներին չնախապատրաստված պետությունն իրեն դատապարտում է անխուսափելի պարտության, քանի որ հակառակորդի կողմից նոր միջոցներով հասցվող զանգվածային հարվածին դիմակայելու համար անհրաժեշտ է ունենալ միանգամայն այլ ԶՈՒ, որը պետք է ստեղծվի ոչ թե մեծ ցամաքային խմբավորումների, այլ պաշտպանության մի այնպիսի արդյունավետ համակարգի հիմքի վրա, որն ունակ լինի հետ մղելու երկարատև հարվածները և ունենա բավարար թվով տարբեր հեռահարությամբ խոցման սեփական գերճշգրիտ* միջոցներ[1]:

Ռուսաստանյան մասնագետների կարծիքով՝ նման սպառազինություն ունենալը հավասարեցնում է հակամարտող երկրների (դաշինքների) ռազմաստրատեգիական և աշխարհաքաղաքական հնարավորությունները՝ տնտեսական, գիտատեխնիկական և ռազմական զարգացման էական տարբերություններով հանդերձ[2]:

Անվերապահորեն համամիտ լինելով ռուսաստանյան մասնագետների հետ՝ գտնում ենք, որ եթե հայկական կողմերը հավուր պատշաճի ուշադրություն դարձնեին գերճշգրիտ զինատեսակներին, նմանօրինակ սպառազինությանը ու նոր սերնդի պատերազմ վարելու համար անհրաժեշտ միջոցներին, ապա կարող էին հասնել թուրք-ադրբեջանա-ահաբեկչական դաշինքի հետ սեփական ռազմաստրատեգիական և աշխարհաքաղաքական հնարավորությունների համաչափ հավասարեցմանը կամ տնտեսական, գիտատեխնիկական և ռազմական հնարավորությունների էական տարբերությունների համադրելիությանը:

---

*Հաստատված է, որ լիցքի հզորության և ճշգրտության հաշվին հրթիռի խոցունակությունը երկուական անգամ մեծացնելու դեպքում այն մեծանում է առաջին դեպքում 40 տոկոսով, իսկ երկրորդի՝ արդեն 400 տոկոսով:

[1]Տե՛ս **Շիրխանյան Վ. Գ.,** Հայաստանի Հանրապետությունում ժամանակակից զինված ուժերի շինարարության հիմնահարցերը, «Զինված ուժերի կառուցում, ռազմավարություն, զորքերի կառավարում (ըստ զինատեսակների, զորատեսակների և հատուկ զորքերի)» մասնագիտությամբ ռազմական գիտությունների դոկտորի գիտական աստիճանի հայցման ատենախոսության սեղմագիր, Եր., 2000, էջ 4:

[2]Տե՛ս **Рогозин О. К.,** «Высокоточные вооружения как явление XXI века», «Территория надежды», Сборник статей и аналитических записок Международной академии наук по проблемам национальной безопасности, М., 1999, с. 73:

Ուսումնասիրողները 10-15 տարվա հեռանկարում գերճշգրիտ զենքի կրակի ճշտության համար կանխատեսում էին բազմակի մեծացում, ԶՈՒ-ի տեսակների փոփոխություն: Եթե նախկինում զինված հակամարտության հիմնական բեռն ավանդաբար ընկնում էր ցամաքային զորքերի վրա, քանի որ դրանք ինքնուրույնաբար և այլ զորատեսակների աջակցությամբ պետք է հասնեին պատերազմի ռազմական ու քաղաքական նպատակներին, ապա նոր սերնդի պատերազմներում, ըստ երևույթին, բավական կլինի գերճշգրիտ զենքով շարքից հանել հակառակորդի հարվածային միջոցները, դրանց կառավարման համակարգերն ու ենթակառույցները, առաջին հերթին՝ հանգուցային ռազմական օբյեկտները, էներգամատակարարման և հաղորդակցման համակարգերը, որպեսզի կազմալուծվեն հակառակորդ երկրի քաղաքական կարգերը և ԶՈՒ-ի, ըստ երևույթին, նաև ամբողջ երկրի (պետության) ղեկավարումը:

2020 թ. աշնանային ագրեսիայի օրերին ակներև էր, որ գերճշգրիտ զենքով ՊԲ հարվածային միջոցները, դրանց կառավարման համակարգերն ու ենթակառույցները, առաջին հերթին՝ հանգուցային ռազմական օբյեկտները, էներգամատակարարման և հաղորդակցման համակարգերը շարքից հանելով՝թշնամին ըստ էության կազմալուծել էր մեր զինված ուժերի ու պետության օպերատիվ ղեկավարումը: Դժբախտաբար, ռազմական ու քաղաքական շատ գործիչներ դեռ կարծում էին, որ տակավին 1991-1994 թթ.զինված հակամարտության հիմնական բեռն ավանդաբար իր ուսերին կրած ցամաքային զորքերը դարձյալ ի զորու էին լինելու ինքնուրույնաբար և այլ զորատեսակների աջակցությամբ հասնելու պատերազմի ռազմական ու քաղաքական նպատակներին, այնինչ՝ նոր սերնդի պատերազմներում իրականությունը միանգամայն այլ էր: Ակներևաբար ռազմաճակատում ձախողումների պատճառներից պետք է համարել նաև մեր ռազմաքաղաքական ղեկավարության նոր սերնդի պատերազմ վարելու մասին իրատեսական պատկերացում և կիրառական հմտություններ չունենալը:

Արցախում ռազմական շինարարության առաջնահերթությունները որոշելու համար անհրաժեշտ էր հաշվի առնել տեսաբանների կանխատեսած փոփոխությունը ինչպես ռազմավարության, այնպես էլ օպերատիվ արվեստի ու մարտավարության ավանդական պատկերացումների համար: Մասնավորապես՝ մեծ է համարվում միաժամանակ բոլոր ուղղություններով և ռազմական գործողությունների թատերաբեմի ամբողջ տարածքով մեկ հարվածներ հասցնելու մարտավարության կողմից անգամ գլխավոր հարվածի ուղղությամբ ուժերի կենտրոնացման հասկացությունը ստվերում թողնելու հավանականությունը:

Մասնագետների այն դիտարկումը, որ նոր տիպի պատերազմ վարող կողմերը, իրենց ռազմավարական նպատակներին հասնելու համար, ամենևին

էլ պարտադրված չեն լինի գրավել և երկար ժամանակ պահել հակառակորդի տարածքները, կարծես թե թյուրըմբռնում էր առաջ բերել հասարակության որոշ շրջաններում պաշտոնական լրատվամիջոցներով և տեղեկատվական միասնական շտաբի միջոցով մարտավարական նահանջների հետևանքով մեր չափանիշներով ընդարձակտարածքներ ժամանակավորապես թողնելու մասին հայտարարությունների նկատմամբ:

Հավանական է համարվել, որ կգան պատերազմի վարման ընդունված մեթոդների իմաստազրկման, մինչև անգամ նորագույն մարտական տեխնիկայի կիրառման աննպատակահարմարության ժամանակները: Մինչև անգամ ցամաքային խմբավորումներ կիրառելու անհրաժեշտություն չի լինի այն պետությունների համար, որոնք լիարժեք կերպով են նախապատրաստվել նոր սերնդի պատերազմին: Գործնականում անհնարին կլինի առանձնացնել մարտավարական բնագծերն ու թևերը: «Ռազմաճակատ», «թիկունք» և այլ բառեզրերի փոխարինելու կգան «հարվածի ենթակա» ու «հարվածի ոչ ենթակա» հասկացությունները: Ենթադրվում է, որ դժվար կլինի նաև տարբերակել ռազմավարությունը և օպերատիվ արվեստը: Ավելին՝ եթե հակառակորդը պատրաստ չլինի նոր սերնդի պատերազմին և նախապատվություն տա իր ցամաքային ուժերի կիրառմանը, ապա անգամ այդ պարագայում թերևս հարկ չի լինի ջախջախել դրանք[1]: Տեսականորեն հնարավոր է համարվել, որ ցամաքային ուժերը, բացի հակահարվածի միջոցներից, այլևս լուրջ վտանգ չեն ներկայացնի և քայքայված տնտեսության պայմաններում դատապարտված կլինեն անմարտունակության և լրիվ քայքայման:

2020 թ. աշնանը հաճախակի էինք հայտնվում այնպիսի իրավիճակներում, երբ թվում էր, որ եկել են պատերազմի վարման ընդունված մեթոդների իմաստազրկման, մինչև անգամ նորագույն մարտական տեխնիկայի կիրառման աննպատակահարմարության ժամանակները: Նոր սերնդի պատերազմի պահանջներին հայկական զինված ուժերի կարողությունները համապատասխանեցնելու գործն անհապաղ ու պատեհաժամորեն ավարտելը կարող էր թեթևացնել ցամաքային ուժերի գործառույթները ռազմաճակատում և նվազեցնել անվերադարձ կորուստները (թեկուզ պատերազմի որոշ փուլերում): 2020 թ. աշնանային ռազմարշավի օպերատիվ-մարտավարական իրադրության նախնական իսկ գնահատումը ցույց է տվել, որ հատկապես հարավային

---

[1] *Ներկայումս ռազմական գիտության մեջ որոշակի զարգացում է ապրել արդյունքների հասնելու վրա խարսխված գործողությունների (ԱՀԽԳ) վերաբերյալ տեսությունը, որի առաջին սկզբունքը (կանոնը) պարտադիր չի համարում հակառակորդի մարտական հնարավորությունների ոչնչացումը՝ անհրաժեշտ արդյունքի հասնելու համար (տե՛ս* ***Арзуманян Р.,*** *Сложное мышление и сеть: парадигма нелинейности и среда безопасности 21-ого века, Ереван, НОФ «Нораванк», 2011, с. 345):*

ուղղությունում գործնականում անհնարին է դարձել մարտավարական բնագծերի ու թևերի առանձնացումը: Ստեղծված իրավիճակում «ռազմաճակատ», «թիկունք» և այլ եզրաբառերի փոխարեն ավելի բնութագրական են դարձել «հարվածի ենթակա» ու «հարվածի ոչ ենթակա» հասկացությունները: Փաստորեն դժվարացել է նաև ավանդական ռազմավարությունը և օպերատիվ արվեստը տարբերակելը, մանավանդ որ հիբրիդային պատերազմ մղող հակառակորդը առանձնակի ջանքեր չէր գործադրում իր ցամաքային ուժերը զանգվածաբար կիրառելու և Արցախի Հանրապետության այլ բնագծերում (հատկապես *Ակնա-Ասկերան-Ստեփանակերտ* ռազմավարական գծի վրա) պաշտպանվող ՊԲզորամասերը ջախջախելուուղղությամբ: Տեսականորեն հնարավոր համարվող այն իրավիճակը, երբ ցամաքային ուժերը, բացի հակահարվածի միջոցներից, այլևս լուրջ վտանգ չեն ներկայացնում քայքայված տնտեսության ու ղեկավարման համակարգի կազմալուծման պայմաններում և, ի վերջո, դատապարտված կլինեն անմարտունակության և լրիվ քայքայման, փաստորեն ստեղծվել էր նաև մեր հանրապետությունում: Այս փաստի հաշվառմամբ անհասկանալի է Ադրբեջանի էներգակիրների հանքերի ու խողովակաշարերի թիրախավորման անմեկնելի ձգձգումը: Հապաղումը նշանակում էր հրաժարվել Արցախի Հանրապետության դեմ ագրեսիան, միջազգային ահաբեկչական խմբավորումներից հավաքագրված վարձկանների վճարման և խաղաղ բնակավայրերի հրթիռակոծման ու ռմբակոծման համար ծախսվող թշնամի երկրի ռազմական բյուջե վիթխարի արտարժույթի հոսքն ընդհատելու բացառիկ հնարավորությունից: Ավելին, զինադադարի մասին 2020 թ. նոյեմբերի 9-ի հայտարարությունը, որը կապիտուլյացիոն ու անընդունելի պայմաններ էր փաթաթում հայկական պետականության վզին, հնարավորություն տվեց թուրք-ադրբեջանցի զավթիչներին առանց մի կրակոցի, առանց որևէ ջանքերի բռնագրավելու Արցախի Հանրապետության ռազմավարական նշանակության բազմաթիվ բնագծեր Ակնայի, Քարվաճառի, Մարտակերտի և այլ շրջաններում:

Վերոնշյալ բնույթի պատերազմներում հաղթանակ կարող են ապահովել միմիայն համապատասխան զինված ուժերը: Ընդ որում, եթե նախկինում պետությունների զինված ուժերը բաղկացած էին համապիտանի բաղադրիչներից, որոնք, ելնելով իրադրությունից, պատրաստ էին կատարելու թե պաշտպանական և թե հարձակողական գործառույթներ, ապա նոր սերնդի պատերազմների համար անհրաժեշտ են այնպիսի զորքեր, որոնց գործառույթները լինեն հստակորեն տարբերակված, ինչի հետևանքով պահանջվում է ԶՈՒ-ի կառուցվածքային բաղադրիչների, նրանց տեսակների ու սպառազինության համապատասխան փոփոխություն:

Ակնհայտ է, որ 2020 թ. պատերազմի աղետալի հետևանքերի պայմաններում Արցախի զինված ուժերի կոնկրետ կազմակերպվածքն ուղիղ համեմատական է

լինելու մեր հանրապետության հնարավորություններին և նրան, թե որքան համարժեք են գնահատվելու Արցախի ինքնիշխանությունն ու անվտանգությունը ոչ միայն մեր պետության, այլև Հայաստանի Հանրապետության և Սփյուռքի կողմից: Հետևաբար, ժամանակակից զինված ուժերի շինարարության հիմնախնդիրների լուծումը և անվտանգության հիմնական երաշխավորի՝ պաշտպանության բանակի (ընդհանրապես՝ Արցախի Հանրապետության ԶՈՒ-ի) մշտական կատարելագործումը մեր հանրապետության ինքնիշխան գոյության և զարգացման անհրաժեշտ պայման են:

Հոդվածը տպագրության է երաշխավորել խմբագրական խորհրդի պ.գ.դ. Վ.Մ.Ավանեսյանը:

ՀՏԴ 327.5

Քաղաքագիտություն

Հրայր ՓԱՇԱՅԱՆ
ԱրՊՀ պատմության և քաղաքագիտության դոցենտ, բ.գ.թ.
E-mail: hrayr.pashayan@mail.ru

Լիանա ԲԱԼԱՅԱՆ
Ստեփանակերտի համար 2 հիմնական դպրոցի ուսուցչուհի

ՂԱՐԱԲԱՂՅԱՆ ՀԱԿԱՄԱՐՏՈՒԹՅՈՒՆ. ՊՐԱՀՅԱՆ ԳՈՐԾԸՆԹԱՑԸ (2005-2006ԹԹ.) ԵՎ ՌԱՄԲՈՒՅԵՈՒՄ ՉԲԱՑՎԱԾ ՇԱՄՊԱՅՆԸ[1]

2020թ. պատերազմից հետո հայկական շրջանակներում հաճախ կարելի է լսել, այսպես կոչված ոչմիթիզականության դառը հետևանքների մասին: Այս համատեքստում հոդվածում ներկայացվում են Պրահյան գործընթացի շրջանակներում 2005-2006թթ. տեղի ունեցած բանակցությունները: Ցույց է տրվում, որ հակամարտության չկարգավորվածությունը պայմանավորված է ոչ թե ոչմիթիզականության, այլ աղրբեջանական կողմի՝ բանակցություններում ցուցաբերած առավելապաշտական ու ագրեսիվ վարքով: Դրանք հերթական անգամ ապացուցում են, որ բանակցություններում հակամարտող կողմերի դիրքորոշումներն արտացոլում են ոչ թե խնդրի բարոյաիրավական, այլ դրանում ներքաշված երկրների ռազմաքաղաքական ուժերի իրական հարաբերակցությունը:

Բանալի բառեր՝ Ղարաբաղյան հակամարտություն, «Պրահյան գործընթաց», կարգավիճակ, տարածքներ, հանրաքվե, կարգավորման սկզբունքներ:

Г.Пашаян, Л. Балаян

КАРАБАХСКИЙ КОНФЛИКТ. ПРАЖСКИЙ ПРОЦЕСС (2005-2006) И НЕОТКРЫТОЕ ШАМПАНСКОЕ В РАМБУЙЕ

[1] Հետազոտությունն իրականացվել է ԼՂՀ ԿԳՄՍ նախարարության կողմից տրամադրվող ֆինանսական աջակցության՝ №scs20-003 գիտական թեմայի շրջանակներում:

После войны 2020 года в армянских кругах часто можно услышать так называемое о горьких последствиях нежелания отдать пядь земли. В этом контексте в статье представлены переговоры, которые проходили в рамках Пражского процесса в 2005-2006 гг. Показано, что неразрешенный конфликт связан не с нежеланием армянской стороны уступить территорию, а с агрессивным поведением азербайджанской стороны в достижении максимума на переговорах. Они еще раз доказывают, что позиции конфликтующих сторон на переговорах отражают не морально-правовую составляющую вопроса, а реальное соотношение военно-политических сил вовлеченных в него стран.
Ключевые слова: Карабахский конфликт, «Пражский процесс», статус, территории, референдум, принципы урегулирования.

H. Pashayan, L. Balayan

KARABAKH CONFLICT. PRAGUE PROCESS (2005-2006) AND UNDISCOVERED CHAMPAGNE AT RAMBOUILLET

After the war of 2020, one can often hear in Armenian circles about the bitter consequences of the so-called unwillingness to give up an inch of land. In this context, the article presents the negotiations that took place within the framework of the Prague Process in 2005-2006. It is shown that the unresolved conflict is not due to the unwillingness of the Armenian side to cede territory, but to the aggressive behavior of the Azerbaijani side in achieving the maximum in the negotiations. They once again prove that the positions of the conflicting parties in the negotiations reflect not the moral-legal issue of the issue, but the real ratio of the military-political forces of the countries involved in it.
Key words: Karabakh conflict, "Prague process", status, territories, referendum, principles of settlement.

2020թ. պատերազմից հետո հայկական շրջանակներում հաճախ կարելի է լսել այսպես կոչված ոչմիթիզականության դառը հետևանքների մասին: Դրա իմաստը կայանում է նրանում, թե իբր Ադրբեջանին ոչինչ չզիջելու հայկական կողմերի առավելապաշտությունը ի վերջո այսպիսի աղետի հասցրեց մեզ: Ոմանք, նույնիսկ, իրենց պայծառատեսությանը հագուրդ տալով, հայի վերջին խելքով առիթից առիթ հայտարարում են, թե իրենք ժամանակին առաջարկել են «գրավված» տարածքները հանձնել Ադրբեջանին և հանգիստ ապրել հայրենիքի մնացյալ հատվածում, չնայած որև է մեկը նման բան չի երաշխավորել: Կարելի է ենթադրել, որ նման մտածողները կամ իրականում տեղյակ չեն Ադրբեջանի մտադրություններից, կամ չեն ցանկանում իրականությունն ընդունել այնպես, ինչպես որ է: Իհարկե ադրբեջանական կողմն էլ չի հապաղում ցանկացած առիթ օգտագործելու՝ Հայաստանին ագրեսոր ներկայացնելու, սեփական ռազմական հանցագործությունները որպես ազատագրական պայքար ներկայացնելու,

հայկական ֆաշիզմը ոչնչացնելու, իր տարածքներն ազատագրողի կերպար ձևավորելու համար[1]:

Ոչմիթիզականության և «սեփական տարածքների ազատագրման» մասին թեզերը իրականում միայն խնդրի բարոյական կողմն են ներկայացնում: Հակառակ կողմում Ադրբեջանի և նրա կնքահայր Թուրքիայի տարածաշրջանային և աշխարհաքաղաքական շահերն են: Այլապես ոչնչով չես բացատրի 2020թ. աշնանային հաղթարշավից ու սեփական տարածքների ազատագրումից հետո ադրբեջանա-թուրքական կողմի հավակնությունները Հայաստանի Հանրապետության տարածքների և մասնավորապես Սյունիքի նկատմամբ[2]: Հետևաբար, ոչմիթիզականության կամ «սեփական տարածքներն ազատագրելու» Ադրբեջանի սանձազերծած պատերազմի թեզը հարցի բարոյա-իրավական հիմնավորումն է, ինչը հանդիսանում է սեփական շահերն առաջ մղելու (հայերիս դեպքում պարտությունն արդարացնելու) արդյունավետ քաղաքական գործիք:

Ակնհայտ է նաև, որ էթնոքաղաքական հակամարտությունների կարգավորման գործընթացում բարոյականությունը, «միջազգային իրավունքը» կամ «պատմական արդարությունը» երկրորդական դեր են խաղում: Պարզապես Ադրբեջանն ուներ Արցախը զավթելու քաղաքական և ռազմական հնարավորություններ[3]: Դրա մասին են վկայում նաև Հարավային Օսիայի, Աբխազիայի և հատկապես Կոսովոյի հակամարտությունները[4]: Եթե վաղը այդպիսի հնարավորություն ստեղծվի նաև Սյունիքի կամ ՀՀ այլ տարածքների գրավման համար, ապա համոզված ենք, որ Ադրբեջանը որևէ բանի առաջ կանգ չի առնի: Հետևաբար, առաջադրված քաղաքական նպատակներին հասնելու, այդ թվում նաև հակամարտությունների կարգավորման գործընթացում առաջնահերթ նախապայմանը շարունակում է մնալ ռազմաքաղաքական հզորությունը, այլ ոչ թե բարոյապատմական արդարությունը:

---

[1] *Տե՛ս* ***Алиев И.:*** *Без колебаний еще раз разобьем голову армянскому фашизму, https://haqqin.az/news/221264*

[2] *Այս մասին հերթական անգամ 2021թ. սեպտեմբերի 19-ին հայտարարել է Թուրքիայի նախագահը: Լրագրողի այն հարցին, թե ինչ է կարծում Էրդողանը Հայաստանի վարչապետի այն հայտարարությանը, թե թույլ չի տա միջանցքի բացում Ադրբեջանի և Նախիջևանի միջև, վերջինս պատասխանել է.«Այդ միջանցքի բացել-չբացելու հարցը քաղաքական հարց է: Թերևս մտածելու տեղիք է տալիս, երբ մի կողմից՝ նա նման բան է ասում, իսկ մյուս կողմից՝ ուզում է հանդիպել ինձ հետ: Եթե նա ցանկանում է հանդիպել Էրդողանի հետ, ապա այժմ պետք է որոշակի քայլեր ձեռնարկի…»: Տե՛ս՝https://www.aa.com.tr/tr/gundem/cumhurbaskani-erdogan-turkiye-kimsenin-kapi-kulu-degildir/2368670 կամ https://www.civilnet.am/news/633243/ Էրդողանը հայտարարել է, որ Փաշինյանը Վրաստանի վարչապետի միջոցով հանդիպելու առաջարկ է փոխանցել:*

[3] *Տե՛ս* ***Արբահամյան Ա.****, Ինչ հնարավորություններ է օգտագործել Ադրբեջանը, https://www.aravot.am/2021/09/23/1217511/*

[4] ***Shevchuk V.****, Косово – «уникальный» конфликт интересов. https://www.researchgate.net/publication/326426385_Kosovo_-_unikalnyj_konflikt_interesov*

Ադրբեջանի ապակառուցողական ու ագրեսիվ վարքը դրսևորվել է Ղարաբաղյան կարգավորման գրեթե բոլոր փուլերում, որոնցից մեկին՝ Պրահյան գործընթացի 2005-2006թթ. բանակցություններին է նվիրված սույն հոդվածը: Դրանք հերթական անգամ ապացուցում են, որ հակամարտող կողմերի դիրքորոշումներն առավելապես արտացոլում են նրանց ուժերի իրական հարաբերակցությունը այլ ոչ թե խնդրի բարոյաիրավական կողմը[1]: Այսպես՝ 2004թ. վերջին Ղարաբաղյան հակամարտության՝ Պրահյան գործընթացի շրջանակներում առաջացած ճգնաժամը հաղթահարելուց հետո[2] 2005-ի սկզբներին վերսկսվում են բանակցությունները: Արդեն հունվար-ապրիլ ամիսներին Հայաստանի և Ադրբեջանի արտգործնախարարները երեք հանդիպում են անցկացնում Պրահայում, Լոնդոնում և Ֆրանկֆուրտում: Հունվարյան բանակցություններից հետո Ռուսաստանի արտգործնախարարությունը հաղորդագրություն է տարածում, որտեղ նշվում է, որ դիվանագետները քննարկում են հակամարտության բոլոր ասպեկտները, այդ թվում այնպիսի ցավոտ հարցեր, ինչպիսիք են զորքերի դուրսբերումը, տարածքների ապառազմականացումը, միջազգային երաշխիքներն ու Լեռնային Ղարաբաղի կարգավիճակը: «Քննարկվող հարցերից մի քանիսի ուղղությամբ որոշակի առաջընթաց է նկատվում տեսակետների մոտեցման ուղղությամբ, երկու կողմերն էլ հաստատում են համատեղ աշխատանքը շարունակելու պատրաստակամությունը»,-նշել էր Ռուսաստանի արտաքին քաղաքական գերատեսչությունը[3]: Արտգործնախարարների՝ մեկը մյուսին հաջորդած շփումներից հետո մայիսի 15-ին Վարշավայում հանդիպում են նախագահներ Ի.Ալիևն ու Ռ.Քոչարյանը: Բանակցությունները շարունակվում են մոտ երեք ժամ: Հանդիպման մեկնարկին կես ժամ նախագահների հետ են լինում ԱՄՆ պետքարտուղարության բարձրաստիճան ներկայացուցիչը, Ռուսաստանի ու Ֆրանսիայի արտգործնախարարները: Դիվանագետները նախագահների սեղանին են դնում կարգավորման «շրջանակային համաձայնագիրի» հիմնարար սկզբունքները, որոնց վրա էլ պետք է հենվեր վերջնական համաձայնությունը: Ալիևն ու Քոչարյանը տեսակետներ չեն հայտնում, բայց հանձնարարում են իրենց արտգործնախարարներին շարունակել հանդիպումները[4]:

---

[1] *Տե՛ս **Փաշայան Հ.**, Քաղաքական փաստարկները Ղարաբաղյան հիմնախնդրի փաստաթղթերում և կարգավորման գործընթացում, Ստեփանակերտ, 2016, 256 էջ:*

[2] *Այս իրադարձությունների մասին է հեղինակի՝ Հայաստանի (երրորդ) Հանրապետության և Արցախի Հանրապետության հռչակման 30-րդ տարեդարձին նվիրված միջազգային գիտաժողովին (2021թ. սեպտեմբեր) ներկայացրած՝ «Ղարաբաղյան հակամարտություն. Պրահյան գործընթացի մեկնարկը և հիմնական շեշտադրումները ըստ 2004 թվականի ԵԱՀԿ ՄԽ զեկույցի» հոդվածը:*

[3] *МИД России отмечает подвижки в сближении взглядов Еревана и Баку по нагорно-карабахскому урегулированию, https://ria.ru/20050114/1698447.html*

[4] *https://www.azatutyun.am/a/29935114.html*

Մամուլում տեղ գտած հրապարակումներից կարելի է ենթադրել, որ «շրջանակային համաձայնագրի» հիմնարար սկզբունքներում ներառված էին այն կետերը, որոնք քննարկվել են 2004թ. Պրահյան գործընթացի շրջանակներում[1]: Նախագահների հանդիպումից հետո այդ մասին անուղղակիորեն հայտարարել է նաև Ադրբեջանի ԱԳ նախարար Էլմար Մամեդյարովը[2], չնայած ըստ միջազգային ճգնաժամային խմբի 2005թ. ներկայացրած զեկույցի՝ հակամարտության կարգավորման ռազմավարության մեկ, էջանոց ուրվագիծը Մինսկի խմբի համանախագահները ներկայացրել են նույն թվականի օգոստոսի 27-ին տեղի ունեցած հանդիպմանը[3]: Առաջարկությունների էությունն այն էր, որ Հայաստանը զիջի «գրավյալ» յոթ տարածքներից հինգը: Խաղաղության պայմանագրում նշվում է, որ 10-15 տարի անց Լեռնային Ղարաբաղի տարածքում հանրաքվե անցկացնելու պատճառով որոշվում է դրա վերջնական կարգավիճակը, և այս ընթացքում Լաչինը և Քելբաջարը մնում են հայկական ուժերի վերահսկողության տակ: Ադրբեջանցի փախստականները վերադառնում են Ղարաբաղ, իսկ հակամարտության գոտում խաղաղապահ զորքեր են տեղակայվում[4]: Արտգործնախարարական հերթական հանդիպումը տեղի ունեցավ 2005թ. հունիսի 17-ին, Փարիզում: Առաջարկված տարբերակների ձախողումից հետո միջնորդները շարունակում են փորձերը նոր ուղղությամբ: Համանախագահները փորձում էին կողմերի համաձայնությունը ստանալ կարգավորման հիմնարար սկզբունքների շուրջ, որոնց վրա հետո պետք է սկսվեին բանակցությունները հաշտության վերջնական համաձայնագրի համար՝ զուգահեռ հասարակություններին նախապատրաստելով փոխզիջման:

Այս հանդիպումից հետո խոսելով բանակցությունների մասին Ադրբեջանի արտգործնախարարը պարզաբանեց, որ կողմերը առանձին են ընտրում հարցերը և որոշելով մեկը՝ անցնում են մյուսին՝ «ասես մարգարիտները ամրացնելով մետաքսե թելին»: Երկու կողմերն այժմ եզրակացության ուղիներ են փնտրում այն հարցերի վերաբերյալ համաձայնության գալու համար, թե ինչպես է որոշվելու կարգավիճակը, բայց բուն որոշման ընդունումը հետաձգելով մինչ այլ ժամանակ, մինչև այլ ասպեկտների իրագործում[5]: 2005թ. հուլիսի կեսերին, երբ համանախագահները հերթական անգամ ժամանել էին տարածաշրջան, լրատվամիջոցներում եղավ արտահոսք, ըստ որի՝ հայկական

---

[1] *Ավելի ուշ անուղղակիորեն հաստատել է նաև ԵԱՀԿ Մինսկի խմբի ամերիկացի համանախագահը՝ Մեթյու Բրայզան. «Նախագահներին ներկայացվել է շրջանակային համաձայնագիր», https://www.azatutyun.am/a/1582665.html*

[2] *В Варшаве состоялась встреча президентов Армении и Азербайджана Роберта Кочаряна и Ильхама Алиева. https://armenpress.am/rus/news/544818/rus/*

[3] *«Нагорный Карабах: план установления мира», Доклад No 167, Европа, 11 октября, 2005 г., ст. 2.*

[4] *https://studbooks.net/21165/istoriya/prazhskiy_protsess*

[5] *«Нагорный Карабах: план установления мира», Доклад No 167, Европа, 11 октября, 2005 г., ст. 13.*

կողմը համաձայն է Ադրբեջանին վերադարձնել ԼՂ-ն շրջապատող տարածքները, ինչի դիմաց Բաքուն կհամաձայնի հետագայում ԼՂ կարգավիճակի հարցով հանրաքվե անցկացնելուն[1]: Մասնավորապես՝ Ղարաբաղյան հակամարտության լուծման հիմնական առանցքը, ըստ մամուլի, 10-15 տարվա ժամկետում անցկացվելիք ժողովրդական հանրաքվեն է լինելու. ժողովրդին հնարավորություն է տրվելու որոշել Լեռնային Ղարաբաղի ապագա կարգավիճակը[2]:

Պետք է ասել, որ հանրաքվեի տարբերակը շրջանառության մեջ էր դրվել դեռևս ամիսներ առաջ, սակայն այն ժամանակ խոսվում էր Ադրբեջանում և Ղարաբաղում հանրաքվե անցկացնելու մասին, իսկ այսօր խոսքը միայն Լեռնային Ղարաբաղում անցկացվելիք հանրաքվեի մասին է: Ընդ որում, մինչև դրա անցկացումը Ադրբեջանը փաստորեն ճանաչում է Լեռնային Ղարաբաղի այսօրվա դե ֆակտո կարգավիճակը, այսինքն՝ ինքնորոշման իրավունքը: Ղարաբաղի վերահսկողության տակ է մնում Լաչինը: Ինչ վերաբերում է հայկական ուժերի վերահսկողության տակ գտնվող ադրբեջանական տարածքներին, ապա նախատեսվում էր հինգ տարածք վերադարձնել Ադրբեջանին՝ Ղարաբաղում հանրաքվե անցկացնելու հնարավորության դիմաց: Հանրաքվեում ղարաբաղցիները որոշելու են իրենց կարգավիճակը՝ միանալ Հայաստանին, մնալ Ադրբեջանի կազմում կամ դառնալ անկախ[3]: Հանդիպումների ընթացքում խոսվել է նաև անվտանգության երաշխիքների մասին: Թե՛ հայ, թե՛ ադրբեջանցի դիվանագետները, ինչպես նաև միջազգային միջնորդները հայտնել են, որ հակամարտության գոտում տեղակայվելու են միջազգային խաղաղապահ ուժեր: Չէր նշվում, սակայն, թե կոնկրետ ինչ ուժեր: Ադրբեջանը միշտ դեմ է եղել, որ դրանց կազմում լինեն ռուս զինվորներ, իսկ Հայաստանը, իր հերթին, դեմ էր թուրքական ուժերի տեղակայմանը: Դիվանագիտական աղբյուրների հաղորդած տեղեկություններով, խաղաղապահների հարցը նույնպես գրեթե լուծվել է. այն է՝ միջազգային խաղաղապահ ուժեր տրամադրող երկրները չպետք է լինեն Մինսկի խմբի անդամ: Սրանով բավարարվում են թե՛ Հայաստանի և թե՛ Ադրբեջանի պահանջները, քանի որ և՛ Թուրքիան, և՛ Ռուսաստանը անդամակցում են ԵԱՀԿ Մինսկի խմբին[4]:

Ամենաթեժ բանավեճը սակայն ծավալվեց կողմերի ձեռնարկելիք գործողությունների համաձայնեցման շուրջ: Պայմանավորվածություն կար, որ Լեռնային Ղարաբաղից դեպի արևելք ու հարավ գտնվող ու հայերի կողմից

---

[1] *Տե՛ս **Հակոբյան Թ.**, Կանաչ ու սև. Արցախյան օրագիր, Եր., 2011, էջ 389:*

[2] *Ղարաբաղյան հակամարտությունը կարող է լուծվել արդեն այս տարի, https://www.azatutyun.am/a/1577659.html*

[3] *Ղարաբաղյան հակամարտությունը կարող է լուծվել արդեն այս տարի, https://www.azatutyun.am/a/1577659.html*

[4] *Նույն տեղում*

վերահսկվող հինգ ադրբեջանական շրջանները պիտի վերադարձվեին հնարավորինս շուտ, այսինքն՝ երբ դա գործնականում հնարավոր դառնար: Սակայն ադրբեջանցիները, պնդում էին, որ Հայաստանի ու Ղարաբաղի միջև ընկած երկու արևմտյան տարածքները՝ Քելբաջարի լեռնային շրջանը և Լաչինի «ոչ միջանցքային» հատվածը, նույնպես ամբողջությամբ ադրբեջանական տարածքներ են եղել մինչև հակամարտությունը, ուստի պետք է վերադարձվեն նույն ժամանակացույցի շրջանակներում: Ավելին՝ ըստ Ադրբեջանի փոխարտգործնախարար Արազ Ազիմովի՝ «Հանրաքվե անցկացնելու մասին հայտարարությունները ոչ այլ ինչ են, քան շահարկումներ», Պրագայում ընթացող բանակցությունների հիմնական թեման օկուպացված 7 շրջանների ազատագրումը և Ադրբեջանի տարածքային ամբողջականության վերականգնումն է[1]: Հայկական կողմը չէր համաձայնում առանց փոխարենը ոչինչ ստանալու վերադարձնել այդ տարածքները՝ պնդելով, թե դրանք Լեռնային Ղարաբաղի անվտանգության առումով ռազմավարական տարածքներ են: Ուստի նրանք հանդես եկան պատասխան առաջարկով, որը 2006 թվականից դրվեց խաղաղ կարգավորման ծրագրի առանցքում. Լեռնային Ղարաբաղին տրվում է «միջանկյալ կարգավիճակ», իսկ վերջնական կարգավիճակի որոշման հարցը հետաձգվում է[2]:

Պրահյան գործընթացի հիմնական գաղափարներից մեկն էլ Լեռնային Ղարաբաղի ապաշրջափակումն էր: Ըստ այդմ՝ Ղարաբաղը բացվում էր արտաքին աշխարհի համար, ու նրան շնորհվում են միջազգային կազմակերպությունների աշխատանքներին մասնակցելու (օրինակ՝ դիտորդի կարգավիճակ ԵԱՀԿ-ում) որոշակի իրավունքներ, բայց ոչ լիակատար միջազգային սուվերենություն[3]: «Փուլափաթեթային ձևաչափի» լուծման այս տարբերակը, ըստ մամուլում հրապարակված տեղեկատվության, ներառում է նաև հայ-թուրքական հարաբերությունների, մասնավորապես՝ հայ-թուրքական սահմանի բացման հարցը. համաձայնագրի ստորագրման պահից Թուրքիան վերաբացում է իր սահմանը Հայաստանի հետ, իսկ Ադրբեջանը ապաշրջափակում է հաղորդակցության ուղիները[4]:

Մամուլում տարածված տեղեկատվությունը կտրված չէր իրականությունից, ինչի մասին է փաստում Մինսկի խմբի համանախագահների՝ Հայաստանում ու Ադրբեջանում հուլիսի կատարած «զգալի առաջընթացի» մասին հայտարարությունները: «Կողմերը եկել-հասել են այնպիսի սահմանի, որ մենք արդեն աշխատում ենք ձևակերպումների վրա», -Երևանում հայտարարում է

---

[1] *Տե՛ս* ***Араз Азимов****: «Высказывания о проведении референдума ничего, кроме спекуляции не азначают», 13.01.05. ИА «АПА», Карабах обсуждается, Баку, 2006, ст. 207-208.*

[2] *Տե՛ս* ***Թոմաս դե Վաալ,*** *նշվ. աշխ, էջ 397*

[3] *Նույն տեղում*

[4] *Տե՛ս Ղարաբաղյան հակամարտությունը կարող է լուծվել արդեն այս տարի, https://www.azatutyun.am/a/1577659.html*

միջնորդական խմբի ռուս համանախագահ Յուրի Մերզլյակովը՝ վերահաստատելով, - միջնորդներն աշխատում են ձևակերպել «ապագա կարգավորման հիմնական սկզբունքները»[1]:

2005թ. օգոստոսի 27-ին Կազանում, ԱՊՀ ղեկավարների գագաթնաժողովի շրջանակներում տեղի է ունենում նախագահների՝ *Քոչարյան-Ալիև* հերթական հանդիպում: Հանդիպումից առաջ միջնորդները հայտարարել էին, որ պատրաստվում են նախագահների քննարկմանը ներկայացնել արտգործնախարարների հանդիպումների արդյունքում ստեղծված փաստաթուղթ՝ կարգավորման հիմնարար սկզբունքների մասին: «Բանակցային գործընթացը խորացել է՝ ինչպես երբեք չէր եղել անցյալում, և հասել շատ լավ մակարդակի», -հայտարարում է ամերիկացի համանախագահ Ս.Մաննը[2]: Այն, որ իրոք Պրահյան գործընթացի շրջանակներում զգալի աշխատանք է տարվել հակամարտության կարգավորման ուղղությամբ, վկայում է նույն թվականի դեկտեմբերին ԵԱՀԿ բարձր պլանավորման խմբի տարածաշրջան այցելությունը, որի ընթացքում քննարկվում է խաղաղապահների տեղակայման հնարավորությունը: Ըստ Հայաստանի արտգործնախարար Վ. Օսկանյանի՝ «ԵԱՀԿ ներկայացուցիչները որոշել են սկսել այդ աշխատանքը՝ խուսափելու հնարավոր իրավիճակից, երբ կողմերը համաձայնության կգան հիմնախնդրի կարգավորման շուրջ, իսկ խաղաղապահ օպերացիան նախապատրաստված չլինի»[3]: Ավելի ուշ խաղաղապահների մասին խոսել է նաև ԱՀ ԱԳ նախարար Էլմար Մամեդյարովը՝ շեշտելով, որ տվյալ հարցը հանդիսանում է Ղարաբաղյան կարգավորման բանակցային գործընթացի 9 տարրերից մեկը[4]: Ռուս համանախագահն էլ նշել է, թե նախատեսվում է 10.000-ոց խաղաղապահական ուժ տեղակայել, որը չի լինի Թուրքիայից, Ռուսաստանից, Միացյալ Նահանգներից կամ Ֆրանսիայից՝ խմբի չեզոքությունը պահպանելու համար[5]: Լավատեսական հայտարարություն է հնչում նաև Լյուբլյանայում՝ 2005թ. դեկտեմբերին ԵԱՀԿ արտգործնախարարների գագաթնաժողովում: Հանդիպման ավարտին ընդունված փաստաթուղթը ողջունում է հակամարտության կարգավորման շուրջ նկատվող առաջընթացը և քաջալերում Հայաստանի ու Ադրբեջանի նախագահներին օգտագործել բանակցային գործընթացում ի հայտ եկած «հուսադրիչ հնարավորությունը»: «Մենք գոհունակությամբ նշում ենք 2005 թվականին Պրահայի գործընթացի շրջանակներում Լեռնային Ղարաբաղի շուրջ

---

[1] *Տե՛ս https://www.azatutyun.am/a/29935114.html*

[2] ***Манн С.,*** *Процесс урегулирования карабахского конфликта "достиг высокого уровня", https://www.trend.az/azerbaijan/politics/764947.html*

[3] *https://www.azatutyun.am/a/29935114.html*

[4] *Размещение миротворческих сил в зоне армяно-азербайджанского конфликта является один из 9 элементов, обсуждаемх в перегаворном процессе, ИА «Туран», 22.12.05.*

[5] *https://www.azatutyun.am/a/29935114.html*

բանակցությունների առաջընթացը, և, մասնավորապես, Հայաստանի և Ադրբեջանի նախագահների երկու հանդիպումները Վարշավայում և Կազանում՝ ԵԱՀԿ Մինսկի խմբի համանախագահների հովանու ներքո: Մենք հավատում ենք, որ կողմերն այժմ պատրաստ են բանակցություններից անցնել որոշումների կայացման, և որ բոլորը կարող են լուրջ օգուտներ ստանալ՝ գալիք տարում նշանակալի ձեռքբերումների հասնելու համար»,- մասնավորապես նշված է փաստաթղթում[1]:

Այս ամենի շնորհիվ մեծացավ գործընթացում երկու նախագահների ուղղակի ներգրավվածությունը, և նրանք հերթական անգամ հանդիպեցին դեմ առ դեմ: 2006 թվականի փետրվարին միջնորդները փորձեցին ավարտին հասցնել շրջանակային փաստաթղթի շուրջ համաձայնությունը Փարիզի մերձակայքում գտնվող Ռամբույե ամրոցում կայանալիք հանդիպմանը: Ակնկալիքներն այնքան մեծ էին, որ ռուսներն ու ամերիկացիները իրենց պատվիրակություններում ընդգրկել էին նաև իրավաբանների՝ խաղաղ համաձայնագրի նախագծի վրա աշխատանքը սկսելու համար[2]: Հանդիպումից առաջ ԱՄՆ պետքարտուղար Կոնդոլիզա Ռայսը հեռախոսազրույց էր ունեցել Ադրբեջանի նախագահի հետ[3], Ֆրանսիայի առաջնորդ Ժակ Շիրակն էլ երկու նախագահներին ընդունել էր Ելիսեյան պալատում՝կոչ անելով գտնել հաշտեցման եզրեր[4]: Բանավեճի հիմնական կետերը Քելբաջարից ու Լաչինից զորքերի դուրսբերման ժամանակացույցն էին ու հանրաքվեի բնույթը: Պրահյան գործընթացի շրջանակներում հայկական կողմը համաձայնություն էր տվել ղարաբաղյան ուժերի դուրսբերմանը հինգ շրջաններից, բացառությամբ Լաչինի և Քելբաջարի: Հատկապես վերջինս կարևորագույն ռազմավարական նշանակություն ունի Հայաստանի և ԼՂ-ի համար, քանի որ այդ լեռնային շրջանի վերադարձը նշանակում է շփման գծի երկարում շուրջ 200 կիլոմետրով: Հայկական կողմը համաձայն էր Քելբաջարից հեռանալ, երբ ԼՂ-ում տեղի ունենա կարգավիճակի հանրաքվե: Ու քանի որ շատերի համար պարզ է, որ հանրաքվեի գաղափարը փաստաթուղթ է մտցվել կողմերի երեսը փրկելու նպատակով, Բաքուն կտրականապես դեմ էր Քելբաջարի և հանրաքվեի շաղկապմանը: Ադրբեջանը պնդում էր, որ Քելբաջարից հայկական ուժերի դուրսբերումը չկապվի հանրաքվեի հետ, բայց մյուս կողմից՝ համաձայն էր այդ շրջանը հետ ստանալ ավելի ուշ՝ երեք, հինգ կամ տասը տարի հետո, այսինքն՝ որևէ հստակ ժամկետում, բայց ոչ երբեք հանրաքվեից հետո:

---

[1] *STATEMENT ON THE CONFLICT DEALT WITH BY THE OSCE MINSK GROUP (MC.DOC/5/05 of 6 December 2005) https://www.osce.org/files/f/documents/6/5/18778.pdf*

[2] *Տե՛ս **Թոմաս դե Վաալ**, նույն տեղում, էջ 397*

[3] *Տե՛ս **Исмайлов Ф.**, Алиев и Кочарян обсудят Карабах в Париже http://news.bbc.co.uk/hi/russian/news/newsid_4699000/4699474.stm*

[4] *Տե՛ս Жак Ширак вмешался в конфликт вокруг Нагорного Карабаха, https://lenta.ru/news/2006/02/11/talks/*

Բարձր մակարդակով հանդիպումները սովորաբար անցնում էին հետևյալ կերպ. համանախագահները նախագահներին ներկայացնում էին իրենց եզրափակիչ փաստարկները, իսկ հետո հեռանում՝ թողներով, որ երկու նախագահները մի շիշ վիսկիով սեղանի շուրջը հանգեն վերջնական որոշման: Ալիևն ու Քոչարյանը բավականաչափ մտերիմ էին՝ ռուսերենով շփվելիս միմյանց «դու»-ով դիմելու համար, բայց կասկածներ կային, որ միմյանց վստահում էին ընդամենը այնքանով, որ պայմանավորվեն «ոչ» ասել վերջնական համաձայնությանը[1]: Ինչպես ձևակերպել է բանակցություններում ընդգրկված մի պաշտոնյա, «շատերը կարծում են, որ երբ համանախագահներն իրենց հետևից փակում են դուռն ու դեմ առ դեմ թողնում երկու նախագահներին, նրանք պայմանավորվում են համաձայնության չգալ»: Ռամբույեում ֆրանսիացի տանտերերը լավատեսորեն շամպայն էին նախապատրաստել, բայց այն այդպես էլ մնաց սառնարանում: Համաձայնություն չեղավ: Միջնորդների փոխանցմամբ՝ Քոչարյանը ավելի բացահայտորեն է մերժել քննարկվող մեկ, էջանոց փաստաթուղթը[2]: ԵԱՀԿ Մինսկի խմբի ամերիկացի համանախագահ Սթիվեն Մաննը, խոսելով Ռամբույեում տեղի ունեցած բանակցությունների մասին, նշեց, որ Ռամբույեում Հայաստանի և Ադրբեջանի նախագահների միջև տեղի են ունեցել ինտենսիվ բանակցություններ, քննարկվել է ղարաբաղյան հակամարտության հարցերի ողջ շրջանակը, երկու նախագահների միջև լավ անձնական մթնոլորտ է ստեղծվել, սակայն համաձայնություն ձեռք չի բերվել: «Քննարկումների արդյունքում կողմերի դիրքորոշումներում շոշափելի փոփոխություն տեղի չունեցավ: Հիմա համանախագահները պետք է գնահատեն բանակցությունները: Մենք պետք է տեսնենք, թե որ ուղղությամբ պետք է շարժվենք այստեղից»[3]:

Չորս ամիս անց նախագահները կրկին հանդիպեցին՝ Բուխարեստում: Եվ կրկին ճեղքում չեղավ, քանի որ ինչպես հաղորդվեց, երկուսն էլ վերապահումներ ունեին[4]:

Ըստ փորձագետների՝ Քիվեսթից հետո Ռամբույեում տեղի ունեցած Հայաստանի և Ադրբեջանի նախագահների բանակցությունները բանակցային գործընթացի ողջ պատմության ընթացքում Ղարաբաղյան հակամարտության կարգավորման ամենալուրջ փորձն են եղել: Կողմերի համար հիմնական

---

[1] *Տե՛ս **Թոմաս դե Վաալ**, նույն տեղում, էջ 398*

[2] *Ըստ Թոմաս դե Վաալի՝ Փարիզում եղած պաշտոնյաներից առնվազն մեկը հաստատում է Քոչարյանի կոշտ դիրքորոշումը, թեև Երևանում Միացյալ Նահանգների դեսպանի հետ զրույցում Քոչարյանը Ալիևին մեղադրել է խուսանավելու մեջ՝ ասելով. «Նա անգամ մինչև վերջ չգիտեր, թե ինչ է ուզում այդ հարցում», և պատրաստ չէր խելամիտ զիջումների: Մեջբերումն ըստ Թ. դե Վաալի, էջ 398:*

[3] *Стивен Манн о переговорах в Рамбуйе: "результатов нет, соглашения не достигнуто", https://regnum.ru/news/polit/589374.html*

[4] ***Թոմաս դե Վաալ**, նույն տեղում, էջ 398:*

խնդիրը կապված է եղել Քարվաճառի վերադարձի և Լեռնային Ղարաբաղի կարգավիճակի հարցերի հետ: Հայկական կողմն առաջարկում էր Քելբաջարի շրջանը հանձնել ամենավերջում, երբ ադրբեջանցիները համաձայնվեն հանրաքվե անցկացնել: Սակայն ադրբեջանցիները դեմ են այս առաջարկին: Եվ այստեղ էր, որ հնարավոր չէր որևէ առաջընթաց արձանագրել կողմերի դիրքորոշումներում[1]: 2006թ. Սեպտեմբերին, մեկնաբանելով Լեռնային Ղարաբաղում հանրաքվե անցկացնելու միջնորդների առաջարկը, Մեթյու Բրայզան նշել էր, որ «հիմնական սկզբունքները պարունակող փաստաթղթում օգտագործված է հետևյալ տերմինաբանությունը. «հանրաքվե/ բնակչության քվեարկություն»: «Ադրբեջանն ասում է, որ ի նկատի ունի ոչ թե հանրաքվե, այլ բնակչության քվեարկություն՝ վկայակոչելով իր Սահմանադրությունը, որտեղ ասվում է, որ հանրաքվեին պետք է մասնակցեն երկրի բոլոր քաղաքացիները: Իմ կարծիքով, հայկական կողմին չի գոհացնում այդ տարբերակը, որի դեպքում քվեարկությանը կմասնակցի Ադրբեջանի ողջ բնակչությունը: Այսպիսով, մենք պետք է գտնենք խելամիտ ուղի և այնպես մշակենք քվեարկության գործընթացը, որպեսզի այն համապատասխանի ինչպես Ադրբեջանի, այնպես էլ Հայաստանի շահերին», - ասել էր ամերիկացի դիվանագետը[2]:

2006 թ. հունիսի 22-ին ԵԱՀԿ Մինսկի խմբի համանախագահները ելույթ ունեցան Վիեննայում՝ ԵԱՀԿ Մշտական խորհրդում՝ ներկայացնելով հակամարտության կարգավորման հիմնական սկզբունքները: Ընդ որում, համանախագահները նշեցին, որ «սպառել են իրենց երևակայությունն այդ սկզբունքները ճանաչելու, ձևակերպելու և վերջնական տեսքի բերելու գործում»[3]: Այդուհանդերձ, 2007 թ. նոյեմբերի 29-ին Մադրիդում ԵԱՀԿ արտգործնախարարների խորհրդի շրջանակներում Հայաստանի և Ադրբեջանի արտաքին գործերի նախարարներին պաշտոնապես հանձնվեց հետագայում կարգավորման հիմնարար սկզբունքների տեքստը:

Վերլուծելով 2005-2006թթ. Ղարաբաղյան հակամարտության Պրահյան գործընթացի շրջանակներում տեղի ունեցած բանակցությունները, կարելի է եզրակացնել, որ քննարկվող հիմնական հարցերը վերաբերում էին հետևյալին.

1. Պրահյան գործընթացի շրջանակներում նախատեսվում էր Ադրբեջանին հանձնել հայկական կողմի վերահսկողության տակ գտնվող հինգ շրջանները: Լաչինի և Քելբաջարի շրջաններն Ադրբեջանին հանձնելու հարցը նույնպես օրակարգում էր: Սակայն եթե առաջինի դեպքում Հայաստանի իշխանությունները պատրաստակամ էին առանց նախապայմանների հանձնել

---

[1] *Переговоры в Рамбуйе были самой серьезной после Ки-Уэста попыткой решить карабахский вопрос, https://www.panarmenian.net/rus/world/news/16352/*

[2] *5/10/15. Բրայզայի «պատուհանը», Ֆյուլեի «ավելի լուրջ» դերը, Ալիևի կշտամբանքը, https://mediamax.am/am/news/5-10-15/44629/*

[3] *Արցախի Հանրապետության ԱԳՆ պաշտոնական կայք, http://www.nkr.am/hy/osce-minsk-process*

հինգ շրջանները, ապա այս դեպքում. հաշվի առնելով նրանց անվտանգային կարևոր դերակատարությունը, վերջիններիս հանձնումը կապում էին Արցախում նախատեսվող հանրաքվեի հետ: Բաքուն կտրականապես դեմ էր Քելբաջարի և հանրաքվեի շաղկապմանը: Ադրբեջանը պնդում էր, որ Քելբաջարից հայկական ուժերի դուրսբերումը չկապվի հանրաքվեի հետ, բայց մյուս կողմից՝ համաձայն էր այդ շրջանը հետ ստանալ ավելի ուշ՝ երեք, հինգ կամ տասը տարի հետո, այսինքն՝ որևէ հստակ ժամկետում, բայց ոչ երբեք հանրաքվեից հետո:

2. Տարբեր էին հայկական և ադրբեջանական կողմերի՝ Լեռնային Ղարաբաղի կարգավիճակի որոշման նպատակով հանրաքվեի անցկացման մասին պատկերացումները: Դրա մասին են խոսում Լեռնային Ղարաբաղի կարգավիճակի ճշգրտման նպատակով նախատեսվելիք հանրաքվեի անցկացման երկու տարբեր ընկալումները՝ իրենց միանշանակ հետևանքներով: Ադրբեջանական կողմը *հանրաքվե* ասելով վկայակոչում է իր Սահմանադրությունը, ըստ որի՝ հանրաքվեին պետք է մասնակցեն երկրի բոլոր քաղաքացիները: Այս դեպքում ակնհայտ է, որ Ադրբեջանը փորձում է ստանալ ոչ միայն յոթ շրջանները, այլև նախկին ԼՂԻՄ տարածքը, ինչպիսին որ հասկացվում էր *Լեռնային Ղարաբաղ* ասելով: Բնականաբար հայկական կողմին չի գոհացնում այդ տարբերակը, և *հանրաքվե* ասելով նկատի է առնվում այսպես ասած բուն Լեռնային Ղարաբաղի ազգաբնակչության շրջանակներում իրականացվող քվեարկությունը:

3. Պրահյան գործընթացի շրջանակներում տեղի ունեցած բանակցությունների դժվարին խնդիրներից մեկն էլ կապված էր տարածաշրջանում խաղաղապահ ուժերի տեղակայման հետ: Ադրբեջանական կողմը դեմ էր տարածաշրջանում ռուսական խաղաղապահների տեղակայմանը, իսկ Հայաստանը՝ թուրքական. որոշվել էր, որ խաղաղապահ ուժեր տրամադրող երկրները չպետք է լինեն Մինսկի խմբի անդամ: Սակայն հաշվի առնելով այն հանգամանքը, ԵԱՀԿ Մինսկի խմբի անդամ չհանդիսացող պետությունները, մասնավորապես Սկանդինավյան պետությունները, որոնց մասին տեղեկություններ էին շրջանառվում, չունեին այդպիսի հնարավորություն կամ ցանկություն, խաղաղապահների հարցը նույնպես խրթին էր դառնում:

4. Այդուհանդերձ, հակամարտության կարգավորման հիմնական խոչընդոտը կապված էր ադրբեջանական իշխանությունների առավելապաշտական ձգտումների հետ, ովքեր հիմնախնդրի կարգավորումը տեսնում էին միայն սեփական պատկերացմամբ տարածքային ամբողջականության շրջանակներում: Դա է պատճառը, որ հայկական կողմի զիջումներին զուգընթաց նրանք նոր պահանջներ էին առաջ քաշում՝ փորձելով ամեն կերպ խուսափել հանրաքվեի միջոցով Արցախի վերջնական կարգավիճակի որոշման բանակցային պարտավորությունից: Բանակցություններում ցանկալի

արդյունքի չհասնելու դեպքում, որով նրանք հասկանում էին ներառյալ նախկին ԼՂԻՄ-ի Ադրբեջանին փոխանցումը, երկրի քաղաքական[1] ու ռազմական պատասխանատուները պարբերաբար հանդես էին գալիս նաև խնդիրը ռազմական ճանապարհով լուծելու դիրքերից[2]: Բնականաբար, հակառակորդ կողմի այսպիսի դիրքորոշման պարագայում, որը չի փոխվել նաև ներկայումս, անիմաստ է և տեղին չէ խոսել հայկական միջավայրում շրջանառվող ոչմիթիզականության, առավել ևս նրա սխալականության մասին:

Հոդվածը տպագրության է երաշխավորել խմբագրական խորհրդի անդամ, բ.գ.դ. Ա.Փ. Ենգոյանը:

---

[1] *Նախագահ Իլհամ Ալիևը հնչեցրել է բազմաթիվ սպառնալիքներ՝ ուժի միջոցով լուծելու Լեռնային Ղարաբաղի հակամարտությունը:*

[2] *Տե՛ս, օրինակ, 2006թ. Ռամբուեյի բանակցությունների նախօրեին՝ հունվարի 24-ին երկրի պաշտպանության նախարար Սաֆար Աբիևի հայտարարությունը՝ Азербайджан готов силой вернуть Нагорный Карабах, https://lenta.ru/news/2006/01/24/war/*

ՀՏԴ 37.02:741

Դասավանդման և դաստիարակության մեթոդիկա (կերպարվեստ)

Մարինե ՂԱԼԱՅԱՆՑ
ԱրՊՀ կերպարվեստի ամբիոնի ավագ դասախոս, հայցորդ

ԻՆՏԵԳՐՎԱԾ ՈՒՍՈՒՑՈՒՄԸ ՈՐՊԵՍ ԳԵՂԱՐՎԵՍՏԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅԱՆ ՄԱՆԿԱՎԱՐԺԱԿԱՆ ՊԱՅՄԱՆ

Հոդվածը գտնում է , որ ինտեգրված ուսուցումը, ներառականությունը կրթության, մշակույթի ու արվեստի հիմքն են Դպրոցական ուսումնասիրվող ցանկացած առարկա ներառական ուսուցման դեպքում կարող է վերածվել զարգացող համակարգի: Ուսուցման արդյունավետության բարձրացման, կառավարման, ծրագրավորման համար կարևոր է ուսումնական գործընթացի արդյունավետության որոշարկող գործոնների աստիճանակարգի հարցը: Եվ որպես ուսուցման գործընթացի գլխավոր գործոն՝ առանձնացվում են հիմնավորումը, ուսման նկատմամբ հետաքրքրությունը, պահանջմունքները և այլն: Հենց այդ պատճառով մանկավարժությունը պետք է անվերապահորեն հաշվի նստի այդ կանխադրույթի հետ և ձգտի խթանելու երեխայի միտքը, զարգացնի նրա դիտողականությունը, մտածողությունն ու ստեղծագործական երևակայությունը:

Նշված գործոնները առավել բնութագրական են ինտեգրված ուսուցման գործընթացի համար,որը համարվում է մանկավարժական տեխնոլոգիա: Այն ներառում է ուսուցման աստիճանակարգային բոլոր գործոնները, ինչպիսիք են՝ուսուցման նպատակը, բովանդակությունը, ձևերն ու միջոցները:

Ստեղծագործության կերտման գործընթացում կարևոր դեր են խաղում երևակայությունն ու պատկերավոր մտածողությունը, որոնք հենվում են ստեղծագործական արտահայտչամիջոցների, մշակութային ժառանգության, հուզագեղագիտական զարգացման մշակույթի, պատմական փորձի, մշակութային հիշողության, ուշադրության և այլ գործոնների վրա: Արվեստի տարբեր ձևերի համադրումը հիմնվում է որոշակի քանակական գնահատականների վրա,

որոնք ընդհանուր են գեղագիտական փորձի բոլոր տեսակների համար:
Բանալի բառեր՝ հանրակրթություն, զարգացում, դաստիարակություն, միջառարկայական կապ, գրականություն, երաժշտություն, ստեղծագործություն, երևակայություն:

М. Галаянц

ИНТЕГРИРОВАННОЕ ОБУЧЕНИЕ КАК ПЕДАГОГИЧЕСКОЕ УСЛОВИЕ ХУДОЖЕСТВЕННОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

В статье освещается положение о необходимости интегрированного обучения в педагогике, которое в основном опирается на междисциплинарные связи и формы коммуникации. Интегрированное обучение в школе предполагает связь различных форм художественного творчества - литературы, изобразительного искусства, музыки, что и стимулирует развитие творческого воображения школьника. Сравнительный жизненный опыт, знания, способности в случае интегрированного обучения обучаемым предметам совместно способствуют развитию интересов и креативного мышления учащихся. С этой целью педагогика должна безоговорочно считаться с указанным постулатом и стремиться, чтобы школа стимулировала мысль ребенка, развивала его наблюдательность, склонность к размышлению и выражению, использовала способности, предпочтения и опыт ребенка. Таким образом, различные школьные предметы, в частности литература, музыка, современные технологии, дизайн, интегрированные с изобразительным искусством, имеют необходимую цель развивать эстетический вкус школьника, мировоззрение, чувства и психические явления, которые способствуют духовному развитию человека.
Ключевые слова: общее образование, развитие, воспитание, междисциплинарная связь, литература, музыка, творчество, воображение.

M. Ghalayants

INTEGRATED LEARNING AS A PEDAGOGICAL CONDITION OF ARTISTIC ACTIVITY

The article highlights the position on the need for integrated education in pedagogy, which is mainly based on interdisciplinary connections and forms of communication. Integrated education at school involves the connection of various forms of artistic creativity - literature, fine arts, music, which stimulates the development of a student's creative imagination. Comparative life experience, knowledge, and abilities in the case of integrated teaching of the subjects taught jointly contribute to the development of students' interests and creative thinking. To this end, pedagogy should unconditionally take into account this postulate and strive for the school to stimulate the child's thought, develop his

observation, tendency to reflection and expression, use the child's abilities, preferences and experience.
Thus, various school subjects, in particular literature, music, modern technology, design, integrated with the visual arts, have the necessary goal to develop the aesthetic taste of the student, worldview, feelings and mental phenomena that contribute to the spiritual development of a person.
Key words: general education, development, upbringing, interdisciplinary communication, literature, music, creativity, imagination.

Ինտեգրված ուսուցումը մանկավարժության մեջ հիմնականում հենվում է միջառարկայական կապերի և հաղորդակցման ձևերի, կապի, տեղեկատվության վրա: Գեղարվեստական մանկավարժության բնագավառում ինտեգրված ուսուցումը ենթադրում է գեղարվեստական ստեղծագործության տարբեր ձևերի կապը հասարակական մշակույթի և նրա ընդհանուր զարգացման, մարդկության պատմության և համամարդկային արժեքների հետ: Հետևաբար ներառականությունը իր իսկ բաղկացուցիչների հսկայական քանակության տարբերակված փոխներգործության օրինաչափ համակարգ է՝ երևակայության, մտածողության և գիտակցության միաժամանակյա աշխատանքի մակարդակում: Այս առնչությամբ կարելի է ասել նաև, որ ներառականությունը կրթության, մշակույթի ու արվեստի հիմքն է: Հենվելով նշվածի վրա՝ կարող ենք հաստատել նաև, որ դպրոցական խրագրի յուրաքանչյուր դասընթաց ներառական ուսուցման դեպքում կարող է վերածվել զարգացող համակարգի:

Գիտության ոլորտում **ներառականություն** բառեզրը կիրառվում է գիտությունների փոխադարձ կապի և դրանց տարբերակման գործընթացում:

Ներառականության խնդրի հիմնավոր և տեխնոլոգիական իմացություններին նվիրված մի շարք հետազոտություններում որոշարկված են ներառականության հիմնական դիալեկտիկական կապերը և փուլանցումը (մարդկային հասարակության դիտարկումը տիեզերական դիրքերից): Կ.Պ.Կրասնոյարովի կարծիքով՝ «Գիտության միաձուլումը գործնականի հետ և դրանից բխող գիտական գործունեության օբյեկտների և բնույթի փոփոխությունները հանգեցնում են ներառական գործընթացների կենսունակ զարգացմանը և աշխատանքային նոր ձևերի որոնման, գործունեության բովանդակության համալիր հետազոտությունների անցկացման, առավել ճկուն և շարժունակ հետազոտական խմբերի մշակման և, իհարկե, ցանկացած գործունեության կառավարման համակարգի կատարելագործման անհրաժեշտության ստեղծման» (3,26) :

Գիտական հետազոտությունների բնագավառում ներառականության խնդրին համալիր մոտեցումը մանրակրկիտ մշակվել է Ա.Ա.Բալյանի, Լ.Ս.Ներսիսյանի, Վ.Գ.Աֆանասևի, Կ.Պ.Կրասնոյարովի աշխատություններում:

Մեր կարծիքով նման համալիր հետազոտությունները թույլ են տալիս բազմակողմանի ներգործության ենթարկել ներառականության ուղղություններն ու ձևերը: Իսկ ներառականության բնույթը ցանկացած հետազոտության կառույցում անուղղակի ներգործություն է թողնում աշխարհայացքի վրա: Գիտության և հասարակության մեջ ժամանակակից համալիր ուղղությունների պայմանավորվածությունն ամբողջության մեջ ըստ Լ.Ս.Ներսեսյանի՝ մեծ հնարավորություն կտա երեխաներին ընկալել շրջապատող միջավայրի գեղեցկությունը և նրա դերը մարդու կյանքում, նրանց մեջ զարգացնելով կյանքի հուզական, նպատակաուղղված գեղագիտական ընկալում, ապահովելով արվեստի ազդեցությունը աշակերտների գաղափարական և բարոյական դաստիարակության վրա…» (10, էջ 61-70) :

Ն.Ա. Մակովսկին առանձնացրել է գիտությունների փոխներգործության առանձնահատկությունները, տեսակներն ու միջոցները, փոխներգործության մակարդակներն ու ձևերը, նշել փոխներգործության գործոնները: Ընդհանրացնելով հետազոտության արդյունքներն ու մոտեցումները՝ նա նշում է, որ գիտությունների փոխներգործության գործընթացը հասարակության՝ որպես ամբողջության, հասարակական գործունեության սուբյեկտի կայացման արտահայտություն է և առաջատար միտում է հանդիսանում ժամանակակից պայմաններում: Գիտությունների փոխներգործությունը նրա կողմից որոշարկվել է որպես ճանաչողական գործունեության կեցության միջոց, որը գիտության ոլորտում իրականացվում է ժամանակակից գիտական հետազոտության ձևավորվելիք համակարգի շրջանակներում:

Գիտությունների փոխներգործությունը չի բխեցվում ձևատեսությունների ճանաչողության միջոցների միայն մեկ փոխադարձ կապից: Որպես նրա էական տարր՝ հանդես է գալիս առանձին գիտություններին վերաբերող առարկաների փոխներգործություն: Այսպիսով, գիտությունների փոխներգործության դեպքում անհրաժեշտ է առանձնացնել հետաքրքրող առարկան, իսկ յուրաքանչյուր գիտության ներկայացուցիչները պետք է միմյանց հետ աշխատեն միևնույն առարկաներով: Հակառակ դեպքում փոխներգործությունը, այսինքն՝ մարդկային մտածողության ներթափանցումն արտաքին աշխարհի բազմազան երևույթների ու գործընթացների կապերի ու հարաբերությունների էության մեջ, չի ստացվի, իսկ այդպիսով անհնարին կլինի նպաստել բնության ու հասարակության նոր օրինաչափությունների զարգացման բացահայտմանը:

Վ.Ա. Սուխոմլինսկին կարծում է. «Ձեռք բերած համեմատական կենսափորձը, գիտելիքների պաշարը, մտածողության և հոգեկան մյուս հատկությունների առավել զարգացումը և այլ գործոններ միասնաբար

նպաստում են սովորողների հետաքրքրությունների ու զգացմունքների հետագա խորացմանը» (4; էջ 118) :

Վերլուծելով գիտական իմացությունների ներառականության պատմությունը՝ Ռ.Վ. Տուրչենկոն գիտական իմացության ներառականությունը որոշարկել է որպես գիտությունների փոխներգործության հստակ դրսևորումներից մեկը: Դարերի ընթացքում նրա դերը վերապահվել է փիլիսոփայությանը, որը Ռ. Դեկարտը, օրինակ, պատկերացնում էր ծառի ձևով, որը մետաֆիզիկական է (ուսմունք կեցության և ճանաչողության հիմունքի մասին), բունը՝ ֆիզիկան, և այդ բնից շարունակվող ճյուղերը՝ մնացած բոլոր գիտությունները: Այդպես էր որոշարկում գիտությունները նաև Ռ. Արնհեյմը: Նա նշում էր. «Գիտության զարգացումը հիշեցնում է ծառ, որի մեջ բնությունը և յուրաքանչյուր նոր ճյուղի գործառույթը պայմանավորված են ամբողջի հետ նրա հարաբերությամբ»: (1; էջ 89)

Անդրադառնալով ուսուցման՝ մեզ հետաքրքրող հիմնախնդրին, անհրաժեշտ է ուշադրություն դարձնել Բ. Մ. Կեդրովի մտածողության ուղղությանը, ով հաստատում էր, որ գիտությունների ներառականություն ասելով պետք է հասկանալ նրանց փոխներգործության այնպիսի ձև, որը ենթադրում է ընդհանուր գիտահետազոտական առաջադրանքների ու նպատակների առկայության իմացություններ տարբեր ոլորտներում, ինչպես նաև այդ խնդիրների ու նպատակների լուծման և իրականացման համար անհրաժեշտ ճանաչողական միջոցների առանձնահատուկ միասնական համակարգ: Նա որոշարկել է գիտության մեջ ներառական գործընթացների տիպաբանությունը, որի օգնությամբ բացահայտում է բնական գիտությունների շարժման ընթացքը դրանց տարբերակումից դեպի փոխներթափանցում, մասնակիից՝ ընդհանուր, ճանաչողության ցածր աստիճանից՝ բարձր, առարկայի առանձնացված կողմերի ուսումնասիրությունից՝ դրանց ամբողջական դիտարկում: Ըստ մեզ՝ այն կարող է լինել միջառարկայական կապերի, այդ առարկաների փոխկապակցված գործընթացի, առավել ընդհանուր գիտության և նրանց առնչությունների գործընթաց:

Ուսուցման նոր, արդյունավետ տեխնոլոգիաների մշակման, ուսուցման արդյունավետության բարձրացման, կառավարման, ուսումնատեսական գործընթացների ծրագրավորման համար կարևոր է ուսումնական գործընթացի արդյունավետությունը որոշարկող գործոնների աստիճանակարգի հարցը: Աշխատանքի, ճանաչողական գործունեության, ուսումնասիրման առարկայի նկատմամբ հետաքրքրության առավել ազդեցիկ գործոններ են հանդիսանում հիմնավորումը՝ առարկայի նկատմամբ հետաքրքրությունը, ուսման նկատմամբ պահանջմունքը, սովորելու ունակությունը, աշխատունակությունը, ուսումնական գործունեության ծավալը, ուսուցման հաջորդականությունը, համակարգվածությունը, ուսման մեջ կենսունակությունը ու կայունությունը

գործնականում, հստակ առաջադրանքների ուսումնասիրման ընդունակությունը:

Որպես ուսուցման գործընթացի գլխավոր գործոն՝ կարելի է առանձնացնել հիմնավորումը, ուսման նկատմամբ հետաքրքրությունը, ուսման պահանջմունքը: Հիմնավորման գործոնի զարգացման համար կարևոր է հաշվի առնել նաև ընդհանուր ընդունակությունների գործոնները, որոնք ուսուցման գործընթացում դառնում են առավել արդյունավետ:

Ա.Օ. Թոփուզյանի կարծիքով. «Այսօր արդեն կրթադաստիարակչական գործընթացում երեխաների ակտիվ գործունեությունը դիտվում է որպես նրանց ընդունակությունների, կարողությունների, օժտվածության զարգացման, ձեռքբերումների ընդարձակման, ինքնադրսևորման և ինքիրացման անժխտելի պայման: Հենց այդ պատճառով էլ մանկավարժությունը պետք է անվերապահորեն հաշվի նստի այդ կանխադրույթի հետ և ձգտի, որ դպրոցը խթանի երեխայի միտքը, զարգացնի նրա դիտողականությունը, մտածելու և արտահայտվելու հակումները, օգտագործի երեխայի փորձը» (5, էջ179):

Նշված գործոններն առավել բնութագրական են ներառական ուսուցման գործընթացի համար, որը դիտարկվում է որպես մանկավարժական տեխնոլոգիա, որը ներառում է ուսուցման աստիճանակարգային բոլոր գործոնները, ինչպիսիք են՝ ուսուցման նպատակը, ուսուցման բովանդակությունը, ձևատեսությունները, ձևերն ու միջոցները:

Հ.Հ. Պետրոսյանի կարծիքով. «Ցանկացած կրթության նպատակ ուսումնառողների մոտ անձնային որակների և ուղղվածության համար անհրաժեշտ գիտելիքների ուսուցումն է, կարողությունների, հմտությունների, իրազեկությունների ձևավորումը, դրանց կիրառումը պրակտիկայում: Սակայն, քանի որ ուսումնական գործունեության ժամանակ իրականացվում են նպատակի այս բոլոր բաղադրիչները, ապա անհրաժեշտ է օգտագործել տարբեր մեթոդներ դրանց ամբողջության մեջ» (6, էջ 103) :

Ձևատեսության մեջ արտացոլվում են ուսուցման օբյեկտիվ օրինաչափությունները, նպատակները, սկզբունքներն ու ձևերը: Այսպես՝ ուսուցման ձևատեսությունն այնպիսի տրամաբանական հասկացություն է, որն ուղենշում է ճանաչողական գործունեության և մանկավարժի ու սովորողների համագործակցության կազմակերպումը:

Ձևատեսության, մանկավարժության սկզբունքների, մանկավարժական գործոնների գիտամանկավարժական որոշարկման այսպիսի մանրակրկիտ նկարագրությունները հետազոտության մեջ ներկայացված են արվեստի յուրացման գործընթացին ներառական մոտեցման մշակման հետ կապի մեջ: Մանկավարժական ներառական տեխնոլոգիան հումանիտար ու գեղարվեստական առարկաների բնագավառում բացահայտվել և ուսումնասիրվել է բնապահպանական-տարածաշրջանային մոտեցման,

հոգեբանական գործընթացների գործունեության դիրքերից, որոնք ուղղված են ճանաչողական և ինքնուրույն աշխատանքային գործունեության զարգացմանը, ինչի բարձրագույն չափանիշ է հանդիսանում երևակայության բազմակողմ գործունեության զարգացումը:

Ստեղծագործական այսօրինակ գործունեության ուղղվածությունը պայմանավորված է ստեղծագործողի անհատական դիրքով և աշխարհայացքով: Ստեղծագործության կերտման գործընթացում կարևոր դեր են խաղում երևակայությունն ու պատկերավոր մտածողությունը, որոնք հենվում են պատկերային արտահայտչական միջոցների, մշակութային ժառանգության, հուզագեղագիտական զարգացման մշակույթի, պատմական փորձի, մշակութային հիշողության, ուշադրության, դաստիարակության, զուգորդման կամընտրականության, ցանկության և այլ գործոնների վրա: Այս կերպ ստեղծագործողը միավորում, համադրում և վերափոխում է իր հիշողության մեջ գոյություն ունեցող ողջ տեղեկատվությունը:

Այս ամենը խթանում է երևակայության աշխատանքը, այսինքն՝ հնարավորություն է ընձեռում անհատին անմիջապես և ամբողջականորեն տեսնել, գործել, կառուցել սեփական գործունեությունը: Հետևաբար, ուսումնական գործունեությունը, այդ թվում և գեղարվեստականը, պետք է ընկալել որպես երևակայության և գեղարվեստական մտածողության համաստեղծագործություն: Քանի որ աշակերտի համար դժվար է ընդհանրացնել իր գիտելիքներն ու պատկերացումները, նրան օգնության է գալիս ուսուցիչը, ով ստանձնում է աշակերտի ստեղծագործական գործունեության նախապատրաստման գործընթացը՝ օգնելով նրան ուշադրությունը կենտրոնացնել անհրաժեշտ առարկայի վրա: Այսպիսով, ուսումնական գործունեությունը պետք է դիտարկել նաև որպես աշակերտի և ուսուցչի համաստեղծագործություն:

Այս ամենը ուսուցչից պահանջում է մասնագիտական խոր իմացություն և կազմակերպչական հմտություն: Ն.Բ. Կռիլովան գրում է. «Ոչ այնքան ուրիշի մեթոդներին տիրապետելն է վճռում հարցը, որքան սեփական ստեղծագործական գործունեության ընդունակությունը: Այդպիսի կրթական գործընթացներում շեշտը դրված է ոչ թէ աշակերտներին գիտելիք բացատրելու վրա, այլ նրանց հետաքրքրությունների զարգացման և այդ հիմքով անհատապես իմաստալից գիտելիքի ընդլայնման վրա: Հիմնական է դառնում ստեղծագործական շփումը (դասին և դասից դուրս), քանի որ հենց շփման ընթացքում է հնարավոր դառնում մշակութային հետաքրքրություններ զարգացնել» (7, էջ20):

Այս ուղղության զարգացման ընդհանուր գործընթացը մանկավարժական գիտության և փորձի պատմության մեջ իրականացվում է աստիճանաբար: Հետաքրքրություն է ներկայացնում մանկավարժական գիտության պատմական փորձը, որում նշված բոլոր ուղղություններն արտահայտված են այս կամ այն

ձևով, քանի որ նրանք բովանդակում են ներառականության համար կարևոր գործոններ՝ փոխներգործություն, համակարգված աշխատանք, աշխատանքի հետազոտական ձևեր:

Արվեստը, ծավալը, գաղափարները ձևավորվում են մեր իսկ միջավայրում, բազմաթիվ անհատների միատեղ գործունեության ընթացքում: Յուրաքանչյուր պատկերի, հայացքի կամ կերպարի պատմությունը ճաշակի և ընկալման, քաջալերանքի և հակազդեցության, անձնական ձգտումների պատմություն է:

Նշված հաշվառումը յուրատեսակ ելակետ է հանդիսանում յուրաքանչյուր երևույթի, գործունեության ցանկացած տեսակի, այդ թվում և ստեղծագործական գործունեության յուրացման համար: Հնարավոր չէ ճիշտ գնահատական տալ գեղարվեստական ստեղծագործությանը (գրականության, երաժշտության, քանդակագործության, ճարտարագիտության, գեղանկարչության, պարի, կինոյի կամ այլ ասպարեզի)՝ չճանաչելով հեղինակի անձը: Գեղարվեստական ստեղծագործության անաչառ բնութագրման համար նկարիչը պետք է պատկերացնի և արտացոլի այն դարաշրջանը, որում ստեղծագործում է, ճանաչում կամ իմանում կյանքի հասարակական պայմանները, բնակության վայրը, դասակարգային պատկանելությունը, անձնային և հոգեբանական որակները և այլն: Այս ամենը պատճառահետևանքային կապեր է ստեղծում և ընդգծում առանձին անհատին՝ որպես ստեղծագործողի, անձի, անհատականության:

Կ.Ա. Հելլերը հավատարիմ է մնում կարողության բազմագործոն ձևանմուշին, որն ընկալվում է որպես անհատական կոգնիտիվ դրդապատճառ և հասարակական ներուժ, թույլ է տալիս հասնելու բարձր արդյունքների տարբեր ոլորտներում, որոնցից մեկը ստեղծագործությունն է (8, էջ 62) :

Ցավոք, արվեստի ստեղծագործությունների ուսումնասիրման նկատմամբ նման վերաբերմունքը բնութագրական չդարձավ ոչ մի առանձին գիտության, առավել ևս՝ կրթության ոլորտի համար: Կրթության համակարգում, սկսած նախադպրոցական տարիքից մինչև բարձրագույն ուսումնական հաստատությունն ավարտելու տարիքը, յուրաքանչյուր առանձին առարկա ուսումնասիրվում է մյուսներից առանձին, այդպես նաև արվեստագիտությունը՝ կերպարվեստի, երաժշտության, թատրոնի պատմությունը և այլն: Ահա թե ինչու ներառական դասավանդման իրավաչափությունը հիմնավորվում է հասարակական միջավայրով ինչպես գիտության, այնպես էլ արվեստի մեջ:

Փիլիսոփաները, արվեստաբանները դիտարկում են արվեստների փոխադարձ կապը տարածության մեջ: Հիմնվելով նշվածի վրա՝ հոդվածում արվեստի ուսուցման գլխավոր գործոն է դիտարկվում տարածության և տեսողականության միջավայրի գործոնը: Տարածությունը մի կողմից՝ դիտարկվում է որպես ստեղծագործության կառուցվածքի կազմակերպիչ է մյուս կողմից՝ արվեստի ստեղծագործություններն ապրում են որոշակիորեն

ստեղծված տարածության մեջ, և երրորդ՝ գեղարվեստական ստեղծագործության տարածությունն ամբողջապես կախված է նրանից, թե պատմական, բնական և առարկայական ինչ տարածության մեջ է ապրել ու ստեղծագործել նկարիչը: Այսպիսով, տարածությունն առանձնացված է՝ որպես տեղանքային և ժողովրդագրական միջավայր հենց նկարչի իրական կյանքում:

«Եթե դուք ինձ հարցնեք , թե ով է իմ մեջ այժմ ամենամեծ հետաքրքրություն առաջացնում, ապա ես կպատասխանեմ՝ արվեստագետն ինձ ավելի շատ է տալիս, քան ուզածդ գիտական մտածողը, ավելի շատ, քան Գաուսը» - գրում է Ն.Գ.Կազանկինան (9, էջ 8) :

Արվեստների փոխադարձ կապի գաղափարը կիսող յուրաքանչյուր հետազոտող առանձնացնում է իր գործոնները, իր միավորող պայմաններն ու առանձնահատկությունները: Այսպիսով, արվեստի ներառական գործոնի բնութագրման մեջ Լ.Ս. Ներսիսյանը տարածությանը միավորող դեր է վերագրել բոլոր արվեստներին: Այս դիտակետից մենք կանգ ենք առնում արվեստների համադրության հասկացողության վրա: Գեղարվեստական ստեղծագործությունն ապրում է և պահանջում առանձնահատուկ պայմաններ իր կյանքի ու երկարակյացության համար: Արվեստի կենսունակությունը կախված է տպավորությունների արտահայտման միջոցների միավորվածության աստիճանից (10, էջ 6-11) :

Մյուս հետազոտողներն առանձնանում են ընդհանուր արվեստում, օրինակ՝ ոճի միջոցով: Ոճի որոշարկման մեջ հետաքրքրություն է ներկայացնում այն գաղափարը, որը ոճը դիտարկում է որպես որոշակի դարաշրջանների գեղարվեստական միատարր ընկալումների կուտակման արդյունք, որովհետև ոճի և բովանդակության համաձայնեցման մեջ ընկած է իսկական գեղարվեստականության, ժամանակի արվեստի իսկության գրավականը:

Արվեստի յուրաքանչյուր բաժին կատարելության է հասցվել ամենաբարձրակարգ նկարիչների կողմից, և բոլոր այդ բաժինները ենթակայական կապի, գեղեցիկի հարաբերակցության են հասցվել մեկ ընդհանուր փոխադարձ միասնության մեջ:

Այսպիսով, բոլոր արվեստները միավորող սկիզբը բացահայտվում է ինտոնացիայի մեջ՝ բնութագրելով այն որպես «մշակույթի հիմնակազմիչ երևույթ»: Ըստ էության՝ ինտոնացիոն են բոլոր արվեստները: Տարբեր արվեստների ինտոնացիան, տվյալ արվեստի նյութին համապատասխան, մոտեցնում է միջոցների համալիրության սկզբունքը, նրանց բովանդակության պատմական բազմաշերտությունը, ինտոնացիոն, կերպարվեստային կենսական փորձի հետ կապը, ֆիզիկական հակազդեցություններին անտեսանելի կապվածությունը, որոնք միաձուլվում են աշխարհայացության էներգիայի հունի միասնության մեջ: Արվեստներից յուրաքանչյուրի մեջ նկարիչները վկայություն են թողել բոլոր արվեստների էներգոինտոնացիոն հասկացության մասին: Բառը ստեղծված է որոշակի և ընդհանուր հասկացությունների և մտավոր

պատկերացումների ընկալողական գործունեության արդյունքների ամրագրման, պատկերը՝ զգայական բնության կերպարներին հասնելու համար: Իսկ ինտոնացիան իմաստային էներգիայի ուղղակի մարմնավորումն է: Պատկերն արդեն մեծ դժվարությամբ է առանձնանում ինտոնացիայից, քանի որ այն ստեղծող գծերն ու գույները մասամբ են միայն պատկերային, մասամբ էլ՝ անմիջականորեն էներգիա պարունակող:

Արվեստների փոխներգործության մասին դատողությունները լիարժեք կլինեն, եթե մենք այդ երևույթն ընկալենք որպես զգացմունքների և իմաստների հնարավոր ընդլայնման գործընթաց:

Արվեստի տարբեր ձևերի համադրումը հիմնվում է որոշակի քանակական գնահատականների վրա, որոնք ընդհանուր են զգայական ընկալման բոլոր միջոցների, ավելի լայն իմաստով՝ գեղագիտական փորձի բոլոր տեսակների համար: Ճանաչողական գործառույթն առանձնացվում է՝ որպես բոլոր արվեստների հիմնական գործառույթներից մեկը՝ հաստատելով, որ բոլոր իմացությունները, որոնք մարդը վերցնում է շրջապատող իրականությունից, յուրացվում են զգայական օրգանների միջոցով, որոնք և ի հայտ են գալիս տեսողության, լսողության կամ շոշափելիքի շնորհիվ: Արվեստի ստեղծագործությունը նկարչի ընկալման մեջ ստեղծված առարկայի մաքուր, չափազանցված և արտահայտչականացված արտապատկերումն է:

Գրականություն

1. **Арнхайм Р**., Визуальное мышление, Душанбе, 1972, 412 с.
2. **Давыдов В. В.** «Генезис и развитие личности в детском возрасте», «Вопросы психологии», № 1, 1992. С. 22—33.
3. **Краснояров К. П.**, Методические принципы коллективных научных исследований и их роль в интеграции науки, М., 1994, 46с.
4. **Սուխոմլինսկի Վ.Ա.,** Դաստիարակության մասին (կազմող Ա.Սոլավեյչիկ), Երևան, «Լույս» հրատ., 1976, 336 էջ:
5. **Թոփուզյան Ա.Օ.**, Հումանիստական դաստիարակության հիմնախնդիրը մանկավարժության մեջ, Երևան, «ԼԻՆԳՎԱ» հրատ., 2009, 296 էջ:
6. **Պետրոսյան Հ.Հ.**, Ուսուցման ժամանակակից տեխնոլոգիաները, մոդուլային ուսումնական ձեռնարկ, Երևան, ԱՆ-ՋՈՆ հրատ., 2008, 316 էջ:
7. **Крылова Н.Б**., «Как мы можем изменить культурные ценности образования (Народ. Образован.)», 1998, н.9, 16-21 с.
8. **Heller, Kurt A**. (1993): Identifying and Counseling the Gifted Students. In: Demetropoulos, E. G.Hrsg.): Europe 2000, Tendencies and Perspectives in Counseling and Guidance. International

Conference Proceedings. Athens: Hellenic Society of Counseling and Guidance. pp. 48-62.
9. **Казанкина Н.Г.**, Воспитание гуманизма творчеством. М., /магистр./ Н.2, с. 7-13.
10. **Ներսիսյան Լ.Ս.**, Կերպարվեստ, Ե., 1997:

Հոդվածը տպագրության է երաշխավորել խմբագրական խորհրդի անդամ, հ.գ.թ. Վ.Բ.Յարամիշյանը:

ՀՏԴ 355.1

Հոգեբանություն

Հակոբ ԳԵՎՈՐԳՅԱՆ
ՀՊՄՀ ԿՀՍ ֆակուլտետ
E-mail: gevorgyan.hakop@mail.ru

ԶԻՆՎՈՐԱԿԱՆ ԾԱՌԱՅՈՒԹՅԱՆ ԱՆՎՏԱՆԳՈՒԹՅԱՆ ԱՊԱՀՈՎՄԱՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳԸ ԶԻՆՎՈՐԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅԱՆ ԱՐԴՅՈՒՆԱՎԵՏՈՒԹՅԱՆ ՀԱՄԱՏԵՔՍՏՈՒՄ

Հոդվածում քննվում են զինվորական ծառայության արդյունավետությունը պայմանավորող սոցիալ-հոգեբանական գործոնները՝ ի դեմս զինվորական ծառայության անվտանգության (այսուհետ՝ ԶԾԱ) ապահովման համակարգի:

Ծառայողական գործունեության արդյունավետությունը (այսուհետ՝ ԾԳԱ) որոշվում է բազմաթիվ գործոններով ու չափորոշիչներով, որը առաջին հերթին կապվում է ԶԾԱ ապահովման հետ:

Հոդվածում հետազոտության միջոցով բացահայտվել և ամփոփվել է այն, որ մարտական հերթապահություն իրականացնող և չիրականացնող զորամասերի կրտսեր սպայական կազմի ԾԳԱ-ն, ի դեմս այլ սոցիալ-հոգեբանական գործոնների, պայմանավորված է նաև հոգեբանական, տեղեկատվական և ֆիզիկական անվտանգության տարբեր մակարդակներով, որոնք իրենց հերթին պայմանավորված են որոշակի անձնային հատկությունների արտահայտվածությամբ: Ուստի զինված ուժերի զորամասերի կրտսեր սպայական կազմի ԾԳԱ անհրաժեշտ մակարդակն ապահովելու համար անհրաժեշտ է իրականացնել նաև ԶԾԱ ապահովման առաջնային բաղադրիչների (հոգեբանական, տեղեկատվական և ֆիզիկական անվտանգություն) հիմքում ընկած անձնային հատկությունների ձևավորման և զարգացման գործընթացներ:

Բանալի բառեր՝ անվտանգություն, տնտեսական ինտեգրացիա, ռիսկ, հասարակություն, մարտական գործողություններ, շարժառիթ, ֆիզիկական և հոգևոր սթրես:

А.Геворгян

В статье рассматриваются социально-психологические факторы, определяющие эффективность военной службы, в частности система обеспечения безопасности военной службы (далее - СБС / безопасность военной службы /). Эффективность военной деятельности (далее - ЕМА) определяется рядом факторов и критериев, которые в первую очередь связаны с обеспечением ЕМА.

В статье обобщены данные исследования, в результате которого было выявлено, что ЭМА младшего офицерского состава, помимо других социально-психологических факторов, обусловливается еще и разным уровнем психологической, информационной и физической безопасности, которая в их в свою очередь, обусловлены степенью выраженности тех или иных личностных характеристик. Поэтому для обеспечения необходимого уровня эффективности боевой деятельности младшего офицерского состава воинских частей Вооруженных Сил необходимо реализовать процессы формирования и развития личностных качеств, лежащих в основе основных компонентов (психологического, информационного и физического. безопасность) психологического обеспечения безопасности военной деятельности.

Служба в Вооруженных Силах напрямую связана с боеспособностью армии. С точки зрения обеспечения боеспособности Вооруженных Сил и постоянного повышения ее уровня важно выявить психологические механизмы оценки эффективности службы в Вооруженных Силах. Результаты комплексного исследования показывают, что в основе эффективности военной деятельности лежат настойчивость, организованность, терпение, явная эмпатия, высокий уровень интеллекта и самоконтроля, выражение общей эмоциональности и ее отдельных компонентов в норме, которые напрямую влияют на уровень достижения успеха в Вооруженных Силах.

Ключевые слова: безопасность, экономическая интеграция, риск, общество, военные действия, мотивация, физическое или психическое напряжение.

H.Gevorgyan

The article deals with the social-psychological factors, determining the effectiveness of military service, in particular the system of military service safety assurance (hereinafter - MSS /security of military service/). Efficiency of military activity (hereinafter -EMA) is determined by a number of factors and criteria, which are primarily connected with the ensuring of the EMA

The article summarizes the research data, as a result of which it has been revealed that the EMA of the junior officer staff, besides other socio-psychological factors, is also conditioned by different levels of psychological, informational and physical security, which, in their turn, are conditioned by the degree of expressiveness of certain personal characteristics. Therefore, in order to ensure the necessary level of

effectiveness in the military activities of junior officer staff of military units of the Armed Forces it is necessary to implement processes of formation and development of personal qualities that underlie the main components (psychological, informational and physical security) of psychological security assurance of military activity.
*Service in the Armed Forces is directly related to the combat capability of the army. In terms of supporting combat capability of the Armed Forces and constantly increasing its level, it is important to identify psychological mechanisms for assessing the effectiveness of service in the Armed Forces. The results of the complex study show that effectiveness of military activity is based on perseverance, organization, patience, evident empathy, high level of intelligence and self-control, expression of general emotionality and its particular components in the norm, which directly influence the level of achieving success in the Armed Forces.**Key words: security, economic integration, risk, society, hostilities, motivation, physical or mental stress.*

Ժամանակակից աշխարհում աճում է հետաքրքրությունը անվտանգության և մարդու անվտանգ գոյության խնդիրների նկատմամբ: Այս պայմանները գիտնականներին ստիպում են որոնել խնդիրները հասկանալու և լուծելու նոր եղանակներ՝ պայմանավորված սոցիալ-հոգեբանական խնդրահարույց երևույթներով, առօրյա կյանքի սպառնալիքների կանխման, ինչպես նաև անձնական և հանրային անվտանգություն հանգամանքներով: Անվտանգությունը ժամանակակից գիտության ինտեգրացիոն կատեգորիաներից է: Մի կողմից անվտանգությունը անհատի գոյության և զարգացման կարևորագույն պայմաններից մեկն է, մյուս կողմից՝ անհատի հիմնական պահանջմունքներից մեկը: Դա պայմանավորված է տեղեկատվության հոսքի աճով, սոցիալ-տնտեսական ճնշմամբ, որը բացասաբար է ազդում մարդու ֆիզիկական, մտավոր և սոցիալական առողջության վիճակի վրա: Մարդն ավելի շատ վախենում է այն վտանգներից, որոնց մասին ինքն ավելի շատ գիտի, և ավելի քիչ է վախենում այն ռիսկերից, որոնց մասին ինքն ավելի քիչ է տեղյակ[1]: Զինվորական ծառայությունը պետական գործունեության այն կարևորագույն տեսակներից է, որտեղ զինծառայողին վերաբերող ներկայիս պահանջները չեն սահմանափակվում միայն մասնագիտական որակների առկայությամբ, այլ ենթադրում են նաև հատուկ արժեքների առկայություն [2]:

---

[1] *Տե՛ս* ***Ропейк Д., Грей Дж.*** *Риск: Руководство для принятия решений о том, что действительно безопасно и что представляет угрозу в окружающем мире. URL: http://www.securitylab.ru/analytics/350799.php (2008)*

[2] *Տե՛ս* ***Пивоваров Р. В., Беловолов В. А., Вабищевич А. В.****, Военная служба: ценностно-онтологический анализ феномена. Электронная библиотека, режим доступа: file:///C:/Users/admin/Downloads/voennaya-slujba-tsennostno-ontologicheskiy-analiz-fenomena.pdf (26.03.2020)*

Զարգացող հասարակության համար կարևոր է մասնագիտական գործունեությունը՝ կապված պետության և հանրային անվտանգության ապահովման, իրավունքների և պաշտպանության հետ: Եվ, բնականաբար, կարևորվում է անձի դերը մասնագիտական գործունեության ու այդ գործունեության իրականացման մեջ և հատկապես զինվորական ծառայության մեջ՝ բանակում:

Զինվորական գործունեությունը մարդու յուրօրինակ գործունեության տեսակ է: Ըստ Վ. Հ. Մարգարյանի՝ զինծառայողների մարտական գործունեության կառուցվածքում մեծ դեր ունեն նպատակները, որոնցով պայմանավորվում են գործողությունների եղանակն ու բնույթը: Մարտական գործողությունները բնութագրվում են շարժառիթներով: Հարկ է նշել, որ գործունեության մեջ շարժառիթներն ունեն ոչ միայն մղող, այլև կանոնավորող և իմաստավորող դերակատարություն:[1] Իսկ ըստ Ա. Ն. Լեոնտևի՝ գործունեության հիմնախնդիրը կապված է *շարժառիթ, նպատակ, գործընթաց* հասկացությունների հետ[2]: Ռազմական գիտական գրականության վերլուծությունները ցույց են տալիս, որ զինվորական ծառայության առաջադրանքների հաջող իրականացմանը նպաստում է զինծառայողների մասնագիտական որակների, հմտությունների և կարողությունների առկայությունը: Իսկ ԾԳԱ տեսանկյունից՝ այն զինծառայողներից պահանջում է պատշաճ մակարդակի կրթվածություն, մասնագիտական ու ֆիզիկական պատրաստվածություն, հոգեբանական կայունություն:

Ծառայողական գործունեությունը բնութագրվում է որպես բարձր ֆիզիկական և հոգևոր սթրես, որը ազդեցություն է ունենում ԾԳԱ որոշակի մակարդակի ձևավորման վրա, իսկ վերջինս որոշվում է բազմաթիվ գործոններով ու չափորոշիչներով, որը առաջին հերթին կապվում է ԶԾԱ ապահովմամբ և պայմանավորված է որոշակի անձնային հատկությունների արտահայտվածությամբ:

Անհատական անվտանգության տարբեր ասպեկտներ հետազոտության առարկա են հոգեբանական և մանկավարժական գիտություններում:

Անվանի հոգեբան Բրյուս Շնայերն իր հետազոտության մի մասը նվիրել է անվտանգության զգացողությանը որտեղ և ինչպես է դա արտահայտվում, ինչպես է այն տարբերվում անվտանգության իրականությունից: Ըստ Բրյուս Շնայերի՝ ավելի ընդհանուր իմաստով մարդը կարող է ապահով լինել նույնիսկ այն ժամանակ, երբ դա չի զգում: Եվ մարդը կարող է իրեն ապահով զգալ, եթե իրականում այդպես չէ: Անվտանգության զգացողությունն ու իրականությունը, անկասկած, կապված են միմյանց հետ, բայց դրանք հաստատ նույնը չեն:

---

[1] *Տե՛ս* ***Վ. Հ. Մարգարյան,*** *Մարտական գործունեության հոգեբանական հիմքերը, ՀՀ ՊՆ ԱՌՀԻ, Եր., 2009. էջ 37-38*

[2] ***Волкова М. Н.,*** *Деятельностный подход и категория деятельности в психологии, Учеб. Пособие, Владивосток, 2007, с. 23-24.*

Այսպիսով, Բրյուս Շնայերը եզրակացնում է, որ այդ երևույթները նկարագրելու համար ավելի լավ է օգտագործել երկու տարբեր բառեր [1]:

Ծառայողամարտական խնդիրների հաջող իրականացման համար առաջնային նշանակություն են ստանում ԶԾԱ ապահովման հարցերը: Խաղաղ պայմաններում և մարտական գործողությունների ժամանակ անվտանգության ապահովման խնդիրները պայմանավորված են իրավիճակի պայմաններով և սպառնալիքների գործոններով:

ԶԾԱ-ն ապահովման միջոցառումներն իրականացնում է օրենքների, համազորային կանոնադրությունների, հրամանների պահանջներին, պաշտոնական և մասնագիտական պարտականություններին համապատասխան: Սպայական կազմը զորավարժությունների, մարտական պատրաստության, սպառազինության և ռազմական տեխնիկայի շահագործման, տնտեսական աշխատանքների և այլ միջոցառումների իրականացման, ինչպես նաև զինվորական ծառայության պարտականությունները կատարելիս ստանձնում է անվտանգության պահանջների ապահովման պատասխանատվությունը:

ԶԾԱ համակարգի արդյունավետ գործելիությունը պայմանավորված է խնդիրների կատարման համար համակողմանի ապահովման աստիճանով, որը ներառում է ԶԾԱ նյութական ապահովումը, բժշկական ապահովումը և բարոյահոգեբանական ապահովումը: Նյութական ապահովումը կազմակերպվում և իրականացվում է խնդիրներ կատարող զինծառայողների սպառազինության, տեխնիկայի, զինամթերքի, վառելիքի, պարենի, իրային, բժշկական, քիմիական, բնակարանային կարիքները ժամանակին և լիարժեքորեն ապահովելու նպատակով:

ԶԾԱ բժշկական ապահովումը բուժկանխարգելիչ և սանիտարահամաճա-րակաբանական միջոցառումների այն համալիրն է, որի գործունեությունը զինծառայողների մարտական պատրաստության և մարտունակության պահպանման նպատակն է: Բարոյահոգեբանական ապահովումը ծառայությունը հաջողությամբ անցկացնելու նպատակով անձնակազմին անհրաժեշտ բարոյահոգեբանական վիճակ ստեղծելու և այն պահպանելու ուղղությամբ հրամանատարների կողմից իրականացվող համալիր տեղեկատվադաստիարակչական, հոգեբանական, սոցիալական-իրավական և մշակութաժամանցային միջոցառումներն են, նպատակաուղղված զինծառայողների բարձր բարոյահոգեբանական վիճակի ձևավորմանն ու պահպանմանը:

ԶԾԱ ապահովման նպատակով իրականացվող միջոցառումների վերլուծությամբ հնարավոր է դառնում աշխատանքի թերությունների և ցածր արդյունավետության ընդհանուր պատճառները բաժանել երկու խմբի՝

[1] Տե՛ս **Шнайер Б.** *Психология безопасности. URL:* http://www.securitylab.ru/analytics/350909

զինծառայողների անհատական առանձնահատկություններ և պաշտոնատար անձանց կազմակերպչական գործունեության թերություններ:

Հեղինակավոր ռազմական տեսաբան և պատմաբան Կառլ ֆոն Կլաուսևիչը գրել է. «Պատերազմն իր էությամբ ճակատամարտ է: Մարտը հոգևոր և ֆիզիկական ուժերի չափում է կողմերի փոխադարձ բախմամբ: Հոգեկան վիճակն առավելագույն որոշիչ ազդեցություն ունի ռազմական ուժերի վրա»:

ԾԳԱ-ին ազդում են որոշակի գործոններ՝ պայմանավորված անձնային հատկություններով:

ՀՀ ԶՈՒ կրտսեր սպայական կազմի ԾԳԱ ձևավորումը, արդյունավետության տարբեր մակարդակները պայմանավորող մասնագիտական և հոգեբանական պատրաստվածությունը, ինչպես նաև ծառայության անվտանգությունը պայմանավորող անձնային հատկություններ բացահայտելու նպատակով իրականացվել է մասնագիտական հարցում 200 զինծառայողների շրջանում: Հարցմանը մասնակցել են այն զինծառայողները, ովքեր մասնակցել են 2016 թ. քառօրյա պատերազմին և ունեն երկարամյա ծառայողամարտական փորձառություն (շտաբային և զորային օղակի զինծառայողներ):

Հարցումների արդյունքներով եզրակացրինք, որ ծառայողական գործունեության արդյունավետությունը պայմանավորված է զինծառայողների հոգեբանական, տեղեկատվական և ֆիզիկական անվտանգության ապահովմամբ, որը պայման է մարտունակության բարձրացման, բարոյահոգեբանական միջավայրի ձևավորման և միջանձնային վստահելի փոխհարաբերությունների ապահովման համար:

Հոգեբանական անվտանգության հիմնախնդրի ուսումնասիրումը հասարակությունների գլոբալիզացիայի համապատկերում հնարավորություն է ստեղծում բացահայտելու գոյություն ունեցող սպառնալիքների բազմազանությունը: Եթե հաշվի առնենք ներկայիս մարտահրավերները և հարցը դիտարկենք 2020թ. 44-օրյա պատերազմի համատեքստում, ապա պարզ է դառնում, որ ծառայողամարտական արդյունավետ գործունեության ապահովման խնդրում առաջնային է դառնում զինծառայողների հոգեբանական, տեղեկատվական և ֆիզիկական անվտանգությունը, որոնք պայմանավորված են ոչ միայն սպառազինության և ռազմական տեխնիկայի ապահովվածությամբ, այլ նաև անձնային հատկություններով:

Այսպիսով, որպես ԶԾԱ ապահովման առաջնային բաղադրիչներ կարող ենք դիտարկել հոգեբանական անվտանգությունը, տեղեկատվական անվտանգությունը, ֆիզիկական անվտանգությունը:

Հոգեբանական գրականության ուսումնասիրմամբ և հարցումների արդյունքում առանձնացվել են 430 անձնային հատկություններ, որոնք պայմանավորում են զինծառայողների անվտանգության ապահովումը: Իրականացված հետազոտությամբ առանձնացվել են ընդհանուր 65 անձնային հատկություններ՝ ըստ բաղադրիչների և առաջնայնության:

Զինծառայողների հոգեբանական անվտանգությունը ծառայությունը հաջողությամբ անցկացնելու համար անձնակազմին անհրաժեշտ բարոյահոգեբանական վիճակ ստեղծելու և այն պահպանելու համար հրամանատարների կողմից անցկացվող միջոցառումների համալիրն է՝ հստակ նպատակաուղղվածությամբ:

Զինծառայողների հոգեբանական անվտանգության ապահովումն իրականացվում է տեղեկատվահոգեբանական, տեղեկատվաքարոզչական, սոցիալ-իրավական առանձին և համալիր միջոցառումների կազմակերպմամբ:

Զինված ուժերը հասել են զարգացման այնպիսի մակարդակի, երբ զինծառայողի ծառայողական գործունեության գրեթե բոլոր ասպեկտները մեծապես կախված են նաև տեղեկատվական համակարգերից, ուստի ընթանում են տեղեկատվական և հեռահաղորդակցության ցանցերի զարգացման, տարբեր ստորաբաժանումների միջև էլեկտրոնային կառավարման և ծառայությունների ներդրման ակտիվ գործընթացներ:

Տեղեկատվական տեխնոլոգիաները էապես փոխել են զինծառայողի առօրյա գործունեությունը, հաղորդակցման եղանակները և բարձրացրել են տեղեկատվական հոսքերի կարևորությունն ու դերը ծառայության բոլոր ոլորտներում:

Զինծառայողի տեղեկատվական անվտանգությունը ենթադրում է մի վիճակ, որտեղ նրա անձին չեն կարող էական վնաս հասցնել շրջակա տեղեկատվական տարածքի գործոնները:

Տեղեկատվական անվտանգության հիմքը կազմում է զինծառայողների անհատական, խմբային և զանգվածային գիտակցության անվտանգությունը տեղեկատվական սպառնալիքների առկայության դեպքում, որոնց առաջին շարքին պետք է դասել տեղեկատվահոգեբանական ազդեցությունը:

Տեղեկատվական սպառնալիքների առկայությունը կարող է առաջացնել հոգեհուզական և սոցիալ-հոգեբանական լարվածություն, բարոյական նորմերի աղավաղում և, որպես հետևանք, անհատ զինծառայողների, ստորաբաժանումների ոչ կանոնադրական վարքագիծ ու փոխհարաբերություններ: Նման ազդեցությունների արդյունքում հնարավոր են անհատ զինծառայողների կամ զինվորական կոլեկտիվների գիտակցության խոր վերափոխումներ, ծառայողական միջավայրում բարոյահոգեբանական և սոցիալ-հոգեբանական մթնոլորտի բացասական փոփոխություններ:

Զինված ուժերի բարեփոխումներում տեղեկատվական սպառնալիքների ազդեցության արդյունքը կարող է լինել մարտունակության թուլացումը և անվտանգության անկայուն վիճակը, որը կհանգեցնի զինված ուժերի պաշտպանունակության և անվտանգության ոլորտում մի շարք բացասական հետևանքների:

Զինված ուժերի՝ որպես պետության ռազմաքաղաքական կարևոր բաղադրիչի անվտանգության ապահովման համար պետք է առաջին հերթին կրթական համակարգի և լրատվամիջոցների միջոցով ազգաբնակչության և զինծառայողների լայն զանգվածների գիտակցությանը հասցնել տեղեկատվական անվտանգության ապահովման հարցերին վերաբերող հրահանգներն ու դրանից բխող վարքականոնները, քանի որ տեղեկատվական անվտանգության արտաքին և ներքին սպառնալիքների կանխումը, հակազդումն ու չեզոքացումը զինված ուժերի և պետության հիմնախնդիրներն են:

Այսպիսով, զինված ուժերի տեղեկատվական անվտանգության ապահովման նպատակով կազմակերպված միջոցառումները պետք է իրականացվեն և ՝ խաղաղ, և ՝ սպառնացող, և ՝ պատերազմական ժամանակաշրջաններում, որոնք պետք է լինեն համապարփակ, գաղափարական և դաստիարակչական՝ ուղղված ինչպես զինվորական ստորաբաժանումներում գործունեություն ծավալող բոլոր կատեգորիաների անձանց գիտակցությանը, այնպես էլ պետության յուրաքանչյուր քաղաքացու կողմնորոշմանը:

Վերլուծելով 2020թ. 44-օրյա պատերազմի ընթացքում հակառակորդի տեղեկատվահոգեբանական ներգործությունից պաշտպանության կազմակերպման գործընթացի արդյունավետությունը՝ կարելի է արձանագրել, որ մարտական գործողությունների և ամենօրյա գործունեության ընթացքում բացասական ազդեցության կանխարգելմանը, չեզոքացմանը (թուլացմանը) և մեկուսացմանը, դրանց հետևանքների վերացմանը, ինչպես նաև հասարակության մեջ և զինծառայողների շրջանում անցանկալի գաղափարախոսության ներգործության և տարածման կանխարգելմանը նպատակաուղղված աշխատանքները ցանկալի արդյունք չեն տվել:

Անձի ֆիզիկական անվտանգությունը որոշվում է անհատի գոյության հարմարավետությամբ՝ եղանակային պայմաններ, ջրի և սննդի աղբյուրների առկայություն, բնական կամ տեխնածին բնույթի արտակարգ իրավիճակների զարգացման ռիսկի բացակայություն [1]:

Ֆիզիկական անվտանգությունը գործողությունների համալիր է, որը նպատակաուղղված է անձին կամ անձնակազմին արտաքին սպառնալիքներից և անհատների անօրինական գործողություններից պաշտպանելու կամ պաշտպանվելու համակարգի ստեղծմանը:

Ֆիլիպովը նշում է, որ ֆիզիկական պաշտպանության համարժեքությունը բարձրացնելու համար պահանջվում է ստեղծել անվտանգության սպառնալիքների և առկա խոցելիությունների տվյալների շտեմարան [2]:

---

[1] *Физическая безопасность* https://www.s-director.ru/project/physical_security.html

[2] ***Филиппов Д. Л.,*** *Компоненты риска физической безопасности, No4,* https://doi.org/10.32686/1812-5220-2019-16-4-82-93 *(2019)*

Եթե հաշվի առնենք ներկայիս մարտահրավերները և հարցը դիտարկենք 2020թ. 44-օրյա պատերազմի համատեքստում, ապա պարզ է դառնում, որ զինծառայողների ծառայողամարտական արդյունավետ գործունեության ապահովման խնդիրներում մարտիկների հոգեբանական անվտանգության և տեղեկատվական անվտանգության հետ միաժամանակ կարևորվում են նրանց ֆիզիկական անվտանգության հարցերը, քանի որ սպառազինության և ռազմական տեխնիկայի անհրաժեշտ քանակով ապահովվածությունը և արդյունավետ կիրառումը հնարավոր է այդ սպառազինության և ռազմական տեխնիկայի կիրառողների ֆիզիկական անվտանգ պայմանների դեպքում:

Հաշվի առնելով, որ և՛ պատերազմական, և՛ հետպատերազմյա ժամանակահատվածում տեղեկատվական-հոգեբանական ներգործության մեթոդների և հնարքների կիրառելիությունը կարող էին և հիմա էլ անհրաժեշտ են որոշակի տեղեկատվական և հոգեբանական օպերացիաներ իրականացնելու համար՝ հետայսու դրանց դերն ու նշանակությունը առավել կարևորվում են:

ԶԾԱ համար անձնային հատկությունների առաջնահերթությունը, ըստ անվտանգության ապահովման բաղադրիչների (հոգեբանական անվտանգություն, տեղեկատվական անվտանգություն, ֆիզիկական անվտանգություն)՝ որոշվել է Պիրսոնի աստիճանային դասակարգման բանաձևի միջոցով և արձանագրվել են որպես Բարձր կարևորության, Միջին կարևորության և Ցածր կարևորության անձնային հատկություններ:

Այսպիսով, զինված ուժերի տեղեկատվական անվտանգության ապահովման նպատակով կազմակերպված միջոցառումները պետք է իրականացվեն և ՛ խաղաղ, և ՛ սպառնացող, և՛ պատերազմական ժամանակաշրջաններում, որոնք պետք է լինեն համապարփակ, գաղափարական և դաստիարակչական՝ուղղված ինչպես զինվորական ստորաբաժանումներում գործունեություն ծավալող բոլոր կատեգորիայի անձանց գիտակցությանը, այնպես էլ պետության յուրաքանչյուր քաղաքացու կողմնորոշմանը:

Հոգեբանական անվտանգության համար առաջնային անձնային հատկությունների

1. Max – 194, Min – 151:
2. 194-151= 43:
3. 43/3=14.3
4. 151+14.3≈**166 (ցածր)**
5. 165.3+14.3≈**180 (միջին)**
6. 179.6+14.3≈**194 (բարձր)**

N	**Հոգեբանական անվտանգության համար** առաջնային անձնային հատկությունների **Դ Ա Ս Ա Կ Ա Ր Գ ՈՒ Մ Ը** (ըստ կարևորության)		
	151-166 (ցածր)	**167-180 (միջին)**	**181-194 (բարձր)**
1.	Մեծահոգություն-169	Համբերատարություն-175	Կազմակերպվածություն-189
2.	Ճկունություն-158	Համառություն-171	Անշահախնդրություն-184
3.	Համարձակություն -164	Հավատարմություն-176	Ընկալունակություն-191
4.	Խոհեմություն-156	Հիշողություն-167	Ուշադրություն-193
5.	Խնայողականություն-156	Սառնասրտություն-177	Պատասխանատվություն-188
6.	Բարոյականություն-166	Ճարպկություն-174	Հարմարվողականություն-193
7.	Զսպվածություն-163	Աշխատասիրություն-172	Վերլուծական մտածողություն-184
8.		Հնարամտություն-167	Ինքնավստահություն-186
9.		Տոկունություն-171	Ընկերասիրություն-187
10.		Արտահայտվելու ունակություն-168	Նպատակասլացություն-191
11.		Գործնական մտածելակերպ-174	Վճռականություն-189
12.		Տեսական մտածելակերպ-178	Կարգապահություն-188
13.		Հեռատեսություն-171	Կամք-186
14.		Դիվանագիտություն-175	Կենսուրախություն-184
15.		Հոգատարություն	Նախաձեռնողականություն-185
16.		Անկեղծություն-179	Շփման հմտություն-182
17.		Խելացիություն-175	Դիտողականություն-181
18.		Ստեղծագործականություն-172	Մասնագիտական վարպետություն-194
19.		Հուսալիություն-176	Զգուշություն-194
20.		Ըմբռնողականություն-168	Գործնականություն-183
21.		Հայրենասիրություն-174	Ճշտապահություն-182
22.		Կենտրոնացվածություն-176	Նվիրվածություն-183
23.		Սթափություն-174	Հանդուրժողականություն-192
24.		Փոխըմբռնում-178	Ինքնատիրապետում-192
25.		Մանրազնինություն-168	Հավասարակշռվածություն-182
26.		Առաքինություն-171	Կատարողականություն-183

27.		Պատրաստակամություն-179	Գաղտնապահություն-194
28.		Կշռադատվածություն-176	Լավատեսություն-188
29.		Անկոտրունություն-179	
30.		Դիմադրողականություն-179	

Տեղեկատվական անվտանգության համար առաջնային անձնային հատկությունների

1. Max – 194, Min – 151:
2. 194-151= 43:
3. 43/3=14.3
4. 151+14.3≈**166 (ցածր)**
5. 165.3+14.3≈**180 (միջին)**
6. 179.6+14.3≈**194 (բարձր)**

N	**Տեղեկատվական անվտանգության համար առաջնային անձնային հատկությունների ԴԱՍԱԿԱՐԳՈՒՄԸ** (ըստ կարևորության)		
	151-166 (ցածր)	167-180 (միջին)	181-194 (բարձր)
1.	Համբերատարություն -155	Դիմադրողականություն-169	Կազմակերպվածություն-188
2.	Համառություն-166	Հավատարմություն-172	Ուշադրություն-194
3.	Աշխատասիրություն-165	Անշահախնդրություն-171	Հարմարվողականություն-181
4.	Մեծահոգություն-158	Ընկալունակություն-175	Վերլուծական մտածողություն-186
5.	Հնարամտություն-156	Հիշողություն-169	Համարձակություն-187
6.	Ճկունություն-165	Սառնասրտություն-178	Կարգապահություն-191
7.	Տոկունություն-153	Պատասխանատվություն-176	Կամք-182
8.	Նպատակասլացություն-151	Ինքնավստահություն-179	Հեռատեսություն-187
9.	Խոհեմություն-164	Ընկերասիրություն-171	Դիվանագիտություն-182
10.	Խնայողականություն-163	Արտահայտվել ու ունակություն-176	Անկեղծություն-188
11.	Բարոյականություն-156	Վճռականություն-168	Շփման հմտություն-187

12.	Հոգատարություն-168	Գործնական մտածելակերպ-177	Մասնագիտական վարպետություն-191
13.	Նախաձեռնողականություն-156	Տեսական մտածելակերպ-174	Զգուշություն-188
14.	Ստեղծագործականություն-166	Կենսուրախություն-176	Ճշտապահություն-187
15.	Գործնականություն-164	Խելացիություն-172	Կենտրոնացվածություն-183
16.	Հանդուրժողականություն-161	Հուսալիություն-179	Փոխըմբռնում-182
17.	Զսպվածություն-159	Դիտողականություն-173	Հավասարակշռվածություն-188
18.	Մանրազնինություն-164	Ըմբռնողականություն-176	Կատարողականություն-178
19.	Լավատեսություն-164	Հայրենասիրություն-176	Գաղտնապահություն-194
20.		Նվիրվածություն-178	Կշռադատվածություն-183
21.		Սթափություն-178	Անկոտրունություն-182
22.		Ինքնատիրապետում-176	
23.		Առաքինիություն-173	
24.		Պատրաստակամություն-176	

Ֆիզիկական անվտանգության համար առաջնային անձնային հատկությունների

1. Max – 194, Min – 151:
2. 194-151= 43:
3. 43/3=14.3
4. 151+14.3≈**166 (ցածր)**
5. 165.3+14.3≈**180 (միջին)**
6. 179.6+14.3≈**194 (բարձր)**
7.

N	**Ֆիզիկական անվտանգության համար առաջնային անձնային հատկությունների** **ԴԱՍԱԿԱՐԳՈՒՄԸ** (ըստ կարևորության)		
	151-166 (ցածր)	167-180 (միջին)	181-194 (բարձր)
1.	Համառություն-159	Համբերատարություն-173	Կազմակերպվածություն-191
2.	Հավատարմություն-164	Աշխատասիրություն-176	Դիմադրողականություն-187
3.	Անշահախնդրություն-158	Վերլուծական մտածողություն-168	Ուշադրություն-184

4.	Ընկալունակություն-162	Հնարամտություն-172	Ճարպկություն-181
5.	Հիշողություն-165	Ինքնավստահություն-172	Պատասխանատվություն-182
6.	Սառնասրտություն-163	Արտահայտվելու ունակություն-176	Տոկունություն-184
7.	Մեծահոգություն-165	Վճռականություն-173	Հարմարվողականություն-184
8.	Խոհեմություն-154	Համարձակություն-174	Ճկունություն-184
9.	Տեսական մտածելակերպ-152	Գործնական մտածելակերպ-171	Ընկերասիրություն-181
10.	Բարոյականություն-162	Կամք-172	Նպատակասլացություն-188
11.	Անկեղծություն-165	Հեռատեսություն-174	Կարգապահություն-185
12.	Դիտողականություն-169	Դիվանագիտություն-177	Խնայողականություն-184
13.	Ըմբռնողականություն-161	Հոգատարություն-179	Կենսուրախություն-181
14.	Զսպվածություն-169	Խելացիություն-176	Նախաձեռնողականություն-187
15.		Ճշտապահություն-169	Ստեղծագործականություն-181
16.		Հայրենասիրություն-172	Շփման հմտություն-187
17.		Սթափություն-171	Հուսալիություն-182
18.		Փոխըմբռնում-180	Մասնագիտական վարպետություն-193
19.		Հավասարակշռվածություն-172	Զգուշություն-194
20.		Մանրազնինություն-169	Գործնականություն-182
21.		Առաքինություն-172	Նվիրվածություն-182
22.		Անկոտրունություն-177	Հանդուրժողակա-նություն-185
23.			Կենտրոնացվածություն-181
24.			Ինքնատիրապե-տում-186
25.			Պատրաստակամություն-181
26.			Կատարողականություն-189

27.			Գաղտնապահու-թյուն-193
28.			Կշռադատվածու-թյուն-182
29.			Լավատեսություն-185

Հոդվածը տպագրության է երաշխավորել խմբագրական խորհրդի անդամ, հ.գ.թ. Վ.Բ.Յարամիշյանը։

ՀՏԴ 159.9

Հոգեբանություն

Վիգեն ՄԱՆՈՒԿՅԱՆ
ՀՀ ԶՈՒ փոխգնդապետ
ՀՊՄՀ հայցորդ
E-mail: arpikiust@mail.ru

ԶԻՆԾԱՌԱՅՈՂՆԵՐԻ ՀՈԳԵԲԱՆԱԿԱՆ ՊԱՏՐԱՍՏՈՒԹՅՈՒՆԸ ՈՐՊԵՍ ԾԱՌԱՅՈՂԱԿԱՆ ՊԱՐՏԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԿԱՏԱՐՄԱՆ ԱՐԴՅՈՒՆԱՎԵՏ ՆԱԽԱՊԱՅՄԱՆ

Հոդվածում անդրադարձ է կատարվում զինծառայողների հոգեբանական պատրաստության, պատրաստվածության և պատրաստականության խնդիրներին, ինչպես նաև հոգեբանական պատրաստության ամբողջական գործընթացը երեք ժամանակափուլում (մինչ զինվորական ծառայության անցնելը, զինվորական ծառայության ընթացքում և զինվորական ծառայությունից արձակվելուց հետո) դիտարկելու մասին:

Կատարված աշխատանքների արդյունքում վեր հանված տվյալները և հոգեբանական պատրաստության գործընթացի եռափուլ մոդելի առաջարկվող կառուցվածքը նախորոշում են հետագա մասնագիտական ուսումնասիրությունների ու հետազոտությունների նոր ուղղություններ:

Բանալի բառեր՝ զինծառայող, ծառայողական պարտականություններ, ռազմական հոգեբանություն, հոգեբանական պատրաստություն, պատրաստվածության վիճակ, պատրաստականություն, մասնագիտական պատրաստություն, մարտունակ հոգեվիճակ, վերաբերմունք, դաստիարակություն, տրամադրվածություն:

В. Манукян

ПСИХОЛОГИЧЕСКАЯ ПОДГОТОВКА ВОЕННОСЛУЖАЩИХ КАК ЭФФЕКТИВНОЕ ПРЕДУСЛОВИЕ ВЫПОЛНЕНИЯ СЛУЖЕБНЫХ ОБЯЗАННОСТЕЙ

В статье говорится о психологической подготовке, подготовленности и готовности военнослужащих, а также орассмотрении нами всего процесса психологической подготовки

в три периода(до прохождения военной службы, во время военной службы и после увольнения с военной службы).
Данные, выявленные в результате выполненных работ, и предложенная структура трехэтапной модели процесса психологической подготовки предопределяют новые направления дальнейших профессиональных изучений и исследований.
Ключевые слова: военнослужащий, служебные обязанности, военная психология, психологическая подготовка, состояние готовности, готовность, профессиональная подготовка, боеспособное душевное состояние, отношение, воспитание, настрой.

V. Manukyan

PSYCHOLOGICAL TRAINING OF SERVICEMEN AS AN EFFECTIVE PRECONDITION FOR THE PERFORMANCE OF OFFICIAL DUTIES

The article discusses the psychological training, preparedness and readiness of military servicemen, as well as our consideration of the entire process of psychological training in three periods (before military service, during military service and after dismissal from military service).
The data revealed as a result of the work performed and the proposed structure of a three-stage model of the process of psychological preparation predetermine new directions for further professional studies and research.
Key words: military serviceman, official duties, military psychology, psychological training, state of readiness, willingness, professional training, combat-ready state of mind, attitude, upbringing, readiness.

Նորույթ չէ, որ դեռևս անտիկ ժամանակներից տեսակի և/կամ սեփական անվտանգությունը, ինչպես նաև որոշ դեպքերում պատմության մեջ իրենց ուրույն տեղը գտած ծավալապաշտական հայացքներ ունեցող զինվորական առաջնորդները (թագավորներ, զորահրամանատարներ, սպարապետներ և այլն) իրենց ռազմարշավների հաջող ընթացքն ապահովելու համար որպես առաջնային նախապայման համարել են ենթակա զորքի (զինակյաց գյուղացու) մարզվածությունն ու ոգեղենությունը՝ մարտնչելու կարողությունը, տրամադրությունն ու հաղթանակելու ոգին:

Ռազմարվեստի մեզ հասանելի պատմության ամբողջ ընթացքում մարտնչող սերունդները մշտապես զբաղվել են ռազմական գործիքներ (մարտնչելու միջոցներ, զենքեր) հնարելու, ձեռքբերելու, կատարելագործելու, ինչպես նաև այդ միջոցներն արդյունավետ կիրառելու փորձի ձեռքբերմամբ:[1]

Ինչպես զինվորական մշակույթի բազմադարյան էվոլյուցիայի ամողջ ընթացքում, այնպես էլ տեխնոլոգիական զարգացման արդի ժամանակներում պետությունների զինված ուժերի պատրաստությունը տվյալ ռազմաքաղաքական ղեկավարության համար շարունակվում է համարվել առաջնային:

Ռազմարվեստի դասական կանոնների վերաձևակերպումների ու փոխակերպումների շարունակական՝ ժամանակներին համահունչ ընթացքն ու ներկայիս գիտատեխնոլոգիական զարգացումները պարզապես հրամայականն են զինված ուժերում զինծառայողների պատրաստության նոր ճկուն մեխանիզմներ մշակելու (զարգացնելու) համար: Ինչպես այլ ոլորտներում, այնպես էլ զինվորական գործունեության մեջ մասնագիտական պատրաստության և պատրաստվածության բարձր աստիճանը համարվում է գերխնդիր, որի առանցքում, անշուշտ, իր հիմնաքարային տեղն է զբաղեցնում **հոգեբանական պատրաստության** գործոնը:

Հետազոտության նպատակը՝ ուսումնասիրել հոգեբանական պատրաստության էությունը, գործընթացի տևողությամբ պայմանավորված՝ արդյունավետությունը և հետագա հետազոտությունների նոր ուղղությունների նախորոշումը:

Խնդիրները՝

1) ուսումնասիրել զինծառայողների հոգեբանական պատրաստության նպատակը,

2) ուսումնասիրել զինծառայողների հոգեբանական պատրաստության արդյունավետությունը՝ զինվորական ծառայության հանդեպ ՀՀ զինակյաց քաղաքացու մեջ ձևավորված վերաբերմունքի համատեքստում,

3) ուսումնասիրել հոգեբանական պատրաստության գործընթացիարդյունավետությանը նպաստող համակարգային տարրերը,

4) նախանշելհետազոտություններիևորուղղություններ:

Հետազոտություններն անցկացվել են 204 նորակոչիկ զինծառայողների, 61 զինվորական ծառայությունից ԶՈՒ պահեստազոր արձակված շարքային կազմի նախկին պայմանագրայինների և 47 նախազորակոչային տարիքի ՀՀ քաղաքացիների շրջանում:

Հետազոտություններնիրականացվել են զինվորական ծառայությունը կանոնակարգող օրենքների և ենթաօրենսդրական ակտերի ուսումնասիրման, ինչպես նաև մշակված հեղինակային հարցաշարերի ու նախապես ձևակերպված բանավոր հարցադրումների միջոցով:

Զինծառայողների մասնագիտական պատրաստության բարձր աստիճանը ապահովվում է չորս հիմնական ուղղություններով՝

- ռազմամասնագիտական,
- բարոյահրավական,
- ֆիզիկական,
- ***հոգեբանական:***[2]

Հոգեբանական պատրաստության *նպատակն*է ձևավորել (մշակել) զինծառայողների հոգեբանական կայունությունը և գործառութային հուսալի հոգեբանական որակները, որոնք, համադրվելով ռազմամասնագիտական, բարո-

յահրավական և ֆիզիկական որակների հետ, կապահովեն ցանկացած իրավիճակում ծառայողամարտական ու մարտական խնդիրների արդյունավետ կատարում, ինչպես նաև սեփական հոգեկան վիճակի և գործողությունների ղեկավարում: [2]

Զինված ուժերում հոգեբանական պատրաստությունը զինծառայողների հոգեբանական պատրաստականության, կայունության ձևավորմանը և ամրապնդմանը միտված նպատակային ազդեցությունների համակարգ է:[3]

Թեմայի վերաբերյալ ուսումնասիրություններ են իրականացրել ոլորտի մի շարք գիտնականներ:

Մանկավարժական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ, խորհրդային բանակի գնդապետ Մ.Ի. Դյաչենկոն **հոգեբանական պատրաստվածությունը** դիտարկում է որպես մարդու (զինծառայողի) դիրքորոշումներում, տրամադրվածության և մասնագիտական կարևոր որակների մեջ, ինչպես նաև ծառայողական գործունեության ժամանակ հոգեկանի ֆունկցիայի արդյունավետության դրսևորում: [4]

Բանակում՝ զինված ուժերում (պետական զինակյաց բոլոր կառույցներում), «**հոգեբանական պատրաստություն»** եզրույթը մշտապես դիտարկվել և/կամ ընկալվել է իբրև բացառապես զինվորական և/կամ տվյալ ոլորտի գործառույթ, որն սկսվում է զինծառայողի զինվորական ծառայության անցնելուն պես (զորակոչ, պայմանագրի կնքում) և ավարտվում ՀՀ ԶՈՒ պահեստազոր արձակվելով:

Ըստ ուսումնասիրությունների՝ տարբեր համակազմերի զինծառայողների ծառայության տևողությունը ժամանակային առումով տարբեր է, օրինակ՝ շարքային պայմանագրային կազմի զինծառայողը օրենքով սահմանված կարգով իրավունք ունի զինվորական ծառայությունից ՀՀ ԶՈՒ պահեստազոր արձակվել իրեն հարմար ցանկացած ժամանակ, սակայն ժամկետային պարտադիր զինծառայողը օրենքով սահմանված կարգով պարտավոր է ծառայել երկու տարի, իսկ սպաների ծառայության ժամկետների համար իրավական այլ կարգավորումներ են մշակված:

Հոգեբանական պատրաստության համատեքստում կարևոր հանգամանք են նաև նշված համակազմերի զինծառայողների գործառութային պարտականությունների ծավալի ու բովանդակության, տարիքային և կրթական ցենզի տարբերությունները:

Ուսումնասիրության շրջանակներում՝ պարտադիր ժամկետային զինվորական ծառայության զորակոչված 204 նորակոչիկների շրջանում, կատարված հարցումների արդյունքներով, 34%-ը հնարավորության դեպքում չէր ցանկանա ծառայել զինված ուժերում՝ որպես պատճառ նշելով անպատրաստ լինելու հանգամանքը:

Շարքային կազմի 61 նախկին պայմանագրային զինծառայողների հիմնական մասի՝ 67%-ի ԶՈՒ պահեստազոր արձակվելու պատճառները պայմանավորված են ֆինանսական ծանր խնդիրներով:

Մեր հարցադրումներին՝ նախազորակոչային տարիքի ՀՀ քաղաքացիների 47 կողմից տրված պատասխանների վերլուծությամբ՝ զինվորական ծառայության և զինված ուժերի պատմական առաքելության վերաբերյալ ոչ բոլորի մոտ են ձևավորված ճշգրիտ ընկալումներ:

ՈՒսումնասիրությունների արդյունքները վկայում են, որ նշված համակազմերի զինծառայողների և նախազորակոչային տարիքի ՀՀ քաղաքացիների մոտ զինվորական ծառայության և ծառայողական (գործառութային) պարտականությունների կատարման համատեքստում առաջնային շարժառիթներն ու դիրքորոշումները տարբեր են:

Նկատառելով այն հանգամանքը, որ զինծառայողների հոգեբանական պատրաստությունը՝ որպես գործընթաց, միտված է վերջիններիս մոտ պատրաստվածության և պատրաստականության անհրաժեշտ վիճակների ձևավորմանն ու ամրապնդմանը՝ ուսումնասիրությունները փաստում են, որ պատրաստության գործընթացի արդյունավետությունը փոքրանում է, երբ սահմանափակվում ենք լոկ զինվորական ծառայության տվյալ (համապատասխան) ժամանակափուլով:

Զինծառայողների հոգեբանական պատրաստության հիմնախնդիրը մեր կողմից դիտարկվում է որպես մարդու կյանքի ամբողջ ընթացքում տեղի ունեցող շարունակական գործընթաց, որը պայմանականորեն բաժանում ենք երեք ժամանակափուլի.

1. *Մինչ զինվորական ծառայության անցնելը*

Մինչ զորակոչը (զինվորական ծառայության անցնելը) զինվորական ծառայության նկատմամբ անհրաժեշտ դիրքորոշումների ձևավորումը հիմնականում պայմանավորվում է անձի սոցիալ-հոգեբանական զարգացման ամբողջ ընթացքում ձևավորված նրա վերաբերմունքով, դաստիարակությամբ, տրամադրվածությամբ (դրական, բացասական) և գաղափարական համոզմունքներով:

Անձի մոտ նշված հատկանիշները հիմնականում ձևավորվում և զարգանում են մինչ զինվորական ծառայության անցնելը, ինչով էլ կարող է պայմանավորվել զինծառայողների ծառայողական պարտականությունների կատարման արդյունավետությունը:

2. *Զինվորական ծառայության ընթացքում*

Բանակում զինծառայողների հոգեբանական պատրաստությունը պետք է դիտարկել նրանց կյանքի տվյալ (հերթական) փուլում՝ զինվորական ծառայության ընթացքում իրագործվող նպատակային գործունեություն (պատրաստվածության և պատրաստականության վիճակի ձևավորում ու ամրապնդում), որը, անշուշտ, նրա կյանքի ընթացքում զինվորական գործի նկատմամբ համապատասխան դիրքորոշումներ ձևավորելու և ընդհանուր պատրաստության գործընթացի ամենաարդյունավետ շրջանն է համարվում:

Զինծառայողների հոգեբանական պատրաստվածությունը դիտարկում ենք որպես տվյալ ժամանակափուլում պատրաստության գործընթացի ցանկալի վերջնարդյունք:

Հոգեբանական պատրաստվածության վիճակն սպասվելիք ծառայողամարտական գործունեության դժվարությունների արդյունավետ հաղթահարման նպատակով զինծառայողների հոգեկանի կենտրոնացման ու ակտիվացման գործընթաց է, որը կապահովի կատարման անհրաժեշտ արդյունավետություն և որակ (իրադրային հոգեբանական պատրաստվածություն): [2]

3. Զինվորական ծառայությունից արձակվելուց հետո

Ժամկետային և/կամ պայմանագրային զինվորական ծառայության ավարտով չեն վերջանում ՀՀ քաղաքացու պարտականությունները երկրի անվտանգության ապահովման գործում:

Ավարտելով զինվորական ծառայությունը օրենքով սահմանված կարգով՝ ՀՀ քաղաքացին զինվորական հաշվառման է վերցվում զինված ուժերի պահեստազորում, որի նպատակն է ապահովել խաղաղ ժամանակ պահեստազորային պատրաստության շրջանակներում քաղաքացիների ռազմական ունակությունների կատարելագործման և վերապատրաստման գործընթացի, իսկ պատերազմի ժամանակ՝ զորահավաքային զորակոչի պատշաճ իրականացումը:[5]

Համաձայն ՀՀ պաշտպանության մասին օրենքի 3-րդ գլխի 14-րդ հոդվածի 2-րդ կետի 3-րդ ենթակետի պահանջների՝ երկրում զորահավաք հայտարարվելու դեպքում զինված ուժերի պահեստազորում հաշվառված ՀՀ քաղաքացիները պարտավոր են մասնակցել պաշտպանական բնույթի աշխատանքների կատարմանը:[6]

Եզրակացություն

Անձին զինվորական ծառայությանը նախապատրաստելու, նրա ծառայողական պարտականությունների արդյունավետ կատարումն ապահովելու, խաղաղ, պատերազմական, ինչպես նաև արտակարգ իրադրությունների հնարավոր ամենատարբեր զարգացումների ժամանակ զինծառայողների կողմից առաջադրված խնդրի պատշաճ կատարումն ապահովելու նպատակով՝ նրանց կյանքի ընթացքում անհրաժեշտ է ապահովել հոգեբանական պատրաստության անընդհատությունը, պատրաստվածության և պատրաստականության կատարելագործումը, վարքի և/կամ վարքային գործընթացների, կենսընթացների համապատասխան համակարգերի (մոդելների) նպատակային ազդեցությամբ փոխակերպումների ապահովումը:

Յուրաքանչյուր սերնդի պատերազմի ավարտին ի հայտ են գալիս գալիք սերնդի հիմնական հատկանիշներն ու միջոցները:[1]

Գրականություն

ՀՂՈՒՄՆԵՐԻ ՑԱՆԿ

1. **Հովհաննիսյան Ա.**, Ռազմարվեստի զարգացումը 20-րդ դարում. հեռանկարները, Երևան 2017թ.:
2. **Ռուդսկոյ Ի.Ի.**, Ընդհանուր և զինվորական հոգեբանություն, Մոսկվա, 2004թ.:
3. ՀՀ ԶՈՒ ԳԻՊ և ՀՊՊ ուսումնամեթոդական ծրագիր-ձեռնարկ, Երևան, 2020թ.:
4. **Դյաչենկո Մ. Ի.**, «Ժամանակակից պատերազմի պայմաններում խորհրդային ռազմիկների հոգեբանական պատրաստումը մարտական գործողություններին», Մոսկվա՝ 1966թ.:
5. «Զինվորական ծառայության և զինծառայողի կարգավիճակի մասին» ՀՀ օրենք:
6. «Պաշտպանության մասին» ՀՀ օրենք:

Հոդվածը տպագրության է երաշխավորել խմբագրական խորհրդի անդամ, հ.գ.թ. Վ.Բ.Յարամիշյանը:

ՀՏԴ 159.9

Հոգեբանություն

Ռուզաննա ԺԱՄԿՈՅՅԱՆ
Խ. Աբովյանի անվան հայկական պետական մանկավարժական համալսարանի հոգեբանության ամբիոնի դասախոս
E-mail: ruzanna_rom84@mail.ru

ՀՈԳԵԲԱՆԱԿԱՆ ՊԱՇՏՊԱՆԱԿԱՆ ՄԵԽԱՆԻԶՄՆԵՐԻ ԵՎ ԱՆՁՆԱՅԻՆ ԿԱՌՈՒՅՑՆԵՐԻ ՓՈԽՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԵՐԻՏԱՍԱՐԴՆԵՐԻ ՄՈՏ

Ժամանակակից հասարակությանը ներկայացվող մարտահրավերներին զուգընթաց կարևորվում են անձնավորության ադապտացիայի, անձի հոգեբանական կառույցների պաշտպանության, դրանց հասունացման հիմնախնդիրները: Հոդվածում ներկայացված են երիտասարդների հոգեբանական պաշտպանական մեխանիզմների և անձնային կառույցների փոխհարաբերությունների առանձնահատկությունները: Հետազոտության տեսամեթոդական հիմքն են կազմում Բ.Գ.Անանևի անձի կառուցվածքի վերաբերյալ տեսությունը և հոգեբանական պաշտպանական մեխանիզմների վերաբերյալ հոգեդինամիկ տեսությունը: Հետազոտության ընթացքում ուսումնասիրվել են 22-25 տարեկան երիտասարդների անձնային կառույցները՝ կամքը, ինտելեկտն ու հույզերը: Հոգեբանական պաշտպանական մեխանիզմների ուսումնասիրության համար կիրառել ենք Ռ. Պլուտչիկի, Գ. Կելլերմանի և Հ.Ռ. Կոնտեի «Կյանքի ոճի ինդեքս» (Life Style Index, LSI) հարցարանը: Տվյալները ենթարկվել են համահարաբերակցային վերլուծության:

Այսպիսով, ստացված արդյունքները թույլ են տալիս եզրակացնել, որ երիտասարդների անձնային կառույցներից կամքը և ինտելեկտը ամուր դրական համահարաբերակցային կապերով են կապված ավելի հասուն հոգեբանական պաշտպանական մեխանիզմների հետ: Իսկ հույզերը

համահարաբերակցային ամուր կապեր ունեն տարբական հոգեբանական պաշտպանական մեխանիզների հետ:
Բանալի բառեր՝ հոգեբանական պաշտպանական մեխանիզմներ, անձնային կառույցներ, ինտելեկտ, կամք, հույզեր, ինտելեկտուալիզացիա, ռեգրես, կոմպենսացիա:

Р. Жамкоцян

ВЗАИМОСВЯЗЬ ПСИХОЛОГИЧЕСКИХ ЗАЩИТНЫХ МЕХАНИЗМОВ И СТРУКТУР ЛИЧНОСТИ У МОЛОДЫХ ЛЮДЕЙ

Наряду с вызовами, стоящими перед современным обществом, проблемы адаптации личности, защиты психологических структур человека, их созревание стали более важнымы. В статье представлено соотношение механизмов психологической защиты и структур личности молодых людей. Теоретической и методологической основой исследования являются теории Б.Г. Ананьева о структуре личности и психодинамическая теория механизмов психологической защиты.

В ходе исследования были изучены личностные структуры молодых людей (22-25 лет), такие как воля, интеллект и эмоции. Для исследования механизмов психологической защиты использовали опросник Плутчика Р., Келлерманна Х. и Конте Х. Life Style Index, (LSI). Результаты подверглись корреляционному анализу.

Соответственно, полученные результаты позволяют сделать вывод, что личностные структуры воли и интеллекта связаны положительными корреляциями с более зрелыми механизмами психологической защиты. А эмоции имеют корреляционную связь с примитивными механизмами психологической защиты. Полученные результаты показали, что параллельно с развитием личностных структур для их защиты более эффективно применяются зрелые защитные механизмы.

Ключевые слова: механизмы психологической защиты, структуры личности, интеллект, воля, эмоции, интеллектуализация, регресс, компенсация.

R. Zhamkotsyan

THE CORRELATIN OF PSYCHOLOGICAL DEFENSE MECHANISMS AND THE STRUCTURES OF PERSONALITY OF YOUTH

Along with the challenges presented to modern society problems of personality adaptation, protection of psychological structures of the person, their maturation become more significant.

The article presents the correlation of psychological defense mechanisms and the structures of personality of young people.

The theoretical and methodological basis of the research are the theory of B.G. Ananev about the structure of the person and psychodynamic theory of psychological defense mechanisms.

During the research have been studied personal structures of young people (22-25 y.), such as will, intellect and emotions. For the study of psychological defense mechanisms we used the questionnaire of Plutchik R., Kellermann H.and Conte H.R. Life Style Index, LSI. The results were subjected to correlation analysis.
Accordingly, the obtained results let us conclude that personal structures will and intellect are connected with strong positive correlations with more mature psychological defense mechanisms. And the emotions have strong correlation ties with primitive psychological defense mechanisms. The results showed that, in parallel with the development of personality structures, mature defense mechanisms are more effectively used to protect them.
Key words: psychological defense mechanisms, structures of personality, intellect, will, emotions, intellectualization, regression, compensation.

Հոգեբանական պաշտպանության հիմնախնդիրը հոգեբանության մեջ

Ժամանակակից կյանքի սոցիալական, հասարակական, քաղաքական, տնտեսական, մշակութային և այլ բնույթի բուռն փոփոխությունները և դրանց արդյունքում առաջացած սթրեսներն ու տագնապները հաղթահարելու համար մարդիկ ստիպված են հարմարվել այդ փոփոխություններին: Անձնավորության հարմարվողականության և անձնային հատկությունների դրսևորումներին նոր պահանջներ են առաջադրվում: Այս փոփոխություններին հարմարման և անձնավորության ինքնագիտակցության ձևավորման, ինքնաիրացման, ինքնադրսևորման համար հատկապես կարևորվում են անձնավորության հոգեբանական պաշտպանական մեխանիզմները:

Անձնավորության հոգեբանական պաշտպանական մեխանիզմների առանձնահատկությունների և դրսևորումների օրինաչափությունների ուսումնասիրության արդիականությունը պայմանավորված է նաև նրանով, որ պաշտպանական մեխանիզմները կարող են հանդես գալ որպես ախտորոշման չափորոշիչներ:

Գրականության ուսումնասիրությունը ցույց է տվել, որ հոգեբանական պաշտպանական մեխանիզմների վերաբերյալ հոգեբանները տարակարծիք են: Պաշտպանական մեխանիզմների դրական դերին են անդրադարձել Զ. Ֆրեյդը,[1] Ա. Ֆրեյդը,[2] Ե.Տ. Սոկոլովան,[3] Ն. Մակվիլյամսը:[4] Ըստ նրանց՝ հոգեբանական

---

[1] *Տե՛ս* ***Freud S.,*** *The defence nearo-psychoses // The collected Papers: in 10 v. , N.Y.: Collier Books, 1963, v.2. , P. 67–81.*
[2] *Տե՛ս* ***Freud A****. The Ego and the mechanisms of defense // The writings of Anna Freud, Vol.2, London, 1977, P. 63.*
[3] *Տե՛ս* ***Соколова Е. Т.,*** *Феномен психологической защиты (при поддержке РФФИ, грант №05-06-80240) // Вопросы психологии, 2007, № 4, С. 66–79.*
[4] *Տե՛ս* ***Мак-Вильямс Нэнси.*** *Психоаналитическая диагностика: Понимание структуры личности в клиническом процессе = Psychoanalytic diagnosis: Understanding personality structure in the clinical process, Класс, М., 1998, 480 с., с. 61-90.*

պաշտպանությունը մարդկային գիտակցության նորմալ, առօրյայում գործող ենթագիտակցական մեխանիզմ է: Որոշ գիտնականներ էլ հոգեբանական պաշտպանական մեխանիզմները համարում են արձագանքման պասիվ-խուսափող ձևեր (Կ. Ռոջերս[1], Վ. Ռայխ)[2]: Տարակարծություն կա նաև հոգեբանական պաշտպանական մեխանիզմների խրոնոլոգիական զարգացման վերաբերյալ: Հոգեբանական պաշտպանական մեխանիզմների դասակարգման վերաբերյալ նույնպես չկա համընդհանուր տեսակետ, որն ավելի է բարդացնում դրանց ուսումնասիրությունը: Մեր ուսումնասիրության շրջանակում մենք կարևորում ենք հոգեբանական պաշտպանական մեխանիզմների հասունությունը: Ըստ հասունության՝ առանձնացվում է հոգեբանական պաշտպանական մեխանիզմների չորս մակարդակ:

Պաշտպանական մեխանիզմների առաջին մակարդակ (փսիխոտիկ պաշտպանություն): Ախտաբանական այս պաշտպանությունն օգտագործողները գերադասում են իրականության հետ չառնչվել: Այն հաճախ հանդիպում է փսիխոզի տեսքով, երազում կամ մանկական տարիքում: Փսիխոտիկ պաշտպանություններից են՝ մերժումը, աղճատումը, զառանցագին պրոյեկցիան:

Պաշտպանական մեխանիզմների երկրորդ մակարդակ (ոչ հասուն): Այս մեխանիզմները հաճախ կիրառում են մեծահասակներն ու դեռահասները: Նրանց շնորհիվ անձն ազատվում է վախից ու տագնապից, սակայն այս մեխանիզմները շատ կիրառողները համարվում են ոչ հասուն: Նման պաշտպանությունները հաճախ հանդիպում ենք դեպրեսիաների, անձի խանգարումների և դեռահասության ճգնաժամի ընթացքում: Այս մեխանիզմներից են՝ ֆանտազիան, պրոյեկցիան, հիպոխոնդրիան, վարք խաղալը:

Երրորդ մակարդակը ներոտիկ կամ համեմատաբար հասուն պաշտպանական մեխանիզմներն են: Բավականին հաճախ են կիրառվում մեծահասակների կողմից: Սովորաբար արդյունավետ գործող այս պաշտպանական մեխանիզմները, անձի կողմից շատ հաճախ օգտագործվելու արդյունքում, կարող են խնդիրների հանգեցնել շրջապատողների հետ հարաբերություններում: Դրանք են՝ ինտելեկտուալիզացիան, հակազդեցության ձևավորումը, ճնշումն ու դիսոցիացիան:

Պաշտպանական մեխանիզմների չորրոդ մակարդակը կիրառում են հոգեբանական տեսանկյունից հասուն մարդիկ: Դրանք օգնում են ինտեգրվել և արդյունավետ գործել հասարակության մեջ, արդյունավետ աշխատում են

---

[1] *Տե՛ս* ***Роджерс К.Р.,*** *Взгляд на психотерапию. Становление человека, М.: Издательская группа «Прогресс», «Универс», 1994, 480 с.*

[2] *Տե՛ս* ***Райх В.****, Анализ характера / пер. с англ. Е. Поле, М. : Апрель Пресс : ЭКСМО-Пресс, 2000, 528с. (Серия «Психологическая коллекция»).*

տագնապների և վախի դեպքում: Այդ մեխանիզմներից են ալտրուիզմը, սուբլիմացիան, կանխատեսումը, հումորը:

Հասուն հոգեբանական պաշտպանական մեխանիզմների աշխատանքի արդյունքում անձն ադապտացվում է, ունենում է երջանկության զգացողություն, աշխատանքից բավարարվածություն, սոցիալական միջավայրում լավ հարաբերություններ շրջապատողների հետ, ընդհանուր առողջության լավացում և հոգեկան հիվանդություններով հիվանդանալու քիչ հավանականություն: Ի տարբերություն հասուն պաշտպանական մեխանիզմների, ոչ հասուն հոգեբանական պաշտպանական մեխանիզմները նպաստում են վատ ադապտացիայի, միջանձնային հարաբերություններում խնդիրների և թույլ հոգեկան ու ֆիզիկական առողջության:

Հոգեբանական պաշտպանական մեխանիզմների և նրանց թեստավորման մեթոդների մշակման մեջ մեծ ներդրում ունի Ռ. Պլուտչիկը, ով գտնում էր, որ յուրաքանչյուր պաշտպանական մեխանիզմի հիմքում կա մի հույզ, որի հաճախակի դրսևորման արդյունքում անձնավորության մոտ առանձին հոգեբանական պաշտպանական մեխանիզմ է ձևավորվում[1]:

Փորձարարական հետազոտություն

Ժամանակակից հասարակության զարգացմանը զուգընթաց անհրաժեշտություն է առաջանում պարզել, թե անձնային կառույցների պաշտպանության համար որ պաշտպանական մեխանիզմներն են ավելի արդյունավետ գործում: Այս նպատակով կատարել ենք հետազոտություն, որի հիմնական նպատակն էր բացահայտել 22-25 տարեկան երիտասարդների հոգեբանական պաշտպանական մեխանիզմների և անձնային կառույցների համահարաբերակցության առանձնահատկությունները: 22-25 տարեկանների ընտրությունը պայմանավորված է նրանով, որ այս տարիքը անձնային կառույցների և հատկությունների ձևավորման ու զարգացման համեմատաբար կայուն շրջան է: Նախորդ տարիքային փուլերի ընթացքում ձեռք բերված նորագոյացությունները զարգանում և կայունանում են:

Հետազոտությանը մասնակցել է ՀՊՄՀ-ի Կրթության հոգեբանության և սոցիոլոգիայի ֆակուլտետի հեռակա 2-րդ կուրսի 47 ուսանող:

Հետազոտության համար տեսամեթոդական հիմք են ծառայել պաշտպանական մեխանիզմների վերաբերյալ հոգեդինամիկ տեսությունը և Բ.Գ. Անանևի անձի կառուցվածքի տեսությունը:

Հոգեբանական պաշտպանական մեխանիզմների ուսումնասիրության համար կիրառել ենք Ռ. Պլուտչիկի, Գ. Կելլերմանի և Հ.Ռ. Կոնտեի՝ *Կյանքի ոճի*

---

[1] *Տե՛ս* ***Plutchik R., Kellermann H., Conte H.R.****, A structural theory of ego defences and emotions // Isard C.E. (ed.) Emotions in personality and psychopathology, N.Y.: Plenum, 1979, p.229-257.)*

ինդեքս (Life Style Index, LSI) հարցարանը, որը հնարավորություն է տալիս հետազոտել երիտասարդների առանձին հոգեբանական պաշտպանական մեխանիզմների կիրառման մակարդակը[1]:

Անձնային կառույցների ուսումնասիրության համար տեսամեթոդական հիմք է ծառայել Բ.Գ. Անանևի Անձի կառույցի հայեցակարգը: Ըստ Բ.Գ. Անանևի՝ անձի կառուցվածքը բաղկացած է միմյանց հետ փախկապակցված երեք կառույցներից՝ ինտելեկտ, կամք, հույզեր, որոնք միմյանց հետ սերտորեն կապված են, և անձի անհատական զարգացման ընթացքում փոխվում է նրանց փոխազդեցության բնույթը[1]:

22-25 տարեկան երիտասարդների կամային որակների ուսումնասիրության համար կիրառել ենք Ն.Ն. Օբոզովայի՝ *Կամքի ուժի ինքնագնահատում* թեստը:[2]

Ինտելեկտի գնահատման համար կիրառվել է Ջ. Ռավենի՝ *Աստիճանաբար բարդացող աղյուսակներ* (Progressive Matrices) մեթոդիկան[3], իսկ հուզական ոլորտը ուսումնասիրվել է Վ.Մ. Ռուսալովի *Հուզականության ախտորոշում* մեթոդիկայով:[4]

Ստացված արդյունքները համահարաբերակցային վերլուծության են ենթարկվել:

Այսպես, 22-25 տարեկանների խմբում P≤0,05 հավաստիության դրական կապ է բացահայտվել ինտելեկտի և ինտելեկտուալիզացիա պաշտպանական մեխանիզմի միջև r=0.362: Քանի որ ինտելեկտուալիզացիան ակտիվ ինտելեկտուալ գործընթացներ է ենթադրում, հետևաբար նման կապը տրամաբանական է: P≤0,05 հավաստիության համահարաբերակցային դրական կապ է արտահայտվել նաև կոմպենսացիայի և ինտելեկտի միջև r= 0.299: Այս կապի արտահայտումը վկայում է, որ ինտելեկտը նպաստում է կոմպենսացիային: Հաշվի առնելով, որ 22-25 տարեկանում անձնային կառույցները բավականին ձևավորված և զարգացած են, իսկ կոմպենսացիան համարվում է հասուն պաշտպանական մեխանիզմ, ապա կարող ենք ասել, որ ստացված համահարաբերակցային կապը տվյալ տարիքային խմբի հասունության որոշակի մակարդակ է արտահայտում:

Բացասական համահարաբերակցային կապ է արտահայտվել ռեգրես պաշտպանական մեխանիզմի և ինտելեկտի միջև (P≤0,05, երբ r= -0.316): Ռեգրեսը ոչ հասուն պաշտպանական մեխանիզմ է, որը դրսևորվում է անձնավորության կողմից վարքի ավելի ինֆանտիլ ձևերի անցնելով: Մենք

---

[1] *Տե՛ս* ***Ананьев Б. Г.,*** *Психологическая структура личности и ее становление в процессе индивидуального развития человека, Психология личности: отечественная психология. М., 1999, с. 7-94.*

[2] *Տե՛ս* ***Ильин Е. П.,*** *Психология воли. 2-е изд., СПб: Питер, 2009, 368 с: ил.- (Серия «Мастера психологии»), с.316-317.*

[3] *Տե՛ս* ***Raven G.****, Progressive Matrices. Psychodiagnostica, narodny rodnik. Bratislava, p.60.*

[4] *Տե՛ս* ***Ильин Е. П.,*** *Эмоции и чувства, СПб: Питер, 2001, 752 с: ил. — (Серия «Мастера психологии»), С. 541-543.*

կարծում ենք, որ այս տարիքում անձնավորությունն ունի բավականին զարգացած ինտելեկտ և խնդիրներ լուծելու համար բավականաչափ միջոցներ, հետևաբար՝ տագնապալի իրադրության պարագայում անձնավորությունը կփորձի ինտելեկտի միջոցով հաղթահարել իրադրությունը, և հակառակը, եթե անձնավորությունը սթրեսային իրադրության հետևանքով անցում է կատարում վարքի ավելի ինֆանտիլ եղանակների, կարող ենք ասել, որ նրա վարքի կարգավորմանը ինտելեկտը չի մասնակցում:

Դրական համահարաբերակցային կապ է բացահայտվել հակազդեցության ձևավորման և ընդհանուր հուզականության միջև (P≤0,05, երբ r=0.322): Քանի որ հակազդեցության կազմավորման էությունը հենց կայանում է նախնական հույզերի և վարքի զսպման և նոր հույզի կամ վարքային դրսևորման մեջ, իսկ հույզերը վարքի կարգավորիչներ են, ապա հակազդեցության կազմավորման և ընդհանուր հուզականության կապն օրինաչափ է:

Դրական համահարաբերակցային կապ է բացահայտվել *ինտելեկտուալիզացիա* պաշտպանական մեխանիզմի և ինտելեկտուալ հուզականության միջև (P≤0,01, երբ r=0.386): Ըստ Պլուտչիկի՝ ցանկացած պաշտպանական մեխանիզմի հիմքում ընկած է որևէ հույզ: Ինտելեկտուալիզացիայի դեպքում դոմինանտող հույզը սպասումն է, որին միանում են ինտելեկտուալ գործընթացները: Հետևաբար ինտելեկտուալիզացիայի և ինտելեկտուալ հուզականության կապն օրինաչափ է:

Դրական համահարաբերակցային կապ է բացահայտվել փսիխոմոտոր հուզականության և *ռեգրես* պաշտպանական մեխանիզմի միջև (P≤0,05, երբ r=0.307): Ռեգրեսի արդյունքում անձը վերադառնում է վարքի և պահանջմունքների բավարարման ավելի վաղ կամ ոչ հասուն ձևերին: Նման կապը, ամենայն հավանականությամբ, պայմանավորված է ռեգրես պաշտպանական մեխանիզմի վարքային դրսևորմամբ, որը նաև դրանց համապատասխան հույզերի արտահայտություն է:

Դրական համահարաբերակցային կապ է բացահայտվել նաև *փոխարինում* պաշտպանական մեխանիզմի և փսիխոմոտոր հուզականության միջև (P≤0,05, երբ r=0.303): Սա նույնպես կարելի է բացատրել *փոխարինում* պաշտպանական մեխանիզմի առանձնահատկությամբ, որի կիրառման դեպքում անձը բացասական հույզը տեղափոխում է հասանելի և թույլ օբյեկտի վրա և հուզական լարվածությունը թուլացնում է: Այս պաշտպանական մեխանիզմի կիրառումը նույնպես ուղեկցվում է վարքային դրսևորմամբ:

Բացասական համահարաբերակցային կապ է բացահայտվել կոմունիկատիվ հուզականության և արտամղման միջև (P≤0,05, երբ r=-0.300): Ստացված կապն, ամենայն հավանականությամբ, պայմանավորված է արտամղման առանձնահատկությամբ, որի գործառույթը անցանկալի ինֆորմացիան, իրադրությունը արագ անձնավորության անգիտակցական ոլորտ արտամղելն է:

Եթե անձնավորությունը արտամղում է կիրառում, նա պարզապես չի ընդունում տագնապալի ինֆորմացիան և իրադրությունը: Հետևաբար կոմունիկատիվ հուզականությունը բացակայում է:

Համահարաբերակցային դրական կապ է բացահայտվել 22-25 տարեկանների *կոմպենսացիա* պաշտպանական մեխանիզմի և կամքի ուժի միջև (P≤0,05, երբ r=0.301): Նման կապը օրինաչափ է՝ հաշվի առնելով, որ ցանկացած բնագավառում հաջողության հասնելու համար նախ անհրաժեշտ են կամային ջանքեր, իսկ կոմպենսացիան, առավել ևս՝ հիպերկոմպենսացիան, պահանջում է կամային ջանքերի լարում՝ նոր կամ անհաջողություն ունեցած ոլորտում հաջողության հասնելու համար:

Դրական համահարաբերակցային կապ է բացահայտվել նաև հակազդեցության կազմավորման և կամքի ուժի միջև (P≤0,05, երբ r=0.336): Քանի որ հակազդեցության ձևավորմանը նախորդում է արդեն իսկ առաջացած հույզի կամ վարքի ճնշում, որից հետո միայն նոր հակազդեցության կազմավորում, ապա պարզ է դառնում, որ հակազդեցության կազմավորման ցանկացած փուլում կամային գործընթացները մասնակցում են:

Այսպիսով, 22-25 տարեկանների անձնային կառույցներից կամքը և ինտելեկտը ամուր դրական համահարաբերակցային կապերով կապված են ավելի հասուն հոգեբանական պաշտպանական մեխանիզմների հետ, իսկ հուզական ոլորտի պաշտպանության համար պատասխանատու են տարրական պաշտպանական մեխանիզմները: 22-25 տարեկանների մոտ ինտելեկտի զարգացման արդյունքում *ռեգրես* պաշտպանական մեխանիզմ չի կիրառվում կամ շատ քիչ է կիրառվում: Իսկ հույզերի հարաբերական կայունացման հետ արտամղումը հետաճ է ապրում: Միևնույն ժամանակ ավելի հասուն պաշտպանական մեխանիզմների (ինտելեկտուալիզացիա, հակազդեցության ձևավորում, կոմպենսացիա) զարգացումը պայմանավորված է անձնային կառույցների՝ ինտելեկտի և կամքի զարգացման մակարդակով:

Հոդվածը տպագրության է երաշխավորել խմբագրական խորհրդի անդամ, հ.գ.թ. Վ.Բ.Յարամիշյանը:

ՀՏԴ159.9

Հոգեբանություն

Սուսաննա ՓԻԼՈՍՅԱՆ
Խ. Աբովյանի անվան հայկական պետական մանկավարժական համալսարանի կիրառական հոգեբանության ամբիոնի պրոֆեսոր,
հոգեբանական գիտությունների թեկնածու
E-mail: pilosyansusanna23@aspu.am

Ռուզաննա ԺԱՄԿՈՅՅԱՆ
Խ. Աբովյանի անվան հայկական պետական մանկավարժական համալսարանի հոգեբանության ամբիոնի դասախոս
E-mail: ruzanna_rom84@mail.ru

ԴԵՌԱՀԱՍՆԵՐԻ ՀՈԳԵԲԱՆԱԿԱՆ ՊԱՇՏՊԱՆԱԿԱՆ ՄԵԽԱՆԻԶՄՆԵՐԻ ԵՎ ԱՆՁՆԱՅԻՆ ԲՆՈՒԹԱԳՐԵՐԻ ՀԱՄԱՀԱՐԱԲԵՐԱԿՑՈՒԹՅԱՆ ԱՌԱՆՁՆԱՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Հոդվածում ներկայացված են դեռահասների հոգեբանական պաշտպանական մեխանիզմների և անձնային բնութագրերի համահարաբերակցության առանձնահատկությունները: Հոդվածի նպատակից բխում են հետևյալ խնդիրները՝ ուսումնասիրել և փորձարարական ճանապարհով պարզել՝ որ հոգեբանական պաշտպանական մեխանիզմներն են պատասխանատու անձնային առանձին բնութագրերի պաշտպանության համար դեռահասության տարիքում: Հետազոտության խնդիրներից և նպատակից ելնելով՝ ուսումնասիրել ենք դեռահասների հոգեբանական պաշտպանական մեխանիզմներն ու Ես-ի կառույցի որոշ բնութագրեր, այդ թվում՝ ինքնավերաբերմունքը, ինքնահարգանքը, ինքնահամակրանքը, ինքնաընդունումը, ինքնավստահությունը, ինքնակառավարումը, ինքնահասկացումը, ինքնամեղադրանքը և այլն: Աշխատանքի վերաբերյալ համապատասխան տեսական հիմքերի վերլուծության արդյունքում ընտրված թեստավորման ու հարցարանի մեթոդների կիրառությամբ պարզվել են, որ ուսումնասիրված հոգեբանական պաշտպանական

մեխանիզմներն ակտիվորեն մասնակցում են անձնային առանձին բնութագրերի և Ես-ի կառույցների պաշտպանությանը: Ընդ որում, հոգեբանական տարբական պաշտպանական մեխանիզմներն ավելի շատ են կիրառվում, քան ավելի հասուն հոգեբանական պաշտպանական մեխանիզմները, որոնք հիմնականում մասնակցում են ինքնակառավարման, դրական ինքնավերաբերմունքի և ինքնահարգանքի պաշտպանությանը:

Բանալի բառեր՝ հոգեբանական պաշտպանական մեխանիզմներ, մերժում, ռեգրես, կոմպենսացիա, պրոյեկտում, ինքնավստահություն, ինքնահամակրանք, ինքնակառավարում:

С. Пилосян, Р.Жамкоцян

ОСОБЕННОСТИ СООТНОШЕНИЯ ЗАЩИТНЫХ МЕХАНИЗМОВ И ЛИЧНОСТНЫХ ХАРАКТЕРИСТИК ПОДРОСТКОВ

В статье рассматриваются корреляционные особенности психологических защитных механизмов и личностных характеристик подростков. Вытекающие из цели задачи: изучить и экспериментально выявить какие механизмы психологической защиты отвечают за защиту определенных личностных характеристик подростков. Основываясь на задачах и целях исследования, мы изучили механизмы психологической защиты и некоторые характеристики структуры Эго, включая самоотношение, самоуважение, аутосимпатия, самопринятие, самоуверенность, самоконтроль, самопонимание, самообвинение и т.п.

Анализ соответствующей теоретической основ работы с использованием методов тест-анкет и опросников показал, что изученные психологические защитные механизмы активно участвуют в защите некоторых характеристик личности и Эго структур. Кроме того, примитивные механизмы психологической защиты используются больше, чем более зрелые механизмы психологической защиты которые в основном принимая участие в защите самоконтроля, позитивного самоотношения и самоуважения.

Ключевые слова:: психологические защитные механизмы, отрицание, регрессия, компенсация, проекция, самоуважение, аутосимпатия, самоконтроль.

S. Pilosyan, R. Zhamkotsyan

THE FEATURES OF CORRELATION OF ADOLESCENTS' DEFENSE MECHANISMS AND PERSONALITY CHARACTERISTICS

The article discusses the features of correlation of adolescents` defense mechanisms and personality characteristics.

The following issues arise from the purpose of this article: to study and to find out experimentally which psychological defense mechanisms are

responsible for the protection of certain personality characteristics of adolescents. Based on the research problems and purpose we studied psychological defense mechanisms and some characteristics of the structure of Ego including self-attitude, self-respect, auto sympathy, self-acceptance, self-confidence, self-control, self-understanding, self-blame and etc. Analysis of the relevant theoretical foundations of work using the test-questionnaire methods figured out that studied psychological defense mechanisms actively participate in protection of some personality characteristics and the structures of Ego. Besides, primitive psychological defense mechanisms are used more than more mature psychological defense mechanisms which mainly take part in protection of self-control, positive self-attitude, self-respect.
Key words: *psychological defense mechanisms, denial, regression, compensation, projection, self-confidence, auto sympathy, self-control.*

Ներածություն

Հոգեբանական պաշտպանությունը հանդես է գալիս որպես հատուկ կայունացնող համակարգ, որն իր գործունեությունն իրականացնում է անձնավորության օնտոգենետիկ զարգացման ընթացքում ձևավորվող հատուկ մեխանիզմների օգնությամբ: Այս մեխանիզմները անձնավորության գիտակցությունը, անձի *Ես* կերպարը, նրա պատկերացումներն արտաքին աշխարհի վերաբերյալ պաշտպանում են տարբեր բացասական հուզական ապրումներից և ընկալումներից, նպաստում են հոգեբանական հոմեոստազի պահպանությանը, կայունությանը, ներանձնային կոնֆլիկտների լուծմանը և ընթանում են անգիտակցական և ենթագիտակցական մակարդակներում: Ընդ որում, անձնավորության զարգացման սկզբնական շրջանում կիրառվում են բացառապես տարրական պաշտպանական մեխանիզմներ, իսկ զարգացմանը զուգընթաց անձնավորությունը ընդունակ է լինում կիրառել նաև ավելի հասուն պաշտպանական մեխանիզմներ:

Հոգեբանական պաշտպանական մեխանիզմները, պաշտպանելով անձնավորության Ես-ը, հնարավորություն են տալիս նրան ձևավորվել և զարգանալ, իսկ արդեն զարգացած Ես-ի պաշտպանության համար նախկին պաշտպանական միջոցների անբավարար լինելու և անձնավորության հոգեկան զարգացման արդյունքում անհրաժեշտ է լինում կիրառել նոր ավելի արդյունավետ պաշտպանական մեխանիզմներ:

Օնտոգենետիկ զարգացման ընթացքում ձևավորվում է անձնավորության *Ես* կառույցն իր առանձին բաղադրիչներով, որոնք, բավականաչափ զարգանալով և հասունանալով, իրենց հերթին կարող են կրել պաշտպանական գործառույթ:

Հոգեբանական պաշտպանության ֆենոմենը

«Պաշտպանություն» հասկացությունը Զ. Ֆրոյդը[1] օգտագործել է 1894 թ. իր «Պաշտպանական նեյրոթսիխոզներ» աշխատության մեջ: Պաշտպանությունն, ըստ Զ. Ֆրոյդի, անգիտակցական հոգեկան գործընթացների ամբողջություն է, որոնք կոչված են պաշտպանելու Ես-ը:

Հոգեբանական պաշտպանության ֆենոմենը, առաջին անգամ առաջադրված լինելով հոգեվերլուծական տեսության մեջ, հետագայում ակտիվորեն ուսումնասիրվել է հոգեբանության տարբեր ճյուղերի կողմից:

Հոգեբանական պաշտպանության խնդիրը հոգեբանական գիտության մեջ բավականին շատ է քննարկված գիտնականների կողմից (Զ. Ֆրեյդ[2], Ա. Ֆրեյդ[3], Զ. Բլյում[4], Ռ. Պլուտչիկ[5]): Այնուամենայնիվ, դեռ բավականաչափ ուսումնասիրված չեն հոգեբանական պաշտպանական մեխանիզմների գենեզիսը, զարգացման և դրսևորման օրինաչափությունները, տարբեր են կարծիքները դրանց քանակի և կատարած դերի վերաբերյալ:

Հոգեբանական պաշտպանության գենեզիսի հիմնախնդիրը լուսաբանվում է մասնավորապես *ծնող-երեխա* վաղ հարաբերությունների շրջանակներում: Վ.Վ. Ստոլինը[6], Վ.Ի. Գարբուզովը[7], Ի.Մ Նիկոլսկայան և Ռ.Մ. Գրանովսկայան[8] երեխայի վաղ միջանձնային փոխհարաբերությունները համարում են նրա հետագա հոգեկան զարգացման և սոցիալական ադապտացիայի որոշիչ գործոն, որոնք կանխորոշում են երեխաների մոտ հոգեբանական պաշտպանական մեխանիզմների ձևավորումը:

Ե.Տ. Սոկոլովայի[9] կարծիքով՝ պաշտպանական մեխանիզմներն այն առաջնային ներհոգեկան կազմավորումներն են, որոնք երեխայի ինքնադրսևորման սահմանափակման հետևանք են: Դրանց օգնությամբ կայունանում է այսպես կոչված դրական Ես- ֆունկցիան, և թուլանում է այն հուզական կոնֆլիկտը, որը սպառնում է նրա կայունությանը:

Հոգեբանական պաշտպանության և նրանց թեստավորման մեթոդների մշակման մեջ մեծ ներդրում ունի Ռ. Պլուտչիկը: Նրա հիմնական գաղափարը

---

[1] *Տե՛ս* ***Freud S.,*** *The defence nearo-psychoses // The collected Papers: in 10 v. — N.Y.: Collier Books, 1963. v.2. p. 67–81.*

[2] *Տե՛ս* ***Фрейд З.****, Избранное. - М.: Внешторгиздат, 1990, 448 с.*

[3] *Տե՛ս* ***Фрейд А.,*** *Психология "Я" и защитные механизмы, М.: Педагогика-Пресс, 1993. 140 с.*

[4] *Տե՛ս* ***Блюм Дж.,*** *Психоаналитические теории личности / Пер. с англ., вступ. ст. А.Б. Хавина, М.: Академический проект; Екатеринбург: Деловая книга, 1999, 222 с.*

[5] *Տե՛ս* ***Plutchik R., Kellermann H., Conte H.R.,*** *A structural theory of ego defences and emotions // Isard C.E. (ed.) Emotions in personality and psychopathology. - N.Y.: Plenum, 1979, p.229-257.)*

[6] *Տե՛ս* ***Столин В. В.,*** *Самосознание личности. М., МГУ 1983,- 286с. с. 33-34.*

[7] *Տե՛ս* ***Гарбузов В.,*** *Нервные и трудные дети/ - М.:АСТ; СПб: Астрель - СПб, 2006, 351 с.*

[8] *Տե՛ս Психология современного подростка. Под ред. Д.И. Фельдштейн, М., Педагогика, 1987, 240с, с.12-14.*

[9] *Տե՛ս* ***Соколова Е. Т.,*** *Феномен психологической защиты (при поддержке РФФИ, грант №05-06-80240) // Вопросы психологии, 2007, № 4, с. 66–79.*

կայանում է նրանում, որ հոգեբանական պաշտպանական մեխանիզմները հանդիսանում են հույզերի արդյունք, իսկ հույզերը սահմանվում են որպես ադապտացիայի հիմնական միջոցներ: Բացի այդ, նա ընդգծում է, որ հոգեբանական պաշտպանական մեխանիզմները, ինչպես հույզերը, բնութագրվում են հակադրությամբ (ուրախություն-թախիծ, վախ-զայրույթ, ընդունում-զզվանք, սպասում-զարմանք): Այսպիսով, 8 հիմնական մեխանիզմները նա դարձնում է 4 զույգ՝ հակազդեցության ձևավորում-կոմպենսացիա, ճնշում-փոխարինում, մերժում-պրոյեկցիա, ինտելեկտուալի-զացիա-ռեգրես: Քանի որ հոգեբանական պաշտպանական մեխանիզմները հույզերի արդյունք են, ուստի դրանք հույզերի նմանությամբ դասակարգվում են հիմնականի՝ մերժում, արտամղում, ռեգրես, կոմպենսացիա, պրոյեկցիա, փոխարինում, ինտելեկտուալիզացիա, հակազդեցության ձևավորում, և երկրորդականի, որոնց թվին են պատկանում մնացած բոլորը:

Փորձարարական հետազոտություն

Մեր հետազոտության շրջանակներում ուսումնասիրել ենք պաշտպանական մեխանիզմների և Ես-ի բաղադրիչներ հանդիսացող որոշ անձնային բնութագրերի միջև համահարաբերակցային կապեր՝ պարզելու համար, թե պաշտպանական որ մեխանիզմներն են պատասխանատու անձնային առանձին բնութագրերի պաշտպանության համար:

Հետազոտությանը մասնակցել են 14-15 տարեկան 40 դեռահասներ: Ընտրակազմի ընտրությունը պայմանավորված է հետազոտվողների տարիքային առանձնահատկությամբ, դեռահասության ճգնաժամով: Ենթադրվում է, որ դեռահասության ճգնաժամի ընթացքում պաշտպանական մեխանիզմներն ավելի շատ են կիրառվում ճգնաժամը հաղթահարելու համար: Հետազոտության անցկացման համար օգտագործել ենք Ռ. Պլուտչիկի *Կյանքի ոճի ինդեքս* մեթոդիկան[1] և Վ.Վ. Ստոլինի Ինքնավերաբերմունքի հարցարանը:[2] Ստացված տվյալները ենթարկել ենք երկրորդային մշակման՝ կիրառելով մաթեմատիկական վիճակագրային վերլուծություն (ըստ՝ Պիրսոնի բանաձևի):

Վերլուծության արդյունքում դրական համահարաբերակցային կապ է բացահայտվել մերժման և սեփական Ես-ին կողմ լինելու միջև ($P \leq 0,05$, երբ $r=0.313$): Նման կապը նույնպես ենթադրում է, որ դեռահասի կողմից մերժվում է այն ինֆորմացիան, որը հակասում է սեփական Ես-ի մասին դրական պատկերացումներին և վերաբերմունքին:

---

[1] Տե՛ս **Вассерман Л.И. Ерышев О.Ф., Клубова Е.Б.**, *Психологическая диагностика индекса жизненного стиля. - Спб.: Издательство: СПбНИПНИ им. В.М.Бехтерева, 2005, 50 с.*

[2] Տե՛ս **Столин В.В., Пантилеев С.Р.,** *Опросник самоотношения // Практикум по психодиагностике: Психодиагностические материалы. М., 1988. с. 123-130.*

Դրական համահարաբերակցային կապ է բացահայտվել ինքնավստահության և մերժման միջև (P≤0,05, երբ r=0.308): Ցանկացած երևույթ կամ ինֆորմացիա, որը հակասում է նրա սեփական Ես-ի մասին դրական պատկերացմանը, դեռահասի կողմից մերժվում է: Դա հանգեցնում է նրան, որ դեռահասը աչքի է ընկնում ինքնավստահությամբ, որը ոչ միշտ կարող է արդարացված լինել: Մերժման և ինքնաընդունման միջև դրական համահարաբերակցային կապը (P≤0,05, երբ r=0.299) նույնպես պայմանավորված է մերժման առանձնահատկությամբ, որը դեռահասի գիտակցության մեջ թողնում է միայն այն ինֆորմացիան, որը նպաստում է դեռահասի ինքնահարգանքին և ինքնաընդունմանը:

Համահարաբերակցային դրական կապ է բացահայտվել արտամղման և ինքնահարգանքի միջև (P≤0,05, երբ r=0.346): Արտամղման միջոցով դեռահասը պաշտպանվում է ինքնահարգանքին վնասող կամ սպառնացող ինֆորմացիայից: Դեռահասի ինքնահարգանքի և ինքնագնահատականի ձևավորման գործում արտամղման նշանակությունը մեծ է, քանի որ արտամղման շնորհիվ գիտակցություն է հասնում միայն այն ինֆորմացիան, որը բարձրացնում է դեռահասի ինքնահարգանքն ու ինքնագնահատականը: Արտամղման և ինքնավստահության միջև դրական համահարաբերակցային կապը (P≤0,05, երբ r=0.328) բացատրվում է դեռահասի կողմից այն ինֆորմացիայի արտամղմամբ, որը սպառնում է իր մասին ունեցած դրական պատկերացումներին և գնահատականներին, որոնց շնորհիվ դեռահասն ինքնավստահ է զգում:

Դրական համահարաբերակցային կապ է բացահայտվել ռեգրեսի և սեփական Ես-ին կողմ լինելու (P≤0,05, երբ r=0.312), ինքնահարգանքի (P≤0,05, երբ r=0.321), ինքնահամակրանքի (P≤0,05, երբ r=0.314), ինքնահետաքրքրվածության (P≤0,05, երբ r 0.336), ինքնակառավարման (P≤0,05, երբ r=0.332) միջև:

Դեռահասի կողմից *ռեգրես* պաշտպանական մեխանիզմ հաճախ է կիրառվում: Այս տարիքում անձն առավելապես պաշտպանվում է ինքնահարգանքին և ինքնահամակրանքին սպառնացող բացասական ինֆորմացիայից: Ռեգրեսի արտաքին դրսևորումն արտահայտվում է ավելի փոքր տարիքին համապատասխանող վարքին վերադառնալով, որը նպաստել է դժվար պահին հոգուտ իրեն խնդիրների լուծմանը: Արտաքին դրսևորումներից են նաև մեկուսանալն ու ինքնամփոփ դառնալը: Նման դրսևորումը վկայում է ուրիշներից շփման սպասման և ռեգրեսի միջև (P≤0,05, երբ r=0.297) բացասական համահարաբերակցային կապը:

Դրական համահարաբերակցային կապ է բացահայտվել կոմպենսացիայի և դեռահասի անձնային կառույցներից ինքնահարգանքի (P≤0,05, երբ r=0.336), ինքնահամակրանքի (P≤0,05, երբ r=0.324), ուրիշներից դրական վերաբերմունքի սպասման (P≤0,05, երբ r=0.328), ինքնակառավարման միջև (P≤0,05, երբ r=0.332):

Դեռահասը իր իրական կամ թվացյալ թերություններից ազատվելու, դրանց կողմից առաջացած անկարողության, անպաշտպանության տագնապից

ազատվելու համար կոմպենսացիա է կիրառում: Կոմպենսացիայի հաջող փորձի արդյունքում բարձրանում է դեռահասի ինքնահարգանքը և ինքնահամակրանքը, որի արդյունքում նրա մոտ աճում է նաև ուրիշներից դրական վերաբերմունքի սպասումը: Կոմպենսացիան ենթադրում է նաև կամային և մտավոր գործընթացներ, որոնց արդյունքում դեռահասի ինքնակառավարման մակարդակը նույնպես բարձրանում է: Բացի այդ՝ կոմպենսացիա կիրառելու համար նախ անհրաժեշտություն է առաջանում կամային ջանքերի շնորհիվ զսպել և հաղթահարել անպաշտպանության և անկարողության զգացման կողմից առաջացած տագնապը, քանի որ միայն դրանից հետո հնարավոր կլինի մտավոր արդյունավետ գործընթացներ իրականացնել: Կոմպենսացիան համարվում է ավելի հասուն պաշտպանական մեխանիզմ: Մեր հետազոտության տվյալները վկայում են, որ կոմպենսացիան դրական համահարաբերակցային կապերով է կապված ինքնագիտակցության բոլոր այն կառույցների հետ, որոնք սկսում են ձևավորվել և զարգանալ հենց դեռահասության տարիքում: Հետևաբար, կարող ենք ենթադրել, որ կոմպենսացիան՝ որպես ավելի հասուն պաշտպանական մեխանիզմ, կիրառվում է հենց հասուն անձնավորության ինքնագիտակցության կառույցների պաշտպանության համար:

Դրական համահարաբերակցային կապ է բացահայտվել պրոյեկցիայի և սեփական Ես-ին կողմ լինելու միջև (P≤0,05, երբ r=0.305): Պրոյեկցիան ենթադրում է սեփական բացասական որակների վերագրում այլ անձի: Հետևաբար՝ պրոյեկցիայի կիրառմամբ անձը ազատում է սեփական Ես-ին բացասական որակներից, և սեփական Ես-ը ներկայացվում է դրական որակներով:

Պրոյեկցիան դրական համահարաբերակցային կապ ունի նաև ուրիշներից դրական վերաբերմունքի սպասման հետ (P≤0,05, երբ r=0.322): Նման կապը բացատրվում է նրանով, որ վերագրման միջոցով ազատվելով բացասական որակներից և դրանք այլ անձի մոտ քննադատելով՝ դեռահասը շրջապատողներից դրական վերաբերմունք է ակնկալում:

Նման կերպ կարելի է բացատրել նաև ինքնահամակրանքի և պրոյեկցիայի միջև համահարաբերակցային կապը (P≤0,05, երբ r=0.307): Վերագրման շնորհիվ ազատվելով բացասական որակներից և թերություններից, դեռահասի ինքնահամակրանքն աճում է:

Փոխարինումը համարվում է տարրական պաշտպանական մեխանիզմ և կիրառվում է դեռևս փոքր տարիքից: Դեռահասների մոտ կատարված հետազոտության արդյունքների վերլուծությունից պարզ է դառնում, որ փոխարինումը դրական համահարաբերակցային կապի մեջ է ինքնահարգանքի (P≤0,05, երբ r=0.365) և ինքնավստահության հետ (P≤0,05, երբ r=0.319): Բացասական հույզերն արտահայտելու համար ավելի թույլ օբյեկտ ընտրելով՝ դեռահասը պաշտպանում է իր իսկ ինքնահարգանքն ու ինքնավստահությունը: Ինքնահարգանքի ու ինքնավստահության աճին նպաստում է նաև ապակառուցողական ինքնահաստատման միջոցով դրսևորվող փոխարինումը:

Դրական համահարաբերակցային կապ է բացահայտվել սեփական Ես-ին կողմ լինելու և ինտելեկտուալիզացիայի միջև (P≤0,05, երբ r=0.315): Դեռահասների մոտ ինտելեկտուալիզացիայի հաճախակի կիրառումը Վ.Վ. Դելարյուն[1] համարում է դեռահասի սոցիալական կապերի անբավարարության արդյունք: Սոցիալական սակավաթիվ կապեր ունեցող դեռահասը մեկուսանում է շրջապատից, դառնում ինքնամփոփ: Ինտելեկտուալիզացիայի և սեփական Ես-ին կողմ լինելու միջև համահարաբերակցային կապը վկայում է դեռահասի՝ սեփական անձով հետաքրքրված լինելով, սեփական անձի մասին առավել հաճախ մտածելով: Բացի այդ, դեռահասության տարիքում, ինտելեկտուալ գործընթացների զարգացմանը զուգընթաց, ձևավորվում է ինտելեկտուալիզացիան՝ որպես պաշտպանական մեխանիզմ և, ի տարբերություն տարրական պաշտպանական մեխանիզմների, սկսում է կոգնիտիվ մակարդակում արդեն պայքարել առաջացած տագնապի և լարվածության դեմ:

Հակազդեցության ձևավորման և ինքնակառավարման միջև բացահայտված դրական կապը (P≤0,05, երբ r=0.325) կարելի է բացատրել հենց *հակազդեցության ձևավորում* պաշտպանական մեխանիզմի առանձնահատկությամբ: Այս մեխանիզմը ենթադրում է առաջացած հակազդեցության զսպում և դրա փոխարեն հակառակ հակազդեցության դրսևորում: Հետևաբար՝ դեռահասի զարգացած ինքնակառավարման շնորհիվ *հակազդեցության ձևավորում* պաշտպանական մեխանիզմն առավել արդյունավետ է գործում:

Այսպիսով, ուսումնասիրության արդյունքները վկայում են, որ դեռահասության տարիքում բոլոր հետազոտված պաշտպանական մեխանիզմներն ակտիվորեն մասնակցում են անձնային որոշ բնութագրերի պաշտպանությանը: Սակայն ուրիշներից դրական սպասումների, սեփական Ես-ին կողմ լինելու, ինքնավստահության, ինքնահամակրանքի և ինքնաընդունման համար կիրառվում են առավելապես տարրական պաշտպանական մեխանիզմները, իսկ ավելի հասուն պաշտպանական մեխանիզմները մասնակցում են անձնավորության ինքնահարգանքի, ինքնակառավարման պաշտպանությանը:

Հոդվածը տպագրության է երաշխավորել խմբագրական խորհրդի անդամ, հ.գ.թ. Վ.Բ.Յարամիշյանը:

[1] *Տե՛ս Защитные механизмы личности: Методические рекомендации /Сост. проф. В.В.Деларю. Волгоград: 2004, с. 11.*

ՀՏԴ 78.07:78.03

Արվեստ

Զաքար ՔԷՇԻՇԵԱՆ

ՀԱՅ ՄԱՆԿԱՊԱՏԱՆԵԿԱՆ ԽՄԲԵՐԳԱՅԻՆ ԵՐԱԺՇՏՈՒԹԵԱՆ ՀԻՄՆԱԴՐՈՒԹԵԱՆ ՀՈԼՈՎՈՅԹԸ՝ ՄԻՆՉԵԻ ԿՈՄԻՏԱՍ

(ուսումնասիրուած՝ «Գալուստ Կիւլպէնկեան» հաստատութեան դրամաշնորհով)

Հոդուածին մէջ քննուած են հայ մանկապատանեկան խմբերգային երաժշտութեան ակունքները: Կարա-Մուրզայի շնորհիւ խմբերգային արուեստը սկսաւ տարածում գտնել հայ իրականութեան մէջ: Նա իր գործունէութիւնը ծաւալած է շրջաններու մէջ, մինչդեռ Մակար Եկմալեան, Գրիգոր Սիւնի, Ստեփան Դեմուրեան եւ Կոմիտաս կեդրոնացած էին քաղաքի մը մէջ՝ նկատառելի մակարդակի հասցնելով հայ երգչախմբային կեանքը:

Բանալի բառեր՝ Գրիգոր Սիւնի, երգչախումբ, խմբերգ, Կոմիտաս, Մակար Եկմալեան, Ստեփան Դեմուրեան

З.Кешишян

В статье исследуются истоки армянской детской хоровой музыки. Благодаря Кара-Мурзе в армянской действительности стало распространяться хоровое искусство. В то время как Макар Екмалян, Григор Сюни, Степан Демуриан и Комитас были сосредоточены в одном городе, он работал в регионах, подводя армянскую хоровую жизнь до значительного уровня.

Ключевые слова: Григор Сюни, хор, хоровое пение, Комитас, Макар Экмалян, Степан Демуриан

Z. Keshishyan

The article examines the origins of Armenian children's choral music. Thanks to Kara-Murza, choral art began to spread in Armenian reality. While Makar Yekmalyan, Grigor Syuni, Stepan Demurian and Komitas were concentrated in one city, he worked in the regions, bringing the Armenian choral life to a significant level.

Key words: Grigor Syuni, choir, choral singing, Komitas, Makar Ekmalyan, Stepan Demurian

Հայ մանկապատանեկան խմբերգային երաժշտութեան ակունքները սերտելու համար պիտի սկսինք 1885 թուականի Մարտի 15-էն, երբ Քրիստափոր Կարա-Մուրզա (1853-1902), հայ իրականութեան մէջ առաջին անգամ ըլլալով, 15 երգիչներով Թիֆլիսի մէջ ստեղծեց բազմաձայն երգչախումբ, որ կարեւոր իրադարձութիւն եղաւ հայ մշակութային կեանքին մէջ։Կարա-Մուրզա, իր համերգային կեանքի 17 տարիներուն ընթացքին 50-է աւելի քաղաքներու մէջ շուրջ 90 երգչախումբեր ստեղծելով, քանի մը հարիւրի հասնող համերգներով ոչ միայն սկիզբ դրաւ հայոց բազմաձայն երգչախմբային արուեստին, այլեւ, մեծ հետաքրքրութիւն առաջ բերելով՝ ստեղծեց համապատասխան երաժշտական մթնոլորտ, որու շնորհիւ, յետագային, բնականաբար պիտի մտածուէր երիտասարդականին կողքին ու անոր իբրեւ հիմք՝ մանկապատանեկան խմբերգային ասպարեզին ալ մասին։

Մինչեւ իր ժամանակաշրջանը հայ իրականութեան մէջ երգչախմբային կեանքի ձեւաւորուած աւանդութիւններու բացակայութեան պատճառով, բնականաբար, Կարա-Մուրզա շատ մեծ դժուարութիւններ դիմագրաւած է երգեցիկ կազմերու հաւաքագրման ու անդամական կայուն կազմեր ունենալու իր առաքելութեան մէջ։ Այդ է պատճառը, որ առաւելաբար երիտասարդ ու երէց պատանի հայորդիներու վրայ դրած է իր գրաւը։ Կարա- Մուրզայի եւ իր ժամանակաշրջանի երգչախումբերուն մէջ միշտ ալ կային պատանիներ, որոնք կ՝երգէին սոփրանօ եւ այլթօ ձայնաբաժիններուն մէջ, որքան ալ անորմէ պահպանուած երաժշտական նիւթերուն մէջ պատանիներու յատուկ երգեր մնացած չըլլային։ Վստահաբար, սիրային բնոյթի խմբերգերէն անկախ, հայրենասիրական ու բնութիւն փառաբանող ժողովրդային երգերու մշակումներուն («Լորիկ», «Ջան գիւլում», «Լեպհո, լէ, լէ», «Ծիծեռնակ», «Գացի արտեր բռնի լոր», «Կիլիկա», «Եղբայր եմք մեք») ու անոնց համերգային կատարումներուն մէջ պատանիներ մասնակցութեան բաժին կունենային։

Անշուշտ Կարա-Մուրզա եւ յետագային իր յաջորդները դիմագրաւեցին բազմապիսի դժուարութիւններ բազմաձայնութիւնը հայ իրականութեան մէջ ընդունելի դարձնելու համար, սակայն, անոր յաղթանակը շրջադարձային նշանակութիւն ունեցաւ հայ երաժշտութեան պատմութեան մէջ, արհեստավարժ երաժշտական կեանքին մէջ ու նոր հեռանկարներու եւ իրագործումներու ճամբայ յարթեց։

Կարա-Մուրզա մեծ դերակատարութիւն ունեցաւ նաեւ երիտասարդ խմբավարներու պատրաստման արդէն անյետաձգելի գործին մէջ։ Թիֆլիսի մէջ կարճատեւ դասընթացքներու ճամբով ուսած ու իրենց կայացման ճանապարհը անցնելու համար պարարտ հող գտած խմբավարները զգալի աշխատանք կատարեցին խմբերգային երգեցողութեան տարածման ուղղութեամբ։ Իր

տիտանական գործունէութեան մասին ան յետագային կը գրէ. « Քսան տարուայ աշխատութեանս վէրջին տասը տարին Կովկասում, զանազան ընտանեկան, հասարակական եւ բեմական միջոցներով գաղափարներս արծարծելս ի զուր չգնացին։ Քառաձայն երգեցողութիւնը յաղթութիւնը լիապես տարաւ։ Ես վարձատրուած եմ եւ հիմա հրաւիրում եմ շարունակել ով կամի ինձ հետ, կամ առանձին՝ միեւնոյնն է։ Ռամիկը ինձնից շնորհակալ է։ Պահպանողական կուսակցութիւնը միայն ճնշում գործեց եւ վեհափառը, երկու հակասական կարծիքներ յայտնելով, Էջմիածնում գործը դադարեցրեց։ Բայց քառաձայնը ամէն տեղ դուրս է մղում միաձայն երգը։ Այդ արդէն ուրախալի է» (Եղիշէ Չարենցի անուան գրականութեան եւ արուեստի թանգարանի նիւթերէն)։

Ահաւասիկ, Կարա-Մուրզայի նշած յաղթանակին շնորհիւ է, որ խմբերգային արուեստը սկսաւ տարածում գտնել հայ իրականութեան մէջ եւ յետագային ծնունդ տուաւ նաեւ մանկապատանեկան երգչախումբերու եւ համապատասխան խմբերգերու գոյութեան։

Եթէ Կարա-Մուրզա իր խմբերգային գործունէութիւնը ծաւալած է ընդգրկելով քաղաքներու ու շրջաններու լայն աշխարհագրութիւն մը, այլ երաժիշտներ, ինչպէս Մակար Եկմալեան, Գրիգոր Սիւնի, Ստեփան Դեմուրեան եւ Կոմիտաս, կեդրոնացած ըլլալով տուեալ քաղաքի մը մէջ, առաւել հիմնական ու մնայուն աշխատանքի հնարաւորութեամբ, նկատառելի մակարդակի բարձրացուցին ընդհանրապէս հայ երգչախմբային կեանքը, որու ծիրէն ներս՝ աշակերտական-մանկապատանեկան մարզը եւս։

Ի տարբերութիւն, օրինակ, Կարա-Մուրզային, այլ է պարագան Մակար Եկմալեանին, որ թէ՛ Էջմիածնի Գէորգեան հոգեւոր ճեմարանին, եւ այնուհետեւ, թէ՛ Թիֆլիսի նշանաւոր Ներսիսեան վարժարանին մէջ, իր ստեղծարար կեանքին մէկ կարեւոր մասը յատկացուցած է աշակերտական-պատանեկան երգչախումբերու կազմութեան ու համերգային- բեմական կեանքին։

Մակար Եկմալեանէն նոյնպէս յատկապէս մանուկներու ու պատանիներու համար յօրինումներ ու մշակումներ մեզի չեն մնացած, սակայն, հետեւեալ երգերէն շատերը, ինչպէս՝ «Ճախարակ», «Անձրեւն եկաւ», «Արազը հեշտացել ա», «Ահա ծագեց կարմիր արեւ», «Զարթիր, արդեակ», «Կիլիկիա», «Պլպուլն Աւարայրի», «Տէր, կեցոյ դու զուհայս», «Ով, Հայոց աշխարհ», «Ձայնը հնչեց Էրզրումէն», «Կեցցէ՛, Զէյթուն», որոնք կը պատկանին իր յօրինումներուն ու մշակումներուն, առատօրէն տեղ գտած են նախ Գէորգեան Ճեմարանի ու ապա՝ Ներսիսեան վարժարանի աշակերտական երգչախումբերու համերգային երգացանկերուն մէջ։

Միւս կողմէ, Գրիգոր Սիւնի պատմական նշանակութեան երգչախումբ ստեղծած ու ղեկավարած է Շուշիի մէջ։ Քառաձայն խառն երգչախումբին

կողքին, իր ժամանակին մէջ ուշագրաւ նորութիւն եղած է անոր աշակերտական երգչախումբին կազմութիւնը՝ Շուշիի նշանաւոր Թեմական վարժարանին մէջ։ Գրիգոր Սիւնիի իրագործած մանկապատանեկան երգչախմբային երգացանկերէն նոյնպէս նմոյշներ չեն պահպանուած։ Շուշիի մէջ երգչախմբային արուեստի յառաջամարտիկներէն է նաեւ Ստեփան Թեմուրեանը, որ իր հերթին, նկատառելի աշխատանք տարած է տուեալ մարզին մէջ։

Արդէն իսկ դասականացած մանկապատանեկան խմբերգերու շարք մը մեզի հասած է Կոմիտասէն։ «Գուսան» բազմանդամ երգչախումբի ծանրաբեռնուած աշխատանքին զուգահեռ, Կոստանդնուպոլսոյ մէջ, Կոմիտաս ժամանակ տրամադրած է նաեւ մանկապատանեկան երգչախմբային կեանք ստեղծելուն, յատկապէս «Նիկողոսեան» վարժարանին մէջ ՝1914-ին։ Դասաւանդման զուգահեռ, Կոմիտաս առաջին իսկ պահէն սկսեալ, շաբաթական երկու ժամուայ փորձերով 6-8 տարեկան մանուկներով կազմած է դպրոցական երկձայն երգչախումբ։ Վստահաբար ան նպատակ ունեցած է փոքր տարիքէն մանուկ ու պատանի հայորդիները հաւաքագրել ու ընտելացնել, Պոլսոյ հայութեան համար ցարդ տեղւոյն տիրացուական «Ալաթուրքա» ինքնագործ խումբերու մակարդակէն վեր գտնուող հայեցի բազմաձայն երգեցողութեան։

«Նիկողոսեան» վարժարանի երգչախումբին երգերը շուտով մեծ տարածում ունեցած են Պոլսոյ կեդրոնական թէ թաղային վարժարաններուն մէջ ու հայութեան մէջ ստեղծած են աննախադէպ հետաքրքրութիւն՝ երգչախմբային ասպարէզին նկատմամբ։

Անձնապէս մանկապատանեկան երգչախումբ ստեղծելուն ու ղեկավարելուն հետ միաժամանակ Կոմիտաս, հեռանկարային ծրագրաւորումով, իր Պոլսահայ հիմնական սաներուն՝ Բարսեղ Կանաչեանին, Միհրան Թումաճեանին, Վարդան Սարգսեանին,Վաղարշակ Սրուանձտեանին, Հայկ Սէմէրճեանին, Արտաշէս Ապաճեանին, Արմենակ Շահմուրատեանին, եւ առաւելաբար արեւելահայ իրականութեան մէջ գործող Սպիրիտոն Մելիքեանին ներշնչած, պատրաստած ու մղած է Պոլսահայ գաղութի տարբեր վարժարաններուն մէջ լծուիլ աշակերտական երգչախումբեր ստեղծելու ու ղեկավարելու առաքելութեան։ Անոնք բոլորն ալ իրենց փորձնական – մանկավարժական դասերն ու աւարտական քննութիւնները կատարած են՝ այդ վարժարաններու աշակերտութեան ու մանկապարտեզներու մանուկներուն դասեր տալով ու անոնց կարողութիւններուն համապատասխան մշակումներ ու յօրինումներ ընելով։ Դժբախտաբար, անոնց մշակումներն ու յօրինումները չեն պահպանուած։

1913-ին, Մարգարիտ Բաբաեանին գրած իր նամակին մէջ Կոմիտաս կը գրէ. «Առաջին խումբ աշակերտներս հասան եւ վարժարանների մէջ դասատու են եւ

շատ գոհ են թողել բոլորին ...»: Արդէն կարելի է պատկերացնել , թէ ինչպիսի մանկապատանեկան երգչախմբային բազմաբեղուն կեանք ու առողջ մթնոլորտ ստեղծուած է Կոստանդնուպոլսոյ մէջ՝ շնորհիւ Կոմիտասի ու իր սաներու նպատակասլաց աշխատանքին:

Մինչ Քրիստափոր Կարա-Մուրզայի, Մակար Եկմալեանի ու իրենց ժամանակակիցներու, յատկապէս մանկապատանեկան կազմերու համար յօրինած խմբերգերու մասին երաժշտագիտական լուրջ վերլուծումի հնարաւորութիւններէն զուրկ ենք, առաւելաբար անոնց ստեղծագործական թողոնին մէջ համապատասխան կազմերու համար յօրինումներու կամ մշակումներու բացակայութեան պատճառով, առանձնակի շեշտադրումով կարող ենք անդրադառնալ Կոմիտասի մանկապատանեկան ժառանգութեան:

Հոգեւորականի,երաժշտահանի, ազգագրագէտի, մեներգչի, խմբավարի, երգ ու բանահաւաքի, տեսաբանի,երաժշտական կեանքի կազմակերպիչի եւ այլ հմտութիւններու տէր անձնաւորութիւն ըլլալուն զուգահեռ, ըլլալով նաեւ մեծ մանկավարժ,Կոմիտաս, դպրոցականներու գեղարուեստական դաստիա-րակութեան հարցերը միշտ իր ուշադրութեան առարկան դարձուցած է: Իրմէ մեզի հասած ժառանգութեան մէջ բարեբախտաբար պահպանուած են 20 խմբերգեր, որոնք դպրոցական կամ մանկապատանեկան սիրողական, եւ քանի մը հատն ալ, իրենց կատարողական բարդութեան առումով արհեստավարժ մանկապատանեկան երգչախումբերու համար մշակուած են:

Փարիզի «Անահիտ» հանդէսին մէջ տպագրած իր յօդուածներէն մէկուն մէջ Կոմիտաս կը գրէ. «Բազմաձայն երաժշտութիւնը ոչ պէ զանազան ձայների ծեփ է, այլ ստեղծագործութիւն, այդ իսկ պատճառով անհրաժեշտ է ստեղծել բազմաձայնութիւն, հային յատուկ ոճ ու ոգի, ապա յետոյ ընդհանրացման մասին մտածել, որովհետեւ երաժշտութիւնն էլ, լեզուի պէս, ունի իր քերականական օրենքները, որոնք զանազան են տարբեր ազգերի համար: Ահաւասիկ այս մեկնակէտէն է, որ ան կ՝առաջնորդուի նաեւ իր մանկապատանեկան երգերու խմբերգագրութեան մէջ: Անոնք, չնչին բացառութիւններով, բնաւ չեն առաջնորդուիր եւրոպական ներդաշնակութեան կարգ ու կանոնով, այլեւ, ինչպէս կ՝երեւին. 1.«Անձեւ եկաւ», 2. «Ջան գառնուկ» եւ 3. «Էսօր ուրբաթ» նոթային օրինակներուն մէջ, մայր մեղեդիին զուգակցող իւրաքանչիւր ենթաձայն, մեղեդիէն բղխող բազմաձայնային (Polyphonic) յօրինումով մը ինքնուրոյնաբար կը կառուցէ խմբերգին բազմաձայնութիւնը, այսպիսով ընդգծելով կոմիտասեան ոճին առանձնայատկութիւնը: Անոնցմէ քանի մը հատն ալ,ինչպէս նօթային օրինակներ, 4. «Ես լսեցի մի անուշ ձայն», 5.«Մայրենի լեզու», սկսնակ երգչախումբերու կատարողական հնարաւորութիւններուն նպաստելու միտումով, մշակուած են եւրոպական ներդաշնակագիտութեան

մտածողութեամբ։ Պէտք է մատնաշնել, որ կոմիտասեան խմբերգային մանկագրութիւնը ամբողջութեամբ կը յենի նոյն խմբերգերու իր բազմաձայն խառն երգչախումբերու համար մշակումներուն պարզացումներուն։ Պարզացումներ, որոնք իրենց ամբողջականութենէն քիչ բան կը զիջին, որովհետեւ կատարուած են մեծ վարպետութեամբ ու անոնց մեղեդային ենթաձայներէն ներբերուած են կարեւորագոյն ու ամենէն բնորոշիչ մասերը։

Կոմիտասեան քսան այս խմբերգերը ինքնաբերաբար կը բնութագրեն այն օրերուն հայկական դպրոցներուն մէջ ուսուցանուող երգերն ու մթնոլորտը։ Հայոց լեզուին նուիրուած երկու երգեր («Ո՛վ մեծասքանչ դու լեզու»՝ յօրինուած հայոց գիրերու գիւտին 1500–ամեակին, «Մայրենի լեզու»,) 7–րդ դարու յեղինակ Կոմիտաս Աղցեցիի «Անձինք նուիրեալք» շարականը՝ նուիրուած Հռիփսիմեանց կոյսերուն, եւ 17 գեղջկական երգերու մշակումներ, որոնց մէջ կատակերգեր («Գնացէք տեսէք ո՞վ է կերել այծը», «Ջան գառնուկ») եւ քնարաշունչ երգեր «Լուսնակն անոյշ», «Ախ, Մարալ ջան», «Ալագեազ» եւ այլն), որոնք այլապէս ալ ունին իրենց քառաձայն խառն խմբերգային տարբերակները։

Կոմիտաս իր մանկապատանեկան խմբերգերն ու ժողովրդային երգերու համապատասխան կազմերու երկձայն ու եռաձայն մշակումները անձնապէս իր խմբավարութեամբ կատարած է նախ Էջմիածնի Գէորգեան ճեմարանի սանուց երգչախմբով ու այնուհետեւ, Պոլսոյ դպրոցներու աշակերտական երգչախումբերով։ Ամենայն հաւանականութեամբ, ան իր խմբերգերը յատկացուցած է նաեւ նոյն օրերուն Պոլսահայ դպրոցներու երգեցողութեան ուսուցիչ իր սաներուն։ Ուշագրաւ է, որ հայկական երաժշտազգացողութիւնը փոքր տարիքէն իսկ դեռատի սերունդին մէջ ներծծուն դարձնելու միտումով, ան առաւելաբար ժողովրդական երգերու մշակման եւ ուսուցման շեշտադրումով առաջնորդուած է։ Այսպիսով, կրնանք ընդհանուր պատկերացում մը ունենալ նաեւ, որ պատմականօրէն ինչպիսի երգերով՝ ինչպիսի կատարողական որակ ունեցած են հայ մանկապատանեկան անդրանիկ երգչախումբերը։

Կոմիտասի մանկապատանեկան խմբերգերը բազմիցս հրատարակուեր են տարբեր ժողովածուներու մէջ, սակայն, իր ծննդեան 145–ամեակին առիթով ի մի հաւաքուած ու 2014-ին, փրոֆ. Դաւիթ Ղազարեանի մասնագիտական խմբագրութեամբ մէկ երդիքի տակ հաւաքուած են «Մանկական խմբերգեր» վերնագրով ժողովածուին մէջ։ Ինչպէս իր նախաբանին մէջ Դաւիթ Ղազարեան կը գրէ. « Երգչախմբային արուեստը ժամանակի կենդանի տարեգրութիւնն է, այն պատմութեան եւ ժողովուրդի ձայնն է, որն արտացոլում է ժողովուրդի ազգային ինքնագիտակցութիւնը, նրա հոգեւոր կեանքը։ Կոմիտասը հանճարեղ արուեստագէտի եւ գիտնականի խորաթափանցութեամբ ընդունեց բազմաձայնութեան նշանակութիւնը հայ ազգային երաժշտութեան ձեւաւորման

մէջ, եւ իրաւամբ համարւում է հայ բազմաձայն երաժշտական արուեստի հիմնադիրը»։

Աներկբայօրէն ու անվարան կարելի է հաստատել, որ Կոմիտաս իրաւամբ կը համարուի նաեւ հայ արհեստավարժ մանկապատանեկան խմբերգային արուեստի հիմնադիրը, եւ փաստօրէն, իր 20 մանկապատանեկան խմբերգերը այս մարզի առաջին լուրջ ու դասականացած ստեղծագործութիւններն են հայ իրականութեան մէջ։

Պէտք է նշել, որ մանուկներ ու յատկապէս պատանիներ, շատ յաճախ մաս կազմած են նաեւ ժամանակաշրջանի Քրիստափոր Կարա-Մուրզաեան, Մակար Եկմալեանական եւ Կոմիտասեան պատարագներու երգեցողութեամբ դպրաց դասերուն։

Հոդվածը տպագրության է երաշխավորել խմբագրական խորհրդի անդամ, ՀՀ արվեստի վաստակավոր գործիչ Դ.Է. Մուրադյանը։

ՀՏԴ 159.9

Հոգեբանություն

Ն.ՇԱԼՈՒՆՑ
ԵՊԲՀ ընդհանուր բժշկության ֆակուլտետի ուսանող

ՀՈՄԵՈՍՏԱԶԻ ՊԱՀՊԱՆՄԱՆ ՄԵԽԱՆԻԶՄԵՐԸ ԵՎ ԴՐԱՆՑ ՇԵՂՈՒՄԵՐԸ ՀՈԳԵԲԱՆԱԿԱՆ ՏԵՍԱՆԿՅՈՒՆԻՑ

Այսօր բուռն զարգացում են ապրում հոգեթերապիան, հոգեսոմատիկ հիվանդությունների ուսումնասիրումը, և արժևորվում է հիվանդությունների հոգեբանական ասպեկտների բացահայտումը: Անհրաժեշտ է, որ մարդիկ, ապրելով ճգնաժամային ժամանակաշրջանում, կարողանան պահպանել ներքին կայունությունը՝ հոմեոստազը, որի անբաժան մասն է հոգեբանական հավասարակշռությունը: Հոմեոստազի պահպանման մեխանիզմներն ազդում են նաև հոգեկան բարեկեցության վրա: Հոմեոստազի պահպանման մեխանիզմների՝ իմուն և նյարդահումորալ ախտաբանություններ բազմաթիվ ու բազմազան են, և դրանց հոգեբանական բաղադրիչի մասին փաստերը անքակտելի են: Այսինքն՝ բացահայտելով հիվանդությունների հոգեբանական առանձնահատկությունները, կարելի է նոր թափ հաղորդել դրանց բուժման ընթացքին:

Բանալի բառեր՝ հոմեոստազ, վեգետատիվ նյարդային համակարգ, էնդոկրին համակարգ, իմունային համակարգ, հոգեբանական սթրես, փրիք-թեստ:

Н.Шалунц

МЕХАНИЗМЫ СОХРАНЕНИЯ ГОМЕОСТАЗА И ИХ НАРУШЕНИЯ С ТОЧКИ ЗРЕНИЯ ПСИХОЛОГИИ

Сегодня бурно развивается психотерапия, исследование психосоматических заболеваний, и становится необходимым раскрытие психологических аспектов заболеваний. Живя в период кризисов, необходимо, чтобы люди умели сохранять внутреннюю стабильность – гомеостаз, неотъемлемой частью которого является психологическое равновесие. Механизмы сохранения гомеостаза влияют также на психологическое благосостояние. Иммунные и нейрогуморальные патологии механизмов сохранения гомеостаза многочисленны и многообразны, а факты, говорящие о наличии в них психологического составляющего, неоспоримы.

Таким образом, выявляя психологические особенности заболеваний, можно дать новый оборот процессу лечения.

Ключевые слова: гомеостаз, вегетативная нервная система, эндокринная система, иммунная система, психологический стресс, укол тест.

N.Shalounts

THE MECHANISMS OF HOMEOSTASIS AND THEIR PSYCHOLOGICAL DEVIATIONS

In our days,the psychotherapy and the study of psychosomatic diseases are developing rapidly and the discovery of psychological aspects of diseases is valued. Living in a period of crisis, people need to be able to maintain internal stability, in other words homeostasis, of which inseparable part is a psychological balance. The mechanisms of homeostasis maintenance also affect the mental well-being. Immune and neurohumoral pathologies of the mechanisms of homeostasis maintenance are numerous and varied and the facts about their psychological components are inseparable. So, discovering the psychological features of diseases, we can give a new impetus to their treatment.

Key words: Homeostasis, vegetative nervous system, endocrine system, immune system, psychological stress, prick test.

Հայաստանում բժշկությունը քայլ առ քայլ առաջընթաց է ապրում, կիրառվում են հիվանդությունների ախտորոշման և բուժման ժամանակակից մոտեցումներ, բայց դրանով հանդերձ շատ հաճախ անտեսվում կամ մոռացության են մատնվում հիվանդությունների առաջացման կամ դրանցից բխող հոգեբանական գործոնները: Այնինչ պետք է նշել, որ հիվանդությունների գերակշիռ մասը, բացի սոմատիկ-կենսաբանական հիմքից, ունի նաև հոգեբանական պատճառներ, կամ իրենք են դառնում հոգեբանական խնդիրների առաջացման պատճառ: Եվ այս ամենը կարևորելով հիվանդությունների կանխարգելման և բուժման համար պետք է հաշվի առնել հիվանդի (հիվանդության) հոգեբանական առանձնահատկությունները և ճիշտ բժշկահոգեբանական մոտեցում ցուցաբերել:

Սրա հետ պետք է շեշտել, որ աշխարհում բուռն զարգացում է ապրում մարմնահոգեկան և հոգեմարմնական ուղղությունների ուսումնասիրությունը: Վերջինս մի շարք հիվանդությունների վրա հոգեբանական գործոնների ազդեցությունն է: Այդպիսի հիվանդություններ են բրոնխիալ ասթման, նյարդամաշկաբորբը, ռևմատոիդ արթրիտը, շաքարային դիաբետը և այլն [1] :

Հոգեսոմատիկ խնդիրը՝ որպես այդպիսին, ծագել է հին ժամանակներում, երբ գիտական բժշկության ակունքներում կանգնած էին երկու դպրոցներ, որոնք արտացոլում էին հիվանդությունների ընդհանուր հայեցակարգի մեկնաբանման երկու մոտեցում. առաջինը՝ Կոսսի հիպոկրատական դպրոցը, երկրորդը՝ Կնիդոսի առաջին անատոմների դպրոցը: Առաջինը մեկնաբանում էր հիվանդությունը, որպես սուբյեկտի և իրականության միջև փոխհարաբերությունների խախտում

(դինամիկ, հումորալ-հոգևոր, <<հոգեսոմատիկ>> կոնցեպցիա), երկրորդը դիտարկում էր հիվանդությունը, որպես ինչ-որ նյութական կառուցվածքի պարտություն (մեխանիկական, օրգանների կողմնորոշում): Հիվանդության և հիվանդի գնահատման վերջնական բանաձևերը տարբեր են: Առաջին դեպքում՝ <<մարդը հիվանդ է >>, երկրորդ դեպքում՝ <<մարդու մոտ կա հիվանդություն>>: Այս համեմատումը (օրգանների պաթոլոգիայի կամ հարաբերությունների պաթոլոգիայի) անցնում է բժշկության ողջ պատմության ընթացքում [3] :

Հոդվածում ցանկանում ենք անդրադառնալ օրգանիզմի կարևորագույն երևույթներից մեկին՝ հոմեոստազին, և ցույց տալ, թե ինչ դեր ունի մարդու հոգեկանը դրա պահպանման գործում, և թե ինչպես են փոխկապակցված հոմեոստազի պահպանման մեխանիզմների խանգարումները մարդու հոգեբանական առանձնահատկությունների հետ, և հակառակը:

Ինչ-որ բան գալիս է, ինչ-որ բան գնում, ամեն ինչ փոխվում է, բայց արդյունքում ամենը մնում է այնպես, ինչպես կար: Ահա այսպես կարելի է նկարագրել հոմեոստազը: Հոմեոստազը մի գործընթաց է, որի ընթացքում օրգանիզմը պահպանում է իր հավասարակշռությունը, հետևաբար նաև առողջ վիճակը՝ անընդհատ փոփոխվող պայմաններում: Անձը՝ որպես մեկ ամբողջություն, ստաբիլ գործունեություն կծավալի միայն այն ժամանակ, երբ պահպանվում է հավասարակշռությունը միաժամանակ և՛ մարմնում, և՛ հոգեկանում:

Այլ կերպ ասած, հոմեոստազը օրգանիզմի ներքին միջավայրի հիմնական հաստատուն ցուցանիշների պահպանման գործընթացն է (զարկերակային ճնշում, օսմոտիկ ճնշում, շաքարի մակարդակ արյան մեջ, ջերմաստիճան և այլն) ՝ արտաքին միջավայրի փոփոխվող պայմաններում:

Հոմեոստազը ինչ-որ համակարգի (կենսաբանական, հոգեբանական) շարժուն, բայց կայուն հավասարակշռությունն է իր հակազդեցությամբ այն արտաքին և ներքին գործոնների նկատմամբ, որոնք փորձում են խախտել այդ հավասարակշռությունը [2] :

Շատերը տեղյակ էլ չեն այս հասկացության մասին, բայց այն մեր կյանքի կարևորագույն մասն է, որը ներդաշնակ է դարձնում իրար միջև գործող հակադիր պայմանները՝ ապահովելով կյանքի շարունակականությունը: Հոմեոստազը կարելի է համարել ինքնակարգավորման գործընթաց, որը տեղի է ունենում ենթագիտակցական մակարդակում:

Օրգանիզմի ներքին միջավայրի կարգավորման գաղափարը նկարագրել է ֆրանսիացի ֆիզիոլոգ Կլոդ Բեռնարդը 1849թ., իսկ *հոմեոստազ* բառը կիրառել է Ուոլտեր Բրեդֆորդ Քեննոնը 1929թ. [5] :

Օրգանիզմն անընդհատ կարգավորում է իրեն, և հոմեոստազի պահպանման մեխանիզմները միշտ ակտիվ են: Սակայն այդ մեխանիզմները կարող են խանգարվել, ինչն ընկած է տարբեր հիվանդությունների առաջացման հիմքում:

Հոմեոստազը պահպանվում է դրական և բացասական հետադարձ կապերի շնորհիվ, և նրա պահպանման մեխանիզմներն են.

- նյարդային,
- ներզատիչ,
- իմունային:

Այս երեք համակարգերը սերտորեն կապված են միմյանց հետ, հորմոններն ու նյարդամիջնորդանյութերն ազդում են իմուն համակարգի վրա, ցիտոկինները ազդեցություն ունեն նյարդաէնդոկրին համակարգի վրա: Այս համակարգերը գործում են ներդաշնակության սկզբունքով, և այս կապերի խախտումը բերում է հոմեոստազի խաթարման:

Ինչպես նշեցինք, հոմեոստազը օրգանիզմի կայուն հավասարակշիռ վիճակն է, որը ենթադրում է նաև հոգեբանական հավասարակշռություն: Հետևաբար, հոմեոստազի պահպանման մեխանիզմերը և առավել ևս այն հիվանդությունները, որոնց հիմքում այդ մեխանիզմների խանգարումներն են կամ ֆիզիոլոգիական պայմաններում չափից առավել ակտիվությունը, ամենահաճախն են պարունակում հոգեբանական ասպեկտներ, և դրանց ուսումնասիրումը, այսօր էլ այժմեական է:

Հերթով անդրադառնանք հոմեոստազի պահպանման համակարգերի հիմքում ընկած հիվանդությունների և դրանց հոգեբանական ասպեկտների միջև կապերին:

Ի. Պավլովը նկարագրել է ռեֆլեքսները՝ որպես օրգանիզմի պատասխան ռեակցիա արտաքին գրգռիչին: Ռեֆլեքսային աղեղը, որը կազմված է նյարդային համակարգի կառուցվածքային տարրերից, ապահովում է նաև գիտակցության, հույզերի, ապրումների արտահայտումը: Սա հոգեկան և նյարդային միասնության առաջին ապացույցներից է: Հոմեոստազի կարգավորման մեջ նյարդային համակարգի կառուցվածքներից էական դեր է խաղում վեգետատիվ նյարդային համակարգը: Վեգետատիվ նյարդային համակարգը ինքնավար է, դուրս է գիտակցության հսկողությունից, բայց պետք է նշել, որ հոգեբանական վիճակները կարող են ազդել այդ համակարգի վրա: Այս համակարգը կազմված է սիմպաթիկ և պարասիմպաթիկ բաժիններից, որոնց համաձայնեցված գործունեության շնորհիվ պահպանվում է օրգանիզմի կայունությունը: Սիմպաթիկ վեգետատիվ նյարդային համակարգն, ակտիվանում է սթրեսի ժամանակ, որն արտահայտվում է սրտի աշխատանքի հաճախացմամբ, պահեստային ուժերի մոբիլիզացմամբ: Այսինքն՝ սիմպաթիկ նյարդային համակարգի աշխատանքը տագնապի, ագրեսիայի, փախուստի, պաշտպանության հիմքում ընկած նյարդային գործընթացն է: Սթրեսը նվազեցնող հոգեթերապիան կարող է ազդել վեգետատիվ նյարդային համակարգի վրա և բարելավել առողջությունը: Որոշ հոգեակտիվ դեղամիջոցներ ազդեցություն ունեն վեգետատիվ նյարդային համակարգի ֆունկցիայի վրա: Հոգեկան և նյարդային գործընթացները անքակտելի կապի մեջ են,որը դեռ վաղ ժամանակներից բժիշկների և հոգեբանների ուսումնասիրության կենտրոնում է:

Անդրադառնանք ներզատիչ մեխանիզմին: Էնդոկրին ֆունկցիաների նկատմամբ ենթատեսաթումբ- մակուղեղ վերահսկողությունը մեծ ուշադրության է արժանանում: Քիչ ուշադրություն է դարձվում էնդոկրին հիվանդությունների սոցիալ – հոգեբանական ասպեկտներին: Ցույց է տրված, որ հոգեբանական սթեսի շատ տեսակների ժամանակ, վերջիններս ենթարկվում են ենթատեսաթումբ-մակուղեղ-մակերիկամ առանցքին: Հոգեբանական գործոնները կարող են բարձրացնել կամ իջեցնել մակուղեղ- մակերիկամ ակտիվությունը: Հոգեբանական գործոնների՝ հուզական արձագանքի որակը, հոգեբանական պաշտպանության տեսակը և արդյունավետությունը դեր ունեն սթրեսի զարգացման աստիճանի մեջ՝ որոշելով այն սուր է թե քրոնիկ [10] :

Մի շարք էնդոկրին հիվանդությունների առաջացման մեջ ուսումնասիրված են հոգեբանական ասպեկտների դերը: Այսպես օրինակ, Քուշինգի համախտանիշի[1] և Գրեյվսի հիվանդության[2] ժամանակ կատարված ուսումնասիրությունները պարզել են հոգեբանական սթրեսի և դեպրեսիայի դերը հիվանդությունների զարգացման պաթոգենեզում [9] :

Մեր ուսումնասիրությունը ցույց տվեց, որ էնդոկրին հիվանդությունները շատ հաճախ հոգեբանական խնդիրների առաջ են կանգնեցնում, քանի որ դրանց ժամանակ տեղի է ունենում մարմնի տեսանելի մասերի անհամաչափ խախտումներ ու ձևափոխումներ, ինչը հոգեբանական սթրեսի, դեպրեսիայի պատճառ է դառնում:

Էնդոկրին համակարգին է պատկանում նաև օպիատային համակարգը՝ էնդորֆին, էնկեֆալին, դինորֆին, որոնք կարևոր դեր ունեն ցավի և սթրեսի առաջացման մեխանիզմում: Իսկ ցավը, որպես հոգեբանական երևույթ կարող է ուղեկցվել բացասական հուզական երևույթներով և վեգետատիվ փոփոխություններով: Ցավը լոկ զգայություն չէ, քանի որ օրգանական վնասվածքին հաճախ ուղեկցում է հուզական բաղադրիչը: Օպիատային համակարգը ազդում է մարդու տրամադրության, ախորժակի, ուսուցման պրոցեսի , հիշողության և այլ իմացական երևույթների վրա, և պատահական չէ, որ այդ հորմոններն անվանում են <<երջանկության>>, <<տրամադրության>>, <<հաճույքի>> հորմոններ:

Խոսելով էնդոկրին համակարգի մասին չպետք է մոռանալ ֆիզիոլոգիական այնպիսի ճգնաժամային շրջանների մասին, ինչպիսք են դեռահասության տարիքը և մենոպաուզան՝ կանանց մոտ: Այս դեպքերում օրգանիզմն ապրում է հորմոնալ հեղեղի շրջափուլ, ինչը անպայմանորեն անդրադառնում է օրգանիզմի հոգեկան հավասարակշռությանն ու վարքին: Նրանց մոտ տարածված հոգեբանական երևույթներ են տագնապայնությունը, ագրեսիան, սթրեսը:

---

[1] *Օրգանիզմում գլյուկոկորտիկոիդների ավելցուկ՝ հիմնականում մակերիկամի կամ մակուղեղի (Քուշինգի հիվանդություն) ուռուցքով պայմանավորված:*

[2] *Դիֆուզ տոքսիկ խպիպ՝ աուտոհակամարմինների ձևավորում վահանագեղձի բջիջների նկատմամբ:*

Իմունային համակարգը կարևոր դեր է խաղում հոմեոստազի պահպանման գործում՝ պատրաստելով օրգանիզմը վարակի դեմ պայքարին և բուժման գործընթացին օգնելուն: Գրականության մեջ կան հաստատված տվյալներ, որ հոգեբանական բարեկեցությունն կարող է մեծացնել մարդու իմուն պատասխանի ուժգնությունը: Ինֆեկցիոն հիվանդությունները խաթարում են կյանքի որակը և առաջացնում հիվանդացություն, որը հաճախ հանգեցնում է մահացության: Հայտնի է, որ ինֆեկցիոն հիվանդությունների նկատմամբ անհատական պատասխանը կախված է տիրոջ իմուն համակարգից: Վերջինիս բաղադրիչը կազմող բջիջների ու ձերբազատված նյութերի շնորհիվ պաշտպանություն է տեղի ունենում օտար ճանաչված մարմնի հանդեպ: Ենթադրվում է, որ իմունային պատասխանի ունակությունը վարակիչ հիվանդության դեմ կախված է օրգանիզմի հոգեբանական կարգավիճակից [6] :

Հոգեբանական սթրեսը ևս ի վիճակի է փոխել կենդանիների և մարդու զգայունությունը վարակիչ օրգանիզմների նկատմամբ՝ ազդելով որոշ ինֆեկցիոն հիվանդությունների առաջացման, ընթացքի և արդյունավետության վրա: Մի շարք հետազոտողներ փորձարկել են հոգեբանական միջամտության և հոգեիմունոթերապիայի դերը այնպիսի հարուցիչների հարուցած հիվանդությունների պաթոգենեզում, ինչպիսիք են տուբերկուլյոզը, հասարակ հերպես վիրուսը, մարդու իմուն անբավարարության վիրուսը: Այս ուսումնասիրությունները այսօր լայն թափ են ստացել [4] : Վարակի դեմ պայքարի, իմուն պատասխանի որակի բարելավման համար առաջարկվում է ամրապնդել հոգեբանական հավասարակշռությունը և ստեղծել հոգեկան բարեկեցություն: Այս համատեքստում պետք է նշել, որ համավարակներն իրենց հերթին հոգեբանական խնդիրներ են առաջ բերում, օրինակ՝ կորոնավիրուսային համավարակը, ըստ ԱՀԿ-ի, առաջ է բերել հոգեկան առողջության վատթարացում, ինչը բերել է ինքնասպանության դեպքերի ավելացման և դեպրեսիվ իրավիճակների:

Արդի ժամանակաշրջանի մարտահրավեր են հանդիսանում օնկոլոգիական հիվանդությունները, որոնց ախտածագման մեջ ապացուցված է իմուն համակարգի դերը, և ուսումնասիրությունները շարունակվում են՝ քաղցկեղների հոգեբանական շերտերը բացահայտելու համար: Ֆանկուրտը և ուրիշներ ուսումնասիրել են թերապևտիկ երաժշտության ազդեցությունը քաղցկեղով հիվանդ երեխաների վրա: Նրանք ուսումնասիրել են երաժշտության ազդեցությունը հիվանդների, նրանց ծնողների, բուժքույրերի սթրեսի աստիճանի և իմուն արձագանքի վրա: Ուսումնասիրվել է իմուն համակարգի տարբեր բաղադրիչների (10 ցիտոկին) արձագանքը երաժշտությանը: Ուսումնասիրությունը ցույց է տվել երաժշտության դերը հոգեբանական ներուժի ամրապնդման և բուժական արդյունքի բարելավման գործում [8] :

Իմուն համակարգի խանգարումներից ամենահաճախ հանդիպողը ալերգիաներն են, որոնց ժամանակ իմունային համակարգի կողմից արտադրվում են որոշակի նյութեր՝ ուղղված ալերգենի (ալերգիայի հարուցչի) դեմ: Բայց որոշ

դեպքերում ալերգենի ֆիզիկական առկայությունը պարտադիր չէ ալերգիայի առաջացման համար: Ալերգիկ ռեակցիա կարող է զարգանալ պարզապես ալերգենի մասին մտածելիս կամ այն պատկերացնելիս: Այսինքն՝ իմուն պատասխան առաջանում է առանց ալերգենի հետ կոնտակտի: Սա հոգեբանական ներշնչման ձև է: Այսպես, հետազոտության ենթարկված պացիենտներից մեկը համոզված էր, որ ինքը ալերգիկ է ընկույզի նկատմամբ: Ընկույզ օգտագործելուց հետո նրա մոտ առաջանում էին ալերգիային բնորոշ ախտանշաններ՝ մաշկային ցան և շնչառության հետ կապված խնդիրներ: Մաշկային փրիք-թեստերը[1] բացասական էին: Այս արդյունքից հետո կատարվում է կրկնակի-կույր փորձ, որի ընթացքում ո՛չ պացիենտը, ո՛չ բժիշկը տեղյակ չեն, թե ինչ է ստանում պացիենտը: Այս փորձի ժամանակ հիվանդը ոչ մի ախտանշան ցույց չի տալիս, և սա ապացուցում է, որ արձագանքը հոգեսոմատիկ է: Այսինքն՝ ռեակցիան առաջանում էր միայն այն մտքից, որ ինքն ալերգիկ է ընկույզի նկատմամբ: Ալերգիայից հետո ևս շատ հիվանդներ կանգնում են հոգեբանական խնդիրների առաջ: Օրինակ, կենդանիներից ալերգիայի դեպքում որոշ հիվանդներ դժվարությամբ են ազատվում կենդանիներից, որոշները նույնիսկ հրաժարվում են ազատվել կենդանուց անգամ նրանց՝ ալերգիայի պատճառ լինելը ապացուցվելուց հետո:

Կան նաև հոգեբանական հիվանդություններ, որոնց պաթոգենեզում նկարագրված են ինչպես իմունաբանական, այնպես էլ նյարդաէնդոկրին անոմալիաներ: Այդպիսին է օրինակ քրոնիկ հոգնածության համախտանիշը, որը կյանքի որակի վրա էականորեն ազդող հիվանդություն է [7] :

Այսպիսով, հոմեոստազի պահպանման նյարդաէնդոկրին և իմունային համակարգերի անբավարարությունը կամ չափից դուրս ակտիվությունն առաջացնում են բազմաթիվ հիվանդություններ, որոնք ունեն իրենց հոգեբանական առանձնահատկությունները: Դրանք այսօր վերջնականապես բացահայտված չեն, բայց դրանց ուսումնասիրումը շատ կարևոր է հիվանդությունների կանխարգելման, բուժման, բարդությունների կանխարգելման առումով: Բայց և այնպես, պետք է անպայման նշել, որ բժշկական միջամտություններն անփոխարինելի են, և հոգեբանական մոտեցումները լրացնում են դրանց ու ավելի արդյունավետ դարձնում:

Գրականություն

1. **Александр Ф.**, Психосоматическая медицина, Эксмо, Москва, (2002).

[1] *Ալերգիաների ախտորոշման մաշկային փորձ:*

2. **Блейхер В.М., Крук И.В.,** Толковый словарь психиатрических терминов, Воронеж: НПО "МОДЭК", 1995, 640 с .

3. **Тухтарова И.В., Биктимиров Т.З.**, Соматопсихология: Ульяновск: УлГУ, 2005., с.5.

4. **Biondi M., & Zannino L.G.**, Psychological stress, neuroimmunomodulation, and susepitibility to infectious diseases in animals and man. Psychotherapy and psychosomatics, 1997, p. 3-26.

5. **Cannon W.B.**, The wisdom of the Body. New York. W.W.Norton. p.177-201

6. **Cohen S., Herbert T.B.,** Health psychology: Psychological factors and physical disease from the perspective of human psychoneuroimmunology. Annual review of psychology. 1996, 47(1), 113-114.

7. **Demitrack M.A., Dale J.K., Straus S.E., Laue L., Listwak S.J., Kruesi M.J.P., Chrousos G.P. & Gold P.W.**, Evidence for impaired activation of the hypothalamic pituitary-adrenal axis in patients with chronic fatigue syndrome. Journal of Clinical Endocrinology and Metabolism, 1991, 1224-1234.

8. **Fancourt D, Williamon A, Carvalho LA, Steptoe A, Dow R, Lewis I.**, Singing modulates mood, stress, cortisol, cytokine and neuropeptide activity in cancer patients and carers. Ecancermedicalscience, 2016a, 10.

9. **Sonino N., Fava G.A. & Bosarco M.,** A role for life events in the pathogenesis of Cushing's disease. Clinical Endocrinology, 38, 261-264.

10. **Vingerhoets, A.J.J.M. & Assies, J.,** Psychoneuroendocrinology of stress and emotions. Psychotherapy and Psychosomatics, 1991, 69-75.

Հոդվածը տպագրության է երաշխավորել խմբագրական խորհրդի անդամ, հ.գ.թ. Վ.Բ.Յարամիշյանը:

ՀՏԴ 159.9

Հոգեբանություն

Անի ԱՎԱԳՅԱՆ
ԵՊՀ Իջևանի մասնաճյուղի Հոգեբանության և մանկավարժության ամբիոնի դասախոս, հոգեբանական գիտությունների թեկնածու
ք.Իջևան, Հայաստանի Հանրապետություն
animavagyan@yahoo.com

ԶԱՐԳԱՑՄԱՆ ՀՈԳԵԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆ ԱՌԱՐԿԱՅԻ ՇՐՋԱՆԱԿՆԵՐՈՒՄ <<ՀԵՐՈՆՏՈՀՈԳԵԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆ>> ԹԵՄԱՅՈՎ ՏԵՍԱԳՈՐԾՆԱԿԱՆ ՊԱՐԱՊՄՈՒՆՔՆԵՐԻ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՄԱՆ ՄԵԹՈԴԱԿԱՆ ՄՈՏԵՑՈՒՄ

Հոդվածում հեղինակն անդրադառնում է <<Զարգացման հոգեբանություն>> առարկայի շրջանակներում <<Հերոնտոհոգեբանություն>> թեմայով ուսումնական տեսագործնական պարապմունքների իրականացման մեթոդիկային: Նշվում է, որ հասարակության զարգացման արդի փուլում զգալիորեն փոխվել է վերաբերմունքը հատկապես ուշ հասունության տարիքում գտնվող անձանց նկատմամբ: Առաջ է քաշվում այն տեսակետը, որ ուշ հասունացման տարիքում գտնվող անձանց նկատմամբ վերաբերմունքի փոփոխության տեսանկյունից չափազանց կարևոր է այն, թե ապագա մասնագետներին ինչ շեշտադրումներով է դասավանդվում <<Հերոնտոհոգեբանություն>> թեման: Հոդվածում սահմանվում են <<Հերոնտոհոգեբանություն>> թեմայի ուսուցման նպատակը, կրթական ելքային արդյունքները, առանձնացվել են <<Հերոնտոհոգեբանություն>> թեմայով տեսագործնական պարապմունքին դասախոսի նախապատրաստման հիմնական փուլերը, ներկայացված են կոնկրետ պարապմունքի պլանավորման և իրականացման հիմնական փուլերը, սովորողներին հանձարարվող ինքնուրույն աշխատանքներին ներկայացվող պահանջները և մեթոդական մի շարք այլ հարցեր: Հեղինակը գալիս է այն եզրակացության, որ ուշ հասունության տարիքի անձանց նկատմամբ երիտասարդ մասնագետների վերաբերմունքը մեծապես կախված է

<<Հորոնտոհոգեբանություն>> առարկայի շրջանակներում կատարված շեշտադրումներից։

Բանալի բառեր՝ հերոնտոհոգեբանություն, ուշ հասունություն, ծերություն, մոտիվացիա, տեսագործնական պարապմունք, դասին նախապատրաստման փուլեր, պարապմունքի իրականացման փուլեր։

A.Avagyan

METHODOLOGICAL APPROACH TO ORGANIZING THEORETICAL AND PRACTICAL TRAININGS ON "HERONTOPSYCHOLOGY" WITHIN THE FRAMEWORK OF DEVELOPMENT PSYCHOLOGY

In the article, the author refers to the methodology of conducting educational theoretical and practical lessons on "Herontopsychology" within the framework of the subject "Developmental Psychology". It is noted that at the current stage of development of society, the attitude towards people, especially those of late adulthood, has changed significantly. It is extremely important what accents the topic of "Herontopsychology" is taught to future professionals. The article defines the purpose of teaching the topic "Herontopsychology", and the educational outcomes. The main stages of the lecturer's preparation for the theoretical and practical lesson on "Herontopsychology" were separated, the main stages of planning and implementation of a specific lesson are presented, and a number of other methodological issues. The author concludes that the attitude of young professionals towards people of late adulthood largely depends on the emphasis placed on the subject of "Horontopsychology".

Ключевые слова: herontopsychology, late maturity, old age, motivation, theoretical and practical trainings, stages of lesson preparation, stages of training.

А. Авагян

МЕТОДИЧЕСКИЙ ПОДХОД К ОРГАНИЗАЦИИ ТЕОРЕТИКО-ПРАКТИЧЕСКИХ ЗАНЯТИЙ ПО «ГЕРОНТОПСИХОЛОГИИ» ПО ПРЕДМЕТУ «ПСИХОЛОГИЯ РАЗВИТИЯ»

В статье автор пишет о методике проведения учебно-практических занятий по <<Геронтопсихологии>> в рамках <<Психологии развития>>. Отмечается, что на современном этапе развития общества отношение к людям, особенно позднему взрослому возрасту, существенно изменилось. Выдвигается гипотеза, что с точки зрения изменения отношения к людям позднего взросления чрезвычайно важно, на что делается акцент в теме <<Геронтопсихология>>. В статье определяется цель преподавания темы <<Геронтопсихология>> и образовательные результаты, были выделены основные этапы подготовки преподавателя к теоретико-практическим занятиям по <<Геронтопсихологии>>, представлены основные этапы планирования и проведения конкретного урока, требования к самостоятельной работе и ряд других методических вопросов.

Автор приходит к выводу, что отношение молодых специалистов к людям позднего взросления во многом зависит от того, какой акцент делается на предмете <<Геронтопсихология>>.
Key words: геронтопсихология, поздняя зрелость, старость, мотивация, теоретико-практическое занятие, этапы подготовки к уроку, этапы обучения.

Ժամանակակից հասարակությանը ներկայացվող մարտահրավերներին զուգընթաց՝ առանձնահատուկ նշանակություն է ստանում ընդհանրապես հասարակության և հասարակության առանձին անդամների վերաբերմունքը ուշ հասունության տարիքում գտնվող անձանց նկատմամբ: Ըստ մեզ, խնդիրը առանձնահատուկ կարևորություն է ստացել հատկապես աշխարհում կորոնավիրուսային (COVID 19) համավարակի տարածման և Արցախյան քառասունչորսօրյա պատերազմի ֆոնին: Մի կողմից համավարակի ընթացքում անընդհատ ընդգծվում է, որ կորոնավիրուսային վարակը առավել վտանգավոր է հատկապես ուշ հասունության տարիքում գտնվող անձանց համար, մյուս կողմից որպես մխիթարիչ հանգամանք է դիտվում այն, որ COVID 19-ով վարակման դեպքում առավել երիտասարդ տարիքի անձանց մահացության տոկոսը ցածր է: Ստացվում է, որ աստիճանաբար այնպիսի մոտեցում է ձևավորվում, որ եթե ուշ հասունության տարիքում գտնվող մարդ է մահանում, ապա հասարակության մակարդակում (խոսքը հասարակության մասին է, քանի որ անհատական մակարդակում յուրաքանչյուր մարդ իր կորուստը, վիշտը յուրովի է ապրում՝ անկախ մահացած հարազատի տարիքից) դա համեմտաբար առավել տանելի է և այնքան ցավալի չէ:

Այս ամենին գումարվեց նաև Արցախյան քառասունչորսօրյա պատերազմի անասելի ցավը, երբ հազարավոր զոհված երիտասարդների կորստի ֆոնին, ուշ հասունության տարիքում գտնվող անձանց կորուստը կարծես արժեզրկվել է, և շատ հաճախ կարող ենք լսել, որ <<մարդն արդեն իրենն ապրել էր>>, <<թող բոլորն էլ այդ տարիքում մահանան>> և նմանատիպ այլ արտահայտություններ:

<<ՈՒշ հասունության տարիքը հաճախ անվանում են նաև ծերացման տարիք: Հետազոտողների մեծ մասը գտնում է, որ այս տարիքն անձի մոտ սկսվում է 60 տարեկանից>>[1]: Տարիքի հոգեբանական առանձնահատկություններով զբաղվում է հերոնտոհոգեբանությունը: Իհարկե, <<այս տարիքի հիմնական առանձնահատկություններից մեկը ծերացման պրոցեսն է, որն օրգանիզմում տեղի ունեցող որոշակի տարիքային փոփոխություններով ուղեկցվող, ժառանգաբար պլանավորված գործընթաց է>>[2]:

Այնուամենայնիվ, մենք գտնում ենք, որ ուշ հասունության տարիքի մարդկանց պոտենցիալը պետք է առանձնահատուկ կարևորվի, քանի որ այս

---

[1] *"Психология человека от рождения до смерти" Коллектив авторов. Под общей редакцией **А. А. Реана**, ООО «Издательство АСТ», М., 2015, стр. 495*

[2] *"Психология человека от рождения до смерти" Коллектив авторов. Под общей редакцией **А. А. Реана**, ООО «Издательство АСТ», М., 2015, стр. 496*

տարիքի մարդիկ հասարակության համեմատաբար առավել փորձառու խավն են, մյուս կողմից, այս տարիքի մարդկանցից շատերը իրենց ֆիզիկական տարիքն առանձնապես չեն զգում, լի են մտահղացումներով և դրանք իրականություն դարձնելու բավարար ներուժով: Պատահական չէ, որ արտասահմանյան ժամանակակից հետազոտողներից շատերը բավականին մեծ ուշադրություն են դարձնում ուշ հասունության և ծերության տարիքում գտնվող մարդկանց մտածողության առանձնահատկությունների ուսումնասիրմանը: <<Այսօր հետազոտողներից շատերի մոտ կասկած չի հարուցում այն փաստը, որ չնայած հիշողության առավելություններին, երիտասարդները մտածողության որոշակի ոլորտներում զիջում են ուշ հասունության տարիքում գտնվող անձանց և դա ակնհայտ է հատկապես իմաստության դրսևորման մեջ>>[1]:

Բնական է, որ ուշ հասունության տարիքում գտնվող մարդիկ իրենց ծերացման, կենսաթոշակային տարիքի հասնելու, սոցիալական որոշ դիրքեր զիջելու հանգամանքին տարբեր կերպ են վերաբերվում, սակայն ակնհայտ է մի բան, որ նրանցից շատերը դեռևս շարունակում են բավականին մեծ պոտեցիալ ունենալ և պատրաստակամ են իրենց ներուժը ներդնել այն ոլորտներում, որտեղ բավականաչափ բանիմաց են և կարող են մեծապես օգտակար լինել: Նրանցից շատերը, կենսաթոշակի անցնելուն զուգընթաց, աշխատելու կամ շրջապատին որևէ այլ կերպ օգտակար լինելու մեծ ցանկություն ունեն:

Մեր կարծիքով, հասարակության մեջ ուշ հասունության տարիքում գտնվող անձանց նկատմամբ վերաբերմունքի և նրանց ներուժի օգտագործման, արժևորման տեսանկյունից առանձնահատուկ կարևորություն է ստանում բարձնագույն ուսումնական հաստատությունների ուսումնական ծրագրերում <<Զարգացման հոգեբանություն>> ուսումնական առարկայի շրջանակներում <<Հերոնտոհոգեբանություն>> թեմայով տեսագործնական պարապմունքների կազմակերպման նկատմամբ մեթոդական մոտեցումը, քանի որ ուշ հասունության տարիքի մարդկանց նկատմամբ վերաբերմունքը, նրանց ունեցած ներուժի օգտագործման հնարավորությունների դիտարկումը, մեծապես կարող է կախված լինել այս տարիքի նկատմամբ երիտասարդ մասնագետների մոտեցումից, նրանց աշխարհայացքից, ուշ հասունության տարիքում գտնվող անձանց պոտենցիալ հնարավորությունների գնահատման դիտակետից:

<<Զարգացման հոգեբանություն>> առարկայի շրջանակներում <<Հերոնտոհոգեբանություն>> թեմայի ուսուցումը գիտական համապատասխան ոլորտի դիդակտիկ արտացոլումն է, սակայն <<ուսումնական առարկան ներառում է ինչպես ուսումնասիրվող գիտական ոլորտի վերաբերյալ գիտելիքներ, որոնք կուտակված են գիտության տարբեր բնագավառներում, այնպես էլ արդյունավետ դասավանդման ձևեր, հետևաբար

[1] *"Психология человека от рождения до смерти" Коллектив авторов. Под общей редакцией* ***А. А. Реана,*** *ООО «Издательство АСТ», М., 2015, стр. 502*

բովանդակությամբ այն ավելի լայն հասկացություն է, քան գիտական դիսցիպլինը>>[1]:

<<Զարգացման հոգեբանություն>> առարկայի շրջանակներում <<Հերոնտոհոգեբանություն>> թեմայի ուսուցման նպատակն է սովորողներին ապահովել ուշ հասունության և ծերության բովանդակությունը կազմող համապատասխան գիտելիքներով, կարողություններով և հմտություններով, ընդլայնել ուսանողների մասնագիտական առարկայական ոլորտին սերտ առնչվող հոգեբանական գիտելիքների շրջանակը, նպաստել ուսանողների մոտ աշխատանքային կոմպետենցիաների ձևավորմանը:

Ըստ մեզ, թեմայի ուսուցման ավարտին ուսանողը պետք է արձանագրի կրթական ելքային հետևյալ արդյունքները.

- ուսումնամանկավարժական գործունեության մեջ հոգեբանական գիտելիքը կիրառելու կարողություն,
- ուշ հասունության և ծերության տարիքում գտնվող անձի հոգեբանական բնութագիրը կազմելու, նրա անձը հոգեբանական մեթոդներով հետազոտելու կարողություն,
- համապատասխան տարիքի անձանց կոլեկտիվի հոգեբանության, միջանձնային հարաբերությունների ոչ բարդ հետազոտություններ անելու ընդունակություններ,
- ուշ հասունության տարիքում գտնվող անձանց մոտ գործունեության տարբեր ձևերի նկատմամբ ներքին մոտիվացիա ձևավորելու և մարդկանց մտահոգացումները, նախաձեռնությունները խրախուսելու կարողություն:

Թեմայի ուսուցման ավարտին ուսանողը կիմանա՝

- Ուշ հասունության և ծերության տարիքում գտնվող անձի հոգեկանի զարգացման և անձի դրսևորման հիմնական օրենքներն ու օրինաչափությունները,
- Ուշ հասունության և ծերության տարիքում գտնվող անձի հոգեկան զարգացման հիմնական հիմնահարցերն ու տեսությունները:

Թեմայի ուսուցման ավարտին ուսանողը ունակ կլինի՝

- ուսումնական գործընթացում և հետագա աշխատանքային պրակտիկայում տեղին և ըստ նշանակության կիրառել ուշ հասունության և ծերության տարիքի վերաբերյալ ստացած հոգեբանական գիտելիքները,
- հետազոտել ուշ հասունության և ծերության տարիքի մարդկանց անձի, իմացական և հուզակամային, դրդապատճառային ոլորտի առանձնահատկությունները, դրա համապատասխանությունը հոգեկան զարգացման տարիքային նորմատիվներին,
- Բացահայտել հոգեկան զարգացման դժվարությունները, տարիքով պայմանավորված փոփոխություններն ու ի հայտ եկած խնդիրները, որի հիման

[1] ***Գևորգյան Ս., Վարդանյան Կ., Դալլաքյան Ա.*** *<<Հոգեբանության դասավանդման մեթոդիկա>>, ՈՒսումնամեթոդական ձեռնարկ, <<Զանգակ-97>> հրատարակչություն, Երևան, 2011, էջ26.*

վրա հնարավոր կդառնա նմանատիպ անձանց հոգեբանական ճիշտ աջակցության և ուղեկցման կազմակերպումը:

- Հոգեբանական մեթոդների կիրառությամբ իրականացնել հոգեբանական ոչ շատ բարդ, փոքրածավալ հետազոտություններ:

Բարձրագույն ուսումնական հաստատությունում <<Հերոնտոհոգե-բանություն>> թեմայով տեսագործնական պարապմունքին դասախոսի նախապատրաստական աշխատանքները ընթանում են որոշակի հաջորդական փուլերով:

Պարապմունքի նախապատրաստման առաջին փուլը այս թեմայով նախատեսվող բոլոր պարապմունքների թեմաների որոշակիացումն է: Հերոնտոհոգեբանությանը հատկացված ժամերը կառուցվում են տեսական նյութի ուսումնասիրման, գործնական առաջադրանքների կատարման և թեմայի շրջանակներում վերջնարդյունքի գնահատման սկզբունքով:

Երկրորդ փուլը թեմայի վերաբերյալ գիտամեթոդական գրականության ուսումնասիրումն է: Պետք է առանձնացնել այն աղբյուրները, որոնք ուսումնասիրվելու են դասախոսությունների և գործնական պարապմունքների ընթացքում:

Երրորդ փուլը դասախոսական և գործնական նյութի նախապատրաստումն է կիրառության: Այս փուլի կարևոր խնդիրներից է դասախոսի կողմից դասավանդման սեփական մակարդակի և ուսանողների զարգացածության մակարդակի ռեֆլեքսիան, ուսանողների զարգացածության մակարդակի համադրումը մատուցման համար նախատեսվող նյութի բարդության աստիճանի և որակի հետ[1]:

Չորրորդ փուլում իրականացվում է մեթոդական օժանդակ նյութերի՝ աղյուսակներ, նկարներ, տեսասահիկ, նախապատրաստումը, տեսաֆիլմի և այլ ցուցադրական նյութերի ընտրությունը, անհրաժեշտության դեպքում փորձարարական մասի նախապատրաստումը, կիրառվելիք թեստային և այլ մեթոդիկաների ընտրությունը և նախապատրաստումը[2]:

Հինգերորդ փուլում իրականացվում է կոնկրետ դասի պլանի մշակումը: Այս փուլի պլանավորման ընթացքում պետք է հաշվի առնել սովորողների անհատական առանձնահատկությունները, նրանց առաջադիմությունը, առարկայի և հատկապես թեմայի նկատմամբ սովորողների հետաքրքրության դրսևորման մակարդակը, առաջարկվող մեթոդիկաների հետ աշխատելու հմտությունները, աշխատանքի տեմպը և այլն: Դասախոսը պետք է հաշվի առնի նաև իր դասավանդման ոճը, ուսումնական նյութի մատուցման որակը, տեխնիկական սարքերի առկայությունը և դրանցից օգտվելու հմտությունները,

---

[1] ***Самородский П.С., Симоненко В.Д.*** *Методика профессионального обучения: Учебно-методическое пособие для преподавателя специальности "Профессиональное обучение" / Под ред.* ***В. Д. Симоненко*** *- Брянск: Издательство БГУ, 2009. - С. 22.*

[2] ***Эрганова Н.Е.*** *Методика профессионального обучения учеб. пособие для студентов вузов /* ***Н. Е.Эрганова****. - 2-е изд. стереотип. - М.: Академия, 2008. - С. 34.*

սովորողների ճանաչողական հետաքրքրությունները կառավարելու կարողությունը և այլն:

Հաճախ առավել նպատակահարմար է իրականացնել խառը տիպի պարապմունքներ, որոնք ներառում են ինչպես տեսական, այնպես էլ գործնական տարրեր. տեսական գիտելիքների յուրացում, հասկացում և ընդհանրացում, ստացած տեսական գիտելիքների ամրապնդում և համակարգում, ստացած գիտելիքները, կարողություններն ու հմտությունները գործնականում կիրառելու հմտության ձևավորում, այնպիսի ինտելեկտուալ հմտությունների զարգացում, ինչպիսիք են վերլուծությունը, համադրությունը, մակածումը, արտածումը և այլն:

Կարևոր է նաև դասապրոցեսի ընթացքում սովորողների մոտ այնպիսի մասնագիտական նշանակալի որակների ձևավորումը, ինչպիսիք են պատասխանատվությունը, ստեղծագործականությունը, նախաձեռնողականությունը, ճշտապահությունը, ինքնուրույնությունը և այլն:

Մեր կարծիքով, հերոնտոհոգեբանության շրջանակներում թեմայի ընտրության և դրա բովանդակության մշակման ընթացքում դասախոսը պետք է առաջնորդվի սովորողների տեսական գիտելիքների առկա մակարդակով, հաշվի առնի մասնագիտական հմտությունների այն ամբողջությունը, որը պետք է սովորողների մոտ ձևավորված լինի տվյալ առարկայի ուսումնասիրության արդյունքում, ինչպես նաև միջառարկայական կապերի ընկալման ու վերլուծման կարողության զարգացածության մակարդակով, որոնք սովորողին հնարավորություն կտան դիտումներ իրականացնել, բացահայտել երևույթների միջև առկա կապերը, համեմատել երևույթները, վերլուծել դրանք և այլն: Իրականացվող աշխատանքների ամբողջական բովանդակությունը հիմնվում է մասնագետին ներկայացվող մասնագիտական պահանջների վրա, որոնք արտացոլվում են բարձրագույն ուսումնական հաստատության համապատասխան ծրագրում:

Կոնկրետ պարապմունքը պլանավորվում և իրականացվում է հետևյալ փուլերով.

- թեմայի ընտրություն և աշխատանքի նպատակի ձևակերպում,
- տեսական գիտելիքների մատուցում,
- գործնական մասի իրականացման համար անհրաժեշտ տեսական գիտելիքների վերհանում,
- գործնական մասի իրականացում,
- ստացված արդյունքների համակարգում և ընդհանրացում՝ աղյուսակների, գրաֆիկների և այլնի տեսքով,
- պարապմունքի ամփոփում, վերջնարդյունքների ընդհանրացում:

Նոր նյութի ուսուցման ընթացքում կարևոր է նաև զուգահեռ տարվող այլ առարկաների հետ առկա կապերի բացահայտումն ու նոր նյութի հետազոտման, սովորողների մոտ նոր գիտելիքների, հմտությունների և կարողությունների ձևավորման ընթացքում այդ կապերի օգտագործումը:

Գիտելիքների որակական և քանակական աճին զուգընթաց՝ սովորողների ինքնուրույնության նկատմամբ ավելի մեծ պահանջներ են դրվում[1]: Այս տեսանկյունից կարևոր է ուսանողների ինքնուրույն աշխատանքների ձևի, ծավալների և թեմաների նախնական ընտրությունն ու պլանավորումը: *Ինքնուրույն և գործնական աշխատանքները անհրաժեշտ է կատարել առանց կողմնակի միջամտության և հանձնել դրանք նշված ժամանակահատվածում: Շատ կարևոր է նաև սովորողի ակադեմիական ազնվությունը, ըստ որի ինքնուրույն աշխատանքում արգելվում է գրագողությունը: Այլոց մտքերը օգտագործելու դեպքում սովորողը պարտավոր է նշել աղբյուրը՝ ըստ ընդունված ակադեմիական ձևաչափի:*

Դասապրոցեսի ընթացքում նաև սովորողների ձեռք բերած գիտելիքների գնահատում է իրականացվում, ինչը ենթադրում է կոնկրետ դասի կամ տվյալ բաժնի վերաբերյալ իրականացված դասերի արդյունքների վերջնարդյունքների ստուգման, գնահատման ձևերի մշակում:

Սովորողներին, որպես կանոն, դասընթացի սկզբում տրամադրվում է ուսուցանվող առարկայի նկարագիրը և թեմատիկ տրոհումը որտեղ պետք է արտացոլված լինեն առարկայի նպատակը, կրթական ելքային արդյունքները, կրթական ծրագրի վերջնարդյունքները, հիմնական և լրացուցիչ գրականությունը, գնահատման չափանիշներն ու սանդղակները, առարկայի վերջնարդյունքների ստուգման ձևերը:

Հոդվածը տպագրության է երաշխավորել խմբագրական խորհրդի անդամ, հ.գ.թ. Վ.Բ.Յարամիշյանը:

[1] *Основные этапы планирования урока, подготовки к нему учителя и написание методического плана урока* ***Виленский М., Образцов П., Уман Н****. Технологии профессионально-ориентированного обучения в высшей школе. – М.: Педагогическое общество России, 2009. – С. 91*

ՀՏԴ 159.942

Հոգեբանություն

Վիտյա ՅԱՐԱՄԻՇՅԱՆ
ԱրՊՀ հոգեբանության ամբիոնի դոցենտ, հ.գ.թ.

ՎԱԽԻ ԲԱՑԱՍԱԿԱՆ ԱԶԴԵՑՈՒԹՅԱՆ ՀԱՂԹԱՀԱՐՄԱՆ ՈՒՂՂՈՒԹՅԱՄԲ ՏԱՐՎՈՂ ՀՈԳԵԲԱՆԱԿԱՆ ԱՇԽԱՏԱՆՔԸ

Հոդվածում, վերլուծելով վախի՝ որպես հոգեկանի ամենատարածված հուզական վիճակներից մեկի, աստիճանների, ինչպես նաև առաջացման, ձևավորման և ապրման հոգեբանական մեխանիզմների վերաբերյալ արդի մոտեցումները, քննվում է դժվար իրավիճակներում հայտնված անձանց կողմից դրա հաղթահարմանն ուղղված ձևերի ու հնարքների տիրապետման խնդիրը: Եզրակացությունների և երաշխավորությունների մշակման համար կիրառված է հոգեկանի ձևավորման ու գործունեության կենսաբանական-ֆիզիոլոգիական մոտեցումը:

Բանալի բառեր՝ վախվորածություն, զգուշություն, տագնապ, հուզական վախ, սարսափ, խուճապ, վախի վերահսկում, ինքնակարգավորում, հոգեբանական պատրաստություն, հոգեբանական գործոն, «խփիր կամ փախիր ռեֆլեքս»:

В.Ярамишян

ПСИХОЛОГИЧЕСКАЯ РАБОТА ПО ПРЕОДОЛЕНИЮ НЕГАТИВНОГО ВОЗДЕЙСТВИЯ СТРАХА

В статье, на основе анализа современных представлений о психологических механизмах возникновения, формирования и переживания, обсуждается проблема овладения приемами и формами преодоления страха, как одного из самых распространенных эмоциональных состояний психики, лицами, попавших в сложные жизненные ситуации. Для разработки рекомендаций и выводов применен биолого-физиологический подход.

Ключевые слова: испуг, осторожность, тревога, эмоциональный страх, ужас, паника, управление страхом, саморегуляция, психологическая подготовка, психологический фактор, рефлекс «бей или беги».

V.Yaramishyan

PSYCHOLOGICAL WORK ON OVERCOMING THE NEGATIVE IMPACTS OF FEAR

The article discusses the problem of managing the ways and strategies of fear by those in difficult life situations based on analysis of current approaches to the psychological mechanisms of the levels, as well as the emergence and formation of fear as one of the emotional states of mind. To develop the conclusions and recommendations the biological and physiological approach to mental formation and activity is used.
Key words: timorousness, caution, alarm, emotional fear, horror, panic, fear management, self-regulation, psychological preparation, psychological factor, «hit or run» reflex.

Վախի զգացումը բնորոշ է բոլոր մարդկանց: Անտարբերությունը սեփական կյանքի նկատմամբ երբեք չի համարվել խիզախություն: Անվախությունը, քաջությունը, անվեհերությունը, հանդգնությունը, համարձակությունը, արիությունը և նմանատիպ այլ որակները մարդու մոտ ոչ թե վախ չունենալու, այլ վախը վերահսկելու, կառավարելու որակներ են: Մասնագետները նույնպես միակարծիք են այն հարցում, որ որոշ դեպքերում բնական, առողջ վախը, որին կարելի է ***զգուշություն*** անվանել, որոշ իմաստով նույնիսկ կառուցողական դեր է կատարում և թույլ է տալիս խուսափել վտանգավոր իրավիճակներից: Պարզապես հարկավոր է սովորել վերահսկել և կառավարել վախը:

Հատկապես փոքր տարիքում վախը երեխայի կյանքի անբաժանելի մասն է կազմում և հայտնվում է այն ժամանակ, երբ երեխան, օրինակ, հանդիպում է անծանոթ մարդու կամ երբ իր կյանքին սպառնացող վտանգ է զգում ու չի իմանում, թե ինչպես պետք է վերականգնել անվտանգության զգացումը: Տարիքի հետ, ծանոթանալով ըստ էության ավելի սարսափելի օբյեկտների և երևույթների հետ, մարդիկ հիմնականում դադարում են վախենալուց, սովորում են տիրապետել հույզերին ու հաճախ դադարում են վախը հուզականորեն վերապրելուց: Մենք սովորում ենք հաղթահարել մեր կյանքի տհաճ պահերը՝ ընտրելով այն վարքագիծը, որը կարող է վերացնել անհարմարությունը կամ գոնե նվազեցնել այն: Կյանքը սովորեցնում է մեզանից շատերին, գրեթե բոլորին: Անշուշտ, վախի հետևանք հանդիսացող մնացորդային որոշ երևույթներ մնում են՝ տեղ տալով տարաբնույթ չհաղթահարված վախերի ու ֆոբիաների:

Վախի ինքնապաշտպանական գործառույթը դժվար չէ կռահել, քանի որ ակնհայտ է, որ այն բնականորեն է տրված՝ կյանքի ու առողջության համար վտանգավոր իրավիճակները հաղթահարելու և կենդանի օրգանիզմի ֆիզիկական անվտանգությունն ապահովելու համար՝ որպես մեր կամքից անկախ գործող արդյունավետ մեխանիզմ: Ահա թե ինչու, տեղեկացված լինելով այս մասին, վախի գործոնը երբեմն հաջողությամբ օգտագործում են նաև մարզիկները: Այսպես, վազորդներից շատերը մտովի պատկերացնում են, որ իրենց հետապնդում է կատաղած շների ոհմակը: Արդյունքում նրանք ունենում են անհամեմատ բարձր ցուցանիշներ, քան սովորական հոգեվիճակներում: Սակայն վախը միանշանակ չէ և ունի տարբեր աստիճաններ: Օրինակ,

սոսկումի ու սարսափի մակարդակի հասած վախն ի վիճակի է կաթվածահար անելու մարդու հոգեկան և ֆիզիկական ակտիվությունը: Մասնագետները վաղուց նկատել են, որ վախի վնասակար ազդեցությունը գեներացնելու գործում մեծ դերակատարություն ունեն հանկարծակիության ու անսպասելիության գործոնները, ուստի վախի դեստրուկտիվ (ապակառուցողական, քայքայիչ) ազդեցությունը նվազեցնելու համար առաջին հերթին պետք է չեզոքացնել այդ գործոնների ազդեցությունը: Նկատված է նաև, որ վախին առավել հեշտությամբ են դիմակայում նրանք, ովքեր հոգեբանական համապատասխան պատրաստություն են անցել և սովորել են ներքուստ «սանձել» վախը:

Վախի պարզագույն տեսակը ***հուզական վախն*** է, որն առաջ է գալիս վտանգի հետ անմիջական շփման հետևանքով՝ օրգանիզմի ինքնապաշտպանական հակազդեցությունների գործարկման հիման վրա: Չնայած հուզական վախը պարզագույն տեսակ է համարվում, այնուամենայնիվ, խիստ որոշակի իրավիճակներում այն կարող է համակել մարդու ողջ հոգեկանը և խանգարել նրա նորմալ գործունեությանը, հոգեկան պրոցեսների բնականոն ընթացքին:

Երկյուղը, վախվորածությունը մարդու կողմից գիտակցված, հասկացված վախն է, որը վտանգավոր գործողություն կատարելուց առաջ համակում է մարդու հոգեկանին: Վախվորածություն կարելի է անվանել առաջիկա վտանգի մասին տևական մտորումները, դրանց հետ կապված տագնապախռովությունը: Վախվորածությունը և անձնավորության մոտ առկա հոգեբանական այնպիսի առանձնահատկությունները, ինչպիսիք են՝ կասկածամտությունը, անինքնավստահությունը, ցածր ինքնագնահատականը, հստակ կոռելյացիայի (փոխկապակցվածության) մեջ են:

Վախն ունի նաև դրսևորման բարձրագույն աստիճաններ: Վախի դրսևորման բարձրագույն աստիճաններն են ***սարսափը*** (սոսկումը, զարհուրանքը), ***աֆեկտիվ սարսափը, խուճապը:*** Սարսափը կարող է հետևանք լինել ոչ միայն վտանգի հետ անմիջական շփման, այլ նաև առաջ գալ դրա երևակայման արդյունքում: Վախի ծայրահեղ դրսևորումները վտանգավոր են այն աստիճան, որ կարող են հիվանդագին ազդեցություն ունենալ մարդու առողջության ու հոգեկանի վրա՝ պատճառ դառնալով նևրոտիկ խանգարումների:

Ժամանակակից հոգեբանությունը տիրապետում է մարդկանց բացասական հոգեվիճակների կարգավորման ու հաղթահարման բազմազան ու արդյունավետ մեթոդների, որոնց կիրառումը հնարավորություն է տալիս մեծ մասամբ խուսափել անցանկալի հետևանքներից: Շատ մարդիկ իրենց կյանքում բազմաթիվ անգամ վախի զգացում են ունեցել և ստիպված են եղել այս կամ այն եղանակով հաղթահարել՝ ի վերջո հասկանալով, որ վախի ու տագնապի զգացումը պարզապես հիմնարար ու նաև պաշտպանական նշանակություն ունեցող հույզեր են, որոնց դեմ պետք չէ պայքարել, որոնց գոյության հետ պետք է հաշտվել ու սովորել ապրել դրանց հետ:

Շատ ուսումնասիրություններում[1] նկարագրված է այսպես կոչվող ***«Ջոնսի ֆենոմենը»:*** Ջոնսը հավաքական կերպար է: Նա ամերիկյան իրականության տիպիկ ներկայացուցիչ է և անցած դարի 60-ական թվականներին դարձել էր պատանիների կուռքը, որովհետև խիզախ էր, վտանգի առջև՝ անվեր ու հակված չէր քննարկելու իր զգացմունքները: Նա անգամ կարող էր արհամարհել տագնապներն ու անխռով մնալ բարդ իրավիճակներում: Արդարության համար պայքարը Ջոնսի համար ավելի կարևոր էր, քան անհանգստությունն ու վախը՝ սեփական կյանքի համար: Հերոսը համարձակ քայլում է վտանգին ընդառաջ՝ միայնակ գործելով դարանակալ հանցախմբի դեմ: Բնական է, որ երեխաների համար նա դարձել էր նմանակման օբյեկտ՝ գերմարդու (supermen) նման: Հանուն այդ նմանության, երեխաները փորձում են, ինչպես Ջոնսը, հաղթահարել վախը, կամ, առնվազն, ձևացնել, թե կարող են այդ անել: Այս նկարագրությունից պարզ է դառնում, թե ինչպես է հասարակությունը խրախուսում երեխաների մոտ վախը թաքցնելու և «խիզախությունը» քարոզելու դիրքորոշումների ձևավորումը:

Բոլոր հասարակություններում էլ վախկոտությունը չի խրախուսվում, ուստի վախեցած մարդը քննադատությունից խուսափելու համար ստիպված է լինում ինչ-որ կերպ թաքցնել վախի զգացումը, ընդ որում, ոչ միայն ուրիշներից, այլև հաճախ ինքն իրենից: Ահա թե ինչու երեխաները մեծանում են ու սովորում կեղծել, ձևացնել, դիմակ հագնել ու իրենց հոգեկանում խեղդել վախի զգացումը: Մարդկանց մեծամասնությունը կենսափորձի հիման վրա մշակել է սեփական խորքային վախերի ժխտման վարքային յուրահատուկ մեխանիզմ:

Հատկանշական է, որ վախի կոնկրետ պատճառները տարբեր մարդկանց մոտ տարբեր են: Երբ մարդիկ լրջորեն վախենում են, ապա չեն ցանկանում խոստովանել: Նրանք հրաժարվում են *վախ* անվանել իրենց համակած տարօրինակ հույզը ու հորինում են ճշմարտանման ինչ-որ բացատրություններ: Այս ամենը ինքնակառավարման խաբեություն է, քանի որ մոլորված մարդիկ հաշվի չեն առնում, որ վախի զգացման մեջ արտառոց ոչինչ չկա, վախը բնորոշ է

---

[1] *Սույն հոդվածը նախապատրաստելու համար մեր կողմից ուսում, նասիրվել են ամերիկյան հոգեբան-հոգեբույժ Բենջամին Կոլոռինի աշխատությունները: Կոլոռինը ոչ այնքան տեսաբան, որքան պրակտիկ մասնագետ է և ունի աշխատանքի մեծ փորձ: Նա նաև բարեգործական ծրագրերով զբաղվող ամերիկյան կազմակերպության՝ «Օլիմպիա» ինստիտուտի հիմնադիր տնօրենն է: «Օլիմպիա» կազմակերպությունը ժամանակին զբաղվել է վիետնամական պատերազմի վետերաններին, հանցագործությունների զոհերին և հոգեկան խեղում ստացած անձանց խորհրդատվական օգնություն ցուցաբերելու հարցերով: Արդյունքում Բ.Կոլոռինը մասնագիտացել է արտակարգ իրավիճակներում հետվնասվածքային սթրեսային խանգարումներ ունեցող անձանց հետ տարվող վերականգնողական աշխատանքերի կազմակերպման ու իրականացման մեջ:*

բոլորին՝ առանց բացառության[1]: Խոսելով սթրեսածին իրադարձությունների մասին, պետք է հիշել, որ դրանք, գրեթե անխուսափելիորեն, ի վիճակի են առաջացնել ինտենսիվ վախ և հոգեկան տառապանքներ: Թաքցնելն անիմաստ է, ավելին՝ վտանգավոր է, քանի որ մերժված, չընդունված, ճնշված ու արտամղված վախը հոգեբանական ինքնապաշտպանական մեխանիզմների գործարկման արդյունքում կարող է մղվել ենթագիտակցության մակարդակ ու այնտեղից ամենաանպատեհ պահերին ակտուալանալ ու կատարել իր դեստրուկտիվ գործառույթը:

Եթե պատահել է այնպես, որ դուք հայտնվել եք ձեր կյանքում տեղի ունեցած որևէ հոգեցունց իրադարձության ազդեցության տակ, ապա հաղթահարման ճանապարհին պետք է առաջին հերթին, առանց ինքնախաբեության, փորձեք խոստովանել, որ դուք իրապես վախեցած եք: Միայն յուրահատուկ ինքնախոստովանությունից հետո դուք կարող եք կառուցողական փոփոխություններ կատարել ձեր հոգեկանում, որպեսզի այն ավելի արդյունավետ պայքարի վախի վնասակար ազդեցությունների դեմ:

Առաջին հերթին հարկավոր է սովորել ***ճանաչել վախը***: Առաջին հայացքից թվում է, թե սովորելու ոչինչ չկա, քանի որ ամեն ինչ պարզ է: Ցավոք, վախի նկատմամբ մեր անհատական վերաբերմունքը պայմանավորված է նույն երևույթի նկատմամբ հանրության բացասական վերաբերմունքով, որի ազդեցությամբ էլ մեզնից շատերը սովորում են ոչ թե ճանաչել վախը, այլ կեղծել ու թաքցնել այն՝ խաբելով բոլորին: Ուստի օգտակար է նախապես ծանոթանալ մի շարք օբյեկտիվ նշանների հետ, որոնք օգտակար կարող են լինել վախը ճանաչելու համար: Նախ քննարկենք, թե ինչպես է վախի զգացումը ազդում մեր մարմնի վրա, ինչը կօգնի հասկանալ, թե ինչու են թաքնված վախերը վնասակար ազդեցություն ունենում մարդու առողջության վրա:

Կենտրոնական նյարդային համակարգը, որը գլխուղեղից բացի ներառում է բազմաթիվ նյարդեր, նման է ժամանակակից համակարգչի, որի օպերացիոն համակարգը կառավարում է ծայրամասերի աշխատանքը՝ նրանցից ստանալով տարաբնույթ ազդակներ և մկանային համակարգին տալով համապատասխան հրամաններ, որպեսզի գործեն իրավիճակի համաձայն: Չխորանալով մանրամասների մեջ՝ նկարագրենք նյարդային համակարգի միայն մեկ տեսակի հրաման, որը վախի օբյեկտի հետ առերեսվելու դեպքում անմիջականորեն տրվում է մկանային համակարգին: ***Այդ ռեֆլեքսը կոչվում է «խփիր կամ փախիր»:*** Ռեֆլեքսը տեղ ունի այն դեպքերում, այսինքն՝ մեր օրգանիզմն առանց վարանելու օգտագործում է այն, երբ մենք վախենում ենք ինչ-որ բանից կամ անմիջականորեն զգում ենք մոտալուտ վտանգը: Վտանգի ազդանշանով

---

[1] *Խոսքը հոգեպես առողջ մարդկանց մասին է, ուստի բացառություն պետք է համարել որոշ հոգեկան խանգարումներ ունեցող մարդկանց մոտ վախի նկատմամբ բացարձակ անընկալությունը:*

գործարկվում է ֆիզիոլոգիական և կենսաքիմիական փոփոխությունների մի ամբողջ շղթա՝ արագանում են սրտի զարկերը և շնչառությունը, մեծանում է մկանային լարվածության մակարդակը, ադրենալին և այլ հորմոններ են արտադրվում և կայծակնային արագությամբ ներակրկվում արյան մեջ՝ փոխելով նրա կազմը, բարձրանում է զարկերակային ճնշումը և այլն: Ռեակցիաների այս ամբողջ համալիրն է համատեղ կոչվում «խփիր կամ փախիր» ռեֆլեքս: Հետևանքը լինում է այն, որ մարմինը կամ մղվում է առաջ՝ հարվածելու, ոչնչացնելու, տիրապետելու վախի օբյեկտին, եթե այն թվացել է թույլ և հաղթահարելի, կամ էլ, առանց հստակ ուղղվածություն ունենալու, փախուստի է դիմում: Փախուստի ձևեր են նաև շփոթվելը, կարկամելը, արգելակվելը:

Բոլոր արագորեն տեղի ունեցող գործընթացների հիմնական արդյունքն այն է լինում, որ ակտիվության կտրուկ բարձրացումը և էներգիայի ներհոսը կարողանա ապահովել առավել արդյունավետ գործելը, երբ հանդիպել ենք վտանգի: Որքան մեծ է սպառնալիքը, որքան մեծ է վախի հուզական ընկալումը, այնքան ավելի շատ էներգիա է տրվում: Անկախ նրանից՝ մենք գիտակցում ենք, թե ոչ, միևնույն է, մեր նյարդային համակարգը և ֆիզիոլոգիան իրենց գործն անում են: Մարմինը ակնթարթորեն մոբիլիզացվում է, դառնում զգոն՝ օգնելով մեզ գոյատևել: Այս ռեֆլեքսը ձևավորվել է մարդու երկարատև էվոլյուցիայի ընթացքում և մեկ անգամ չէ, որ հավատարմորեն ծառայել է մեր անվտանգության ապահովման գործին:

Ամեն անգամ, երբ մենք որևէ առնչություն ենք ունենում թվացյալ թե իրական վախի օբյեկտի հետ (նույնիսկ եթե իրավիճակը ընկալվում է սխալ, խեղաթյուրված), ուղեղը հրաման է տալիս համապատասխան կենտրոններին, և ամեն ինչ տեղի է ունենում ճիշտ նույն մեխանիզմով, կարծես իրական վտանգ է սպառնում:

Գաղտնիք չէ, որ արտակարգ իրավիճակներում, երբ առկա է մահվան սպառնալիքը, գործարկվում է կենդանական աշխարհի հզորագույն բնազդներից մեկը, եթե ոչ ամենահզորը՝ ինքնապաշտպանության բնազդը, որն էլ, ֆիզիկական ու հոգեկան ծանրաբեռնվածությունների ֆոնի վրա, որոնք ուղեկցում են արտակարգ իրավիճակներին, ազդեցությունների տևականության հետևանքով կարող է աճել բազմակի: Նույնպիսի հետևանքներ կարող են ունենալ նաև մահվան պատկերների, տպավորությունների անսովոր մոտ լինելը, տեսողական էֆեկտները: Սպառնալիքի դեմ անզոր լինելու և պայքարի անհուսալիության զգացումը կաթվածահար է անում չնախապատրաստված, չկոփված կամքը, խթանում է երևակայությունը՝ ոչ ցանկալի ուղղությամբ, ինչպիսիք են մահվան, թաղման տեսարանները, դժբախտացած հարազատների պատկերները, տանջահար դեմքերը և այլն: Այս ամենը նշանակում է, որ արտակարգ իրավիճակների հետ առնչվելը պարարտ հող է ստեղծում

հարմարվողականության խանգարումների, լետալ սթրեսների համար [1]: Տուժածը սևեռվում է ողջ մնալու կպչուն մտքի վրա, որի արդյունքում նրա գործողությունները սկսում են կրել սպոնտան, ինքնաբերական բնույթ և կարող են լրջագույն վնաս հասցնել անվտանգությանը: Վախի գիտակցումը և վերապրումը, ինչպես սթրեսի դեպքում, ունի փուլային բնույթ:

Առաջին փուլում վախեցած անձը պատրաստվում է հակազդել տագնապալի իրադարձությանը, ընդ որում, այնքան արդյունավետ, որքան նախկինում առնչվել ու հաջողությամբ հաղթահարել է նման իրավիճակները: Այս փուլը կոչվում է պայքարի փուլ և համեմատաբար կարճ է տևում:

Երկրորդ փուլը վտանգի հետ անմիջականորեն շփման փուլն է, որին բնորոշ է վերևում նկարագրված «խփիր կամ փախիր» ռեֆլեքսի գործարկումը: Հատկանշական է, որ այն տարբեր անձանց մոտ նույնպես տարբեր դրսևորումներ է ունենում՝ կախված նրանից, թե ինչպիսի հոգեբանական նախապատրաստություն ունի անցած տվյալ անձը: Փորձառու անձանց մոտ այդ գերհուզական վիճակն իր գագաթնակետին է հասնում սովորաբար միջադեպից հետո, երբ գիտակցվում են նրա հնարավոր հետևանքները, մինչդեռ անփորձները, այսպես ասած, «տեղի են տալիս» մինչև բուն իրադարձության կատարվելը կամ դրա ընթացքում: Ահա թե ինչու այդ անձանց մոտ անմիջապես դեպքի ժամանակ նկատելի են լինում անկառավարելի, անարդյունավետ հուզական վիճակներ:

Երրորդ, այսպես կոչվող, հյուծվածության կամ ելքի փուլը վրա է հասնում երկարատև, ինտենսիվ ազդեցությունների դեպքում՝ հոգեկանն ու ֆիզիկականն ուժասպառ անող հետևանքներով: Այս դեպքում նկատելի են դառնում անտարբերության (ապաթիայի), ցրվածության դրսևորումներ: Մասնագետներից ոմանք երբեմն առանձնացնում են նաև ***չորրորդ,*** այսպես կոչված, սուր հակազդման փուլը [2], որի դեպքում վախի զգացմանը բնականոն հակազդելու վարքագիծը կարծես իր տեղը զիջում է ոչ ադեկվատ վարքի տեսակների, օրինակ, վախը՝ որպես ինքնապաշտպանական մեխանիզմ և հոգեբանական պաշտպանական համակարգ, մղվում է ետին պլան, իրականության ընկալումն աղճատվում է: Հոգեբանական անտարբերության այսպիսի վիճակը հղի է անկանխատեսելի ծանր հետևանքներով, անձը վեր է ածվում անդեմ ու անգործունյա զանգվածի, չի ցանկանում գործել, ընդարմանում է ու կարկամում:

Դատելով առհասարակ պատերազմների ուսումնասիրման փորձից, այդ թվում՝ ղարաբաղյան երեք պատերազմների մասնակիցների ներկայացրած որոշ պատմություններից՝ կարելի է վստահաբար պնդել, որ մարտի ժամանակ և

---

[1] *Տե՛ս **Վ.Յարամիշյան Վ.Բ.** Գաղափարադաստիարակչական պատրաստություն, «Ազատ Արցախ» հրատ, Ստեփ. , 2004թ., էջ192:*

[2] *նույն տեղում, էջ 93:*

նույնիսկ դադարների ընթացքում վտանգը միշտ և ամենուրեք հետապնդել է մարդկանց: Անգամ դադարների ժամանակ հանգստանալու, ապահով զգալու երկար ժամանակ չի լինում: Այս ամենը նշանակում է, որ մարտադաշտում վերը նկարագրված ռեֆլեքսն աշխատում է ավելի հաճախ, քան տանը, «նորմալ» պայմաններում: Մարդիկ, ովքեր մասնակցում են մարտական գործողություններին, գտնվելով արտառոց իրավիճակներում, օրեր շարունակ գերհուզական ապրումներ են ունենում: Ստացվում է այնպես, որ նկարագրված ռեֆլեկտոր համակարգը, որը բնության կողմից նախատեսված է գործարկվելու միայն արտակարգ իրավիճակներում, միայն հատուկ դեպքերում, այսինքն՝ համեմատաբար հազվադեպ, նման իրավիճակում ակտիվանում ու գործում է համարյա միշտ՝ վերածվելով ինչ-որ ծանոթ, տնական վիճակի: Մարդու ֆիզիոլոգիան ու հոգեկանը ստիպված են անընդհատ գտնվել գերլարված վիճակում, զգոն ու աչալուրջ սպասել առաջիկա վտանգին և, հետևաբար, հայտնվել անընդհատ վախը վերապրելու ծուղակի մեջ: Գերհուզական վիճակը համակում է ողջ նյարդային համակարգը, և ադրենալինը մեծ չափաբաժիններով սրսկվում է արյան մեջ: Արդյունքում գործարկվում է այսպես կոչող «խուճապի փակ շրջանը». արյան մեջ ներարկված ադրենալինի որոշակի չափաքանակը առաջ է բերում համապատասխան հուզական իրավիճակ, որին արձագանքելով՝ ներզատիչ գեղձերը կրկին արտադրում են ադրենալինի նոր չափաքանակներ, որոնք, իրենց հերթին, ներարկվելով արյան մեջ՝ կրկին առաջ են բերում նոր հուզական հակազդեցություններ և այդպես շարունակ՝ փակ շղթայով: Մարդիկ, ովքեր անցել են այդ փորձությունների միջով, ում նյարդային համակարգը հարմարվել է գործելու ադրենալինի փակ շղթայի տրամաբանությամբ, անգամ քաղաքացիական կյանք վերադառնալուց հետ չեն կորցնում իրենց բնորոշ տագնապայնությունը և ընդգծված զգոնությունը՝ պատրաստ լինելով առաջին իսկ ազդանշանի դեպքում անհավատալի արագությամբ «հարձակվելու կամ փախուստի դիմելու»:

Հոգեկան և ֆիզիկական ակտիվության տնական ընթացքը հանգեցնում է մի շարք սթրեսային ախտանշանների, այդ թվում՝ հյուծվածության, մկանային լարվածության, արյան բարձր ճնշման, դյուրագրգռության, ագրեսիվ պահվածքի, քնի խանգարումների, ընդհանուր անհանգստության: Ներկայումս ընդունված է այս ախտանշանների համալիրն անվանել ՀՎՍՀ՝ հետվնասվածքային սթրեսային հակազդեցություններ (ռուսերեն՝ ПТСР, անգլերեն՝ PTSD):

Եթե դուք հաճախ եք հանդիպել վտանգի, ապա հավանական է, որ սովորել եք անմիջապես արձագանքել սպառնալիքներին: Սա ձեր ուժի աղբյուրն է այն դեպքերում, երբ առկա է վտանգը, բայց դա կարող է հանգեցնել լուրջ խնդիրների, երբ ինչ-ինչ պատճառներով ոչ թե իրական, այլ անմեղ իրավիճակն է սպառնում ձեզ: Ուստի առաջ կգա անհրաժեշտություն՝ ստուգելու վախերի իրական լինելը, այսինքն՝ թե որն է «կեղծ», անհիմն և որն է իրական: Վախի և զայրույթի միջև կա

հատուկ հարաբերություն: Զայրույթը վախի արձագանքն է: Զայրույթը վտանգին արձագանքելու միջոց է: Սա չի նշանակում, որ զայրույթը կեղծ է, ոչ իրական: Զայրույթի զգացումը իրական է և, բացի այդ, հզոր ուժ ունի: Մանրակրկիտ վերլուծելով իրավիճակը, կարելի է տեսնել, որ զայրույթի բռնկմանը նախորդել է վախի զգացումը, որն իր հերթին արձագանք է եղել վտանգին: Այսպիսով, ունենալով զայրույթի կամ բարկության բռնկումներ, մենք սովորում ենք ճանաչել մեր ներքին վախերը: Չմոռանանք, որ իրական սպառնալիքի դեպքում անկեղծ զայրույթ զգալը բնական է և նորմալ:

Արդեն խոսվեց այն մասին, որ չկան, չեն լինում այնպիսի մարդիկ, որոնք ընդհանրապես վախի զգացում չունենան: Պարզապես, տարբեր մարդկանց հոգեկանի վրա վախի ներգործության աստիճանը կարող է տարբեր լինել: Վերահսկելի, կառավարվող վախը, որպես կանոն, կառուցողական դերակատարություն է ունենում՝ ապահովագրելով բազմաթիվ վտանգներից ու վնասներից: Վտանգն այն դեպքում է առաջ գալիս, երբ վերահսկվող վախը վերաճում է անասնական սարսափի, որի ազդեցությամբ մարդու բանական վարքն իր տեղը զիջում է բնազդային ակտիվությանը: Բայցևայնպես, փորձել ամբողջությամբ ազատվել վախի զգացումից կամ հաղթահարել այն հնարավոր չէ և ոչ էլ պետք է: Վախը, ինչպես ցավի զգացումը, անհրաժեշտ է մարդուն՝ ծայրահեղ դրսևորումներից խուսափելու համար:

Վախի և նրանից ածանցված հոգեբանական անկայունության դրսևորումների դեմ տարվող պայքարը մասնագետների համար շարունակում է մնալ առաջնահերթ խնդիր: Այսպիսով, վախի դեմ տարվող պայքարի խնդիրն այն է, որ այն սարսափի ու սոսկումի չվերածվի, այլ լինի վերահսկելի ու կառավարելի: Որպես ուղեկցող միջոցառում, հարկավոր է սովորել վերահսկել նաև երևակայությունը: Եթե երևակայությունը չի կառավարվում, ապա սարսափի պատկերներն իրոք կարող են խուճապի պատճառ հանդիսանալ:

Գրականություն

1. **Յարամիշյան Վ.Բ.,** Գաղափարադաստիարակչական պատրաստություն, «Ազատ Արցախ» հրատ, Ստեփ., 2004թ., 192 էջ:
2. «Ռազմական սթրեսը և դրա կառավարումը», Ռազմական հոգեբանության հիմնախնդիրները հանրապետական գիտաժողովի նյութեր, Զեկուցումներ և հոդվածներ, Երևան, 2013թ., էջ 158-163:
3. **Караяни А.Г., Сыромятников И.В.,** Прикладная военная психология. СПБ.: Питер, 2006,480 стр.

4. **Колодзин Б.,** Как жить после психической травмы. Перевод с английского Савельевой И.В., М., 2001г.

5. Военно-травматический стресс: особенности посттравматической адаптации участников боевых действий- Психологический журнал, 1999г, том 20, N5, стр. 62-74.

Հոդվածը տպագրության է երաշխավորել խմբագրական խորհրդի անդամ, հ.գ.թ. Ա.Մ.Միսիթարյանը։

ՀՏԴ 159.97

Հոգեբանություն

Levon BACHDASARIAN (Metris BV)
PhD.

STRESS-FREE COLLECTION OF CONTINUOUS RODENT BEHAVIORS AND ULTRASOUNDS VOCALIZATION (USV) DATA FOR AUTISM STUDY AND THE NEED FOR MULTI-DIMENSIONAL AND MULTI-FUNCTIONAL MEASUREMENT IN PRECLINICAL STUDY FOR AUTISM RESEARCH

Լ. Բաղդասարյան, (Metris BV), Նիդերլանդներ

ԱՈՒՏԻԶՄԻ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՄԱՆ ԱՆԸՆԴՀԱՏ ՌԵԺԻՄՈՒՄ ԿՐՃՈՂՆԵՐԻ ՎԱՐՔԻ ՏՎՅԱԼՆԵՐԻ ՀԱՎԱՔԱԳՐՈՒՄԸ ԵՎ ԱՌԱՆՑ ՍԹՐԵՍԻ ԳԵՐԶԱՅՆԱՅԻՆ ՎՈԿԱԼԻԶԱՑՄԱՆ ՎԵՐԼՈՒԾՈՒԹՅՈՒՆԸ, ԱՈՒՏԻԶՄԻ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՄԱՆ ՆԱԽԱԿԼԻՆԻԿԱԿԱՆ ՀԵՏԱԶՈՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՈՒՄ ԲԱԶՄԱՉԱՓ ԵՎ ԲԱԶՄԱՖՈՒՆԿՑԻՈՆԱԼ ՉԱՓՈՒՄՆԵՐԻ ԱՆՀՐԱԺԵՇՏՈՒԹՅՈՒՆԸ

Աուտիզմը որին բնորոշ են աուտիկ սպեկտրի խանգարումները՝ԱՍԽ, հոգեկան հիվանդություն է, որն առաջ է գալիս ժառանգական ֆոնի և միջավայրի բարդ փոխազդեցության հետևանքով: Միտանշաններն են սոցիալական հաղորդակցման, ուշադրության և տեղեկատվության մշակման անբավարարությունը, կենտրոնացման դեֆիցիտը, շփման խանգարումները, գերակտիվությունը, ցավի նկատմամբ ոնկպաունակության նվազումը, վարքի կրկնվող տարբեր ձևերը: Ներկայումս աուտիզմը կամ ԱՍԽ-ն, ախտորոշում են վարքային ֆենոտիպացման, այլ ոչ թե նեյրոկենսաբանական թերությունների միջոցով: Կենդանիների վրա կատարված փորձերը նպաստել են խանգարումների ծագումնաբանության հասկացմանը՝ արդյունավետ ախտորոշման ստանդարտի և բուժման եղանակների որոնման նպատակով: Վարքային ցուցիչների ֆենոտիպերի փորձարկված «ոսկե ստանդարտներն» անհրաժեշտ են վարքային ցուցիչների քանակական գնահատման համար: Այնուամենայնիվ, ամբողջ աշխարհում, նկատվում է աուտիզմով հիվանդների թվի զգալի էքսպոնենցիալ աճ՝ 1980-ական թվականների համեմատությամբ: ԱՍԽ-ի ուսումնասիրման համար վճռական նշանակություն ունեն կենդանիների վարքային ֆենոտիպերը և վարքի հետազոտման

հնարավորություններ: Մի քանի տասնամյակների ընթացքում ԱՍԽ հետազոտման նպատակով օգտագործվում են կենդանիների երեք մոդելներ՝ խոցման մոդելներ, գենետիկական և շրջակա միջավայրի ազդեցության մոդելներ: Կենդանու վարքի վրա այս մոդելներից յուրաքանչյուրի ազդեցության չափը որոշվում է վարքի հավաքակազմի (խմբի) վերլուծության կամ վարքային ֆենոտիպի վերլուծությամբ: Հաշվի առնելով աուտիստիկ հիվանդության բարդությունները և նրա էթիմիոլոգիան՝ հետազոտողները հաճախ կենտրոնանում են նրա տարբեր առանձնահատկությունների վրա՝ կենդանական մոդելների օգտագործմամբ: «Metris B.V.» (Մետրիս, Նիդերլանդներ) ընկերությունը հետազոտողներին առաջարկում է ԱՍԽ ուսումնասիրման համար օգտագործել բազմաչափ և բազմաֆունկցիոնալ չափանիշներ:

Բանալի բառեր՝ աուտիսիկ սպեկտրի խանգարումներ՝ ԱՍԽ, վարքային ֆենոտիպացում, բազմաչափ և բազմաֆունկցիոնալ չափանիշներ:

Л. Багдасарян (Metris BV)

СБОР ДАННЫХ ПОВЕДЕНИИ ГРЫЗУНОВ НЕПРЕРЫВНОМ РЕЖИМЕ И АНАЛИЗ УЛЬТРАЗВУКОВОЙ ВОКАЛИЗАЦИИ (USV) БЕЗ СТРЕССА ДЛЯ ИССЛЕДОВАНИЯ АУТИЗМА, НЕОБХОДИМОСТЬ МНОГОМЕРНЫХ И МНОГОФУНКЦИОНАЛЬНЫХ ИЗМЕРЕНИЙ В ДОКЛИНИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЯХ ДЛЯ ИССЛЕДОВАНИЯ АУТИЗМА

Заболевание аутизмом имеет расстройство аутистического спектра (РАС) - это психическое заболевание, которое возникает из-за сложного взаимодействия между генетическим фоном и окружающей средой. Симптомами являются дефицит социального взаимодействия, нарушения коммуникации, обработки информации и внимания, дефицит концентрации, гиперактивность, уменьшения чувствительности к боли и несколько повторяющихся форм разных поведении. В настоящее время аутизм или РАС диагностируют на основе поведенческих фенотипированием, а не нейробиологических дефектов. Модели на животных использовались для понимания этиологии расстройства, чтобы найти хороший стандарт для постановки диагноза и для поиска способов лечения. Проверенные «золотые стандарты» поведенческих фенотипов для количественной оценки поведенческих параметров необходимы для поведенческих исследований. Тем не менее, в каждой стране наблюдается значительный экспоненциальный рост числа случаев аутизма во всем мире по сравнению с 1980-ми годами. Для исследователей РАС решающее значение имеют поведенческие фенотипы животных и возможности исследования поведения. В течение нескольких десятилетий в исследованиях РАС используются только 3 модели животных - модели поражения, генетические модели и модель влияния окружающей среды. Влияние на поведение животных измеряется в каждой из этих моделей с использованием набора (группы) поведенческого анализа или

анализа поведенческого фенотипа. Учитывая сложность аутистического заболевания и его этиологию, исследователи часто сосредотачиваются только на отдельных особенностях аутизма при использовании животных модели. Metris B.V. (Нидерланды) предлагает исследователям использовать многомерные и многофункциональные параметры для поведенческого исследования РАС.

Ключевые слова: расстройство аутистического спектра (РАС), поведенческое фенотипирование, многомерные и многофункциональные параметры.

Autism disease has Autism Spectrum Disorder (ASD) is a psychiatric disease that is caused due to the complex interplay between genetic and environmental background. The symptoms are social interaction deficits, communication impairments, information processing and attention, concentration deficits, hyperactivity, less sensitive to pain and several repetitive behaviors. Autism disease or ASD is currently diagnosed based on the behavioral phenotypic traits, rather than neurobiological defects. Animal models have been used to gain insight into the etiology of the disorder, in order to find a good standard to drive the diagnosis, and to search fortreatments. Validated "gold standard" behavioral phenotyping testes for quantifying behavioral parameters is essential for behavioral research.However, there is a significant exponential increase in the number of autism cases around the world compared to the 1980s in every country. For the ASD researchers become crucial animal behavioral phenotyping and behavioral research possibilities. Over several decades only 3 animal models are used in ASD studies - lesion models, genetic models and environmental influences model. The effects on the behavior of the animals are measured in each of these models using a set (group) of behavioral analysis or behavioral phenotyping.Given the complexity of autism disease and its etiology, researchers often focus only on single features of autism when using animal models. Metris B.V. (The Netherlands) proposes researchers to use multi-dimensional and multi-functional parameters for ASD behavioral study.

Key words: Autism Spectrum Disorder (ASD), behavioral phenotyping, multi-dimensional and multi-functional parameters

Abstract

Autism disease has Autism Spectrum Disorder (ASD) is a psychiatric disease that is caused due to the complex interplay between genetic and environmental background. The symptoms are social interaction deficits, communication impairments, information processing and attention, concentration deficits, hyperactivity, less sensitive to pain and several repetitive behaviors.

Autism disease or ASD is currently diagnosed based on the behavioral phenotypic traits, rather than neurobiological defects. Animal models have been used to gain insight into the etiology of the disorder, in order to find a good standard to drive the diagnosis, and to search for treatments.

Validated “gold standard” behavioral phenotyping testes for quantifying behavioral parameters is essential for behavioral research.

However, there is a significant exponential increase in the number of autism cases around the world compared to the 1980s in every country. For the ASD researchers become crucial animal behavioral phenotyping and behavioral research possibilities.

Over several decades only 3 animal models are used in ASD studies - lesion models, genetic models and environmental influences model. The effects on the behavior of the animals are measured in each of these models using a set (group) of behavioral analysis or behavioral phenotyping.

Given the complexity of autism disease and its etiology, researchers often focus only on single features of autism when using animal models. Metris B.V. (The Netherlands) proposes researchers to use multi-dimensional and multi-functional parameters for ASD behavioral study.

In this thesis, various types of animal models for ASD are critically reviewed for their use to mimic the complexity of the developmental biology of the disorder. Face validity, construct validity and predictive validity of these models are evaluated, as along with the rodent behavioral analysis and phenotyping. This is done using Metris B.V. products (namely: LABORAS System for behavioral analysis, Sonotrack system for USV recording and analysis, Sonotrack Automatic Ultrasounds Call Classification software and SmartChamber cabin for isolation and for the control of environmental conditions). Future directions point towards a multimodal approach, in which the animal body as one functioning system is emphasized. However, these experiments should be designed in a way that the animal is minimally restricted in performing its natural behavior, therefore Stress-free collection of continuous rodent behaviors and constant environmental conditions are crucial.

Current trends in the Pharmaceutical industry requires new translational approaches for pre-clinical test. Those aspects can be achieved by animal experiments in which not only one variable (e.g. one behavior) at the time is analyzed but rather a multidimensional approach (physiological parameters + several behaviors + Ultra Sound Vocalization (USV)+ different parameters from study) is applied. Therefore, automation and integration of different measuring technologies become the crucial aspects in this process. Combining knowledge, we narrow down the funnel towards not only a gold standard model, but also a gold standard behavioral phenotyping strategy, thereby increasing the translational capacity of the animal model.

Epidemiology of Autism

The epidemiology of autism is the study of the incidence and distribution of Autism Spectrum Disorders (ASD). A 2020 review of global prevalence estimates of autism spectrum disorders found a median of 68 cases per 10,000 people1.

However, there is a significant exponential increase in the number of autism cases around the world compared to the 1980s in every country. ASD averages a 4.3:1 male-to-female ratio in diagnosis. The number of children known to have autism has increased dramatically since the 1980s, at least partly due to changes in diagnostic practice; it is unclear whether prevalence has actually increased and as-yet-unidentified environmental

[1] Data & Statistics on Autism Spectrum Disorder | CDC

risk factors cannot be ruled out (mobile telephone networks, Wi-Fi antennas, processed food, drinking toxic symptoms, binge drinking toxic effects, medicine toxic effects, vaccination.). Little research exists to support associations with specific environmental exposures. Although the cause of autism is not known, it is suggested to be genetic, environmental influences and it appears that exposure to three teratogens can be a risk factor in developing this disorder. These three are thalidomide, valproic acid and ethanol.

There is no known single cause for autism, but it is generally accepted that it is caused by abnormalities in brain structure or function. Brain scans show differences in the shape and structure of the brain in autistic versus non-autistic children. Researchers are investigating a number of theories, including the link between heredity, genetics and medical problems. In many families, there appears to be a pattern of autism or related disabilities, further supporting a genetic basis to the disorder. While no one gene has been identified as causing autism, researchers are searching for irregular segments of genetic code that autistic children may have inherited. It also appears that some children are born with a susceptibility to autism, but researchers have not yet identified a single "trigger" that causes autism to develop. Other researchers are investigating the possibility that under certain conditions, a cluster of unstable genes may interfere with brain development resulting in autism. Still other researchers are investigating problems during pregnancy or delivery as well as environmental factors such as viral infections, metabolic imbalances, mobile telephone, Wi-Fi antennas and exposure to environmental chemicals.

Autism is severe developmental disorder that develop in the first three years of life. It is characterized by impaired social interaction, deficits in verbal and nonverbal communication, information processing and attention, concentration deficits, hyperactivity, less sensitive to pain and unusual, repetitive or severely limited activities, behaviors & interests. It affects males more than females.

In children with autism, repetitive behaviors and gastrointestinal problems may be connected, new research has found1. The study found that increased severity of other autism symptoms was also associated with more severe constipation, stomach pain and other gut difficulties. In children with autism, repetitive behaviors and gastrointestinal problems may be also connected

Children with autism spectrum disorder are more likely than their typically developing peers to experience a range of gastrointestinal abnormalities, including chronic diarrhea, constipation, food sensitivities and abdominal pain. These symptoms have been associated with higher levels of irritability and aggressive behavior, but less is known about their relationship with other autism spectrum disorder symptoms. Gastrointestinal problems are a major concern for many children with autism and we still have a lot to learn about the complicated gut/brain axis.

Patients affected by autism may also present several medical diseases. A correct medical treatment of these diseases may improve the quality of life, well-being, and behavior of the patients affected and may also positively impact upon the behavioral and educational treatments. An accurate recognition of the medical diseases associated with autism may also help to identify subgroups of ASDs with homogeneous phenotypic and genetic characteristics and may thus foster a better understanding of the possible pathogenetic

[1] *Autism study suggests connection between repetitive behaviors, gut problems: Severity of GI symptoms, other autism symptoms also associated – Author Misti Crane - Science Daily*

mechanisms responsible for ASD's. Gastrointestinal (GI) disorders are among the medical pathologies associated with autism.

At present, there is no scientific research and conclusive data to unrelate environmental exposure (Wi-Fi, Mobile telecommunication, 5G networks, electromagnetic radiation) & ASDs and GI disorders & ASDs.

It is possible that different mechanisms and different genes are implicated in a group of subjects with ASDs and GI & immune system disorders. Variables considered in the gut-brain axis model include bowel inflammatory diseases, food allergies, increased intestinal permeability, the interaction between the immunological system and the blood-brain barrier, microglia, astrocytes, and neuronal modulation; however, more studies are necessary to clarify these relationships.

Animal models of Autism

The development of an animal model of autism is one approach researchers use to study potential causes of autism. Animal models provide the opportunity to decipher the relationships between the nervous system and behavior and they are an obligatory step for drug test. There are several animal models for ASD study (Lesions models, Genetic models, Environmental factor models).

Given the complexity of autism disease and its etiology, researchers often focus only on single features of autism when using animal models.

I propose researchers to use multi-dimensional and multi-functional parameters for ASD preclinical study.

Criteria for an effective animal model:

Effective animal models should meet at least three types of validity, which are:

1) Face validity, which means that the model has strong analogies to the endophenotypes (i.e., quantifiable components in the genes-to-behaviors pathways of the human syndrome)

2) Construct validity, which states that the model has the same biological dysfunction that causes the human disease, such as a gene mutation or anatomical abnormality

3) Predictive validity, meaning that the model has an analogous response to treatments that prevent or reverse symptoms in the human disorder.

Only when these criteria are met, a relationship can be deduced between the origin of the pathology and the behavioral phenotype resulting from it. For each validity step, there are several animal models. However, another important criterion is that the phenotyping assays that are applied to assess the behavioral effects of the manipulations, take into account the animal's natural/normal behavior. There is also a commercial factor in the selection of animal models for research.

Neuropathology of GABA Receptors

Rodents, most especially mice, are excellent animal models of autism because they have similar social relationships and neuroscience. When exposed to prenatal valproate (VPA) during pregnancy, the mice are born with basic deformities and the developmental delays seen symptomatically in humans. This is all comparable and easier to study since the lifespan of mice and most rodents is shorter, so being able to understand the genetics, minute effects, and test methods to reduce the onset of the disorder allows for researchers to develop new treatment methods quickly and effectively to help humans. Additionally, these rodents may trace back particular models to how the developmental delays occur in relation to GABA. GABA is a neurotransmitter that is generally seen as inhibitory, but

prior to birth and in early development of the brain it is often excitatory while neurons establish proper brain chemistry. During development there are specific times, called critical periods, where the brain is more capable of acquiring neural connections which usually leads to new behavioral and psychological skills. GABA's change from excitatory to inhibitory, as well as other neurotransmitter changes during these critical developmental stages can impact the development the brain goes through. If the critical period is early, growth can be limited, slowed, or even stunted early on. Additionally, if it is later, the brain's development is measured as complete incorrectly which may limit its ability to improve connectivity. Overall, the brain's circuitry and communication are often limited or poor within ASD, so using rodent models to study these limitations and where they come about increases researchers understanding of the disorder and potential ways to prevent it.

Environmental models and factors of ASD

Looking at the environmental factors of autistic spectrum disorder in rodents helps us to understand the neuropathology of the disorder which can be compared to humans. Environmental factors have been studied in animal rodent models and have been seen to influence brain development and play a role in CNS neuropathology. Since environmental factors can occur at any time during the developmental process, there is much variability in the neural and behavioral phenotype of autism. The environment can cause unknown changes in brain development of rodents because they don't all live in the same habitat and therefore might develop different changes to their brain than what is expected.

When constructing models that mimic the development of Autism or syndromic ASD, the behavioral symptoms are the point of departure in validating these models, rather than the resemblance of the underlying mechanism. This means that face validity is often provided, but construct validity is hardly ever provided using these models. The most widely used models to demonstrate the influence of environmental factors on the etiology of ASD are; 1) prenatal exposure to neurotoxins, like valproic acid (VPA), thalidomide or sevoflurane; and 2) prenatal or perinatal exposure to viral agents, like Borna virus, Rubella virus, and influenza. These models are often used to further explore the neurochemistry of ASD. For example, the inflammations in the brain caused by prenatal exposure to viral agents are believed to cause immune dysfunction, which may be similar to the mechanism that causes ASD. Finally, a growing body of evidence suggest that alterations in neuropeptide mechanisms, such as the opiate or glutamatergic system, are associated with ASD etiology.

Table 1. Frequently used models and behavioral tests illustrating environmental influences on ASD etiology

Animal		Autism exposure on behavior		Behavioural tests		
Rodent model	**model type**	**ASD-like behaviours**	**LABORAS sysem**	**SONOTRACK system**	**SmartChamber**	**Sonotrack Automated Call Clasification for mice (SACC)**
VPA	Neurotoxin	• Reduced exploratory behaviour	• Laboras normal behaviors			
	exposure	• Lower sensitivity to painful stimuli	• Laboras formaline test	USV Recording and Analysis		
		• Decreased social interactions	• Laboras sociability cage, 3 Chaber test	USV Recording and Analysis	low USV	SACC for mice and Sonotracl Play-back system
		• Increased repetitive behaviours	• Laboras Grooming; Scratching behaviours			
		• Increased anxiety	• Laboras Dark/Light cage; Laboras Freezing	USV Recording and Analysis	low USV	
Borna disease	Viral agent	• Decreased social interactions	• Laboras sociability cage, 3 Chaber test	USV Recording and Analysis	low USV	SACC for mice and Sonotracl Play-back system
virus	exposure					
uvenile	Housing	• Reduced social exploration	• Laboras sociability cage, 3 Chaber test	USV Recording and Analysis		
isolation	strategy	• Reduced anogenital sniffing	• Laboras normal behaviors			
		• Reduced approach/following		USV Recording and Analysis		SACC for mice and Sonotracl Play-back system
Opiate	Neuropeptide	• Reduced social contact	• Laboras sociability cage, 3 Chaber test	USV Recording and Analysis	low USV	SACC for mice and Sonotracl Play-back system
	administration	• Lower sensitive to painful stimuli	• Laboras formaline test			
		• Extreme persistence of behaviour	• Laboras normal behaviors			
Glutamate	Neuropeptide	• Slightly improved sociability	• Laboras sociability cage, 3 Chaber test	USV Recording and Analysis	low USV	SACC for mice and Sonotracl Play-back system
antagonist	administration	• Reduced self-grooming	• Laboras Grooming; Scratching behaviours			
BALB mice						
BTBR mice						
Oxytocin	Neuropeptide	• Increased non-sexual social interactions	• Laboras sociability cage, 3 Chaber test	USV Recording and Analysis	low USV	SACC for mice and Sonotracl Play-back system
	administration	• Increased autogrooming	• Laboras Grooming; Scratching behaviours			

Source: ©Metris B.V. (The Netherlands) www.metris.nl

Genetic models and phenotypic factors of ASD

Although the neuropathology of ASD is not yet clear, twin and family genetic studies provide evidence that the disorder has a genetic component. There have been six autism-related genes that are linked to the X chromosome when it comes to autistic spectrum disorder. The first gene that has been linked to autism is the Fragile X mental retardation gene (Fmr1). For example, rodents with this gene exhibit elevated cortical spine densities that are similar to those found in autism as well as decreased social behaviors. Another gene that has been linked to autism is methyl-CpG- binding protein type 2 gene (MECP2). In the rodent models that have MECP2 disruption, the rodents are usually normal up until the sixteenth week of age and then they start to develop extreme anxiety in the field, reduced nest building, and poor social interactions which are all symptoms of autism. The third and fourth genes that have been linked to autism are neuroligin (NLGN) 3 and 4 genes. Researchers found that mutations in the NLGN 3 and 4 genes lead to loss of neuroligin processing to stimulate the formation of synapses which is a feature of autistic spectrum disorders. The fifth and sixth genes that are linked to autism are the tuberous sclerosis genes (TSC1 and TSC2). Mutations in one of these two genes cause multiple benign tumors to grow in multiple tissues like the brain. Lastly, many of the abnormalities found in autistic spectrum disorders involve the mTOR signaling pathway, the GABA - containing neurons, and the immune system.

The development of genetic models for ASD started with the emergence of single gene knock-out mouse models. An example is the oxytocin (OT)-KO and OT receptor (OTR)-KO mice. The candidate genes deleted in these models were identified through human studies, from which oxytocin appears to be an important factor in autism etiology. The OT-KO and OTR-KO mouse models are used to characterize the behavioral impact of genetic defects in oxytocin regulation, following the ‘gene to behavior’ approach. Thus, in these types of models the mechanism of the disorder is leading, i.e. investigating whether these genes cause the behavioral defects, rather than the behavioral symptoms of the disorder. These mice displayed deviant ultrasonic vocalizations as infants, as reduced calling rates

were observed in OT-KO pups compared to wild type pups when separated from their mother.

Table 2. Frequently used genetic mouse models and behavioral phenotyping assays in ASD research

Animal	Autism exposure on behavior		Behavioural tests		
Mouse model	**ASD-like behaviours (Adopted from Silverman 2010)**	**LABORAS sysem**	**Sonotrack system**	**SmarChamber**	**Sonotrack Automated Call Clasification for mice (SACC)**
BTBR	• Reduced reciprocal social interactions	• Laboras sociability test (sociability cage)/3 chamber test	USV Recording and Analysis		SACC for mice and Sonotracl Play-back system
	• Redused sociability	• Laboras sociability test (sociability cage)/ 3 chamber test	USV Recording and Analysis; Sonotracl Play-back	low USV	
	• Increased repetitive self-grooming	• Laboras spontaneous grooming behaviour			
	• Reduced social transmission of food preference (STFP)	• Laboras food preference test	USV Recording and Analysis	low USV	SACC for mice and Sonotracl Play-back system
	• Ultrasonic vocalizations elevated in pups and reduced in adults		USV Recording and Analysis; Sonotracl Play-back	low USV	SACC for mice and Sonotracl Play-back system
	• Unusual ultrasonic vocalization call categories in pups and adults				
C58/J	• Reduced sociability	• Laboras sociability test (sociability cage)/ 3 chamber test	USV Recording and Analysis; Sonotracl Play-back	low USV	
	• High level of repetitive motor stereotypies	• Laboras Schratching, Circling , Grooming, Climbing , Locomotion behavior			
	• Increased repetitive self-grooming	• Laboras Grooming behavior			
BALB	• Reduced sociability	• Laboras sociability test (sociability cage)/ 3 chamber test	USV Recording and Analysis; Sonotracl Play-back	low USV	
	• No genotype differences in preference for social		USV Recording and Analysis	low USV	
	novelty				
	• Reduced reciprocal social interactions	• Laboras sociability test (sociability cage)/ 3 chamber test	USV Recording and Analysis; Sonotracl Play-back	low USV	SACC for mice and Sonotracl Play-back system
	• Reduced ultrasonic vocalizations in adolescent		USV Recording and Analysis; Sonotracl Play-back	low USV	SACC for mice and Sonotracl Play-back system
	same-sex social interaction				
	• Reduced place-conditioned social reward	•Laboras Dark/Light cage, Laboras position distribution			
	• Reduced social learning during social distress	LABORAS future development			
Fmr1 KO	• Increased social approach	• Laboras sociability test (sociability cage)/ 3 chamber test	USV Recording and Analysis		
	• Reduced reciprocal social interactions	• Laboras sociability test (sociability cage)/ 3 chamber test	USV Recording and Analysis	low USV	SACC for mice and Sonotracl Play-back system
	• No genotype differences in sociability	• Laboras sociability test (sociability cage)/ 3 chamber test	USV Recording and Analysis	low USV	SACC for mice and Sonotracl Play-back system
	• No genotype differences in preference for social	• Laboras food preference test; Laboras Dark/Light cage	USV Recording and Analysis		
	novelty				
	• Low sociability dependent on genetic	• Laboras sociability test (sociability cage)/ 3 chamber test	USV Recording and Analysis	low USV	SACC for mice and Sonotracl Play-back system
	background				

Source: ©Metris B.V. (The Netherlands) www.metris.nl

Lesion models of ASD

Understanding human neurodevelopmental disorders often requires adequate models to understand the overall nature of the disorder and the general impacts the disorder makes on the brain itself. Naturally each disorder has different implications when it comes to genetic makeup, phenotypically and genotypically, and generally this impacts particular brain regions. In Autism Spectrum Disorder (ASD) it is generally seen in reduced developmental growth within the brain, and more specifically reduced gray matter within the medial temporal lobe (MTL), which is where the amygdala and hippocampus are located. This is critical in understanding Autism because this region of the brain controls emotions and learning, which is symptomatically linked to ASD. In addition, this supports the need for animal models that establish a greater understanding of what effects these particular brain regions and genetics have on development, and if there are measures, we can take to prevent the onset of the disorder.

The behavior disappearing or appearing after the brain lesion may be the result of other brain structures, which are related to the lesioned area. Especially when lesioning regions of the limbic system, which is thought to play a crucial role in autism pathology, one should be careful with interpreting the behavioral results. The limbic system serves as an inhibitor on many other brain functions; therefore, lesions in this region may induce disinhibition of other behaviors, resulting in all kinds of behaviors that are no longer controlled. These behaviors are then incorrectly associated with the lesioned area. Furthermore, since artificial lesions are likely to be caused differently than lesions caused by accidents or diseases, lesioning is less helpful in providing insight into the first etiological steps of a given disorder.

An important aspect to consider when discussing the validity of lesion models is the plasticity of the brain; when one area is damaged, another area may take over its functions. This holds especially for lateralized brain areas. This complicates the interpretation of lesion studies even further, since the exact function of a lesioned area cannot be ascertained once that function has been taken over by another area, and therefore no abnormal behavior is observed in the animal. This may be the case especially in the early lesion models described in this chapter. Since the brain is still developing at the time the lesion is conducted, it may be possible that parts of the functions are taken over by other brain regions. However, lesions may have to be conducted early in neurodevelopment, since ASD is hypothesized to arise at a very early stage.

Neuropathology of the Underdeveloped Synapse

Autism Spectrum Disorder (ASD) is caused by developmental delays that cause the brain to have lower connectivity within particularly important regions. The synapses within the brain have critical importance in development in young children, especially during their critical period. Autistic brains often have delayed or early critical periods, causing complications within the brain's developmental stages and ability to create stronger synapses for basic communication and stimulus recognition. Furthermore, the brain's lessened development and cognitive delays are usually observable within the genetics and grey matter within the brain.

Rodent models have been established as good examples because their brains are akin to humans in makeup. Additionally, they have similar social interactions and relationships that humans have, which shows the social development symptoms often used to diagnose ASD. Rodents when used as models are compared to their normal developed brains, but to replicate ASD, the rodents are lesioned prior to birth using prenatal valproate (VPA). The rodents then experience similar symptoms and developmental changes that occur with human's with ASD. Human's with ASD are identified to have a single-gene mutation at Neuroligin-3, or NL-3 R451C. These particularly simple changes to the rodents and human brains impact them greatly in their ability to develop properly.

Rodent behavioral models for ASD study

In ASD study, mouse models are very important. There are two main ways of measuring Autism Spectrum Disorders in mice: Social Communication and Repetitive behaviors.

Behaviors measured in rodent models include approach to olfactory pheromones emitted by other rodents, approach to familiar and new conspecifics, reciprocal social interactions, ultrasonic vocalizations, communal nesting, sexual and parenting behaviors, territorial scent marking, repetitive behavior such as compulsive grooming and scratching, hyperactivity, locomotion behavior, circling, pain, anxiety, cognition and aggressive behaviors. Social interaction is measured by how the rodent interacts with a stranger rodent introduced in the opposite side of a test box.

The following behavior models for ASD can be studded by using Laboras, Sonotrack and SmartChamber system:

Reciprocal social interactions: (Laboras Sociability cage for mice/ 3 chamber test, Laboras Position distribution, Sonotrack recording and analysis system for USV analysis, Sonotrack Play-Back system)

Ultrasonic vocalizations: (Sonotrack recording and analysis system for mice/rats, Sonotrack Play-Back system, Sonotrack Automated Call Classification software for mice, SmartChamber for mice/rats)

Communal nesting: (Sonotrack recording and analysis system for mice/rats, Sonotrack Play-Back system, Sonotrack Automated Call Classification software for mice, SmartChamber)

Sexual and parenting behaviors: (Sonotrack recording and analysis system for mice/rats, Sonotrack Automated Call Classification software for mice, Sonotrack Play-Back system, SmartChamber for mice/rats)

Territorial scent marking: (Laboras system position distribution)

Repetitive behaviors: (Laboras system Grooming for mice/rats, Scratching for mice/rats, Circling for mice/rats, Rearing for mice/rats, Climbing for mice, Sonotrack recording and analysis system for mice/rats)

Hyperactivity: (Laboras system Locomotion behavior, Circling, Rearing, Grooming, Scratching, Climbing, Sonotrack recording and analysis system for USV study)

Stereotyped behaviors: (Laboras system Locomotion behavior, Circling, Rearing, Grooming, Scratching, WDS, HS/HT, Sonotrack recording and analysis system for USV study)

Pain: (Laboras system normal behaviors and formalin pain test/ Hindlimb licking behavior, Sonotrack recording and analysis system for USV study, Sonotrack Automated Call Classification software for mice, SmartChamber for mice/rats)

Anxiety: (Laboras system normal behaviors and Dark/light cage test, Position distribution, Sonotrack recording and analysis system for USV study, Sonotrack Automated Call Classification software for mice, SmartChamber for mice/rats)

Cognition: (Laboras system, Sonotrack recording and analysis system for mice/rats, Sonotrack Play-Back system)

Aggressive behaviors: (SmartChamber for mice/rats, Sonotrack recording and analysis system for mice/rats, Sonotrack Automated Call Classification software for mice)

Behavior performance test in mice and rats: (Laboras system 2 food choices or 2 drinking choices - preference test)

Pop isolation cage (Box): (Laboras system, position distribution, Sonotrack recording and analysis system for USV study, Sonotrack Automated Call Classification software for mice,)

Fear conditioning protocol: (Laboras system, Startle response and Freezing behavior, Sonotrack recording and analysis system for mice/rats, Sonotrack Play back system, Automated Call Classification software for mice, SmartChamber for mice/rats)

The latent inhibition of conditioned response (LI): (Laboras system with extension cognitive test, Sonotrack recording and analysis system for mice/rats, Sonotrack play-back system, Sonotrack Automated Call Classification software for mice)

Sleep study: (Laboras system Immobility, Freezing behavior, with SleepSign software)

Future possibilities for developments (Laboras system - vertical jumping, back-flipping, digging, marble burying behaviors algorithm development, extension social preference and Sonotrack system - Automated Call Classification Software for Rats)

A high-throughput, stress-free and home-cage monitoring approach to do so would be using Laboras system for behavioral study and Sonotrack system for ultrasounds vocalization study.

LABORAS: Completely automatic recognition, recording and analysis of the behavior and tracking of small laboratory rodents (rats, mice), based on the analysis of force and energy.

LABORAS is an advanced system that automates behavior scoring of small laboratory animals. The system tracks positions and identifies more than 18 validated stereotypical and normal behaviors in mice and rats. Laboras does not use video or infra-red beams! The use of LABORAS system is applied in preclinical research for deep behavioral study. The recognition engine is so sensitive that it recognizes random/behavioral short signals from 0.1 seconds and high frequency behaviors 30Hz. The device recognizes, records and analyzes animal behavior completely automatically (Head Twitches/Head Shakes, Scratching, Grooming, Chewing, Seizure, Eating, Wet Dog Shakes, Drinking, Locomotion and Immobility, Freezing, Startle response). We consistently develop new behavior detection software for Laboras. There are over 1000 publications about the use of Laboras by several leading researchers, pharmaceutical companies, CRO's and leading universities from around the world. You may access these also from our website.

SONOTRACK: Completely automatic recording, playback and visualization of ultrasounds vocalizations in laboratory animals (15KHz-125Khz).

Sonotrack is an advanced system to record, analyze and playback ultrasound vocalizations. The system is highly valued for research in Anxiety, Stress, PTSD, Memory, Learning, Pain, Sexual related, Safety Pharmacology, Developmental (Neuro) Toxicity and Social Interaction tests. Sonotrack is the best ultrasound vocalization system on the market today because of its full spectrum USV recording (15 KHz to 125 KHz) characteristics, extremely low noise, long duration recording capability and reliable detection of long rodent calls fully automatically!!

Sonotrack enables you to record multiple animals simultaneously. The System has 4 channels (microphones), which enables researchers to record 4 independent environment/cages simultaneously. There can be more than 1 animal in each cage. In such a situation, multiple animals will be recorded at each channel. This is extremely beneficial in tests involving mother-pup interaction, male-female interaction etc.

A consistent/standardized environment is essential to build reliable behavioral study and analysis.

SmartChamber: SmartChamber is an advanced sound attenuation chamber with integrated video capability, light/dark setting and ventilation (monitoring video and control of the internal conditions via tablet). The SmartChamber ensures a standardized environment especially critical for USV experiments. It improves the ultrasonic recordings by creating a measurement environment that eliminates most of the environmental influences, echo's, other disturbances etc. from the laboratory environment. It ensures a stable and more controlled experimental environment.

Conclusion

Current trends in the Pharmaceutical industry require new translational approaches for pre-clinical test. Those aspects can be achieved by animal experiments in which not only one variable (e.g. one behavior) at the time is analyzed but rather a multidimensional approach (physiology +several behaviors + Ultra Sounds Vocalization + different parameters from study) is applied. Therefore, automation and integration of different measuring technologies become the crucial aspects in this process. The behavioral tests that are used in the ASD animal models studies, are not always of procedural standard.

Furthermore, contradictive results have been found. Standardizing procedures is important in this field of research. However, these experiments should be designed in a way that the animal is minimally restricted in performing its natural behavior, therefore Stress-free collection of continuous rodent behaviors and constant environmental conditions are crucial.

Currently, there is lack of a gold standard in behavioral phenotyping research. This is illustrated by the observation that many behavioral tests are used to measure the same parameter on basis of different definitions. In the case of ASD, stereotypies are most often measured in duration of self-grooming, although some studies think of a different way to quantify this behavior (duration or frequency in time bins). Furthermore, the fact that a different parameter is used here, makes it difficult to compare the results of this experiment to quantifications of Grooming behavior in other studies. For USV vocalization study there is no standard measuring parameters, often not standard and constant environmental conditions and not standard ultrasounds call classification model. By critically reviewing and investigating all USV rodents call models that are currently used, Metris BV has developed definitions and powerful algorithm: Sonotrack automated ultrasonic call classification for mice.

Validated gold standard phenotyping testes for quantifying behavioral parameters is essential for behavioral research.

We have proceeded far along the road towards an ideal measuring method of ASD with Laboras and Sonotrack system. By critically reviewing all ASD animal models that are currently used, and the behavioral phenotyping assays that are applied, future directions are pointed out. Animal models are always a compromise between mimicking the complexity of the actual disorder and designing practical experiments. Combining knowledge, we narrow down the funnel towards not only a gold standard model, but also a gold standard behavioral phenotyping strategy, thereby increasing the translational capacity of the animal model.

References

Etiology of infantile autism: a review of recent
Trottier G, Srivastava L, Walker CD., 24-03-1999
Global Prevalence of Autism and Other Pervasive Developmental Disorders
Elsabbagh M, Divan G, Yun-Joo Koh YJ , 5-06-2012
Time trends in reported autistic spectrum disorders in Israel, 1972-2004.
Senecky Y, Chodick G, Diamond G, Lobel D, Drachman R, Inbar D., 16-07-2011
Autisme Grande Cause
Wayback Machine; 04-04-2012
Prevalence of Autism Spectrum Disorders in a Total Population Sample
Young Shin Kim, Bennett L. Leventhal, 1-09-2011

Translational animal models of autism and neurodevelopmental disorders
Jacqueline N. Crawley, 14-09-2012
Behavioural methods used in rodent models of autism spectrum disorders: Current standards and new developments
Wöhr, M.; Scattoni, M. L; 15-08-2013
Finding an Animal Model for Language Development
Stephanie A. White; 23-04-2007
Enhanced synapse remodelling as a common phenotype in mouse models of autism
Masaaki Isshiki, Shinji Tanaka, Toshihiko Kuriu, 21-08-2014
Behavioral Alterations in Rats Prenatally Exposed to Valproic Acid: Animal Model of Autism
Tomasz Schneider & Ryszard Przewłocki, 7-07-2004
LABORAS™: Initial pharmacological validation of a system allowing continuous monitoring of laboratory rodent behaviour
Neil Upton, Leann P Quinn, Brenda Trail, 12- 2003 Journal of Neuroscience Methods
THE IMPORTANCE OF THE ENERGY PARAMETER IN BEHAVIORAL PHARMACOLOGY
L. Bachdasarian, October 2008
Enhanced technologies and integration parameters of pre-clinical studies
Levon Bachdasarian, Ronald Bulthuis, E Molewijk, January 2013
Stress-free monitoring of development in rats using the litter [dam + pups] as measuring unit - ScienceDirect
Didimade Groot, Roderick Slieker, Anna Beker van Woudenberg, Andre Wolterbeek, Marlies Otto, Ronald Bulthuis, Levon Bachdasarian, 15-08-2015

Publications asbout Laboras system
A TBR1-K228E Mutation Induces Tbr1 Upregulation, Altered Cortical Distribution of Interneurons, Increased Inhibitory Synaptic Transmission, and Autistic-Like Behavioral Deficits in Mice
Yook, C.; Kim, K.; Kim, D.; Kang, H.; Kim, S-G.; Kim, E.; Kim, S.Y., Frontiers in Molecular Neuroscience, 9 October 2019
NGL-2 Deletion Leads to Autistic-like Behaviors Responsive to NMDAR Modulation
Um, S.M.; Ha. S.; Lee, H.; Kim, J.; Kim, K.; Shin, W.; Sul, Y.S.; Roh. J.D.; Kang, J.; Yoo, T.; Noh, Y.W.; Choi, Y.; Bae, Y.C.; Kim, E., 26-06-2018
Striatopallidal dysfunction underlies repetitive behavior in Shank3-deficient model of autism
Wang, W.; Li, C.; Chen, Q.; Van der Goes, M.; Hawrot, J.; Yao, A.Y.; Gao, X.; Lu, C.; Zang, Y.; Zhang, Q.; Lyman, K.; Wang, D.; Guo, B.;

Wu, S.; Gerfen, C.R.; Fu, Z.; Feng, G., 1-05-2017
Development of an autism severity score for mice using Nlgn4 null mutants as a construct-valid model of heritable monogenic autism
El-Kordi, A.; Winler, D.; Hammersmidt, K.; Kästner, A,; Krueger, D.; Ronnenberg, A.; Ritter, C.; Jatho, J.; Radyushkin, K.; Bourgerone, T.; Fischer, J. Brose, N.; Ehrenreich, H., 23-11-2012
Lrig1 expression prospectively identifies stem cells in the ventricular-subventricular zone that are neurogenic throughout adult life
Nam, H-s.; Capecchi, M.R., March 2020
Corticostriatal circuit defects in Hoxb8 mutant mice
Nagarajan, N.; Jones, B.W.; West, P.J.; Marc, R.E.; Capecchi, M.R., 26-09-2017
Striatopallidal dysfunction underlies repetitive behavior in Shank3-deficient model of Autism
Capecchi, M.R.;Nagarajan, N.; Jones, B.W.; West, P.J.; Marc, R.E., 5-08-2017
Hematopoietic Origin of Pathological Grooming in Hoxb8 Mutant Mice
Hematopoietic Origin of Pathological Grooming in Hoxb8 Mutant Mice
Chen, S.K., Tvrdik, P., Peden, E. Cho, S.; Wu, S.; Spangrude, G.; Capecchi, M.R., 28-05-2010

Publications asbout Sonotrack system
Developmental disruption of amygdala transcriptome and socioemotional behavior in rats exposed to valproic acid prenatally
Barret, C.E.; Hennessey, T.M.; Gordon, K.M.; Ryan, S.J.; McNair, M.L.; Ressler, K.J.; 1-08-2017
A sexually dichotomous, autistic-like phenotype is induced by Group B Streptococcus maternofetal immune activation; Autism Research
Allard, M.; Bergeron, J.D.; Baharnoori, M.; Srivastava, L.K.; Fortier, L.; Poyart, C, 25-05-2016

Publication about SmartChamber sytem
Prenatal minocycline treatment alters synaptic protein expression, and rescues reduced mother call rate in oxytocin receptor-knockout mice - PubMed (nih.gov)
Shinji Miyazaki, Yuichi Hiraoka, Shizu Hidema, Katsuhiko Nishimori ; 27-02-2016

Basic information
Definition of Autism - Autism Awareness (autismawarenesscentre.com)

Autism study suggests connection between repetitive behaviors, gut problems: Severity of GI symptoms, other autism symptoms also associated -- ScienceDaily
Gastrointestinal Disorders and Autism | SpringerLink
Data and Statistics on Autism Spectrum Disorder

Հոդվածը տպագրության է երաշխավորել խմբագրական խորհրդի անդամ, հ.գ.թ. Վ.Բ.Յարամիշյանը։

ՀՏԴ 347

Դատավարական իրավունք

Գրետա ԱՐԶՈՒՄԱՆՅԱՆ
ԱրՊՀ իրավունքի ամբիոնի դոցենտ, ի.գ.թ., ԱՀ վաստակավոր իրավաբան
E-mail: arzumanyan.greta@mail.ru

ԴԱՏԱԿԱՆ ՔՆՆՈՒԹՅԱՆ ՀՐԱՊԱՐԱԿԱՅՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

Հոդվածում դատական քննության հրապարակայնության սկզբունքի իրավական բնույթը և գործողության շրջանակները բացահայտվել են Արցախի Հանրապետության դատավարական իրավունքի բոլոր ճյուղերի հաշվառմամբ, համալիր կերպով: Պարզաբանվել է այդ սկզբունքի կարևոր նշանակությունը արդարադատության իրականացման գործում: Ընդգծվել է հրապարակայնության սկզբունքի կոնվենցիոն և սահմանադրաիրավական կարգավիճակը, հիմնավորվել, որ այդ սկզբունքն իրացվում ու դինամիկ զարգացում է ապրում նորանկախ և ժողովրդավարական պետություն հանդիսացող Արցախի Հանրապետությունում: Ցույց են տրվել տեսական և կիրառական բնույթի հիմնախնդիրները, ներկայացվել Արցախի Հանրապետության դատական քննության հրապարակայնությունը կարգավորող օրենսդրության ու դատական պրակտիկայի կատարելագործմանն ուղղված առաջարկներ:

Բանալի բառեր՝ Արցախի Հանրապետության դատավարական իրավունք, դատական քննության հրապարակայնության սկզբունք, դռնբաց դատական նիստ, դատական ակտերի հրապարակում, դատական քննության հրապարակայնության սահմանափակում, դռնփակ դատական նիստ, լրագրողներ, դատական նիստի կամ դրա մի մասի ֆիքսում, տեղեկություններ ստանալու իրավունք:

Г. Арзуманян

ГЛАСНОСТЬ СУДЕБНОГО РАЗБИРАТЕЛЬСТВА

В статье были раскрыты правовая природа и пределы действия принципа гласности судебного разбирательства комплексно- во всех отраслях процессуального права Республики Арцах, а также разъеснено важное значение этого принципа в деле осуществления правосудия. Был подчеркнут конвенционный и конституционно-правовой статус принципа гласности и было обосновано, что

этот припцип динамично развивается во вновь созданном и демократичном Республике Арцах.
Были показаны проблемы теоритического и практического характера и представлены предложения, направленные на усовершенствование законадательства, регулирующего глассность судебного разбирательства.
Ключевые слова: процессуальное право Республики Арцах, принцип гласности судебного разбирательства, открытое судебное заседание, оглашение судебных актов, ограничение гласности судебного разбирательства, закрытое судебное заседание, журналисты, фиксация хода судебного заседания или его части, право на получение информации.

G. Arzoumanyan

PUBLICITY OF PROCEEDINGS

The article reveals comprehensively the legal nature and limitation of publicity of proceedings principle in all the branches of procedural law of the Republic of Artsakh, as well as the importance of this principle in administration of justice.The author underlines the legal status of the publicity principle being conventional and constitutional. It was justified that this principle is being implemented and is developing dynamically in the newly independent democratic Pepublic of Artsakh. The oretical and practical problems were shown along with ptoposals aimed at improving the legislation which regulates the publicity of proceedings.
Key words: publicity of proceedings principle, open court, announcement of the judgement, limitation of publicity of proceedings, procedural law of the Republic of Artsakh, announcemevit of a judgement, ,closed proceed, publication of judicial acts, journaeists, fixation of proceedings or of its part, right to recieve information.

Դատական քննության հրապարակայնությունը պատմականորեն փոխարինել է գաղտնի (դռնփակ) դատավարությանը: Դատական քննության հրապարակայնության սկզբունքը Ռուսաստանում, որի կազմում 19-րդ դարի սկզբում հայտնվել էի նաև Հայաստանն ու Արցախը, առաջին անգամ իր օրենսդրական ամրագրումը ստացել է 1864 թվականին, Դատական կանոնագրքերում: Այդ ժամանակներում էլ դատավարագիտության մեջ տրվել է դրա հիրավի դասական բնորոշումը, այն է՝ հրապարակայնությունը հանրության համար դատական նիստերի մատչելիությունն է, ինչպես նաև անորոշ շրջանակի անձանց համար դատական ակտերին ծանոթանալու հնարավորությունը[1]: ՀՀ Սահմանադրական դատարանն իր 11.04.2012թ. ՍԴՈ-1020 որոշմամբ, անդրադառնալով հրապարակայնության սկզբունքին, արձանագրել է. «...Դատավարության հրապարակայնությունն առաջին հերթին նշանակում է հասարակական վերահսկողության իրականացման

[1] Տե՛ս,ո ր ինակ, ***Малышев К. И.***, *Курс гражданского судопроизводства, h.1, СПб,1874, էջ 374:*

հնարավորություն դատավարության և դատարանի ընդունած ակտերի նկատմամբ» :

Դատական քննության հրապարակայնությունը Արցախի Հանրապետությունում սահմանադրական սկզբունք է: «Արդար դատաքննության իրավունքը» վերտառությամբ Արցախի Հանրապետության Սահմանադրության 63-րդ հոդվածի 1-ին մասը՝ Մարդու իրավունքների եվրոպական կոնվենցիայի 6-րդ հոդվածի 1-ին մասին համահունչ, սահմանում է, որ յուրաքանչյուր ոք ունի իր խախտված իրավունքները վերականգնելու համար անկախ և անկողմնակալ դատարանի կողմից ողջամիտ ժամկետում իր գործի հրապարակային քննության իրավունք[1] :

Դատական քննության հրապարակայնության սկզբունքի վերաբերյալ ընդհանուր կանոն առկա է դատական իշխանության և դրա գործունեության կազմակերպումը կարգավորող ԱՀ դատական օրենսգրքում (ընդունվել է 21.07.2017թ.), իսկ սկզբունքն առարկայացվել է դատավարական օրենսգրքերում՝ ԱՀ քաղաքացիական դատավարության օրենսգրքում (ընդունվել է 17.12.2008թ.), ԱՀ քրեական դատավարության օրենսգրքում (ընդունվել է 17.12.2008թ.): Սակայն այդ դատավարական օրենսգրքերը, ընդունված լինելով Սահմանադրության ընդունումից շատ ավելի շուտ, ԱՀ Սահմանադրության ու ԱՀ դատական օրենսգրքի վերոնշյալ դրույթներին որոշ դեպքերում չեն համապատասխանում(դրան կանդրադառնանք հետագա շարադրանքում):

Քրեական գործերով դատական քննության հրապարակայնությունը սահմանված է ԼՂՀ քրեական դատավարության օրենսգրքի 16-րդ հոդվածով, քաղաքացիական գործերով՝ ԼՂՀ քաղաքացիական դատավարության օրենսգրքի 8-րդ, 105-րդ, 160-րդ հոդվածներով: Հրապարակայնությունը ԼՂՀ վարչական դատավարության օրենսգրքով ուղղակիորեն սահմանված չէ, սակայն իրացվում է. ԼՂՀ վարչական դատավարության օրենսգրքի (ընդունվել է *17.12. 2008թ.*) 2-րդ հոդվածի 1-ին մասի համաձայն՝ վարչական դատավարության կարգը սահմանվում է նաև ԱՀ դատական օրենսգրքով, իսկ օրենսգրքով նախատեսված դեպքերում՝ նաև ԼՂՀ քաղաքացիական դատավարության օրենսգրքով:

---

[1] *Արցախի (Լեռնային Ղարաբաղի) Հանրապետությունը միջազգային փաստաթղթերին միանալու հնարավորությունից զրկված է՝ դեռևս չճանաչված լինելու պատճառով: Այնուամենայնիվ, հանրապետության դատարանները՝ որպես ժողովրդավարական պետության դատարաններ, կազմավորվելուց անմիջապես հետո սկսել են կիրառել Եվրոպական կոնվենցիայի դրույթներն ու ղեկավարվել Մարդու իրավունքների եվրոպական դատարանի դիրքորոշումներով: 2015 թվականի ապրիլի 15-ին Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության Գերագույն դատարանը, Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության Նախագահի դիմումի հիման վրա քննության առնելով Եվրոպական կոնվենցիայում ամրագրված դրույթների՝ Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության Սահմանադրությանը համապատասխանության հարցը, որոշել է, որ դրանք համապատասխանում են Սահմանադրությանը (ԼՂՀ Ազգային ժողովի կողմից օրենքն ընդունվել է 20.04.2015թ., ԼՂՀ Նախագահի կողմից վավերացվել՝ 15.05.2015 թ.):*

Գործող օրենսդրությամբ, սակայն, որոշ հարցեր չեն լուծվել կամ թերի են լուծվել և այլն: Կարևոր է հանրային ու մասնավոր շահերի միջև հավասարակշռություն գտնելու հարցը: Առկա են խնդիրներ նաև հրապարակայնության սկզբունքի իրացման գործում: Սույն հոդվածի շրջանակներում կփորձենք քննարկել նաև արդիական այդ հիմնախնդիրները և առաջարկել լուծումներ:

Դատական քննության հրապարակայնությունն ապահովվում է դռնբաց դատական նիստի անցկացմամբ: Արցախի Հանրապետության դատարաններում դատական նիստերը դռնբաց են: Դռնբաց դատական նիստին կարող է ներկա լինել յուրաքանչյուր քաղաքացի, այդ թվում՝ զանգվածային լրատվական միջոցների ներկայացուցիչներ (լրագրողներ): Ցանկացողները դատարաններում գտնվող գործերի, գործը քննող դատարանի, կողմերի, նիստերի ժամանակացույցի, գործի շարժի մասին տեղեկությունները կարող են ստանալ ԱՀ դատական իշխանության պաշտոնական ինտերնետային կայքում :

Դատավարության մասնակիցները և դռնբաց դատական նիստին ներկա այլ անձինք իրավունք ունեն կատարելու գրառումներ, սղագրություն, ձայնագրություն, ինչի համար դատարանի թույլտվությունը չի պահանջվում: Դատարանի թույլտվությունն անհրաժեշտ է միայն դատական նիստի կամ դրա մի մասի կինո և լուսանկարահանումը, տեսաձայնագրումը, ինչպես նաև հեռարձակումը ռադիոյով, հեռուստատեսությամբ կամ հեռահաղորդակցության կապի այլ միջոցով կատարելու դեպքում՝ կողմերի համաձայնությամբ:

Իսկ եթե կողմերը համաձայն չե՞ն, ինչի հետևանքով լրագրողները չեն կարողանում իրականացնել, օրինակ, դատական նիստի լուսանկարահանում, տեսաձայնագրում և այլն: Դատական պրակտիկայում հազվադեպ չեն նման դեպքերը: Օրենսդիրն այդ հարցը չի կարգավորել: Գործող դատավարական օրենսդրությունը լրագրողին դատարան միջնորդություն ներկայացնելու իրավունք ընդհանրապես չի վերապահում: Մեր կարծիքով՝ եթե դատարանը գտնում է, որ դատական նիստի կամ դրա մի մասի կինո և լուսանկարահանումը, տեսաձայնագրումը, ինչպես նաև հեռարձակումը ռադիոյով, հեռուստատեսությամբ կամ հեռահաղորդակցության կապի այլ միջոցով չեն հանգեցնի դատավարության մասնակիցների իրավունքների և օրինական շահերի խախտմանը, ապա նա չպետք է կաշկանդված լինի դատավարության մասնակիցների սուբյեկտիվ և չփաստարկված պատճառաբանություններով: Այդ հարցերն անհրաժեշտ է կարգավորել օրենսդրորեն[1]: Գաղտնիք չէ, որ լրագրողները (լրատվամիջոցները) դատաքննության հրապարակայնության ապահովման հարցում էական դերակատարություն ունեն: Մեծ է նրանց դերը դատական իշխանության

---

[1] *Այդ մասին, տե՛ս նաև Դռնբաց դատական նիստերի լուսաբանման խոչընդոտներն ու սահմանափակումները Հայաստանի Հանրապետությունում: Հետազոտություն, Երևան, 2017:*

հանդեպ վստահության ձևավորման և ամրապնդման գործում: Ժամանակը չէ՞, արդյոք, որ օրենսդիրը դիտարկի այդ անձանց դատավարական իրավահարաբերությունների սուբյեկտ ճանաչելու հնարավորությունը՝ համապատասխան իրավունքներ և պարտականություններ վերապահելով: Իսկ որ դատավարական իրավահարաբերությունների սուբյեկտներ որոշ դեպքերում կարող են լինել նաև դատավարությանն անմիջապես չմասնակցող և դատական նիստին ներկա գտնվող անձինք, նշվել է նաև գրականության մեջ[1]:

Դատական քննության հրապարակայնությունը ենթադրում է նաև դատավարության արդյունքների հրապարակում դատական նիստի ընթացքում ու պաշտոնական հրապարակում: ԼՂՀ դատական օրենսգրքի 12-րդ հոդվածի համաձայն՝ դատարանի վերջնական (եզրափակիչ), իսկ օրենքով նախատեսված դեպքերում նաև այլ դատական ակտերը ենթակա են հրապարակման: Դատական նիստի ընթացքում հրապարակելու դեպքում հրապարակվում է դատական ակտի եզրափակիչ մասը: Գործը քննող դատարանի, կողմերի, գործի էության, նիստերի ժամանակացույցի, գործի շարժի մասին տեղեկությունները, վերջնական (եզրափակիչ) դատական ակտերը պարտադիր հրապարակվում են Արցախի Հանրապետության դատական իշխանության պաշտոնական ինտերնետային կայքում, բացառությամբ օրենքով նախատեսված դեպքերի: Անձնական կյանքի տվյալներ, կենսաչափական և հատուկ կատեգորիայի անձնական տվյալներ, ինչպես նաև երեխայի անձնական տվյալներ պարունակող դատական ակտերը հրապարակվում են այդ անձնական տվյալներն ապանձնավորված: Վարույթ ընդունված վճռաբեկ բողոքի քննության արդյունքում Գերագույն դատարանի կայացրած որոշումները ենթակա են պարտադիր հրապարակման նաև «Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության պաշտոնական տեղեկագրում (3-րդ,6-րդ,8-րդ կետեր):

Դատական նիստում դատական ակտի հրապարակման ժամանակ դատավորի հատուկ կարծիքի առկայության մասին հայտարարվում է, սակայն այն չի հրապարակվում[2]:

Ինչու՞ է անհրաժեշտ հրապարակային դատաքննությունը:

Դատական քննության հրապարակայնությունը դատավարության ժողովրդավարական ձևի բաղադրիչներից մեկն է, արդար դատաքննության իրավունքի կարևոր բաղադրատարր և ապահովում է արդարադատության մատչելիություն ու թափանցիկությունը: Հանրությունը հետամուտ է դատական իշխանության բնագավառում խորապես տեղեկացված լինելուն:

Հրապարակայնությունը դատավորների անկախության սկզբունքի կարևոր երաշխիքներից է. հրապարակայնության պայմաններում դժվար է ազդել

---

[1] *Տե՛ս,օրինակ, Гражданский процесс: Учебник, под ред .М.К. Треушникова, Статут. М.-2014, էջ119:*

[2] *ՀՀ դատավարական օրենսդրությամբ նախատեսված է, որ հատուկ կարծիքը հրապարակվում է դատական ակտի հետ միաժամանակ:*

դատավորի վրա, ինչը երաշխավորում է վերջինիս անկախությունը և անձեռնմխելիությունը: Այն ունի նաև դաստիարակչական նշանակություն:

Հրապարակայնությունը դատավորների, դատավարության մասնակիցների վրա դրական ազդեցություն է ունենում նրանց կողմից օրենսդրության նորմերը պահպանելու, իրենց պարտականությունները բարեխղճորեն կատարելու առումով, ինչն իր հերթին գործի բազմակողմանի, լրիվ և օբյեկտիվ քննության, օրինական, հիմնավորված և պատճառաբանված դատական ակտերի կայացման նախադրյալ է: Միայն հրապարակային դատաքննության ժամանակ է հնարավոր կողմերի իրական մրցակցությունը:

Հրապարակայնությունը տեղեկություններ ստանալու սահմանադրական իրավունքի երաշխիք է:

Դատական քննության հրապարակայնությունը մեծ նշանակությյուն ունի նաև բնակչության իրավագիտակցության բարձրացման գործում. քաղաքացիները հնարավորություն են ստանում հետևելու արդարադատության իրականացմանը, ծանոթանալու գործող իրավունքին և այլն:

Դատական քննության հրապարակայնությունը կարող է սահմանափակվել, անցկացվել դռնփակ դատական նիստ, որտեղ կողմնակի անձանց մուտքը չի թույլատրվում: Մարդու իրավունքների եվրոպական կոնվենցիայի 6-րդ հոդվածի 1-ն մասի համաձայն՝ մամուլի ներկայացուցիչների և հանրության ներկայությունը կարող է չթույլատրվել ամբողջ դատաքննության կամ դրա մի մասի ընթացքում՝ ժողովրդավարական հասարակության մեջ բարոյականության, հասարակական կարգի կամ պետական անվտանգության շահերից ելնելով, երբ դա են պահանջում անչափահասների շահերը կամ կողմերի մասնավոր կյանքի պաշտպանությունը, կամ այնքանով, որքանով դա, դատարանի կարծիքով, հատուկ հանգամանքների բերումով խիստ անհրաժեշտ է, եթե հրապարակայնությունը կխախտեր արդարադատության շահերը[1]: Փոքր ինչ այլ ձևակերպում, սակայն ըստ էության նույն բովանդակությունն ունեն նաև ԱՀ Սահմանադրության 63-րդ հոդվածի 2-րդ մասը և ԱՀ դատական օրենսգրքի 12-րդ հոդվածի 4-րդ մասը, ինչը չի կարելի ասել ԼՂՀ դատավարական օրենսգրքերի համապատասխան դրույթների մասին:

Այսպես, օրինակ, ԼՂՀ քաղաքացիական դատավարության օրենսգրքի 8-րդ հոդվածի 2-րդ մասի համաձայն գործի քննությունը դռնփակ դատական նիստում թույլատրվում է օրենքով նախատեսված դեպքերում, ինչպես նաև որդեգրման գաղտնիությունը, քաղաքացիների անձնական կամ ընտանեկան կյանքի անձեռնմխելիությունն ապահովելու, առևտրային կամ այլ գաղտնիք պահպանելու անհրաժեշտության վերաբերյալ միջնորդությունը դատարանի

---

[1] *Դռնփակ դատաքննությունն այս տեսանկյունից հանդես է գալիս իբրև հրապարակայնության սկզբունքի և դատավարության մասնակիցների իրավունքների և օրինական շահերի պաշտպանության միջև ներդաշնակ հավասարակշռությունը պահպանելու երաշխիք:*

կողմից բավարարվելու դեպքում: Հետևում է, որ ԼՂՀ քաղաքացիական դատավարության օրենսգրքով սահմանված են դռնփակ դատական նիստ անցկացնելու նաև պարտադիր դեպքեր (որդեգրման, պետական գաղտնիք պարունակող գործերով):

Գ.Ս. Կոստանյանն իրավացիորեն նշում է, որ Կոնվենցիայի 6-րդ հոդվածը ամեն մի գործով դատական նիստը կամ դրա մի մասը ոչ հրապարակային անցկացնելու հարցի լուծումը թողնում է դատարանին: Վերջինս որոշում կայացնելիս պետք է հաշվի առնի պաշտպանվող սոցիալական արժեքների կարևորությունը ինչպես անհատի, այնպես էլ հասարակության և պետության համար: Ամեն դեպքում, այդ որոշումը պետք է լինի պատճառաբանված: Ոչ հրապարակային դատավարություն անցկացնելու միակ հիմքը հանգում է նրան, որ հրապարակայնությունը կարող է վնասել բարոյականությանը, հասարակական կարգին, ազգային անվտանգությանը, անչափահասների շահերին, մասնավոր կյանքին և արդարադատության շահերին[1]: Ի դեպ, 2018 թ. ընդունված ՀՀ քաղաքացիական դատավարության օրենսգրքի 17-րդ հոդվածի 2-րդ մասում ամրագրվել է, որ դատավարության մասնակիցների մասնավոր կյանքի, ներառյալ՝ առևտրային գաղտնիքի, անչափահասների կամ արդարադատության շահերի, ինչպես նաև պետական անվտանգության, հասարակական կարգի կամ բարոյականության պաշտպանության նպատակով դատարանը գործին մասնակցող անձի միջնորդությամբ կամ իր նախաձեռնությամբ գործը կամ դրա մի մասը կարող է քննել դռնփակ դատական նիստում: Այսինքն՝ օրենսգրքի նորմի ձևակերպումը լրիվությամբ համապատասխանեցվել է կոնվենցիոն նորմին: Անհրաժեշտ է համապատասխան փոփոխություններ իրականացնել նաև ԼՂՀ դատավարական օրենսգրքերում:

Դռնփակ դատական նիստի պարագայում հրապարակայնության սկզբունքի գործողությունը դրսևորվում է նրանում, որ դատական ակտերը հրապարակվում են: Դրանցում չպետք է տեղ գտնեն այնպիսի տվյալներ, որոնք հիմք են ծառայել դատական նիստը դռնփակ անցկացնելու համար:

Գործը կամ դրա մի մասը դռնփակ նիստում քննելու հարցը լուծվում է դռնփակությյան պայմաններում: Գործը կամ դրա մի մասը դռնփակ նիստում քննելու մասին դատարանը կայացնում է պատճառաբանված որոշում:

Դռնփակ դատական նիստում գործի քննությունն իրականացվում է դատավարության կանոնների պահպանմամբ:

---

[1] *Տե՛ս* ***Կոստանյան Գ. Ս.****, Պետության հայեցողության հիմնախնդիրները սահմանադրաիրավական և կոնվենցիոն կարգավորումների համատեքստում, իրավաբանական գիտությունների դոկտորի գիտական աստիճանի հայցման ատենախոսության սեղմագիր, Երևան, 2017 :*

Դռնփակ դատական նիստում տեսաձայնային հեռահաղորդակցության միջոցների կիրառումն արգելվում է:

Հրապարակայնության սկզբունքը ենթադրում է ինչպես գրավոր, այնպես էլ բանավոր ընթացակարգի(բանավոր լսումների) կիրառում[1]: Այն իրացվում է նաև պարզեցված վարույթներում:

Դատարանի վերջնական (եզրափակիչ), իսկ օրենքով նախատեսված դեպքերում նաև այլ դատական ակտերը ենթակա են հրապարակման՝ անկախ դատական քննության անցկացման ձևից:

Հրապարակայնության սկզբունքի խախտումը համարվու՞մ է, արդյոք, դատական ակտի բեկանման հիմք [2]:

ԼՂՀ դատավարական գործող օրենսգրքերի համաձայն՝ դատավարության սկզբունքի խախտումը դատական ակտի բեկանման անվերապահ հիմք չի հանդիսանում, այն կարող է միայն դատական ակտի բեկանման հիմք հանդիսանալ:

Այսպես, ԼՂՀ քաղաքացիական դատավարության օրենսգրքի 230.4-րդ հոդվածի 1-ին մասը սահմանում է, որ դատավարական իրավունքի նորմերի խախտումը կամ սխալ կիրառումը դատական ակտի բեկանման հիմք է, եթե հանգեցրել է կամ կարող էր հանգեցնել գործի սխալ լուծման: ԼՂՀ քրեական դատավարության օրենսգրքի 413-րդ հոդվածի 1-ին մասը, ի թիվս այլոց, սահմանում է, որ բողոքարկված դատական ակտը բեկանվում կամ փոփոխվում է, եթե առկա է քրեադատավարական օրենքի էական խախտում: Նույն օրենսգրքի 416-րդ հոդվածի 1-ին մասի համաձայն՝ քրեադատավարական օրենքի էական խախտումներ են դատական քննության ժամանակ այդ օրենսգրքի սկզբունքների և այլ ընդհանուր դրույթների խախտումները, որոնք գործին մասնակցող անձանց՝ օրենքով երաշխավորված իրավունքներից զրկելու կամ դրանցում սահմանափակելու կամ այլ ճանապարհով խոչընդոտել են գործի հանգամանքների բազմակողմանի, լրիվ և օբյեկտիվ հետազոտմանը, ազդել են կամ կարող են ազդել գործով ճիշտ որոշում կայացնելու վրա:

Ռուսական գրականության մեջ կարծիք է հայտնվել, որ հրապարակային դատաքննության դրույթները խախտելը և հրապարակային դատաքննություն չիրականացնելը դատավարական օրենսգրքերում պետք է ամրագրվի որպես դատական ակտի անվերապահ բեկանման հիմք, ինչն անհրաժեշտ երաշխիքներ կստեղծի հրապարակայնության սկզբունքի ապահովման համար[3]:

---

[1] Այդ մասին մանրամասն տե՛ս ՀՀ Սահմանադրական դատարանի 11.04.2012թ. ՍԴՈ -1020 և 02.04.2019թ. ՍԴՈ -1452 որոշումները:

[2] ԱՀ դատական պրակտիկայում դատական ակտի բեկանման նման դեպք չի արձանագրվել:

[3] Տե՛ս Вдовина Е.И. Принцип гласности в гражданском процессе, автореф.канд.наук https://www.dissercat.com/content/printsip-glasnosti-v-grazhdanskom-protsesse. Տե՛ս Петршин А.П. Нарушение конституционного принципа гласности как основание для отмены судебного решения. Ի դեպ, Ռուսաստանի Դաշնության դատական պրակտիկայում 2021 թվականին առաջին անգամ

Օրինակ՝ Ն. Ստարոկադոմսկին ընդդեմ Ռուսաստանի Դաշնության գործով, որով դատական նիստի մի մասն անցկացվել է քննչական մեկուսարանում, Մարդու իրավունքների եվրոպական դատարանը 13.03. 2014թ. նման դիրքորոշում է հայտնել: Այս մոտեցումը, մեր կարծիքով, ընդունելի է՝ մանավանդ քրեական դատավարության պարագայում[1]: Դատավարության սկզբունքներն իրավունքի տվյալ ճյուղի համակարգի հիմքում դրվող կենտրոնական հասկացություններ են, դատավարության համար հիմնադրական նշանակություն ունցող գաղափարներ, առանցքային հիմունքներ, նորմատիվ դրույթներ[2],սահմանադրական պահանջներ, որոնց խախտումները մյուս դատավարական խախտումների համեմատ էական են, քանի որ խաթարում են դատարանի՝ իրավունքների համապարփակ և արդյունավետ պաշտպանությանը կոչված պետական մարմնի դերն ու նշանակությունը: Նման խախտումների առկայությամբ կայացված դատական ակտը չի կարող լինել համոզիչ ու հեղինակավոր և բոլոր դեպքերում պետք է ենթակա լինի բեկանման. այս հարցն անհրաժեշտ է կարգավորել օրենսդրորեն[3]:

Ուշագրավ է, որ, ՀՀ քրեական դատավարության նոր օրենսգրքի(2021թ.) 362-րդ հոդվածի 1-ին մասը, ի թիվս այլոց, սահմանում է, որ դատական վերանայման արդյունքով բողոքարկված դատական ակտը բեկանվում կամ փոփոխվում է, եթե առկա է քրեադատավարական օրենքի էական խախտում(կետ 3-րդ), նույն հոդվածի 4-րդ մասն ուղղակիորեն նախատեսում է, որ քրեադատավարական օրենքի էական խախտում է դատական վարույթի ընթացքում քրեական վարույթի որևէ սկզբունքի խախտումը(արդարացման դատավճռի պարագայում նախատեսվել են բացառություններ):

արձանագրվել է դատաքննության հրապարակայնության սկզբունքի խախտման հիմքով դատավճիռների բեկանման երկու դեպք(տե՛ս http://rapsinews.ru/judicial_news/20210402/306924454.html):

[1] Քրեադատավարական իրավունքը կարգավորում է հասարակության համար հույժ կարևոր հարաբերությունների համակարգ, և դրա կարգագրերի խախտումները հղի են ծանր հետևանքներով ինչպես հասարակության և պետության, այնպես էլ առանձին քաղաքացիների համար: Ավելին, մարդու իրավունքների խախտումների վտանգավորությունը կյանքի մյուս ոլորտների համեմատ քրեական դատավարությունում ավելի մեծ է (տե՛ս Հայաստանի Հանրապետության քրեական դատավարություն: Հատուկ մաս,4-րդ հրատ., հեղինակային խմբի ղեկավար և խմբագիր Գ.Ս. Ղազինյան,Երևան-2019, էջ 706):

[2] Տե՛ս,օրինակ, Պետրոսյան Ռ.Գ. Հայաստանի Հանրապետության քաղաքացիական դատավարություն, Ոսկան Երևանցի, Ե.-2012, էջ 65, Հայաստանի Հանրապետության քրեական դատավարություն: Հատուկ մաս,4-րդ հրատ., հեղինակային խմբի ղեկավար և խմբագիր Գ.Ս. Ղազինյան,Երևան-2019, էջ 124:

[3] Հայրենական քաղաքացիական դատավարությունում հրապարակայնության սկզբունքի խախտումը դատական ակտի անվերապահ բեկանման հիմք չի համարել Վ.Վ.Հովհաննիսյանը(տ՛ես Հովհաննիսյան Վ. Վ. Վերաքննության կարգով դատական ակտերի վերանայման հիմնախնդիրները քաղքաիական դատավարությունում, Երևան, ԵՊՀ հրատ.,2013):

Դատական նիստում ներկա լինելու, դատական քննության ընթացքի ֆիքսման իրավունքների չարաշահումները համարվում են դատական նիստի կարգի խախտումներ, որոնց դեպքում դատարանի կողմից կարող են կիրառվել օրենսդրությամբ նախատեսված սանկցիաներ:

Դատարանը պարտավոր է հարգել դատավարության հրապարակայնության սկզբունքը: Դատավորների կողմից դիտավորությամբ այնպիսի պայմաններ ստեղծելը, որոնք կսահմանափակեն կամ կբացառեն հանրության, այդ թվում զանգվածային լրատվամիջոցների ներկայացուցիչների մուտքը դռնբաց դատական նիստ կամ դրա ֆիքսմանը խոչընդոտելը, հիմք են դատավորների նկատմամբ կարգապահական միջոցներ կիրառելու համար՝ ԱՀ դատական օրենսգրքի 119-րդ հոդվածի ուժով:

Դատական նիստի ընթացքն օրենքով սահմանված կարգով արձանագրվում է: Հարկ է նշել, որ դատահիրավական բարեփոխումների շրջանակում վերջին տարիներին ԱՀ Գերագույն դատարանի, ԱՀ Վերաքննիչ դատարանի, ԱՀ Առաջին ատյանի դատարանի նստավայրերի դատական նիստերի դահլիճներում տեղադրվել ու գործում է դատական նիստերի ընթացքի ձայնագրման համակարգ: Ցավոք, 2021թ. սեպտեմբերի 27-ին Արցախի դեմ սանձազերծված 44-օրյա պատերազմը և դրա հետևանքները բացասական ազդեցություն թողեցին նաև դատահիրավական բարեփոխումների ընթացքի վրա, ներկայումս Ադրբեջանի վերահսկողության տակ են գտնվում ԱՀ Առաջին ատյանի դատարանի Հադրութի և Շուշիի նստավայրերը:

Հոդվածը տպագրության է երաշխավորել խմբագրական խորհրդի անդամ, ի.գ.դ. Գ.Ս. Ղազինյանը:

ՀՏԴ 343

Իրավագիտություն

Տաթևիկ ԳԵՎՈՐԳՅԱՆ
ի.գ.թ., ԱրՊՀ իրավունքի ամբիոն

ՀԱՆՑԱԳՈՐԾՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԲԱԶՄԱԿԻՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏԸ՝ ԸՍՏ ԱՀ ՔՐԵԱԿԱՆ ՕՐԵՆՍԳՐՔԻ ԵՎ ՀՀ ՆՈՐ ՔՐԵԱԿԱՆ ՕՐԵՆՍԳՐՔԻ ՆԱԽԱԳԾԻ

Մեկ անձի կողմից մի քանի հանցավոր արարքների կատարումը հատուկ ուշադրություն է պահանջում պետությունից, քանի որ յուրաքանչյուր նոր հանցագործությամբ աճում է անձի կողմից հասարակությանը պատճառվող վնասի չափը: Նման հանցավոր դրսևորումներին հակազդելու անհրաժեշտությունը պայմանավորում է հանցագործությունների բազմակիության հասկացության գիտական և գործնական մշակումը: Դրա վերաբերյալ նորամուծություն է ՀՀ նոր քրեական օրենսգրքում այդ ինստիտուտի ամրագրումը և հասկացության սահմանումը:

Բանալի բառեր՝ հանցագործությունների բազմակիություն, հանցագործությունների համակցություն, կրկնակիություն, ռեցիդիվ, քրեական օրենսդրություն, նոր քրեական օրենսգիրք:

Т.Геворгян

ИНСТИТУТ МНОЖЕСТВЕННОСТИ ПРЕСТУПЛЕНИЙ ПО УГОЛОВНОМУ КОДЕКСУ РЕСПУБЛИКИ АРЦАХ И ПРОЕКТУ НОВОГО УГОЛОВНОГО КОДЕКСА РЕСПУБЛИКИ АРМЕНИЯ

Совершение одним лицом нескольких преступлений требует от государства особого к себе отношения, поскольку с каждым новым преступлением растет вред, причиняемый данным лицом обществу. Необходимость противодействия таким преступным проявлениям обусловливает научную и практическую разработку понятия множественности преступлений. Новшеством в этом отношении является закрепление этого института и определение этого понятия в новом Уголовном кодексе Республики Армения.

Ключевые слова: множественность преступлений, совокупность преступлений, повторность, рецидив, уголовное законодательство, новый Уголовный кодекс.

T.Gevorgyan

INSTITUTE OF MULTIPLE CRIMES UNDER THE CRIMINAL CODE OF THE REPUBLIC OF ARTSAKH AND THE DRAFT NEW CRIMINAL CODE OF THE REPUBLIC OF ARMENIA

To tackle multiple crimes perpetrated by one person requires a different approach by the government, because the damage caused to society by the person increases with each new crime. The necessity to combat such criminal manifestations determines the scientific and practical development of the concept of multiple offences. There is an innovation connected with it. The new Criminal Code of RA fixed that institute and set the concept.

Key words: multiple offences, cumulative offences, repitition of crimes, recidivism, criminal legislation, the new Criminal code.

Հանցագործությունների բազմակիությունը սկսել են ուսումնասիրել անցյալ դարի 60-ականների վերջերից[1]: Այն հանդիսանում է քրեական իրավունքի կարևորագույն ինստիտուտներից մեկը ինչպես տեսական, այնպես էլ գործնական առումով: Ո՛չ գործող, ո՛չ էլ նախկին քրեական օրենսդրությունները չեն տվել հանցագործությունների բազմակիության հասկացությունը՝ ի տարբերություն ՀՀ նոր քրեական օրենսգրքի նախագծի:

Տեսության մեջ ընդունված է այն տարբերակը, որ հանցագործությունների բազմակիություն է միևնույն անձի կողմից երկու կամ ավելի ինքնուրույն հանցակազմ պարունակող արարքների կատարումը, եթե չեն վերացել քրեաիրավական կամ քրեադատավարական հետևանքները. անձը չի ազատվել պատասխանատվությունից քրեական օրենքով սահմանված կարգով կամ չի մարվել կամ հանվել դատվածությունը, կատարված երկու հանցագործությունների կապակցությամբ առկա է քրեական վարույթը կամ քրեական հետապնդումը իրականացնելու քրեադատավարական օրենսդրությամբ նախատեսված հիմքը:

ՀՀ նոր քրեական օրենսգրքի նախագիծն առաջին անգամ ամրագրել է բազմակիության հասկացությունը՝

Հոդված 51. Հանցագործությունների բազմակիության հասկացությունը և տեսակները

1. Հանցագործությունների բազմակիություն է համարվում միևնույն անձի կողմից երկու կամ ավելի հանցանք կատարելը:

2. Հանցագործությունների բազմակիության տեսակներն են հանցագործությունների համակցությունը և հանցագործությունների ռեցիդիվը:

3. Հանցագործությունների բազմակիությունը բացակայում է, եթե նախորդ հանցագործության համար մարվել կամ վերացվել է դատվածությունը, կամ

---

[1] *Տե՛ս* ***Галиакбаров Р. Р., Фролов Е. А.*** *Множественность преступных деяний как институт советского уголовного права : учеб. пособие. Свердловск, 1967:*

անձն օրենքով սահմանված կարգով ազատվել է քրեական պատասխանատվությունից:

4. Հանցագործությունների բազմակիությունը բացակայում է մեկ տևող կամ շարունակվող հանցագործության դեպքում:

5. Հանցագործությունների բազմակիությունը բացակայում է սույն օրենսգրքի Հատուկ մասով նախատեսված քրեաիրավական նորմերի մրցակցության դեպքում: [1]

Ուսումնասիրելով հոդվածի 1-ին և 3-րդ մասերը՝ տեսնում ենք, որ ընդհանուր առմամբ տարիներով քրեաիրավական տեսության մեջ ձևավորված նույն բազմակիության հասկացությունն է, ուղղակի բաղադրիչների բաժանված: Շատ ողջունելի է վերոնշյալի օրենսդրորեն ամրագրումը, ինչը, մեր կարծիքով, առավելագույնս կլուծի բազմակիության հասկացության վերաբերյալ մասնագետների վիճաբանությունների հարցը:

Ինչ վերաբերում է հոդվածի երկրորդ մասին, որն ամրագրում է բազմակիության տեսակները, նշենք, որ սկզբնական շրջանում դրանք երեքն էին՝ հանցագործությունների կրկնակիություն, հանցագործությունների համակցություն և հանցագործությունների ռեցիդիվ, սակայն, ինչպես գիտենք, օրենսդրական փոփոխությունների արդյունքում, կրկնակիության ինստիտուտը հանվել է բազմակիության տեսակների շարքից (ՌԴ – ում՝ 2003թ., ՀՀ – ում՝ 2011թ., ԼՂՀ քրեական օրենսգիրքն ընդունվել է 2013թ., որտեղ ի սկզբանե կրկնակիությունը նախատեսված չէր):

Քրեական իրավունքի գիտության մեջ հանցագործությունների բազմակիության ինքնուրույն ձև է համարվում նաև դատավճիռների համակցությունը, ինչը դեռ խորը ուսումնասիրության կարիք ունի[2]: Այս տեսակետի կողմնակիցները գտնում են, որ գոյություն ունեն երկու և ավելի հանցանքների կատարման այնպիսի դեպքեր, որոնք ընդգրկվում են միայն դատավճիռների համակցության մեջ, օրինակ, երբ դիտավորյալ հանցագործության համար պատիժ կրող անձը կատարում է անզգույշ հանցագործություն, կամ անզգույշ հանցագործության համար պատիժ կրող անձը կատարում է դիտավորյալ հանցագործություն:

Ինչ վերաբերում է քննվող հոդվածի 4-րդ մասին, որի համաձայն՝ հանցագործությունների բազմակիությունը բացակայում է մեկ տևող կամ շարունակվող հանցագործության դեպքում, նշենք, որ հանցագործությունների որակման համար կարևոր նշանակություն ունի հանցագործության բազմակիության տարբերակումը մեկ ամբողջական հանցագործությունից: Հանցագործությունների բազմակիությունը, այսինքն՝ անձի կողմից մի քանի

---

[1] *ՀՀ քրեական օրենսգիրք, 2021թ, էջ 17:*

[2] *Տե՛ս* ***Малков В. П., Чернова Т. Г.*** *, Совокупность приговоров и применение наказания /Вопросы законадательного регулирования, теории и практики/. Казань, 2003, էջ 30-32:*

հանցագործությունների կատարումը, ծնում է մի շարք յուրահատուկ իրավական հարցեր, որոնք հարկ է լինում լուծել բազմակիության քրեաիրավական որակման ժամանակ[1]:

Հանցավոր արարքի ճիշտ որակման համար կարևոր է պարզել՝ կոնկրետ դեպքում առկա՞ է մեկ միասնական (բարդ) հանցագործություն, թե՞ հանցագործությունների բազմակիություն: Շատ կարևոր է նման դեպքերում չխախտել նաև կրկնակի դատապարտման արգելքը. խնդիր, որը ծագում է հանցագործությունների բազմակիությամբ արարքները որակելու գրեթե բոլոր դեպքերում:

Շարունակվող է համարվում այն հանցագործությունը, որը կազմված է հաջորդաբար կատարվող միաբնույթ (նույնական) հանցավոր արարքներից, որոնք ուղղված են ընդհանուր նպատակի իրականացմանը և միավորված են մեկ միասնական դիտավորությամբ:[2]

Շարունակվող հանցագործության օրենսդրական բնորոշումը տրված էր ՀՀ 2003թ. ՔՕ 21-րդ հոդվածի 2-րդ մասով, որի համաձայն՝ շարունակվող էր համարվում միասնական հանցավոր մտադրությամբ միավորված երկու կամ ավելի արարքներից բաղկացած հանցագործությունը: «ՀՀ քրեական օրենսգրքում փոփոխություններ և լրացումներ կատարելու մասին» ՀՀ 23.05.11թ. ՀՕ-143-Ն օրենքով քրեական օրենսգրքի նշված հոդվածն ուժը կորցրած ճանաչվեց: Հետևաբար, ՀՀ ՔՕ վերացվեց նաև շարունակվող հանցագործության օրենսդրական ձևակերպումը:

Սակայն, ՀՀ նոր քրեական օրենսգրքի 3-րդ հոդվածի 25-րդ կետով տրվում է շարունակվող հանցագործության հասկացությունը, որի համաձայն՝ շարունակվող հանցագործություն է մեկ միասնական դիտավորությամբ, միևնույն օբյեկտի դեմ ուղղված նույնական արարքներով հանցանքի կատարումը:[3]

Կարելի է առանձնացնել շարունակվող հանցագործության հետևյալ հատկանիշները.

1. Անձը կատարում է մի քանի հանցավոր արարքներ,
2. Շարունակվող հանցագործություն կազմող արարքները կատարվում են հաջորդաբար,
3. Կատարվող արարքները համարվում են իրավաբանորեն նույնաբնույթ, այսինքն՝ ուղղված են մեկ օբյեկտի դեմ, կատարվում են միևնույն օբյեկտիվ կողմով, սակայն փաստական հատկանիշներով կարող են տարբերվել,

---

[1] *Տե՛ս **Գրիգորյան Մ.Վ.**, Քրեական իրավունք, Ընդհանուր մաս, Երևան 2007թ. էջ 331:*

[2] ***Մելիքսետյան Ա.Ս.** , <<Հանցագործությունների բազմակիություն.հասկացությունը,տեսակները,օրենսդրական կարգավորումը և դրա կատարելագործման ուղիները>> Ատենախոսություն, Երևան, 2010, էջ 18*

[3] *ՀՀ քրեական օրենսգիրք, 2021թ, էջ 3*

4. Արարքները միավորված են մեկ նպատակով և այդ պատճառով հանդես են գալիս որպես ամբողջի մասեր,

Արարքները, որոնք կազմում են շարունակվող հանցագործությունը, կարող են համարվել *ինքնուրույն ավարտված հանցագործություն:* Բայց, նույնիսկ այն դեպքում, երբ առանձին դրվագներն իրենք իրենցով հանցավոր են, դրանք չեն կարող ստանալ ինքնուրույն քրեաիրավական գնահատական, քանի որ համարվում են հանցավորի միասնական հանցավոր դիտավորության իրականացման <<փուլեր>>: Եթե հանցավորն իր կամքից անկախ հանգամանքներով չի հասնում իր վերջնական նպատակին, ապա արարքը որակվում է որպես մտադրված հանցագործության փորձ:

Տևող հանցագործության բնորոշումը ոչ ՀՀ գործող քրեական օրենսգրքում, ոչ էլ ԼՂՀ քրեական օրենսգրքում տրված չէ: Այն պարզաբանված է քրեական իրավունքի տեսության մեջ, համաձայն որի՝ տևող հանցագործություն է համարվում գործողությունը կամ անգործությունը, որն արտահայտվում է տևական ժամանակահատվածում անձի կողմից կոնկրետ հանցավոր արարքի հանցակազմի անընդմեջ կատարմամբ[1]:

Սակայն, ՀՀ նոր քրեական օրենսգրքի 3-րդ հոդվածի 24-րդ կետով տրվում է տևող հանցագործության հասկացությունը, որի համաձայն՝ տևող հանցագործություն է տևական ժամանակահատվածում միևնույն հանցանքի անընդհատ իրականացումը:[2]

Տևող հանցագործությունը սկսվում է գործողության (օրինակ՝ փախուստ ազատազրկման վայրից) կամ անգործության (օրինակ՝ պատիժը կրելուց խուսափելը) պահից և ավարտվում է կամ հանցավորի կողմից մեղայականով ներկայանալով, կամ իրավապահ մարմինների կողմից հանցագործի ձերբակալումով, կամ պարտականության վերացմամբ կամ այլ հանգամանքների ուժով արարքը դադարեցնելով: Տևող հանցագործությունը շարունակվող հանցագործությունից տարբերվում է նրանով, որ կատարվում է մեկ արարքով, որը տևում է երկար ժամանակ:

Քննարկվող հոդվածի 5-րդ կետն ամրագրում է, որ հանցագործությունների բազմակիությունը բացակայում է օրենսգրքի Հատուկ մասով նախատեսված քրեաիրավական նորմերի մրցակցության դեպքում: Ընդհանրապես, քրեաիրավական նորմերի մրցակցության հարցը երկար ժամանակ է, ինչ գտնվում է քրեագետների ուշադրության կենտրոնում, դրա մասին կխոսենք առանձին գիտահետազոտական աշխատանքի մեջ:

Ամփոփելով վերոնշյալը՝ նշենք ևս մեկ անգամ, որ ողջունելի է ՀՀ նոր քրեական օրենսգրքի նախագծում բազմակիության, տևող և շարունակվող հանցագործությունների հասկացությունների օրենսդրորեն ամրագրումը

---

[1] *Российское уголовное право. Общая часть. М., 2007, էջ 281:*

[2] *ՀՀ քրեական օրենսգիրք, 2021թ, էջ 3*

(հոդված 3-ի 24, 25-րդ կետեր, հոդված 51), ինչը, մեր կարծիքով, արդյունավետ կլինի պրակտիկայում հանդիպող վիճահարույց իրավիճակների լուծման հարցում՝ հանցավոր արարքների ճիշտ որակման հետ կապված:

Գրականություն

1. ԼՂՀ քրեական օրենսգիրք, 2013:
2. ՀՀ քրեական օրենսգիրք, 2021:
3. **Գրիգորյան Մ.Վ.**, Քրեական իրավունք, Ընդհանուր մաս, Երևան, 2007թ.:
4. **Մելիքսեթյան Ա.Ս.**, <<Հանցագործությունների բազմակիություն. հասկացությունը, տեսակները, օրենսդրական կարգավորումը և դրա կատարելագործման ուղիները>> Ատենախոսություն, Երևան – 2010.
5. **Галиакбаров Р. Р.**, Фролов Е. А. Множественность преступных деяний как институт советского уголовного права : учеб. пособие. Свердловск, 1967.
6. **Малков В. П., Чернова Т. Г.**, Совокупность приговоров и применение наказания /Вопросы законадательного регулирования, теории и практики/. Казань, 2003.
7. Российское уголовное право. Общая часть. М., 2007.

Հոդվածը տպագրության է երաշխավորել խմբագրական խորհրդի անդամ, ի.գ.դ. Գ.Ս. Ղազինյանը:

ՀՏԴ 342.7

Իրավագիտություն

Սոսի ԶԱՔԱՐՅԱՆ
ԱրՊՀ իրավունքի ամբիոնի դասախոս
E-mail: sosy21@yandex.com

ՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՉՃԱՆԱՉՎԱԾՈՒԹՅԱՆ ՀԱՆԳԱՄԱՆՔԸ ՈՐՊԵՍ ՄԱՐԴՈՒ ԻՐԱՎՈՒՆՔՆԵՐԻ ԶԱՆԳՎԱԾԱՅԻՆ ԽԱԽՏՄԱՆ ԼՐԱՑՈՒՑԻՉ ԳՈՐԾՈՆ

Չնայած դեռևս 1948 թվականի դեկտեմբերի 10-ին ՄԱԿ-ի կողմից ընդունված Մարդու իրավունքների համընդհանուր հռչակագրում նշված իրավունքները համարվում են համընդհանուր՝ առանց որևէ խտրականության, բայց այն շարունակում է մնալ լոկ հռչակագրային ցանկություն, անհասանելի երազանք: Միջազգային հանրության կողմից քար անտարբերությունն ու անգործությունն առաջ են բերում մարդկության դեմ ուղղված նոր հանցագործություններ, այդ թվում՝ թուրքերի կողմից դեռևս մեկ դար առաջ որդեգրված՝ հայերի ցեղասպանության քաղաքականության շարունակությունը մեր օրերում…

Բանալի բառեր՝ Արցախ, Ադրբեջան, Թուրքիա, ցեղասպանություն, մարդու իրավունքներ, չճանաչված երկրներ, պատերազմ

С.Закаряан

ОБСТОЯТЕЛЬСТВА НЕ ПРИЗНАНИЯ ГОСУДАРСТВА КАК ДОПОЛНИТЕЛЬНЫЙ ФАКТОР МАССОГОГО НАРУШЕНИЯ ПРАВ ЧЕЛОВЕКА

Хотя права, закрепленные во Всеобщей декларации прав человека, принятой ООН 10 декабря 1948 года, считаются универсальными без какой-либо дискриминации, это остается всего лишь декларативным желанием, недостижимой мечтой. Каменное безразличие и бездействие со стороны международного сообщества сегодня ведут к новым преступлениям против человечности, в том числе к продолжению политики геноцида армян, принятой турками столетие назад.

Ключевые слова: Арцах, Азербайджан, Турция, геноцид, права человека, непризнанные государства, война.

S.Zaqaryan

THE CIRCUMSTANCES OF STATE RECOGNITION AS A SUPPLEMENTARY FACTOR OF MASSIVE VIOLATION HUMAN RIGHTS

Although the rights enshrined in the Universal Declaration of Human Rights, adopted by the UN on December 10, 1948, are considered universal, without any discrimination, they remain a declarative wish, an unattainable dream. The stony indifference and inaction on the part of the international community today lead to new crimes against humanity, including the continuation of the policy of the Armenian genoside adopted by the Turks a century ago.

Key words: Artsakh, Azerbaijan, Turkey, genocide, human rights, unrecognized countries, war.

<<Բոլոր մարդիկ ծնվում են ազատ ու հավասար՝ իրենց արժանապատվությամբ և իրավունքներով: Նրանք օժտված են բանականությամբ ու խղճով և պարտավոր են միմյանց նկատմամբ վարվել եղբայրության ոգով>> հղում: Ավաղ, առաջին հայացքից այս պարզ ու աքսիոմատիկ ճշմարտությունն իրականությունից շատ հեռու է: Մարդու իրավունքների համընդհանուր հռչակագրի հեղինակները, երբ ամրագրեցին այս ու բնական այլ իրավունքներ ու ազատություններ, որպես կարևոր պայման դրեցին այդ իրավունքների համընդհանրությունը: Հռչակագրի 2-րդ հոդվածը սահմանում է. <<Յուրաքանչյուր մարդ պետք է ունենա սույն Հռչակագրում հռչակված բոլոր իրավունքներն ու ազատություններն առանց որևէ տարբերության, անկախ ռասայից, մաշկի գույնից, սեռից, լեզվից, կրոնից, քաղաքական և այլ համոզմունքներից, ազգային կամ սոցիալական ծագումից, գույքային, դասային և այլ վիճակից: **Ավելին, չպետք է կատարվի որևէ տարբերակում՝ ելնելով այն երկրի կամ տարածքի քաղաքական, իրավական կամ միջազգային կարգավիճակից, որին պատկանում է անձը, լինի դա անկախ, խնամարկյալ, ոչ ինքնավար կամ ինքնիշխանության որևէ սահմանափակումով պետական կազմավորում** /*ընդգծումը մերն է՝ Ս. Զ.*/>> **հղում:** Ահա այն գլխավոր սկզբունքը, որի մասին մոռացել կամ չեն ուզում հիշել խոշոր պետություններն ու միջազգային կազմակերպությունները, երբ խոսքը վերաբերում է չճանաչված երկրներին: Որովհետև այլ բան է, երբ կոպտագույն ձևով խախտվում են այն երկրի քաղաքացիների իրավունքներն ագրեսիվ պատերազմի հետևանքով, որը չի երևում աշխարհի քաղաքական քարտեզին, և բոլորովին այլ է, երբ պետությունն իրենից ներկայացնում է միջազգային իրավունքի լիարժեք սուբյեկտ՝ բոլոր իրավունքներով, պարտականություններով ու պատասխանատվությամբ: Արցախյան շարժման հենց սկզբից՝ 1988 թվականից այսդին, ներառյալ Արցախյան առաջին 1991-1994թթ., 2016 թվականի ապրիլյան քառօրյա և 2020 թվականի սեպտեմբերի 27-ին սկսված 44-օրյա պատերազմները, մշտապես աչքի

է զարնել այն հանգամանքը, որ դեռևս 1948 թվականին ընդունված Մարդու իրավունքների համընդհանուր հռչակագիրը չի վերաբերում արցախցիներին:

Արցախի Հանրապետության չճանաչվածության պարագան՝ որպես մարդու իրավունքների զանգվածային խախտման լրացուցիչ գործոն, կարող ենք դիտարկել երկու տեսանկյունից՝ խաղաղ և պատերազմական իրադրություններում:

Երբ հարցը քննում ենք խաղաղ պայմանների դեպքում, ապա անմիջապես նկատելի է, որ չճանաչված Արցախի քաղաքացիները զրկված են իրենց խախտված իրավունքների ու ազատությունների պաշտպանության համար միջազգային ատյաններին դիմելու իրական հնարավորություններից: Զրկված են առևտրային, ֆինանսական, տնտեսական, ռազմական և այլ ոլորտային լիարժեք համագործակցությունից ու զարգացումներից, դիվանագիտական կապերից: Զրկված են մարդու իրավունքների պաշտպանության ու իրավագիտակցության բարձրացման ոլորտում Եվրամիության, Եվրախորհրդի, ՄԱԿ-ի և այլ ազդեցիկ կազմակերպությունների ծրագրերում ընդգրկվելու հնարավորությունից, այդ թվում՝ կրթական, առողջապահական, էկոլոգիական, հակակոռուպցիոն և այլ ոլորտներում: Չճանաչվածության սինդրոմն իր կնիքն է թողել երկրի հասարակական-քաղաքական կյանքի գրեթե բոլոր ոլորտների վրա: Թերևս անիմաստ է մեկ առ մեկ թվարկել բոլոր այն իրավական միջոցները, որոնցից զրկված են արցախցիները, և որոնք Արցախի միջազգային ճանաչվածության դեպքում կբարձրացնեին երկրի քաղաքացիների կյանքի որակը: Սակայն արժե գլխավոր շեշտը դնել այն իրողության վրա, որ պատերազմական իրավիճակում անհամեմատ մեծ ծավալով են խախտվում Արցախի՝ որպես չճանաչված երկրի քաղաքացիների իրավունքները: Խոսքն առավելապես վերաբերում է 2020 թվականի սեպտեմբերի 27-ին Ադրբեջանի և Թուրքիայի կողմից Արցախի դեմ սանձազերծված լայնամասշտաբ պատերազմին, որի ծանր հետևանքը եղավ նույն տարվա նոյեմբերի 9-ին կնքված եռակողմ (Ռուսաստան-Ադրբեջան-Հայաստան)՝ հայության համար դավադիր պայմանագիրը:

Հանուն օբյեկտիվ ճշմարտության պետք է նշել, որ հայկական երկու հանրապետությունների համար խայտառակ պայմաններով այդ պայմանագրի կնքման հարցում մեղքի հավասար բաժին ունեն Արցախի ու Հայաստանի իշխանությունները՝ հատկապես քաղաքական անհեռատեսության և Հայոց բանակին ոչ պատշաճ ուշադրություն դարձնելու տեսանկյունից:[1]

Պատկերն այլ կերպ կլիներ, եթե Արցախը միջազգային իրավունքի սուբյեկտ հանդիսանար: Այդ դեպքում գերտերությունները չէին բավարարվի միայն <<լուրջ մտահոգություն>> հայտնելով կամ ջայլամի քաղաքականություն վարելով, այլ

[1] Ն. Մաքիավելին իր <<Տիրակալը>> աշխատության մեջ դեռևս 15-րդ դարում էր ասել, որ պետությանը պետք են լավ օրենքներ ու լավ բանակ:

կձեռնարկեին զործուն միջոցներ՝ պատժամիջոցներ կիրառելով ահաբեկիչ երկրներ Թուրքիայի ու Ադրբեջանի նկատմամբ:

Այս վերջին պատերազմում հակառակորդ կողմը չի պահպանել ռազմական կանոնների գրեթե ոչ մի նորմ: Չեն պահպանվել անգամ միջազգային իրավունքի <<հայր>> համարվող Հ. Գրոցիի <<Երեք գիրք պատերազմի և խաղաղության մասին>>[1] (տպագրվել է 1625 թվականին) աշխատության մեջ ամրագրված <<արդարացի պատերազմի>> և դաժան ու առավել ցավ պատճառող զենքերի կիրառման արգելքի մասին կարծես թե բոլորի կողմից ընդունված պարզ ու հասկանալի նորմերը:[2] Չեն պահպանվել 1948 թվականի՝ Մարդու իրավունքների համընդհանուր հռչակագրի[3], 1966 թվականի՝ Տնտեսական, սոցիալական և մշակութային իրավունքների մասին[4] ու Քաղաքացիական և քաղաքական իրավունքների մասին[5] միջազգային դաշնագրերի, 1950 թվականի՝ Մարդու իրավունքների և հիմնարար ազատությունների պաշտպանության մասին եվրոպական կոնվենցիայի[7], Պատերազմի զոհերի պաշտպանության մասին 1949 թվականի՝ Ժնևյան չորս կոնվենցիաներն ու 1977 թվականի երկու լրացուցիչ արձանագրությունների, 2006 թվականի՝ Բռնությամբ անհետացած բոլոր անձանց պաշտպանության մասին միջազգային կոնվենցիայի, 1948 թվականի՝ Ցեղասպանության հանցագործությունը կանխարգելելու և պատժելու մասին կոնվենցիայի, 1925 թվականի՝ Ռազմական գործողությունների ժամանակ հեղձուցիչ, թունավորող կամ այլ գազերի և մանրէաբանական պատերազմի միջոցների օգտագործման արգելման մասին արձանագրության, 1977 թվականի՝ Շրջակա միջավայրի վրա ներգործության միջոցների ռազմական կամ ցանկացած այլ թշնամական օգտագործման արգելման մասին կոնվենցիայի և մարդու հիմնական իրավունքներին ու ազատություններին վերաբերող բազմաթիվ այլ կոնվենցիաների պահանջները:

Պատերազմի հետևանքով մի քանի անգամ մեծացավ այնպիսի խոցելի խավերի իրավունքների պաշտպանության կարիքը, որպիսիք են զոհվածների

---

[1] *Տե՛ս* ***Гроций Г.*** *О праве войны и мира: Репринт с изд. 1956 г. – М.: Ладомир, 1994. – 868 с.*

[2] *Պատերազմի կանոնների, ռազմագերիների նկատմամբ մարդկային վերաբերմունքի և պատերազմական այլ կանոնների մասին աշխարհում առաջինը հանդիպող աշխատություններից մեկը Մանուի օրենքներն են: Մանուի օրենքները հին հնդկական կրոնա-բարոյախոսական, իրավական նորմերի ժողովածու են՝ կազմված մ.թ.ա. III դարում:*

[3] *Տե՛ս ՄԱՐԴՈՒ ԻՐԱՎՈՒՆՔՆԵՐ. ՄԱԿ-ի միջազգային փաստաթղթերի ընտրանի և ձեռնարկ մարդու իրավունքների վերաբերյալ. Միավորված ազգերի կազմակերպության հայաստանյան գրասենյակ: Երևան, 2013, էջ 72:*

[4] *Տե՛ս ՄԱՐԴՈՒ ԻՐԱՎՈՒՆՔՆԵՐ. ՄԱԿ-ի միջազգային փաստաթղթերի ընտրանի և ձեռնարկ մարդու իրավունքների վերաբերյալ. Միավորված ազգերի կազմակերպության հայաստանյան գրասենյակ: Երևան, 2013, էջ 136:*

[5] *Տե՛ս ՄԱՐԴՈՒ ԻՐԱՎՈՒՆՔՆԵՐ. ՄԱԿ-ի միջազգային փաստաթղթերի ընտրանի և ձեռնարկ մարդու իրավունքների վերաբերյալ. Միավորված ազգերի կազմակերպության հայաստանյան գրասենյակ: Երևան, 2013, էջ 111:*

ընտանիքների անդամները, անհետ կորածները, գերիները, ռազմագերիները, վիրավորներն ու հաշմանդամները, փախստականները, բռնագաղթածները, վերաբնակիչները, ներքին տեղահանվածները: Նրանց թիվն ու խնդիրները պարզապես սոսկալի են:

Առ օրս վերջնականորեն չի լուծվել ռազմագերիների փոխանակման խնդիրը: Զինադադարից բավականաչափ ժամանակ է անցել, սակայն դեռևս չեն գտնվել ու հողին չեն հանձնվել զոհված բազմաթիվ հայ զինվորների աճյունները: Հարյուրավոր զինվորականներ շարունակում են մնալ անհետ կորած անձանց ցուցակում:

Առավել բարդ է ռազմագերիների ու քաղաքացիական գերիների պահման ու հանձնման խնդիրը: Համացանցը լի է այնպիսի տեսանյութերով (որոնք հենց ադրբեջանցի զինվորականներն են տեղադրել), որտեղ ցուցադրվում են, թե ինչպես են կտտանքների ենթարկվում հայ ռազմագերիները, նրանց ստիպում են ֆիզիկական ու հոգեբանական ճնշման տակ համբուրել Ադրբեջանի դրոշը, գլխատում զառամյալ ծերունու և այլ դաժանություններ: Ադրբեջանի իշխանությունները մինչ օրս ԿԽՄԿ-ին, ՀՀ և ԱՀ իշխանություններին հստակ թիվ չեն ներկայացրել հայ գերիների ու ռազմագերիների վերաբերյալ, չեն ներկայացրել նաև տեղեկություններ նրանց պահման պայմանների մասին: Օր օրի ձգձգվում են նրանց փոխանակման ժամկետները: Ավելին, Ադրբեջանում որոշ ռազմագերիների հայտարարել են ահաբեկիչ և որոշել դատապարտել հենց այդ հոդվածով՝ իրենց ազգային օրենսդրությամբ, թեպետ նրանց կարգավիճակը լիովին համապատասխանում է ռազմագերու իրավական դրությանը:

Մտահոգիչ է իրավիճակը՝ կապված փախստականների ու բռնագաղթածների հետ: Որքան էլ ցավալի ու տարօրինակ է, ցայժմ կացարաններով լրիվ չեն ապահովվել Արցախյան առաջին պատերազմի հետևանքով, ինչպես նաև Սումգայիթից, Բաքվից և Ադրբեջանի հայաբնակ այլ վայրերից Արցախ ու ՀՀ տեղափոխված բռնագաղթածները: Նրանց մեծապես գումարվել են հազարավոր նոր տեղահանվածներ Արցախի բռնագրավված Հադրութի, Շուշիի շրջաններից և այլ բնակավայրերից: Չնայած ԱՀ ղեկավարը հանդես է եկել հայտարարությամբ, համաձայն որի՝ երեք տարվա ընթացքում բնակարաններով կապահովվեն բոլոր փախստականները, բռնագաղթածներն ու հրետակոծության հետևանքով տները կորցրած քաղաքացիները, նշված ժամկետը իրատեսական չէ: Մանավանդ, որ այդ խմբի քաղաքացիներին կացարաններով բավարարելուց բացի պետք է լուծել նաև նրանց աշխատանքով ապահովելու հարցը: Համատարած կրճատումների հետևանքով (մանավանդ տարածքային ստորաբաժանումներում), աճում է գործազրկության մակարդակը:

Բավական մեծացել է նաև ներքին տեղահանված անձանց թիվը: Դա գլխավորապես պայմանավորված է տարածքային կորուստներով: 2020 թ. նոյեմբերի 9-ի հայտարարությամբ ոչ միայն Ադրբեջանին զիջվեցին

<<անվտանգության գոտի>> համարվող առանձին տարածքներ, այլև թշնամուն հանձնվեցին Աշ Հադրութի և Շուշիի շրջանները, ինչպես նաև տասնյակ գյուղեր մյուս շրջաններից: Ադրբեջանաթուրքական ահաբեկչական խմբավորումների հարձակումների հետևանքով հազարավոր մարդիկ կորցրին իրենց հարազատներին, տունը, գույքը, աշխատանքն ու աշխատամիջոցները: Տեղահանված քաղաքացիների մի զգալի զանգված դեռևս վախենում ու հետաձգում է վերադարձը Արցախ:

Մինչդեռ Միավորված ազգերի կազմակերպությունը, որն իր կանոնադրության 1-ին հոդվածի 1-ին կետով որպես նպատակ հռչակել է <<պահպանել միջազգային խաղաղությունն ու անվտանգությունը և այդ նպատակով արդյունավետ համախմբված միջոցներ ձեռնարկել՝ կանխելու և վերացնելու խաղաղության սպառնալիքները, ինչպես նաև ճնշելու ագրեսիան կամ խաղաղությունը խախտող այլ գործողությունները, և խաղաղ միջոցներով, արդարության և միջազգային իրավունքի սկզբունքների հիման վրա հասնելու միջազգային վեճերի կամ խաղաղության համար վտանգավոր իրավիճակների շտկմանը կամ կարգավորմանը>>[1], այդպես էլ գործնական ոչինչ չձեռնարկեց Արցախի առնչությամբ: ՄԱԿ-ն այս անգամ ևս ցուցադրեց իր ձևական բնույթը: Ո՛չ ՄԱԿ-ի գլխավոր քարտուղարի <<մտահոգիչ>> խոսքը, ո՛չ Անվտանգության խորհրդի սպասված բանաձևը (որը տապալվեց Մեծ Բրիտանիայի կողմից, քանի որ դեռևս 19-րդ դարի վերջից հենց Մեծ Բրիտանիան է թուրքերի սնել պանթուրքիզմի գաղափարով՝ նրանց նավթին, գազին և բնական այլ հարստություններին տիրանալու նպատակով) որևէ նշանակություն ու ազդեցություն չունեցան: Այսպիսով, միջազգային իրավունքը պարզապես գործիք է խոշոր պետությունների ձեռքին: Ինչ վերաբերում է ԵԱՀԿ Մինսկի խմբին, ապա նա անցած 28 տարիների ընթացքում աչքի է ընկել առավելաբար իր կրավորական, հիմնականում անգործունակ կեցվածքով առ հակամարտությունը: Նշյալ ժամանակահատվածում Ադրբեջանի կողմից բազմիցս խախտվել է զինադադարի պայմանագիրը (կնքված՝ 1994 թվականի մայիսին), հակառակորդի արձակած գնդակներից զոհվել են բազմաթիվ հայ ժամկետային զինծառայողներ. այս պայմաններում ԵԱՀԿ Մինսկի խումբը ոչ մի դեպքի առիթով որևէ հետաքննություն չի անցկացրել՝ բացահայտվելու մեղավոր կողմը և պատասխանատվության ենթարկելու: ԵԱՀԿ-ն հետաքննելու և մեղավորին պատժի ենթարկելու նախաձեռնությամբ հանդես չի եկել նաև 2016թ. ապրիլյան պատերազմի դեպքում, երբ կային բոլոր ապացույցներն ընդդեմ ագրեսոր Ադրբեջանի: Նման գործելաոճը միայն անվստահություն է ներշնչում այդ կազմակերպության նկատմամբ: Եթե այս անգործությանն ավելացնենք նաև այն,

---

[1] *Տե՛ս ՄԱՐԴՈՒ ԻՐԱՎՈՒՆՔՆԵՐ. ՄԱԿ-ի միջազգային փաստաթղթերի ընտրանի և ձեռնարկ մարդու իրավունքների վերաբերյալ. Միավորված ազգերի կազմակերպության հայաստանյան գրասենյակ: Երևան, 2013, էջ 12*

որ մոտ երեսուն տարվա ընթացքում այդ կազմակերպությունը հանդես չի եկել երկուստեք ընդունելի, հակամարտությունը կարգավորող համաձայնագրի լուրջ նախագծով, ապա պարտավոր ենք արձանագրել, որ միջազգային այդ կառույցը չի ծառայում իր նպատակին:

Փաստահավաք աշխատանքներ շատ են տարվել ՀՀ և ԱՀ պետական և ոչ պետական տարբեր մարմինների կողմից, որոնք ամենայն մանրամասնությամբ ու պատասխանատվությամբ ներկայացրել են 2020թ. 44-օրյա պատերազմում թշնամու կողմից ահաբեկիչների ներգրավման, արգելված զինատեսակների օգտագործման, էկոցիդի, գենոցիդի, ռազմագերիներին և քաղաքացիական գերիներին խոշտանգելու վերաբերյալ բազմաթիվ փաստեր ու փաստարկներ: Նշված հանցագործությունների մեծ մասը ներկայացնում է մարդկության դեմ ուղղված ոճիր է, որ կոպտորեն խախտում է միջազգային հումանիտար իրավունքի բոլոր հայտնի ու անհայտ նորմերն ու սկզբունքները:

Հայ հանրությունը չպետք է թույլ տա, որ Ադրբեջանը, Թուրքիան կամ որևէ այլ երկիր ոտնահարեն արցախցիների խաղաղ ապրելու և գործելու իրավունքը՝ նման թշնամական քայլերը պատճառաբանելով սոսկ այն հանգամանքով, որ Արցախը չճանաչված երկիր է: Ճանաչումը, որն առավելապես քաղաքական ակտ է, քան իրավական, պետք չէ սպասել հատկապես այն երկրներից, որոնք իրենց կազմում ունեն այնպիսի ազգային փոքրամասնություններ ու էթնիկ խմբեր, որոնք ևս անկախության են ձգտում /օրինակ՝ Իսպանիա, Մեծ Բրիտանիա, ՌԴ և այլն/: Ճանաչում նախևառաջ կարելի է սպասել այն երկրներից, որոնք նման խնդիր չունեն և դիվանագիտական հարաբերությունների հաստատման հիմքում կարևորում են ռազմական, տնտեսական, մշակութային ու հոգևոր կապերը, և ունեն դարավոր պատմամշակութային առնչություններ հայ ժողովրդի հետ (օրինակ՝ Ֆրանսիան, որն իր աջակցությունն ու զորությունն է ցուցաբերել հայությանը դեռևս Մեծ եղեռնի ժամանակ), Նաև օժանդակություն ու ճանաչում կարող ենք սպասել այնպիսի երկրներից, որոնք ունեն նմանատիպ խնդիրներ (կորսված կամ վիճահարույց տարածքներ) և ընդհանուր թշնամի, ինչպիսին է, օրինակ, Հունաստանը:

Այն երկրները, որոնք ունեն չեզոք դիրքորոշում Արցախի ճանաչման հարցում, պայմանականորեն կարելի է բաժանել երկու խմբի՝ ա) երկրներ, որոնք վաղուց արդեն ունեն կայուն տնտեսություն ու դինամիկ զարգացում և բավականին ինքնիշխան ու ինքնուրույն են իրենց արտաքին ու ներքին քաղաքական դրույթների մշակման գործում և առանձնացած են աշխարհում տիրող ամենօրյա թոհուբոհից (օրինակ՝ Սկանդինավյան երկրները). բ) երկրներ, որոնք ունեն <<բիզնես ծրագրեր>> ագրեսոր ու ահաբեկիչ երկրներ Թուրքիայի ու Ադրբեջանի հետ՝ զենքի, նավթի առք ու վաճառք և այլն (Գերմանիա, Ուկրաինա, Բելառուս): Ինչ վերաբերում է ԱՄՆ-ին, ապա հաշվի առնելով այդ տերության տնտեսական ու ռազմական հնարավորությունների հսկայական ծավալն ու

ժողովրդավարական ամուր պետականությունը, ապա նա կարող է գործել լիովին ինքուրույն ու անկախ և ճանաչել Արցախի Հանրապետությունը՝ առանձնապես չկորցնելով քաղաքական ու տնտեսական որևէ լուրջ ռեսուրս: Սակայն, հանուն ճշմարտության պետք է փաստել, որ միջազգային հանրության այս անտարբերությունը խոսում է ոչ այնքան միջազգային կառույցների անգործության ու ձևականության, որքան հայկական դիվանագիտության թույլ լինելու մասին…

ԱՀ-ն չճանաչող երկրների ցանկում առանձնահատուկ ուշադրության և քննադատության կարիք ունի Հայաստանի Հանրապետությունը: Այն զգուշավոր ու խուսափողական քաղաքականությունը, որը որդեգրեց Հայաստանն այս երկարատև տարիների ընթացքում, կարելի է ասել՝ առավելս հիմնազուրկ է: Միջազգային կամ ոչ միջազգային որևէ փաստաթղթով և պատմական, քաղաքական ու իրավական որևէ հիմքով Հայաստանը չի կարող դիտվել որպես ագրեսոր երկիր՝ ճանաչելով Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության անկախությունը, ինչպես մեզ ներկայացնում էին դեռևս անցած դարի 90-ականների սկզբից: Այս հանգամանքը որոշ չափով հիմք հանդիսացավ 2020 թվականի նոյեմբերի 9-ի չարաբաստիկ պայմանագիրը կնքելու ժամանակ: Այսինքն՝ իրավաբանորեն, <<լուռումունջ>> նույնիսկ Հայաստանի Հանրապետությունն է ճանաչում Արցախի՝ որպես Ադրբեջանի Հանրապետության մաս կազմելու իրավական կողմը: Ավելին, Հայաստանի Հանրապետության կողմից այս ժամանակամիջոցում չի որդեգրվել պաշտոնական հստակ դիրքորոշում՝ ուղղված Արցախի քաղաքական ճակատագրի որոշմանը: Արցախի ու Հայաստանի իրավական ու միջազգայնորեն ճանաչված միացումը գործնականում տեղի չունեցավ, թեև համապատասխան որոշում կա դեռևս 1989 թվականից: Ոչ միայն չմիավորվեցինք ու մեկ միասնական պետություն չստեղծեցինք, այլև Արցախն ընդունեց իր սեփական Սահմանադրությունը, ունեցավ իր նախագահը, իշխանության թևերն իրականացնող մարմինները, իր օրենքները…

Նույնիսկ 2017 թվականի սահմանադրական բարեփոխումների արդյունքում Արցախում հաստատվեց կառավարման նախագահական մոդել՝ ի հակադրումն ՀՀ-ի, որտեղ կառավարման ձևը պառլամենտականն է:

Որքան էլ ցավալի, բայց լրիվ հիմնավորված կարելի է համարել Ֆրանսիայի կառավարության մերժումը Լեռնային Ղարաբաղի ճանաչման հարցում, քանի որ Ֆրանսիան պարտավոր չէ ճանաչել Արցախի անկախությունն՝ առաջ անցնելով Հայաստանի Հանրապետությունից: ԱՀ-ի անկախությունն առաջին հերթին պետք է ճանաչի Հայաստանի Հանրապետությունը, որից հետո ճանաչում կարելի է ակնկալել Ֆրանսիայից, ԱՄՆ-ից և այլ երկրներից:

Եթե ՀՀ-ն ժամանակին ճանաչեր Արցախի անկախությունը, և դիվանագիտական օղակները նպատակային աշխատեին, ապա ԱՀ-ն այսօր ճանաչված կլիներ մի շարք այլ երկրների կողմից: Չէր լինի 2020 թվականի

սեպտեմբերի 27-ին սկսված պատերազմը, կամ նույնիսկ եթե նոր պատերազմ լիներ, նախկին ԼՂԻՄ-ի տարածքից որևէ հողատարածք չէր կորսվի: Վաղուց ժամանակն է, որ Հայաստանի Հանրապետությունը հետամուտ լինի իր օրինական իրավունքներին ու շահերին:

Արցախում 44-օրյա պատերազմի ընթացքում թշնամու կողմից կատարված բոլոր հանցագործությունների թեկուզ տասը տոկոսն եթե իրականացված լիներ եվրոպական որևէ երկրում, ապա միջազգային հանրության արձագանքը միանշանակ այլ կլիներ: Նույն կերպ, երբ ԱՄՆ-ում կամ Եվրոպայում ահաբեկչական որևէ ակտ է տեղի ունենում, ապա դա մեծ արձագանք է ստանում ոչ միայն ԶԼՄ-ների, այլև բազմաթիվ երկրների կառավարությունների կողմից: Բայց երբ գոյության համար պայքարող, հազիվ 150 000 բնակչություն ունեցող Արցախում պատերազմ է ընթանում Թուրքիայի (83 մլն մարդ)ու Ադրբեջանի (10 մլն մարդ) զորամիավորումների դեմ, ինչպես նաև Սիրիայից, Պակիստանից, Լիբիայից, Աֆղանստանից ներգրաված վարձկանների ու ահաբեկիչների, ուկրաինական <<սպիտակ ֆոսֆորի>> և այլ հանցավոր ահաբեկչական խմբավորումների դեմ, ապա դա Եվրոպային, աշխարհին ընդհանրապես, միայն <<մտահոգության>> տեղիք է տալիս: 2020 թվականի սեպտեմբերի 27-ին սկսված Արցախի դեմ պատերազմը Թուրքիայի իրագործած՝ 1915 թվականի ցեղասպանության շարունակությունն է, որը կրկնվեց խաղաղության և մարդկության դեմ ուղղված նշյալ հանցագործությունը ժամանակին ու հավուր պատշաճի չդատապարտելու ու չպատժելու պատճառով: Քանզի անպատժելիությունը միշտ էլ ծնում է նոր հանցագործություններ, հատկապես չճանաչված երկրների պարագայում:

Իհարկե, ճանաչումը չի լուծի Արցախի բոլոր հարցերը, դրանից հրաշքներ սպասել պետք չէ. պատերազմում են նաև միջազգային իրավունքի լիարժեք սուբյեկտ հանդիսացող երկրների դեմ: Սակայն այլ է, երբ պատերազմական իրավիճակում ճանաչված պետության վրա է սևեռվում ողջ միջազգային հանրության ուշադրությունը, և բոլորովին այլ է, երբ պատերազմի մեջ հայտնված երկիրը չկա աշխարհի քաղաքական քարտեզի վրա:

2020 թվականի նոյեմբերի 25-ի՝ Ֆրանսիայի Սենատի որոշումն <<Արցախի ճանաչման անհրաժեշտության>> վերաբերյալ նշանակալից քայլ էր: Ճիշտ է, այդ որոշումը ֆրանսիական կառավարության կողմից այդպես էլ չվավերացվեց, բայց, այնուամենայնիվ, նախադեպը չունեցող որոշում է Արցախի համար: Բազմաթիվ քաղաքներ Եվրոպայի երկրներից ու ԱՄՆ նահանգներից ճանաչել են Արցախի Հանրապետությունը և դիմել իրենց երկրների օրենսդիր ու գործադիր մարմիններին, որպեսզի վերջիններս նույնպես բարձր մակարդակով ընդունեն ու ճանաչեն Արցախի անկախությունը, այսինքն՝ գործընթացը սկսված է:

Հոդվածը տպագրության է երաշխավորել խմբագրական խորհրդի անդամ, ի.գ.դ. Գ.Ս. Ղազինյանը :

ՀՏԴ 343.2

Իրավագիտություն

Լուսինե ՍՈՒԼԵՅՄԱՆՅԱՆ
ԱրՊՀ իրավունքի ամբիոնի հայցորդ, ասիստենտ
E-mail: lusine.prosecutor@mail.ru

ԷԼԵԿՏՐՈՆԱՅԻՆ ՔՐԵԱԿԱՆ ԳՈՐԾ

Հոդվածի նպատակն է ուսումնասիրել մինչդատական քրեական վարույթի ընթացքում գիտատեխնիկական նորարարությունների օգտագործման հնարավորությունը, մասնավորապես <<էլեկտրոնային քրեական գործի>> ներդրման հարցը, այն երկրների օրենսդրական փորձը, որոնք քրեական վարույթի ամրագրման թղթային եղանակից անցում են կատարել էլեկտրոնայինի, համեմատել այն ՀՀ քրեական դատավարության օրենսգրքում էլեկտրոնային նախաքննության դրսևորումներ ամրագրող իրավական դրույթների հետ:

Ուսումնասիրության արդյունքում հանգել ենք եզրակացության առ այն, որ ներկայիս գիտատեխնիկական առաջընթացի պայմաններում օրակարգի հարց է հանդիսանում մինչդատական քրեական վարույթի ընթացքում քննչական և դատավարական այլ գործողությունների՝ էլեկտրոնային փաստաթղթերի տեսքով ամրագրելու օրենսդրական կարգի նախատեսումը, այլկերպ՝ ավանդական եղանակից անցումն <<էլեկտրոնային քրեական գործի>>:

Գործնականում նշված ինստիտուտի կիրառումն իր դրական կողմերով հանդերձ՝ առաջացնում է մի շարք հիմնախնդիրներ, որոնց ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ դրանց լուծումը բացի իրավական կարգավորումներից, առնչվում է նաև գիտատեխնիկական ոլորտին և ենթադրում է իրավապահ մարմիններում անվտանգության բարձր երաշխիքներով ապահովված միասնական էլեկտրոնային ծրագրի առկայություն, ինչպես նաև վարույթի մասնակիցների՝ համակարգչային տեխնիկային տիրապետելու որոշակի մակարդակ:

Բանալի բառեր՝ մինչդատական վարույթ, էլեկտրոնային նախաքննություն, քրեական գործերի թվայնացում, էլեկտրոնային ծրագիր, էլեկտրոնային քրեական գործ,

էլեկտրոնային դատավարական փաստաթուղթ, էլեկտրոնային փաստաթղթաշրջանառություն:

Л.Сулейманян

ЭЛЕКТРОННОЕ УГОЛОВНОЕ ДЕЛО

Цель данной статьи - изучить возможности использования научно-технических инноваций в досудебном уголовного производстве, в частности вопрос внедрения электронного уголовного дела, законодательный опыт стран, перешедших с бумажного уголовного производства на электронный и сравнить их с отечественным уголовно-процессуальным законодательством.

Результатом проведенного исследования является заключение о том, что необходимо законодательное закрепление правил составления следственных и иных процессуальных действий в электронном виде в ходе досудебного производства по уголовному делу. Что касается решения проблем электронного уголовного производства, то это в основном находится в научно-технической сфере и связано как с владением компьютерных навыков участниками производства, так и наличием единой электронной программы с высокими гарантиями безопасности в правоохранительных органах.

Ключевые слова: предварительное расследование, электронное расследование, цифровизация уголовных дел, электронная программа, электронное уголовное дело, электронной процессуальный документ, электронное документирование.

L.Suleymanyan

ELECTRONIC CRIMINAL CASE

The purpose of this article is to study the possibilities of using scientific and technical innovations in pre-trial criminal proceedings, in particular the issue of introducing electronic criminal case, the legislative experience of countries that have switched from paper-based criminal proceedings to electronic ones, and to compare this with domestic criminal procedural legislation.

The author concludes that it is necessary to enshrine in the law the rules of investigation and legal proceedings, draft electronic procedural documents during the pre-trial proceedings. As for solving the issues of electronic criminal proceedings, this is mainly at the level of scientific and technical spheres and is associated both with the skills of participants of proceedings in the possession of computers and technicians, as well as the presence of a single electronic program with high security guarantees in law enforcement agencies.

Key words: preliminary investigation, electronic investigation, digitalization of criminal cases, electronic program, electronic criminal case, electronic procedural document, electronic documentation.

Ակնհայտ է, որ թվայնացումը հանդիսանում է ներկա դարաշրջանի նորագույն ձեռքբերումներից մեկը, որն իր լայն կիրառությունն է ստացել նաև իրավապահ մարմինների գործունեության ասպարեզում: Ինֆորմացիայի թվայնացման դերը շարունակում է մեծ ազդեցություն ունենալ քրեական վարույթի ընթացքում ապացույցների հավաքման, ստուգման, գնահատման գործընթացում:

Պետական համակարգի տարբեր մարմիններում էլեկտրոնային փաստաթղթաշրջանառության ներդրման փորձերը վկայում է այն մասին, որ ընդլայնվում են դրա կիրառելիության սահմանները: Այս ուղղությամբ տեսական և գործնական մեծ առաջընթաց է գրանցվել նաև քրեական դատավարության ոլորտում, մասնավորապես՝ դատավարագետների կողմից մշակվել են էլեկտրոնային փաստաթղթաշրջանառության ներդրման տարբեր հայեցակարգերի վերաբերյալ առաջարկներ, իսկ գործնականում մի շարք երկրներ լիովին կամ մասամբ անցում են կատարել վարույթի էլեկտրոնային ամրագրմանը՝ նախատեսելով նաև քննչական և դատական գործողությունները հեռավար կատարելու օրենսդրական հնարավորություններ:

Գիտնականների շրջանում լայնորեն քննարկվում է քրեական դատավարությունում նորագույն տեղեկատվական տեխնոլոգիաների, այդ թվում՝ <<էլեկտրոնային քրեական գործի>> օգտագործման հնարավորության հարցը: Նման նորարարությունները քննարկվել են Մ.Վ. Պալչիկովայի[1], Լ.Ն. Սիմոնովիչի[2], Օ.Վ. Տուլսկայանի[3], Ս.Վ. Զունևի և այլոց կողմից: Նրանց հետազոտություններում քննվում է ոչ միայն դատական քննության փուլում թվային տեխնոլոգիաների օգտագործման նպատակահարմարությունը, այլ նաև ընդգծվում մինչդատական վարույթում քրեական գործի նյութերի էլեկտրոնային եղանակով ամրագրման կարևորությունը: Նշվածը հնարավորություն կտա քրեական դատավարությունում լայնորեն կիրառելու ինֆորմացիոն նոր

---

[1] Տե՛ս **Пальчикова М.В.**, *Новая форма процессуальных документов как следствие информатизации суда // Информационное право. 2009. № 3.*

[2] Տե՛ս **Симанович Л.Н.**, *Использование информационных технологий при отправлении правосудия // Администратор суда. 2008. № 2.*

[3] Տե՛ս **Тульская О.В.,** *Некоторые проблемы использования электронных документов в качестве доказательств в уголовном судопроизводстве // Вестник Академии Генеральной прокуратуры РФ. 2009. № 6(14)*

տեխնոլոգիաներ, բարձրացնելու արդարադատության հրապարակայնության, թափանցիկության և օպերատիվության մակարդակը, կատարելագործելու բուն դատավարությունը՝ նվազեցնելով դրանում ձևականության տարրերը[1]:

Դժվար է չհամաձայնել Ս.Վ.Զունևի հետ, ով գտնում է, որ էլեկտրոնային քրեական գործը հանդիսանում է էլեկտրոնային փաստաթղթաշրջանառության զարգացման գագաթնակետը[2]:

Քրեական դատավարությունում ապացույցների հավաքման հիմնական ծավալը ապահովվում է մինչդատական վարույթի ընթացքում, որի ամրագրումը կատարվում է թղթային եղանակով, ինչն իր հերթին ծախսատար է և դատավարական ժամկետների տեսանկյունից առաջացնում է խնդիրներ:

Ողջամիտ ժամկետում մինչդատական վարույթի իրականացման հարցը մշտական քննարկման առարկա է հանդիսանում, և ողջամիտ ժամկետում դատարանի առջև կանգնելու իրավունքը հանդիսանում է մեղադրյալի հիմնարար իրավունքներից մեկը: Ի թիվս այլ հանգամանքների՝ մինչդատական վարույթի իրականացումը թվային տեխնոլոգիաների կիրառմամբ հանդիսանում է այն գործուն միջոցներից, որը կապահովի մինչդատական վարույթի իրականացումը ողջամիտ ժամկետներում՝ զարգացնելով էլեկտրոնային քրեական գործի ներդրման անհրաժեշտության հարցը:

Նշված հարցի շուրջ իրենց կարծիքն են արտահայտել Ս.Վ. Զունը և Ե.Վ. Նիկիտինը՝ հանգելով եզրակացության առ այն, որ էլեկտրոնային քրեական գործը հաջողությամբ կարող է փոխարինել ավանդական փաստաթղթաշրջանառությանը, և վերջիններս առաջարկում են դատավարական գործողություններ կատարելիս լայն ծավալով օգտագործել ամրագրման էլեկտրոնային միջոցներ՝ ձևավորելով մինչդատական վարույթի ընթացքում թվային տեխնոլոգիաների օգտագործման երկու ուղղություն՝ քրեադատավարական ապացուցման գործընթացում էլեկտրոնային տեղեկատվական ազդանշանային մոդելի կիրառություն և էլեկտրոնային գործի վարման օրենսդրական կանոնների մշակում[3]:

Ժամանակակից իրավաբանական գրականության մեջ որպես <<էլեկտրոնային քրեական գործ>> հասկացվում է թվային ինֆորմացիայի՝ քրեական գործի նյութերի պահպանման համար նախատեսված տեղեկատվական համակարգը, որն օժտված է անվտանգության բարձր

---

[1] *Տե՛ս* ***Качалова О.В., Цветков Ю.А.,*** *Электронное уголовное дело – инструмент модернизации уголовного судопроизводства // Российское правосудие. 2015. № 2. С. 101*

[2] *Տե՛ս* ***Зуев С.В.****, Электронное угаловное дело: За и против, с.6, 2018г*

[3] *Տե՛ս* ***Зуев С. В., Никитин Е. В.,*** *Информационные технологии в решениуголовно-процессуальных проблем // Всероссийский криминологический журнал. 2017. Т. 11. № 3. С. 587—595.*

մակարդակով և լիովին փոխարինում է քրեական գործի թղթային տարբերակին[1]:

Նշված պարագայում թվային ինֆորմացիայի դերում հանդես են գալիս քրեական գործի նյութերը, որոնք կարող են պահպանվել էլեկտրոնային կրիչում՝ փոխարինելով քրեական գործի թղթային տարբերակին, որը հնարավորություն է տալիս վարույթն իրականացնող մարմնին մեկ թվային կրիչում պահպանել մեկ կամ մի քանի քրեական գործի նյութեր:

Քրեական գործը էլեկտրոնային եղանակով վարելու դեպքում հնարավոր է բախվել խնդիրների՝ կապված համակարգչային տարբեր վնասակար ծրագրերի, հաքերային հարձակումների խնդրի հետ: Նշված ոլորտում համաշխարհային փորձը վկայում է այն մասին, որ առ այսօր չի մշակվել տվյալներ պահպանող այնպիսի ծրագիր, որը պաշտպանված լինի հաքերների գործողություններից: Այս տեսանկյունից կասկածի տակ է դրվում քրեական գործի ամբողջականության և պահպանության ապահովումը: Այս առումով արդիական է մինչդատական վարույթն իրականացնող և դրա օրինականության նկատմամբ հսկողություն, վերահսկողություն իրականացնող մարմինների՝ պատշաճ մակարդակով տեխնիկական հագեցվածության խնդիրը:

Վարույթն իրականացնող սուբյեկտը պետք է ապահովված լինի համապատասխան համակարգչային տեխնիկայով, որը հնարավորություն կտա քննությունը կազմակերպել և կատարել առանց խոչընդոտների՝ հաշվի առնելով համակարգչային տեխնիկայի հետ աշխատելու հետ կապված մի շարք օբյեկտիվ գործոններ:

Էլեկտրոնային քրեական գործի պարագայում առաջ է գալիս նաև գործի նյութերին ծանոթանալու խնդիրը: Մի շարք հեղինակներ առաջարկում են դատավարության մասնակիցներին դատավարական կարգավիճակ ձեռք բերելու պահից տրամադրել էլեկտրոնային քրեական գործ մուտք գործելու մուտքանուն և գաղտնաբառ, իսկ դրանք այլ անձի փոխանցելու համար սահմանել քրեական պատասխանատվություն[2]:

Խնդրի պատշաճ լուծումն ապահովելու նպատակով նախևառաջ անհրաժեշտ է մշակել կանոններ, որոնցով կսահմանվեն այն սուբյեկտների շրջանակը, ովքեր իրավասու կլինեն կազմելու էլեկտրոնային քրեական գործ, քրեական գործի փաստաթղթերը դատավարական տարբեր սուբյեկտներին

---

[1] *Տե՛ս* ***Соколов Ю.Н.,*** *«Допустимость рассмотрения материалов уголовного дела в электронной форме», Информационное право, 2017, № 1, с. 29*

[2] *Տե՛ս* ***Качалова, О. В.,*** *«Электронное уголовное дело – инструмент модернизации уголовного судопроизводства» / О. В. Качалова, Ю. А Цветков // «Российское правосудие», 2015, № 2, с. 97*

ուղարկելու և դրանք ստանալու փաստը հաստատող կարգ, որոշել քրեական գործը շահագրգիռ անձանց տրամադրելու հնարավոր միջոցները և ուղիները՝ օրենսդրորեն ամրագրելով էլեկտրոնային քրեական գործի օգտագործման հնարավորությունը:

Հաշվի առնելով վերոնշյալ հարցերը՝ մի շարք հեղինակներ գտնում են, որ սխալ է վարույթի ամրագրման, թղթային եղանակից լիովին անցում կատարել էլեկտրոնային ամրագրման և առաջարկում են քրեական գործի թվայնացման երկրորդ տարբերակ՝ քրեական գործի օրինակի ստեղծում էլեկտրոնային եղանակով[1]: Նշված դեպքում քրեական գործի էլեկտրոնային տարբերակն ուսումնասիրության համար կարճ ժամկետում կարող է տրամադրվել վերադասին, մինչդատական վարույթի օրինականության նկատմամբ հսկողություն իրականացնող դատախազին, ներկայացվել դատարան, փորձագիտական հաստատություն և պահանջվող այլ տեղեր:

Ներկայումս մի շարք երկրներ անցում են կատարել էլեկտրոնային քրեական դատավարության. նման համակարգ է ներդրվել ԱՄՆ-ում, Կանադայում, Գերմանիայում: Բելգիայում դեռևս 2005 թվականին ստեղծվել է էլեկտրոնային արդարադատության <<Phenix>> նախագիծը, որի շրջանակներում էլեկտրոնային փաստաթուղթ կարող է կազմվել ոստիկանության, փաստաբանի, դատավարության կողմերի և դատարանի կողմից, իսկ փաստաթղթի վավերականության հարցը լուծվում է էլեկտրոնային անձնագրի միջոցով[2]: Սաուդյան Արաբիայում ևս քրեական գործի նյութերը կազմվում են էլեկտրոնային եղանակով: Իրավապահ ոլորտում կատարված բարեփոխումներով 2011 թվականին Վրաստանն ամրագրել է քրեական գործի էլեկտրոնային ձևաչափը: Այս առումով նշանակալի փոփոխություններ են կատարվել Հարավային Կորեայում, Սինգապուրում, Էստոնիայում, Լատվիայում, Մոլդովայում, Ուկրաինայում: 2011-2012թթ. Ղազախստանում փորձարկվել է <<Էլեկտրոնային քրեական գործ>> նախագիծը[3]: Ղազախստանի գլխավոր դատախազը քրեական դատավարության օրենսդրությամբ լիազորված է իր իրավասության սահմաններում ընդունելու ՔԴՕ-ի դրույթների կիրառման վերաբերյալ նորմատիվ իրավական ակտեր, այդ թվում նաև՝ քրեական դատավարությունը էլեկտրոնային ձևով վարելու հարցերով (ՂՀ ՔԴՕ 58-րդ հոդվածի 6-րդ մաս): Ղեկավարվելով նշված հոդվածով՝ գլխավոր

---

[1] *Տե՛ս* ***Познанский, Ю. Н., «*** *Электронное уголовное дело в решении проблемы расследования уголовных дел в разумные сроки» / Ю. Н. Познанский //, « Труды Академии управления МВД России», 2015, № 1 (33), с. 42.*

[2] *http:// ec.europa.eu/idabc/servlets/Doc3443.pdf?id=32321*

[3] *http://prokuror.gov.kz/rus/novosti/stati/ cifrovizaciya-prozrachno-i-effektivno.*

դատախազը թիվ N2 առ 03.01.2018թ. հրամանով հաստատել է քրեական դատավարությունը էլեկտրոնային ձևով վարելու կարգը:

ՀՀ քննչական կոմիտեի նախագահի թիվ 44-Լ առ 30.08.2016թ. հրամանով՝ ՀՀ քննչական կոմիտեի մինչդատական վարույթ իրականացնող մարմիններում և ստորաբաժանումներում ներդրվել է <<Էլեկտրոնային նախաքննություն>> ծրագիրը, որը նպատակ է հետապնդում արդյունավետ կազմակերպելու քննչական ծառայողների աշխատանքը, միասնականացնելու քննչական գործողությունների արձանագրությունների և դատավարական որոշումների ձևերը, կանխարգելելու դատավարական ժամկետների խախտումները, նախաքննության նկատմամբ ներդնելու անմիջական վերահսկողության ավտոմատացված մեխանիզմներ, իրականացնելու ավտոմատացված վիճակագրության հաշվառում և համակարգում: Ծրագիրը փորձարկելիս հաշվի է առվել նախաքննական գաղտնիք համարվող տվյալների, այդ թվում և անձանց անձնական տվյալների անվտանգության ապահովման հարցը, և բացառվել է նշված ծրագրին ընդհանուր համացանցի միջոցով միանալու հնարավորությունը: Ծրագրով աշխատող յուրաքանչյուր քննիչ և վերադաս ունի իր անձնական տիրույթը, որտեղ մուտք գործելու համար նրա կողմից լրացվում է անհատական մուտքանուն և գաղտնաբառ: Այսինքն, լուծված է նաև ներքին անվտանգության հարցը:

Նշված ծրագրի նպատակները համեմատելով Ղազախստանի Հանրապետության գլխավոր դատախազության կողմից նշված <<Էլեկտրոնային քրեական գործ>> ծրագրի նպատակների հետ պետք է փաստել, որ դրանք հիմնականում համընկնում են: Բացառություն է կազմում այն, որ <<Էլեկտրոնային քրեական գործ>> ծրագիրը նպատակ է հետապնդում նաև տուժողին, մեղադրյալին, պաշտպանին հնարավորություն տալ առցանց եղանակով հետևել գործի քննությանը, մինչդատական վարույթն իրականացնող մարմնի կողմից դատարան ներկայացված միջնորդությունների քննարկմամբ կայացված որոշումները ստանալ էլեկտրոնային եղանակով, քննության ընթացքում ներկայացնել էլեկտրոնային դիմումներ և միջնորդություններ: Այսինքն, <<Էլեկտրոնային նախաքննություն>> ծրագիրը ՀՀ քննչական կոմիտեի ներքին ցանցում գործող ծրագիր է, իսկ Ղազախստանում գործող ծրագրով նույնիսկ մինչդատական վարույթի օրինականության նկատմամբ հսկողություն իրականացնող դատախազին հնարավորություն է ընձեռված առցանց ուսումնասիրել քրեական գործի նյութերը:

ՀՀ քրեական դատավարության օրենսգրքի 29-րդ հոդվածի 1-ին մասի համաձայն՝ դատավարական գործողությունների ընթացքը և արդյունքներն

արտացոլվում են արձանագրությունում, որը կազմվել է դատավարական գործողության ընթացքում կամ դրա ավարտից անմիջապես հետո: Արձանագրությունը գրվում է ձեռքով կամ պատրաստվում տեխնիկական միջոցների օգնությամբ (ՀՀ ՔԴՕ 29-րդ հոդված, 2-րդ մաս):

ՀՀ և ԱՀ քննչական պրակտիկայի ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ քննչական գործողությունների վերաբերյալ արձանագրությունները, դատավարական որոշումները կազմվում են համակարգչային տեխնիկայի օգնությամբ, իսկ վերջնականորեն արտացոլվում՝ թղթային եղանակով:

Խոսելով էլեկտրոնային քրեական դատավարությունից՝ անհրաժեշտ է նշել, որ դրա իրականացումը հիմնականում կատարվում է էլեկտրոնային փաստաթղթեր կազմելու ձևով: Չնայած ո՛չ Հայաստանի Հանրապետության, ո՛չ Արցախի Հանրապետության քրեական դատավարության օրենսդրությամբ չի բացահայտվում էլեկտրոնային փաստաթղթի հասկացությունն, այնուամենայնիվ, ՀՀ-ում և ԱՀ-ում գործում է <<Էլեկտրոնային փաստաթղթի և էլեկտրոնային թվային ստորագրության մասին>> օրենքը, որը կարգավորում է էլեկտրոնային փաստաթղթերի և էլեկտրոնային թվային ստորագրությունների կիրառման ընթացքում ծագող հարաբերությունները: Նշված օրենքի իմաստով էլեկտրոնային փաստաթուղթ է համարվում այն տեղեկությունը, որը գրանցված է նյութական կրիչի վրա էլեկտրոնային եղանակով, վավերացված էլեկտրոնային թվային ստորագրությամբ, իսկ վերջինիս տակ հասկացվում է էլեկտրոնային թվային ստորագրության ստեղծման տվյալների և տվյալ էլեկտրոնային փաստաթղթի տեղեկատվության կրիպտոգրաֆիկական փոխակերպությունների միջոցով ստացված և էլեկտրոնային թվային ձևով ներկայացված պայմանանշանների եզակի հաջորդականություն, որը կցված կամ տրամաբանորեն կապված է էլեկտրոնային փաստաթղթի հետ և օգտագործվում է՝ ստորագրող անձին նույնականացնելու, ինչպես նաև էլեկտրոնային փաստաթուղթը կեղծիքներից ու աղավաղումներից պաշտպանելու համար:

Այսինքն, էլեկտրոնային փաստաթղթին իրավաբանական ուժ է հաղորդվում էլեկտրոնային թվային ստորագրության միջոցով: Քննչական գործողությունների վերաբերյալ արձանագրությունների՝ էլեկտրոնային փաստաթղթերի տեսքով կազմելու դեպքում առաջացող հիմնախնդիրներից մեկն էլ պայմանավորված է վարույթի մասնակիցների մոտ էլեկտրոնային թվային ստորագրության առկայության հետ: Նշված տեսանկյունից ստորագրող անձ է համարվում այն ֆիզիկական անձը, որի (կամ այն անձի, որին նա ներկայացնում է) անունով տրամադրվել է էլեկտրոնային թվային ստորագրության հավաստագիր:

Այս առումով հարկ է նշել, որ Ղազախստանի Հանրապետությունն օրենսդրական մակարդակով կատարել է բազմաթիվ փոփոխություններ և լրացումներ, դրանով իսկ վարույթի էլեկտրոնային ամրագրումը դարձնելով թույլատրելի՝ սկսելով հենց էլեկտրոնային փաստաթղթի հասկացության սահմանումից: Այսպես, Ղազախստանի ՔԴՕ 7-րդ հոդվածի 15-րդ կետը բացահայտում է էլեկտրոնային փաստաթղթի բովանդակությունը՝ սահմանելով այն որպես փաստաթուղթ, որի վրա տեղեկատվությունը ներկայացված է էլեկտրոնային-թվային ձևով և հավաստված է էլեկտրոնային թվային ստորագրության միջոցով:

Նշված օրենսգրքի 5-րդ գլուխը, որով կարգավորվում է քրեական գործերով վարույթի իրականացման կարգը, <<Իրավապահ գործունեության դատավարական հիմունքների արդիականացման հարցերով Ղազախստանի Հանրապետության որոշ օրենսդրական ակտերում փոփոխություններ և լրացումներ կատարելու մասին>> առ 22.12.2017թ. օրենքով լրացվել է 42.1 հոդվածով, որի համաձայն՝ հաշվի առնելով քրեական դատավարության մասնակիցների դիրքորոշումը և տեխնիկական հնարավորությունները, քրեական դատավարություն իրականացնող անձն իրավասու է քրեական դատավարությունն իրականացնել էլեկտրոնային եղանակով, որի վերաբերյալ կայացնում է պատճառաբանված որոշում: Նման դիրքորոշում կարող է ներկայացվել մինչդատական վարույթն իրականացնող անձին, դատարանին՝ միջնորդության ձևով, որը քննարկվում է նույն օրենսգրքով սահմանված կարգով և ժամկետներում:

Հարկ է նշել, որ օրենսդիրը կարգավորել է նաև այն դեպքերը, երբ անհնարինություն է առաջանում շարունակել արդեն իսկ էլեկտրոնային ձևով իրականացվող քրեական դատավարությունը՝ սահմանելով, որ նման դեպքերում պատճառաբանված որոշման հիման վրա անցում է կատարվում թղթային ձևին:

Քրեական դատավարությունն էլեկտրոնային ձևով իրականացնելու մասին որոշումը կարող է բողոքարկվել քրեական դատավարության մասնակիցների կողմից, Ղազախստանի Հանրապետության ՔԴՕ 100-րդ հոդվածով սահմանված կարգով:

Քրեական դատավարությունը թղթային ձևով իրականացնելու դեպքում մինչդատական վարույթն իրականացնող մարմինն իրավասու է դատավարական որոշումները դատախազի համաձայնեցմանը կամ հաստատմանը ներկայացնել, ինչպես նաև նույն օրենսգրքով նախատեսված դեպքերում հայտնել դատախազին ընդունված որոշումների մասին և ուղարկել դատավարական որոշումների և քրեական գործի այլ նյութերի օրինակները

էլեկտրոնային ձևով՝ բացառությամբ գաղտնիության պահպանում պահանջող փաստաթղթերի:

Նույն հոդվածի 4-րդ մասը սահմանում է կասկածյալի, մեղադրյալի, պաշտպանի, մասնավոր մեղադրողի, տուժողի, քաղաքացիական հայցվորի և նրանց ներկայացուցիչների, ինչպես նաև ցանկացած քաղաքացու և կազմակերպության իրավունքը որպես ապացույց քրեական գործի կցման համար ներկայացնել տեղեկություններ և փաստաթղթեր ինչպես բանավոր, այնպես էլ գրավոր ձևով կամ էլեկտրոնային փաստաթղթի տեսքով:

Գործնականում ևս մեկ խնդրահարույց՝ հանցագործության մասին էլեկտրոնային հաղորդում ներկայացնելու հարցը կարգավորվել է օրենսդրական մակարդակով: Այսպես, 2016 թվականի հունվարի 1-ից ուժի մեջ մտած փոփոխությամբ հանցագործության մասին ֆիզիկական անձի հաղորդումը կարող է ներկայացվել նաև էլեկտրոնային փաստաթղթի տեսքով (ՂՀ ՔԴՕ 181-րդ հոդ., 1-ին մաս):

Ղազախստանի Հանրապետության քրեական դատավարության օրենսդրությունը հնարավորություն է ընձեռել նաև դատական քննության արդյունքներն ամրագրել էլեկտրոնային եղանակով: Նշված օրենսգրքի 347-րդ հոդվածը սահմանում է, որ հիմնական դատական քննության արձանագրությունն ի թիվս այլ եղանակների, կարող է կազմվել նաև էլեկտրոնային եղանակով: Դատավարության կողմերի կամ հիմնական դատական քննության ժամանակ հարցաքննված անձանց միջնորդությամբ դատարանը պարտավոր է դատական նիստի արձանագրությունը տրամադրել էլեկտրոնային փաստաթղթի տեսքով՝ նախագահողի և դատական նիստի քարտուղարի էլեկտրոնային թվային ստորագրությամբ կատարված հավաստմամբ:

Ի տարբերություն Ղազախստանի Հանրապետության՝ ՌԴ քրեական դատավարության օրենսդրության ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ բացակայում է ամբողջ վարույթի ամրագրման էլեկտրոնային ձևաչափը: Սակայն առկա են էլեկտրոնային քրեական դատավարության առանձին միտումներ: Էլեկտրոնային փաստաթղթերի հետ կապված հարցերը կարգավորված են ՌԴ ՔԴՕ 6-րդ բաժնում: ՌԴ ՔԴՕ 474-րդ հոդվածի համաձայն՝ դատավարական փաստաթղթերը կարող են լրացվել տպագրական, էլեկտրոնային կամ այլ եղանակով: Տպագրական, էլեկտրոնային կամ այլ եղանակով կազմված փաստաթղթերի ձևանմուշների բացակայության դեպքում դրանք կարող են կազմվել ձեռագիր:

ՌԴ ՔԴՕ 474.1 հոդվածի համաձայն՝ միջնորդությունները, դիմումները, բողոքները կարող են դատարան ներկայացվել էլեկտրոնային փաստաթղթի

տեսքով՝ փաստաթուղթն ուղարկողի՝ ՌԴ օրենսդրությամբ սահմանված ստորագրությամբ՝ համացանցի միջոցով լրացնելով դատարանի պաշտոնական կայքում տեղադրված ձևանմուշը: Նշված փաստաթղթերին կից նյութերը նույնպես ներկայացվում են էլեկտրոնային փաստաթղթերի տեսքով: Իր հերթին դատարանն էլեկտրոնային փաստաթղթաշրջանառություն կիրառում է՝ համագործակցելով դատավարության մասնակիցների հետ և միայն նման տեխնիկական հնարավորություն ունենալու դեպքում[1]:

Բացառությամբ դաշնային օրենքով պահպանվող, պետության անվտանգությանն, անչափահասի օրինական շահերին և իրավունքներին վերաբերող տեղեկություններ պարունակող, ինչպես նաև անձի սեռական ազատությանն և սեռական անձեռմխելիությանը վերաբերող գործերով կայացված դատական որոշումների, մնացած դատական ակտերը կարող են կազմվել էլեկտրոնային փաստաթղթի տեսքով, վավերացվել դատավորի էլեկտրոնային ստորագրությամբ և քրեական դատավարության մասնակցի խնդրանքով կամ համաձայնությամբ համացանցի միջոցով ուղարկվել նրան:

ՌԴ ՔԴՕ 141-րդ հոդվածի 1-ին մասի համաձայն՝ հանցագործության մասին հաղորդումները կարող են լինել գրավոր կամ բանավոր ձևով: Միևնույն ժամանակ, հանցագործությունից տուժած անձինք կարող են հանցագործության մասին հաղորդումը պաշտոնական կայքերի միջոցով ներկայացնել էլեկտրոնային եղանակով:

Հարկ է նշել, որ Արցախի Հանրապետությունում ևս հանցագործության մասին հաղորդումները կարող են ներկայացվել էլեկտրոնային եղանակով, որոնք գրանցվում են, եթե դրանք ուղարկվել են ոստիկանության dimum@police.nkr.am էլեկտրոնային հասցեին: Նման եղանակով հաղորդում ստանալու դեպքում հաղորդում ներկայացնողին կտրոն-ծանուցագիրն ուղարկվում է էլեկտրոնային եղանակով[2]: 2021թ. հունիսի 30 ընդունված ՀՀ քրեական դատավարության օրենսգիրքն այս առումով նորամուծություն է նախատեսում՝ առանձնացնելով առերևույթ հանցանքի մասին ֆիզիկական անձի անմիջական և փոստային հաղորդման տեսակներ: Փոստային հաղորդումը պետք է ունենա նամակի, էլեկտրոնային նամակի կամ

---

[1] *Տե՛ս* ***Семенцов В.А., «*** *К вопросу о перспективе цифровизации отечественного уголовного судопроизводства» // Современное уголовно-процессуальное право – уроки истории и проблемы дальнейшего реформирования : Международная науч.-практич. конф. 18–19 октября 2018 г. / редкол.: А.В. Гришин и др. Орел : ОрЮИ МВД России имени В.В. Лукьянова, 2018, С. 314*

[2] *«Արցախի Հանրապետության ոստիկանության կողմից հանցագործությունների, վարչական իրավախախտումների, պատահարների վերաբերյալ հաղորդումներն ընդունելու, գրանցելու, հաշվառելու և դրանց ընթացք տալու կարգը սահմանելու մասին» ԱՀ կառավարության թիվ 945-Ն որ 14.11.2019թ. որոշում, 7-րդ կետ:*

հաղորդումների այլ ընդունված ձև: Նման հաղորդումը պետք է պարունակի ֆիզիկական անձի ինքնությունը պարզելու համար բավարար տվյալներ, ինչպես նաև բացահայտի ֆիզիկական անձի առնչությունը հանցանքին կամ իրազեկության աղբյուրը (ՀՀ ՔԴՕ 175-րդ հոդված):

Պետք է նշել, որ նոր օրենսգրքով առանձին անդրադարձ չի կատարվում առերևույթ հանցանքի մասին ֆիզիկական անձի էլեկտրոնային նամակի պատշաճության վավերապայմաններին (օրինակ՝ էլեկտրոնային ստորագրության առկայությունը):

Ամփոփելով ՌԴ-ում քրեական դատավարության էլեկտրոնային մոդելին անցնելու միտումները՝ հարկ է նշել, որ չնայած քրեական դատավարության օրենսդրությամբ նախատեսվում է ի թիվս այլ եղանակների, դատավարական փաստաթղթերը լրացնել էլեկտրոնային եղանակով, սակայն մինչդատական վարույթն իրականացնող մարմնի կողմից էլեկտրոնային եղանակով դատավարական փաստաթղթերի կազմման հարցը կարգավորված չէ: Բացի այդ, հարց է առաջանում՝ արդյո՞ք մինչդատական վարույթի ընթացքում պաշտոնատար անձանց կողմից հնարավոր է միջնորդությունները, դիմումները, բողոքները դատարան ներկայացնել էլեկտրոնային փաստաթղթի տեսքով: Նշված հարցին անդրադարձել է ՌԴ Գերագույն դատարանը 2017թ. դեկտեմբերի 26-ի թիվ 57 որոշմամբ՝ նշելով, որ ՌԴ ՔԴՕ 470.1 հոդվածի 1-ին մասի իմաստով քրեական դատավարության մասնակիցներն իրավունք ունեն էլեկտրոնային եղանակով դատարան միջնորդություններ, դիմումներ, բողոքներ ներկայացնել քրեական գործի մինչդատական և դատական քննության ընթացքում: Նման հնարավորություն տրվում է նաև դատական ակտի կատարման հետ կապված հարցերով: Սակայն, պետք է նշել, որ մինչդատական վարույթն իրականացնող պաշտոնատար անձանց քրեական դատավարության օրենսդրությամբ նման իրավունք վերապահված չէ[1] :

Նշված հարցի կապակցությամբ իր կարծիքն է հայտնել Ե.Վ. Մարկովիչևան՝ նշելով, որ վիճահարույց է էլեկտրոնային փաստաթղթաշրջանառության օգտագործման հնարավորությունը միայն դատական քննության ընթացքում նախատեսելու սահմանափակումը[2]:

---

[1] *Постановление Пленума Верховного Суда Российской Федерации от 26 декабря 2017 г. N 57 г. Москва "О некоторых вопросах применения законодательства, регулирующего использование документов в электронном виде в деятельности судов общей юрисдикции и арбитражных судов, п.3".*

[2] ***Марковичева Е.В.**, «Элементы электронного правосудия в российском уголовном процессе: проблемы и перспективы», // Современное уголовно-процессуальное право России: уроки истории и проблемы дальнейшего реформирования : сб. материалов Междунар. науч.-практ. конф., 20–21 октября, 2016 г., Орел, 2016, с. 248.*

Նշվածի համատեքստում պետք է նշել, որ մինչդատական վարույթի ընթացքում ՀՀ քրեական դատավարության գործող օրենսգրքով դատավարության մասնակիցներին էլեկտրոնային փաստաթղթի ձևով միջնորդություններ, բողոքներ, դիմումներ հետաքննիչին, քննիչին, դատախազին ներկայացնելու հնարավորություն տրված չէ: Նշվածը գործնականում առաջացնում է մի շարք խնդիրներ, որոնք արտահայտվում են՝ սկսած քրեական գործի հարուցման հարցի լուծման փուլից: Այսպես, ՀՀ ՔԴՕ 183-րդ հոդվածի 1-ին մասում (ԱՀ ՔԴՕ 194-րդ հոդված, 1-ին մաս) թվարկվում են ՀՀ քրեական օրենսգրքի այն հոդվածները, որոնցով նախատեսված հանցագործությունների վերաբերյալ գործերը հարուցվում են ոչ այլ կերպ, քան տուժողի բողոքի հիման վրա: Ուսումնասիրելով ԱՀ պրակտիկան՝ հանգում ենք եզրակացության առ այն, որ որոշ դեպքերում դիմողի՝ ԱՀ-ից բացակայելու հանգամանքով պայմանավորված, խնդիր է առաջանում՝ կապված բողոք ունենալու կամ չունենալու մասով դիրքորոշում ներկայացնելու հետ: Նման դեպքերում վարույթն իրականացնող մարմնի վայրից բացակայող դիմողը իր դիրքորոշումն էլեկտրոնային փաստաթղթի տեսքով ուղարկում է համացանցի միջոցով, որը համապատասխան արձանագրությամբ կցվում է նախապատրաստվող նյութերին:

ՀՀ քրեական դատավարության օրենսգրքում համապատասխան փոփոխություններ և լրացումներ կատարելով՝ օրենսդիրը էլեկտրոնային քրեական դատավարության որոշակի դրսևորումներ է ամրագրել. այսպես, 19.01.2021թ. ընդունված թիվ ՀՕ-19-Ն օրենքով օրենսգիրքը լրացվել է 24.1 գլխով, որով կարգավորվել են քննչական կամ այլ դատավարական գործողությունների կամ դատական նիստի մասին քրեական վարույթն իրականացնող մարմնի կողմից ծանուցումների հարցերը: Նշված գլխի ուսումնասիրությունից պարզ է դառնում, որ առաջին անգամ հնարավորություն է ստեղծվել անձի ծանուցումը կատարել նաև էլեկտրոնային ծանուցագրով (ՀՀ ՔԴՕ 174.1 հոդված), որի վերաբերյալ էլեկտրոնային հաղորդագրությունը, ինչպես նաև այն ստանալու մասին հավաստումը կցվում են քրեական գործին: Նման հնարավորություն նախատեսված է նաև ՀՀ ՔԴ նոր օրենսգրքով:

Կատարված փոփոխություններով օրենսդրական հնարավորություն է ստեղծվել մինչդատական վարույթի ընթացքում միջնորդությունները ներկայացնել էլեկտրոնային եղանակով, որի վերաբերյալ իրավական դրույթ ամրագրված է ՀՀ ՔԴՕ 282-րդ հոդվածի 3-րդ մասում, համաձայն որի՝ հետաքննության մարմինը, քննիչը միջնորդություն հարուցելու որոշման պատճենն ուղարկում է հսկող դատախազին: Դատարանի որոշմամբ կատարվող քննչական գործողություններ, դատավարական հարկադրանքի

միջոցներ կիրառելու մասին միջնորդություն հարուցելու որոշումը (պատճենը) և այն հիմնավորելու համար ներկայացվող փաստաթղթերը (պատճենները) դատարան և հսկող դատախազին կարող են ուղարկվել էլեկտրոնային եղանակով: Նշված միջնորդությունների վերաբերյալ դատարանի որոշումը կարող է քննիչին ուղարկվել էլեկտրոնային եղանակով, վարույթն իրականացնող մարմինը կարող է նույն եղանակով այն ուղարկել հսկող դատախազին (ՀՀ ՔԴՕ 283-րդ հոդված, 7-րդ մաս):

Նշված փոփոխությունները միտված են նվազեցնելու ՀՀ քննչական կոմիտեի ծանրաբեռնվածությունը, որի հետևանքով հնարավոր կլինի բարձրացնել քննիչի վարույթում քննվող քրեական գործերով քննչական գործողությունների և, ընդհանրապես, ամբողջ նախաքննության արդյունավետությունը: Գործնականում, քննիչների աշխատանքային ժամերից զգալի մասը ծախսվում է միջնորդություններ ներկայացնելու նպատակով մի քանի անգամ դատարան գնալու համար: Մասնավորապես, քննիչը մեկ անգամ ներկայանում է դատարան՝ ներկայացնելու միջնորդությունը և կից փաստաթղթերը՝ թղթային տարբերակով, երկրորդ անգամ՝ դատական նիստին մասնակցելու համար, իսկ երրորդ անգամ՝ դատարանի կողմից կայացված որոշումը վերցնելու նպատակով:

ՀՀ ՔԴՕ-ում նման լրացումներ կատարելով՝ օրենսդիրը նախ և առաջ բարձրացրել է կարևորագույն խնդիր՝ գիտատեխնիկական առաջընթացի թույլատրումը և ամրագրումն օրենքով, որը տվյալ դեպքում լուծում է որոշակի քննչական գործողությունների՝ ողջամիտ ժամկետում կատարելու հարցը, որի չկատարումը հանգեցնում կամ կարող է հանգեցնել ապացույցի կորստի:

Ըստ էության օրենսդիրն առաջին անգամ անդրադարձ է կատարել մինչդատական վարույթում թվային տեխնոլոգիաների կիրառմամբ միջնորդություններ ներկայացնելու ինստիտուտին:

Սույնի համատեքստում հարկ է անդրադառնալ պրակտիկայում առաջացող ևս մեկ խնդրի՝ կապված քրեական գործի նախաքննության ժամկետի երկարացման հարցի հետ: ՀՀ քր. դատ. օր-ի 197-րդ հոդվածի 5-րդ մասի համաձայն՝ նախաքննության ժամկետը քննիչի պատճառաբանված միջնորդության հիման վրա երկարացնում է հսկող դատախազը՝ միջնորդությունը լրիվ կամ մասնակիորեն բավարարելու վերաբերյալ որոշում կայացնելով: Նույն հոդվածի 6-րդ մասի համաձայն՝ քննության ժամկետը երկարացնելու մասին պատճառաբանված միջնորդությունը քննիչը պարտավոր է ներկայացնել դատախազին՝ քննության ժամկետը լրանալու օրվանից առնվազն 4 օր առաջ: Նշված միջնորդության քննարկմամբ դատախազի կայացրած որոշումը քննիչին ուղարկելու ժամկետային սահմանափակում չի

նախատեսվում: Ենթադրվում է, որ նախքան քննության ժամկետի լրանալը դատախազը պարտավոր է ուղարկել կայացված որոշումը: Նույնիսկ նման ժամկետի պահպանման դեպքում չեն բացառվում այնպիսի դեպքեր, երբ կայացված որոշումը քննիչին է հասնում քննության ժամկետի ավարտից հետո: Փաստորեն, ստեղծվում է փակուղային իրավիճակ, իսկ քրեական գործի հետագա ընթացքը մնում է առկախված վիճակում:

Նշված հարցի գործնական լուծումը կարող է տրվել նման միջնորդությունները և դրանց վերաբերյալ կայացված որոշումները էլեկտրոնային եղանակով ուղարկելու վերաբերյալ համապատասխան օրենսդրական փոփոխությամբ: Նման փաստաթղթերը կարող են ուղակվել էլեկտրոնային տարբերակով՝ սքանավորված՝ առանց հավելյալ վավերապայմանների (օրինակ՝ էլեկտրոնային ստորագրություն):

Այս առումով, ՀՀ քրեական դատավարության նոր օրենսգիրքը թույլատրում է բողոք ներկայացնել էլեկտրոնային եղանակով և 6-րդ հոդվածով սահմանված ընդհանուր հասկացությունների մեջ բողոքի հասկացությունը բացահայտվում է որպես վարութային ակտի վերաբերյալ գրավոր (թղթային կրիչով՝ ձեռագիր ստորագրությամբ, կամ էլեկտրոնային կրիչով՝ էլեկտրոնային ստորագրությամբ) անհամաձայնություն:

Ամփոփելով վերոշարադրյալը՝ հարկ է նշել, որ քրեական դատավարությունում գիտատեխնիկական առաջընթացի ամրագրումը պետք է նախ ապահովվի օրենսդրական կարգավորումներով: Քրեական վարույթի էլեկտրոնային ամրագրումը հանդիսանում է էլեկտրոնային փաստաթղթաշրջանառության քաղաքականության հիմնարար ճյուղերից մեկը: Քրեական էլեկտրոնային վարույթն իր էությամբ կարող է ապահովել ժամանակի խնայողություն՝ նպաստելով վարույթի՝ ողջամիտ ժամկետում իրականացման, վարույթի մասնակիցների համար գործի նյութերի մատչելիության, ինչպես նաև քրեական գործերով օպերատիվ քննություն տանելու խնդիրների լուծմանը:

Քրեական գործի թվայնացումը ենթադրում է մինչդատական վարույթի օրինականության նկատմամբ վերահսկողության և հսկողության մակարդակի բարձրացում՝ բացառելով յուրաքանչյուր դեպքում քրեական գործի նյութերի տրամադրման անհարկի ձգձգումները: Նշված մարմինների կողմից նյութերը կարող են պահանջվել էլեկտրոնային հարցմամբ, տրամադրվել էլեկտրոնային թղթապանակում պահպանվող քրեական գործի նյութերի սքանավորված տարբերակով, ինչը հնարավորություն է տալիս առավել սեղմ ժամկետներում ապահովելու վարույթի մասնակիցների իրավունքների և շահերի պաշտպանություն:

Էլեկտրոնային վարույթի պարագայում նախնական քննության գաղտնիության ապահովման և քրեական գործի փաստական հանգամանքներում կեղծումներ կատարելը բացառելու հարցերը լուծելու նպատակով առաջարկվում է ստեղծել լրացուցիչ երաշխիքներ՝ քրեական պատասխանատվություն սահմանել նախաքննության կամ հետաքննության տվյալներն էլեկտրոնային եղանակով այլ անձի մատչելի դարձնելու արարքի համար, նախքան վարույթի մասնակցին էլեկտրոնային քրեական գործ մուտք գործելու հնարավորություն տալը, (մուտքանուն, գաղտնաբառ) համոզվել վերջինիս՝ համակարգչային տեխնիկային տիրապետելու հանգամանքի մեջ, իրավապահ մարմիններում ներդնել փաստաթղթերի կեղծումը, կորուստը բացառող մեկ միասնական ծրագիր և օրենքով սահմանված կարգով էլեկտրոնային ստորագրություն տրամադրել համապատասխան աշխատակիցներին:

Հոդվածը տպագրության է երաշխավորել խմբագրական խորհրդի անդամ, ի.գ.դ. Գ.Ս. Ղազինյանը:

UDC 330,3

Economics, Computer Science

Gagik VARDANYAN
Doctor of Sciences (Economics), Professor
Independent Expert
E-mail: gagik.v@yahoo.com,

Mher VARDANYAN
Master of Science in Computer & Information Science,
American University of Armenia
E-mail: mher.vardanyan.g@gmail.com

REFORMULATION OF AN EMPIRICAL INVESTMENT RULE IN TERMS OF ADVANCED ANALITICS AND ITS MODEL SELECTION

Գ. Վարդանյան, Մ. Վարդանյան

ԷՄՊԻՐԻԿ ՆԵՐԴՐՈՒՄԱՅԻՆ ԿԱՆՈՆԻ ՎԵՐԱՁԵՎԱԿԵՐՊՈՒՄՆ ԱՌԱՋԱԴԵՄ ՎԵՐԼՈՒԾԱԿԱՆ ԳՈՐԾԻՔՆԵՐԻ ԱՌՈՒՄՈՎ ԵՎ ԴՐԱ ՄՈԴԵԼԻ ԸՆՏՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

Ներդրումներ կատարելու մասին գործնական խորհուրդներ և կանոններ պարունակող հայտնի գրքում՝ «Յուրիիյան աքսիոմներ»-ում, հեղինակը՝ Մաքս Գյունտերը նախանշում է ներդրումների կատարման երկու սկզբունք, որոնք սովորաբար շեշտադրվում են հայտնի ներդրողների կողմից։ Հոդվածում փորձ է արվել ձևակերպել այդ սկզբունքները կարճատև և երկարատև միտումների բացահայտման խնդրի շրջանակում և այդ խնդիրը հասցեագրել առաջադեմ վերլուծական գործիքների կիրառմամբ։ Հետազոտության ընթացքում մեզ հաջողվել է ուրվագծել բաժնետոմսերի կանխատեսման խնդրին անդրադառնալու նախկին փորձերը, ինչպես նաև վերլուծել մեր հետազոտության խնդրին առնչվող կոնկրետ մոտեցման առավելությունները և թերությունները։ Մենք հանգել ենք այն եզրակացությանը, որ, օգտագործելով multi-kernel learning մոտեցումը, կարող ենք պատշաճ ձևով հասցեագրել հետազոտության հարցը, ինչպես նաև նմանատիպ արդյունքների կարելի է հասնել՝ օգտագործելով միայն տեխնիկական վերլուծության մոտեցումը LSTM մոդելի կիրառմամբ։ Հետագա հետազոտության ընթացքում մենք

կշարունակենք մեր բացահայտումները՝ փորձարկելով և ավարտին հասցնելով սույն հոդվածում սկսված քննությունը:
Բանալի բառեր՝ Յուրիխյան աքսիոմներ, վերլուծական ֆինանսներ, արժեթղթերի շուկայի կանխատեսում, մեքենայական ուսուցում, խորը ուսուցում

Г. Варданян, М. Варданян

РЕФОРМУЛИРОВКА ПРАВИЛ ЭМПИРИЧЕСКОГО ИНВЕСТИРОВАНИЯ В УСЛОВИЯХ РАСШИРЕННОЙ АНАЛИТИКИ И ВЫБОРА ЕГО МОДЕЛИ

В популярной книге практических советов по инвестированию «Аксиомы Цюриха» авторвы деляет два принципа инвестирования, которые обычно подчеркиваются известными инвесторами. В этой статье мы попытались сформулировать эти принципы в виде задачи обнаружения краткосрочных и долгосрочных трендов и попытались решить эту проблему с помощью передовых аналитических инструментов. В ходе исследования мы смогли обрисовать предыдущие попытки решения проблемы прогнозирования акций, а также проанализировать плюсы и минусы конкретного подхода с точки зрения решения нашей исследовательской проблемы. Мы пришли к выводу, что с помощью многоядерного подхода к обучению мы можем решить сформулированный исследовательский вопрос, мы также указали, что аналогичные результаты могут быть достигнуты с помощью технического анализа только с учетом модели глубокого обучения LSTM. В будущих исследованиях мы продолжим проверку наших результатов и завершим обсуждение, начатое в этой статье.
Ключевые слова: *Цюрихские аксиомы, LSTM, аналитические финансы, прогнозирование фондового рынка, многоядерное обучение.*

In a popular book on practical investment tips "The Zurich Axioms", the author outlines two principles of investment that are commonly underlined by famous investors. In this paper we tried to formulate those principles into a short-range and long-range trend detection problem and tried to address that problem using advanced analytical tools. Throughout the research we were able to outline the previous attempts of addressing the issue of stock predictions as well as to analyze the pros and cons of a specific approach in terms of addressing our research problem.We have concluded that using a multi-kernel learning approach we can address the formulated research question, we also pointed out that similar results can be achieved by using technical analysis only with LSTM deep learning model in mind. In the future research we will go on with testing our findings and will finish the discussion started in this paper.
Key words: *Zurich Axioms, LSTM, analytical finance, stock market prediction, multi-kernel learning*

Introduction

There is a popular book on the topic of investment called “The Zurich Axioms” by Max Gunther. The author discusses various strategies and general principles to follow for those who want to be successful investors just like, in his opinion, the Swiss. One of those principles or “axioms” is “always take your profit soon” (Max Gunther, 1985). More specifically, he points out the tendency of “what goes up must go down” and so, waiting for a rising stock to rise higher and higher, when one considers selling it, or waiting for a plunging stock to go lower and lower, when one considers buying it - is risky with every moment that the investor waits. This principle is then followed by a corollary principle where the author suggests deciding in advance what gain the investor wants to get from the investment [15]. The author suggests not wait until it is too late, although we must point out that the book was meant for the general public, so it is not at all technical by any means. That said, it is also crucial to underline the fact that those principles were backed by real world experience and the relevant history of investment decision making of the Swiss. Thus, the question really stands: can we quantify this “axiom”? And, most importantly, how far we can get, in terms of accuracy and efficiency, with the existing advanced analytical models? Also, we shall take under consideration the corollary principle, which is more directed towards interpretability and/or long-term trend detection than prediction accuracy for a short-term decision.Now we can formulate the topic of our research in a more cohesive and rigorous manner:

“*Finding the right time of selling a rising stock using advanced analytics*”.

Let’s notice that we have mentioned only the rising stock above, but that does not mean that those same principles will not apply for the opposite case. The reason we chose this formulation is that it conveys the meaning and the idea behind research topic to a large extent.

Generally speaking, stock market prediction has been a central topic of research for several decades. Time-series-analysis, various statistical measures have been at the core in providing investors with relevant descriptive and inferential summaries for the future trends of the market or specific stocks’ performance. Advanced analytical tools such as Machine Learning algorithms, big data models, artificial neural networks etc. started to be used for financial data analysis as soon as they proved themselves worthwhile in other fields. Even the lately popularized advanced analytical models, such as deep neural networks, have been tried in the field with impressive results (Kumar et al., 2011). The tools have been getting better and better, and the levels of accuracy for the trend started to increase, for some models, for specific datasets passing 73% (Dixon et al., 2015). That said, as we have already mentioned above, we will not only be interested in accuracy but also in satisfying the corollary principle be that with a separate or integrated long-term trend detection or increased interpretability.

After a thorough literature review on the subject, we shall find the right approach for researching the topic from the three existing ones:

1) Financial data analysis (or technical analysis),
2) Investor sentiment analysis,
3) A mixture/hybrid analysis which includes the first two.

The challenges that we will face here would be involving the interpretability of the chosen models, the ability to generalize from the used models, the accuracy and efficiency of the models etc.

Depending on which approach(es) we choose, there are different advanced data analytic models to choose from. Several distinguishable models are discussed later. Most of them involve using Deep Learning methods which will be discussed in detail. Nevertheless, there is a gap for every approach, especially for the most promising one: the hybrid analysis. These gaps refer mostly to the interpretability and the ability to generalize the existing models for varying populations and samples. More specifically, it is not clear how different social and cultural dynamics are going to be dealt with in the sentiment analysis approach. The problem worsens as we try to combine the advantages of the first and the second approaches to form the third one, where the interpretability of the second approach turns into a significant impediment.

The justification of pursuing more efficient investing

Financial markets have become more efficient than ever. The transaction costs are drastically lowered due to the Internet-based financial services (Graham, 2006). This resulted in a more efficient market, as more capital can freely roam the fabric of the globalized financial world. Without a doubt, a more efficient market, in equal circumstances, has a potential of providing faster growth and development of economies worldwide. This will reduce poverty and other social issues and will make the world more prosperous. Thus, following this logic, we believe that lower risk factors for investors worldwide, will bring more efficiency to the financial system. What we mean by this is that when an investor has a functioning approach of dealing with the uncertainty of the market, as limited that approach might be, they will be keener to invest. Thus, some portion of the investment risk will be lowered, leading towards a more prosperous and developed world. The extent of the impact is not the subject of this research, although one thing is crystal clear from the above-described logic: the impact exists.

In addition, an analysis done with financial data, which is believed to be non-stationary, non-linear and noisy within the time series (Dixon, et al., 2017), will certainly have useful applications outside the financial world, as the type of data described above is not exclusive to the financial data.

The commonly accepted fact with regards to predictions of stock markets, is that financial markets are, in fact, unpredictable (Graham, 2006). Thus, we will state our hypothesis in the following manner:

Hypothesis 0: It is impossible to formulate a rule to determine the right time of selling a rising stock using advanced analytics with statistically significant accuracy, while satisfying corollary principle.

Hypothesis 1: It is possible to formulate a rule to determine the right time of selling a rising stock using advanced analytics with statistically significant accuracy, while satisfying the corollary principle.

Stock market prediction using advanced analytics

Since the advent of advanced analytical tools researchers and investors wanted to test those tools on predicting the financial markets. Financial markets were at the center of attention for a couple of main reasons. Firstly, having a better toolset for efficient and accurate predictions of financial markets, investment institutions and individuals interested

in investing their money could have cut down on the risks they usually take. Secondly, the availability of data for analysis is very appealing. Useful statistical data on prices, earnings and dividends go back to 1871 [9].

As we have discussed above,financial assets can generally be divided into two parts: risky and risk-free. Usually, the investment portfolio consists of a specific weighted combination between non-risk assets, e.g., government bonds and risky assets, e.g., company stocks [10]. What we are looking for is not a good strategy for forming an investment portfolio, as that topic is very well discussed and analyzed within the disciplines of corporate finance and, more specifically, portfolio theory. The aim of this study is to understand which advanced analytical models and strategies have been used, so far, to predict the given asset's price on the market, within the confines of the research topic. *The accuracy as well as the extent at which the corollary principle is addressedare going to be the evaluation criteria for us.*

To understand the challenges of analyzing stock market data or doing a sentiment analysis based on public sentiment we have to underline the fact that financial data is believed to be non-stationary, non-linear and noisy within the time series [7]. Thus, making an accurate and efficient prediction will likely involve non-linear-capableapproaches such as Artificial Neural Networks (ANN). These models became popular mostly because they surpass conventional Machine Learning models' accuracy when sufficient dataand computational power is available [11]. In our case, as we stated above the data sufficiency is not a problem, and with the constantly increasing computational power the ANN models seem to be the perfect tools to predict stock market data.

Furthermore, it is important to distinguish the three main strategies aimed at predicting the stock market prices. Firstly, the stock market analysis done by analyzing the historical prices using linear and/or non-linear models (we can call this "the financial data analysis approach")[1]. The second one revolves around conducting a sentiment analysis for predicting stock prices via understanding the public perception with regards to those stocks (we can call this the "sentiment analysis approach"). The third strategy can be identified as a mixture or a hybrid between the first two strategies (we can call this "the hybrid analysis approach"), which promises to bring a multi-aspect analysis of stock prices, while making use of the conventional analysis and the "wisdom of the crowds" gained through sentiment analysis [6].

The financial data analysis approach

There are several strategies to consider under financial data analysis approach. Firstly, as Shen et al. noticed the globalization and connectivity among different financial markets allows us to assume that the trends noticeable in e.g., Tokyo Stock Exchange can be present in NASDAQ stock exchange in New York. Which means, that due to time-zone differences we can predict the behavior of a particular asset or assets in a certain financial market by analyzing data taken from another market [8]. Other approaches might include using large data sets and relying mostly on a careful feature selection for the analysis.

From a large array of possible models to use for analyzing financial data most common ones are support-vector machines (SVM), back propagation trained networks (BTN), artificial neural networks (ANN), class sensitive neural networks (CSNN) etc. In terms of

[1]*In some papers this type of approach is called "technical analysis" (Shangkun Deng et al, 2011).*

short-term trend prediction CSNN proved to be the best model [1]. That said, let's understand which model choice is the best for our task.

In recent years deep neural networks have been popularized and many analysts believe that DNN models are becoming the models of choice for financial data analysis. The most appealing part about DNN is that they demonstrate robustness against over fitting. Dixon et al. implemented a DNN for financial data analysis and reached a classification accuracy of 73% [3]. To understand better why this model is so accurate we can have a look at the diagram 1. Here we can see a feed-forward neural network where inputs are processed before entering to a next layer. The depth of the layers and the functions used to map the input for the next layer are at the core of this concept.

We also must underline the fact that feed-forward deep learning algorithms are not believed to be the best choice for time-series data. Moreover, Maknickiene et al. concluded in their study that for tackling recursive non-linearity of financial data Recurrent Neural Networks (RNN) are the best choice [2]. Thus, RNN are believed to be the state-of-the-art models for conducting financial data analysis with prediction as the main objective.

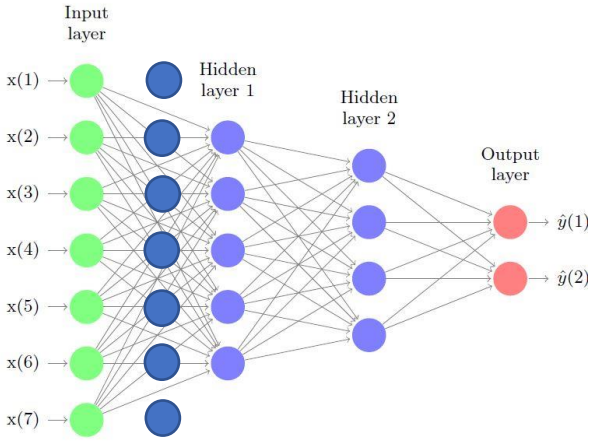

Diagram 1: Multi-layer feed-forward neural network [3].

With regards to the choice of a specific RNN model there is a phenomenon that needs to be addressed. RNNs generally utilize what's called a "short-term memory". Which is created in their internal state and is dynamically updated as the neural net goes from layer to layer.The issue here is that by using standard back propagation or real-time recurrent learning the gradient values (essentially weights gained by dynamically updating the short-term memory) will either vanish or "blow-up". So, what happens is that, e.g. in the case of a feed-forward net, while advancing to the next layer, the weights of the initial layers start to vanish. With back propagation, correspondingly, as we move back layer by layer the weights start to add up and eventually "blow up" in value yielding inefficient results. To address this issue S. Hochreiter and J. Schmidhuber suggested a more complex memory cell structure which will use gate units for getting rid of excess information and not letting go useful information throughout the layers of the network [14]. The essential structure of the memory cell can be seen in the diagram 2.

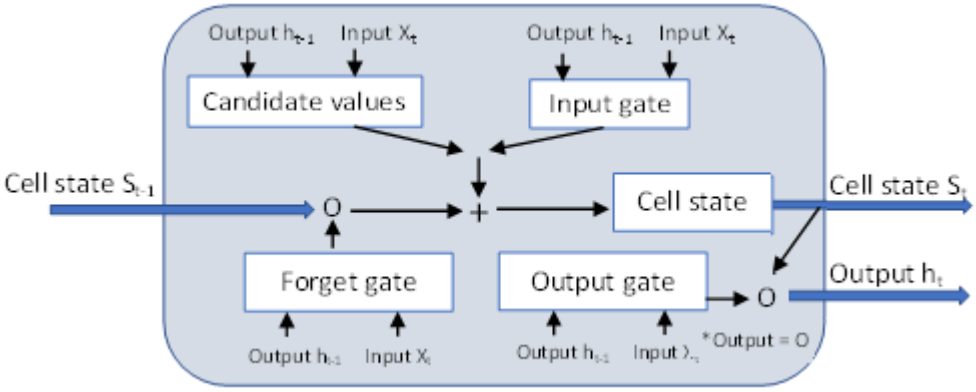

Diagram 2: The generalstructure of an LSTM memory cell [14].

Here we can see a high-level depiction of how the three gates: forget, input, output control the long-term trend maintenance by filtering the data with weights for the subsequent steps. So, firstly the data is passed to the forget state, where it gets a weight ranging from 0 to 1 (getting 1 will mean that it will not "forget" or diminish anything before it). Then it is processed through the input gate, after which it is transferred to the output gate to be processed in the next memory cell. By comparing this approach, specifically for financial analysis, T. Fischer, and C. Krauss found out that it outperformed benchmark models: random forest, deep net, and logistic regression, in most cases.

Thus, this approach proves to be efficient in conducting time-series analysis, music detection and other sequential data related tasks, and, more specifically, provides the functionality for addressing our research problem.

The limitations of the financial data analysis approach

We can assume that choosing an RNN model and using it wisely we can reach high accuracy and efficiency. When it comes to choosing the right quantity of epochs, the number of neurons and groups of parameters, we can rely on existing literature and in empirical results. With regards to interpretability, we can safely say that any neural network approach is generally regarded as a black-box-approach. However, if we address the corollary principle in terms of assessing the long-term performance of a given stock, an LSTM network would be the best model of choice among technical analysis approaches, as we will not require an interpretability criterion to be present anymore. That said, all models that derive conclusions from technical data suffer, to some extent, from the presumption of efficient markets, though the LSTM model does a great job at mitigating the adverse effects of that presumption [13].

The sentiment analysis approach

Sentiment analysis approach for predicting stock prices has generated significant interest based on some key processes that happened during the recent decade. Various online services allowed public to invest in companies with relatively small transaction costs. One of the most influential factors in this sense is the investors' reactions to the news disclosures [4], which can spread countrywide and even worldwide via social networks throughout the world.

There are different models that can be used for this purpose, including the combination of regression, classification models and lexicon-based sentiment analysis [6]. A remarkable result was achieved by Guo et al., when their model achieved 97.87% prediction accuracy

for the upward trend of the stock market. An overall accuracy of 59.15% was reached by Chiong et al., with the use of Kraus and Feuerriegel's deep learning model.

The limitations of sentiment analysis approach

As we mentioned above, different accuracy figures can be noticed when we deal with upward trend vs downward trend. Which is a very interesting phenomenon to consider the limitations of this approach. You see, there are numerous factors that can affect the sentiment of an investor. Ranging from psychological, cultural, geographical etc. Moreover, the lingo-cultural differences from market to market should not be underestimated. This means that making generalizations from the sentiment analyses of investors is very challenging, if not impossible, on a global scale, across different markets. However, none of the studies reviewed addressed this problem adequately.

The hybrid analysis approach

Wang et al., proposed an interesting and promising approach of combining financial data analysis and investor sentiment analysis to predict stock prices [5]. The model they used was a two-stage multi-kernal SVR model. For all classifiers the hybrid solution had higher accuracy than the sentiment analysis by itself. Although this framework has been discussed by others, including the usage of Multiple Kernel Learning (MLK) [12], there was no emphasis put on using hybrid approach to create an interpretable, yet accurate, model. A model that will compromise financial data models within the hybrid approach to increase the interpretability while not losing accuracy with the usage of sentiment analysis. This approach will capitalize on the idea that deriving valuable inference from sentiment analysis is not that straightforward. As mentioned in the limitations of the sentiment analysis approach, any model working in this domain will not be interpretable to the extent at which the less accurate financial-data-driven models will be. Also, as we have said before this approach works best with deep learning models, which have multiple layers of neurons and are highly not interpretable.

The limitations of the hybrid analysis approach

Intuitively this approach seems to be the most promising one. On the other hand, if we take a closer look, the main two disadvantages can be spotted: finding the relevant data for different models and formulating the right model to form a more generalized approach. The problem is that although we have centuries worth of financial data, the availability of data for the sentiment analysis approach is far scarcer. This would not be a problem for specific usage of the sentiment approach for solving specific problems with regards to prediction. On the other hand, when it comes to the moment of combining the sentiment approach and the financial data approach, we might not be able to find adequate data for maximum synergy effect. Also, it is not clear which combination of various sentiment-analysis-related data should be taken for combining it with the technical analysis.

Conclusions and Areas for Future Research

We started with two, simple, industry proven, though not academically formulated principles to invest in stocks. The essential idea was that while it is important to know, guess or probabilistically evaluate when a rising stock is going to fall, it is likewise important to make sure that the long-term understanding or knowledge of the stock's performance is taken under consideration by the investor. This in mind, we formulated our research problems, accordingly,giving importance to the short-range accuracy and long-

range interpretability/integration of long-range trends in our research for a capable advanced analytical model to address the research problem. We were able to point out that the sentiment analysis combined with a highly interpretable technical analysis model within a Multi Kernel setting is a perfect choice for us. Also, we realized that an LSTM model could help solve our problems with combining short-term and long-term trends within a single model. We choose to go on with the LSTM neural network model for reasons mentioned above. Thus, our following research will conclude this discussion with testing an LSTM implementation for a specific group of indexes.

References

1. Chen, C.H., 1994, June. Neural networks for financial prediction. In *Proceedings of 1994 IEEE International Conf on Neural Networks (ICNN'94)* (Vol. 2, pp. 1199-1202). IEE
2. Maknickienė, N., Rutkauskas, A.V. and Maknickas, A. Investigation of financial market prediction by recurrent network. *Innovative Technologies for Science, Busines Education*, *2*(11), pp.3-8.
3. Dixon, M., Klabjan, D. and Bang, J.H., 2015, Nov Implementing deep neural networks for financial market pre on the Intel Xeon Phi. In *Proceedings of the 8th Workshop o Performance Computational Finance* (pp. 1-6).
4. Chiong, R., Fan, Z., Hu, Z., Adam, M.T., Lutz, l Neumann, D., 2018, July. A sentiment analysis-based m learning approach for financial market prediction via disclosures. In *Proceedings of the Genetic and Evolu Computation Conference Companion* (pp. 278-279).
5. Wang, Q., Xu, W. and Zheng, H., 2018. Combini wisdom of crowds and technical analysis for financial prediction using deep random su ensembles. *Neurocomputing*, *299*, pp.51-61.
6. Guo, X. and Li, J., 2019, October. A Novel Twitter Ser Analysis Model with Baseline Correlation for Financial l Prediction with Improved Efficiency. In *2019 Sixth Intern Conference on Social Networks Analysis, Managemer Security (SNAMS)* (pp. 472-477). IEEE.
7. Dixon, M., Klabjan, D. and Bang, J.H., 2017. Classifi based financial markets prediction using deep networks. *Algorithmic Finance*, *6*(3-4), pp.67-77.
8. Shen, S., Jiang, H. and Zhang, T., 2012. Stock forecasting using machine learning algorithms. *Departm Electrical Engineering, Stanford University, Stanford, CA*, p
9. Graham, B., 2006. *The intelligent investor*. Revised l with new commentary by J. Zweig. Harper Business, pp.23,

10. Jonathan, B., Peter M DeMarzo, 2017. Corporate fi
Fourth Global Edition. Pearson.
11. Aggarwal, C.C., 2018. *Neural networks and deep lea*
Springer International Publishing AG.
12. Deng, S., Mitsubuchi, T., Shioda, K., Shimada, T. and S
A., 2011, December. Combining technical analysis with ser
analysis for stock price prediction. In *2011 IEEE*
international conference on dependable, autonomic and
computing (pp. 800-807). IEEE.
13. Fischer, T. and Krauss, C., 2018. Deep learning wit
short-term memory networks for financial
predictions. *European Journal of Operational Research*,
pp.654-669.
14. Hochreiter, S. and Schmidhuber, J., 1997. Long sho
memory. *Neural computation*, *9*(8), pp.1735-1780.
15. Gunther, M., 1985. *The Zurich Axioms*. Unwin
Paperbacks, pp. 22-35.

Հոդվածը տպագրության է երաշխավորել խմբագրական խորհրդի անդամ, տ.գ.դ. Թ.Ն.Մանասերյանը:

ՀՏԴ 336.77(479.243)

Տնտեսագիտություն

Արևիկ ԱԼԵՔՍԱՆՅԱՆ
ԱրՊՀ, Ֆինանսահաշվային ամբիոնի դասախոս
E-mail: arevik.aleksanyan@bk.ru

Արմինե ՍՏԵՓԱՆՅԱՆ
ԱրՊՀ, տնտեսագիտության ֆակուլտետ, «Կառավարում» մասնագիտության առաջին կուրսի մագիստրանտ

ՀՀ ԲՅՈՒՋԵՏԱՅԻՆ ԵԿԱՄՈՒՏՆԵՐԻ ԵՎ ՄԱԿՐՈՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԱՅԼ ՑՈՒՑԱՆԻՇՆԵՐԻ ՄԻՋԵՎ ՓՈԽԿԱՊՎԱԾՈՒԹՅԱՆ ՎԵՐԼՈՒԾՈՒԹՅՈՒՆԸ

Բյուջետային եկամուտներն անվերադարձ կարգով, օրենսդրությանը համապատասխան, պետական և տեղական ինքնակառավարման մարմինների դրամական միջոցներն են, որոնց միջոցով լուծվում են հասարակության առջև ծառացած խնդիրները: Բյուջետային եկամուտների և այլ մակրոտնտեսական ցուցանիշների միջև փոխկապվածության բացահայտման նպատակով հոդվածում իրականացված է կոռելյացիոն-ռեգրեսիոն վերլուծություն: Հոդվածում ներկայացված են նաև համավարակի և Արցախյան երրորդ պատերազմի բացասական հետևանքները վերացնելու նպատակով ՀՀ կառավարության կողմից իրականացվող միջոցառումները:

Բանալի բառեր՝ բյուջե, բյուջետային եկամուտներ, կոռելյացիոն-ռեգրեսիոն վերլուծություն, արդյունքային ցուցանիշ, գործոնային ցուցանիշ, գծային ռեգրեսիայի հավասարում, կոռելացիայի գործակից, դետերմինացիայի գործակից, հարկեր/ՀՆԱ հարաբերակցություն:

А. Алексанян, А. Степанян

АНАЛИЗ ВЗАИМОСВЯЗИ ДОХОДОВ БЮДЖЕТА РА С ДРУГИМИ МАКРОЭКОНОМИЧЕСКИМИ ПОКАЗАТЕЛЯМИ

Доходы бюджета в соответствии с законодательством - это средства государственных органов и органов местного самоуправления, за счет которых решаются проблемы, стоящие перед обществом. Для выявления взаимосвязи доходов бюджета с другими макроэкономическими показателями в статье проводится корреляционно-регрессионный анализ. В статье также представлены меры, принимаемые Правительством Республики Армения по ликвидации негативных последствий эпидемии и третьей Арцахской войны.

Ключевые слова: бюджет, доходы бюджета, корреляционно-регрессионный анализ, индекс выпуска, факторный индекс, уравнение линейной регрессии, коэффициент корреляции, фактор детерминации, соотношение налог / ВВП.

A. Aleksanyan, A.Stepanyan

ANALYSIS OF THE RELATIONSHIP BETWEEN RA BUDGET REVENUES AND OTHER MACROECONOMIC INDICATORS

In accordance with the legislation, budget revenues are funds of state bodies and local self-government bodies, at the expense of which the problems facing society are solved. To identify the relationship of budget revenues with other macroeconomic indicators, the article carries out a correlation-regression analysis. The article also presents the measures taken by the Government of the Republic of Armenia to eliminate the negative consequences of the epidemic and the third Artsakh war.

Key words:budget, budget revenues, correlation-regression analysis, output index, factor index, linear regression equation, correlation coefficient, determination factor, tax / GDP ratio.

Բյուջեն և բյուջետային հարաբերությունները եղել և շարունակում են մնալ հայ և արտասահմանյան գիտնականների և հետազոտողների ուշադրության կենտրոնում, քանի որ վերջինս յուրաքանչյուր պետության գլխավոր ֆինանսական պլանն է, հանրային ֆինանսների առաջավոր օղակը, որի միջոցով պետությունը լուծում է իր առջև ծառացած խնդիրները:

Ըստ ռուս տնտեսագետ Մ.Պիսկոտինի՝ «բյուջե» տերմինը պետք է դիտարկել երեք տեսանկյունից՝ տնտեսական, նյութական և իրավական: Որպես տնտեսական կատեգորիա բյուջեն տնտեսական հարաբերությունների ամբողջություն է, որոնք կապված են պետական և տեղական ինքնակառավարման մարմինների ֆինանսական ռեսուրսների ձևավորման և օգտագործման հետ: Նյութական իմաստով բյուջեն դիտարկվում է որպես ֆինանսական ռեսուրսների կենտրոնացված ֆոնդ, որն անհրաժեշտ է պետական ծախսերի իրականացման համար: Իրավական տեսանկյունից բյուջեն դիտարկվում է որպես «պետական տնտեսական գործունեության պլան», «ֆինանսական ծրագիր»: Այն ծառայում է որպես պետական և տեղական

ինքնակառավարման մարմինների ֆինանսական գործունեության իրականացման համար գլխավոր իրավական ակտ:[1]

Ըստ Տ. Պոզդնյակովայի՝ բյուջեների միջոցով ձևավորվում են համապատասխան պետական կամ տեղական կազմավորման դրամական ֆոնդերը, որոնք ապահովում են վերջինիս ընդհանուր նշանակության խնդիրների լուծումը, ֆինանսական հիմք են ստեղծում պետական իշխանության և տեղական ինքնակառավարման մարմինների գործառույթների իրականացման համար:[2]

Լ. Դրոբոզինան բյուջեն սահմանում է որպես «դրամական միջոցների հիմնական կենտրոնացված ֆինանսական ռեսուրս»:[3] Ըստ տնտեսական բովանդակության՝ պետական բյուջեն կարելի է բնութագրել որպես դրամական հարաբերություններ, որոնք ծագում են պետության և իրավաբանական ու ֆիզիկական անձանց միջև ազգային եկամտի վերաբաշխման առիթով՝ պետական կառավարման համակարգի սոցիալ-մշակութային և այլ միջոցառումների ֆինանսավորման համար նախատեսված բյուջետային միջոցների ձևավորման և օգտագործման հետ կապված: Բյուջեի շնորհիվ պետությունը հնարավորություն է ստանում ֆինանսական ռեսուրսները կենտրոնացնելու տնտեսական և սոցիալական զարգացման առումով որոշիչ տեղամասերում:[4]

Ըստ Ա. Ջանջուղազյանի՝ բյուջեն պայմանականորեն առանձնացված որևէ միավորի՝ մարդու, ընտանիքի, կոլեկտիվի, կազմակերպության, համայնքի և, վերջապես, պետության ֆինանսական կամ, այլ կերպ ասած, դրամական միջոցների ձևավորման և ծախսման ծրագիր է: Այսպիսի ընդհանրական սահմանումը հիմք է տալիս ենթադրելու, որ անկախ մեր ցանկությունից կամ բյուջեի լինել-չլինելու մասին մտածելուց, մենք անընդհատ հարկադրված ենք լինում բյուջեի հետ կապված որոշումներ կայացնել:[5]

Տարբեր երկրների բյուջեներն ունեն իրենց առանձնահատկությունները, կառուցվածքը, գործունեությունը ապահովող նորմատիվ-իրավական դաշտը, այնուամենայնիվ, յուրաքանչյուր պետության բյուջեի կառուցվածքի հիմնական տարրերն են բյուջետային եկամուտները, բյուջետային ծախսերը, դեֆիցիտը կամ պրոֆիցիտը և այլն:

---

[1] *Տե՛ս* ***Бабкова Ю. Б.****, К ВОПРОСУ О СУЩНОСТИ БЮДЖЕТА https://cyberleninka.ru/article/n/k-voprosu-o-suschnosti-byudzheta, 340-343.*

[2] *Տե՛ս* ***Позднякова Т.*** *Финансы в системе государственного регулирования социально- экономических процессов, М., 2009, с. 97.*

[3] *Տե՛ս Общая теория финансов. Под ред. Л. Дробозиной, М., 1995, с. 32.*

[4] *Տե՛ս* ***Родионова В., Вавилов Ю., Гончаренко Л.*** *и др. Финансы, М., 1995, с. 252.*

[5] *Տե՛ս* ***Ջանջուղազյան Ա. Ս.,*** *Բյուջեների կատարման գործընթացը Հայաստանի Հանրապետությունում*

Բյուջետային եկամուտներն անվերադարձ կարգով, օրենսդրությանը համապատասխան, պետական և տեղական ինքնակառավարման մարմինների դրամական միջոցներն են:[1]

Բյուջեների եկամուտները գոյանում են հիմնականում սեփականության տարբեր ձևերին պատկանող և իրավաբանական անձ հանդիսացող բոլոր ձեռնարկությունների ու կազմակերպությունների կողմից կատարվող հարկային և ոչ հարկային վճարումների և մասամբ՝ բնակչությունից գանձվող հարկերի, տուրքերի ու վճարների հաշվին:

Քանի որ բյուջետային եկամուտների միջոցով են լուծվում հասարակության առջև ծառացած խնդիրները, ուստի իրականացրել ենք կոռելյացիոն-ռեգրեսիոն վերլուծություն ՀՀ բյուջետային եկամուտների և այլ մակրոտնտեսական ցուցանիշների միջև պատճառահետևանքային կապը բացահայտելու նպատակով: Կոռելյացիոն-ռեգրեսիոն վերլուծությունը կարևոր նշանակություն ունի տնտեսության մեջ տարբեր երևույթների բնութագրման և իրար վրա ազդող գործոնների միջև կապի հայտնաբերման համար:

Հաշվի առնելով ՀՀ ֆինանսների նախարարության հրապարակած պաշտոնական տվյալները՝ վերլուծության համար օգտագործել ենք հետևյալ ցուցանիշները՝

1. y արդյունքային փոփոխական – պետական բյուջեի եկամուտներ,
2. x անկախ փոփոխական – պետական պարտք:

Ռեգրեսիոն հավասարման կառուցման համար անհրաժեշտ ելակետային տվյալները ներկայացված են աղյուսակ 1-ում:

Աղյուսակ 1. ՀՀ-ում պետական բյուջեի եկամուտների կախյալ փոփոխականի վրա անկախ փոփոխականի ազդեցության գնահատման ելակետային տվյալները 2007-2020թթ. (մլրդ դրամ)

Տարիները	Պետական բյուջեի եկամուտները (y)	Պետական պարտքը (x)
2007	588,0	516,2
2008	785,4	584,6
2009	690,0	1270,7
2010	780,4	1379,3
2011	880,9	1592,7
2012	946,2	1764,4
2013	1071,4	1861,3
2014	1144,8	2109,6
2015	1167,7	2456,3

[1] *Տե՛ս «Բյուջետային համակարգի մասին» ՀՀ օրենք, ընդ. 24.06.1997, հոդված 1,2:*

2016	1171,1	2875,6
2017	1237,8	3279,6
2018	1308,3	3348,6
2019	1496,5	3512
2020	1560,7	4164,3

Արդյունքային և գործոնային ցուցանիշի փոխկապվածությունը բացահայտելու նպատակով որոշված է կոռելյացիայի գործակիցը, որը ցույց է տալիս, որ կապը պետական բյուջեի եկամուտների և պետական պարտքի միջև շատ ուժեղ է և ուղիղ (0,958032)[1]:

Հաշվարկների արդյունքում ստացված գծային կապի ռեգրեսիայի հավասարումը ընդունել է հետևյալ տեսքը՝

$$y_{1,2,3,\dots,k} = 506{,}4 + 0{,}252x \qquad (1):$$

Կառուցված ռեգրեսիոն հավասարման փոփոխականների կշռային ազդեցությունը հետևյալն է՝ a = 0.3953, ինչը նշանակում է, որ պետական պարտքի միջին հաշվով 1 միավորով աճը պետական բյուջեի եկամուտները ավելացնում է 0.252 միավորով:

Բազմակի ռեգրեսիայի հավասարման կարևորության գնահատումն իրականացվում է Ֆիշերի վիճակագրի հիման վրա՝ ստուգելով հավասարության զրոյական որոշման գործակցի վարկածը:

Եթե $F>F_{\text{վիճակագիր}}$, ապա դետերմինացիայի գործակիցը վիճակագրական առումով նշանակալի է, և ռեգրեսիայի հավասարումը վիճակագրորեն հուսալի է (այսինքն, b_i գործակիցները համատեղ նշանակալի են).

F=134.031, իսկ $F_{\text{վիճակագիր}}$=4,75

$F>F_{\text{վիճակագիր}}$, հետևաբար դետերմինացիայի գործակիցը վիճակագրական առումով նշանակալի է, և ռեգրեսիայի հավասարումը վիճակագրորեն հուսալի է:

Բարձրորակ ռեգրեսիայի մոդել կառուցելու կարևոր նախադրյալ է բոլոր դիտարկումներում շեղման արժեքներից պատահական շեղումների արժեքների անկախությունը: Սա ապահովում է ցանկացած շեղման և, մասնավորապես, հարակից շեղումների միջև փոխկապակցվածության բացակայությունը:

Եթե ավտոկոռելյացիայի գործակիցը՝ $r_{ei} < 0.5$, ապա հիմք ունենք պնդելու, որ ավտոկոռելացիան բացակայում է:

Ավտոկոռելյացիայի աստիճանը որոշելու համար ստուգենք ավտոկոռելացիայի գործակցի նշանակությունը օգտագործելով ստանդարտ սխալի չափանիշը՝ S_{eY}=0,267:

---

[1] *Հոդվածում ներկայացված բոլոր հաշվարկներն իրականացվել են https://math.semestr.ru/regress/corel.php կայքում տեղակայված ծրագրերի և «MS Excel-ի анализ данных» գործիքի միջոցով*

Եթե առաջին կարգի ավտոկոռելյացիայի գործակից r_1-ը գտնվում է հետևյալ միջակայքում՝ $-2.56 * 0.267 < r_1 < 2.56 * 0.267$, ապա կարելի է ենթադրել, որ ավտոկոռելացիան բացակայում է:

Մեր օրինակում ավտոկոռելյացիայի գործակիցը՝ $r_1=0,059$

Քանի որ $-0.684 < r_1 = 0.0579 < 0.684$, հետևաբար ավտոկոռելյացիա չկա:

Կառուցած ռեգրեսիոն հավասարման հիմնական արդյունքերը ներկայացված են աղյուսակ 2-ում:

Աղյուսակ 2. Կոռելյացիոն-ռեգրեսիոն վերլուծության ռեգրեսիոն հավասարման հիմնական արդյունքները

Ցուցանիշը	Արդյունքը
Կոռելյացիայի գործակիցը	0,958
Հատկանիշների միջև կապը	Շատ ուժեղ
Դետերմինացիայի բազմակի գործակիցը (r^2)	0,919
Գծային կապի ռեգրեսիայի հավասարումը	$y_{1,2,3,...,k} = 0,252x + 506,4$
Ապրոքսիմացիայի միջին սխալը	7,32 %
Ստանդարտ սխալը	87,7 %
Դիտարկումների թիվը	14

(1) Գծային կապի ռեգրեսիայի հավասարման որակը գնահատվում է լավ:

Որպեսզի ցույց տանք, թե մեկ փոփոխականի աճը ինչքանով է կապված մյուսի հետ, ներկայացնենք գծային տրենդի գրաֆիկը: Կապը գծային է, քանի որ ակնկալվում է, որ մեկ փոփոխականի ֆիքսված աճը կտանի մյուս փոփոխականի ֆիքսված աճին:

Գծապատկեր 1. Գծային տրենդի գրաֆիկը[1]

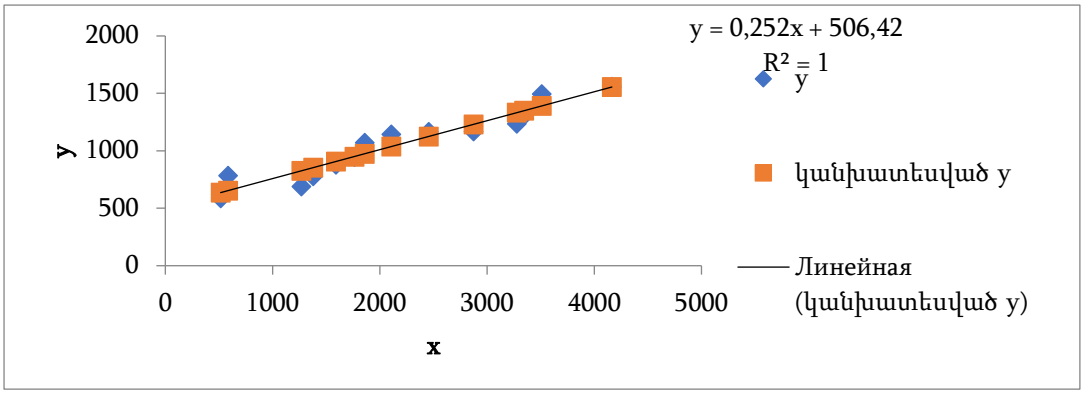

[1] *Գծապատկերը կառուցվել է «MS Excel-ի анализ данных» գործիքի տվյալների հիման վրա*

Այսպիսով, կարող ենք փաստել, որ մեր կողմից կառուցված ռեգրեսիոն հավասարման որակը գնահատվում է լավ, այսինքն՝ դիտարկված ցուցանիշները սերտորեն փոխկապակցված են միմյանց հետ, ինչը նշանակում է, որ մեկի աճի դեպքում մյուսը ևս աճում է. և հակառակը, մեկի նվազման դեպքում մյուսը ևս նվազում է, մասնավորապես, պետական պարտքի միջին հաշվով 1 միավորով աճը պետական բյուջեի եկամուտներն ավելացնում է 0,252 միավորով:

Հարկ է ընդգծել, որ ՀՀ օրենսդրության համաձայն, պետական պարտքի կառավարման նպատակով յուրաքանչյուր տարվա կառավարության *պարտք/ՀՆԱ* հարաբերակցությունը չպետք է գերազանցի 60%-ը, ինչը սակայն վերջին տարիներին չի պահպանվում: Դա բացասական երևույթ է, որը խոսում է ՀՀ հանրային ֆինանսական ոլորտում առկա լուրջ հիմնախնդիրների, ինչպես նաև օտարերկրյա կրեդիտորներից մեծ կախվածության մասին:[1]

2020թ. մարտահրավերներով լի տարի էր ինչպես աշխարհի, այնպես էլ ՀՀ համար: Համավարակով առաջացած ֆինանսական և տնտեսական մարտահրավերներին գումարվեց նաև սեպտեմբերին հայ ժողովրդի դեմ սանձազերծված արցախյան պատերազմը, որի արդյունքում հայկական կողմն ունեցավ թե՛ մարդկային, թե՛ ֆինանսական ահռելի և անդառնալի կորուստներ: Արդյունքում պետական բյուջեի պլանավորված ցուցանիշները ունեցել են էական շեղումներ:

Գծապատկեր 2-ում ներկայացված են 2016-2021թթ. ՀՀ պետական բյուջեի ամփոփ ցուցանիշները: Նշված ժամանակահատվածում դեֆիցիտի ամենաբարձր ցուցանիշը գրանցվել է 2021 թվականին՝ արտացոլելով արցախյան պատերազմի ազդեցությունները 2021թ. բյուջեի վրա:

2020թ. հարկային եկամուտների և պետական տուրքերի գծով փաստացի եկամուտները 5,4%-ով նվազել են նախորդ տարվա նույն ցուցանիշից: Նվազման հիմնական պատճառ են հանդիսացել համավարակի և Արցախյան երրորդ պատերազմի հետևանքով տնտեսական ակտիվության անկումը, ներմուծումների և արտահանումների կրճատումը, խոցելի տնտեսական ոլորտների իրացման շրջանառությունների և աշխատատեղերի կրճատումը, ինչպես նաև համավարակի հետևանքով սահմանված արտոնությունները:

[1] *Տե՛ս ՀՀ Օրենքը պետական պարտքի մասին, ՀՕ-78 Ն, հոդված 5.6:*

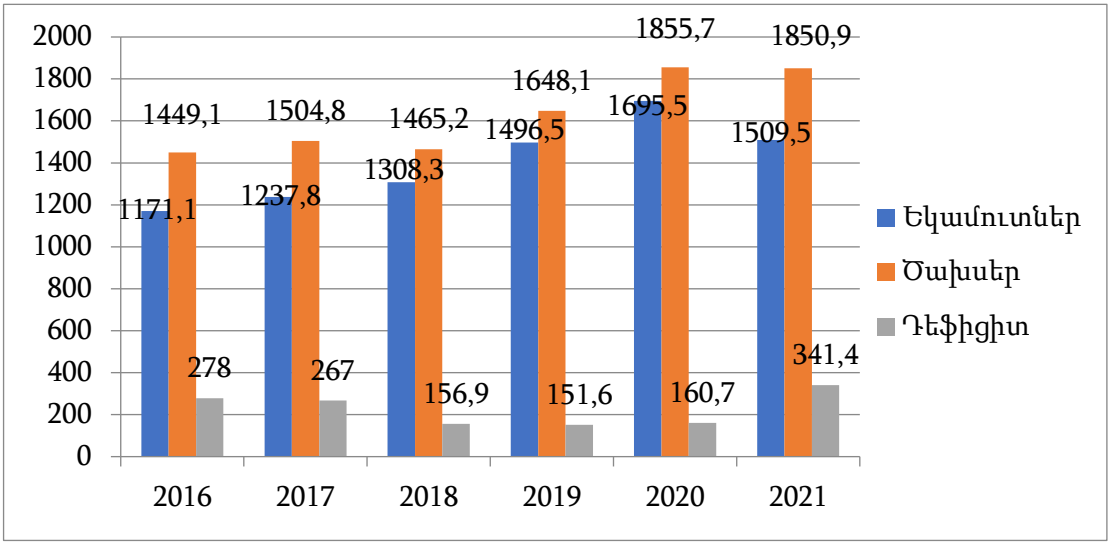

Գծապատկեր 2. ՀՀ պետական բյուջեի եկամուտները, ծախսերը և դեֆիցիտը 2016-2021թթ., մլրդ դրամ[1]

ՀՀ բյուջետային եկամուտների կառուցվածքում բոլոր տարիների բյուջեների եկամտային մասերի ձևավորման գլխավոր աղբյուրը եղել են հարկային եկամուտները: Գծապատկեր 3-ում ներկայացնենք ՀՀ պետական բյուջեի եկամուտների կառուցվածքում հինգ խոշոր եկամտատեսակները 2016-2020թթ. ընթացքում: 2020 թվականին ԱԱՀ-ի և եկամտային հարկի գծով եկամուտները ավելացել են նախորդ տարիներին համեմատ: Շահութահարկի գծով մուտքերի վրա ազդող հիմնական բացասական գործոններից է հանդիսացել COVID-19 կորոնավիրուսի համավարակի հետևանքով շահութահարկի կանխավճարների գծով արտոնությունների սահմանումը: Ակցիզային հարկի գծով ընդհանուր մուտքերի վրա բացասական նպաստումն են ունեցել մաքսային մարմինների կողմից գանձված ակցիզային հարկի մուտքերը, ինչպես նաև ՀՀ հարկային օրենսգրքի 88-րդ հոդվածով նախատեսված 2020թ. հունվարի 1-ից հետո գործող կարգավորումները: Մասնավորապես՝ 2020թ. հունվարի 1-ից ակցիզային հարկով հարկման բազան համարվում է միայն ապրանքի քանակը (ծավալը): Մաքսատուրքերի գծով ընդհանուր նվազումը հիմնականում պայմանավորված է COVID-19 կորոնավիրուսի համավարակի հետևանքով համաշխարհային տնտեսական ակտիվության նվազմամբ:

[1] *2016-2021թթ. պետական բյուջեի մասին ՀՀ օրենքները*

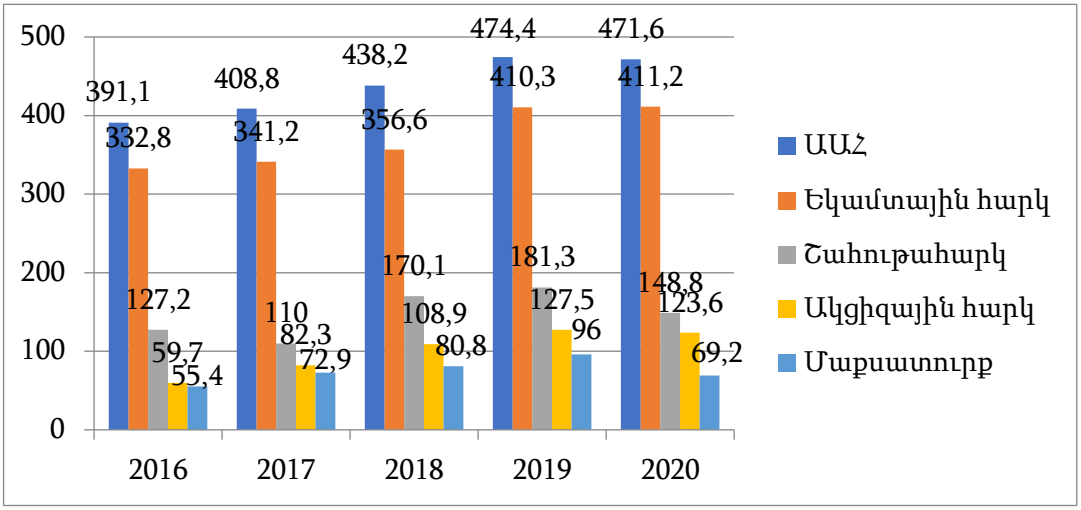

Գծապատկեր 3. ՀՀ պետական բյուջեի եկամուտների կառուցվածքում հինգ խոշոր եկամտատեսակները 2016-2020թթ., մլրդ դրամ[1]

Քանի որ բյուջեի եկամուտների կառուցվածքում գերակշիռ մասը կազմում են հարկային եկամուտները, ուստի անհրաժեշտ է ուսումնասիրել հարկեր/ՀՆԱ հարաբերակցությունը ՀՀ-ում: Հարկային համակարգի արդյունավետության կարևորագույն ցուցանիշներից է հարկեր/ՀՆԱ հարաբերակցության մակարդակը : Հարկերի հավաքագրման տեսանկյունից ամենակարևոր առաքելությունը տնտեսական աճով պայմանավորված հարկային եկամուտներ ապահովելն է և ստվերի կրճատման հաշվին հարկային եկամուտների աճը :

Հարկեր/ՀՆԱ ցուցանիշի վերջին տարիների էական բարելավումը պայմանավորվել է ՀՀ կառավարության ստվերի դեմ իրականացվող պայքարով, հարկային վարչարարության բարելավմամբ և 2018-2020թթ. ավտոմեքենաների ներմուծման ծավալների կտրուկ աճով: Արտակարգ իրավիճակների պայմաններում հարկային կարգապահությունը ևս անկում է ապրում, սակայն հարկ վճարողների իրավագիտակցության և պետական եկամուտների կոմիտեի իրականացրած հարկային վարչարարության շնորհիվ 2020 թվականին նախորդ տարվա համեմատությամբ գրանցվել է *հարկեր/ՀՆԱ* հարաբերակցության ցուցանիշի 0,1 տոկոսային կետով աճ (Գծապատկեր 4):

[1] *Գծապատկերը կառուցվել է հեղինակի կողմից, հիմքը՝ ՀՀ պետական եկամուտների կոմիտեի պաշտոնական կայքէջի տվյալները, www.petekamutner.am*

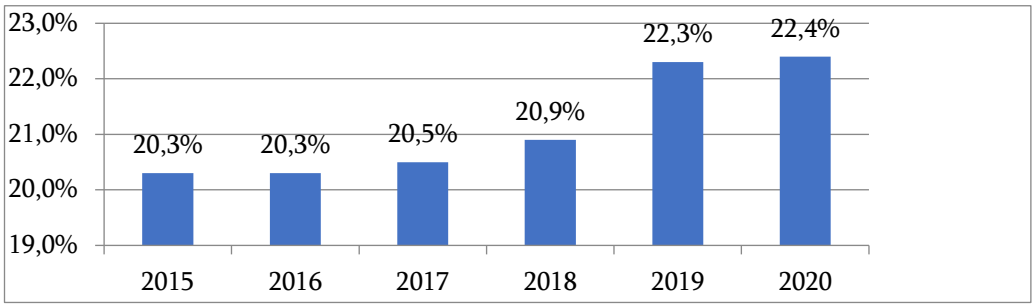

Գծապատկեր 4. Հարկեր/ՀՆԱ հարաբերակցությունը 2015-2020թթ. ՀՀ-ում[1]

Համեմատության համար ներկայացրել ենք նաև որոշ երկրների *հարկեր/ՀՆԱ* հարաբերակցությունը, որն արտացոլված է գծապատկեր 5-ում :

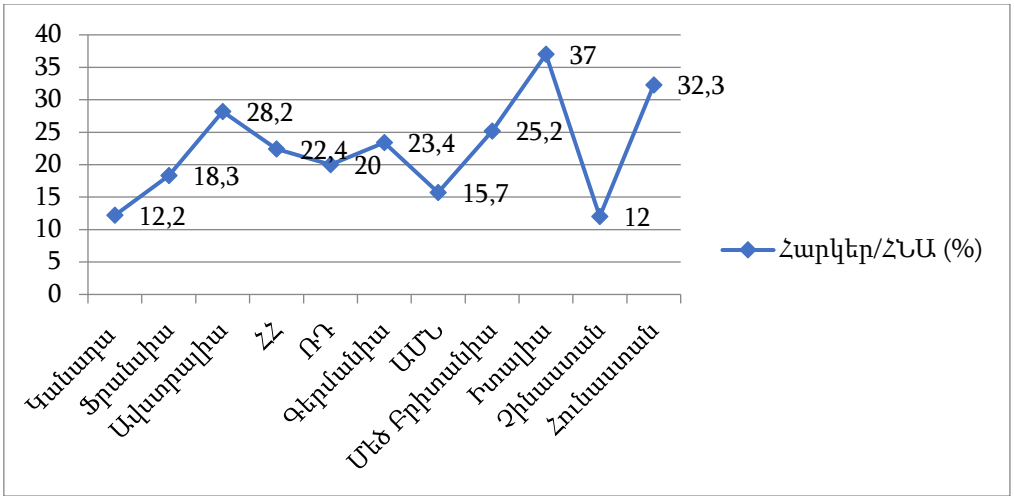

Գծապատկեր 5. 2020թ. Հարկեր/ՀՆԱ հարաբերակցությունը տարբեր երկրներում[2]

Գծապատկերի տվյալներից երևում է, որ *հարկեր/ՀՆԱ* հարաբերակցության ամենաբարձր ցուցանիշը գրանցվել է Իտալիայում, իսկ ամենացածրը՝ Չինաստանում: Հայաստանում *հարկեր/ՀՆԱ* ցուցանիշի արժեքը մոտ է ՌԴ-ում, Գերմանիայում արձանագրված ցուցանիշների արժեքին:

Համավարակի և պատերազմի բացասական հետևանքները վերացնելու նպատակով ՀՀ Կառավարությունն իրականացնում է մի շարք միջոցառումներ, մասնավորապես.

- Հարկի վճարումը սահմանված ժամկետներից ուշացնելու դեպքում ժամկետանց յուրաքանչյուր օրվա համար տույժի չափը սահմանվեց 0.04 տոկոս՝ մինչ այդ սահմանված 0,075 տոկոսի փոխարեն:

---

[1] *ՀՀ պետական բյուջեի կատարման հաշվետվություններ՝ 2015-2020թթ.:*

[2] *Գծապատկերը կառուցվել է միջազգային Ceicdata տեղեկատվական հարթակի տվյալների հիման վրա՝ https://www.ceicdata.com, մուտք՝ 28.10.2021թ.:*

- Ընթացիկ հարկային տարվա յուրաքանչյուր եռամսյակի համար շահութահարկի կանխավճարների չափերը սահմանվել են նախորդ հարկային տարվա շահութահարկի գումարի 20%-ով հաշվարկվող գումարի և նախորդ եռամսյակի ընթացքում ստացված եկամուտների 2%-ով հաշվարկվող գումարի նվազագույնի չափով: Հարկ վճարողներն ազատվել են նաև 2020թ. 2-րդ եռամսյակի համար շահութահարկի կանխավճարների հաշվարկման և վճարման պարտավորությունից:
- 2020թ. հուլիսի 1-ից 2021թ. դեկտեմբերի 31-ն ընկած ժամանակահատվածում ներմուծվող կամ ձեռք բերվող (կառուցվող, մշակվող) հիմնական միջոցների ամորտիզացիոն նվազագույն ժամկետը սահմանվել է հարկ վճարողի հայեցողությամբ, բայց ոչ պակաս, քան մեկ տարին:
- Հարկ վճարողի գույքի արգելադրման մասով չկատարված հարկային պարտավորությունների չափը սահմանվել է 1 միլիոն 500 հազար դրամ՝ 500 հազար դրամի փոխարեն:
- Մինչև 2024 թվականի դեկտեմբերի 31-ը ներառյալ շահութահարկի վճարումից ազատվում են գյուղատնտեսական արտադրանքի արտադրությամբ զբաղված շահութահարկ վճարողները՝ իրենց կողմից գյուղատնտեսական արտադրանքի իրացումից ստացվող եկամտի, ինչպես նաև այլ ակտիվների իրացումից ստացվող և այլ եկամուտների մասով, եթե այլ ակտիվների իրացումից ստացվող և այլ եկամուտների տեսակարար կշիռը համապատասխան հարկային տարվա համախառն եկամտի մեջ չի գերազանցում տասը տոկոսը:
- Հարկային գործակալը եկամտային հարկը հաշվարկում է ամսական հարկվող եկամտի նկատմամբ հետևյալ դրույքաչափերով.

1. 2020 թվականի հունվարի 1-ից՝ 23 տոկոս դրույքաչափով,
2. 2021 թվականի հունվարի 1-ից՝ 22 տոկոս դրույքաչափով,
3. 2022 թվականի հունվարի 1-ից՝ 21 տոկոս դրույքաչափով,
4. 2023 թվականի հունվարի 1-ից՝ 20 տոկոս դրույքաչափով:

Այսպիսով, բյուջետային եկամուտներն անվերադարձ կարգով, օրենսդրությանը համապատասխան, պետական և տեղական ինքնակառավարման մարմինների դրամական միջոցներն են: ՀՀ բյուջետային եկամուտների գլխավոր աղբյուր համարվող հարկային եկամուտների կառուցվածքում գերաշռում են ԱԱՀ-ն, եկամտային հարկը, շահութահարկը, ակցիզային հարկը և մաքսատուրքը: Բյուջետային եկամուտների և մակրոտնտեսական այլ ցուցանիշների միջև փոխկապվածության բացահայտման նպատակով իրականացված կոռելյացիոն-ռեգրեսիոն վերլուծության արդյունքում պարզվել է, որ կապը ՀՀ պետական բյուջեի եկամուտների և պետական պարտքի միջև շատ ուժեղ է, իսկ ռեգրեսիայի հավասարման որակը՝ լավ: 2020թ. տարածված համավարակը և սեպտեմբերի 27-ին սկսած Արցախյան երրորդ պատերազմը իրենց բացասական ազդեցությունն են

ունեցել ինչպես ՀՀ և ԱՀ ողջ ֆինանսական համակարգի, այնպես էլ բյուջետային եկամուտների հավաքագրման գործում: Պատերազմի բացասական հետևանքները վերացնելու նպատակով ՀՀ Կառավարությունը սահմանել է մի շարք հարկային արտոնություններ, որոնք նպատակաուղղված են ձեռնարկատիրական գործունեության աջակցությանը, ներդրումների խթանմանը, հետևաբար նաև՝ տնտեսական աճին:

Գրականություն

1. Ջանջուղազյան Ա. Ս., Բյուջեների կատարման գործընթացը Հայաստանի Հանրապետությունում:
2. **Քթոյան Ա., Խաչիկյան Ս., Մովսիսյան Մ., Հակոբյան Կ.**, Տնտեսագիտական խնդիրների վիճակագրական վերլուծությունը SPSS փաթեթի գործադրմամբ: Հայաստանի պետական տնտեսագիտական համալսարանի Եղեգնաձորի մասնաճյուղ, Եղեգնաձոր, 2015:
3. «Բյուջետային համակարգի մասին» ՀՀ օրենք, ընդ. 24.06.1997, հոդված 1, 2:
4. ՀՀ պետական բյուջեի մասին օրենքները՝ 2010թ..-ից մինչև 2019թ.:
5. 2021-2023թթ. ՀՀ պետական միջնաժամկետ ծախսերի ծրագիր:
6. 2021-2023թթ. ՀՀ պետական միջնաժամկետ ծախսերի ծրագիր:
7. 2016-2021թթ. պետական բյուջեի մասին ՀՀ օրենքները:
8. ՀՀ օրենքը պետական պարտքի մասին, ՀՕ-78 Ն:
9. ՀՀ պետական եկամուտների կոմիտեի պաշտոնական կայքէջ, www.petekamutner.am
10. ՀՀ պետական բյուջեի կատարման հաշվետվություններ՝ 2015-2020թթ.:
11. **Бабкова Ю. Б.,** К ВОПРОСУ О СУЩНОСТИ БЮДЖЕТА https://cyberleninka.ru/article/n/k-voprosu-o-suschnosti-byudzheta
12. Общая теория финансов. Под ред. **Л. Дробозиной**, М., 1995.
13. **Позднякова Т.,** Финансы в системе государственного регулирования социально- экономических процессов, М., 2009
14. **Родионова В., Вавилов Ю., Гончаренко Л.** и др. Финансы, М., 1995.

Հոդվածը տպագրության է երաշխավորել խմբագրական խորհրդի անդամ, տ.գ.դ. Թ.Ն.Մանասերյանը:

ՀՏԴ 336.7
Տնտեսագիտություն

Արմեն ՂԱԶԱՐՅԱՆ
ՀՊՏՀ տնտեսական ինֆորմատիկայի և տեղեկատվական համակարգերի ամբիոնի դոցենտ, տ.գ.թ.
էլ.հասցե:armenghazaryan@mail.ru

ՎԱՐԿԱՅԻՆ ՍՔՈՐԻՆԳԻ ԵՎ ԱՆՁԻ ՆՈՒՅՆԱԿԱՆԱՑՄԱՆ ՀԱՎԵԼՎԱԾՆԵՐԻ ՆԱԽԱԳԾՈՒՄԸ ՄԵՔԵՆԱՅԱԿԱՆ ՈՒՍՈՒՑՄԱՄԲ

Հոդվածում առաջարկվել է բանկի հաճախորդների վարկունակության կանխատեսման ալգորիթմ՝ ինչպես մեքենայական ուսուցման առանձին մոդելների, այնպես էլ դրանց համադրության հիման վրա: Բացի դրանից, մշակվել են վարկային սքորինգի և անձի նույնականացման հավելվածներ՝ մեքենայական ուսուցման կիրառմամբ:

Բանալի բառեր՝ հաճախորդների վարկունակության, մեքենայական ուսուցման մեթոդներ, արհեստական բանականություն, լոգիստիկ ռեգրեսիա, արհեստական նեյրոցանց:

А. Казарян

ПРОГНОЗ КРЕДИТОСПОСОБНОСТИ КЛИЕНТОВ НА ОСНОВЕ МЕТОДОВ МАШИННОГО ОБУЧЕНИЯ

В статье был предложен алгоритм прогнозирования кредитоспособности клиентов банка как с использованием отдельных моделей машинного обучения, так и с применением их комбинации.Кроме того, разработаны приложения для кредитного скоринга и идентификации личности с применением машинного обучения:

Ключевые слова:: кредитоспособность клиентов, методы машинного обучения, искусственный интеллект, логистическая регрессия, искусственный нейросеть.

A. Ghazaryan

DESIGNING APPLICATIONS FOR CREDIT SCORING AND IDENTITY IDENTIFICATION WITH MACHINE LEARNING

The article proposes an algorithm for predicting the creditworthiness of bank customers both using separate machine learning models and using a combination of them. In addition, applications for credit scoring and identity identification using machine learning have been developed:

Key words: customer creditworthiness, machine learning methods, artificial intelligence, logistic regression, artificial neural network:

Մեր աշխատանքի նպատակն է կատարելագործելը հաճախորդների վարկունակության կանխատեսման մեթոդաբանությունն, կայացնել վարկի տրամադրման վերաբերյալ և բանկում ներդնել հաճախորդի բիոմետրիկ նույնականացման գործընթաց՝ կիրառելով արհեստական բանականության տեխնոլոգիաները:

Վարկային ծառայությունների ոլորտում, շուկայական մրցակցության աճի հետ կապված, վարկունակության գնահատման առանձին տարրերի մշակումը և վարկային ռիսկի ճշգրիտ որոշումը համարվում են արդիական խնդիր: Բացի դրանից, բանկերում առցանց ծառայությունների ներդրմանը զուգընթաց նվազում է հաճախորդի բանկ այցելելու հաճախականությունը, նպաստում սպասարկման ծախսերի կրճատմանը, ծառայությունների որակի բարելավմանը: Սակայն առցանց գործարքների մեծ մասի համար (քարտի կամ վարկի համար դիմելիս, հաշիվ բացելիս և այլն) հաճախորդից պահանջվում է անցնել բիոմետրիկ նույնականացման գործընթաց:Այս խնդիրը լուծելու համար այսօր բազմաթիվ միջազգային բանկեր արդեն կիրառում են արհեստական բանականության տեխնոլոգիաները:

Մեր կողմից մշակված՝ դեմքի ճանաչման մոդելը հնարավորություն է տալիս համեմատել հաճախորդի՝ այդ պահին արված նկարը անձնագրի նկարի հետ: Մոդելի կառուցման համար օգտագործվել են Python ծրագրավորման լեզվի dlib, openCV գրադարանները: Ստեղծված վեբ հավելվածի միջոցով օգտատերը նախ կարողանում է իր համակարգչի տեսախցիկով ինքնանկար անել, այնուհետև նաև վերբեռնել իր լուսանկարը: olib գրադարանի դեմքի ճանաչման գործիքը մարդու նկարը տեղավորում է 128 չափանի վեկտորական տարածությունում, որտեղ նույն անձի լուսանկարները միմյանց մոտ են գտնվում, իսկ տարբեր անձանցը՝ հեռու[1]: Այնուհետև հաշվարկվում է էվկլիդյան հեռավորությունը, եթե այն փոքր է 0,1–ից, կանխատեսումը դրական արդյունք է տալիս, հակառակ դեպքում՝ բացասական:

Ստորև մանրամասն քննենք նաև մեր կողմից ստեղծված մեկ այլ հավելված՝ մեքենայական ուսուցման ալգորիթմների վրա կառուցված վարկառուի վարկունակության գնահատման մոդելը:

Վարկային սքորինգը արժեքավոր գործիք է բարելավելու համար ֆինանսական ռեսուրսների արդյունավետությունն ու հասանելիությունը (ֆիզիկական անձանց, փոքր և միջին ձեռնարկություններին): Լավ մշակված սքորինգային մոդելն օգնում է ֆինանսական կառույցներին՝ նվազեցնելու ֆինանսական ռիսկերը և ճիշտ բաշխելու ֆինանսական ռեսուրսները:

Վարկային սքորինգի համար կիրառվող մեթոդները վերջին տարիներին ինչպես քանակով, այնպես էլ բարդության աստիճանով մեծ աճ են գրանցել: Դրանք ներառում են ինչպես ավանդական վիճակագրական, այնպես էլ նորարարական մեթոդներ, ինչպիսիք են՝ արհեստական բանականությունը, ներառյալ մեքենայական ուսուցումը (պատահական անտառ, gradient boosting և

[1] http://dlib.net/face_recognition.py.html

խորը նեյրոնային ցանցեր)[1]: Ի տարբերություն ավանդական մեթոդների՝ մեքենայական ուսուցման վրա հիմնված վարկային սքորինգի մոդելներն իրականացնում են տվյալների մանրազնին գնահատում և ներառում այնպիսի տվյալներ, որոնք հաճախ կարող են ավանդական մեթոդի ժամանակ թվալ անկարևոր և ընդհանրաես չներառվել: Նորարարական մեթոդները նաև ինքնակատարելագործվելու հնարավորություն ունեն տվյալների բազա նոր տվյալների մուտքագրման դեպքում. հատկանիշ, որը բացակայում է ավանդական մեթոդների դեպքում:

Ստորև կներկայացնենք մեքենայական ուսուցման վրա հիմնված վարկային սքորինգի մոդել: Որպես ուսուցման հիմնական ձև՝ օգտագործվել է անսամբլ ուսուցումը (Ensemble learning): Որպես գործիք կիրառվել է Python ծրագրավորման լեզուն, մասնավորապես՝ հետևյալ հիմնական գրադարանները՝ sklearn, imblearn, pandas, numpy: Վարկային տվյալները (493 520), որոնք օգտագործվել են մոդելի ուսուցման համար, վերցված են բաց հանրային ռեսուրսից՝ Kaggle ինտերնետային կայքից[2]: Մշակվել է վարկային սքորինգի մոդել, յուրաքանչյուր մուտքագրվող վարկառուի տվյալներին համապատասխան կայացվում է որոշում վարկի տրամադրման վերաբերյալ՝ տալով դրական կամ բացասական եզրակացություն: Արդյունքները ցուցադրելու համար մշակվել է վեբ հավելված (Web application):

Արհեստական բանականությունը ներառում է բազմաթիվ տեսություններ, մեթոդներ և տեխնոլոգիաներ: Մեքենայական ուսուցումն արհեստական բանականության ենթաբաժին է: Այն ավտոմատացնում է վերլուծական մոդելի կառուցումը: Մեքենայական ուսուցումը օգտագործում է մեթոդներ նեյրոնային ցանցերից, վիճակագրությունից, գործառնությունների հետազոտությունից և ֆիզիկայից՝ գտնելու համար տվյալներում թաքնված տեղեկատվությունը/ճշմարտությունը՝ առանց հստակ ծրագրավորված լինելու, թե որտեղ նայել, փնտրել կամ ինչ եզրակացնել[3]:

Անսամբլ ուսուցումը մեքենայական ուսուցման պարադիգմ է, որտեղ բազմաթիվ մոդելներ (որոնք հաճախ անվանում են «թույլ սովորողներ») վերապատրաստվում են նույն խնդիրը լուծելու համար և համատեղվում՝ ավելի լավ արդյունքներ ստանալու համար: Հիմնական վարկածն այն է, որ երբ թույլ մոդելները ճիշտ են զուգորդվում, ապա կարող են բերել առավել ճշգրիտ և /կամ ուժեղ մոդելների: Այն հիմնված է այն ենթադրության վրա, որ յուրաքանչյուր մոդել դիտարկում է տվյալները տարբեր տեսանկյուններից՝ վեր հանելով ճշմարտության միայն մի մասը: Այնուհետև միավորելով լավ կատարողական ունեցող մոդելները, որոնք վարժեցվել են միմյանցից անկախ, կբերեն ճշմարտության մեծ մասի բացահայտմանը առավել քան մեկ մոդելը: Ուստի, սա

---

[1] *The World Bank Group, Credit Scoring Approaches Guidelines, 2019* *http://pubdocs.worldbank.org/en/935891585869698451/CREDIT-SCORING-APPROACHES-GUIDELINES-FINAL-WEB.pdf*

[2] *https://www.kaggle.com/wordsforthewise/lending-club*

[3] *SAS, 2019, https://www.sas.com/en_us/insights/analytics/what-is-artificial-intelligence.html*

կհանգեցնի առավել ճշգրիտ կանխատեսումների և առավել քիչ սխալների: Մոդելների քանակի ավելացմանը զուգահեռ աճում է անսամբլ մոդելի կատարողականը: Եվ պետք է ընտրել մոդելներն այնքան տարբեր, ինչքան հնարավոր է: Սա փոքրացնում է մոդելների միջև կոռելյացիան և հանգեցնում անսամբլ մոդելի կատարողականի բարձրացմանը:

Տարբեր անսամբլ մեթոդները կառուցում են մոդելների համախմբությունը տարբեր կերպ: Ստորև ներկայացնենք հաճախ կիրառվող մեթոդները.

- Բլենդինգ (Blending)՝ բոլոր մոդելների կանխատեսումների միջինացում[1],
- Բագգինգ (Bugging)՝ տվյալների վարժեցվող հավաքածուի պատահական ենթաբազմությունների վրա միմյանցից անկախ մոդելների կառուցում, դրանց անհատական կանխատեսումների միջինացում՝ որպես վերջնական կանխատեսում,
- Բուսթինգ (Boosting)՝ մոդելների հաջորդական կառուցում այնպես, որ հաջորդ մոդելը սովորում է իր նախորդ մոդելից: Վերաուսուցման սխալից խուսափելու համար յուրաքանչյուր մոդել սովորում է նախորդ բոլոր մոդելների արդյունքների հիմքի վրա[2],
- Սթեքինգ (Stacking)՝ k բազային սովորողների կառուցում, դրանց արդյունքի տեղավորում մոդելում՝ վերջնական արդյունքի կանխատեսման համար[3]:

Մոդելավորման համար կիրառվել է անսամբլ մոդելում բագգինգ մեթոդի երկու դասակարգիչ՝ Bagging Classifier-ը և RandomForestClassifier-ը: BaggingClassifier-ը՝ որպես միասնական մետագնահատիչ, ընդունում է որպես մուտքային տվյալ օգտատիրոջ կողմից սահմանված բազային գնահատիչը (base estimator), ինչպես նաև այլ պարամետրեր, որոնցով սահմանվում է պատահական ենթաբազմություններ կազմելու ռազմավարությունը[4]: Որպես բազային գնահատիչ պարամետրի արժեք՝ տրվում է RandomForestClassifier-ը: Պատահական անտառում անսամբլի յուրաքանչյուր ծառ կառուցված է վարժեցման հավաքածուի ենթահավաքածուի վրա: Հիմքում ընկած գաղափարն է աճեցնել մոտավորապես անկախ ծառերի մոդելների շարք, որոնք համատեղ ավելի լավ են աշխատում, քան մեկ ծառի մոդելը: Դասակարգման լուծումները և ռեգրեսիայի արժեքները այնուհետև տրվում են համապատասխանաբար բոլոր առանձին ծառերի «ձայների» մեծամասնությամբ կամ միջին կանխատեսումով:

Մոդելի ուսուցման համար օգտագործվել են տվյալների 80%-ը, իսկ վարժեցման՝ 20%-ը: Տվյալների հավաքածուն ներառում է հետևյալ հատկանիշները (features).

---

[1] *http://www.machinelearning.ru/wiki/images/5/56/Guschin2015Stacking.pdf*

[2] *https://neurohive.io/ru/osnovy-data-science/ansamblevye-metody-begging-busting-i-steking/*

[3] *https://dyakonov.org/2017/03/10/c%D1%82%D0%B5%D0%BA%D0%B8%D0%BD%D0%B3-stacking-%D0%B8-%D0%B1%D0%BB%D0%B5%D0%BD%D0%B4%D0%B8%D0%BD%D0%B3-blending/*

[4] *https://scikit-learn.org/stable/modules/ensemble.html*

- **Նպատակ՝** վարկի նպատակը (վարկային քարտ, կոնսոլիդացիա, վերանորոգում, անշարժ գույքի ձեռքբերում, շարժական գույք, խոշոր առք, էներգետիկ, բիզնես վարկ, առողջական, հանգիստ, հարսանեկան և այլն),
- **Տոկոսադրույք՝** վարկի տոկոսադրույքը,
- **Ամսական վճարումների մեծություն՝** վարկառուի կողմից վարկի հաստատումից հետո ամսական տրվող վճարների մեծությունը,
- **Տարեկան եկամուտ՝** վարկառուի տարեկան եկամտի մեծությունը,
- **Վարկ/եկամուտ հարաբերակցություն,**
- **Վարկային գնահատական՝** վարկառուի վարկային գնահատականը ըստ FICO համակարգի[1],
- **Վարկառուի հաշվեկշիռ,**
- **Վարկառուի հաշվեկշռի օգտագործման գործակիցը,**
- **Վերջին 6 ամիսների վարկառուի՝ վարկատուներին դիմելու քանակ,**
- **Վերջին 2 տարիներին 30 և ավելի օր ժամկետանց վարկեր ունենալու դեպքերի քանակ,**
- **Վարկային գրանցամատյանի մեջ բացասական նշումների քանակ:**

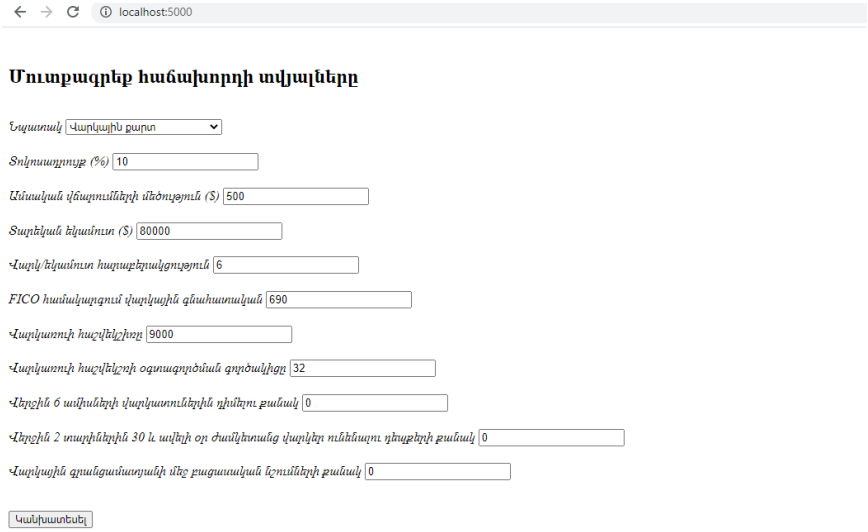

Ստեղծված վեբ հավելվածում, որը պարզ ինտերֆեյս է ստեղծում օգտագործողի համար, մուտքագրելով վարկառուի մասին տվյալները, որոնք համապատասխանում են վերը նշված տվյալների հավաքածուի

---

[1] *ՖԱՅԿՈ Սքորը (FICO® Score) սքորինգային համակարգ է, որը, վիճակագրական ուսումնասիրության և վերլուծության ենթարկելով հաճախորդի վարկային պատմությունը, տալիս է վարկառուի վարկային ռիսկի (վարկարժանության) թվային գնահատականը՝ որպես սպառողական կրեդիտավորման ռիսկի մակարդակի չափորոշման առանցքային գործիք: Հայաստանում այն մշակվել է «ԱՔՌԱ Քրեդիտ Ռեփորթինգ» ՓԲ և «Ֆեյր Այզաք Սերվիսիզ Լիմիթիդ» ընկերությունների կողմից:*
https://acra.am/?page_id=609&lang=hy

հատկանիշներին, օգտատերը ստանում է պատասխան վարկի տրամադրման մասին՝ դրական կամ բացասական։ Տվյալների մուտքագրումից հետո **կանխատեսել** ստեղնի սեղմամբ տվյալները փոխանցվում են Front End-ից դեպի Back End, որտեղ կանչվում է համապատասխան մոդելի կանխատեսման ֆունկցիան և որպես արդյունք վերադարձվում է արժեք՝ 1 կամ 0։ 1 արժեքի դեպքում օգտատերը տեսնում է կանխատեսման դրական արդյունք, 0 արժեքի դեպքում՝ բացասական։ Բոլոր վարկառուների տվյալները պահպանվում են տվյալների բազայում։

Այս ալգորիթմը թույլ է տալիս օգտագործել ինչպես առանձին մոդելներ, այնպես էլ դրանց համակցությունները։ Դիտարկվող մոտեցման մեջ նաև առաջարկվում է անցկացնել նախնական տվյալների վերլուծություն (դիսկրետացում, վարկառուի վիճակագրորեն նշանակալի բնութագրերի որոնում) և օգտագործել որակի ընտրության տարբեր չափանիշներ՝ օպտիմալ կառուցվածքը ստանալու համար։ Ստացված արդյունքների հիման վրա՝ բանկի հաճախորդները վարկունակության մակարդակով բաժանվում են մի շարք դասերի։ Մշակված ալգորիթմի հիման վրա ստացվել է վարկունակության կանխատեսման արդյունավետ մեթոդ, որը թույլ է տալիս գնահատել վարկի վճարման հավանականությունը՝ վարկառուի հայտնի բնութագրերի հիման վրա։

Այսպիսով, մեքենայական ուսուցման տարբեր մոդելների կիրառումը թույլ է տալիս բարձրացնել վարկունակության կանխատեսման արդյունավետությունը, վարկային ռիսկի գնահատման որակը և օպտիմալացնել վարկի տրամադրման գործընթացը։

Հոդվածը տպագրության է երաշխավորել խմբագրական խորհրդի անդամ, տ.գ.դ. Թ.Ն.Մանասերյանը։

ՀՏԴ 336.7

Տնտեսագիտություն

Ռուզաննա ՄԱՆԳԱՍԱՐՅԱՆ
ԱրՊՀ տնտեսագիտության տեսության և
կառավարմանամբիոնի դոցենտ, տ.գ.թ.

Մարիա ՄԱՆՈՒՉԱՐՅԱՆ
ԱրՊՀ Տնտեսագիտության ֆակուլտետի
Կառավարում ՄԿԾ-ի առաջին կուրսի մագիստրանտ

ՄԱՐԴԿԱՅԻՆ ԿԱՊԻՏԱԼԻ ԶԱՐԳԱՑՄԱՆ ԱՐԴԻ ՄԻՏՈՒՄՆԵՐԸ

Հոդվածում դիտարկվել է մարդկային կապիտալի կուտակման և զարգացման դերը ժամանակակից տնտեսությունում, նրա մրցունակության բարձրացման գործում, հիմնավորվել մարդկային կապիտալը՝ որպես տնտեսական համակարգը նորարարական տնտեսության վերափոխելու հիմք, քննարկվել մարդկային կապիտալի արժեքիբարձրացման չափորոշիչները:
Հետազոտությունում մանրակրկիտ վերլուծվել են մարդկային կապիտալի զարգացման հիմնական բնութագրիչները. բնակչության եկամուտները (կենսամակարդակը), մարդկանց կրթության մակարդակը, մարդկանց առողջական վիճակը և կատարվել հիմնավոր եզրահանգումներ: Մարդկային զարգացման համաթվի դիտարկմամբ կատարվել են համեմատական վերլուծություններ տարբեր տարածաշրջանների և երկրների բնակչության կենսամակարդակների միջև:
Հոդվածում հաշվարկվել է մարդկային զարգացման համաթվի ցուցանիշը ԱՀ-ի համար՝ 2017-2020թթ. Կտրվածքով, վեր են հանվել երկրում մարդկային կապիտալի զարգացման և արդյունավետ օգտագործման ուղիները:
Հետազոտությունում տրվել են ԱՀ-ում մարդկային կապիտալի որակական բարելավման կոնկրետ ուղիների առաջարկներ:
Բանալի բառեր՝ մարդկային կապիտալ, մարդկային կապիտալի արժեք, մարդկային կապիտալի զարգացում, մարդկային կապիտալի որակ, համախառն ներքին արդյունք,

բնակչության 1 շնչին ընկնող եկամուտ, կյանքի միջին տևողություն, կրթության մակարդակ, մարդկանց առողջական վիճակ, ներդրումներ, կենսամակարդակ, բնակչության ծերացում, տնտեսական աճ, զարգացող երկրներ, մարդկային զարգացման համաթիվ:

Р.Мангасарян, М.Манучарян

СОВРЕМЕННЫЕ ТЕНДЕНЦИИ В РАЗВИТИИ ЧЕЛОВЕЧЕСКОГО КАПИТАЛА

В данном статье рассматривалься роль накопления и развития человеческого капитала в современной экономике и в повышении ее конкурентоспособности, обосновываясь человеческий капитал как способ трансформации экономической системы в модернизированную экономику и дискуссирует критерии повышения ценности человеческого капитала.

В ходе исследования были тщательно проанализированы основные характеристики развития человеческого капитала: доход населения (уровень жизни), уровень образования и состояние здоровья, и были сделаны существенные выводы. Наблюдая за индексом человеческого развития, был проведен анализ между уровнем жизни населений различных регионов и стран.

В статье рассчитывается индекс человеческого развития Республики Арцах на 2017-2020 годы, выявлены пути развития и эффективного использования человеческого капитала.

В исследовании предлагаются конкретные пути повышения качества человеческого капитала в Республике Арцах.

Ключевые слова: человеческий капитал, ценность человеческого капитала, развитие человеческого капитала, качество человеческого капитала, валовой внутренний продукт, доход на душу населения, средняя продолжительность жизни, уровень образования, состояние здоровья, инвестиции, уровень жизни, старение населения, экономический рост, развивающиеся страны, индекс человеческого развития.

R. Mangasaryan, M.Manucharyan

CURRENT TRENDS IN HUMAN CAPITAL DEVELOPMENT

This article observes the role of accumulation and development of human capital in the modern economy and in raising its competitiveness, substantiates human capital as a way of transforming the economic system into a modernized economy, and discusses the criteria for increasing the value of human capital.

The principal descriptors of human capital development: population income (standard of living), level of education, and health condition were thoroughly analyzed in the research and substantial conclusions were made. By observing the human development index, comparative analysis was done on living standards between populations of diverse regions and countries.

In the article, the human development index value for the Artsakh Republic for the years 2017-2020 was evaluated, and the ways of developing and efficiently using human capital were revealed.
Concrete ways of improving the quality of human capital in the Artsakh Republic are proposed in the research.
Key words: human capital, human capital value, human capital development, human capital quality, gross domestic product, per capita income, average life duration, educational level, health condition, investments, standard of living, population aging, economic growth, developing countries, human development index.

Համաշխարհային գիտատեխնիկական ու սոցիալ-տնտեսական առաջընթացի արդի փուլի համար բնորոշ է մարդկային գործոնի դերի ու նշանակության աննախադեպ աճը տնտեսության մեջ և հասարակական կյանքում: **Մարդկային կապիտալ** (այսուհետ՝ ՄԿ) հասկացությունն արդի պայմաններում ձեռք է բերում հասարակական արտադրության առաջընթացի վճռորոշ բաղադրիչի, հետինդուստրիալ հասարակության զարգացման հիմնարար գործոնի, նրա շարժիչ ուժի նշանակություն: Իր դասական բնորոշմամբ՝ ՄԿ-ն այն գիտելիքների, հմտությունների, կարողությունների ու վարպետության ամբողջությունն է, որով օժտված է աշխատողը, և որոնք նա ձեռք է բերում ընդհանուր ու մասնագիտական կրթության, պրոֆեսիոնալ պատրաստվածության, արտադրողական փորձի շնորհիվ: Ի տարբերություն կապիտալի մյուս տեսակների, մարդկային կապիտալի օգտագործումը ենթադրում է նրա արժեքի շարունակական աճ, այլ ոչ թե մաշվածություն, քանի որ տարիների ընթացքում գիտելիքներն ու աշխատանքային հմտություններն ավելանում են: Առանց ՄԿ-ի անհնար է նորարարական տնտեսության բնականոն գործունեությունը, ընդ որում, մարդու մտավոր ունակությունները, նրա ստեղծագործական հմտություններն ու նախաձեռնողականությունը առավելագույն պահանջարկ ունեն:

Ազգաբնակչության բարեկեցության ապահովման տեսանկյունից, թերևս, էական նշանակություն չունեն առկա մարդկային ռեսուրսների քանակական ծավալները: Քիչ չեն այն ազգերն ու պետությունները, որոնք տիրապետում են թվաքանակով մեծ մարդկային ռեսուրսների, այնուհանդերձ, այդ ռեսուրսների անարդյունավետ կառավարման հետևանքով կանգնել են տնտեսական և քաղաքական լուրջ հիմնախնդիրների առջև: Կրթության, գիտության ոլորտում անհրաժեշտ և համարժեք ներդրումների իրագործման հարցում պետության և հասարակության փոխհամաձայնությամբ մշակված ռազմավարությունը հնարավորություն է տալիս առկա ՄԿ-ի կիրառությունից ակնկալել որակական հետադարձ արդյունք:

Տարիների ընթացքում այլ հավասար պայմաններում աստիճանաբար աճում է ՄԿ արժեքը: Ինչպես ընդունված է ասել՝ առողջությունն ու գիտելիքները

աշխատանքի շուկայում յուրաքանչյուր մարդու մրցունակության գրավականն են: Նշենք, որ ՀՀ-ում և ԱՀ-ում ՄԿ արժեքը բարձրացնում են նաև այնպիսի չափորոշիչներ, ինչպիսիք են ընտանիքների սոցիալական կարգավիճակն ու սոցիալական կապերը:

Ուսումնասիրությունները ցույց են տալիս, որ Միավորված ազգերի կազմակերպությունն առաջարկել է մարդկային կապիտալի զարգացման հետևյալ բնութագրիչները.

1. բնակչության եկամուտները (կենսամակարդակը),
2. մարդկանց կրթության մակարդակը,
3. մարդկանց առողջական վիճակը:[1]

Նշենք նաև, որ յուրաքանչյուր բնութագրիչի համար առաջարկվում են համապատասխան ցուցանիշներ: Այսպես.

- Եկամտի գնահատման համար՝ երկրում բնակչության մեկ շնչի հաշվով արտադրված համախառն ներքին արդյունքը (ՀՆԱ), որը բնութագրում է պատշաճ կենսամակարդակ ունենալու հնարավորությունը: Ըստ Համաշխարհային բանկի 2019թ. տվյալների՝ բնակչության 1 շնչին ընկնող ՀՆԱ ցուցանիշով աշխարհում առաջատար է Մոնակոն՝ 185 741$ (2018թ.), ինչը գրեթե 3 անգամ գերազանցում է ՀՆԱ ցուցանիշով համաշխարհային առաջատար ԱՄՆ-ի համապատասխան ցուցանիշին՝ 65 281$: Համեմատության համար նշենք, որ բնակչության 1 շնչին ընկնող ՀՆԱ ցուցանիշներով ՀՀ-ն (4 623$) և ԱՀ-ն տարածաշրջանում բավականին զիջում են իրենց դիրքերը, առաջատարը Ադրբեջանն է (4 794$), այնուհետև Վրաստանը (4 769$) /գծապատկեր 1/:[2]

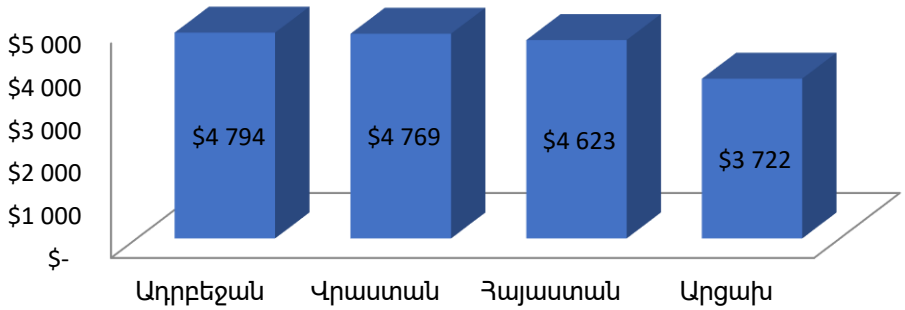

Գծապատկեր 1. 2020թ. Անդրկովկասի երկրների բնակչության 1 շնչինը ընկնող ՀՆԱ ցուցանիշները

- Կրթության մակարդակի գնահատման համար օգտագործվում են ներքոհիշյալ երկու չափանիշների կշռված մեծությունները.

[1] http://hdr.undp.org/
[2] www.vsemirnyjbank.org

- ✓ գրագիտության մակարդակի,
- ✓ համապատասխան տարիքային խմբի բնակիչներից ուսումնական հաստատություններում ընդգրկվածների թվի:

Նշենք, որ հիշյալ չափանիշների կշռված մեծությունների (առաջինը՝ 1/3, երկրորդը՝ 2/3 գործակցով) գումարը ներկայացնում է կրթության մակարդակը երկրում:

Ըստ ՄԱԿ-ի Զարգացման ծրագրի ներկայացրած տվյալների՝ կրթության մակարդակի ինդեքսով աշխարհում առաջատարը Գերմանիան է (0,943), իսկ Ասիական երկրներից՝ Իսրայելը (0.883): Անդրկովկասում կրթական մակարդակի ինդեքսը ամենաբարձրը Վրաստանում (0.862) է: Համեմատական վերլուծությունները ցույց են տալիս, որ հիշյալ համաթվով ՀՀ-ն (0.740) Ադրբեջանի (0.711) համեմատ առաջատար է: Հաշվարկները փաստում են, որ ԱՀ-ում ցուցանիշը ունի ցածր մակարդակ՝ 0,68 (հաշվարկը տրված է աղյուսակ 3-ում) գծապատկեր 2/:[1]

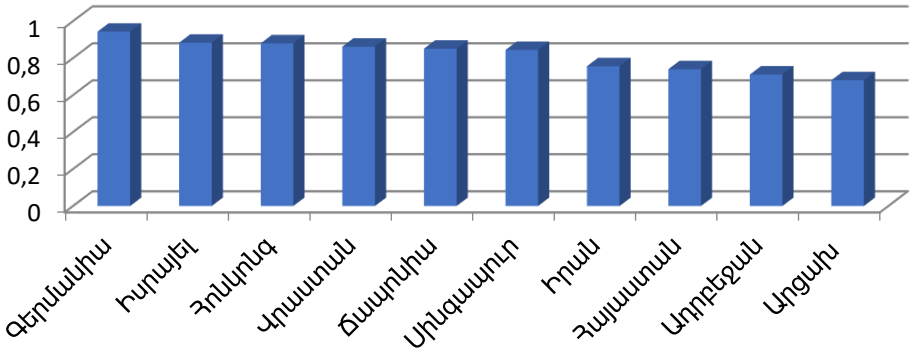

Գծապատկեր 2. 2020թ. կրթության մակարդակի ինդեքսը տարբեր երկրներում

- Մարդկանց առողջության գնահատման համար հաշվարկվում է կյանքի սպասվելիք միջին տևողության ցուցանիշը: Դիտարկումները ցույց են տալիս, որ 2020թ. տվյալներովկյանքի սպասվելիք միջին տևողությամբ, աշխարհում առաջատարը Հոնկոնգն է (84.9), Եվրոպայում՝ Շվեյցարիան (83,8): Ինչ վերաբերում է մեր տարածաշրջանին, ապա հիշյալ ցուցանիշով Վրաստանի (73.8) և Ադրբեջանի (73.0) համեմատությամբ ՀՀ-ն առաջատար է (75.1): Ինչ վերաբերում է Արցախի Հանրապետությանը, ապա պատերազմի հետևանքով ցուցանիշը բավականին նվազել է և կազմել 68.9 տարի /գծապատկեր 3/:

[1] http://hdr.undp.org/

Գծապատկեր 3. Կյանքի սպասվելիք միջին տևողության պատկերը տարբեր երկրներում (տարիներով) 2020թ. դրությամբ

Դիտարկումները ցույց են տալիս, որ մարդկային կապիտալի մակարդակի թերևս ամենահայտնի անուղղակի ցուցանիշը մարդկային զարգացման ինդեքսն է, որը հաշվարկվում է Համաշխարհային բանկի կողմից: Մարդկային զարգացման համաթիվը (ՄԶՀ) հնարավորություն է տալիս կատարել համեմատական վերլուծություններ տարբեր տարածաշրջանների և երկրների բնակչության կենսամակարդակների միջև: Համաթիվը պարունակում է չորս պարադիգմա՝

✓ **Արտադրողականություն.** դիտվում է որպես տնտեսական աճ և արդյունավետ գործառնություններից եկամտի աճ:

✓ **Հավասարություն.** ցույց է տալիս, թե որքանով սոցիալական տարբեր խմբերի ներկայացուցիչներ հնարավորություն ունեն օգտվելու սոցիալական բարիքներից:

✓ **Զարգացում.** ցույց է տալիս, թե ինչպես է մարդկանց մասնակցությունը սոցիալական և տնտեսական գործունեությանը նպաստում կյանքի պայմանների բարելավմանը:

✓ **Կայունություն**. ենթադրում է, որ կուտակված բարիքները ժամանակի ընթացքում չեն սպառվում, և դրանց հասանելիությունը սահմանափակված չէ:

Նշենք, որ հիշյալ պարադիգմաները թվային կերպով ներկայացնելու համար օգտագործվում են երեք ենթաինդեքսներ՝ կրթական համակարգերում ընդգրկվածություն, կյանքի սպասվող տևողություն և բնակչության մեկ շնչի հաշվով եկամուտ: Ընդ, որում ՄԶՀ հաշվարկը կատարվում է՝ հիմք ընդունելով միջազգային կազմակերպությունների ներկայացրած և որոշակի համապատասխանեցում անցած տվյալները:

Այսպես, մարդկային կապիտալի զարգացման համաթիվը (ինդեքս) որոշելու համար վերը շարադրված երեք գնահատումների ցուցանիշները հաշվարկվում են ներքոհիշյալ բանաձևով.

$$ԻՄԶՀ=\frac{1}{3}(ԻԿՍՏ+ԻԿՐԹ+ԻՀՆԱ),\quad ԻԿՍՏ=\frac{Ց_{փ}-Ց_{նվ}}{Ց_{առ}-Ց_{նվ}}$$

որտեղ՝ **ԻԿՍՏ-ն** տվյալ տեսակի ինդեքսն է (օրինակ՝ կյանքի սպասվող տևողության), **Ցփ-ն՝** ցուցանիշի փաստացի ձեռքբերված մակարդակը, **Ցնվ-ն՝** ցուցանիշի ընդունված նվազագույն մակարդակը, **Ցառ-ը՝** ցուցանիշի ընդունված առավելագույն մակարդակը:[1]

ՄԶՀ-ի հաշվարկման համար անհրաժեշտ ցուցանիշների հաստատագրված նվազագույն և առավելագույն մեծությունները տրվում են են ներքոհիշյալ աղյուսակում.

Ցուցանիշներ	Նվազագույն	Առավելագույն
Կյանքի սպասվելիք միջին տևողությունը (տարի)	25	85
Չափահասների գրագիտության մակարդակը (%)	0	100
Կրթական հաստատություններում ընդգրկվածությունը (%)	0	100
Մեկ շնչին, ընկնող իրական ՀՆԱ (դոլար)	100	40000

Աղյուսակ 1.ՄԶՀ-ի հաշվարկման համար անհրաժեշտ ցուցանիշների ընդունված նվազագույն և առավելագույն մեծությունները

ՄԶՀ-ի փոփոխման հնարավոր միջակայքն է 0≤ԻՄԶՀ≤1: Դրա իրական մեծությունը փաստորեն նշում է այն մնացյալ ճանապարհը, որը տվյալ երկիրը պետք է անցնի՝ հասնելու մարդկային զարգացման առաջին աստիճանին: Ընդ որում՝ ՄԱԿ-ի մարդկային զարգացման ցուցանիշները 1990թ-ից ի վեր ընդգրկում են մոտ 170 երկիր, որոնք բաժանվում են երեք հիմնական՝ բարձր, միջին և ցածր զարգացման խմբերի: 2019թ. տվյալներով՝ ՀՀ-ն 170 երկրների շարքում զբաղեցնում էր 81-րդ տեղը (ՄԶՀ՝ 0,776) և տարածաշրջանում գերազանցում էր Ադրբեջանին (0,756) (գծապատկեր **4**):[2]

[1] *Human Development report, 2003, էջ. 341:*

[2] *http://hdr.undp.org/*

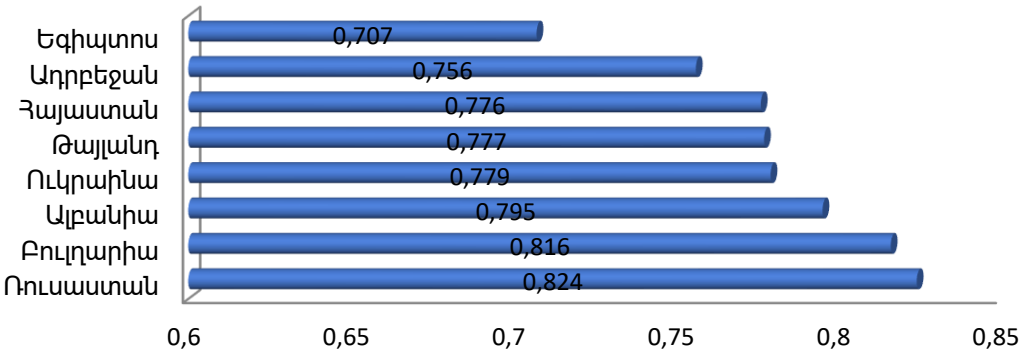

Գծապատկեր 4. Զարգացող երկրների ՄԶՀ ցուցանիշները 2020թ. տվյալներով

ՄԶՀ-ն և երկրի դիրքի վարկանիշը կարող են փոխվել՝ կախված ինչպես տվյալ, այնպես և այլ երկրների զարգացումներից: Հետաքրքիր է ՄԶՀ-ի վերլուծությունն ըստ բաղադրիչների, որն ակնհայտորեն ցույց է տալիս, որ տնտեսական բարգավաճման և մարդկային զարգացման միջև կապը մեխանիկական չէ: Օրինակ՝ Թայլանդի և ՀՀ-ի ՄԶՀ ցուցանիշները, 2019թ. տվյալներով, կազմում են համապատասխանաբար 0,777 և 0,776: Երկրները խիստ տարբերվում են բնակչության մեկ շնչին ընկնող ՀՆԱ-ի մակարդակով՝ հօգուտ Թայլանդի: Մյուս կողմից, «տարբերությունը» լրացվում է ՀՀ-ի զարգացած մարդկային կապիտալի հաշվին: Հետաքրքիր է նաև Սինգապուրի և ՀՀ-ի ՄԶՀ ցուցանիշների կառուցվածքի վերլուծությունը, որից փաստում ենք, որ Սինգապուրի ՄԶՀ բարձր ցուցանիշը (0.938) պայմանավորված է տնտեսության զարգացման բարձր մակարդակով (1 շնչին ընկնող ՀՆԱ-ն կազմում է 59 590 ԱՄՆ դոլար, իսկ ՀՀ-ում՝ 4 680 ԱՄՆ դոլար):[1]

Հիմք ընդունելով՝ ՄԶՀ-ի հաշվարկման համար վերը ներկայացված մեթոդաբանությունը՝ ԱՀ-ում որպես 2020թ. ՄԶՀ-ի հաշվարկ ենք օգտագործելով աղյուսակ 2-ի ցուցանիշները.[2]

[1] http://hdr.undp.org/

[2] *ԱՀ ԱՎԾ պաշտոնական տվյալներ:*

Ցուցանիշներ	
Կյանքի սպասվելիք միջին տևողությունը (տարի)	68,9
Գրագիտության մակարդակ	129123 մարդ
Չունեն տարրական կրթություն	10469 մարդ
Սովորողների ընդհանուր քանակը	29193 մարդ
Մշտական բնակչություն	148900
Մեկ շնչին ընկնողիրական ՀՆԱ (դոլար)	3722

Աղյուսակ 2.ՄԶՀ հաշվարկման համար անհրաժեշտ ցուցանիշները 2020թ.

Աղյուսակում ներկայացված ցուցանիշների հիման վրա, $I_{կՍՏ}$-ի, $I_{կրթ}$, $I_{ՀՆԱ}$-ի հաշվարկը, ներկայացված է ստորև, ինչի արդյունքում ԱՀ-ում 2020թ. ՄԶՀ-ն կազմել է 0,71.

$I_{կՍՏ}=\frac{68,9-25}{85-25} = 0.731$

$I_{կրթ} = 0,919 * \frac{2}{3} + 0,196 * \frac{1}{3} = 0,68$ ($I_{գր}$=100-($\frac{10469}{129123} * 100\%$)=91,9%; $I_{ընդ}=\frac{29193}{148900} *$ 100% = 19,6%)

$I_{ՀՆԱ} = \frac{lg3722-lg100}{lg40000-lg100} = 0,6$

$I_{ՄԶՀ}$ = (0,731 + 0,68 + 0,65) / 3 = 0,71:

Համանման ձևով ԱՀ-ում ՄԶՀ-ն հաշվարկել ենք 2017-2019թթ. կտրվածքով, որը ներկայացվում է աղյուսակ 3-ում.

Ցուցանիշներ	2017	2018	2019	2020
$I_{կստ}$	0.842	0,846	0,843	0,731
$I_{կրթ}$	0,68	0,68	0,68	0,68
$I_{ՀՆԱ}$	0,6	0,6	0,65	0,6
$I_{ՄԶՀ}$	0,7	0,71	0,72	0,71

Աղյուսակ 3. 2017-2020թթ. ՄԶՀ-ն և նրա բաղադրիչ ինդեքսները ԱՀ-ում[1]

Դիտարկումներից ակնհայտ է, որ ԱՀ-ում նվազեցման միտում է արձանագրվել $I_{կստ}$-ումն $I_{ՀՆԱ}$-ում: Կարծում ենք, որ համավարակը և լայնածավալ պատերազմը ունեցան իրենց խիստ բացասական հետևանքները:

Ուսումնասիրությունները ցույց են տալիս, որ համաշխարհային տնտեսության առջև կանգնած լուրջ մարտահրավերներից է բնակչության ծերացումը: Աշխարհի բնակչության ծերացման գործընթացը կտրուկ արագացել է 2010 թվականից ի վեր: Այսպես, Համաշխարհային բանկի տվյալներով՝ 2000թ-ին աշխարհում 60 և ավելի տարիք ունեցող բնակչությունը կազմում էր 600

[1] *Հաշվարկների համար հիմք են հանդիսացել ԱՀ ԱՎԾ կողմից 2017-2020թթ. տարեգրքերը և 2015թ. մարդահամարի տվյալները:*

միլիոն մարդ, ինչը 1950 թ-ի հիշյալ տարիքային խմբի բնակչության գրեթե եռապատիկն էր (205 միլիոն մարդ): 2009թ-ին այն գերազանցեց 737 միլիոն մարդ: 2019թ. դրությամբ 65 տարեկանից բարձր աշխարհի բնակչության մասնաբաժինը ռեկորդային էր՝ 9.09%:[1]

Ընդգծենք նաև, որ աշխարհի 14 տարեկանից ցածր բնակչության մասնաբաժինը հասավ գագաթնակետին 1966թ.-ին, երբ այն կազմում էր 38%, որից հետո այն կայունորեն նվազում էր՝ 2019 թ.-ի դրությամբ հասնելով 25.65%-ի: Ինչ վերաբերում է երկրի աշխատունակ (15-64 տարեկան) բնակչության մասնաբաժնին, ապա այն իր գագաթնակետին է հասել 2014 թ.-ին՝ 65,58%, որից հետո կայունորեն նվազեց՝ 2019թ. դրությամբ հասնելով 65,25%:

ՄԱԿ-ի կանխատեսումների համաձայն, մինչ 2050թ. աշխարհի բնակչության 22%-ը լինելու է կենսաթոշակառու:

Բնակչության ծերացումը տեղի է ունենում ամբողջ աշխարհում (բացառությամբ Աֆրիկայի՝ Սահարայից հարավ). ինչպես զարգացած երկրներում, այնպես էլ զարգացող երկրներում: Ամենաերիտասարդ երկիրը Ուգանդան է, որի բնակչության շուրջ 50%-ը կազմում են մինչև 15 տարեկան երեխաները: Իսկ ամենածեր երկրների շարքում են նաև զարգացած երկրները, հանձինս Իտալիայի, Ճապոնիայի, որոնց բնակչության 20%-ը կազմում են 65 տարեկանից բարձր անձինք:

Նշենք, որ ի թիվս այլ մարտահրավերների, բնակչության ծերացումը ևս կանգնած է ԱՀ տնտեսության առջև: Այսպես, 2020թ. տվյալներով Հանրապետությունում բնակչության 20,4%-ը կազմել են կենսաթոշակառուները:[2]

Մարդկային կապիտալի վերարտադրության գործընթացում բավականին էական է նաև միգրացիայի դերը: Այն դրսևորվում է թե՛ խորությամբ, թե՛ հորիզոնական շերտերով՝ ընդունող և դոնոր երկրների համար ունենալով ինչպես բացասական, այնպես էլ դրական հետևանքներ: Այս բազմաշերտ ազդեցությունների ոլորտում համեմատաբար շահեկան վիճակում են հայտնվում այն երկրները, որոնց հաջողվում է մակրոտնտեսական հավասարակշիռ իրավիճակ ձևավորել զուտ միգրացիայի և մարդկային կապիտալի կուտակային արժեքի փոխառնչություններում:

Այսպես, ԱՀ-ում հետպատերազմյան ձևավորված իրավիճակը ավելի քան մտահոգիչ է և անկասկած իր բացասական ազդեցությունն է թողնում երկրի ժողովրդագրական իրավիճակի վրա: Ավելանում է արտագաղթողների թիվը, ինչը պետության և ազգային անվտանգության համար լուրջ սպառնալիք է:

Ուսումնասիրությունները ցույց են տալիս, որ ի թիվս այլ պատճառների, ԱՀ-ում միգրացիայի դրդապատճառներն են շարունակում հանդիսանալ

---

[1] www.vsemirnyjbank.org

[2] *Հաշվարկները կատարվել են ԱՀ ԱՎԾ պաշտոնական տվյալների հիման վրա:*

աշխատանք փնտրողների մասնագիտական կարողություններին համապատասխան աշխատատեղերի բացակայությունը և ցածր աշխատավարձը: Ըստ էության, ՀՀ-ից և ԱՀ-ից մեկնած տղամարդկանց մեծամասնությունը երկրից հեռանում է ինչպես երկրում տիրող իրավիճակից կախված, այնպես էլ գործազրկության և նյութական դժվարություններից դրդված: Նշենք նաև, որ մինչ պատերազմը ներքին միգրացիան ԱՀ-ում հանգեցրեց գյուղական շրջանների բնակչության կենտրոնացմանը շրջկենտրոններում և մայրաքաղաքում: Կարծում ենք, որ դրա հիմնական պատճառը գյուղական շրջանների և քաղաքների, հատկապես մայրաքաղաքի միջև աշխատանքային շուկայի, կրթական հնարավորությունների, կյանքի որակի անհամաչափությունն է: Այսպես, ԱՀ-ում քաղաքային բնակչության թվաքանակի գերակայությունը բնակչության ընդհանուր թվաքանակում 1989թ. մարդահամարի արդյունքներով կազմել է 51.7%: Իսկ երկրի բնակչության 56.9%-ը 2019թ. հունվարի 1-ի դրությամբ քաղաքաբնակ էր, 43.1%-ը՝ գյուղաբնակ:[1]Վերջին յոթ տարիներին քաղաքային բնակչության թվաքանակի տեսակարար կշռի միջին տարեկան աճը կազմել է 0.6 տոկոսային կետ: Հանրապետության ազգային վիճակագրական ծառայության տվյալներով, 2009-2019թթ. քաղաքային և գյուղական բնակչության արձանագրված մասնաբաժինները միջին հաշվով կազմել են համապատասխանաբար 55% և 45%:[2] Իսկ քառասունչորսօրյա պատերազմի հետևանքով, 228 համայնքից կորցնելով 120-ը, տեղահանված բնակչության մեծամասնությունը ևս կենտրոնացվել է ք. Ստեփանակերտում, ինչը երկրում մարդկային կապիտալի արդյունավետ օգտագործման տեսանկյունից, առաջացնում է լուրջ մարտահրավերներ:

Վերոհիշյալ վերլուծությունները հիմք են տալիս փաստել, որ ԱՀ-ում լուրջ հիմնախնդիր է նաև որակյալ, ինտելեկտուալ ՄԿ-i կենտրոնացումները: Որակյալ ՄԿ գերակշիռ մասը կենտրոնացած է մայրաքաղաքում, ինչը պայմանավորված է այն հանգամանքով, որ բարձրագույն կրթօջախները Ստեփանակերտում են և, կրթությունն ավարտելով, մեծամասնությունը նախընտրում է մնալ և աշխատել մայրաքաղաքում: Մայրաքաղաքում ՄԿ-ի կենտրոնացումը պայմանավորված է նաև համեմատաբար շատ աշխատատեղերի առկայությամբ: Ուսումնասիրությունները ցույց են տալիս, որ միջին ամսական աշխատավարձը ամենաբարձրը Ստեփանակերտում է (2020թ. դրությամբ կազմում էր 219 189 ՀՀ դրամ)[3], ինչը ևս մայրաքաղաքում կենտրոնանալու նախապայման է:

Ինչպես նշվել է վերը, մարդկային կապիտալի զարգացման կարևորագույն պայմաններից մեկը կրթական մակարդակի մշտական բարձրացումն է: ԱՀ

[1]www.stat-nkr.am
[2]www.stat-nkr.am
[3]www.stat-nkr.am

կառավարությունը,մինչ արցախյան վերջին պատերազմը, մի շարք միջոցառումներ է ձեռնարկել կրթությունը զարգացնելու ուղղությամբ: Վիճակագրական վերլուծությունները ցույց են տալիս, որ ԱՀ-ում կրթության և գիտության գծով պետական բյուջեից կատարված ծախսերը 2020թ-ին կազմել են 14287.4 մլն դրամ՝ գերազանցելով 2010թ. ցուցանիշը շուրջ 500 մլն դրամով: Սակայն պետք է ընդգծել, որ 2016թ-ից հետո կրթության ոլորտին հատկացված ֆինանսական միջոցները պետական բյուջեում նախորդ տարիների համեմատ ցուցաբերել են նվազման միտում: Այսպես, 2019թ. պետբյուջեի միայն 12,9% էր կազմում կրթության ոլորտին հատկացված ֆինանսական միջոցները, 2020թ-ին՝ 11,7%-ը: Համեմատության համար նշենք, որ հիշյալ ցուցանիշը 2015թ.կազմել էին 15,6%: ԱՀ կրթական ոլորտի ծախսերի դինամիկան 2009-2020թթ. ներկայացված է գծապատկեր 6-ում:[1]

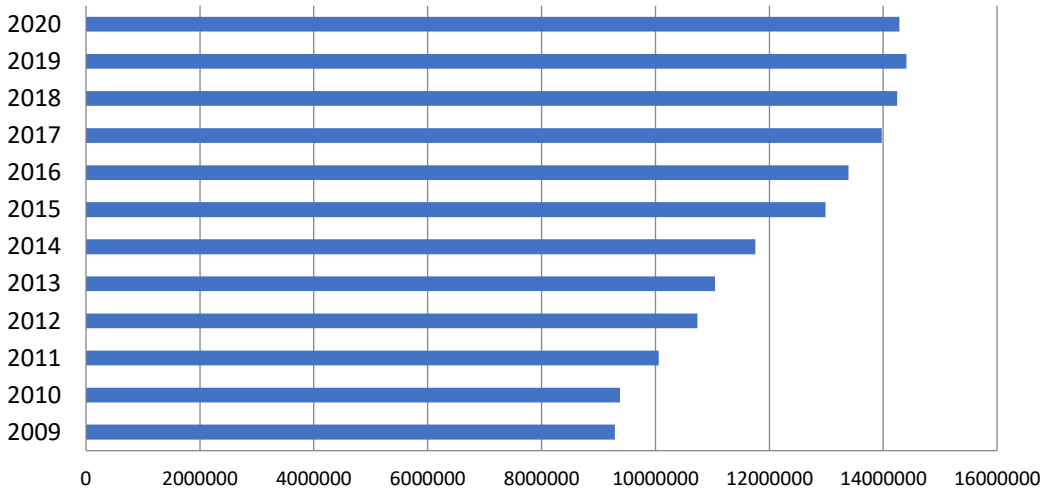

Գծապատկեր 6. ԱՀ կրթական ոլորտի ծախսերի դինամիկան 2009-2020թթ. (հազ. դրամ)

Վերոհիշյալ վերլուծությունից կարելի է եզրահանգել, որ երկրի տնտեսությունում մարդկային կապիտալի արժեքը բարձր մակարդակի վրա պահելու համար, կարևոր են կրթության ոլորտում բավարար ներդրումները: Սակայն մարդկային կապիտալում ներդրումները մի կողմից (համեմատաբար կարճաժամկետ հատվածում) դրականորեն են անդրադառնում երկրում տնտեսական ակտիվության մակարդակի վրա, բայց, մյուս կողմից (քիչ թե շատ երկարաժամկետ հատվածում) հղի են երկրի աշխատանքային ռեսուրսների մի մասի կորստյան վտանգով: Ստացվում է, որ այդպիսի ներդրումները հենց հայրենիքում կարող են պարունակել միգրացիայի բացասական ռիսկեր, քանի որ ներկայումս գլոբալացվող համաշխարհային տնտեսության մեջ, ուղեղների

[1] *Տե՛ս ԱՀ վիճակագրական տարեգիրք 2009-2020 թթ.»*

արտահոսքին զուգահեռ, նկատելիորեն ակտիվացել է զարգացող երկրներում «էժան ճանապարհով» որակավորված աշխատուժը զարգացած երկրների տնտեսության մեջ ներքաշելու միտումը: Հաճախ զարգացող երկրներում մրցունակ մասնագիտական հմտություններով օժտված անձանց արտասահմանում առաջարկում են գրավիչ աշխատանքային և կեցության պայմաններ, ինչի արդյունքում բազմաթիվ երիտասարդ մասնագետներ լքում են իրենց հայրենիքը: Հասարակության մտավոր ներուժը, լինելով տնտեսության զարգացման կարևորագույն նախապայման, տրամաբանորեն առանցքային դերակատարություն ունի նաև երկրի ֆինանսական կապիտալի ձևավորման և կուտակման գործում: Հետևաբար, երկրից «ուղեղների արտահոսքը» զրկում է տվյալ հասարակությանը ոչ միայն արժեքավոր ՄԿ-ից և, առավել ևս՝ նրա մտավոր ռեսուրսներից, այլև նպաստում է ֆինանսական ազգային կապիտալի դուրսմղմանն արտերկիր և վերջինիս ներդրմանն այլ երկրներում: Հիշյալ հիմնախնդիրը դրսևորվում է ինչպես ՀՀ-ում, այնպես էլ ԱՀ-ում:

ԱՀ-ում մարդկային կապիտալի կայուն զարգացման կարևոր բնութագրիչներից մեկի՝ բնակչության առողջապահության հարցը գտնվում է դեռևս ոչ պատշաճ մակարդակի վրա, մանավանդ գյուղական համայնքներում: Դիտարկումները ցույց են տալիս, որ գյուղական համայնքներում չկան բժիշկներ, դեղամիջոցներ, բուժկետները ապահովված չեն որակյալ կադրերով: Առողջապահական հիմնարկները և ներուժը հիմնականում կենտրոնացված են քաղաքներում, մասնավորապես ք.Ստեփանակերտում:

Ակնհայտ է, որ հետպատերազմյան արդի իրավիճակում բնակչության առողջական վիճակի բարելավումը, մրցունակ աշխատուժի և բարձրակարգ մասնագետների պատրաստումը, տնտեսական անվտանգության ապահովման հիմնական և անհրաժեշտ գործոնն են:

ԱՀ-ում վերջին 10 տարիներին (մինչև 2020թ.) ապահովվել է տնտեսական աճ, որի միջին տարեկան ցուցանիշը կազմել է մոտ 10%: 2019թ. հունվարի դրությամբ բնակչության մեկ շնչին ընկնող ՀՆԱ-ն ԱՀ-ում կազմել է 2 մլն 307,6 հազ. ՀՀ դրամ կամ շուրջ 5 հազար ԱՄՆ դոլար, որը մոտ 3 անգամ գերազանցում էր 2009թ-ի մակարդակը: Ուսումնասիրությունները ցույց են տալիս, որ ԱՀ տնտեսության նման հաջողությունը հիմնականում պայմանավորված էր իրականացված շուկայական բարեփոխումներով հատկապես ֆիսկալ քաղաքականության ոլորտում: Տնտեսության զարգացման գործում նաև շատ մեծ դեր են ունեցել և շարունակում են ունենալ արտասահմանից ստացվող տրանսֆերտները: Այդուհանդերձ, չնայած նշյալ ձեռքբերումներին, երկրում տնտեսական աճը ապահովվում էր հիմնականում առանց տնտեսության արդյունավետ և հեռանկարային ոլորտների զարգացման, մասնավորապես, հանքարդյունաբերության հաշվին: Այդ առումով, անհրաժեշտություն էր առաջանում տնտեսական աճի ապահովման նոր ուղիների ներդրման, որը պետք է ուղղված լինի տնտեսության մրցունակ ճյուղերի բացահայտմանը և

արտահանելի հատվածի զարգացմանը:Նման զարգացման միտումներով ԱՀ-ում մարդկային կապիտալը կարող էր ունենալ բավարար մակարդակ և որակ: 2020թ. համավարակը, այնուհետև պատերազմը խաթարեցին ԱՀ-ում տնտեսական կայուն աճը, զգալի էին կորուստները ինչպես սոցիալ-տնտեսական ոլորտում, այնպես էլ մյուս բնագավառներում: Այսպես, 2020թ. ՀՀ-ում ՀՆԱ-ն կրճատվել է 5,95%-ով (2019թ. ՀՆԱ ցուցանիշի նկատմամբ), իսկ ԱՀ-ում՝ 22,4%-ով: ԱՀ-ում ՀՆԱ-ի մակարդակի փոփոխությունները 2007-2020թթ. տրվում են գծապատկեր 7-ում:[1]

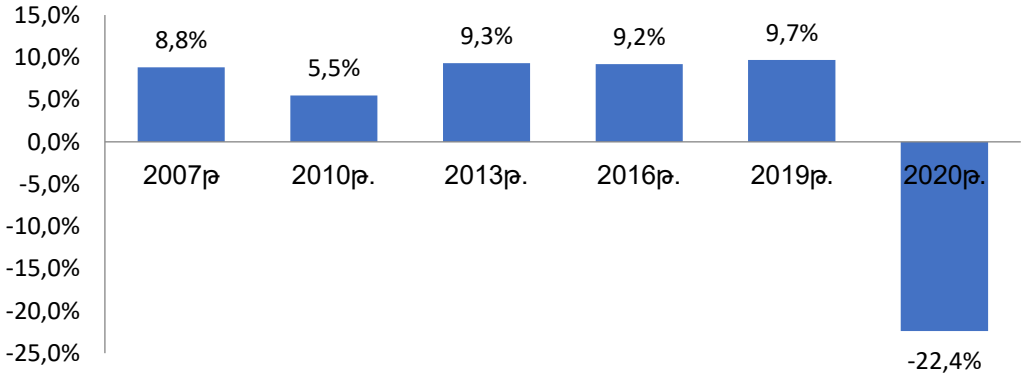

Գծապատկեր 7. ՀՆԱ-ի փոփոխությունը ԱՀ-ում 2007-2020թթ.

Կարծում ենք՝ ձևավորված իրավիճակը լուրջ սպառնալիք է ԱՀ-ում մարդկային կապիտալի զարգացման համար, քանզի կախված է առաջին հերթին կայուն տնտեսական աճի ձեռքբերման հետ:

Ամփոփելով նշենք նաև, որ ԱՀ-ում շատ կարևոր է ՏՏ ոլորտի զարգացումը:Ներկայիս մարտահրավերների ֆոնին, ՏՏ ոլորտը տնտեսությունը վերականգնելու ամենաարդյունավետ ուղին է: ԱՀ-ում պետք է գիտակցվի մարդկային կապիտալում ներդրումներ կատարելու կարևորությունը, և ձեռնարկվեն անհրաժեշտ միջոցառումներ՝ դրա որակը բարելավելու համար: Արդյունքում կբարձրանա ինչպես երկրի բնակչության որակը, այնպես էլ նրա մրցունակությունը համաշխարհային շուկայում: Ապագայում ԱՀ տնտեսական և սոցիալական զարգացումը մեծապես կախված կլինի մարդկային կապիտալի վերարտադրության գործընթացներին հասարակության վերաբերմունքից: Այդ առումով, ԱՀ-ում ՄԿ-ի որակական բարելավման հասնելու համար առաջարկում ենք.

- ✓ կարևոր դեր հատկացնել կադրային վերապատրաստումներին,
- ✓ ավելացնել կրթության ոլորտում ներդրումները,

[1] *Տե՛ս ԱՀ վիճակագրական տարեգրքեր, 2009-2020 թթ.:*

✓ իրականացնել՝ սոցիալական և կրթական ծրագրեր ՝ ուղղված կենսամակարդակի բարձրացմանը,
✓ խրախուսել մարդկային ռեսուրսների խորհրդատվության իրականացումը,
✓ խրախուսել SS ոլորտի առաջխաղացումը, քանի որ դա կլինի այն գործոնը, ինչը կներդրվի տնտեսության տարբեր ճյուղերում և կապահովի տնտեսության արդյունավետ զարգացում:

Գրականություն

1. ԱՀ վիճակագրական տարեգրքեր 2016-2020 թթ., Ստեփանակերտ, ԱՀ ԱՎԾ, 2016-2020 թթ.,
2. ԱՀ 2015թ. մարդահամարի արդյունքները», Ստեփանակերտ, ԱՀ ԱՎԾ, 2015թ.,
3. **Ճուղուրյան Ա.Գ.**, հոդված Հյուսիսափայլ. գիտական հոդվածների ժողովածու: «Հյուսիսային համալսարան» հրատ., Երևան, 2017թ.
4. **Հովսեփյան Վ.**, «Մարդկային կապիտալի զարգացումը և տնտեսական աճը», «Բանբեր Երևանի համալսարանի. Սոցիոլոգիա, Տնտեսագիտություն», 2015, № 2 (17), էջ 57-64:
5. **Մարզպանյան Հ., Մարկոսյան Ռ., Խաչատրյան Ն.**, Միգրացիայի ռիսկերը և մարդկային կապիտալի վերարտադրությունը. հարցադրումներ, հարցումներ, համադրումներ, ԵՊՀ հրատ., Եր., 2016, 140 էջ:
6. **Кузьминова Я.И.,Овчаровой Л.Н.,Якобсона Л.И.**, Как увеличить человеческий капитал и его вклад в экономическое и социальное развитие, Издательский дом Высшей школы экономики, Москва, 2018.
7. www.vsemirnyjbank.org
8. www.noravank.am
9. http://hdr.undp.org/

Հոդվածը տպագրության է երաշխավորել խմբագրական խորհրդի անդամ, տ.գ.դ. Թ.Ն.Մանասերյանը:

ՀՏԴ 314

Տնտեսագիտություն

Մանուշ ՄԻՆԱՍՅԱՆ
ԱրՊՀ տնտեսագիտության տեսության և կառավարման ամբիոնի դոցենտ, տ.գ.թ.

ԿԵՆՍԱՆՎԱԶԱԳՈՒՅՆ ՇԵՄԻ ԱՊԱՀՈՎՄԱՆ ՀԻՄՆԱԽՆԴԻՐԸ ԱՀ-ՈՒՄ

Շուկայական տնտեսության պայմաններում աշխատանքի վարձատրության գործառույթը դրսևորվում է կենսական նվազագույնի հաշվարկման ճանապարհով դրա նվազագույն մակարդակի որոշմամբ: Այս նպատակով սովորաբար կիրառվում է սպառողական զամբյուղի մեթոդը:
Ճգնաժամային իրավիճակում սննդամթերքի որակի անկումը մարդու առողջության համար վտանգներ է ստեղծում, նպաստում մահացության աճին և հանգեցնում աշխատանքային ռեսուրսների որակի անկմանը: Տեսականորեն սպառման ծավալների ազդեցությունը բնակչության առողջության վրա հանդիսանում է «շուկայի ձախողումներից» մեկը, ուստի այն չի կարող լուծվել զուտ շուկայական մեթոդներով և պահանջում է արտաքին ազդեցությունների օպտիմալացմանն ուղղված պետական և հասարակական համակարգային միջոցառումների մշակում և ներդրում: Խնդրի լուծման հաջորդ բարդությունը պայմանավորված է դրա միջգերատեսչական բնույթով, տնտեսական որոշումների իրացման ժամանակ բժշկական գիտության երաշխավորությունների հաշվառման անհրաժեշտությամբ: Այս առումով աշխարհի շատ երկրներում առողջ սննդակարգի ոլորտում պետական քաղաքականության հիմնական գործիքը սպառման պարենային զամբյուղն է, որն հաստատվում է դիրեկտիվ մեթոդով, առանց հասարակական կազմակերպությունների ներգրավման ու աշխատավարձի շուկայական մակարդակի հաշվառման:
Հոդվածում հիմնավորել ենք, որ պարենային զամբյուղի ռացիոնալացումը ի զորու է փոխելու առողջ սննդի բնագավառում պետության սոցիալական պարտավորությունների կառուցվածքը և նրանից կպահանջի սննդամթերքի արտադրության ու ներմուծման կառուցվածքի

փոփոխությանն ուղղված կոնկրետ քայլեր, ինչն էլ իր հերթին կբերի երկրի բնակչության սննդի ռացիոնալացմանն ընդհանուր առմամբ:

Բանալի բառեր՝ կենսանվազագույն շեմ, նվազագույն աշխատավարձ, բնակչության կենսամակարդակ, նվազագույն սպառողական զամբյուղ, առողջ սննդակարգ

В рыночной экономике функция заработной платы выражается как определение минимальной заработной платы путем расчета прожиточного минимума. Для этого обычно используется метод потребительской корзины.

Снижение качества продуктов питания в кризисной ситуации представляет угрозу для здоровья человека, способствует росту смертности и приводит к снижению качества трудовых ресурсов. Теоретически влияние потребления на здоровье населения является одним из «провалов рынка», поэтому его нельзя решить чисто рыночными методами и требует внедрения государственных и общественных системных мероприятий направленные на оптимизации внешних воздействии.

Следующее осложнение проблемы связано с ее межведомственным характером, необходимостью учитывать гарантии медицинской науки при реализации этих решений.

В связи с этим во многих странах мира основным инструментом политики общественного здравоохранения является продовольственная корзина, которая утверждается директивным методом, без привлечения НПО и учета рыночного уровня заработной платы.

В статье мы утверждали, что рационализация продовольственной корзины может изменить структуру социальных обязательств государства в области здорового питания, потребуются конкретные шаги по изменению структуры производства и импорта продуктов питания, что, в свою очередь, приведет к рационализации питания населения в целом.

In a market economy, the function of wages is expressed by determining the minimum wage by calculating the subsistence minimum. The consumer basket method is usually used for this purpose.

The decline in food quality in a crisis situation poses a threat to human health, contributes to increase in mortality, and leads to a decline in the quality of labor resources. Theoretically, the impact of consumption on the health of the population is one of the "failures of the market", so it can not be solved by purely market methods; it requires the development and investment of state and public systemic measures aimed at optimizing external influences. The next complication of the problem solution is due to its interdepartmental nature, the need to take into account the guarantees of medical science in the implementation of economic decisions.

In this regard, in many countries around the world, the main tool of public health policy is the food basket, which is approved by the directive method, without the involvement of NGOs and the accounting of the market level of wages.
The article substantiates that the rationalization of the food basket can change the structure of the state's social obligations in the field of healthy food, and will require concrete steps to change the structure of food production and import, which in turn will lead to food rationalization in general.

Տնտեսագիտական մտքի զարգացման պատմությունը նվազագույն աշխատավարձի և կենսանվազագույն շեմի ապահովման հիմնախնդրի ուսումնասիրության և վերլուծության պակաս չունի, ըստ որում մինչև տնտեսագիտության տեսության գիտական կայացման շրջանը նվազագույն աշխատավարձի և կենսանվազագույն շեմի փոխառնչությունը մտածողները դիտարկում էին ժամանակաշրջանին հատուկ գաղափարական զարգացումների համատեքստում:

Դեռևս ժամանակին Վիլյամ Պետին հանդես եկավ աշխատավարձի նվազագույն մեծությունը օրենքով ամրագրելու առաջարկությամբ: Ըստ նրա դիտարկման, ապրանքների գների բարձրացումը հասարակության մեջ առաջ է բերում աշխատավարձի մակարդակի բարձրացման անհրաժեշտություն: Նա, սակայն, գտնում էր, որ աշխատավարձի գերազանցումն կենսամիջոցների նվազագույն մակարդակից անհանդուրժելի է, քանզի դա ի վերջո կհանգեցնի աշխատանքի ծավալի նվազեցման: Ըստ նրա համոզման, եթե աշխատավարձը ո անգամ գերազանցի կենսաապահովման նվազագույն շեմը, այդքան անգամ էլ մարդը քիչ կաշխատի, ինչն էլ ենթադրում է այդ չափով աշխատանքի կորուստ հասարակական արտադրության առումով[1]: Մեկ այլ տնտեսագետի՝ Սմիթի, եզրահանգումն այն է, որ հասարակության մեջ տարերայնորեն սահմանվում է աշխատավարձի բնական նորմա՝ պայմանավորված հասարակության ընդհանուր գոյության պայմաններով, տնտեսական զարգացման մակարդակով, աշխատանքի ու կապիտալի կիրառման բնույթով և այլ գործոններով, որը պետք է նույնացվի նվազագույն աշխատավարձի մակարդակին: Անվանական աշխատավարձի չափը, ըստ Սմիթի, կախված է աշխատողին անհրաժեշտ կենսամիջոցների գներից, այլ հավասար պայմաններում աշխատավարձի մակարդակի բարձրացումը բերում է կենսամիջոցների գների մակարդակի բարձրացում:

Ըստ Մալթուսի՝ բնակչության սահմանված կենսամակարդակի աճին համընթաց աճում են ազգի վերարտադրության հնարավորությունները, ընդ որում նա պարենի արտադրության մեծացման անհնարինությունը բացատրում է այդ ժամանակաշրջանում հայտնի <<հողի նվազող բերրիության օրենքով>>:

Քեյնսյան տեսության համաձայն տնտեսական ակտիվության ստորին մակարդակում արձանագրված սպառման նվազագույն ցուցանիշի առկայությամբ, որպես ստեղծված իրավիճակից ելք, դիտարկվում էր հարկային բեռի թեթևացումը և (կամ) պետական գնումների դեֆիցիտային ֆինանսավորումը:

Զուտ շուկայի տնտեսական մոդելում հիմնավորվում էր աշխատանքի դիմաց կատարվող վարձատրության չափի շուկայական որոշման մեխանիզմի կենսունակությունը: <<Շուկան>> մտահոգված չէր կենսանվազագույն շեմի ապահովմամբ, աշխատավարձի նվազագույն մակարդակը և կենսանվազագույն շեմը ներկա հասարակարգում պետության հոգածության առարկան է: Աշխատավարձի նվազագույն շեմի սահմանումը երբեմն կարող էր մեկնաբանվել որպես ազատական տնտեսական քաղաքականության կաշկանդում, քանզի գործարարը հնարավորություն չի ունենում վճարել ավելի ցածր աշխատավարձ՝ նույնիսկ եթե քիչ աշխատանք է կատարվում: Պարզապես պետք է ընդունել, որ պետության կողմից տնտեսությունում նվազագույն աշխատավարձի և կենսանվազագույն շեմի սահմանումը բովանդակում է սոցիալական արդարությանը հետամուտ լինելու քայլ:

Շուկայական տնտեսության պայմաններում աշխատանքի վարձատրության գործառույթը դրսևորվում է կենսական նվազագույնի հաշվարկման ճանապարհով դրա նվազագույն մակարդակի որոշմամբ: Այս նպատակով սովորաբար կիրառվում է սպառողական զամբյուղի մեթոդը: Սպառողական զամբյուղն իրենից ներկայացնում է սպառման առարկաների ու ծառայությունների ամբողջություն՝ մարդու նորմալ կենսագործունեությունն ապահովող հավաքածու:

ԱՀ-ում նվազագույն սպառողական և պարենային զամբյուղների արժեքը տևական ժամանակ որոշվում էր առողջապահական նորմաներով, համաձայն որի դրա մեջ ներառվել են մթերքների 11խումբ՝ 2412կկալ էներգետիկ արժեքով:Աղյուսակ 1-ում ներկայացված է նվազագույն սպառողական զամբյուղի արժեքը՝ հաշվարկված բժշկական նորմաներով: Արցախի Հանրապետությունում նվազագույն սպառողական զամբյուղի արժեքի փոփոխությունը եռամսյակներով 2015-2020թթ դինամիկան գրեթե նույնական է. երկրորդ եռամսյակում այն աճում է, երրորդում նվազում/ Գծապատկեր 1/:

Մի շարք երկրներում, օրինակ Լեհաստանում, տարբեր նպատակների համար մշակված մի քանի նվազագույն սպառողական զամբյուղ կա, դրանցից երկուսը՝ նվազագույն սոցիալական զամբյուղը և գոյատևման նվազագույն զամբյուղը, հիմնականում տեղեկատվություն տրամադրելու նպատակ են հետապնդում: Սոցիալական միջամտության շեմի զամբյուղը և ընտանեկան եկամտի հավելումը, գործնականում կիրառվում են սոցիալական քաղաքականության նպատակների իրագործման համար: Նվազագույն սոցիալական զամբյուղը մշակվել է 1981թ-ին Աշխատանքի և սոցիալական

ուսումնասիրությունների ինստիտուտի կողմից և չի օգտագործվել սոցիալական քաղաքականության ոլորտում կիրառվող շեմային ցուցանիշների սահմանման համար, այն, որպես կանոն, համարվում է կենսապայմանների վերահսկման միջոց: Գոյատևման նվազագույն զամբյուղն ի տարբերություն նախորդի, օգտագործվում է բացարձակ և խոր աղքատության որոշման համար, հաշվարկվում է շատ աղքատ ընտանիքների բյուջեի ծախսերի հիման վրա: Աշխատանքի և սոցիալական ուսումնասիրությունների ինստիտուտի կողմից, գոյատևման նվազագույն զամբյուղն մշակվել է 1995թ., իսկ սոցիալական միջամտության շեմի զամբյուղը՝ 2002թ.: Վերջինս օգտագործվում է աղքատության պաշտոնական գծի սահմանման համար, որը մարդկանց իրավունք կվերապահի նպաստներ ստանալ սոցիալական աջակցության համակարգից:

Հետաքրքիր են նաև Լատվիայում կիրառվող մոտեցումները. Այստեղ 1990թ. օրենքով հաստատվել է կենսաապահովման նվազագույն զամբյուղը, որի մեջ ներառված 39 անուն սննդամթերքի էներգետիկան գնահատվում է 2500կկալ: Ոչ պարենային ապրանքները 109անուն են, ծառայությունները՝ 26տեսակի, որոնց վերաբերյալ տեղեկությունները ստացվում են տնային տնտեսությունների կենսամակարդակի հետազոտություններով: Այս երկրում ներդրվել է նաև ճգնաժամային նվազագույն զամբյուղը, որն կենսաապահովման նվազագույն զամբյուղի շուրջ 60%-ն է կազմում և օգտագործվում նվազագույն կենսաթոշակի և սոցիալական նպաստների չափի սահմանման համար:

Արցախում, սկսած 2014թ., նվազագույն սպառողական զամբյուղի արժեքը հաշվարկվել է նաև Համաշխարհային բանկի մեթոդաբանությամբ ԱՀ ազգային վիճակագրական ծառայության կատարած ընտրանքային հետազոտության արդյունքներից ելնելով/ Աղյուսակ 2/: Բնակչության կենսամակարդակի նյութական բաղադրիչի բնութագրման նպատակով կիրառվում են եկամուտների ու ծախսերի ցուցանիշներ: Ըստ որում, տնային տնտեսությունների եկամուտներն ուսումնասիրվում են երկու կտրվածքով՝ ընթացիկ եկամուտներ և ամբողջական եկամուտներ:

Հետազոտության տեսանկյունից տնային տնտեսությունների եկամուտների մեջ ներառվել են դրամական և բնամթերային բոլոր եկամուտները, սոցիալական աջակցության բոլոր տեսակները, բնակարանային-կոմունալ ծառայությունների վարձավճարների դիմաց ստացած արտոնություններն, նվերները, պասիվ եկամուտները, օգտագործված խնայողություններն և այլն:

Տնային տնտեսությունների ծախսերն ներկայացվում են որպես բոլոր տեսակի սպառողական ծախսերի հանրագումար՝ պարենային և ոչ պարենային ապրանքների ձեռքբերման, ծառայությունների դիմաց կատարված ծախսերը:

Իհարկե, կիսում ենք տեսակետը, ըստ որի բնակչության կենսամակարդակը բնութագրող կատարյալ ցուցանիշ գոյություն չունի. օգտագործվող

յուրաքանչյուր ցուցանիշ ունի և առավելություն, և թերություն, և կիրառման սահմանափակումներ:

Տնային տնտեսությունների կենսամակարդակի ամբողջացված հետազոտությունն ԱՀ-ում անց է կացվում բնակչության կենսամակարդակի, աղքատության, դրա կառուցվածքի և պատճառների ուսումնասիրության նպատակով: Աղքատության գնահատման համար Արցախի Հանրապետության ազգային վիճակագրական ծառայությունը հիմք է ընդունել սպառման ագրեգացված ցուցանիշը, քանի որ վերջինս եկամուտների համեմատ ավելի վստահելի է(բնակչության կողմից թաքցնելու հավանականությունը փոքր է) և կարճատև տատանումների նկատմամբ այդքան զգայուն չէ: Բնակչության ընթացիկ կենսամակարդակը բնութագրող սպառման ագրեգացված ցուցանիշը ներառում է սննդամթերքի սպառումը, այդ թվում տնից դուրս, ոչ պարենային ապրանքների ու ծառայությունների դիմաց ծախսերը՝ ներառյալ անվճար ստացված, ինչպես նաև երկարաժամկետ օգտագործման ապրանքների հաշվարկային արժեքը:

Տնային տնտեսությունների կենսապայմանների ամբողջացված հետազոտությունը իրականացվում է ամբողջ տարվա ընթացքում՝ բնակավայրերի և տնային տնտեսությունների ամենամսյա ռոտացմամբ, ընտրանքի ձևավորման հիմք է հանդիսանում 2015թ. մարդահամարի արդյունքներով ստեղծված ԱՀ բոլոր տնային տնտեսությունների հասցեների տվյալների բազան: Յուրաքանչյուր ամիս հետազոտվում է 135 տնային տնտեսություն, որից 63-ը՝ քաղաքային բնակավայրերից, դաշտային աշխատանքները իրականացնում են 15 հարցազրուցավար, որոնցից յուրաքանչյուրի ծանրաբեռնվածությունը ամսական 9 տնային տնտեսություն է, ընդհանուր առմամբ 45 այց այդ տնտեսություններ:

2010-2020թթ նվազագույն սպառողական և պարենային զամբյուղների արժեքների փոփոխությունը բերված է Աղյուսակ 3-ում: Փաստորեն 2010թ համեմատ 2020թ նվազագույն սպառողական զամբյուղի արժեքը աճել է 1,5անգամ, նվազագույն աշխատավարձը՝ 2.3անգամ, միջին ամսական աշխատավարձը՝ 2անգամ: Դիտարկվող ժամանակաշրջանում սպառողական գների ինդեքսը կազմել է 135.3տոկոս:

Կարևորել ենք նաև հանրապտությունում սպառողական գների ինդեքսի փոփոխության դիտարկումը /Գծապատկեր 2/: Նախորդ տարվա դեկտեմբերի համեմատ սպառողական գների ինդեքսի ամենաբարձր աճն արձանագրվել է 2010թ՝ 110.6տոկոս, 2016թ ցուցանիշը կազմել է 98,6տոկոս, 2018թ՝ 99,8տոկոս, մյուս տարիներին ցուցանիշը պլանավորված մեծության շրջանակում է:

ԱՀ-ում աղքատության մակարդակը գնահատելու համար օգտագործվում է աղքատության ընդհանուր գիծը: Աղքատության գնահատումը ենթադրում է երեք բաղադրիչներ /տես Գծապատկեր 3/.

- Բարեկեցության կամ կյանքի պայմանների բաշխվածություն,

- Աղքատության գիծ, որից ներքև գտնվող անհատները համարվում են «աղքատ» և
- Աղքատության չափման միավոր:

Մեր համոզմամբ սպառողական զամբյուղը պետք է ծառայի չորս նպատակի.

1. Բնակչության կենսապայմանների գնահատում,

2.Պետական սոցիալական քաղաքականության մշակման և իրականացման գործընթացում կենսապայմանների ենթադրյալ ցուցանիշի օգտագործում,

3.նվազագույն աշխատավարձի, կենսաթոշակների, կրթաթոշակների, ինչպես նաև նպաստների ու սոցիալական այլ վճարումների իրատեսական չափերի սահմանում,

4.հարկման ենթակա եկամտի չափի սահմանում:

Առաջին գործառույթը կրում է ախտորոշիչ բնույթ, հաջորդ երկուսը ընդգծում են զամբյուղի դերը եկամտի ու սոցիալական քաղաքականության ոլորտում: Անշուշտ, գրեթե անհնար է իրացնել բոլոր նպատակներն միաժամանակ, ուստի առաջնահերթության առանձնացման կարիք կա: Թերևս ճիշտ կլինի մշակել կոնկրետ զամբյուղ՝ միայն մեկ նպատակի ծառայելու համար:

Ցանկացած հասարակությունում պետության գլխավոր առաքելությունը իր երկրի բնակչության կենսամակարդակի բարձրացմանն միտված միջոցառումների կիրառումն է:

Ճգնաժամային իրավիճակում սննդամթերքի որակի անկումը մարդու առողջության համար վտանգներ է ստեղծում, նպաստում մահացության աճին և հանգեցնում աշխատանքային ռեսուրսների որակի անկմանը: Տեսականորեն սպառման ծավալների ազդեցությունը բնակչության առողջության վրա հանդիսանում է «շուկայի ձախողումներից» մեկը, ուստի այն չի կարող լուծվել զուտ շուկայական մեթոդներով և պահանջում է արտաքին ազդեցությունների օպտիմալացմանն ուղղված պետական և հասարակական համակարգային միջոցառումների մշակում և ներդրում: Խնդրի լուծման հաջորդ բարդությունը պայմանավորված է դրա միջգերատեսչական բնույթով, տնտեսական որոշումների իրացման ժամանակ բժշկական գիտության երաշխավորությունների հաշվառման անհրաժեշտությամբ: Այս առումով աշխարհի շատ երկրներում առողջ սննդակարգի ոլորտում պետական քաղաքականության հիմնական գործիքը, ինչպես արդեն վերևում նշեցինք, սպառման պարենային զամբյուղն է, որն հաստատվում է դիրեկտիվ մեթոդով, առանց հասարակական կազմակերպությունների ներգրավման ու աշխատավարձի շուկայական մակարդակի հաշվառման: Հիշյալ հանգամանքը բնակչության սննդի որակի շուկայական կարգավորման հնարավորությունը ավելի է սահմանափակում ի համեմատություն այն երկրների, որտեղ նվազագույն աշխատավարձի հաշվարկը իրականացվում է աշխատանքի վարձատրության միջին մակարդակի հիման վրա:

Հոդվածում նպատակ ունենք մշակել բնակչության առողջ սննդակարգի ոլորտում կարգավորման ժամանակակից մեթոդներ՝ պարենային զամբյուղի օպտիմալացման մոդելի հիման վրա: Այդ նպատակի միջգերատեսչական մոտեցման շրջանակում օպտիմալացման մոդելի օգտագործմամբ հետազոտվել է պարենային զամբյուղի ձևավորման բժշկական և տնտեսագիտական ասպեկտների փոխառնչությունը, բժշկագիտության նվաճումների հաշվառմամբ առողջ սննդակարգի ոլորտում առաջարկվել է տնտեսական քաղաքականության արդիական միջոցառումներ: Հոդվածում հիմնավորվել է, որ պարենային զամբյուղի օպտիմալացման սխեմայի առաջարկմամբ առողջ սննդակարգի ոլորտում բժշկագիտության երաշխավորությունները կարող են տնտեսական և սոցիալական քաղաքականության արդյունավետության վրա բարերար ազդեցություն ունենալ: Պարենային զամբյուղի օպտիմալացման խնդրի արդիականությունը առաջին հերթին պայմանավորված է սննդային կախվածության հիվանդությունների դեմ պետական ծրագրային պայքարի ցածր արդյունավետությամբ, կամ դրա իսպառ բացակայությամբ: Նախ, հաջողություններ չկան արձանագրված սոցիալական նշանակալի որոշ հիվանդությունների կրճատման ուղղությամբ, ինչպիսիք են ճարպակալումը և սրտի հիպերտոնիկ հիվանդությունները, շաքարային դիաբետը: Վերջին չորս տարիներին/արցախյան վերջին պատերազմով պայմանավորված 2020թ տվյալներն նպատակահարմար չէ օգտագործել/ առաջին անգամ հաստատված ախտորոշումով բնակչության հիվանդացության պատկերն հետևյալն է. տարափոխիկ և մակաբուծական հիվանդության դեպքերի միջին տարեկան թիվը 3075 է, ներզատական համակարգի հիվանդությունների, սնուցման և նյութափոխանակության խանգարումներինը՝ 846, իմունային մեխանիզմի ներգրավմամբ արյան և արյունաստեղծ օրգանների հիվանդություններինը՝ 605, մարսողական օրգանների հիվանդություններինը՝ 2770: Երկրորդ, բավարար չափով չի նվազել նաև երեխաների և դեռահասների շրջանում հիվանդությունների թիվը՝ կապված ոչ ճիշտ սննդակարգի կիրառման հետ. անեմիա, ճարպակալում, մարսողական օրգանների հիվանդությունները: Դարձյալ դիմելով թվերին՝ ունենք հետևյալ պատկերը. 2016-2019թթ առաջին անգամ հաստատված ախտորոշումով երեխաների հիվանդացությունը տարափոխիկ և մակաբուծական հիվանդություններով միջին տարեկան հաշվով կազմել է 2438, ներզատական համակարգի հիվանդություններ, սնուցման և նյութափոխանակության խանգարումներինը՝ 254, առանձին խանգարումներ իմունային մեխանիզմի ներգրավմամբ արյան և արյունաստեղծ օրգանների հիվանդություններինը՝ 367, մարսողական օրգանների հիվանդություններինը՝ 1373[2]: Ըստ որում, մարսողական օրգանների հիվանդությունների թիվը վերջին տարիներին աճել է: Երրորդ, լուծված չէ նաև սիրտ-անոթային հիվանդությունների բավարար չափով կրճատման խնդիրը:

Չորրորդ, լուծված չէ նաև նորագոյացություններից մահացածության դեպքերի թիվը, այսպես Արցախում այն բավական մեծ տեսակարար կշիռ ունի մահվան պատճառական կառուցվածքում. 2019թ՝ 19,7տոկոս, 2018թ՝17,0տոկոս, կայուն պահպանում է իր երկրորդ պատվավոր հորիզոնականը[3]: Թեմայի արդիականությունը պայմանավորված է նաև նրանով, որ պարենային զամբյուղի ոչ լրիվությունը հանգեցնում է կենսաապահովման նվազագույնի իջեցմանը՝ հասարակության մեջ առաջացնելով եկամուտների բարձր տարբերակում և հիվանդությունների ու մահացությունների մակարդակի կտրուկ անհավասարություն:

Զարգացած երկրներում սննդի որակը համարվում է բնակչության առողջության և աշխատանքային ռեսուրսների վերարտադրության կարևորագույն կարգավորող գործոն: Այդ երկրներում սիրտ-անոթային հիվանդությունների կրճատումը անցյալ դարի 70-ական թվականներին հիմնականում նոր հիվանդությունների կանխարգելման, ոչ թե բժշկական սպասարկման որակի բարելավման հետևանք է: Այդ էտապում կառավարությունները սկսել են իրագործել հիպերտոնիայի առաջացման ռիսկի նվազեցմանն ուղղված միջոցառումներ՝ կապված ավելցուկային ճարպերի և աղերի օգտագործման կրճատման հետ: Եվրոպայում սննդակարգով պայմանավորված հիվանդությունները կազմում են ընդհանուրի 41%-ը: Եթե վերջին 30տարիներին սիրտանոթային հիվանդություններից մահացությունները Արևմուտքում կիսով չափ նվազել են, ապա ՌԴ-ում այն պրոգրեսիվ աճ է արձանագրել և 3-5 անգամ բարձր է, քան զարգացած երկրներում[4], մահացությունների 70%-ից ավելին ՌԴ-ում պայմանավորված է սննդակարգի խախտմամբ. սիրտ-անոթային հիվանդություններ, նորագոյացությունների որոշ տեսակներ, շաքարային դիաբետ[5] :

Ցածր մահացությամբ աչքի ընկնող երկրներում սննդակարգի որակի խնդիրը քաղաքացիական հասարակության ուշադրության կենտրոնում է գտնվում, վերջիններս մեծ ազդեցություն ունեն առողջ սննդակարգի ինստիտուտի կայացման վրա: ԱՊՀ անդամ երկրներում իրավիճակն այլ է. այստեղ պետությունը այս հարցում իր վրա է վերցնում ամբողջ պատասխանատվությունը: Հասարակության մեջ սննդի որակի շուրջ լայն քննարկումների բացակայությունը հանգեցնում է խնդրի առողջապահական հիմնահարցերն ուսումնասիրող տնտեսագետների ոչ պատշաճ ուշադրության ձևավորմանը: Նախ, անհամաչափ բարձր է մնում ալկոհոլիզմի խնդիրների տնտեսագիտական հետազոտությունների մասնաբաժինը՝ ի հաշիվ սպառողների այլ վնասակար հատկությունների վերլուծությունների նվազեցման: Երկրորդ, տնտեսագետների պատշաճ ուշադրությանը չի արժանանում առողջության համար վտանգավոր տրանսճարպերի ավելցուկային սպառումը, այն դեպքում, երբ ԱՄՆ-ում իրականացված մի շարք

հետազոտությունների համաձայն անժամանակ մահերի 10-19տոկոսը հնարավոր էր կրճատել տրանսճարպերի սպառման կարգավորման արդյունքում[6] :

Երրորդ, թույլ է առողջ սննդակարգի հիմնահարցի տնտեսական հետազոտությունների հայրենական մեթոդաբանության բազան: Չորրորդ, սննդային կախվածության հիվանդությունը հաճախ չի ներառվում բնակչության առողջության համար կարևոր գործոնների շարքում: Այսպես, ՌԴ-ում բնակվող հայազգի հայտնի տնտեսագետ Աբել Աղանբեկյանը մահացության կրճատման համար օգտագործել է ծրագրանպատակային մոտեցումը և առաջարկել 6 նպատակային ծրագիր. արյունատար համակարգի, ալկոհոլիզմի, վնասվածքների, ավտովթարների և ծխելու դեմ պայքարի ծրագրեր[7]: Մենք առաջարկում ենք հիվանդությունների նշված ցանկը լրացնել ոչ ճիշտ սսնդակարգով պայմանավորված հիվանդություններով(օրինակ ճարպակալում, շաքարային դիաբետ): Պետք է նաև հաշվի առնել հիմնահարցի կոմպլեքս բնույթը. քանզի ոչ ճիշտ սնունդը նպաստում է սիրտ-անոթային և ալկոհոլով պայմանավորված հիվանդություններին, այն նպատակահարմար է դիտարկել 2 նպատակային ծրագրերի շրջանակներում, ըստ որում հիվանդության պրոֆիլակտիկայի շեշտադրումով:

Շատ երկրներում սննդամթերքի սպառման ծավալների նվազագույն չափը կարգավորվում է անուղղակիորեն՝ նվազագույն աշխատավարձի մեխանիզմի միջոցով: Առավել պարզ մեթոդ է նվազագույն աշխատավարձի հաշվարկը որպես երկրում, ոլորտում, ճյուղում միջին ամսական անվանական աշխատավարձի որոշակի չափ: Նվազագույն աշխատավարձի մակարդակը սոցիալական իրավունքներով Եվրոպական կոմիտեի կողմից երաշխավորած կազմել է միջին աշխատավարձի 60%-ը, բայց գործնականում այն ավելի փոքր է, օրինակ՝ Իսպանիայում՝ 32%, Իսրայելում՝ 47,5%[8]: Ելենա Բուրանայի կատարած վերլուծությունը վկայում է, որ ՌԴ-ում վերոնշյալ հարաբերակցությունը կարելի է իջեցնել մինչև 40%[9]:

ՌԴ-ում պարենամթերքի սպառման նվազագույն ծավալը ուղղակիորեն կարգավորվում է պետության կողմից՝ միասնական սպառողական զամբյուղի ձևավորման միջոցով: Այս հաշվարկի օգտագործումը վարչական կարգավորման բնույթ ունի և չի ենթադրում միջին ամսական աշխատավարձի և նվազագույն աշխատավարձի չափերի միջև կախվածության սահմանում: Ըստ որում սպառողական զամբյուղը ոչ միայն նվազագույն ամսական աշխատավարձի հաշվարկի հիմք չի կազմում, այլև հաստատում է պետական սոցիալական երաշխիքները բնակչության առողջ սննդակարգի ապահովման տեսանկյունից: Այնուամենայնիվ, առողջ սննդակարգի նորմատիվների հիման վրա պարենային զամբյուղի ձևավորման հիմնահարցը ստանում է միջգերատեսչական բնույթ, ինչը պահանջում է և մակրոտնտեսական, և բժշկական տարրերի համաձայնեցում: Հիմնահարցի միջգերատեսչական

բնույթը կանխորոշել է սպառողական զամբյուղի կարգավորման մեթոդի առաջարկը՝ հիմնված դիետայի հայտնի խնդրի օգտագործման վրա, որտեղ բժշկական ասպեկտները ներկայացված են կարգավորվող փախստականների սահմանափակումների տեսքով, իսկ բյուջետային տնտեսման խնդիրը ձևակերպված է զամբյուղի արժեքի նպատակային ֆունկցիայով: Զամբյուղը ներկայացված՝ x վեկտորով և բովանդակում է n տեսակի մթերքներ, xj-ն j-րդ մթերքի քանակն է զամբյուղում:Ենթադրվում է, որ հաստատված են զամբյուղի ընդհանուր բովանդակության յուրաքանչյուր օգտակար տարրի նկատմամբ բժշկական պահանջներ, ըստ որում օգտակար i-րդ տարրի երաշխավորված սահմանային քանակը հավասար են. նվազագույն –ai, առավելագույն bi : i-րդ տարրի քանակը j-րդ մթերքի միավորի մեջ հավասար է cij էկզոգեն մեծությանը: Յուրաքանչյուր օգտակար տարրի սահմանափակումը ունի դրա ծավալի նկատմամբ երկակի անհավասարության տեսք, այդժամ բոլոր բժշկական երաշխավորություններով ձևավորված զամբյուղը հանդիսանում է mհամակարգի սահմանափակման լուծումը:

$$ai\leq = \sum_{j=1}^{n} CcjXj \leq bj \qquad (c=1,\ldots,m) \qquad (1)$$

Կառավարությունը, ելնելով բյուջետային տնտեսման պահանջներից, ձգտում է նվազագույնի հասցնել պարենային զամբյուղի արժեքը այդ մթերքների Pj գների պարագայում, այսինքն դրա նպատակային ֆունկցիան ունի հետևյալ տեսքը.

$$\min xj \sum_{j=1}^{n} PjXj \qquad (2)$$

Այսպիսով, պարենային զամբյուղի օպտիմալացման խնդիրը հանգում է բոլոր սահմանափակումների(1) պայմաններում դրա նպատակային ֆունկցիայի(2) նվազեցմանը: Ենթադրենք յ-րդ մթերքի քանակը օպտիմալ զամբյուղում(X*) հավասար է X* յ, այդ դեպքում դրա արժեք հավասար կլինի

$$P = \sum_{j=1}^{n} P_j \, x_j^*$$

Օպտիմալացման այս մեթոդի կիրառման առանձնահատկությունը պրակտիկայում կայանում է նրանում, որ յուրաքանչյուր տարրի նվազագույն և առավելագույն քանակը էկզոգեն մեծություն չի հանդիսանում, այլ հաստատվում է քաղաքացիական հասարակության ու պետության փոխգործակցության արդյունքում, ուստի սպառման սահմանային ծավալները հանդես են գալիս որպես ինստիտուցիոնալ փոփոխություններ: Այդպիսով, պարենային զամբյուղի օպտիմալացման ալգորիթմը չի հանգում խնդրի զուտ մաթեմատիկական լուծման(1)-(2): Առաջին էտապում անհրաժեշտ է լուծել մի շարք մասնավոր խնդիրներ. յուրաքանչյուր օգտակար տարրի համար որոշել ai-

i և bi-ի սահմանային նշանակությունը, որոնք գործնականում հաստատվում են պետության, հասարակական կազմակերպությունների, արտադրողների և բժշկական հանրության փոխգործության արդյունքում: Հենց այս փոխգործությունն էլ, որն ունի գերատեսչական բնույթ և տարբերվում է ըստ երկրների, հանդիսանում է մեր հետազոտության առարկան: Արտերկրներում առողջ սննդակարգի ծրագրի իրացման խնդիրները դիտարկվում են որոշ հետազոտություններում, սակայն առանց պարենային զամբյուղի օպտիմալացման խնդրի հետ ունեցած կապի հաշվառման:

ԱՀ-ում առայսօր ընդունված չէ «Սպառողական զամբյուղի մասին» օրենքը, որով պետք է սահմանվեն պարենային զամբյուղի բազային պարամետրերը: Որպես համեմատություն նշենք, որ «Ռուսաստանի Դաշնության սպառողական զամբյուղի մասին» ֆեդերալ օրենքով գործող վերջին պարենային զամբյուղն հաստատվել է 2012թ., որով էականորեն սահմանափակվում են դրա օպերատիվ կարգավորման հնարավորությունները, ասենք ենթաօրենսդրական ակտերի միջոցով: Այս սահմանափակումներից են յուրաքանչյուր պարենամթերքի խմբի համար մթերքի գումարային կշռի օրենքով հաստատումը, ինչը պահանջում է օպտիմալացման մոդելում լրացուցիչ սահմանափակում, վերջինս էլ անդրադառնում է սպառողական զամբյուղի օպտիմալացման բովանդակային նկարագրի խնդրի վրա և բերում դրա կարգավորման նորմատիվային բազայի ավելորդ պահպանողականության և անկատարողականության.

$$\sum_{j=k}^{k+t_k} xj = d_k \qquad (k=1,\ldots\ldots p) \qquad (3)$$

որտեղ dk-ն օրենքով հաստատված k-րդ պարենային խմբի գումարային կշիռն է tk-ն k-րդ պարենային խմբի մեջ այլ մթերքների քանակն է, p-ն պարենային զամբյուղում պարենային խմբերի քանակն է: Նշված (1)-(3) մոդելը արտացոլում է ռուսական օրենսդրության առանձնահատկությունը և թույլ է տալիս ենթաօրենսդրական ակտերի օպերատիվ կարգավորման միջոցով հաղթահարել զամբյուղի կազմի իներցիոն բնույթի խնդիրը, քանզի գործող մեթոդաբանությունը թույլ է տալիս դետալացված զամբյուղի մեջ ներառել նոր «մթերք-ներկայացուցիչներ» զամբյուղի ընդհանուր մթերքների կշռի պահպանմամբ և փոխել դրանց սպառման նորմաները պարենային խմբերի ներսում:

Պարենային զամբյուղի կազմի փոփոխությանը զուգահեռ անհրաժեշտ է ստեղծել երկու փոխկապակցված սոցիալ-տնտեսական նպատակներին հասնելուն միտված պայմաններ: Առաջինը պարենամթերքի շուկայի վտանգավոր համամասնության հաղթահարումն է բնակչությանը առողջ սննդակարգի օգտագործման վերաբերյալ լայն իրազեկման միջոցով: Դրա համար արտադրողներից պետք է պահանջել արտադրանքի վրա ճարպերի, տրանսճարպերի և կերակրի աղերի վերաբերյալ պարտադիր մակնշում,

ինչպես ընդունված է զարգացած երկրներում: Տրանսճարպերի արտադրության սահմանափակման առաջարկվող միջոցառումները նույնպես ազդանշան կլինեն բնակչության համար դրանց սպառման վտանգի մասին: Երկրորդ նպատակը պարենային զամբյուղի մեջ արժեքավոր սննդամթերքի ընդգրկման նպատակով դրանց արտադրության և ներմուծման նվազագույն ծավալների ապահովումն է: Այդ նպատակին կարող են ծառայել ձկնաբուծական պետական աջակցության համակարգային միջոցառումները, ինչպես նաև ձկան, մրգերի և այլ կենսական նշանակության սննդամթերքի ներմուծման համար բարենպաստ պայմանների ստեղծումը:

Մակրոտնտեսական քաղաքականության նպատակային կողմնորոշիչները, ինչպիսիք են ՀՆԱ-ն, արժութային կուրսը, ինֆլյացիան ու գործազրկությունը, հասարակական բարեկեցությունն արտացոլող անուղղակի գործոններ են: Մոնետար տեսություններով և տնտեսամաթեմատիկական մոդելներով տարվելը շեղում է տնտեսագետների ուշադրությունը բարեկեցության այնպիսի կարևոր ու բնական չափորոշիչներից, ինչպիսիք են հիվանդացություններն ու մահացությունները: Մեր իրողության մեջ այդ ցուցանիշները սերտորեն կապված են պարենային զամբյուղի կազմի հետ, որն հաստատագրում է պետության սոցիալական պարտավորությունները և հանդես է գալիս որպես բյուջետային հակաինֆլյացիոն քաղաքականության արժեքավոր գործոն: Տնտեսության մեջ պարենային զամբյուղի երկակի դերը պայմանավորված է երկու հակասական նպատակների բախմամբ, զարգացման սոցիալական նպատակները պահանջում են օրենքով հաստատված սպառման նվազագույն ծավալների համապատասխանեցում բժշկագիտության երաշխավորություն-ներին, իսկ բյուջետային տնտեսման նպատակը կարող է հանգեցնել սպառողական զամբյուղի արժեքի չհիմնավորված նվազեցմանը ի հաշիվ էժան ապրանքների կշռի մեծացման և կենսականորեն անհրաժեշտ տարրերի դեֆիցիտի առաջացման:

Պարենային զամբյուղի ռացիոնալացումը կփոխի առողջ սննդի բնագավառում պետության սոցիալական պարտավորությունների կառուցվածքը և նրանից կպահանջի սննդամթերքի արտադրության ու ներմուծման կառուցվածքի փոփոխությանն ուղղված կոնկրետ քայլեր, ինչն էլ իր հերթին կբերի երկրի բնակչության սննդի ռացիոնալացմանն ընդհանուր առմամբ: Ըստ որում, պարենային զամբյուղն հանդես կգա որպես պետության կողմից երկրի քաղաքացիների նվազագույն պարենամթերքով ապահովման հանրահռչակված երաշխավորություն, միաժամանակ որպես պարենային շուկաների օպերատիվ կարգավորման որոշակիորեն գիտականորեն հիմնավորված կողմնորոշիչ:

Մահացության և հիվանդությունների կրճատման բնագավառում պետական ծրագրերի ցածր արդյունավետությունը վկայում է սննդի ցածր որակի մասին,

որն հատկապես արդիական է դառնում ճգնաժամերի ժամանակ, առավելապես հետպատերազմյան սոցիալական լարվածության համատեքստում:

Գրականություն

1. Платон, Сочинения в 3 томах, том 3, Академия наук СССР, Институт Философии, Москва 1971, стр.254
2. ԱՀ սոցիալական վիճակը վիճակագրական ժողովածու 2021
3. ԱՀ ԱՎԾ ժողովրդագրական ժողովածու 2021
4. Зайцева Л.В., Транзисомеры-чумы 21 века, 2012, N13, с. 18-21
5. Тутелян В.А. Химический состав и калорийность российских пищевых продуктов: справочник. М. Де Ли плюс, 2012
6. Noraffarian D., katan M. Transs fotty acids and cardiovasculai discase. The ew england jougnalof Medicine 2006 Vol. 354 P- 1601-1613
7. Аганбекян А. достижение высшего уровня продолжительности жизни в России. Экономическая политика. 2012. N 2. С-134-156
8. Орловский Ю. П. Правовое регулиривание минимальной оплаты труда. Препринет WP 3/2013/09 М.
9. Бураева Е. В. минмальная-6 Заработная плата: роль в экономике и проблемы использования в современнов России . Вест. Орловского государственного аграрного университета. 2012 N5,645-50

Հոդվածը տպագրության է երաշխավորել խմբագրական խորհրդի անդամ, տ.գ.դ. Թ.Ն.Մանասերյանը :

Աղյուսակ 1 Արցախի Հանրապետության նվազագույն սպառողական զամբյուղի արժեքը 2020թ IV եռամսյակի միջին ընթացիկ գներով

(հաշվարկված բժշկական նորմերով)

Հ/Հ	Պարենամթերքի անվանումը	Օրական էներգետիկան 1 շնչի հաշվով, կկալ	Օրական սպառման նորման 1 շնչի հաշվով, կգ	Տարեկան սպառման նորման 1 շնչի հաշվով, կգ	Միա-վորի գինը, դրամ	Տարեկան նորմայի արժեքը 1 շնչի հաշվով, դրամ
1	**Հացամթերք**	**992.2**	**0.355**	**-**		**65 902,9**
1.1	հաց	622.5	0.25	91.3	394,1	35 981,3
1.2	ալյուր (բարձր տեսակի)	70.6	0.02	7.3	313,4	2 287,8
1.3	մակարոնեղեն	55	0.015	5.5	499,7	2 748,4
1.4	ձավարեղեն (բրինձ)	175.5	0.05	18.3	657,7	12 035,9
1.5	ընդեղեն (լոբեղեն)	68.6	0.02	7.3	1 760,2	12 849,5
2	**Մսամթերք (տավարի միս)**	**203**	**0.1**	**36.5**	**3 068,5**	**112 000,3**
3	**Կաթնամթերք**	**339.7**	**-**	**-**	-	**83 913,6**
3.1	կաթ, լիտր	122	0.2	73.0	292,3	21 337,9
3.2	կաթնաշոռ	7.5	0.01	3.7	2 350,9	8 698,3
3.3	կենդանական յուղ	143.4	0.02	7.3	5 372,6	39 220,0
3.4	պանիր	66.8	0.025	9.1	1 610,7	14 657,4
4	**Կարտոֆիլ**	**167.5**	**0.25**	**91.3**	**237,9**	**21 720,3**
5	**Բանջարեղեն (կաղամբ, գլուխ սոխ)**	**87**	**0.3**	**109.5**	**220,7**	**24 166,7**
6	**Միրգ (խնձոր)**	**96**	**0.2**	**73.0**	**423,3**	**30 900,9**
7	**Շաքար**	**193.5**	**0.05**	**18.3**	**367,0**	**6 716,1**
8	**Ձու, հատ**	**40**	**0.5**	**182.5**	**70,1**	**12 793,3**
9	**Բուսական յուղ**	**176.8**	**0.02**	**7.3**	**741,5**	**5 413,0**
10	**Մարգարին**	**72**	**0.01**	**3.7**	**1 295,4**	**4 793,0**
11	**Ձուկ**	**44.4**	**0.03**	**11.0**	**2 360,9**	**25 969,9**
	Ընդամենը	*2 412.1կկալ*				***394 290,0***

Պարենային զամբյուղի արժեքը՝

տարեկան կտրվածքով 394 290.0 դրամ ամսական կտրվածքով 32 857.5 դրամ

Նվազագույն սպառողական զամբյուղի արժեքը՝

տարեկան կտրվածքով 97 893.3 դրամ ամսական կտրվածքով 58 157.8 դրամ

Գծապատկեր 1. Արցախի Հանրապետության նվազագույն պարենային զամբյուղի արժեքի դինամիկան

2015-2020 թթ. ըստ եռամսյակների գործող միջին գներով

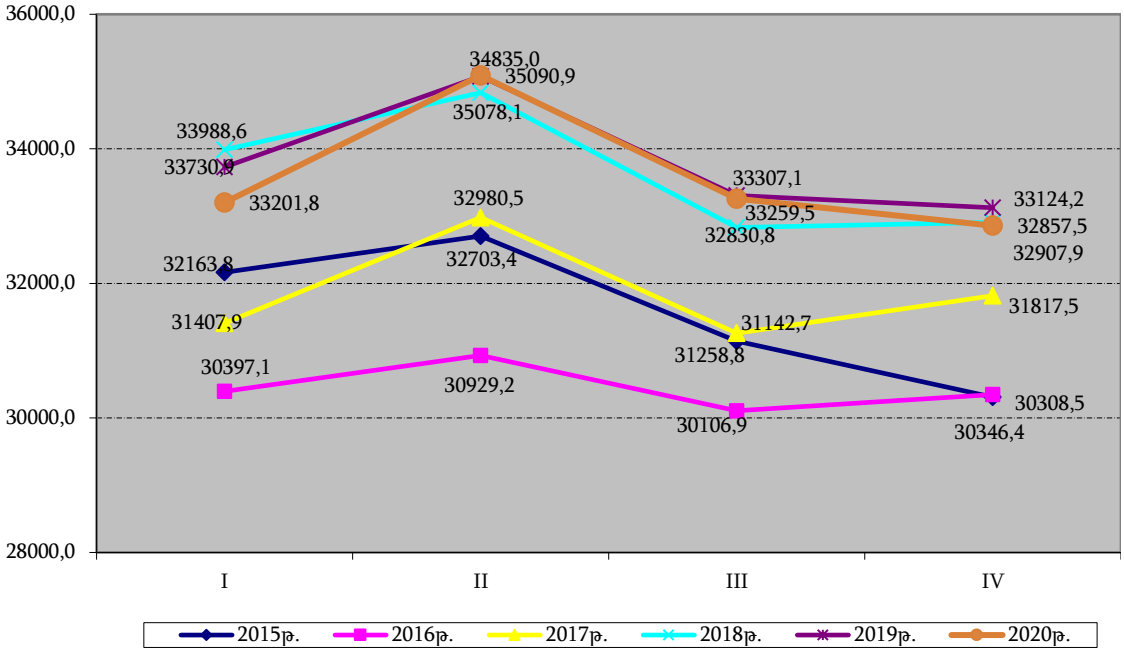

Աղյուսակ 2. Արցախի Հանրապետության նվազագույն սպառողական զամբյուղի արժեքը
2020թ. IV եռամսյակի միջին ընթացիկ գներով

	Պարենամթերքի անվանումը	Օրական փաստացի սպառումը 1 շնչի հաշվով, գրամ	Օրական էներգետիկան 1 շնչի հաշվով, կկալ	Մեկ ամսում սպառված սննդամթերքի արժեքը 1 շնչի հաշվով, դրամ	Մեկ ամսում սպառված սննդամթերքի արժեքը 1 մեծահասակի հաշվով, դրամ
1	Հացամթերք	461,1	1 355,0	6 825,5	7 576,4
2	Մսամթերք	48,3	87,6	2 973,6	3 300,7
3	Ձկնամթերք	2,5	2,4	176,1	195,4
4	Կաթնամթերք		144,3	3 127,3	3 471,4
5	Ձու	18,6	27,2	413,0	458,5
6	Յուղ և ճարպ	30,5	229,9	1 503,1	1 668,4
7	Միրգ	113,9	47,7	1 436,4	1 594,4
8	Բանջարեղեն	203,7	76,0	3 995,9	4 435,4
9	Կարտոֆիլ	145,6	109,2	1 054,4	1 170,4
10	Շաքար	24,4	94,4	270,1	299,8
11	Ոչ ալկոհոլային խմիչքներ	4,2	1,1	35,1	39,0
12	Այլ սննդամթերք	35,6	57,2	2 205,8	2 448,4
	Ընդամենը		**2 232,0**	**24 016,3**	**26 658,2**

Պարենային զամբյուղի ամսական արժեքը	**24 016.3 դրամ**	**26 658.2 դրամ**
Նվազագույն սպառողական զամբյուղի ամսական արժեքը	**42 509.0 դրամ**	**47 185.0 դրամ**

ՀՏԴ 910.2

Զբոսաշրջություն

Հասմիկ ՍԱՅԱԴՅԱՆ
ԵՊՀ Սերվիսի ամբիոնի դոցենտ, տ.գ.թ.
E-mail: sayadyan.asmik@mail.ru

ՀՀ - ՈՒՄ ԲՈՒԺԱՎԵՐԱԿԱՆԳՆՈՂԱԿԱՆ ԶԲՈՍԱՇՐՋՈՒԹՅԱՆ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՄԱՆ ԱՌԱՆՁՆԱՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Հայաստանի Հանրապետությունը մեծ ներուժ և հարուստ բնական ռեսուրսներ ունի՝ բուժավերականգնողական զբոսաշրջության զարգացման և այդ ասպարեզում միջազգային շուկա դուրս գալու համար : Հոդվածում քննվել են բուժավերականգնողական զբոսաշրջության զարգացման հայեցակարգի հիմնական դրույթները, ինչպես նաև ՀՀ-ում դրանց իրականացման միջոցառումները: Վեր են հանվել բուժավերականգնողական տուրերի կազմակերպման, առկա և նոր շուկաներում նոր տուրերի ներդրման առանձնահատկու-թյունները: Գնահատվել են առկա շուկաներում նորույթների ի հայտ գալու հետ կապված ռիսկերը:

Բանալի բառեր՝ առողջարանային զբոսաշրջություն, զբոսաշրջային արտադրանք, բուժավերականգնողկան տուրեր, նորարարական մոտեցումներ, ռիսկերի գնահատում

А. Саядян

ОСОБЕННОСТИ ОРГАНИЗАЦИИ ЛЕЧЕБНО - ОЗДОРОВИТЕЛЬНОГО ТУРИЗМА В РЕСПУБЛИКЕ АРМЕНИЯ

Республика Армения обладает большим потенциалом и богатыми природными ресурсами для развития лечебно - оздоровительного туризма и выхода на международный рынок. В статье рассмотрены основные положения концепции развития лечебно - оздоровительного туризма, а также мероприятия по их осуществлению в Армении. В статье рассмотрены особенности организации лечебно - оздоровительных туров, внедрения новых туров на существующих и на новых рынках. Также оцениваются риски, связанные с выходом на существующий рынок нововведений и на международный рынок уже существующих турпакетов.

Ключевые слова: оздоровительный туризм, туристский продукт, лечебно- оздоровительные туры, инновационные подходы, оценка рисков

H.Sayadyan

FEATURES OF THE ORGANIZATION OF MEDICAL AND HEALTH TOURISM IN THE REPUBLIC OF ARMENIA

The Republic of Armenia has great potential and rich natural resources for the development of health tourism and entering the international market. The article discusses the main provisions of the concept of the development of medical and health tourism, as well as measures for their implementation in Armenia. The article discusses the features of the organization of medical and health tours, the introduction of new tours in existing and new markets. The risks associated with entering the existing market of innovations and the international market for existing tour packages are also assessed.

Key words: health tourism, tourist product, health-improving tours, innovative approaches, risk assessment.

Հայաստանի առողջարանային զբոսաշրջությունը հիմնված է առողջարանային մի շարք կենտրոնների վրա, որոնք տեղաբաշխված են հանրապետության տարբեր տարածքներում: Առողջարանային տարածքներն ունեն բուժիչ բնական և կլիմայական ռեսուրսներ, այդ թվում' խմելու և ջերմային հանքային աղբյուրներ, բուժական ցեխ, տորֆ, լեռնային և սոճու անտառներ, մեղմ կլիմա:

Հայաստանը ունի մեծ ներուժ վերականգնողական զբոսաշրջության զարգացման համար: Զբոսաշրջիկների շրջանում առավել հայտնի հանգստավայրերն են՝ Արզնին, Դիլիջանը, Հանքավան-Մարմարիկը, Բջնի-Արզական-Աղվերանը, Ծաղկաձորը, Ստեփանավան-Գուլագարակը, Սյունիքը, Լոռին, Սևանը, Ջերմուկը: Այս զբոսաշրջային կենտրոնները առաջարկում են կացարան և տարատեսակ ծառայություններ, որոնք թույլ են տալիս զբոսաշրջիկներին բավարարել իրենց պահանջմունքները, բարելավել առողջությունը: Բուժավերականգնողական զբոսաշրջության հիմնական շարժիչը ներքին շուկան է և այցելուները Ռուսաստանից՝ որպես հիմնական միջազգային շուկայից:

Հայաստանի Հանրապետության զբոսաշրջության ինդուստրիան իր բնական և կլիմայական ռեսուրսներով և ենթակառուցվածքներով կարող է մրցունակ լինել աշխարհում հայտնի կենտրոնների հետ, ինչպիսիք են՝ Կառլովի Վարին, Ժելեզնովոդսկը, Պյատիգորսկը, Վիշին և այլն:

Բուժա-վերականգնողական զբոսաշրջության զարգացման համար դիտարկենք հետևյալ հայեցակարգը (գծապատկեր 1):

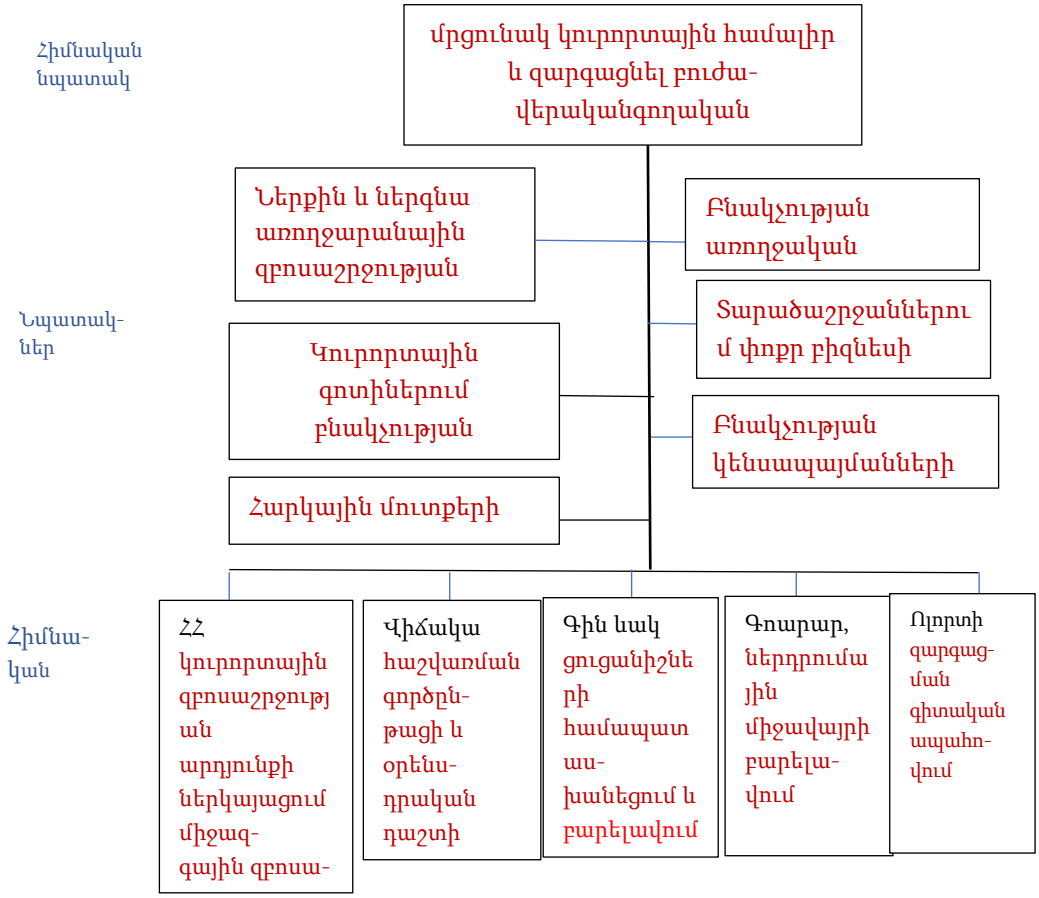

Գծապատկեր 1. Բուժավերականգնողական զբոսաշրջության զարգացման հայեցակարգ [1]

Հայեցակարգի գործադրումը կնպաստի կուրորտային ենթակառուցվածքի զարգացմանը, առողջարանային ծառայությունների որակի և կուրորտային համալիրի մրցունակության բարձրացմանը: Հայեցակարգի հիմնական դրույթների իրականացման համար պետք է մշակել առողջարանային-վերականգնողական զբոսաշրջության զարգացման մարքեթինգային ծրագիր՝ նշելով անհրաժեշտ միջոցառումները, դրանց իրականացման ժամկետները, ակնկալվող արդյունքները, ֆինանսավորման աղբյուրներն ու ծավալները: Համապատասխան ծառայությունները պատշաճ կազմակերպելու արդյունքում Հայաստանն ունի բոլոր հնարավորությունները դառնալու հայտնի զբոսաշրջային կենտրոններից մեկը, իր պատմամշակութային, առողջարանային և այլ ռեսուրսների օգտագործման շնորհիվ:

ՀՀ-ում բուժավերականգնողական զբոսաշրջության զարգացման համար

անհրաժեշտ է իրականացնել մի շարք հիմնական միջոցառումներ (տե՛ս աղյուսակ 1)։

Աղյուսակ 1.

Հայեցակարգից բխող անհրաժեշտ միջոցառումներ

Միջոցառումներ	Միջոցառումների նկարագիրը
ՀՀ կուրորտային զբոսաշրջության արդյունքի ներկայացում միջազգային զբոսաշրջային ցուցահանդեսներում	1. մասնակցել միջազգային զբոսաշրջային ցուցահանդեսներին՝ ներկայացնելով կուրորտային արդյունքը 2. ձևավորել և իրականացնել գովազդային ծրագրեր 3. կիրառել և զարգացնել էլեկտրոնային գովազդը
Բուժավերականգնողական զբոսաշրջության վիճակագրական հաշվառման գործընթացի և օրենսդրական դաշտի բարելավում	1. քայլեր ձեռնարկել ոլորտի վիճակագրական հաշվառման բարելավման ուղղությամբ 2. ձևավորել ոլորտը կարգավորող օրենսդրական դաշտ 3. մշակել ոլորտի զարգացման ծրագրեր 4. մշակել առանձին կուրորտային գոտիների զարգացման ծրագրեր
Առողջարանային հանգստի ծառայությունների գնի և որակի ցուցանիշների բարելավում	1. բարձրացնել առողջարանային ծառայությունների որակը, սպասարկման մակարդակը 2. քայլեր ձեռնարկել առողջարանային հանգստի գների նվազեցման ուղղությամբ 3. կիրառել առողջարանային երկարատև հանգիստը խթանող գնային զեղչերի քաղաքականություն
Գործարար, ներդրումային միջավայրի բարելավում	1. նպաստել ներդրումների ներգրավմանը՝ հին առողջարանները վերանորոգելու, նոր առողջարաններ կառուցելու և ենթակառուցվածքների զարգացման նպատակով, 2. ստեղծել զբոսաշրջությունից ստացված եկամուտներից

	զբոսաշրջավայրերի զարգացմանը տրամադրվող հատկացումների մեխանիզմ
Ոլորտի զարգացման գիտականության ապահովում	1. պատրաստել ոլորտի զարգացմանն անհրաժեշտ գիտական կադրեր 2. բարձրացնել ոլորտի աշխատողների գիտական մակարդակը, կազմակերպել մասնագիտական վերապատրաստման դասընթացներ

Բուժավերականգնողական զբոսաշրջությունը պահանջում է համալիր մոտեցում, որը ներառում է այնպիսի տարրեր, ինչպիսիք են՝ առողջապահական ոլորտում իրականացվող մասնավոր և պետական ներդրումները, միջազգային չափորոշիչներին համապատասխան գործունեությունը՝ միտված որակի մակարդակի բարձրացմանն ու թափանցիկության պահպանմանը, բուժական ծառայությունների մատչելիությանը, բուժանձնակազմի պատշաճ վերաբերմունքին, զարգացած զբոսաշրջային ենթակառուցվածքներին, քաղաքական և սոցիալական կայունությանը, առողջապահության բնագավառում նորույթներին, գյուտերի առկայությանը և դեպի զբոսաշրջիկը կողմնորոշված բժշկական անձնակազմին [2] :

Բուժավերականգնողական զբոսաշրջության շնորհիվ անձը, ընտրելով այլ երկիր, ստանում է և՛ որակյալ բժշկական ծառայություններ, և՛ շրջագայության հնարավորություն:

Առողջապահական զբոսաշրջության շրջանակներում ճանապարհորդությունը կարող է ունենալ տարբեր նպատակներ.

• հանգստ այն դեպքում, երբ կլիմայական և շրջակա միջավայրի հատուկ պայմանները դրականորեն են ազդում առողջության վրա,

• ունենալ բուժական բաղադրիչ՝ որպես լրացուցիչ ծառայություն,

• բուժում՝ որպես հիմնական զբոսաշրջային նպատակակետ, որը ընդգրկում է, օրինակ, հանգիստը մասնագիտացված առողջարաններում:

ՀՀ-ում առողջության բարելավմանը ուղղված բազմաթիվ տուրեր են ձևավորվել, որոնց հիմքում ընկած է սպառողների պահանջմունքների բավարարումը, այս դեպքում՝ հանգստի և առողջության բարելավման համադրման միջոցով: Համապատասխանաբար, նման զբոսաշրջային արտադրանքի մարքեթինգ - «միքսը» պետք է հնարավորինս բավարարի հաճախորդների կարիքները:

Բժշկական և հանգստի ծրագրերը կազմվում են հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ տուրի հիմքում պետք է լինի բուժումը, իսկ հանգիստը և կանխարգելիչ միջոցառումները որպես հավելյալ ծառայություններ: Առողջության բարելավման շրջայցերը չպետք է ներառեն տարատեսակ էքսկուրսիոն ծրագրեր, ակտիվ և ծայրահեղ սպորտային իրադարձություններ: Կարևոր է նաև հաշվի առնել, որ այդպիսի շրջագայությունների համատեղումը գործնականի հետ անընդունելի է, դրանք ռիթմով հակառակն են և բացասաբար են ազդում միմյանց որակի վրա [4] :

Բացի այդ, առողջարանային տարածքներում առաջարկվում է ձևավորել զբոսաշրջային համալիրներ, որոնց շրջանակներում տրամադրվում են բժշկական-վերականգնողական ծառայություններ, ինչպես նաև այն զբոսաշրջիկների համար ժամանցի ակտիվ հնարավորություններ, ովքեր բուժման կարիք չունեն:

Զբոսաշրջային ծրագրերը կարող են ներառել նաև բուժական տարրեր. սա կարող է լինել այցելություն ջրի և ցեխի բաղնիքներ, մերսման և ֆիզիոթերապիայի վարժություններ, էլեկտրական թերապիա, ինհալացիա և այլն: Ժամանցային ծրագրեր մշակելիս պետք է հաշվի առնել սպառողի տարիքը, հիվանդությունները և հակացուցումները:

Բուժավերականգնողական շրջայցեր կազմակերպելիս անհրաժեշտ է ուշադրություն դարձնել զբոսաշրջիկների տարածքային տեղաբաշխմանը: Կարևոր է, որ կացարանները տեղակայված լինեն էկոլոգիապես մաքուր, կանաչ և հանգիստ տարածքում, գերադասելի է՝ ջրային օբյեկտների մոտ:

Բուժավերականգնողական տուրի կարևոր տարրն է գինը: Զբոսաշրջային արտադրանքի արժեքը պետք է նպաստի զբոսաշրջային շուկայում դրա առաջխաղացմանը, մրցունակությանն ու շահույթ ստանալուն: Գնագոյացման ժամանակ անհրաժեշտ է հաշվի առնել միջնորդական գործունեությունը, ծառայությունների խթանման ու կազմակերպման գործոնը. ենթակառուցվածքների, գույքի և սարքավորումների վերազինման, շահագործման և պահպանման, ինչպես նաև անվտանգության և զբոսաշրջության ոլորտի աշխատողների ծախսերը:

Բուժավերականգնողական զբոսաշրջությունը մշտապես նորարարությունների կարիք ունի, և այս առումով կարելի է առանձնացնել նոր տուրարտադրանքի հետևյալ հիմնական մակարդակները [3] .

- Նոր մոդել- երբ տուրարտադրանքը կատարելագործվում է և օժտվում նոր հատկություններով, սակայն նախատեսվում է առկա շուկայի համար, առաջարկվում է սպառողների նույն խմբին և նույն նպատակներով,
- Նորույթ- երբ մշակվում է նոր տուրարտադրանք, որը դուրս է բերվում նոր շուկա, որտեղ նմանատիպ ապրանքների առաջարկով գործում են այլ երկրներ,

- Սկզբունքորեն նոր տուրարտադրանք, այսինքն շուկա է դուրս բերվում այնպիսի նորույթ, որը սկզբունքորեն նոր և աննախադեպ է: Սկզբնական շրջանում դրա ստեղծողը շուկայում գրավում է մենաշնորհային դիրք, մինչև մրցակիցները հանդես չեն գալիս իրենց պատասխան առաջարկներով:

Նոր տուրարտադրանքի շուկա դուրս բերումը կապված է բազմաթիվ ռիսկերի հետ, որոնք կարող են լինել տարբեր բնույթի՝ տեխնոլոգիական, առևտրային, շուկայական, քաղաքական, է կոլոգիական և այլն: Ուստի, նախքան ապրանքը շուկա դուրս բերելը անհրաժեշտ են վերլուծություններ, խորհրդակցություններ, համեմատություններ, ֆինանսական հաշվարկներ, այլ շուկաների ուսումնասիրություններ և այլն:

Ըստ հետազոտությունների, որոնք անցկացվել են ամերիկյան շուկաներում, պարզվել է, որ շուկա դուրս բերվող նոր ապրանքների 70%-ը ձախողվում է:

Դրանց պատճառները ևս տարբեր են [6] .

- Չնախատեսված ծախսեր- երբ նորույթի մշակման ծախսերը ստացվում են ավելի բարձր, քան հաշվարկված էր նախապես,
- Գերագնահատված շուկայի տարողությունը - երբ կատարվում են հավելյալ ծախսեր, որոնք սակայն չեն վերադարձվում,
- Երբ մրցակիցները շուկա են դուրս բերում առավել հաջող տուրարտադրանք, վարում են ցածր գնային քաղաքականություն, վերը նշված հարցերում ավելի հետևողական են լինում:

Նորարարական գործունեության հետ կապված գործոնները բերված են Աղյուսակ 2-ում:

Աղյուսակ 2.

Նորարարական գործունեության հետ կապված գործոնները [5]

Նորարարության գործունեության հետ կապված գործոնները	Նոր գյուտ	Նորարության բարձր մակարդակ	Նորարության միջին մակարդակ	Նորարության ոչ բարձր մակարդակ
1. Ռիսկեր	Ծայրահեղ բարձր	Բարձր են	Չափավոր են	Հարաբերական ցածր
2.Փորձագիտական գնահատական	Շատ դժվար	Դժվար	Բավականին դժվար	Դյուրին
3. Պոտենցիալ շահույթ	Շատ բարձր	Բարձր է	Չափավոր բարձր	Հարաբերական ցածր

Ըստ ուսումնասիրությունների՝ հաջողության հասնելու կարևոր նախապայմանը տուրարտադրանքի յուրահատկության ու որակի համադրումն

է: Մրցակցային շուկայում պահանջարկ է վայելում այն տուրարտադրանքը, որն ունի բարձր որակ, համապատասխանում է սպառողների պահանջներին և ճաշակին:

Բուժավերականգնողական զբոսաշրջությունն ամբողջ աշխարհում համարվում է բարձր գնային հանգստի և ժամանցի անցկացման ձև, սակայն հայրենական շուկան կոտրում է այդ կարծրատիպերը և սպառողներին է առաջարկում մատչելի տարբերակներ:

Ակնհայտ է, որ Հայաստանի Հանրապետությունում առաջարկվող առողջարանային հանգստավայրերի մեծ մասը չի համապատասխանում միջազգային չափորոշիչներին: Առաջարկվող ծառայությունների բարելավումը պայմանավորված է ներդրումային և մարքեթինգային ճիշտ քաղաքականությամբ: Եթե առաջարկվող ծառայությունները չեն համապատասխանում շուկայի պահանջարկին, ապա ո՛չ զեղչերը, ո՛չ էլ գովազդը չեն կարող նպաստել հայրենական բուժավերկանգնողական զբոսաշրջային շուկայի վարկանիշի բարձրացմանը [7] :

Զբոսաշրջային շուկայում հաջողության հասնելու միակ ճանապարհը նորարարությունն է՝ սպառողական պահանջմունքների բարձրացմանը և մրցակցային պայքարի սրմանը զուգընթաց նոր առաջարկներով հանդես գալը:

Մեծ է նաև գովազդի դերը, քանի որ այն ստեղծում է արտադրողի և սպառողի միջև կապ, տեղեկատվություն է հաղորդում արդեն գոյություն ունեցող արտադրանքի մասին: Բուժավերականգնողական զբոսաշրջության զարգացման համար անհրաժեշտ են համակարգված միջոցառումներ՝ բնությունը էկոլոգիապես մաքուր պահպանելու և վերականգնելու համար ՝ այն պաշտպանելով մարդածին գործոնների վնասակար հետևանքներից:

Հայաստանում բուժավերականգնողական զբոսաշրջության խթանումը կնպաստի զբոսաշրջային բազմարկիչի աճին, ՀՆԱ-ում տվյալ ոլորտի մասնաբաժնի մեծացմանը, զբոսաշրջիկների թվի ավելացմանը, կուրորտային գոտիներում բնակչության զբաղվածության աճին:

Պետք է հաշվի առնել, որ առողջարանային համակարգի զարգացմանը կարող է նպաստել զբոսաշրջության զարգացումը և այդ ոլորտներում Հայաստանի Հանրապետությունում վարվող պետական քաղաքականությունը: Պետություն- մասնավոր հատված- Սփյուռք համագործակցության շնորհիվ զբոսաշրջության բնագավառում վերջին տարիներին Հայաստանում արձանագրվել է թե՛ քանակական, թե՛ որակական աճ:

Այսպիսով՝ բուժավերականգնողական տուրարտանդրանքի գրագետ զարգացման և իրացման արդյունքում հնարավոր է Հայաստանի Հանրապետությունը դարձնել համաշխարհային նշանակության, իր ուրույն կոլորիտով և առաջարկներով հարուստ երկիր, որը նոր մակարդակի կբարձրացնի հայրենական զբոսաշրջային շուկան, կստեղծի նոր

աշխատատեղեր և կդառնա տնտեսության խոշոր և եկամտաբեր ճյուղ: Անհրաժեշտ ներդրումների և առողջարանային գոտիների վերականգնման դեպքում Հայաստանը կդառնա աշխարհի ամենահաճախելի առողջարանային և բժշկական զբոսաշրջավայրերից մեկը:

Գրականություն

1. **Թովմասյան Գ.**, «Առողջարանային վերականգնողական զբոսաշրջության կառավարման համակարգը և զարգացման հայեցակարգային հիմքերը ՀՀ-ում», Երևան 2013, «ՀՊՏՀ-ի Բանբեր», էջ 91-92:
2. **Александрова А.Ю.**, Международный туризм, М., Кнорус, 2016, 460 с.
3. **Ефименко Н.В., Глухов А.Н.,** Лечебно-оздоровительный туризм в России и за рубежом с позиций курортной науки // Курортная медицина, 2012, № 3, с. 51-56.
4. **Карпова Ю.И., Ходыкина А.Ф.**, «Подходы к содержанию понятий «организованный туризм», «неорганизованный туризм» и «самодеятельный туризм»» // Курортно-рекреационный комплекс в системе регионального развития: инновационные подходы, 2016, № 1., с. 206-209.
5. **Котлер Ф. и Боуэн Дж., Мейкенз Дж.,** Маркетинг. Гостеприимство. Туризм, 2002, 572с.
6. **Чуприна О.Н., Мухамедова З.Х.**, «Особенности организации лечебно-оздоровительных туров» // Молодежь. Туризм. Образование: материалы конференции, Казань: Рокета Союз, 2017, с. 240-242.

www.haycurort.info.am

Հոդվածը տպագրության է երաշխավորել խմբագրական խորհրդի անդամ, տ.գ.դ. Թ.Ն.Մանասերյանը:

Սոկրատ ԽԱՆՅԱՆ
Բանասիրական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր,
ԼՂՀ գիտության վաստակավոր գործիչ

ՀԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ ԲԱՐՁՐԱՐԺԵՔ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ՝ ԾՐԱՐՎԱԾ ԳԱԼԻՔԻ

Սույն հոդվածում քննվում է հայագիտության զարգացման ընթացքը, գնահատվում անվանի գրականագետ Վանո Եղիազարյանի երկհատորյա աշխատությունը՝ նվիրված տվյալ հիմնախնդրին:
Ընդգծվում է տաղանդավոր գիտնական-մանկավարժի հարուստ փորձը, որի արդյունքում տվյալ ուսումնասիրության խորաթափանց շերտերն ու արդիական արժեքը:
Բանալի բառեր՝ հայագիտություն, Հովսեփ Օրբելի, Վիկտոր Համբարձումյան, Վանո Եղիազարյան, «Հայագիտական ուսումնասիրություններ» երկհատորյակ, հայ առասպելաբանություն, էպոսագիտություն, արդիական արժեք

С.Ханян
В данной статье обсуждается процесс развития армяноведения и дается оценка двухтомного труда знаменитого литературоведа Вано Егиазаряна, посвященного данной проблеме.
Глубина и научная ценность этого труда свидетельствует о большом опыте талантливого ученого-педагога.
Ключевые слова: Армяноведение, Овсеп Орбелло, Виктор Амбарцумян, Вано Егиазарян, двухтомник, армяноведческие труды, армянская мифология, эпосоведение, современные ценности.

S.Khanyan
This article discusses the development of Armenian studies and gives an assessment of the two-volume work of the famous literary critic Vano Yeghiazaryan, devoted to this problem.
The depth and scientific value of this work testifies to the great experience of the talented scientist and teacher.
Key words: Armenian studies, Hovsep Orbello, Viktor Ambartsumian, Vano Yeghiazaryan, two volumes book, Armenian studies works, Armenian mythology, epic studies, contemporary values.

Հայագիտությունը՝ որպես գիտությունների համակարգ, զարգացման երկար ու բեղմնավոր ճանապարհ է անցել: Այն ձևավորվել է 19-րդ դարի սկզբին: 20-րդ դարի սկզբին իր առանձնահատկություններով այն բաժանվում է երկու ժամանակաշրջանի. առաջինը մինչև 1920 թվականն է, երկրորդը՝ հայ ժողովրդի պատմության նորագույն շրջանը: Ինչպես նշում են աղբյուրները, հայագիտությունը ձևավորվել է Հայաստանից դուրս՝ հայկական

գաղթօջախներում, Ռուսաստանի, Եվրոպայի համալսարաններում և այլ հայագիտական օջախներում՝ Վենետիկում, Վիեննայում, Մոսկվայում, Պետերբուրգում, Նոր Նախիջևանում, Թիֆլիսում, Կ. Պոլսում, Փարիզում, Լոնդոնում, Բեռլինում, Լայպցիգում և այլ քաղաքներում: Ընդհանուր առմամբ հայագիտությունը սերտորեն առնչվում է բյուզանդագիտության, ուրարտագիտության, ասորագիտության և արևելագիտության այլ ճյուղերի հետ:

Հայագիտությունը զարգացման նոր վերելք ապրեց երկրորդ ժամանակաշրջանում, Խորհրդային Հայաստանում: Նրա զարգացման գործում մեծ ավանդ են ունեցել ականավոր գիտնականներ, Հայաստանի գիտությունների ակադեմիայի պրեզիդենտներ, ակադեմիկոսներ Հ.Ա. Օրբելին և Վ. Համբարձումյանը: Հայագիտության զարգացումը եղել է վերընթաց: Ծանրակշիռ աշխատություններ են հրատարակել Լեոն, Հ. Մանանդյանը, Ա. Հովհաննիսյանը, Վ. Ռշտունին, Ա.Կարինյանը, Մ. Ներսիսյանը, Ս. Երեմյանը, Լ. Խաչիկյանը, Բ. Առաքելյանը, Ծ.Աղայանը, Գ. Ղարիբջանյանը, Գ. Գալոյանը, Գ. Սարգսյանը և ուրիշներ: Նորագույն շրջանի հայ պատմագիտության նվաճումներն ամփոփված են ՀՍՍՀ ԳԱ պատմության ինստիտուտի ձեռնարկած «Հայ ժողովրդի պատմություն» բազմահատոր աշխատություններում:

Հայագիտությունն այսօր էլ գտնվում է ականավոր գիտնականների ուշադրության կենտրոնում: Նրանց տաղանդավոր ներկայացուցիչներից է բանասիրական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր, Վանաձորի Հ. Թումանյանի անվան պետական մանկավարժական համալսարանի դասախոս Վանո Եղիազարյանը՝ Արցախի պետական համալսարանի նվիրյալ բարեկամներից մեկը:

Վանո Եղիազարյանը, որպես գիտնական, հաճելի անակնկալների հեղինակ է: Ծանոթանում ես նրա աշխատությունների ցուցակին, հիանում ու զարմանում: Ինչպե՞ս կարող է մի գործիչ ստեղծել այդքան շատ և այդքան բարձրարժեք հետազոտական աշխատություններ: Նրա հրատարակած գրքերի թիվը երկու տասնյակից ավել է, որոնք հասցեագրված են հայագետներին, դասախոսներին, բուհերի բանասիրական ֆակուլտետների ուսանողությանը: Հայագիտական աշխարհին հայտնի են նրա «Հովհաննես Թլկուրանցու կյանքը և ստեղծագործությունը», «Մխիթար Անեցի», «Սեբեոս», «Մեսրոպ Վայոցձորցի», «Հովհաննես Սարկավագ», «Նահապետ Քուչակ», «Մխիթար Գոշի առակները» և այլ աշխատություններ, որոնք արժանացել են անվանի հայագետների բարձր գնահատականին:

Վ. Եղիազարյանի գիտական խիզախումներից են նաև «Հովհաննես Թումանյանի կյանքը և ստեղծագործությունը», «Ակնարկներ նախամեսրոպյան հայոց գրականության», «Հայ հին գրականության պատմություն», «Արդի գրականություն և գրականագիտություն» երկհատորյակը, «Գրիգոր Նարեկացին և 10-րդ դարի հայ գրականությունը» և այլ ուսումնասիրություններ:

Վանոն իր ընթերցողներին ուրախացրեց նաև «Աղավնիների վերադարձը» պատմվածքների ժողովածուով: Եվ ահա վերջերս՝ 2021-ին, նա լույս ընծայեց

«Հայագիտական ուսումնասիրություններ» երկհատորյակը, որը մի նոր խիզախում է ընդհանուր հայագիտության ասպարեզում:

Երկհատորյակում զետեղված աշխատությունները վերաբերում են բանագիտությանը և միջնադարագիտությանը:

Երկհատորյակը տպագրվել է ՀՀ ԳԱԱ Մանուկ Աբեղյանի անվան գրականության ինստիտուտի գիտական խորհրդի որոշմամբ: Տպագրության հովանավորը «ԼՈՒՍԱԲԵՐԴ» հիմնադրամն է: Երկհատորյակը գրախոսել են բանասիրական գիտությունների դոկտորներ Հենրիկ Բախչինյանը և Վարդան Դևրիկյանը:

Հայագիտական ուսումնասիրությունների սույն երկհատրոյակը Վանո Եղիազարյանի շուրջ քսանհինգ տարվա բանագիտության և միջնադարագիտության ոլորտում կատարած գիտական որոնումներն են: Կարևոր ենք համարում նշել, որ սույն երկհատորյակում չեն զետեղվել հեղինակի թեկնածուական (Հովհաննես Թլկուրանցի) և դոկտորական (Հայրեններ) ատենախոսությունների դրույթներն արտացոլող հոդվածները, որոնք արդեն իսկ տպագրված են առանձին գրքերով: Տպագրության են պատրաստվում նաև միջնադարագիտության մասին գրախոսական հոդվածները, գիտական բանավեճերը, ինչպես նաև արդի գրականագիտության մասին հեղինակի ուսումնասիրությունները, որոնք կլինեն առանձին գրքերով:

Գրքի «Ա» հատորում զետեղված ուսումնասիրությունների թիվը հասնում է 43-ի: Դրանք սովորական հոդվածներ չեն, գրականագիտությանը հուզող կարևորագույն հիմնախնդիրների լուրջ պատասխաններ են՝ թարմ ու հիմնավոր:

«Ա» հատորի բանագիտության բաժնում ներկայացված են հայ առասպելաբանությանը և էպոսագիտությանը հուզող արմատական խնդիրներին նվիրված հոդվածները: Այսպես, «Սաթենիկի տենչանքի առեղծվածը» գիտական աշխատանքում նա գտել է հիմնախնդրի համոզիչ պատասխանը: Հանգամանորեն անդրադառնալով առասպելում ընդգծված «բարձ», «խավարծի», «զտից» բառապատկերներին՝ գիտնականը ներկայացնում է իր մեկնաբանությունը ոչ միայն լեզվաբանական ստուգաբանությունների մակարդակում, այլև Խորենացու Պատմության ընձեռած վկայությունների հիմամբ: Գիտնականը գալիս է հետևյալ եզրակացությանը. Սաթենիկը ցանկանում էր Արտավանից ունենալ վիշապազուն զավակ: Եվ արդյունքում գիտնականը նշում է. «Կարծում ենք, այդպիսին է Արտավազդը, որն անիծվեց Արտաշեսից» (էջ 18):

«Ա» գրքում զետեղված «Զոքանչը որպես առասպելական վիշապ», «Կինը «Սասնա ծռեր» էպոսում», «Կին գուսանները Հայոց մեջ», «Գուսանը «Սասնա ծռեր» էպոսում», «Խանդութի գովքը՝ որպես դրվագ կամ «Սասնա ծռերի» ենթադիպաշարերի դրվագների համեմատության մեթոդ» ուսումնասիրությունները հայոց բանագիտության մեջ կարելի է համարել հայտնությունների շարք: Նրանցում քննարկվող բանավիճային հարցերի պատասխաններն աչքի են ընկնում խորությամբ ու համոզչականությամբ: Բացի դրանից, գիտնականը ներկայացնում է հայոց էպոսագիտության մեջ

արտահայտված հետևյալ եզրերը. «դիպաշար, սյուժետ, մոտիվ, միջադեպ կամ ենթամոտիվ», որոնք միշտ չէ, որ միարժեք են ընկալվել: «Մոտիվային ուղեցույց» տերմինը նույնպես միասնական անվանում չի ստացել. մեկ անվանում է «մոտիվային համացույց», մեկ՝ «մոտիվային հարացույց կամ ուղեցույց»:

Այս դիտարկումից հետո Եղիազարյանը մատնանշում է. «Մեր էպոսագիտության մեջ առաջարկում ենք կիրառել արդի կառուցվածքաբանական գրականագիտական մեթոդը, մասնավորապես նարատալոգիայի պատմողական երկերի կառուցվածքային վերլուծության սկզբունքները ազգային էպոսի առանձնահատկությունների հաշվառմամբ»:

Ճիշտ է վարվել գրքի հեղինակը՝ բերելով իր ընտրած եզրույթները փիլիսոփայական իմաստներով:

Նա այստեղ մեկնաբանում է «սյուժեի, ֆաբուլայի, մոտիվի, պատումի ասացող» հասկացություններն ըստ էության:

Նա մեթոդապես նշում է էպոսին հատուկ երանգները, որոնք են. 1. գործառույթների մակարդակ, 2. գործողությունների մակարդակ, 3. պատումի մակարդակ: Այնուհետև բացատրում է «տիպաբանական պատում», «համահավաք պատում», «ենթադիպակաշար» հասկացությունները:

Տվյալ հոդվածի արդիականությունը «Սասնա ծռեր» էպոսի ուսումնասիրման նպատակով գիտնականն առաջ է քաշում ենթադիպակաշարերի դրվագների համեմատության մեթոդը: Իբրև տեսական նորույթ՝ առաջարկում է «ենթադիպակաշար» և «դրվագ» եզրերը՝ որպես չկրկնող միավորներ: Գործնականում նա համեմատել է խնդրո առարկա դրվագը էպոսի 96 պատումներում:

Հեղինակը հոդվածում առաջնորդվել է միֆոլոգիական, պատմահամեմատական, հերմետիկայի և կառուցվածքաբանական, վերլուծության, համեմատության և համադրման ընդհանուր գիտական մեթոդներով:

Հայ բանագիտությունը, անընդմեջ զարգանալով ու հարստանալով հանդերձ, չի հարստացրել ու գիտականորեն բացահայտել պատմական արժեք ունեցող մի շարք հիմնահարցեր: Վ. Եղիազարյանը մտել է նաև խաչմերուկված խնդիրների այդ աշխարհը և հասել նպատակին: Այդ են վկայում «Երվանդակերտի գովերգը՝ «Նախամաշտոցյան գրականության նմուշ», «Թեմինայի և կամ Թահմինեի կերպարը «Շահնամե»-ում և նրա առասպելաբանական զուգահեռները «Սասնա ծռեր»-ում», «Թումանյանի «Անուշ» պոեմի ծիսական շերտը», «Հովհաննես Թումանյանը՝ Խորենացու ավանդած մի առասպելի մեկնիչ» ուսումնասիրությունները:

Հայոց պատմության չափազանց հետաքրքիր ու բազմերանգ շերտերից է հայ միջնադարյան մշակույթը: Պատահական չեն անվանի գիտնականի տասնյակ հետազոտական հոդվածները, որ պարբերաբար տպագրվել են մամուլի էջերում, որոնց մի մասը զետեղված է Ա հատորի «Միջնադարագիտություն» բաժնում: Վ. Եղիազարյանը, լինելով միջնադարյան հայ գրականության պատմության

մասնագետ, տարիների ընթացքում ուղղակի մտել է այդ աշխարհը՝ լուսաբանելով կնճռոտ մի շարք հարցեր:

Այդ ուղղությամբ ուսանելի են «Նախամաշտոցյան շրջանում գրի և գրականության գոյության հարցը», «Նախամաշտոցյան շրջանի նախաքրիստոնեական պատմագիրները՝ Մովսես Խորենացու աղբյուր», «Ագաթանգեղոսը ո՞ր դարի պատմիչ է», «Փավստոսի Պատմության հավանական պատվիրատուն», «Մեսրոպ Մաշտոցը՝ Մամիկոնյան տոհմի ազնվական», «Սեբեոսի Պատմության հավանական պատվիրատուն», «Սյունեցիները և հայ հին գրականությունը», «Աղվանից աշխարհի պատմության հեղինակների հարցի շուրջ», «Գրիգոր Նարեկացու «Վարդավառի տաղը» և այլ գիտական հոդվածներ:

Հայագիտության կարևորագույն հիմնախնդիրների ծանրակշիռ պատասխաններ են «Ստեփանոս Մոկացի», «Հովհաննես Դրասխանակերտցու «Հայոց պատմության» պատվիրատուի հարցը», «Գագիկ Բագրատունին և նրա «Հավատոյ գիր»-ը, «Մխիթար Գոշի աղվան լինելու հարցը և դրա հակափաստարկները հայագիտության մեջ» և այլ ուսումնասիրություններ:

Վ. Եղիազարյանը ուշի-ուշով հետևում է վերջին տարիներին ադրբեջանական վայ գիտնականների ստահոդ ելույթներին՝ ուղղված հայ մշակույթի անվանի գործիչների սեփականացմանը:

Այդ կապակցությամբ Վ. Եղիազարյանը գտնվում է արդարության դիրքերում: Ուշագրավ խոսք է նրա «Պատասխան ադրբեջանցի պրոֆեսորին» հոդվածը, որը դեռևս 2018թ. տպագրվել է «Գրական թերթ»-ի մարտի 23-ի համարում:

Վ. Եղիազարյանի պատասխանն ուղղված է Ադրբեջանի ԳԱԱ թղթակից-անդամ, պրոֆեսոր Ֆարիդա Մամեդովային, որի հետ մի հարցազրույց զետեղվել է «Վեստնիկ Կավկազա» կայքէջում, որտեղ նա հայտարարել է, թե Մխիթար Գոշն աղվան է, ծնվել է Գյանջայում, իսկ նրա «Դատաստանագիրք»-ը հայերն անվանել են «Դատաստանագիրք Հայոց», որի մասին էլ իր գրքում գրել է պատմության զեղծարար Զիա Բունյաթովը: Ֆարիդա Մամեդովան պնդում է, թե Մովսես Կաղանկատվացին իբր աղվան է, որի պատմության մեջ տեղ է գտել աղվան պոետ Դավթակի «Զևանշիր իշխանի մահվան մասին» ողբը:

Իր պատասխանում Վ. Եղիազարյանը խստորեն քննադատում է ադրբեջանցի պրոֆեսորի կեղծ պնդումները՝ ապացուցելով, որ Մխիթար Գոշը հայ ժողովրդի հարազատ զավակներից է, հայ առակագրության մեծագույն ներկայացուցիչը, «Դատաստանագիրք հայոց»-ի անմահ հեղինակը:

Վ. Եղիազարյանը վկայում է անվանի գրականագետ Ասատուր Մնացականյանի և մեծանուն Պ. Սևակի պատասխանը նման կեղծ պնդումներին՝ ապացուցելով Մովսես Կաղանկատվացու՝ հայ ժողովրդի տաղանդավոր զավակը լինելու փաստը:

«Ֆրիկի «Գանգատ»-ը» հոդվածում, անդրադառնալով հայ միջնադարյան պոեզիայի հավերժաթև ստեղծագործությանը Վ. Եղիազարյանը անժխտելի փաստերով ապացուցում է, որ «Գանգատ» ստեղծագործության հեղինակը Ֆրիկն է, որին «Հուզում էր հայոց ազգի ճակատագիրը, և իբրև միջնադարի ներկայացուցիչ, նա իր խոր հիասթափությունն էր հայտնում այլադավանների և

այլ քրիստոնյաների նկատմամբ, որոնք խոտորվում են Աստծո պատվիրաններից: Եվ այս ամենի պատճառը Աստվածն է, որը կարծես անգթաբար տանջահարում է հայոց ազգին, և ինչպես հետո կտեսնենք, Ֆրիկը նախ դժգոհում է, ապա արդարացնում Աստծուն՝ գտնելով, որ Նա յուրաքանչյուրին իր արժանին է տալիս» (էջ 515-516):

Վ. Եղիազարյանը որոնող գրականագետներից է: Եվ նշենք, որ նա գտնում է իր որոնածը՝ նոր մնայուն էջեր ավելացնելով հայ գրականագիտական հունձքի մեջ: Մեր դիտարկած խոսուն վկայություններից է «Երկու անտիպ տաղ Հովհաննես Թլկուրանցուց»: Հեղինակը, փաստում է, որ Թլկուրանցին՝ որպես միջնադարյան ամենանշանավոր դեմքերից մեկը, շարունակելով նախորդների բանաստեղծական ավանդները, շահեկանորեն առաջ է մղել միջնադարյան քնարերգությունը՝ ստեղծելով թեթև ու թարմ, ինքնատիպ ու գունագեղ մի պոեզիա, որն ակնառու կերպով տարբերվում է իրենից առաջ և հետո եղած պոեզիայից:

Նման գնահատականի արժանացնելով Թլկուրանցուն՝ Վ. Եղիազարյանը Երևանի Մաշտոցի անվան մատենադարանի արխիվից հայտնաբերել է Թլկուրանցու «Նորին Յովանիսի է տաղս» և «Թագավորիտ միշտ անվաղճան» տողով սկսվող տաղերը՝ դրանք դարձնելով ընթերցող լայն զանգվածների սեփականությունը:

Ուշադրության արժանի գործ է գրականագետի «Տառայպուլ» բառի իմաստի հաղորդումը: Նշված բառին շատերն են անդրադարձել՝ տալով նրա ոչ ճիշտ բացատրությունը: Վանոյի պրպտուն միտքը և սրատես աչքը նկատել են այն նկարը, ուր, լարային նվագարանը ձեռքին գուսանի նկարի տակ գրված է.«Կին մի, որ տարապուլայ կու զարներ»:

Ժողովուրդն ասում է՝ «Որոնողը գտնում է»: Վստահորեն շեշտենք, որ այս դեպքում ևս Վանոն իր որոնման երթից դատարկաձեռն չի վերադարձել:

Նշանառու որոնող Վանոն իրեն հատուկ սրատեսությամբ է հայտնագործել Հովհաննես Թլկուրանցու մի ուրիշ անտիպ տաղ՝ նվիրված Քրիստոսի մանկությանը:

Միջնադարյան հայ պոեզիայի անմահ ներկայացուցիչ Նահապետ Քուչակին նվիրված հակասական կարծիքների համապատկերին փայլուն մի խոսք է Վանոյի «Նահապետ Քուչակը և նրա անունով մեզ հասած երգերը» հոդվածը:

Հայ իրականության մեջ գուսանական և աշուղական երգարվեստի մասին քիչ չեն գրել: Վ. Եղիազարյանի «Նահապետ Քուչակին վերագրված հայրենների և նրա անունով մեզ հասած աշուղական երգերի տաղաչափության համեմատական քննություն» ուսումնասիրությունը ոչ միայն Քուչակի մասին է, այլև երգարվեստի այդ երկու տեսակների ժանրային առանձնահատկությունների և զարգացման ընթացքի ու ժամանակաշրջանի մասին:

Աշուղական արվեստի ուսումնասիրության գործընթացում համոզիչ մասնագիտական խոսք են գիտնականի «Մի նորահայտ թուրքերեն» և «Ղուլօղլի Երզնկացի աշուղի ժամանակի խնդիրը և ստեղծագործությունները», «Նաղաշ

Հովնաթանի «Լուսնի նման պայծառ երես բոլորած» տաղը» գիտական հոդվածները:

Գրականագետ Վ. Եղիազարյանի հետաքրքրությունների աշխարհը սահմաններ չունի: Որպես գրականագետ՝ նա գալիս է 5-րդ դարից: Ուսումնասիրելով հայ հին գրականության մեծերի գեղարվեստական գրքերն ու գիտական աշխատությունները՝ ծանրակշիռ եզրակացությունների է հանգում: Թերթում ես նրա «Հայագիտական ուսումնասիրություններ»-ի Բ ժողովածուն ու հպարտանում, որ արդի հայ մշակույթն ունի նման մտախոհ ու լուրջ գրականագետ: Հատորում զետեղված գրախոսությունները, բանավեճերը, հոբելյանական և մահախոսական հոդվածները բարձրաձայնում են այն կարծիքը, որ Վանոն ոչ միայն նրբանկատ գրականագետ է, այլ նաև ազգային հաջողությունների և կորուստների հպարտությունն ու ցավը կրող սրտացավ գործընկեր ու որդի: Այդ են վկայում «Սարգիս Հարությունյանի «Հայ հմայական և ժողովրդական աղոթքները» գիրքը», «Հայագիտական բարձրարժեք մի գիրք՝ «Մովսես Խորենացու դարը» (Ա. Մուշեղյանի ուսումնասիրության մասին), «Հայ հին բանաստեղծության նոր գանձարան» (Պողոս Խաչատրյանի և Վարդան Դևրիկյանի կազմած ժողովածուի մասին), «Պողոս Խաչատրյանի կազմած հայագիտական մատենագիտությունը», «Պարույր Սևակ միջնադարագետի նորովի հայտնությունը», «Գրիգոր Նարեկացու գանձարանը՝ Հենրիկ Բախչինյանի վերլուծությամբ», «Գրախոսություն Գրիգոր Նարեկացու մատենագիտության աստվածահաճո գրքի մասին», «Գրախոսություն «Մամիկոնյաններ, առասպել և իրականություն» գրքի մասին» և մյուս գիտական աշխատանքներն ու գրախոսությունները, կրկին ու կրկին համոզվում ու հպարտանում ես, որ արդի հայ գրականագիտության ծանրակշիռ բեռան մի զգալի մասը Վանոյի ուսերին է:

Ուշադրության արժանի է գրականագետի հոդվածների գիտական թթխմորը, որի շնորհիվ Վանոն ոչ միայն հիացած գրականագետ է, այլև գրականագիտության կնճռոտ հարցերը նորովի լուսաբանող հմուտ մասնագետ:

Գրականագիտական բանավեճի հմուտ վարպետ է Վանոն: Գրքում զետեղված նրա բանավիճային մեկ տասնյակ հոդվածները լույս են սփռում հայ դասական հեղինակների ստեծագործական խիզախումների խաչմերուկներում՝ Գ. Նարեկացուց մինչև Վ. Տերյան:

Վ. Եղիազարյանի հոբելյանական հոդվածներն ու մահախոսականները գալիս են հաստատելու, որ նա լուրջ գրականագետ լինելուն զուգահեռ սրտացավ գործընկեր է, ազգային մշակույթը հարստացնողների ազնվասիրտ բարեկամ: Ընթերցելով «Սերգեյ Սարինյան» և «Հրաչյա Թամրազյան» մահախոսականները՝ զգում ես, որ դրանք գրված են ոչ թե թանաքով, այլ աստղագույն արցունքների կաթիլներով:

Վ. Եղիազարյանի «Հայագիտական ուսումնասիրություններ» երկհատորյա ժողովածուն բարձրարժեք նվեր է ապագա սերունդներին:

Զարինե ՍԱՌԱՋՅԱՆ
ԱրՊՀ գրականության և լրագրության ամբիոնի դոցենտ, բ.գ.թ.
E-mail: zsarajyan@mail.ru

«ՀՆՉՈՂ ՁԱՅՆԵՐ» ԳՐՔԻ ԳԵՂԱՐՎԵՍՏԱԿԱՆ ՊՈԼԻՖՈՆԻԱՆ

Սույն հոդվածը նվիրված է «Հնչող ձայներ» գրքին, որտեղ զետեղված են հանուն հայրենիքի պաշտպանության պատերազմում նահատակված հերոսների ստեղծագործությունները: Հոդվածում «Հնչող ձայներ» գրքի գրական բազմաձայնությունը դիտարկել ենք միանգամայան նոր մոտեցմամբ. գրքում մենք տեսնում ենք ձայների միաժամանակյա առկայություն ժամանակային տարբեր տարածություններից. ձայներ արցախյան երեք պատերազմներից: Այսինքն՝ այստեղ մենք գործ ունենք տարաժամանակյա և համաժամանակյա բազմաձայնության հետ, որոնք գաղափարա - բովանդակային առումով ստեղծում են մեկ ամբողջական միասնություն:

Բանալի բառեր՝ *գեղարվեստական գրականություն, բազմաձայնություն, ստեղծագործություն, հերոս, պատերազմ, խաղաղություն, Արցախ, հայ, զինվոր, սխրանք, հնչող ձայներ:*

З.Сараджян

ХУДОЖЕСТВЕННАЯ ПОЛИФОНИЯ КНИГИ «ЗВУЧАЩИЕ ГОЛОСА»

Эта статья посвящена книге «Звучащие голоса», в которой собраны произведения героев, погибших на войне за защиту Родины. В статье мы применили совершенно новый подход в рассмотрении литературной полифонии книги «Звучащие голоса».
В книге мы видим одновременное присутствие голосов разных временных пространств: голоса трех арцахских войн. Другими словами, здесь мы имеем дело с асинхронной и синхронной полифонией, которые с точки зрения идеологии и содержания создают полное единство.

Ключевые слова: Художественная литература, полифония, творчество, герой, война, мир, Арцах, армянин, солдат, подвиг, звучащие голоса.

Z.Sarajan

ARTISTIC POLYPHONY OF THE BOOK “SOUNDING VOICES”

This article is dedicated to the book "Sounding Voices", which contains the works of heroes who died in the war for the defense of the Motherland.

In the article we have used a completely new approach in considering the literary polyphony of the book "Sounding Voices".
In the book we see the simultaneous presence of voices from different temporal spaces: voices of three Artsakh wars. In other words, here we are dealing with asynchronous and synchronous polyphony, which in terms of ideology and content create complete unity.
Key words: Fiction, polyphony, creativity, hero, war, peace, Artsakh, Armenian, soldier, heroism, sounds.

Պետությունների ու ժողովուրդների կյանքում յուրաքանչյուր բախտորոշ իրադարձություն, անշուշտ, ի թիվս բազմաթիվ ոլորտների, իր արտացոլումն է գտնում նաև գեղարվեստական գրականության մեջ: Արցախյան շարժումը, ապա նաև պատերազմները՝ 90-ականների, ապրիլյան և 44-օրյա, արտացոլվել են հայ գեղարվեստական գրականության էջերում՝ արձակ և չափածո: Արցախյան առաջին պատերազմին նվիրված չափածո գործերը լայն առումով եթե բնորոշելու լինենք, ապա կարող ենք ասել, որ այն մեծ մասամբ ձոն են ու փառաբանում՝ նվիրված հայ զինվորին, հաղթանակին ու հայրենիքին, հանուն հայրենիքի ազատության ու սահմանների պաշտպանության անձնվիրաբար մարտնչող հային, և Արցախը՝ որպես հայի հայրենիք, Հայաստանի անբաժանելի մաս ու դա՝ որպես պատմական փաստ ընկալող գաղափարի գեղարվեստական խտացում: Արցախյան պատերազմներին նվիրված գեղարվեստական գործերում վերոնշյալ բնորոշումը, ինչպես նաև հայի խաղաղասիրությունը, գրեթե բոլոր ստեղծագործություններում ձգվում են որպես գերակա, դոմինանտ գաղափար:

2020 թ. սեպտեմբերի 27-ին Արցախի դեմ սանձազերծված պատերազմը խոսույթի մեջ սկսեց շրջանառվել որպես 44-օրյա պատերազմ: 44-օրյա պատերազմից չանցած մեկ տարի՝ Համազգային հայ կրթական և մշակութային միության շնորհիվ ընթերցողի սեղանին դրվեց հանուն հայրենիքի պաշտպանության պատերազմին իրենց կյանքը նվիրաբերած բանաստեղծ-մարտիկների ստեղծագործություններն ամփոփող «Հնչող ձայներ» ժողովածուն՝ գրականագետ Դավիթ Գասպարյանի խմբագրությամբ:

Գիրքը բացվում է Հովհաննես Թումանյանի «Ինչքա՞ն ծաղիկ պիտի բուսներ, որ չբուսավ էս հողին...» տողերով բնաբանով, որը բնորոշում է գրքի ողջ տրամադրությունը[1]:

Կյանքի գարունն ապրող հազարավոր երիտասարդներ դարձան հավերժի ճամփորդներ՝ կրծքով ու կյանքի գնով պաշտպանելով հող հայրենին՝ Արցախը, իրենց սխրանքով հավերժ գծելով քաջերի սահմանը և կերտելով ճշմարիտ ապրելու բանաձևը:

Կիսատ մնացած երազանքներ, չապրած օրեր, կիսատ թողած գարուններ, կյանքի իմաստի բանաձև, պատերազմների ծնած արհավիրքներ, աշխարհի քար

[1] *Տե՛ս Հնչող ձայներ, Երևան, «Արմավ» հրատ., 2021, էջ 1:*

լռության ու անտարբերության դեմ ըմբոստացում, հայրենիք, սեր, խաղաղություն, խաղաղասիրություն, անձնվեր խիզախում՝ այս և բազմաթիվ այլ ձայներ են գեղարվեստական պատկերներով հնչում «Հնչող ձայներ» գրքում, որոնք իրենց գեղարվեստական պոլիֆոնիայով (բազմաձայնությամբ) խտանում, միասնականանում են՝ դառնալով մեկ ամբողջական կոմպոզիցիա, որտեղ գերիշխողը հանուն հայրենիքի հավերժի ճամփորդ դարձած բանաստեղծ-զինվորն է՝ հայրենիքը սիրելու իր գործած սխրանքի հավերժական դաս-պատգամով և որը կարելի է համարել յուրահատուկ գրական-գեղարվեստական հուշակոթող:

Ուշագրավ մի հանգամանք ևս. գրքում տեղ են գտել ոչ միայն 44-օրյա պատերազմում անմահացած զինվոր-նվիրյալների ստեղծագործությունները, այլ նաև՝ արցախյան առաջին և ապրիլյան պատերազմներում: Պատահականությա՞մբ, թե՞ գրականագետ խմբագրի միտումնավոր որոշմամբ՝ խորհրդանշական այս հանգամանքը «Հնչող ձայներ» գրքում միավորում է ոչ միայն 44-օրյա պատերազմի հավերժի ճամփորդների ձայները, այլ նաև արցախյան երեք պատերազմների ձայները՝ պոլիֆոնիան դարձնելով գաղափարական ու բովանդակային առումով բազմաշերտ ու բազմաձայն:

Առհասարակ Polyphony «բազմաշերտություն», «բազմաձայնություն» կամ «պոլիֆոնիա» տերմինը հիմնականում օգտագործվում է երաժշտության մեջ, երբ երկու և ավելի ձայներ միաժամանակ ձևավորում են մեկ երաժշտական կոմպոզիցիա, անհատի և անկախության ձայներից յուրաքանչյուրը, բայց այն հաճախ օգտագործվում է նաև գրականության մեջ՝ գեղարվեստական գործի բազմազանությունը, բազմաշերտությունը նշելու համար[1]:

Միլան Կունդերան իր «Վեպի արվեստ» մշակութաբանական էսսեում, խոսելով գրականության պոլիֆոնիայի (բազմաձայնության) մասին, նկատում է. «Երաժշտական բազմաձայնությունը, ըստ էության, միաժամանակյա զարգացումն է երկու կամ ավելի ձայների /մեղեդային գծերի/, որոնք չնայած սերտագույնս կապված են իրար, համենայնդեպս պահպանում են իրենց հարաբերական անկախությունը: Բազմաձայնություն եզրույթը այլաբանական իմաստով կիրառվում է գրականության նկատմամբ»[2]: Կունդերան միաժամանակ ընդգծում է նաև այդ ձայների հարաբերական անկախ լինելու և միասնական ամբողջություն կազմելու հանգամանքը ինչպես երաժշտության, այնպես էլ գրականության մեջ:

Բախտինը իր գրաքննադատական հոդվածներից մեկում «երկխոսություն»-ը և «պոլիֆոնիա»-ն (բազմաձայնություն) դիտարկում է իբրև գրեթե համարժեք հասկացություններ, որտեղ «երկխոսությունը» ձայների, հերոսների միջև հաղորդակցությունն է արտահայտում, «պոլիֆոնիան»՝ ձայների միաժամանակյա

---

[1] *https://cuti.cc/W2krB*

[2] ***Միլան Կունդերա**, Վեպի արվեստը: Էսսե, Երևան, «Անտարես» հրատ., 2019, էջ 94:*

առկայությունը տվյալ ստեղծագործությունում, որոնց միջև առկա կապը ստեղծում է աշխարհայացքային փոխազդեցության, փիլիսոփայական մտահանգում[1]:

«Հնչող ձայներ» գրքում գրական բազմաձայնությունը դիտարկել ենք միանգամայան նոր մոտեցմամբ. ձայների միաժամանակյա առկայություն, որոնք հնչում են ոչ միայն մեկ պատերազմի մասնակցած մարտիկների ստեղծագործություններից, այլև արցախյան երեք պատերազմներից: Այսինքն՝ այստեղ մենք գործ ունենք *տարաժամանակյա* և *համաժամանակյա* բազմաձայնության հետ, որոնք գաղափարաբովանդակային առումով ստեղծում են մեկ ամբողջական միասնություն:

Գրքի ընդարձակ առաջաբանում գրականագետ Դավիթ Գասպարյանը գեղարվեստական պատկերներով պատմական ակնարկ է կատարում հայ և համաշխարհային պատմության էջերին՝ շեշտելով ձայնի գեղագիտական, փիլիսոփայական, առանցքային այն նշանակությունը, որը սիմվոլացնում է որպես մարդկության պատմության մեջ բախտորոշ իրադարձությունների կրող՝ դեպի իր հայրենիք Իթակե նավարկող Ոդիսևսից, որը լսում էր կանչող ձայներ, մինչև Դեր Զորի անապատ, մինչև երկրաշարժ, Արցախյան 44-օրյա պատերազմ. ձայներ, որոնք «պետք է կարողանալ լսել քամու հառաչի մեջ, ծովի շառաչի մեջ, անապատային ավազամրրիկի հևոցի մեջ, քարի ծանր շնչառության մեջ...»[2]:

Շարունակելով կանչող ու հնչող ձայների սիմվոլացման պատկերը՝ գրականագետն այն հասցնում է փիլիսոփայական եզրահանգման, հերոսների աշխարհայացքային ընկալման ու կյանքի իմաստի վերագտնելուն՝ մահվան միջոցով վերադարձ կյանք:

«Կան հեռացած, հեռու ու մոտիկ կանչող ձայներ, որոնք շարունակ հնչում են տիեզերքում: Այդ ձայները հնչում են ծովերի խորքերից, անտառներից, անապատներից, հողի ընդերքից: Հողը ինչու՞ է տնքում՝ կենդանի-կենդանի խոշտանգվածների ձայնն է...Այդ ձայները լսվում են հողի ընդերքից, ուր հանգչում են պատերազմում զոհված տղաները: Այդ ձայները կենդանի արձանագրվել և պահպանվել են վերջին պատերազմի հերոսների օրագրերում, գրառումներում, բանաստեղծությունների մեջ ու պատմվածքներում: Մաքուր, անարատ ապրումներ, որոնք բացում ու բացահայտում են նրանց էությունը և երբեմն, ճակատագրական վերջին պահից շատ առաջ, մարգարեացնում նրանց՝ նվիրումը մահվան միջոցով վերածելով վերադարձի: Իրենք էին իրենց նվիրական միակ ես-ով, երկու ես չունեին, որ մահվան հետ բանակցեին, նրանք, ահա, անկախ հանգամանքներից, հերոսաբար այդ ես-ը զոհաբերեցին...»,-գրում է Դավիթ Գասպարյանը[3]:

---

[1] *Տե՛ս* ***Бахтин М.****, Литературно-критические статьи, Москва, «Худ. лит-а», 1956, ст. 186:*

[2] *Հնչող ձայներ, Երևան, «Արմավ» հրատ., 2021, էջ 6:*

[3] *Նույն տեղում, էջ 6-7:*

Արցախյան առաջին պատերազմի (90-ականների պատերազմ) ձայնը հնչում է ազատամարտիկ բանաստեղծ, առաջին պատերազմում հերոսաբար նահատակված Կոմիտաս Հակոբյանի բանաստեղծություններում, որտեղ բանաստեղծ մարտիկը, չնայած երիտասարդ տարիքին, տաղանդին բնորոշ պոետական արդեն իսկ իր ինքնատիպ ձեռագրով գեղարվեստական խտացումներով ընդգծում է պայքարի նպատակը՝ հանուն պատմական արդարության վերահաստատման, ահավասիկ՝

Տանկերը հոնդում են
Բիրտ կուսակցությունների
Մեղքերը քավելու համար։
Հայ կարոտ ձեռքը
Կիսալուսնաձև կեռերն է ջնջում
Հայոց հայատառ-հայ-խաչքարերից։[1]

Կոմիտաս Հակոբյանը Արցախի պետական համալսարանի բանասիրական բաժնի 2-րդ կուրսի ուսանող էր՝ ծնունդով Արցախի Մարտունու շրջանի Քերթ գյուղից։ Երբ Արցախյան շարժումը վերաճեց պատերազմի, 19-ամյա Կոմիտասը, կիսատ թողնելով ուսումը, նետվեց մարտի դաշտ՝ դառնալով իր հայրենիքի խրամատի համառ զինվորը և անմահանալով 1994 թ-ին, երբ դեռ 22-ն էլ չէր լրացել։ Չնահանջող ու անվախ մարտնչող Կոմիտասի տողերում սակայն խտացված են հումանիզմն ու խաղաղասիրությունը, որը բնորոշ է հային ու քրիստոնյային առհասարակ։ Լինելով խաղաղասեր, սակայն, հայը պարտադրված է զենք վերցնել՝ պաշտպանելու ինքնորոշման, ազատ, անկախ հայրենիքում ապրելու իր իրավունքը, սանձելու հակառակորդի կողմից սանձազերծված պատերազմը։ Բանաստեղծն իր տողերում ընդգծում է նաև փաստը, որ հային պարտադրել են պատերազմ.

Թող թագավորի լռություն մի պահ,
Արկ ու հրթիռներ, լռեցե՛ք, բա՛վ է։
Պետական այրեր միլի-մեջլիսի,
Հասկացեք, բա՛վ է։ Իզու՛ր է։ Զու՛ր է։[2]

Իզուր են հակառակորդի արկերն ու հրթիռները, միևնույն է, հայը համառ է պատմական արդարության հաստատման հարցում, նրա զինվորը հանուն գաղափարի, հանուն հայրենիքի պաշտպանության չնահանջող մարտիկ է իր երկրի խրամատում.

. . . Սև անգղերը շանթահարում են
Քո կապույտ լռությունը,
դարավերջի արկ ու հրթիռները
քրքրում են քեզ.

---

[1] *Նույն տեղում, էջ 76։*
[2] *Նույն տեղում, էջ 75։*

բայց, երկիր իմ,
խրամատում համառ է զինվորդ։[1]

Կոմիտաս Հակոբյանը մարգարեաբար տվել է բոլոր ժամանակների հայ զինվորի գոյի բանաձևը։ Այդ բանաձևը եղավ առաջնորդողը նաև Ապրիլյան պատերազմում, որը դարձյալ հակառակորդը սանձազերծեց 2016 թվականի ապրիլի 1-ի լույս 2-ի գիշերը։

Ապրիլյան պատերազմի ձայնը գրքում հնչում է բանաստեղծ-մարտիկ Հայասեր Հովսեփյանի ստեղծագործություններով, որը գրել էր ապրիլյան պատերազմի տպավորություններով։ Հայասերը ծնունդով Արցախի Մարտունու շրջանի Խնուշինակ գյուղից էր։ Դասավանդում էր նույն գյուղի դպրոցում։ Ապրիլյան քառօրյային նա կամավորագրվել և հերոսաբար մարտնչել էր ամենաթեժ կետերում։ Խաղաղությունը շուրթին, խաղաղասիրությունը հոգում, մարտնչեց հակառակորդի պարտադրած պատերազմում, հաղթեց ապրիլյանում, սակայն Արցախը պաշտպանելիս, ցավոք, անմահացավ 44-օրյա պատերազմում։

Գրքում լսում ենք Հայասերի ձայնը, որը երկխոսում է «խաղաղության» հետ՝ հրամայելով նրան չլքել հային, հայ զինվորին, որովհետև «զինվորի թիկունքում մանուկներ կան», հանուն նրանց պաշտպանության է հայ զինվորը ելել մարտի՝ իր մարմինը զրահ դարձնելով արկերի դիմաց.

Դու վախկոտ ես, խաղաղություն։
Տեսել ես կարմիր արյունը
ընկած զինվորի
և անամոթաբար միշտ
լքում ես ինձ,
երբ ես կանգնում եմ
այս արյունոտ խրամատում...

Պատերազմի ժամանակ երկիրը, հային լքած խաղաղության հետ անհաշտ է մարտիկ-բանաստեղծը, երբեմն նրան դիմում է «անամոթ», «դավաճան» բնորոշումներով.

Կա՛նգ առ, դավաճա՛ն...
Մնա իմ թիկունքում,
Այնտեղ մանուկներ կան՝
Անմեղ, անհոգ...
Կա՛նգ առ, անամո՛թ...[2]։

Շարունակելով Կոմիտաս Հակոբյանին՝ ժամանակային մեկ այլ տարածությունից գոյաբանական նույն բանաձևը հնչում է Հայասերի ձայնով՝ Արցախը հայկական լինելու և հայի՝ իր հայրենի հողին կառչած լինելու մասին.

---

[1] *Նույն տեղում, էջ 77։*
[2] *Նույն տեղում, էջ 147։*

«այստեղ ամեն գետ հայերեն է կարկաչում», «ամեն թռչուն հայերեն է երգում», «այս հողի վրա օտարերկրացին անգամ հայերեն է քայլում»

Ես կառչել եմ այս սուրբ հողին
Իմ գոյությամբ. . .
համբուրում եմ ես նրա մեջ
այն արյունը,
որ փրկության համար երկրի
թափվել է հայ զինվորների ջահել սրտից:[1]

Արցախյան 44-օրյա պատերազմի ձայնը «Հնչող ձայներ» գրքում իրենց ստեղծագործություններով հնչեցնում են այդ պատերազմում հանուն հայրենիքի հավերժի ճամփորդներ դարձած հերոսներ Վարդան Ամալյանը, Արտակ Բարսեղյանը, Շիրակ Գասպարյանը, Ավետիք Կարճիկյանը, Տիգրան Հարությունյանը, Արեն Հովհաննիսյանը, Վաչագան Մանուկյանը, Սուրեն Մելիքբեկյանը, Շանթ Նավոյանը:

«Եկեք օգտագործենք այս անհայտ ժամանակով մեզ տրված հրաշք խաղաղությունը և երկիր կառուցենք: Մի՛ անտեսեք այս պահը: Մի՛ դարձրեք ձեր անձերը ատելությունից, չարությունից ծնված թույնի գերին:

Գնալուս բան չմնաց, բայց իմ պատմությամբ պիտի փորձեմ կոտրել յուրաքանչյուրիդ մեջ ապրող ու ձեզ խանգարող, նպատակներից կտրող թուլությունը: Հիշեք՝ հաղթողներին պաշտում են անգամ իրենց երբեմնի թշնամիները: Արդար հաղթանակը հզորության վառ զույների ամբողջությունն է: ՀԱՂԹԻ՛Ր, և կպատվեն քեզ, երբ փշրես դժվարություններից հյուսված արգելքները»[2],-սա 44-օրյա պատերազմում անմահացած Վաչագան Մանուկյանի ձայնն է, որ իր կենսապատումով ու ստեղծագործություններով ապրողներին պատգամում է բոլոր ժամանակներում արժանապատիվ ապրելու բանաձևը: Վաչագանը՝ ծնունդով Էջմիածին քաղաքից, 2020 թ. սեպտեմբերի 27-ին սանձազերծված պատերազմին կամավորագրվեց անմիջապես: Նրա սխրանքները բացահայտվել են հատկապես Մատաղիսի և Շուշիի համար մղվող կատաղի մարտերում, որտեղ պայքարել է մինչև վերջին շունչը՝ անմահանալով նոյեմբերի 8-ին:

Վաչագանի ու իր զինակից ընկերների ձայնը՝ որպես պատգամ ապրողներին է ուղղված, պատգամ՝ հայրենիքին, ազգային արժեքներին հավատարիմ մնալու, պահպանելու, ինչն իրենք արեցին իրենց կյանքի գնով:

«Տիգրան Մեծի Հայաստանը սրտումս պատկերված եմ գնում, ինձ հաղթել չի լինի, էն էլ՝ Նժդեհի ոգով. . .Բայց եթե մի չար հրաշքով այլևս չլինեմ, իմ ընտանիքից, հարազատներից սկսած, ուզում եմ, որ ամենքդ ձեր ներսում կրեք

---

[1] *Նույն տեղում, էջ148:*
[2] *Նույն տեղում, էջ 160:*

ԼՈՒՅՍԸ. դա շատ կարևոր է, հենց խաղաղության ժամանակ»[1],-«Հնչող ձայներ»-ից լսվում է հերոս Վաչագան Մանուկյանի ձայնը։

44-օրյա պատերազմում իր սխրանքով անմահացած Վարդան Ամալյանը վերջին անգամ հոր հետ հեռախոսազրույցում ասել է. «Գիտե՞ս, պապ, ողջն էլ մեռածն էլ նույնն են...մահվանը հաղթել ենք...»[2]։ Վարդանը՝ ծնունդով Երևանից, պատերազմն սկսվելուն պես կամավորագրվեց և կռվեց ամենաթեժ կետերում։ Իր «Ինքնաբնութագիրս» վերտառությամբ ստեղծագործությունում խոստովանում է. «Դավաճանություն չեմ սիրում, զզվում եմ թուլամորթ տղաներից, և, ընդհանրապես, թուլամորթ մարդկանցից։ Չեմ առարկում՝ լինում են դեպքեր, երբ անգամ քաջերը սաստիկ վախենում են, բայց պետք չէ դա իմաստավորել...Անզիջում եմ, պարտվել չեմ սիրում»[3]։

«Հնչող ձայներ» գրքի առաջաբանում Համազգային հայ կրթական և մշակութային միության Երևանի գրասենյակի պատասխանատու Ռուզան Առաքելյանի ձայնը ճշմարիտ արժեքներ դավանող ապրողների կողմից գալիս է լրացնելու հերոս տղաների հնչող ձայները. «Այսօր առավել, քան երբևէ, պարտավոր ենք հավատալ հայի այն տեսակին, որը շարունակում է պայքարը՝ հանուն Արցախի ու Հայաստանի։ Շարքի առջևում կանգնում են նվիրյալները, հեռանում են լավագույնները...Հավատանք տղաներին, որոնց արյամբ է՛լ ավելի սրբացավ մեր հողը։ Չդավաճանենք նրանց մեր երերացող կամքով և պղտորված հավատով»[4]։

Պարտվել չսիրող, հաղթելու և արդարությունը վերահաստատելու կամքը գերակա կրող տեսակի շնորհիվ են իրենց գոյության ու հարատևության հիմքերը պահում պետությունը, ազգային ինքնությունն ու արժանապատվությունը, և այս հնչող ձայներն՝ իրենց ուղերձ-պատգամներով՝ անկախ ձևից ու բովանդակությունից, սեռաժանրային պատկանելությունից, արձակ կամ չափածո տարազավորումից, որ առկա են «Հնչող ձայներ» գրքում, պետք է լսելի լինեն յուրաքանչյուր ապրողի, յուրաքանչյուր ոլորտում՝ լինի բանակ, մշակույթ, կրթություն, գրականություն, թե մեկ այլ բնագավառ։

---

[1] *Նույն տեղում, էջ 162։*
[2] *Նույն տեղում, էջ15։*
[3] *Նույն տեղում, էջ17։*
[4] *Նույն տեղում, էջ 5։*

Նարինե ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ
ԱրՊՀ գրականության և լրագրության ամբիոնի դոցենտ, բ. գ. թ.
Էլ. հասցե՝ nare-luys@mail.ru

ՍԱՍՈՒՆՈՒՄ ԵՎ ՍԱՍՈՒՆԻՑ ԱՆԴԻՆ. ՌՈԼԱՆԴ ՇԱՌՈՅԱՆԻ «ԷՐԳՐԻ ԱՍՏՎԱԾՆԵՐԸ» ԳԻՐՔԸ

Դեպի էրգիր ձգվող հոգևոր ճանապարհը վիպական անկաշկանդ տարածության մեջ արձանագրում է Սասնա ոգու ասքը՝ ընթերցողի դիմաց միանգամից բացելով այդ աշխարհի փակ դռները: Հիշողությունների շղթա՝ ժառանգած տոհմից ու էրգրից, ներզգացողություններ՝ ջղով ու արյամբ փոխներթափանցված, երևակայություն, որ բնավ անհող չէ, այլ մտքի ճառագայթով Միհերի դուռը ճեղքող ու անդին հայտնաբերող ոգեղեն աչք:

Կյանքն ու գրականությունը այս պարագայում ոչ միայն կողք կողքի են, այլև միևնույն երևույթի դարձերեսները: Գրողն ինքը ավանդական ու նորագույն վիպասքերից սերած Սասնա մի ճյուղ է՝ տոհմածառի արմատներով խոր կառչած էրգրին, միտքը՝ «էրգրի աստվածներով» առլեցուն, որ կտրում անցնում է ժամանակային ու տարածական շրջաբաժանները, վերագտնում ենթագիտակցորեն իրեն հայտնի կորուսյալ մասունքները:

Սասնա բնավորություն ունի նաև Շառոյանի գրականությունը. ամուր ու ջլապինդ, ինչպես էրգրի քարակոփ ժայռերը, զուսպ ու լրջախոս, որպես լեռնաշխարհիկ բարոյականությունը, սրընթաց ու խորահայաց, ինչպես երկինքներին մոտ ճախրող Սասնա արծիվները, առնական ու հպարտ, որպես էրգրի աստվածները:

Էրգրի իրական աստվածները մշտառկա գոյություն են Շառոյանի կյանքում և գրականության մեջ, որոնք ժամանակ ու տարածություն չեն ճանաչում, տարրալուծում են անցյալը, ներկան ու ապագան, դառնում կյանքի վերտառություն և գրքի խորագիր:

Ռ. Շառոյանի «Էրգրի աստվածները» գիրքը լույս է տեսել 2017 թ. Երևանում: Գիրքը Սասնա վիպասանությունը համալրող նորօրինակ դրսևորում է, ուր ի մի է բերված գրողի արձակ ստեղծագործությունների վիպասքային տեսակը, որոնք, առանձին և ինքնակա արժեք լինելով հանդերձ, միավորվում են ընդհանուր մի լարով: Դա Սասնա ներքին լարն է, որ հոսանքի պես անցնում է ստեղծագործությունից ստեղծագործություն, ուր խառնվում են երևակայականն ու առարկայականը, ուր առասպելը դառնում է իրականություն, իրականությունը՝ առասպել: Դա այն աշխարհն է, ուր արու ժառանգի ծնունդն օրհնաբանվում է հրացանի պայթյունով՝ ռազմի գիրը ճակատին դրոշմելով՝ որպես անշրջանցելի գոյապայման, որովհետև «Կռիվների քմահաճ Աստվածը միայն հերոսներին է լսում և զորավիգ դառնում»[1], որովհետև «մեր երկրի աստվածները» պատգամում

[1] ***Ռ. Շառոյան,*** *Էրգրի աստվածները, Ե., 2017, էջ 36:*

են մեզ «մահ կամ ազատություն»[1], ու մարդկանց համար անպատիվ ստրկության փոխարեն նախընտրելի է արժանապատիվ մահը՝ որպես մի այլ ազատություն: Այդպես են ինքնադաստիարակվել Սասնա սերունդները՝ այր, թե կին՝ գաղափարատիպ ունենալով էրգրի կենդանի աստվածներին, որոնցից Շառոյանի վիպական աշխարհում կենտրոնական ու գերագույն է դառնում Գևորգ Չաուշը:

Գևորգ Չաուշի ասքը Շառոյանի ստեղծագործական համակարգում բազմադեմ է ու բազմաժանր՝ ուսումնասիրություն, մանրապատում, վիպասք: Հայդուկապետի կերպարը մշտապես գրողի ստեղծագործական ճանապարհին ոգեղեն ներկայություն է, ում հանդեպ գիտական հետաքրքրությունն ու գեղարվեստական ոգեշնչվածությունը ավարտ չունեն, ու «Էրգրի աստվածները» վիպասքը՝ շարունակություն ենթադրող իր ավարտով, բազմախոսուն է և բազմախորհուրդ:

«Էրգրի աստվածները» վիպասք է բոլոր առումներով՝ բովանդակային ու կառուցաբանական, ոճական ու գաղափարական, ինչպես՝ Սասնա հերոսների ազատապաշտ ոգին, կոփածո կամքը, հանդուգն վարքն ու մտածողությունը, պատումի ուղիղ, անկաշկանդ եղանակը, վիպական անխառն ասքը՝ առանց քնարական բաղադրիչի, խորհրդաշատ ու անավարտ կառուցվածքը: Գործողությունների անընդհատական հոսքը, գեղարվեստական փոքր տարածության մեջ դեպքերի գերխիտ վիպականացումը նույնպես «Էրգրի աստվածները» վիպասքի հատկորոշ տարրերից են: Առանձնանշելի են նաև ֆիդայիներին կերպագծող տարերային պատկերները, երգ ու պարի և կռվի համադրությունը, ֆիդայիների շուրջ թշնամու կողմից հյուսվող ահասաստ պատմությունները և այլն: Սուլթան Համիդը նմանօրինակ զրույցներից «սկսել էր տառապել տեսլախտով»[2], կամ՝ «Սասունցիները պարով ու երգով սրտապնդում էին մեկմեկու, ասես իրենց մահ չէր սպասվում, այլ մի նոր, ազատ կյանք»[3]: Ահավասիկ նաև հայդուկներին տիպավորող մի քանի պատկերներ. «Նրանց կրծքերը ուր որ է կպայթեին անհանգիստ շնչառությունից», «Ֆիդայիների դեմքերին ընդգծված ցասումն էր միայն խոսում»[4]:

Սասնա դիմագծի ցայտուն հատկությունը Շառոյանի վիպասքում հանդգնությունն է, ինչպես Սասնա ծռերի խենթ քաջությունը էպոսում: Երբ հայրը տասնվեցամյա Գևորգին տանում է Առաքելոց վանք՝ ուսումնառության, Հովհաննես վարդապետի հարցին՝ ինչ կարող է անել, պատանի Գևորգը անշփոթ պատասխանում է. «-Լավ նշանառու եմ, ավելի լավ, քան մեր գյուղի տարեցները, կարող եմ քուրդ ու թուրք լամուկների գլուխները ջարդել իրենց պես:

Հովհաննես վարդապետը թույլ ժպտաց…. Ժպիտից զգացվում էր, որ հանդուգն տղայի պատասխանը նրա սրտով էր: Նա հայացքն ուղղեց Ադամի կողմը:

---

[1] *Նույն տեղում:*
[2] *Նույն տեղում, էջ 16:*
[3] *Նույն տեղում, էջ 28:*
[4] *Նույն տեղում, էջ 11:*

-Տղադ գայլի սիրտ է կերել, նրանից ավելի շուտ ֆիդայի դուրս կգա, քան քահանա: Խունկ ծխելը վախենամ թե նրա փեշակը չլինի, խոսքերից վառոդի հոտ է փչում: Ես հոժարակամ կվերցնեմ մեր դպրոցը, բայց կխորհիմ, թե նրա հանդուգն հոգին չկարենանք զսպել»[1]:

Շառոյանական Սասնա աշխարհում վարդապետ ու ֆիդայի, կին և տղամարդ նույն առաքելությունն ունեն: Զինապարտ են բոլորը՝ հանուն մի ուխտի. «Պատրաստ եմ անձս զոհել, միայն թե ծագի Հայաստանի անկախության արևը»[2],- ասում է Գևորգը: «-Պետք է անտեսենք մահը, իսպառ մոռանանք մահվան վախի մասին, մեր հույսն ու ապավենը այժմ զենքն է՝ դարիս աստվածը»[3],- կոչ է անում Գաբրիել քահանան:

«Էրգրի աստվածները» գրքի երկրորդ դուռը, որ տանում է Բսանք գավառի Գոմք գյուղը՝ «Հիշողության դարձ» խորագրով, ծագումնաբանորեն թեև կապված է նախորդին, բայց գեղարվեստական խոսքի ուրիշ որակ է: Նախորդ վիպասքից եկող պարզ ու հստակ, սեղմ ու տարողունակ պատումն այստեղ համալրում են զուսպ հուզականությունը, Սասնա լեզվամտածողությամբ ու բառագանձով թեթև թև առնող խոսքի պատկերավորությունը, վերհուշի մեղմաթախիծ եղանակը կամ, ինչպես հեղինակն է պատկերավոր խորագրում, «հիշողության դարձը»:

Հարյուր տարեկան սասունցի Ավոյի հիշողության դարձը ուրվագծում ու կերպավորում է անցյալի դեպքերն ու դեմքերը: Պաշարման մեջ գտնվող վանքի հերոսների հոգեբանությունը, կենսահայացքը գրողը պատկերում է այնպես, որ անմիջապես զգում ես Սասնա տեսակի յուրահատկությունը: Տպավորիչ է իշխան Շառոյի՝ ակնթարթի մեջ մանրաքանդակվող կերպարը՝ որպես Սասնա պատվական մի զարմ: Կոփածո կերպարներ են նաև որդին՝ Արթենը, Տեր Ստեփանը, Աղջեն. «Չգիտես ինչու, Շառոն ոգևորվել էր, թեև նրա անհանգիստ սիրտը զգում էր, որ սա իր վերջին կռիվն էր լինելու….

-Ժողովուրդ,- ասաց,- մեզանից յուրաքանչյուրը երբեք էնքան շատ հարկավոր չի եղել հայրենիքին, որքան հիմա: Մահ՝ կնշանակե հայրենիքի կորուստ, էլ զոհվելու տեղ չունենք, մենք վերջին սերունդներն ենք, ուրեմն պահպանեք ձեզ: Մեզանից առաջ շա՛տ-շատերն են փառավոր մահով, դավաճանությամբ, նենգ գնդակից ընկել՝ կյանքը ձեզ,- Շառոն գավաթը տարավ շուրթերին ու մի ումպ առավ….

Ծղրտաց զուռնան, ու թնդաց դհոլը: Համբարձումը զուռնայի շրթունքն ուղղել էր թուրքերի կողմն ու ինքնամոռաց նվագում էր, ինքն էլ էր կարոտել զուռնային և իր կարոտի վրեժն առնելու չափ թոքերն ուռցրած՝ փչում էր, Սիմոնը դհոլի զարկին համաչափ խաղացնում իր մարմինը: Ի՞նչ շոգ, ի՞նչ մահ: Վանքի բակը թնդում էր պարողների ոտքերի տակ»[4]:

---

[1] *Նույն տեղում, էջ 7:*
[2] *Նույն տեղում, էջ 36:*
[3] *Նույն տեղում, էջ 11:*
[4] *Նույն տեղում, էջ 61:*

Վիպասքից վիպասք Շառոյանի ստեղծագործության պատկերային համակարգը գեղարվեստական նոր հատկանիշներ է ձեռք բերում, միաժամանակ ավելի է բացվում սասնա հերոսների հոգեբանությունը: Երրորդ դուռը՝ «Ամպշող արև» վերնագրով, արդեն Սասնա վերապրողների աշխարհն է: Աստիճանաբար որոշակիանում է սասունցիների երկրորդ եզերքի՝ Աշնակ գյուղի պատկերը, ուր հաստատվել են ցեղասպանությունից փրկված և բռնագաղթի ճանապարհը մաքառումներով հաղթահարած Սասնա վերջին բեկորները: Հոգեբանական միակ սփոփանքը մնում է այն, որ ինչպես գրողն է պատկերում, էրգրի ու տոհմի ջիղը չի փոխվել, Սասնա մնացորդաց սերունդը ծննդավայրից հեռու էլ իր էրգրի ու տոհմի շառավիղն է:

«Ամպշող արև» վիպասքում ի մի են բերվում ժամանակային երկու փուլերը. ներկան միջարկվում է անցյալի դրվագներով՝ կամուրջ կապելով Աշնակից մինչև Սասուն: Դա մահվան ու Գողգոթայի ճանապարհից մինչև փրկության ափ ու վերածնություն ձգվող կամրջակապն է, որով անցել են Սասնա բեկորները. «-Մեր տուն ու տեղ շան բաժին դարձավ,- մերթընդմերթ կրկնում էր Օսանը՝ լացը կոկորդում չորացնելով, և պահ գտնում՝ մեջքին շալով խաչկապ արած գեղգեղացող երեխային խրատելու:

-Քո ոսկորներն էլ, Գևորգ տղա, վրեժով թող սնվեն ու ամրանան, վրեժով զորանաս»[1]: Միաժամանակ շարունակվում է նախորդ վիպասքի հետ հոգևոր կապը՝ երևան բերելով ֆիդայիներ Արթենի ու Աղջենի առաքելությունը:

Հոգեբանական տիպավորմամբ, պատկերակերտման արվեստով, կյանքին ուղղված խորհրդածություններով, որ հաճախ գաղափարի արժեկշիռ ունեն, առանձնանում է նաև «Մառախուղ» վիպակը: Այստեղ ներկան, որ Քարուտ գյուղի առօրյան է, սասունցիների՝ քարից ծաղիկ ստեղծելու կենսակերպը, խորանում է բացվող անցյալով, ավելի բազմաշերտ է դառնում գեղարվեստական տարածությունը: Ծննդավայրից զրկված սասունցիներ, Հայրենական պատերազմ, կորստի ցավ ու վերապրում, հետպատերազմյան առօրյա ու այդ ամենի մեջ, թվում է, անվերադարձ կորցրած, բայց վերագտած աներկրորդ սեր:

Քարուտ գյուղը հիսունութ զոհ է տվել պատերազմում, հետո պարզվում է, որ Սերոբի «սև թուղթը» թյուրիմացություն է եղել, և տասնհինգ տարի հետո Սերոբը վերադառնում է գյուղ՝ ասես մահից հարություն առած. «-Չէ, դավաճանություն չի եղել: Վիրավոր, անուշք գերի ընկա, էնտեղ էլ կռվեցի, շներից էլ փախա, հասա մինչև Փարիզ, էլի կռվեցի, հետո էլ… երևի պիտի մեռած գերի ընկնեի, չէ, դավաճանություն չի եղել,- Սերոբը ձախ ձեռքի մատները խրեց մազերի մեջ, սանրեց: Ձեռքը երեսին թեթև հով անելով՝ թույլ թրմփաց ծնկին,- քո ուզածի պես կռվել եմ, բաբո, հանգիստ քնի: Էս սադափե մուշտուկն էլ Փարիզից նվեր եմ բերել, մի պարտիզպան տվեց: «Հանգիստ քնի»:

Վերջին բառերն ասելիս Սերոբը չդիմացավ, և կոկորդը մրմռաց: Գլուխը փոքր-ինչ շարժելով՝ նա կուլ տվեց կոկորդում կուտակված մրմուռը, բերանքսիվայր ընկավ թախտին: Գլուխը խրվեց բմբուլե փափուկ բարձի մեջ, լացը խեղդվեց….

---

[1] *Նույն տեղում, էջ 80:*

Այդտեղ պառկում էր նրա հայրը, հենց գլուխը դիպչում էր բարձին, նա ննջում էր՝ վառված ծխախոտը բերանին»[1]:

Շառոյանի գեղարվեստական խոսքը համարժեք է իր էրգրին ու էրգրից անդին երկրորդ ծննդավայր դարձած լեռնաշխարհին, հայի սասնա տեսակին. «Մարդու որդին որ զինվոր չլինի, ո՞ւմ է պետք, ամեն մարդու մեջ որ զինվորություն չլինի, ի՞նչ մարդ, էլ ինչի՛ վրա հպարտանաս»[2],- մտածում է սասնա հերոսներից մեկը՝ Ղուկասը («Սելավ»): Սեղմ ու դիպուկ ոճ, խոսքի ընթացքի հավասարակշռություն, կուռ կառուցվածք ու առնական ոգի:

Սասունցիների աշխարհը բացող ինքնատիպ պատումներ են նաև գրքի վերջին երեք գործերը՝ «Հարյուր կռունկ», «Հովն ընկավ», «Սելավ»: Էրգրի մարդկանցից ու նրանց կյանքից կուտակված տպավորություններն ու հիշողությունները Շառոյանը գրական աշխարհ է բերում անմիջականորեն՝ բոլոր դեպքերում պահպանելով բնականն ու իրականը: Կարելի է ասել, որ սասունցին Շառոյանի գրական աշխարհում նախևառաջ իրական բնորդ է, հետո միայն՝ գեղարվեստական կերպար: Իրական կերպարը, իրական պատկերը, իրական պատմությունը չգունազարդված արվեստով գեղարվեստական տարածություն բերելը Շառոյանի գրքում դառնում է գեղագիտական սկզբունք և զարգացման միտում: Այդ անմիջականությունն ու վավերականությունը նա իր ստեղծագործական ճանապարհին նախ վերածեց ակնարկների, որոնց նախադրյալի վրա հետո վերաճեցին մանրապատումները, պատմվածքները, վիպակները: Այդ անմիջականությունն ու անկաշկանդ բնականությունը նա պահպանեց նաև չափածո գրվածքներում, որ հետո ի մի բերեց «Բառերի խրխինջը» խորագրի ներքո:

«Էրգրի աստվածները» գիրքը այդպես էջ առ էջ բացում է հին ու նոր սասունցիների աշխարհը: Սասնա հին սերնդի մահով հեռանում է նաև էրգրի առարկայական հիշողությունը, վերանում հոգևոր երկփեղկվածությունը՝ Սասունից անդին և Սասունում: Սասնա վերապրող սերունդների երակներում շարունակվում է տոհմիկ արյան եռքը, տոհմի ջիղն անփոփոխ է մնում, բայց էրգրի հիշողությունն այլևս չկա: Հիշողությունը ժամանակի հետ դառնում է ավանդություն, ավանդությունն էլ՝ առասպել՝ երազանքի ու վերացական կարոտախտի երանգներով:

---

[1] *Նույն տեղում, էջ 111:*

[2] *Նույն տեղում, էջ 229:*

Արցախի պետական համալսարանի
ԳԻՏԱԿԱՆ ՏԵՂԵԿԱԳԻՐ

УЧЕНЫЕ ЗАПИСКИ
Арцахского государственного университета

Artsakh State University
PROCEEDINGS

2/2021

Հանձնված է տպագրության՝ 18.11.2021 թ.:
Ստորագրված է տպագրության՝ 21.12.2021 թ.:
Ծավալը՝ 29 տպ. մամուլ: Տպաքանակ՝ 100:

Հիմնադիր՝ Արցախի պետական համալսարան,
Ստեփանակերտ, Մ. Գոշի փ. 5
հեռ. (0749) 4-04-91, ֆաքս (0479) 7-12-14
E-mail: rector@asu.am
ԱրՊՀիրատարակչություն, e-mail: printery.asu@mail.ru,
կայք: www.asu.am– Գիտական հրապարակումներ–
Գիտական տեղեկագիր

Учредитель – Арцахский государственный университет
г.Степанакерт, ул. Мхитара Гоша 5,
тел. (0749) 4-04-91, факс (0479) 7-12-14
Издательство АрГУ, e-mail: printery.asu@mail.ru,
сайт: www.asu.am– Научные публикации – Ученые записки.

Founder - Artsakh State University, 5 Mkhitar Gosh st., Stepanakert
Tel.: (0749) 4-04-91, Fax: (0479) 7-12-14
ASU Publishing house, e-mail: printery.asu@mail.ru, website:
www.asu.am– Scientific publications – Proceedings.

Տպագրված է «Էդիթ Պրինտ» ՍՊԸ տպարանում:

ԷԴԻԹ ՊՐԻՆՏ
Երևան, Թումանյան 12
հեռ.՝ (374 10) 520 848
www.editprint.am
info@editprint.am

EDIT PRINT
12 Toumanyan str., Yerevan
Tel.: (374 10) 520 848
www.editprint.am
info@editprint.am